INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI
WYDZIAŁU ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI WROCŁAWSKIEJ

Architektura sakralna z lat 1268 – 1320 na Śląsku

tom I

mgr inż. architekt Katarzyna Barczyńska

Praca doktorska

napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. architekta
Hanny Kozaczewskiej-Golasz

Wrocław, 2006 r.

Spis treści

1 Wstęp 3

2 Zakres pracy 6

3 Stan badań 8

4 Zarys historyczny dziejów Śląska od okresu największego rozkwitu w XIII w. po przyłączenie do Czech na pocz. XIV w. 13

4.1 Śląsk w pierwszej połowie XIII w. 13
4.2 Śląsk w trzeciej tercji XIII w. 15
4.3 Zwiększające się wpływy władzy kościelnej i mieszczańskiej na Śląsku w 3 tercji XIII w. 16
4.4 Śląsk na przełomie XIII i XIV w. - przyłączenie do Królestwa Czech 17

5 Układy przestrzenne i sposoby kształtowania wnętrza kościołów 3 tercji XIII i początku XV w. 18

5.1 Kościoły cysterskie 18
5.2 Kościoły dominikańskie 42
5.3 Kościoły franciszkańskie 53
5.4 Kościoły parafialne 60
5.5 Inne fundacje: biskupie i książęce 80

6 Analiza porównawcza kształtowania kościołów śląskich z lat 1268 – 1320 na tle wcześniejszej i późniejszej architektury na Śląsku. 89

6.1 Proporcje budowli 89
6.2 Układy przestrzenne 91
6.3 Konstrukcja 91
6.4 Sposób zakończenia i rozplanowanie prezbiterium 93

7 Analiza porównawcza detali architektonicznych obiektów sakralnych 3 tercji XIII i początku XIV w. na tle wcześniejszej i późniejszej architektury na Śląsku 97

7.1 Elementy sklepień 97
7.2 Sposoby oparcia żeber sklepiennych na ścianach i filarach 103
7.3 Filary obiektów sakralnych trzeciej tercji XIII w. i przeł. XIII i XIV w. 111
7.4 Rozwój profili baz służek i filarów w XIII w. do początku XIV w. 114
7.5 Dekoracja detali architektonicznych 116
7.6 Okna i maswerki 118
7.7 Portale budowli z lat 1268 -1320 na tle wcześniejszych i późniejszych przykładów 119

8 Podsumowanie części analitycznej i zakończenie 123

9 Bibliografia 128

1 Wstęp

Niniejsza dysertacja jest wynikiem badań autorskich prowadzonych w latach 1998-2005. Dotyczyły one wyjaśnienia dużych rozbieżności w dotychczasowym stanie badań - w analizie formalnej i chronologicznej - obiektów sakralnych Śląska, wzniesionych w latach 1268-1320. Jest to umownie określony okres wyznaczony przez czas wzniesienia dwóch budowli o skrajnie różnych cechach stylistycznych - kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy i korpusu kościoła parafialnego św. Elżbiety we Wrocławiu - zaliczanych do dwóch różnych epok w dziejach śląskiego gotyku. Jednak **sam rdzeń pracy dotyczy tylko obiektów zaplanowanych (i których budowa była rozpoczęta) w 3 tercji XIII w. i kontynuowana na początku wieku XIV - wg pierwotnej koncepcji.**

Elementy gotyku występowały na Śląsku od pierwszych dziesięcioleci XIII w. Należą do nich: ostrołuk, który stosowano obok łęku pełnego (wrocławski kościół św. Idziego), sklepienie krzyżowo-żebrowe (we wschodniej części klasztornego kościoła w Trzebnicy, przed 1219 r.), duże okna o skromnym początkowo maswerku (część wschodnia kościoła parafialnego w Złotoryi), oraz przypory i łęki odporne (część wschodnia Katedry wrocławskiej).

Kaplica św. Jadwigi[1] wzniesiona w latach 1268/69 przy kościele św. Bartłomieja w Trzebnicy uznana została za w pełni gotycki, klasyczny obiekt - zarówno w sposobie podziału przestrzeni jak i ukształtowaniu detali architektonicznych. W tym obiekcie po raz pierwszy zastosowano wieloboczne zamknięcie od wschodu oraz wysmukłe proporcje, porównywalne jedynie z nawą środkową prezbiterium Katedry wrocławskiej. Czas jej powstania to jednocześnie czas, w którym rozpoczyna się odchodzenie od cech gotyckich określonych jako klasyczne - m.in. sklepienia krzyżowo-żebrowego, systemu służek schodzących na bazy do posadzki, naturalistycznej dekoracji na drobnych, rozrzeźbionych i smukłych detalach architektonicznych, maswerków z dekorowanymi głowiczkami i bazami, proporcji przekroju poprzecznego zbliżonego do 1 : 2, czy wyraźnego podziału elewacji wysokimi przyporami uskokowymi ze smukłymi oknami wypełniającymi większą część ściany.

Wszystkie te cechy, a więc najpełniejszy program klasyczny posiada właśnie kaplica św. Jadwigi, inne kościoły zaczynają odbiegać od tego programu poprzez zmiany - zachodzące głównie we wnętrzach - w sposobie kształtowania detali architektonicznych, jak też nieco inne potraktowanie przestrzeni. Stopniowo pojawia się większa prostota wnętrza, o jednorodnej powierzchni ścian z zanikaniem podziałów pionowych (pojawiają się częściej wsporniki i podcięte żebra wysoko oparte na ścianach), zwiększa się wysokość i smukłość wnętrz.

[1] Kaplica św. Jadwigi była jedną z trzech części halowego prezbiterium, które było zaplanowane jako rozbudowa kościoła cysterskiego św. Bartłomieja z 1 ćw. XIII w. Plany rozbudowy nie zostały zrealizowane.

W 3 tercji XIII w. wraz z rozwojem miast i zwiększającą się ilością ludności konieczne stało się głównie przebudowywanie i powiększenie kościołów parafialnych oraz zakonnych. W wielu miastach przedłużał się proces wznoszenia kościołów, co powodowało zmiany koncepcji ich układu - m.in. przebudowywano bazyliki na kościoły halowe (fary w Głubczycach, Złotoryi, Jaworze oraz początek rozbudowy chóru cystersów w Trzebnicy - kaplica św. Jadwigi) oraz podwyższano wnętrza (kościoły franciszkanów w Brzegu - chór i Żaganiu - chór i korpus nawowy, nowy wyższy chór kościoła dominikanów wrocławskich, powiększenie chóru i korpusu fary w Głogowie). Wznoszono także nowe kościoły o różnym przeznaczeniu i te uzyskały nowe już - smuklejsze proporcje i nieco inaczej ukształtowane detale wnętrza.

Jednak zdecydowana i bardzo wyraźna zmiana ukształtowania przestrzennego nastąpiła około 1320 r. w rozbudowach kościołów parafialnych Wrocławia - św. Elżbiety i św. Marii Magdaleny. Jest to zupełnie odrębna stylistycznie grupa obejmująca liczne obiekty sakralne Śląska XIV i XV w. począwszy od roku 1320, kiedy powstała koncepcja korpusu bazylikowego fary św. Elżbiety. Pod koniec XIII w powstały jednakże koncepcje kilku kościołów będących prekursorami tego nurtu - m. in. kościół cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim i Lubiążu oraz kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu, których analiza jest również przedmiotem pracy.

Granice czasowe dysertacji na okres 1268 - 1320 r. wyznaczyły ostatecznie - kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy oraz wrocławskie kościoły parafialne XIV w (nie wchodzące w zakres pracy). Badaniami zostały objęte kościoły zakonne, miejskie parafialne oraz fundacje książęce i biskupie na obszarze Śląska w jego historycznych granicach (mapa s. 5), których koncepcja powstała w 3. tercji XIII w. Podstawą do analizy kościołów jest autorski katalog zabytków, który zamieszczony został w II i III części pracy.

Celem dysertacji jest charakterystyka przekształceń obiektów sakralnych zawartych w zakresie pracy, na podstawie poniższych analiz:

1. Analiza planów i układów przestrzennych i konstrukcji
2. Analiza form detali architektonicznych
3. Analiza zmian zachodzących w układach przestrzennych i detalach architektonicznych w omawianym okresie na tle wcześniejszej i późniejszej architektury Śląska.

Teza pracy: Obiekty budowane i przebudowywane w latach 1268 do 1320 r., po wzniesieniu kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy, przechodzą okres przekształceń w nowym duchu. Przekształcenia te dotyczą głównie sposobu kształtowania wnętrza - jego proporcji i detali architektonicznych, ale także elementów konstrukcyjnych i wyraźnego zwiększenia wysokości kościołów. Posiadają one cechy zarówno gotyku klasycznego, najpełniej wyrażonego w wymienionej kaplicy, jak też elementy następnej epoki w gotyku śląskim, występującej po 1320 r., rozpoczętej przez wzniesienie szeregu monumentalnych kościołów miejskich na Śląsku.

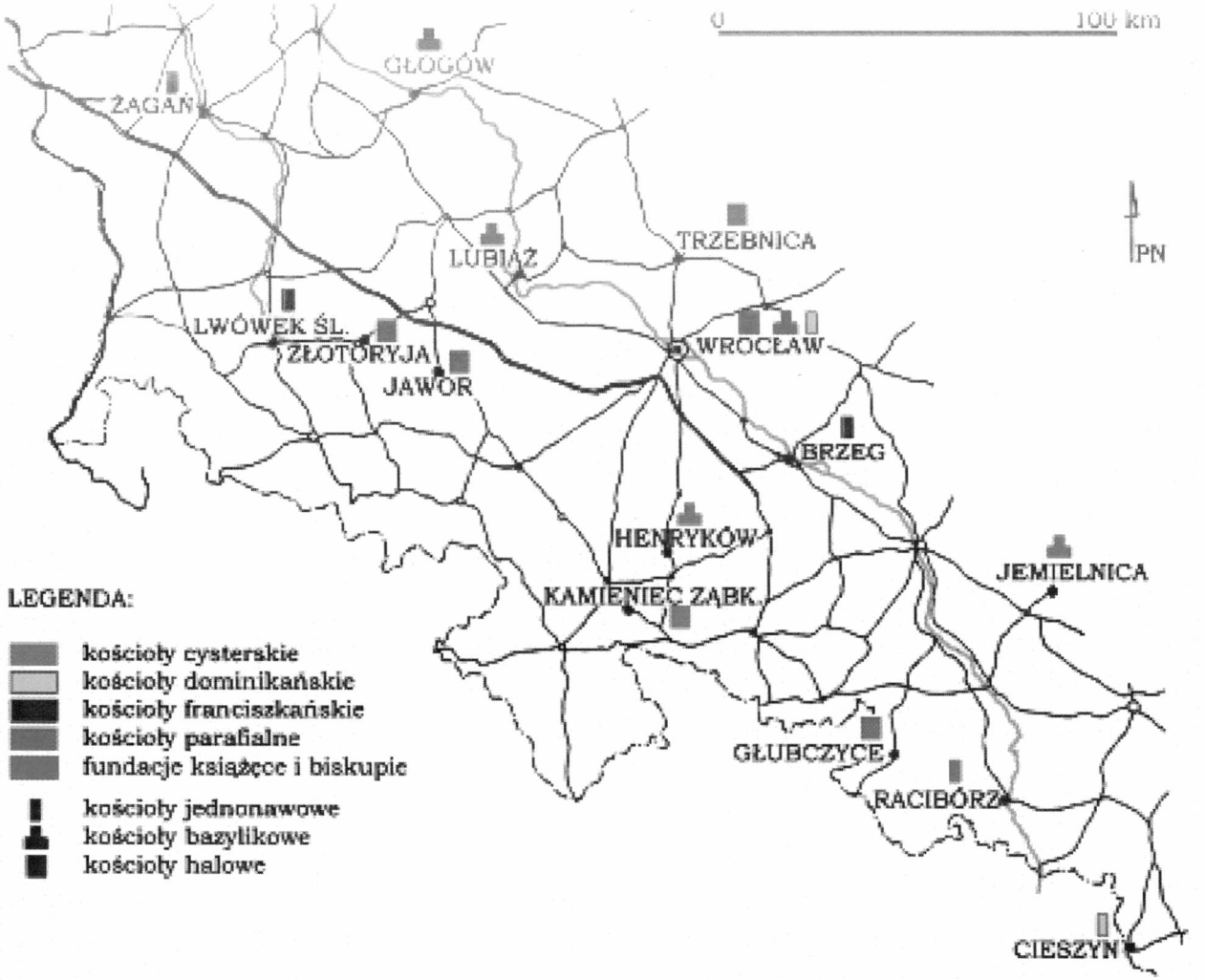

Mapa badanych w dysertacji obiektów sakralnych na Śląsku, budowanych w latach 1268 - 1320.

2 Zakres pracy

Wybór obiektów do analizy, która dałaby możliwości scharakteryzowania rozwoju architektury sakralnej okresu 3. tercji XIII w. na Śląsku, przebiegał etapami. Ze względu na znaczne rozbieżności w datowaniu obiektów w literaturze lub bardzo ogólne określenie czasu powstania (np. na 2. połowę XIII w. lub początek XIV w.) do wstępnej analizy zostało przyjętych blisko 30 kościołów śląskich (pogrubioną czcionką zaznaczone zostały obiekty zakwalifikowane ostatecznie do pracy):

1. **kościoły cysterskie** - w **Henrykowie, Lubiążu, Kamieńcu Ząbkowickim**, Rudach Raciborskich, **Jemielnicy** i **kaplica św. Jadwigi w bazylice w Trzebnicy**,
2. **kościoły dominikańskie** - w **Cieszynie, Wrocławiu**, Raciborzu, Oświęcimiu, Opolu i Ząbkowicach Śląskich
3. **kościoły franciszkańskie** - we **Lwówku Śląskim**, Opolu, **Żaganiu** i **Brzegu**
4. **kościoły parafialne wielonawowe** - w **Złotoryi, Głubczycach**, Grodkowie, Ziębicach, Bystrzycy Kłodzkiej, Gliwicach, Raciborzu, **Głogowie** i **Jaworze**
5. **budowle fundacji książęcych i biskupich - kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu, kaplica zamkowa w Raciborzu i korpus katedry wrocławskiej.**

Analiza dokumentów źródłowych i architektury wymienionych obiektów (szczególnie detalu architektonicznego) wykazała, że część z nich wyraźnie wyróżnia się i posiada cechy, które spotykamy we wcześniejszych budowlach sakralnych wzniesionych przed - lub około połowy XIII w. Istnieje poza tym kilka budowli, których tkanka murów pozostała z XIII w. jest tak nieznaczna i przebudowana, że nie daje szansy na odtworzenie pierwotnej koncepcji. Poniżej autorka zamieszcza wykaz obiektów, które nie weszły w zakres pracy wraz z uzasadnieniem:

- kościół cysterski w Rudach Raciborskich - źródła i stylistyka form detalu wskazują na ukończenie większej części kościoła w latach 60. XIII w., z wcześniejszą koncepcją,
- kościół dominikański w Oświęcimiu w obecnym stanie znajduje się po licznych przebudowach i neogotyzacji wraz z odwróceniem orientacji budowli, zmianą funkcji na świecką i doprowadzeniu do ruiny - do odtworzenia pierwotnej postaci wymaga szczegółowych badań archeologiczno-architektonicznych
- kościół dominikański w Opolu zachował z okresu XIII w. tylko jedno przęsło chóru zakończone wielobokiem - z wcześniejszego kościoła ofiarowanego zakonnikom przed 1287 r. - które zostało wchłonięte przez późniejsze przebudowy,
- kościół dominikanów w Ząbkowicach Śląskich został przebudowany i otynkowany w baroku, korpus nawowy wzniesiony bądź przebudowany w XV w., detal się nie zachował,

- kościół franciszkanów w Opolu pomimo pierwszego potwierdzenia w źródłach dopiero w 1287 r. posiada formy detalu w prezbiterium z około połowy i 3 ćwierci XIII w.
- z kościoła parafialnego w Gliwicach zachowały się z XIII w. tylko mury fundamentów i ścian tuż przy ziemi.
- kościoły : dominikański i parafialny w Raciborzu nie zostały ujęte w pracy z powodu późnego datowania w literaturze - od pożaru miasta w 1300 r., co nie jest zgodne z założeniem o badaniach obiektów rozpoczętych w XIII w.

Kościoły parafialne w Ziębicach (dwunawowy korpus), Grodkowie (chór i pierwotny układ przestrzenny korpusu nawowego) i Bystrzycy Kłodzkiej (dwuprzęsłowy chór) i wschodnie przęsła nawowe w Głubczycach - po opracowaniu katalogowym rysunków i inwentaryzacji detali architektonicznych nie zostały dołączone do ostatecznej wersji do pracy. Analiza pozostałego materiału wykazała, że ich proporcje i detale posiadają cechy stylistyczne z około połowy XIII w. lub wcześniej.

Kościoły określane przez badaczy jako wzniesione na początku XIV w. po dokładnej analizie znalazły miejsce w pracy jako obiekty rozpoczęte wcześniej - na pewno o koncepcji z końca XIII w.: korpusy nawowe kościołów parafialnych w Jaworze, Głubczycach i Głogowie, korpus katedry wrocławskiej oraz kościół dominikanów we Wrocławiu. Obiekty te zostały dołączone do pracy, ponieważ stylowo - zarówno układami przestrzennymi jak i detalem - nie reprezentują tak odrębnego etapu architektonicznego jak budowle z XIV w. - wzniesione od pojawienia się ok. 1320 r. bazylikowego korpusu fary św. Elżbiety we Wrocławiu. Ich rozplanowanie przestrzenne jest bliższe budowlom XIII-wiecznym. Poza tym kościoły te lub ich części rozpoczęte pod koniec XIII w i kontynuowane w wieku następnym posiadają częściowo wzmianki źródłowe jeszcze z XIII w. (kościół parafialny w Jaworze, chór kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu, chór z aneksami kościoła dominikańskiego we Wrocławiu oraz kościół parafialny św. Mikołaja w Głogowie).

Ostatecznie do pracy zostało wybranych 17 obiektów sakralnych (pogrubioną czcionką we wstępnej selekcji) o zachowanej tkance murów i detalu architektonicznym z okresu 1268-1320. Są to kościoły zakonu cystersów, dominikanów i franciszkanów, wielonawowe kościoły parafialne oraz budowle fundacji książęcych i biskupich. Występują one na obszarze terytorialnym ziem Śląska z końca XIII w (mapa s. 5). Ze względu na wzmożony ruch budowlany tuż na początku XIV w. i powstawanie nowych, silnych mecenatów mieszczańskich, a wraz z nimi licznych nowych inwestycji budowlanych, **autorka wzięła pod uwagę tylko te obiekty, które zostały rozpoczęte w XIII w. i ich budowa była kontynuowana na początku XIV w. według pierwotnych planów bądź w nieco tylko zmienionej stylistyce.**

3 Stan badań

Literatura dotycząca śląskich kościołów z XIII w. jest bardzo bogata. Opisywali i analizowali je badacze niemieccy i polscy. Wzmianki źródłowe spotykamy w pracach głównie niemieckich badaczy. Największe trudności powodują różnice w datowaniu obiektów przez różnych autorów, nawet w przypadku zachowanych wzmianek historycznych. Późne datowanie występujące w literaturze niemieckiej wynikało z wygodnie przyjętej tezy, że kościoły murowane na Śląsku powstały dopiero po najeździe tatarskim w 1241 r. Badacze polscy po II wojnie światowej skorygowali wiele dat i faktów, przesuwając datowanie odpowiednio do wzmianek historycznych oraz ukształtowania przestrzennego i form detali obiektów, które powstały przed lub bezpośrednio po najeździe tatarskim. Czas późniejszych przebudów i powstawania nowych kościołów oceniany jest bardzo różnie. Z tego powodu w wybranej przez autorkę grupie kościołów znalazły się takie, które w dotychczasowej literaturze datowane były ogólnie na 2 połowę XIII w. lub trochę później – na początek XIV w. Ich analiza na tle całej grupy kościołów może dać możliwość weryfikacji czasu powstania.

Dokładne opisy większości budowli wszystkich kościołów i ich detali architektonicznych oraz etapy wznoszenia i daty powstania kościołów zawarł w swoich pracach H. Lutsch (1886-1903). Obecny stan badań nad tymi obiektami różni się już dość znacząco od XIX-wiecznych opisów tego autora, ale jest to dobra baza do rozpoczęcia własnych badań.

Analizą stylistyczną i genezą znacznej liczby opisanych w pracy kościołów i ich detalu zajmowali się D. Fray (1938, Bd. 1, s. 438-479) oraz H. Tintelnot (1951) wskazując na powiązania hesko-westfalskie, nadreńskie, miśnieńskie, czeskie i inne.

Podobne powiązania z podkreśleniem nurtu śląskiego i południowej Francji oraz określenie czasu powstania budowli z etapowaniem chronologicznym podaje polski badacz architektury - G. Chmarzyński (1950, 1959).

Z niemieckich badaczy przedwojennych szerzej potraktowali temat omawianych kościołów z zakresu czasowego pracy również: F. Lucae (1689), T. Gröger (Groeger) (1882), M. Hasak (1907, s. 239-266, 1907-1908, s. 470-474), G. Schiedlausky, R. Hartmann, H. Eberle (1939), A. Zinkler, D. Frey, G. Grundman (1940). Powojenna literatura niemiecka również przyniosła szereg opracowań dotyczących tego okresu autorów tj. Werner Marschall (1966), E. Walter (32:1974, s. 21-43), Moritz Landwehr von Pragenau, Walter Kuhn (1976), H. Grüger (22:1981, s. 50-61), Werner Irrgang (1988, s. 104, 141).

Opisy kościołów i ich chronologiczne przekształcenie, analogie stylowe detalu w stosunku do innych śląskich budowli zawarli w Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce - T. Chrzanowski i M. Kornecki (1961 – 1974). Dzieło nie posiada inwentaryzacji rysunkowych.

Dokumentację gotyckich kościołów polskich posiada praca pod redakcją T. Mroczko i M. Arszyńskiego: „Architektura Gotycka w Polsce" (1995, t. 1-4); zawiera źródła dokumentów, chronologie etapów wznoszenia budowli, dokładny opis stanu z ostatniej fazy gotyckiej obiektu, przebudowy oraz stan badań i wzmianki historyczne. Są to głównie obiekty wzniesione w XIV w. i później, większość zawiera dokumentację rysunkową i fotograficzną, bez uwzględnienia detali architektonicznych.

Największym zainteresowaniem, zarówno badaczy niemieckich jak i polskich, oraz ilością opracowań może poszczycić się grupa **kościołów cysterskich**.

Szerokie omówienie i szczegółową analizę stylową z uwzględnieniem genezy śląskich kościołów cysterskich, ukazał w swoich pracach M. Kutzner (1955, 1958, 1964, 1965, 1969, 1974, 1975). Zakrojone na wielką skalę poszukiwania analogii za granicami naszych ziem uważam za nieco przesadzone, ale dają one wyraz wielkiej wiedzy tego autora oraz obraz szybkiej wymiany nowości budowlanych - już w okresie średniowiecza na terenach Europy.

Dokładna analiza architektoniczna kościołów cysterskich w Henrykowie i Kamieńcu Ząbkowickim z rozwarstwieniem chronologicznym i ukazaniem rozwoju formy i konstrukcji gotyckiej znalazły się w opracowaniach T. Kozaczewskiego (1988, 1989) oraz opracowaniu wspólnym - H. Kozaczewskiej-Golasz i T. Kozaczewskiego (1988, Nr 19, Nr 9)

Tematyką cysterską szeroko zajęła się E. Łużyniecka (1992, 1995, 1998, 2002) opisując dzieje kościołów i klasztorów śląskiej filiacji lubiąskiej. Na podstawie własnych ustaleń podała chronologiczne etapy wznoszenia kościołów w dość długich odstępach czasowych i zaproponowała budzący kontrowersje sposób wznoszenia kolejnych etapów kościołów cysterskich poczynając od kaplicy południowej. Podała opisy architektury i inwentaryzacje niektórych detali budowli. W związku z licznymi wątpliwościami w stosunku do analiz powstania i datowania kościołów oraz nieścisłości w części rysunkowej - część obiektów została włączona do zakresu badań autorki dysertacji i poddana ponownym badaniom.

Duży wkład w rozpoznanie dokładnych dziejów kościoła w Jemielnicy włożył J. Rajman (1995, s. 25), a badania archeologiczne A. Andrzejewskiego, L. Kajzera i J. Pietrzaka (2000, s 162-167 i 1998, s. 167-178) przyczyniły się do zupełnie nowego spojrzenia na rozwój architektury tego obiektu.

K. Kalinowski (1970, s. 44), E. Cnotliwy (1987, s. 283-190) przedstawili dokładne badania historyczne i archeologiczne kościoła cysterskiego w Lubiążu, co pomogło autorce w analizie danych i datowaniu etapów budowli z końca XIII w.

Architekturą **kościołów dominikańskich** zajmowali się nieliczni badacze.

Dotychczasowym kompendium wiedzy na ten temat była praca E. Małachowicza (1978, s. 93-148, 1975, s. 11-50), który zajął się wstępnym rozpoznaniem architektury obiektów tego zakonu na Śląsku oraz charakterystyką faz rozwoju. Praca zawiera przede wszystkim dokładne rozwarstwienie chronologiczne etapów wznoszenia kościoła dominikanów św. Wojciecha we Wrocławiu. Omówił też kościoły w Cieszynie i Raciborzu. Prace nie zawierają analizy i inwentaryzacji detali architektonicznych z końca XIII i pocz. XIV w.

Moritz Landwehr von Pragenau i Walter Kuhn (1976) podali okoliczności fundacji i datowanie pierwotnego kościoła w Cieszynie.

Tematyką analogii architektury kościołów zakonu dominikanów w Polsce i Europie zajmowali się też M. Kutzner (1965, s. 44) i S. Stulin (1982).

Kościoły **zakonu franciszkanów** na terenie Śląska zostały najszerzej omówione w pracach J. Eysymontt (1963, 1976, 1978) z uwzględnieniem analogii w dekoracji i powiązań z architekturą śląska, austriacką, południowych Niemiec i Czech. Brak jest jednak dokumentacji fotograficznej i pomiarowej detali architektonicznych zarówno kościołów polskich jak i z poza granic kraju.

D. Hanulanka (1971), W. Marschall (1966), Schaube (Urkundliche Geschichte, s. 103) oraz W. Irrgang (1988, s. 104, 141) prowadzili badania kościoła franciszkanów w Brzegu, M. Zlat (1960, wyd. 2 : 1979 i 1961, s. 146-147) w Brzegu i Lwówku Śląskim, a Stanisław Kowalski (1976, s. 279-280) i M. Machowski (AGwP, 1995, s. 276-277) oraz G. Chmarzyński (1959,T 1-2, s. 343, 363) w kościele franciszkańskim w Żaganiu. Prace te posiadają cenne informacje historyczne i źródłowe oraz próby opisu rozwoju kościołów przed późniejszymi dokładnymi badaniami tkanki murów (prace badawcze w toku).

R. Czerner i C. Lasota (1988, 1997) przedstawili badania architektoniczno-archeologiczne z rozwarstwieniem murów i fundamentów oraz określili datowanie kolejnych faz przekształceń kościołów i klasztorów franciszkańskich w Brzegu i Lwówku Śląskim. Prace nie zawierają opracowania detali architektonicznych.

H. Kozaczewska-Golasz (1972, 1980, 1988, 1989) przeanalizowała **kościoły parafialne** z 1 poł. XIII w. i zwróciła uwagę na wczesne pojawienie się w nich systemu halowego oraz jego kontynuację w drugiej połowie XIII w. w kilku kościołach parafialnych i zakonnych .

E. Stiehl (1898, s. 19), A. Griesebach (1927, s. 69), W. Marschall (1966), J. Zieliński (1963, T. II, s. 60), J. Rozpędowski (2002) zajmowali się m.in. architekturą kościoła parafialnego w Ziębicach i określili czas jego powstania jako wcześniejszy niż kościoły z zakresu pracy autorki.

W. Dziewulski (1968, s. 9-59), K. Białoskórska (1975, s. 161-210) i Hanna Kozaczewska-Golasz (1980, Nr 29, s. 30-37; 1986, z. 1, s. 21-25) analizując pierwotną architekturę kościoła w Grodkowie podali czas powstania ok. połowy XIII w.

Po dokładnej analizie detali architektonicznych autorka przychyliła się do tego datowania, wbrew opinii pozostałej części badaczy i nie zamieściła wymienionych kościołów parafialnych w katalogu pracy.

Kościoły parafialne z drugiej połowy XIII w. nie doczekały się do tej pory całościowego opracowania.

Z. Rawska-Kwaśnikowa (9:1954, s.42-45), Steinborn (1959), S. Kozak, B. Steinborn (1971), H. Kozaczewska-Golasz i T. Kozaczewski (1989, Nr 22, Nr 11, s. 113-139) oraz R. Gorzkowski (1999, s. 9-11) prowadzili badania kościoła parafialnego w Złotoryi.

Dokładne badania analityczne w kościele w Głubczycach przeprowadzili H. Lutsch (1894, Bd. 4), niedługo później M. Hasak (1907, s. 259-266; 1907-1908, s. 470-474) - twórca projektu i realizacji rozbudowy neogotyckiej.

Szczegółowe badania w kościele w Głogowie opisali w swojej pracy J. Eysymontt i M. Kutzner (1959; 2: 1963, s. 32-42), a obecnie, od kilku lat, prowadzone są badania architektoniczno-archeologiczne pod kierownictwem K. Czapli (2005) , które rzuciły zupełnie nowe światło na kolejne etapy budowy i datowania obiektu.

S. Stulin (1978 i 1982) wskazał na liczne podobieństwa far w Złotoryi i Jaworze do architektury śląskich kościołów z końca i przełomu XIII i XIV w.

Powyższe badania dotyczące kościołów parafialnych z drugiej połowy XIII w. - w Złotoryi, Jaworze, Głubczycach i Głogowie - zostały po raz pierwszy zestawione razem w powyższej dysertacji wraz z dokładną, autorską dokumentacją fotograficzną i pomiarową, skierowaną głównie na opracowanie detali architektonicznych.

Fundacje książęce i biskupie są niewielką grupą obiektów, lecz ze względu na swoją niezwykłą wagę i rangę (szczególnie katedra wrocławska) są szeroko omówione w literaturze.

Najbardziej znaczące opracowania dotyczące badań w kaplicy zamkowej w Raciborzu napisali W. Niewalda i M. Filipowicz (1988-1989, s. 5), Grzybkowski (1994 , tom XXXIX, s.245), istotne uwagi wysunęli także D. Frey (Bd. 1,Breslau 1938) i M. Kutzner (1965, 1974, 1975; 1988, 1967).

Najistotniejsze wnioski dla badań nad kolegiatą św. Krzyża we Wrocławiu wysunęli S. Skibiński (1977), S. Stulin (1982 i 1995, s. 264-265), E. Małachowicz (1994, s.153-171) przy czym Skibiński i Małachowicz podkreślili konieczność ciągłości konstrukcyjnej we wznoszeniu fundamentów całości kościoła równocześnie z murami dwóch kondygnacji prezbiterium i południowego ramienia transeptu; określili ten etap jako pierwszy i datowali na koniec XIII w (1295 r.).

Początek wznoszenia korpusu katedry jeszcze w końcu lub w 4 ćwierci XIII w. określili Z. Świechowski (1978, s. 91-130), S. Stulin (1978, s. 151-202, 1982) i E. Małachowicz w najnowszej monografii katedry (2000, s.49-76), a sklepieniami trójpodporowymi z przęsła wschodniego i dekoracją rzeźbiarską zajmowali się Tintelnot (1943, s. 248-290, 1951), M. Gębarowicz (1934),, T. Dobrowolski (1948), M. Morelowski (1963, s. 51-132, 261-278) i A. Ziomecka (1967, s. 112). Bardzo bogatą literaturę dotyczącą katedry po zniszczeniach wojennych, jej konserwacji i odbudowie zawarli w swoich pracach M. Bukowski (1948, 1962, 1974) i E. Małachowicz (27: 1974, s. 21-37, 1976, 1981), który również podjął się próby rekonstrukcji pierwotnych form wnętrza (1967, z. 1, s. 3-15).

Do badań nad fundacjami książęcymi i biskupimi dołączyłam dokumentację fotograficzną i pomiarową detali architektonicznych oraz własną analizę.

Ze studiów wymienionej literatury wynika jasno bardzo słaby stan udokumentowania pomiarowego czy fotograficznego detali architektonicznych (zawarty jedynie w opisach i zdjęciach, w znikomym wymiarze tylko w opracowaniach rysunkowych). W części obiektów nie zostały również wykonane pomiary przekrojów, a w niektórych nawet rzutu poziomego, czy też rzut po sprawdzeniu okazywał się nierzetelny i odbiegał od rzeczywistych wymiarów.

Rozbieżność w datowaniu obiektów daao duże pole do pracy przedmiotowej, w której próba uzupełnienia i skorygowania tych informacji została podjęta na podstawie autorskiej analizy dokumentacji pomiarowej.

Szczegółowe informacje dotyczące stanu badań poszczególnych kościołów z okresu 1268-1320 zostały zawarte w opisach poszczególnych obiektów w cz. II pracy: „Katalog".

Wszystkie rysunki i fotografie zawarte w katalogu dysertacji, jeśli nie został podany autor, wykonane zostały przez autorkę pracy.

4 Zarys historyczny dziejów Śląska od okresu największego rozkwitu w XIII w. po przyłączenie do Czech na pocz. XIV w.

4.1 Śląsk w pierwszej połowie XIII w.

zas poprzedzający omawiany w dysertacji okres przełomu 3 tercji XIII i początku XIV w. był dla Śląska obfity w bardzo istotne przemiany gospodarczo-polityczne i społeczne. Wraz z końcem XII w., po czasie spustoszeń wojennych i braku stałego, gospodarnego pana na ziemiach Śląska, nastał czas rządów Bolesława Wysokiego[2] (1172-1201) i jego syna Henryka Brodatego (1201-1238).

Władcom tym zawdzięczać możemy pierwsze lokacje miast i wsi Śląska, włączenie się w rozwój sieci parafii kościelnych[3], rozwój górnictwa złota nad rzeką Kaczawą, zasiedlanie opustoszałych ziem "wolnymi gośćmi"[4] oraz rozpowszechnienie budownictwa murowanego - znacznie tańszego poprzez rozpowszechnianie umiejętności wyrobu cegły i nowych rozwiązań budowlanych wraz z budowniczymi zakonnymi i świeckimi (m.in. cystersi w Lubiążu, augustianie w Kamieńcu Ząbkowickim, cysterki w Trzebnicy).

Równie istotną rzeczą było przeniesienie roli fundatora kościołów parafialnych z księcia na społeczność nowo organizowanych miast i wsi. Pozwoliło to księciu na inne inwestycje i poważnie odciążało jego finanse, dodatkowo dodając rozpędu rozwojowi budownictwa kościołów parafialnych. Jak duża była to zmiana może świadczyć liczba nowo powstałych obiektów. W porównaniu do dwóch poprzednich stuleci - XI i XII, kiedy wzniesiono około 40 monumentalnych kościołów, w XIII w. powstało około 400, w tym około 350 parafialnych i 50 klasztornych. Od początku XIII w. do 1261 r. powstało około 220 nowych obiektów, a w interesującym autorkę okresie 1261-1300 około 200 następnych (Kozaczewski, 1975, s.1 - 12).

---

[2] Bolesław Wysoki urodził się na wygnaniu w Altenburgu, gdzie przebywał wraz z ojcem Władysławem Wygnańcem i resztą rodziny pod opieka cesarską. Tam nabrał zwyczajów rycerza zachodniego - był znany ze swej waleczności - i powrócił do podzielonego kraju pełen nadziei na zjednoczenie i jako potomek najstarszej linii Piastów, również na koronę. Spotkał się ze zdecydowanym sprzeciwem władców pozostałych dzielnic i musiał zadowolić się okrojona dzielnicą ojca - Śląskiem. Rozpoczął tu zagospodarowywanie ziem w sposób, jaki zapewne oglądał podczas podróży po Europie i w cesarstwie, i już pod koniec XII w. zapoczątkował rozwój jednej z najbogatszych dzielnic trzynastowiecznej Polski.

[3] warty podkreślenia jest dokument wydany przez Henryka Brodatego w 1228 r. (CDS, t. VII, nr 1884, s. 338) nakładający obowiązek budowy kościoła parafialnego przez każdą nowa wieś zakładaną na co najmniej 100 łanach; wartość tę obniżył Henryk III wrocławski w 1261 r. do 50 łanów (SR, nr 1074). Decyzje te miały znaczący wpływ na tak dużą ilość wzniesionych w XIII w. wiejskich kościołów parafialnych i rozwój całego "przemysły budowlanego" w tamtych czasach - dużego zapotrzebowania na rzesze wykwalifikowanych i przyuczających się do profesji rzemieślników, majstrów i artystów kamieniarzy (Kozaczewski 1975, s 3 i 10).

[4] kupcami lub górnikami z Zachodu, nie obciążonymi na rzecz księcia i zachowującymi wolność osobistą (Chorowska 2003, s. 20)

Biblioteka Pol. Wrocł.

O sile i zaradności księcia Henryka Brodatego również na arenie politycznej pierwszej połowy XIII w. świadczy skuteczne dążenie do zgromadzenia w swoim ręku ziem rozbitej Polski i przejmowania nad nimi zwierzchnictwa, mające na celu przejęcie władzy w kraju i koronację. Cel ten miał osiągnąć syn - Henryk II, ale plany zostały zniweczone przez najazd tatarski w 1241 r. i śmierć młodego księcia na polu bitwy.

ajwiększe zmiany po najeździe tatarskim - w drugiej połowie XIII w. (poza spustoszeniem wśród ludności i posiadłości ziemskich) dotyczyły załamania się strategii politycznej działania dynastii Henryków śląskich wraz ze śmiercią Henryka II Pobożnego. Jako spadkobierca ziem zgromadzonych przez ojca (Śląsk z Opolem, Małopolska, część Wielkopolski, ziemie: sandomierska i lubuska) i wcielonych w życie licznych reform społeczno-gospodarczych, miał on kontynuować rozpoczętą politykę zjednoczenia ziem polskich. Tymczasem nie była ona kontynuowana. Lekkomyślne rządy Bolesława Rogatki w kolejnych latach doprowadziły do roztrwonienia majątku Henryków, a późniejszy podział Śląska (pomiędzy trzech spadkobierców Henryka II i ponowne odłączenie ziemi opolskiej[5]) zapoczątkował proces rozdrobnienia księstwa.

Rozpoczęte w pierwszej połowie XIII w. bardzo intensywne reformy społeczno-gospodarcze nie zostały zaprzepaszczone po 1241 r., ale były rozwijane. W obrębie budownictwa sakralnego zmiana dotyczyła często fundatora, innej koncepcji architektonicznej, czy warsztatu budowlanego, ale po dłuższej lub krótszej przerwie budowy były kontynuowane, a także planowano i wznoszono nowe obiekty.

Podsumowując: do czasu powstania kaplicy św. Jadwigi w 1268 r. na Śląsku rozwinęło się około 200 nowo lokowanych miast i wsi z własnymi kościołami parafialnymi, ziemie ponownie były już zaludnione i dobrze zagospodarowane (zwiększono wydajność z łana wprowadzając trójpolówkę i nowinki gospodarcze przywiezione z zachodu i stosowane przez mnichów i konwersów cysterskich w ich gospodarstwach klasztornych), życie duchowe - szczególnie ubogiej, prostej ludności, głównie mieszczan - zostało wzbogacone nową falą szczególnego mistycyzmu wraz z napływem zakonów żebraczych do miast i rozwijania się mniejszych zakonów poza murami miejskimi

Na szczególną uwagę zasługuje wprowadzenie do powszechnego stosowania cegły i nowego sposobu konstruowania obiektów o cieńszych i wyższych murach szkieletowych z przyporami oraz powszechność sklepień krzyżowo-żebrowych - przynajmniej we wschodniej części budowli.

---

[5] ziemię opolską i raciborską już pod koniec XII w. objął władaniem drugi z trzech synów Władysława Wygnańca - Mieszko Plątonogi (poza Bolesławem Wysokim i Konradem, rządzącym w Głogowie krótko).

4.2 Śląsk w trzeciej tercji XIII w.

d końca lat 60. XIII w. rządy w księstwie wrocławskim objął Henryk IV Probus[6]. Równolegle istniały już trzy inne samodzielne księstwa śląskie - głogowskie, legnickie i opolskie (z Raciborzem i Cieszynem). Mimo zaistniałego już podziału ziem, Henrykowi IV udało się pozyskać przychylność książąt śląskich i około 1290 r. po zdobyciu ziemi sandomierskiej i krakowskiej został pewnym kandydatem do korony królewskiej. Starania u papieża o dokonanie koronacji nie zostały zakończone - Probus zmarł prawdopodobnie w tragicznych okolicznościach w 1290 r., co ostatecznie zaprzepaściło szanse dynastii Piastów śląskich na objęcie tronu polskiego i osłabiło władzę książęcą poprzez podziały ziem pomiędzy kolejnymi pokoleniami (Sadowski, 1999, s. 109-131).

Podziały ziem śląskich miały znaczący wpływ na prestiż, rozmiary i wykonawstwo artystyczne wznoszonych budowli kościelnych. Podczas gdy w pierwszej połowie XIII w. książę mógł pozwolić sobie na wzniesienie kilku monumentalnych budowli za czasów swojego panowania, pod koniec XIII w. mogły to być tylko rozbudowy części budowli lub niewielkie fundacje parafialne lub grodowe mieszczące się w ramach majątku niewielkiego księstewka.

Od lat 80. i 90. XIII w. następowały kolejne podziały Śląska i tuż po przełomie wieków liczba księstw dochodziła do około 17. Te niewielkie okręgi rządzone były przez rywalizujących ze sobą krewniaków, o niewielkiej władzy, wpływach terytorialnych i finansach, ulegających natomiast wpływom czeskim. W okresie tym zwiększyła się jeszcze liczba lokacji miast i wsi - głównie na terenach górskich, dotychczas słabo zaludnionych, co znacząco zasiliło zasoby majątkowe książąt. Na przełomie wieków XIII i XIV ostatecznie ukształtowała się sieć miejska na ziemiach Śląska, która przetrwała prawie niezmieniona przez następne stulecia (Chorowska, 2003, s. 23).

Potomkowie Mieszka Plątonogiego prowadzili samodzielną politykę z wyjątkiem kurateli Henryka Brodatego w latach 1232-1238 nad małoletnim Mieszkiem II.

[6] początkowo pod opieką wuja Władysława, arcybiskupa salzburskiego - fundatora kaplicy w św. Jadwigi w Trzebnicy.

4.3 Zwiększające się wpływy władzy kościelnej i mieszczańskiej na Śląsku w 3 tercji XIII w.

odczas gdy pod koniec XIII w. stopniowo słabną wpływy powiększającej się liczby książąt śląskich, potężnieje władza kościelna i mieszczańska. Już z czasów Henryka IV Probusa znana jest historia kilkunastoletnich walk księcia z biskupem Tomaszem II o władzę i wpływy terytorialne oraz należności z dóbr ziemskich, tzw. inwestyturę (Sadowski, 1999, s. 120-121). Na uwagę zasługuje również fakt, iż w latach 1301-1303 jeden z biskupów wrocławskich - Henryk z Wierzbna - sprawował nawet władzę nad miastem i księstwem, podczas opieki nad małoletnimi wówczas synami poprzedniego księcia wrocławskiego Henryka V Grubego - również księcia jaworskiego (Sadowski, 1999, s. 154), co zwykle było przywilejem innych członków rodziny książęcej.

Mieszczanie uzyskują od książąt coraz liczniejsze przywileje, co sprzyja zarówno prywatnym interesom, jak też rozwojowi inwestycji miejskich - murowanych domów kupców, sukiennic, kramów, rzeźni, łaźni, ratuszy, murów obronnych, jak również kościołów parafialnych. Kościoły te, jeszcze w różnych okresach XIII w., zaczynają przybierać formy monumentalnych symboli statusu i potęgi mieszczan poprzez dominującą fasadę dwuwieżową czy przestrzenny, halowy korpus (wznoszone i rozpoczęte w XIII w. - Głubczyce i Złotoryja, Głogów z fasadą z jedną masywną wieżą, Racibórz, Jawor, a także we Wrocławiu: rozpoczęty jeszcze w XIII w. kościół św. Marii Magdaleny, czy tuż na początku XIV w. kościół św. Elżbiety - już o zupełnie innych proporcjach i charakterze wnętrza, należący do innego odrębnego nurtu stylowego w architekturze Śląska).

Znane są z tego okresu liczne darowizny i drobne fundacje, np. ołtarzy czy kaplic rodowych w kościołach miejskich poczynione przez pojedynczych bogatszych mieszczan. Inwestycje te dają obraz rosnącym ambicjom patrycjuszy starających się dorównać na tym polu stanom szlachetnie urodzonym (Kutzner 1974, s. 229).

Potęga władzy mieszczan Wrocławia pod koniec XIII w. wzrosła do tego stopnia, że rada miejska miała olbrzymi wpływ na wybór pana stołecznego miasta i księstwa. Wbrew testamentowi Henryka IV Probusa patrycjusze wrocławscy nie zgodzili się na objęcie władzy przez długoletniego sprzymierzeńca księcia - Henryka głogowskiego, lecz z obawy przed jego silnymi rządami wybrali ugodowego i nieskorego do sprzeciwów Henryka Grubego. (Sadowski 1999, s. 137)

4.4 Śląsk na przełomie XIII i XIV w. - przyłączenie do Królestwa Czech

Koniec XIII i początek XIV w. to również okres utraty samodzielności politycznej większości księstw Śląska i oddanie się ich kolejno pod zwierzchnictwo Królestwa Czech. Król czeski Wacław II zyskuje w Polsce tak silną pozycję, że dochodzi do jego koronacji na króla Polski w katedrze gnieźnieńskiej w 1300 r. Unia ta nie trwa długo - podczas gdy Czechy zajęte były walkami o Węgry - w 1320 r. na króla Polski koronował się książę Władysław Łokietek. Niestety roszczenia Czech do korony Polskiej musiał okupić ziemią śląską następny król Polski Kazimierz Wielki (Kłoczowski, 1998, s. 89-91).

Jeszcze w XIII w. - w 1289 roku hołd lenny złożył książę bytomski Kazimierz, a od objęcia władzy w Czechach przez Jana Luksemburskiego w 1327 r. przez kilka kolejnych lat odpadły od Śląska prawie wszystkie księstwa poza głogowskim (do 1331 r.) i świdnicko-jaworskim (utrzymało się do końca XIV w.). Ostatecznym przypieczętowaniem utraty przez Polskę ziemi śląskiej został dokument wystawiony przez Kazimierza Wielkiego w 1339 r., w którym zrzeka się on praw do Śląska w zamian za rezygnację Jana Luksemburskiego z praw do korony polskiej (Mizia, 1997, s. 21-22).

5 Układy przestrzenne i sposoby kształtowania wnętrza kościołów 3 tercji XIII i początku XIV w.

5.1 Kościoły cysterskie

Początki polskich klasztorów cysterskich sięgają korzeniami założonego w 1098 r. klasztoru w Citeaux we Francji, skupiającego benedyktynów przeciwnych rozluźnieniu Reguły zakonnej. Nazwa zakonu pochodzi od słowa Cistercium - łacińskiego tłumaczenia nazwy miejscowości co oznacza: za trzecim kamieniem milowym drogi z Langres do Chalon.

W XII w. powstawały we Francji opactwa cysterskie, z kościołami opartymi na pierwowzorze – Clairvaux z 1135-45 wzniesionego przez św. Bernarda, jako wzoru przekształcanego w kolejnych latach.

Pierwotnie klasztory zakonu cystersów zakładane były na odludziu, często w puszczy i tam po wykarczowaniu drzew zakładano gospodarstwo rolne z siedzibą zakonu. Propagowali samowystarczalność finansową, a ich wielkie fundowane obszary ziemskie sięgające kilku tysięcy hektarów, dostarczały im datków, tzw. dziesięciny. Ich reguła nakazywała życie w surowej ascezie z pracy własnych rąk i uprawy roli (kształtowanie osobowości mnichów poprzez ciężką pracę). Praca na roli, utrudniająca wypełnianie obowiązków modlitewnych, doprowadziła konieczności przyjmowania braci świeckich – konwersów, którzy wykonywali wszystkie prace fizyczne. Wraz z przenoszeniem filiacji na ziemie polskie przenoszono technikę i nowatorską myśl budowlaną oraz materiał ceramiczny – cegłę , a do architektury wprowadzano cechy gotyckie: sklepienia krzyżowo-żebrowe, łuk ostry i przypory

Model klasztoru cysterskiego wywodził się od kościoła **z Clairvaux** (1135-1145) programowanego przez św. Bernarda, w miarę tworzenia filii przekształcanego i dostosowywującego do zastanych warunków. W latach 1130-47 wzniesiono klasztor w Fontenay - najlepiej do dziś zachowany kościół klasztorny budowany pod nadzorem św. Bernarda, z prostokątnym chórem z 4 kaplicami.

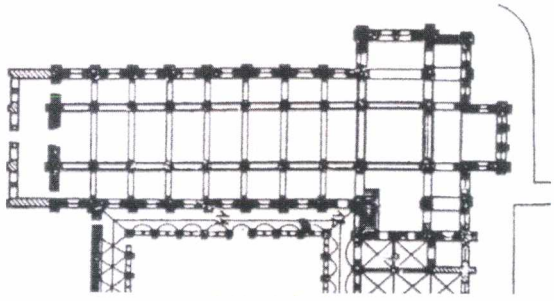

kościół klasztorny w **Fontenay**

Na tym wzorze oparte zostały układy przestrzenne kościołów cysterskich w Małopolsce (Jędrzejów, Wąchock, Sulejów, Koprzywnica) pomimo bezpośredniego pochodzenia zakonników z filii w Morimond.

Kościół klasztorny w Morimond wzniesiono w roku 1153 tuż po śmierci św. Bernarda - po przebudowie chóru w Clairvaux, na półkolisty podobny do St. Denis[7]. Kościół ten reprezentował układ prostokątnego chóru z obejściem i wieńcem kaplic, co zwiększało ilość kaplic i ołtarzy, a także stwarzało bogatszy układ przestrzenny części wschodniej. Na tym **wzorze oparte zostały układy przestrzenne wznoszonych na Śląsku kościołów cysterskich**, wyłączając kościół w Trzebnicy i w Jemielnicy (ostatnie badania wykazały, że powstał z przebudowy wcześniej istniejącego obiektu, prawdopodobnie jednonawowego kościoła parafialnego).

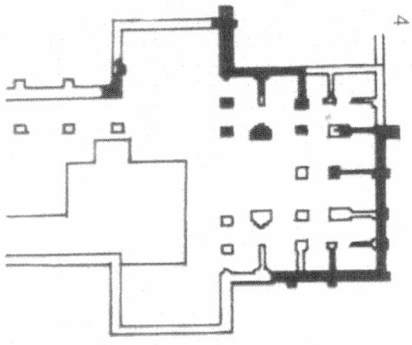

chór kościoła **Morimond**

Na teren Śląska cystersi zostali sprowadzeni przez Bolesława Wysokiego około 1163 r. z opactwa w Pforcie koło Naumburga w Saksonii i osiedleni w Lubiążu. Później jako filiacje zakonu lubiąskiego założono klasztory w Henrykowie (1222 – 1227), Kamieńcu Ząbkowickim (1237) i Krzeszowie (1292). Dwa klasztory śląskie przyjęły wzorce z małopolskiego Jędrzejowa (1140 – 1153) – w Rudach Raciborskich (przed 1256) i Jemielnicy (1289). Do Trzebnicy w 1203 r. zostały sprowadzone zakonnice prawdopodobnie z klasztoru w Bambergu i przyjęto je do zakonu cystersów w 1218 r.

Zakony cysterskie Śląska osiedlano na miejscach starszych założeń klasztornych (Lubiąż – benedyktyńskie, Kamieniec Ząbkowicki - augustiańskie oraz Krzeszów – eremickie), w których istniały już klasztory i kościoły. Położone one były w pobliżu terenów osadniczych i przy targach. Taka lokalizacja nie była zgodna z zaleceniami Kapituły Generalnej, ale wynikała z sytuacji zastanej na miejscu. Zakonnicy początkowo zamieszkiwali w przejętych klasztorach i wykorzystywali istniejące kościoły. Ponieważ nie spełniały one wymagań i oczekiwań nowego zakonu, więc dość szybko przystępowano do przebudowy lub budowy cysterskiego klasztoru z nowym kościołem.

7Kościół w St. Denis rozpoczętw w 1135-40 prawie równocześnie z klasztorem w Clairvaux II - 1135 r. - prezentował zupełnie odmienną koncepcję; Opat St. Denis - Suger rozkoszował się pięknem zdobień kościoła, zachęcającym do modlitwy i przebywania w nim wiernych i wzniósł chór półkolisty z dwoma obejściami i wieńcem kaplic - Św. Bernard z Clairvaux I był przeciwnikiem przepychu, rozpraszającego skupienie modlitewne i przeciwny wstępowi osób świeckich do zakonnego Domu Bożego, propagował układ z chórem prostokątnym i kaplicami po bokach otwartymi do transeptu, co umożliwiało odprawianie mszy przy sześciu ołtarzach jednocześnie

W porównaniu do klasztorów macierzystych we Francji polscy cystersi mieli dużo korzystniejsze warunki bytowe i materialne, choć nie było to zgodne z regułami przyjętymi przez Kapitułę Generalną (Kutzner,1967, s. 9-14). Po sprowadzeniu zakonników zakony otrzymywały bogate uposażenie od księcia lub biskupa, a dodatkowe fundusze na prace budowlane przekazywali im książęta, duchowieństwo i rycerze. W tej sytuacji budowa obiektów klasztornych i kościoła musiała przebiegać dość szybko. Proponowana przez E. Łużyniecką (Łużyniecka 2002) etapowa budowa ciągnąca się przez długie dziesięciolecia nie wydaje się uzasadniona. Książę – fundator czy inny „dobroczyńca" przeznaczał niewątpliwie spore fundusze na fundowane kościoły, ponieważ często zapewniał sobie w ten sposób miejsce pochówku godne władcy, a także odkupienie swych win i pewniejsze dostąpienie zbawienia. Etapowanie budowy było praktykowane, chociażby z powodu niemożliwości budowania w zimie, czy w okresach wojen, jednak przerwy nie mogły być zbyt duże.

Podobnie jak zasady życia wyglądały **zasady stosowane w architekturze** cystersów. Surowa asceza reguły zakonu podyktowała rezygnację z absyd, wież, ozdób, malowideł, złoceń, rzeźb – kościół posiadał prostą formę, oczyszczoną z dodatków, tylko o widocznej strukturze i podziałach ścian, co **uwypuklało konstrukcję** i prowadziło do jej udoskonalania.

Cechy wspólne kościołów cysterskich to: przykrycie sklepieniami chóru i naw, bezwieżowość, bazylikowe korpusy z transeptem, kaplice dostępne bezpośrednio z transeptu lub z obejścia chóru.W miarę wzrostu liczebności zakonników zachodziła konieczność przebudowy klasztorów i kościołów, zwłaszcza tych, które powstały w I połowie XIII w. Starano się je przebudowywać lub budować nowe obiekty. Wpływ na to miało też z pewnością przejście od form romańskich do gotyckich, dających nowe możliwości konstrukcyjne i przestrzenne.

Dla dysertacji istotne są te zmiany, które zachodziły w ostatniej ćwierci XIII w., a dokładniej po 1270 r. Możliwe są one do zrekonstruowania w odniesieniu do kościołów w Trzebnicy, Henrykowie, Lubiążu, Jemielnicy i Kamieńcu Ząbkowickim. Kościół w Rudach Raciborskich powstał nieco wcześniej, na początku 2 poł. XIII w., a w Krzeszowie zachował się kościół barokowy.

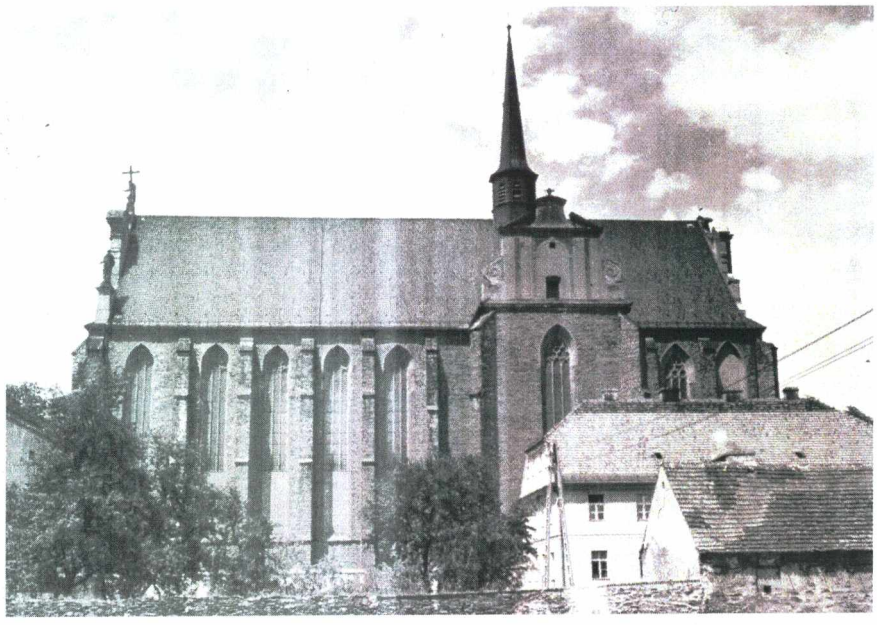

Kamieniec Ząbkowicki

Henryków

Lubiąż

Trzebnica

Jemielnica

5.1.1 Układy przestrzenne

Przebudowę kościołów cysterskich w duchu gotyku rozpoczęto w Trzebnicy budową kaplicy św. Jadwigi ufundowanej w 1268 r. Jej wnętrze wyznacza zapewne rozmiary nowej nawy bocznej o dość wysmukłych proporcjach przekroju poprzecznego 1: 2, przy wysokości 17,05 m. Ściany zostały podparte przyporami, a światło do wnętrza wpada poprzez wysokie okna maswerkowe. We wnętrzu wertykalizm podkreślają wiązki służek spływające aż do posadzki. Sklepienie krzyżowe o prostokątnych przęsłach unosi się na nich jak baldachim. Kaplica od wschodu zakończona została wielobokiem, nietypowym dla kościołów cysterskich.

kaplica św. Jadwigi w **Trzebnicy**

W nowym układzie wzniesiono części prezbiterialne kościołów w Lubiążu (2 poł. XIII w.), Kamieńcu Ząbkowickim (4 ćw. XIII w.) i Jemielnicy (koniec XIII w.). W dwóch pierwszych przyjęto cysterski typ rozplanowania z prostokątnym prezbiterium otoczonym prostokątnymi kaplicami. Zmodyfikowano go jednak w istotny sposób w kościele w Lubiążu – kaplice we wnętrzu zamiast prostokątnych zostały zamknięte wielobocznie. W kościołach cysterskich we Francji i Niemczech występowały kaplice zakończone półkoliście, nie było jednak wielobocznych. Układ kaplic w Kamieńcu nie jest znany, gdyż na ich miejscu wznoszą się kaplice barokowe[8].

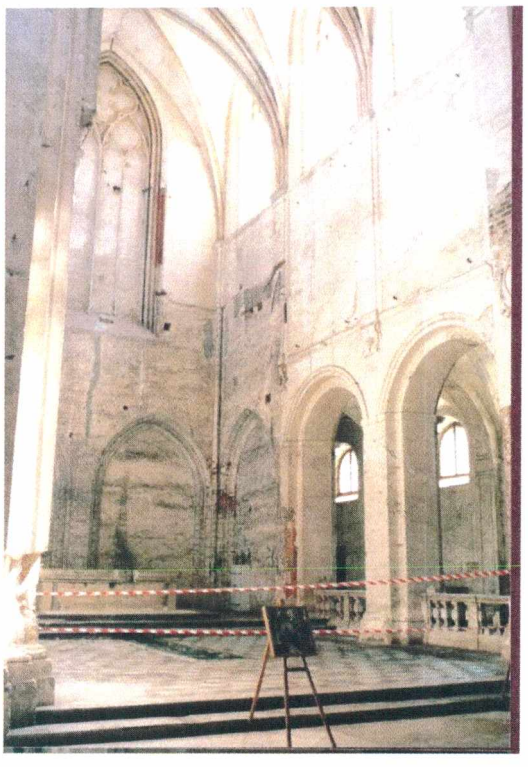

chór kościoła cysterskiego w **Lubiążu**

[8] Fundamenty odsłonięte po bokach transeptu wydają się być starsze od zachowanego kościoła. Rozmiary istniejącego kościoła wykluczają możliwość wykorzystania murów kościoła z I ćw. XIII w. od wschodu i zachodu. Koncepcja E. Łużynieckiej zakładająca pogrubienie murów i dostawienie przypór jest mało przekonywująca ze względów konstrukcyjnych. Także szeroka kaplica wschodnia bez podziałów, do której prowadzą cztery arkady budzi zastrzeżenia.

Prezbiterium kościoła w Lubiążu miało układ bazylikowy z obejściem i kaplicami z trzech stron. Ściany międzynawowe spoczywały na ośmiobocznych profilowanych filarach ze służkami schodzącymi aż do posadzki. Przęsła były prostokątne o proporcjach bliskich dwóch kwadratów. Proporcje przekroju pionowego nawy środkowej wynoszą 1: 2,1, przy wysokości 19,70 m. Ściany zewnętrzne rozczłonkowane były niewielkimi, wysokimi przyporami, pomiędzy którymi znajdowały się wysokie dwudzielne okna maswerkowe.

Pierwsze prezbiterium o układzie prostokątnym otoczone wieńcem prostokątnych kaplic rozpoczęto budować w kościele cysterskim w Henrykowie jeszcze na początku 2 ćw. XIII w. Początkowo planowano wznieść je w układzie halowym, jednak przerwa z powodu najazdu tatarskiego i przedłużająca się realizacja spowodowały, że w 2 połowie XIII w. zmieniono układ na bazylikowy zarówno w prezbiterium jak i w korpusie nawowym. Wysokość nawy głównej korpusu wynosi 18 m, co daje proporcje jej przekroju pionowego 1: 2,3. W odróżnieniu od prezbiterium, gdzie zastosowano filary krzyżowe ze służkami sięgającymi do posadzki lub do połowy wysokości arkad, w korpusie wzniesiono filary ośmioboczne. Ich rozstaw jest szerszy niż filarów w prezbiterium (a także w pozostałych kościołach cysterskich), a przęsła nawy głównej mają plan prostokąta o proporcjach 1 : 1,25. Służki (obecnie zasłonięte barokowymi pilastrami) były zapewne podwieszone, sięgające do wysokości około połowy arkad, jak zachowane służki w zachodnich narożach nawy głównej. W nawach bocznych żebra sklepienne opierały się na wspornikach.

Wąski rozstaw filarów w prezbiterium kościoła w Henrykowie, wynikający z wcześniejszego układu halowego, po podwyższeniu nawy środkowej spowodował, że proporcje elewacji wewnętrznej części wschodniej są smuklejsze niż w korpusie.

nawa główna i (niżej) boczna południowa w **Henrykowie**

Kościół w Kamieńcu Ząbkowickim (niezależnie od przyjętego przez różnych badaczy etapowania) w końcu XIII w. posiadał układ trójnawowej hali z transeptem i kaplicami przy transepcie i obejściu. Podporami międzynawowymi w prezbiterium są filary wieloboczne (podobnie jak w korpusie w Henrykowie), filary skrzyżowania są krzyżowe na prostokącie, a w korpusie nawowym – wieloboczne, lekko wydłużone, o osi poprzecznej. Wielkość prostokątnych przęseł oraz wysokość 23,30 m jest jednakowa dla całego wnętrza, z wyjątkiem ramion transeptu i przęsła zachodniego. Proporcje przekroju pionowego nawy głównej wynoszą 1: 2,7, a w nawie bocznej 1: 5,1. Różnice występujące w formach filarów i okien wynikają z etapowego wykonania obiektu, realizowanego według pierwotnego planu. Kamień łupany użyty do budowy zatarł ślady przerw w budowie.

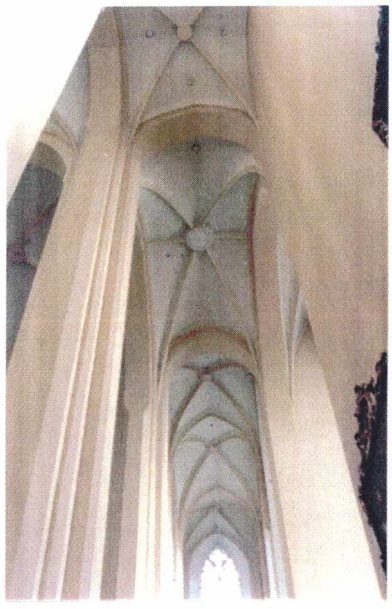

nawa boczna i główna w **Kamieńcu Ząbkowickim**

W Jemielnicy w końcu XIII w. przeprowadzono rozbudowę jednonawowego kościoła na bazylikę trójnawową[9]. Wzniesiono trójnawowe prezbiterium zakończone od wschody trzema wielobocznymi apsydami, z których centralna została zdecydowanie wysunięta. Prostokątne przęsła nawy głównej i prawie kwadratowe w nawach bocznych przekryto sklepieniami krzyżowymi o żebrach spływających w nawie głównej na wsporniki, a w nawach bocznych – częściowo na wsporniki, kilka żeber podcięto, wtapiając je w podpory. Ściany zewnętrzne rozczłonkowane są przyporami, oprócz partii murów stykających się z klasztorem. Proporcje nawy głównej wynoszą 1 : 1,9, przy wysokości 15 m.

nawa główna w **Jemielnicy**

[9] wg niedawnych badań L. Kajzera

Wieloboczne apsydy w Jemielnicy, podobnie jak projektowane halowe trzyczęściowe zamknięcie wielobokiem w chórze Trzebnicy, świadczą o chęci odejścia budowniczych tych kościołów od cysterskiej tradycji części wschodnich zakończonych prostokątnie. Wpływ na to miały niewątpliwie kościoły innych zakonów oraz parafialne.

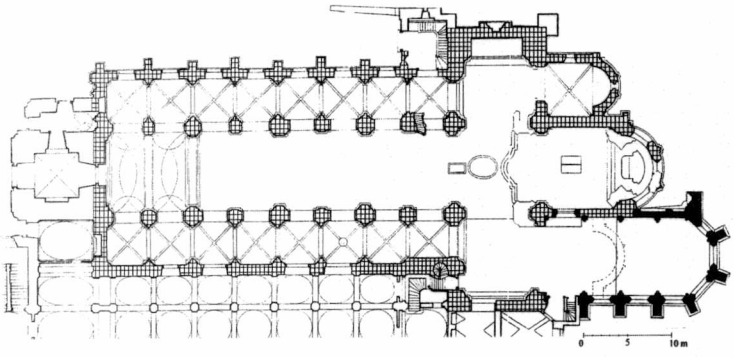

Trzebnica

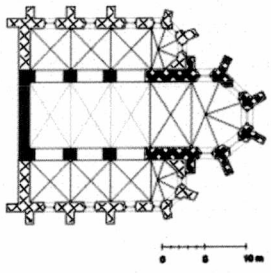

Jemielnica

W kościołach w Henrykowie, Lubiążu i Kamieńcu powstały rozbudowane prezbiteria prostokątne o różnych typach i układach kaplic. Znamienne jest, że w Henrykowie zrezygnowano z zaczętego już układu halowego ok. połowy XIII w, podczas gdy w końcu stulecia układ halowy powrócił w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim.

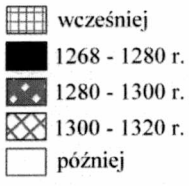

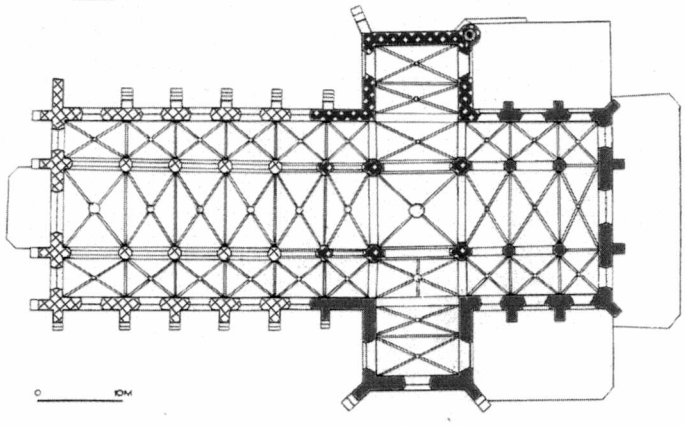

Kamieniec Ząbkowicki

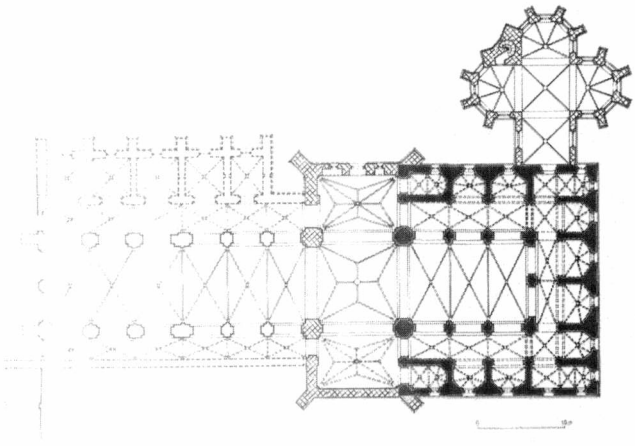

Lubiąż

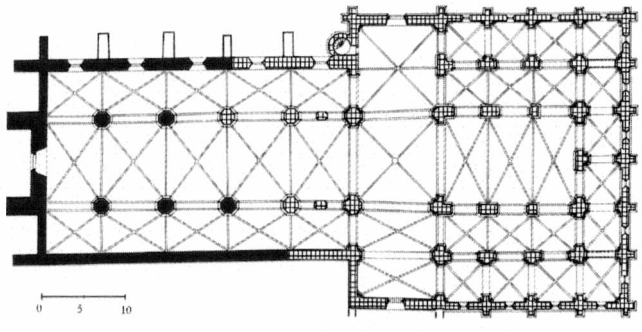

Henryków

5.1.2 Układ konstrukcyjny i artykulacja ścian

Wnętrza omawianych kościołów cysterskich są znacznej wysokości. Zostały przekryte sklepieniami, których parcie przenoszą ściany pogrubione przyporami. W jednoprzestrzennej kaplicy trzebnickiej i halowym kościele w Kamieńcu są to wysokie przypory o kilku niewielkich uskokach. W kościołach bazylikowych system przyporowy składa się z przypór w górnych strefach nawy głównej, łęków ukrytych pod dachem naw bocznych (Henryków) oraz przypór przy ścianach nawach bocznych. Kościoły bazylikowe nie osiągnęły rozmiarów wymagających użycia wyżej położonych, widocznych łęków odpornych.

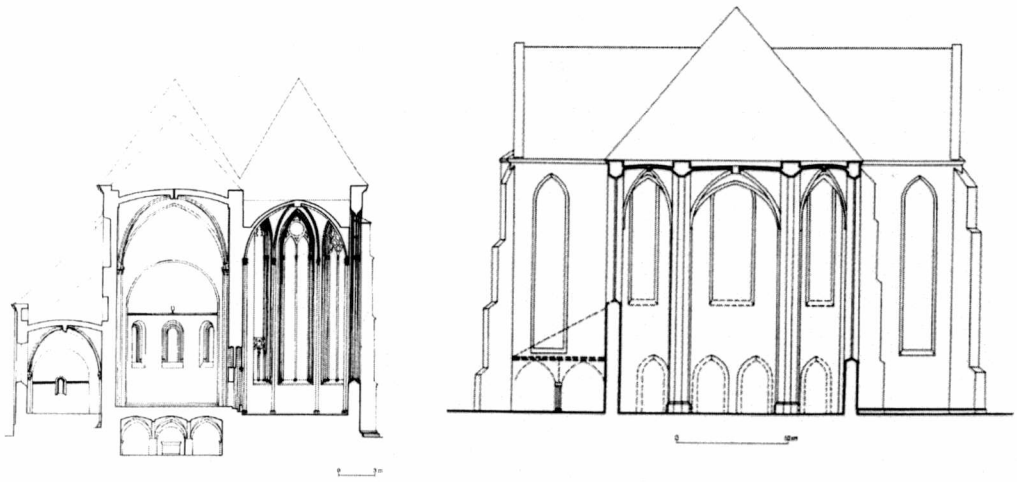

przekroje poprzeczne: **Trzebnica** **Kamieniec Ząbkowicki**

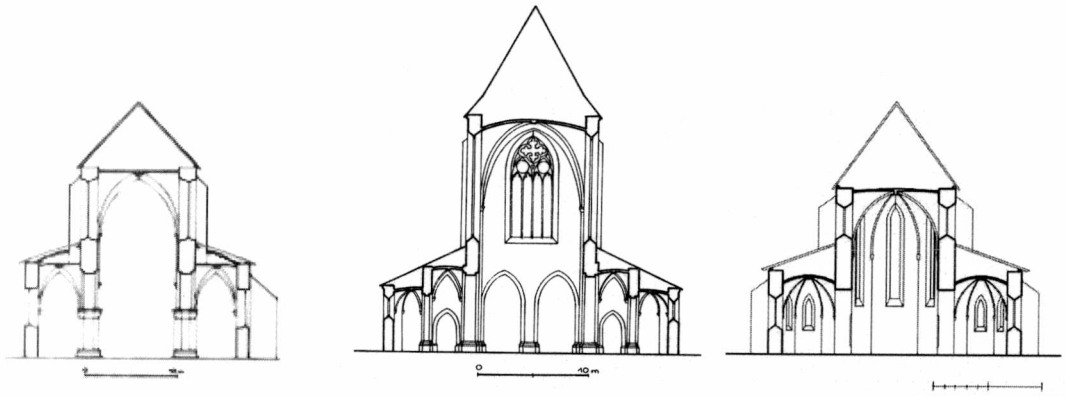

przekroje poprzeczne: **Henryków** **Lubiąż** **Jemielnica**

Rozczłonkowanie wysokich ścian zewnętrznych przyporami, pomiędzy którymi znajdują się wysokie okna, występuje zwłaszcza w układach halowych (w kaplicy trzebnic-kiej i w Kamieńcu). Sprawia ono, że kościoły te pod względem konstrukcyjnym i formalnym mają cechy w pełni gotyckie.

Wnętrza kościołów posiadają różną artykulację. W Trzebnicy i w prezbiterium w Lubiążu wertykalny układ podkreślony został przez wiązki służek sięgających aż do posadzki. W kaplicy św. Jadwigi ponad 80 % wysokości ściany zajmują okna. Zupełnie inne proporcje występują w nawie bazyliki lubiąskiej, której elewacja wewnętrzna posiada podział na trzy poziomy – arkady, gładka ściany i okna, o stosunku wysokości około 2,5 : 1 : 4. Wielkość okien była znaczna, bo zajmowały one połowę wysokości ściany, a arkady były niskie.

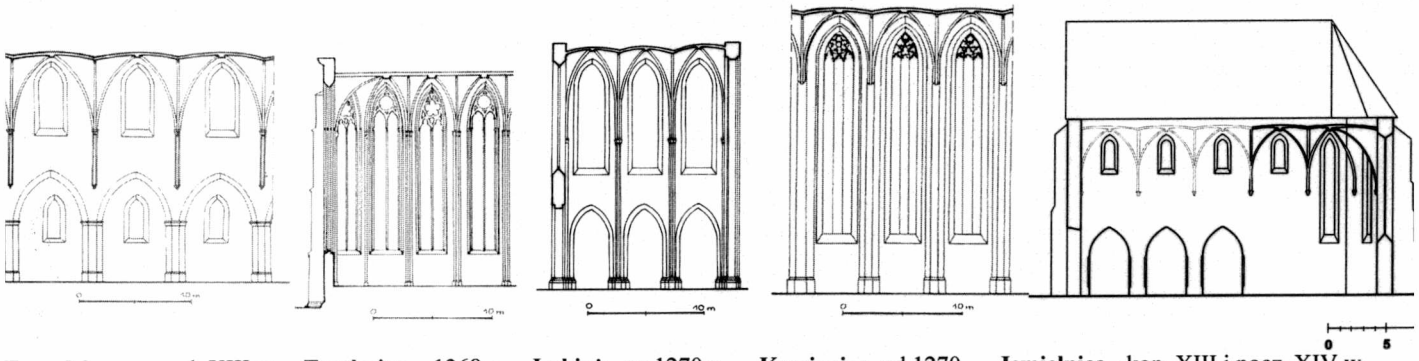

Henryków - po poł. XIII w. **Trzebnica** - 1268 r. **Lubiąż** - po 1270 r. **Kamieniec**- od 1270 **Jemielnica** - kon. XIII i pocz. XIV w.

W korpusie kościoła w Henrykowie, także bazylikowym, arkady międzynawowe są wyższe niż w Lubiążu i stanowią prawie ½ wysokości ściany. Do niezbędnego minimum ograniczono pas gładkiej ściany poniżej okien. Podziały elewacji wewnętrznej mają stosunek 3 : 1 : 2. Służki zostały skrócone i dochodziły do połowy wysokości łęków arkad międzynawowych. Mimo skróconych służek zachowano artykulację pionową dzięki wyraźnie rysującym się liniom wielobocznych filarów. Jednak szeroki rozstaw filarów sprawił, że proporcje elewacji wewnętrznej nie są tak wysmukłe jak w podwyższonym prezbiterium, czy w Lubiążu.

W kolejnej budowli bazylikowej w Jemielnicy, z końca XIII w. zapewne z powodu wykorzystania starszych murów, zrezygnowano ze służek, tworzących podziały pionowe, a żebra opierają się na wspornikach usytuowanych w 1/3 wysokości okien. Elewacja nawy środkowej składa się z pasa arkad, gładkiej ściany i okien o proporcjach 1,5 : 1 : 1.

W kościele halowym w Kamieńcu arkady międzynawowe są wysoko położone i bez strefy głowic przechodzą na wieloboczne filary. Także żebra sklepienne wtapiają się w filary, nie tworząc żadnych podziałów poziomych. Ściany naw bocznych rozczłonkowane są jedynie oknami, które sięgały dość nisko i zajmowały około 75 % wysokości ściany. Laskowanie maswerkowych okien oraz wieloboczne filary potęgują wrażenie wysokości.

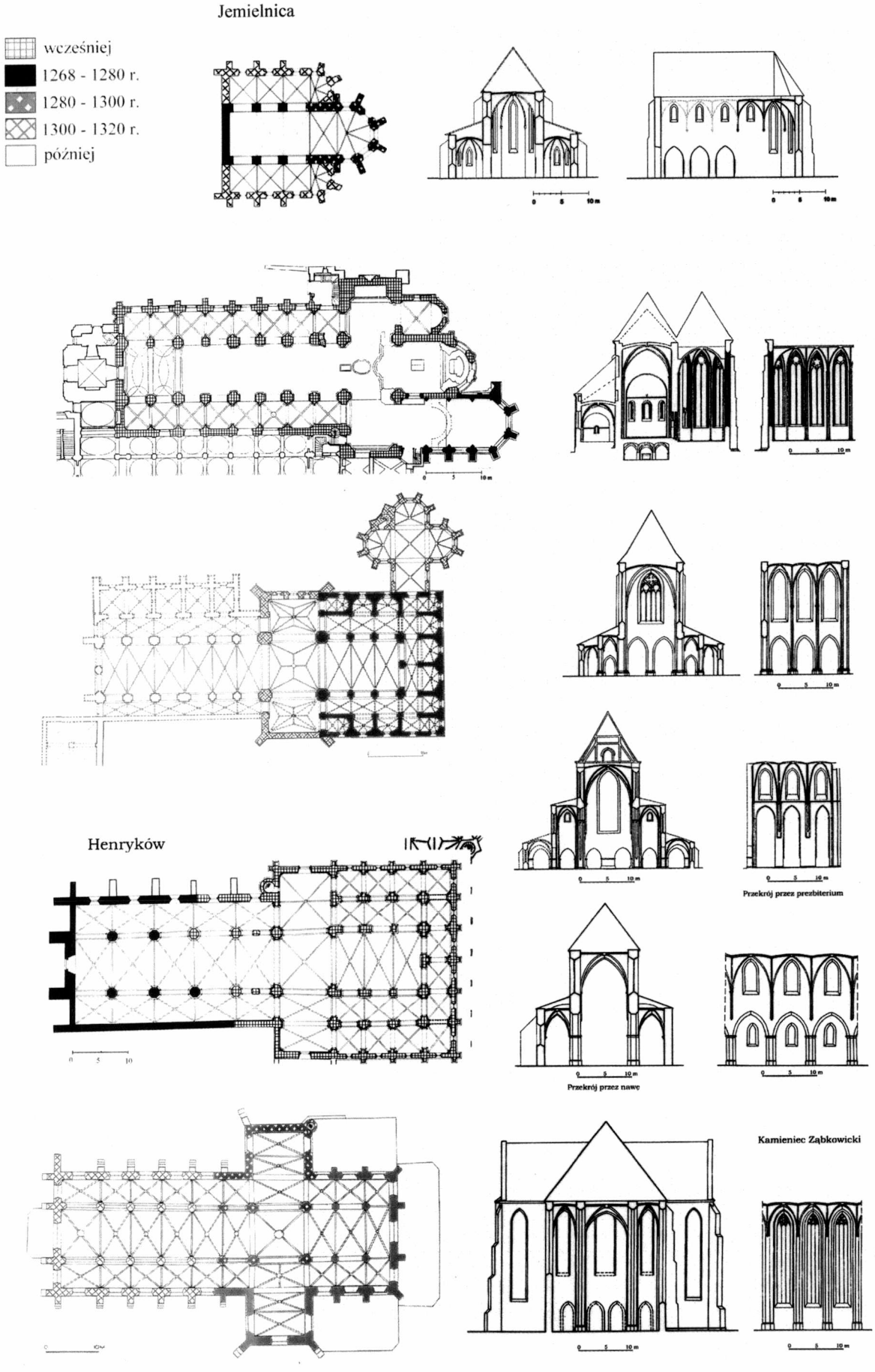

Kościoły cysterskie

5.1.3 Detale architektoniczne

Do detali architektonicznych kościołów cysterskich należą bazy i głowice filarów i służek, wsporniki i żebra sklepienne, maswerkowe okna oraz portale.

5.1.3.1 Detal sklepień

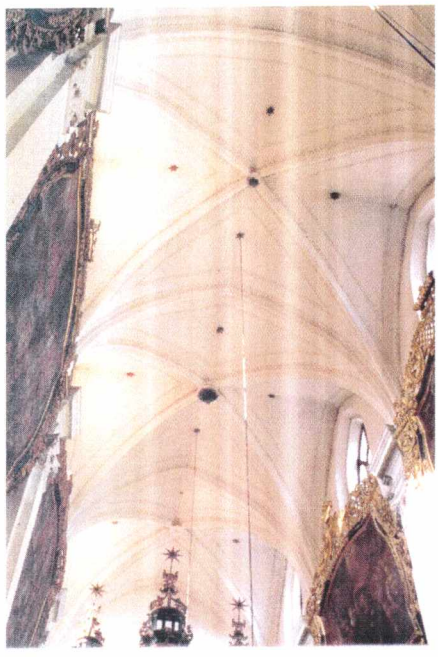

Henryków

Wszystkie z omawianych kościołów cysterskich (i jedna kaplica - trzebnicka) posiadają przęsła o planie prostokąta (o różnych proporcjach) przekryte sklepieniami krzyżowo-żebrowymi ze zwornikami w kluczu.

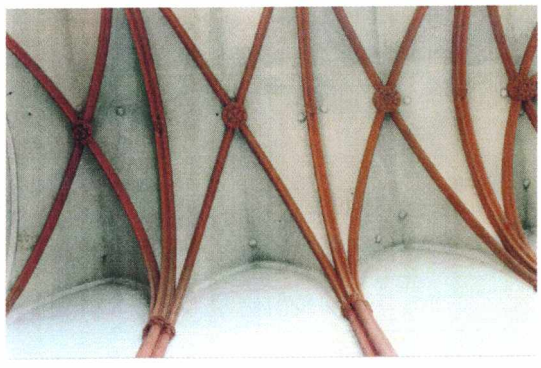

Trzebnica

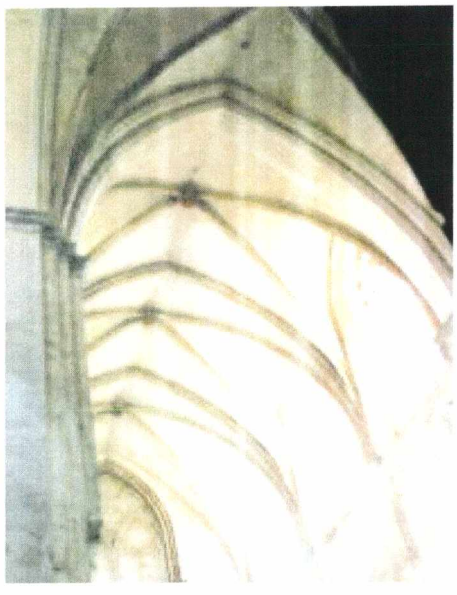

Lubiąż

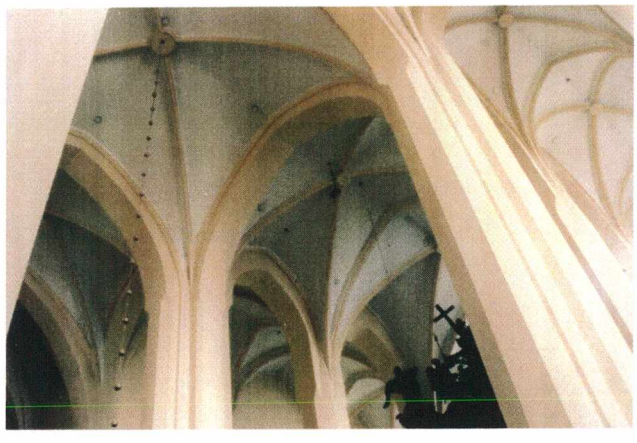

Kamieniec

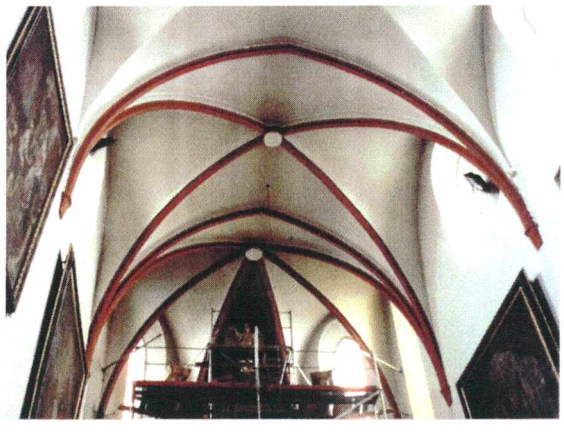

Jemielnica

5.1.3.2 Żebra

Kościoły cysterskie mają dość zróżnicowane formy żeber. Można wyróżnić wśród nich cztery grupy.

Pierwszą, prawdopodobnie najstarszą formą, jest profil żebra z **Henrykowa**, który jest kontynuacją wzoru z wcześniejszej części budowli - w części wschodniej kościoła i transepcie (pomiar w transepcie). Złożony jest z elementów wypukłych, wklęsłych odcinkowo, a od spodu zakończone są półwałkiem.

Następne dwie grupy zostały ukształtowane jako przekrój gruszkowy z noskiem i występują w **kaplicy trzebnickiej,** w prezbiterium kościoła w **Lubiążu i** chórze w **Jemielnicy**. Różnią się one dodatkowymi profilami wałkowymi lub odcinkowymi umieszczonymi: przy nasadzie gruszki w drugiej wyodrębnionej grupie w Trzebnicy, a tuż przy gruszce lub wtopione w nią w Lubiążu i Jemielnicy (tu widać różnice pomiędzy profilowaniem gruszki we wcześniejszej nawie głównej i dostawionych bocznych). Ciekawie ukształtowano żebra jarzmowe kaplicy - o niespotykanej podwójnej formie - połączonych równolegle dwóch profili gruszkowych.

Na tym tle, głównie form zbliżonych do gruszkowych, najbardziej odróżniające się formą są żebra czwartej grupy w **Kamieńcu Ząbkowickim.** W prezbiterium mają profil wklęsły z trójkątnym zakończeniem, a w transepcie i korpusie – o linii podwójnie wklęsłej z wysuniętym noskiem.

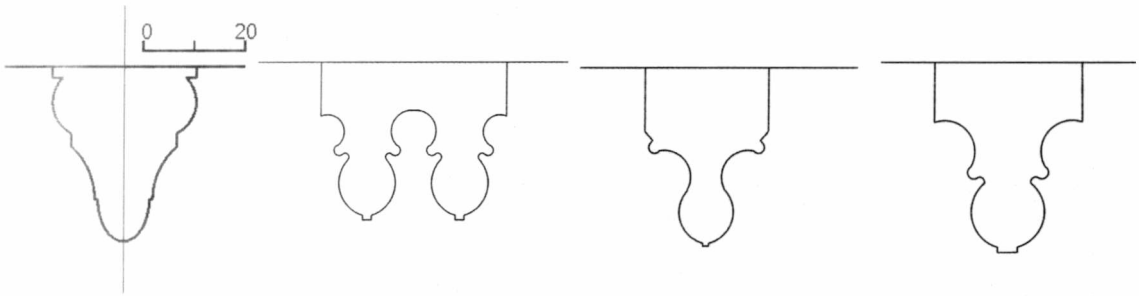

Henryków - żebro transeptu i naw **Trzebnica** - żebro jarzmowe i przekątne **Lubiąż** - żebro chóru

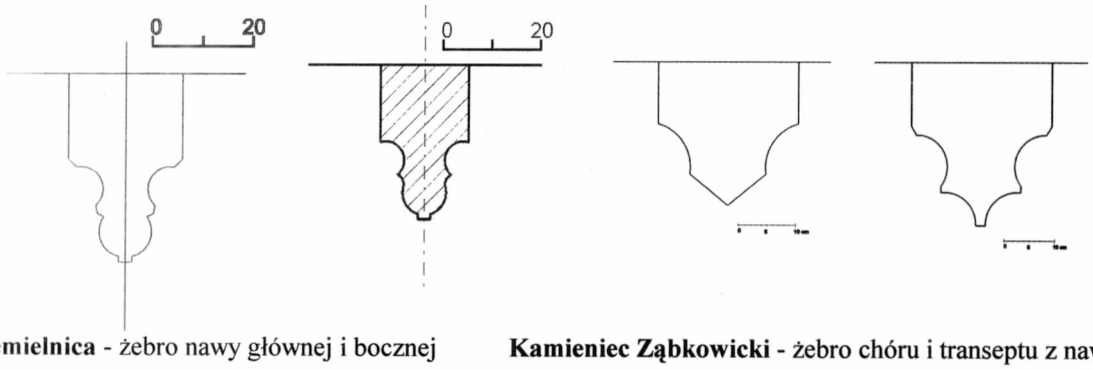

Jemielnica - żebro nawy głównej i bocznej **Kamieniec Ząbkowicki** - żebro chóru i transeptu z nawami

5.1.3.3 Zworniki

Połączenie żeber w kluczu sklepienia wykonywano w dwojaki sposób: na krzyżujące się żebra nakładano od spodu talerz - w niektórych przęsłach Henrykowie i Trzebnicy - lub umieszczano zwornik o formie walcowej i profilu żebra. Tak ukształtowano zworniki w kościołach w **Lubiążu, Jemielnicy i Kamieńcu Ząbkowickim i** dwa wschodnie w **Trzebnicy.**

Wszystkie talerze pokryte są drobną dekoracją liściastą. Mniejsze zworniki żeber jarzmowych maja także nałożone talerze, z dekoracją roślinną.

Najbardziej dekoracyjne rozrzeźbione formy talerzy występują w Trzebnicy i Lubiążu.

W **Kamieńcu Ząbkowickim** w chórze i transepcie zworniki są płaskie, talerzowe, o bardzo prostym profilu (podobnie jak żebro), niektóre z dekoracją, podobnie w Jemielnicy.

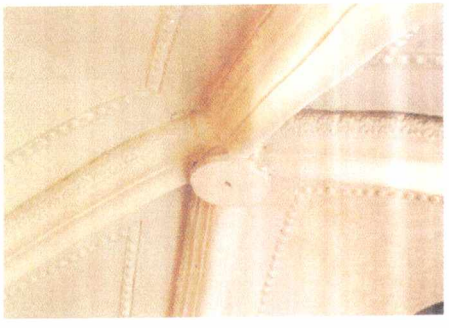

Henryków

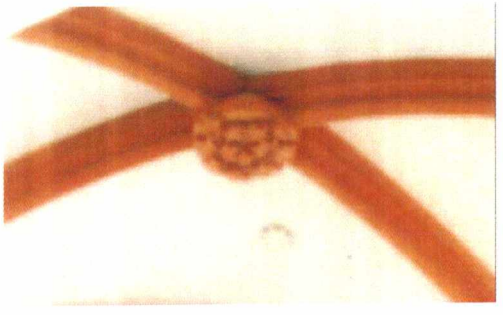

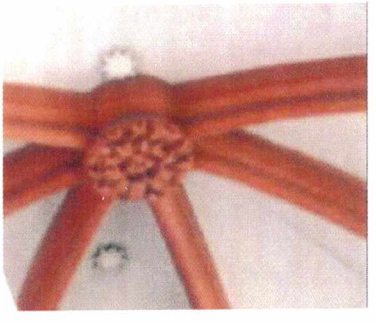

Trzebnica

Lubiąż

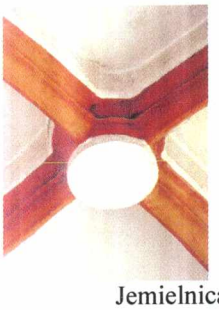

Jemielnica

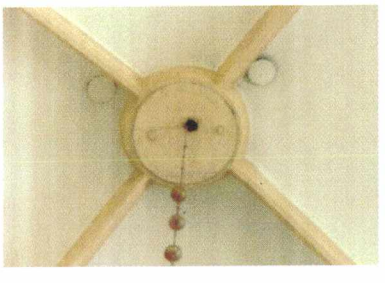

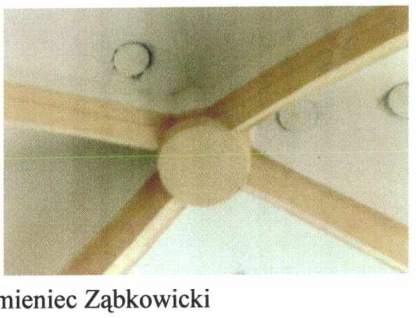

Kamieniec Ząbkowicki

5.1.3.4 Sposób osadzenia żeber na ścianach i filarach

- **służki schodzące do posadzki**

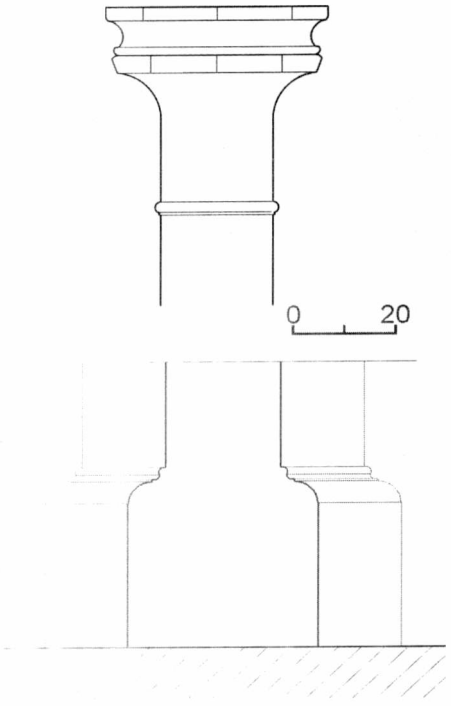

Występowały w **Trzebnicy** i **Lubiążu,** opierały się na bazach talerzowych o podobnym do siebie profilu oraz cokołach – w kaplicy wielobocznych, w kościele lubiąskim cylindrycznych, dodatkowo posadowionych na bazach i cokołach filarów.

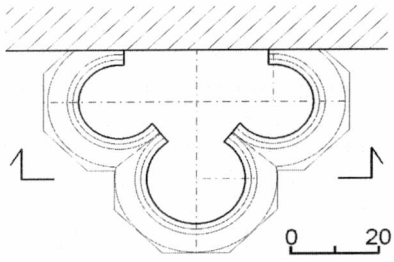

5.1.3.5

Trzebnica: szkic głowicy służki oraz profil i widok na bazy i cokoły oraz przekrój wiązki służek

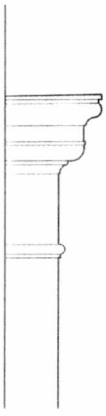

W kaplicy św. Jadwigi w **Trzebnicy** służki narożne i potrójne wiązki służek posiadają **głowice kielichowe z dekoracją roślinną**, w Lubiążu gotyckie profile głowic (prawdopodobnie kielichowe) służek uległy zniszczeniu (skuciu) lub zasłonięciu nałożoną dekoracją barokową w okresie późniejszej przebudowy. Jedyne zachowane służki wschodnie w narożach prezbiterium mają w dalszym ciągu otynkowane głowice, co zapewne zniekształca rysunek ich profilu.

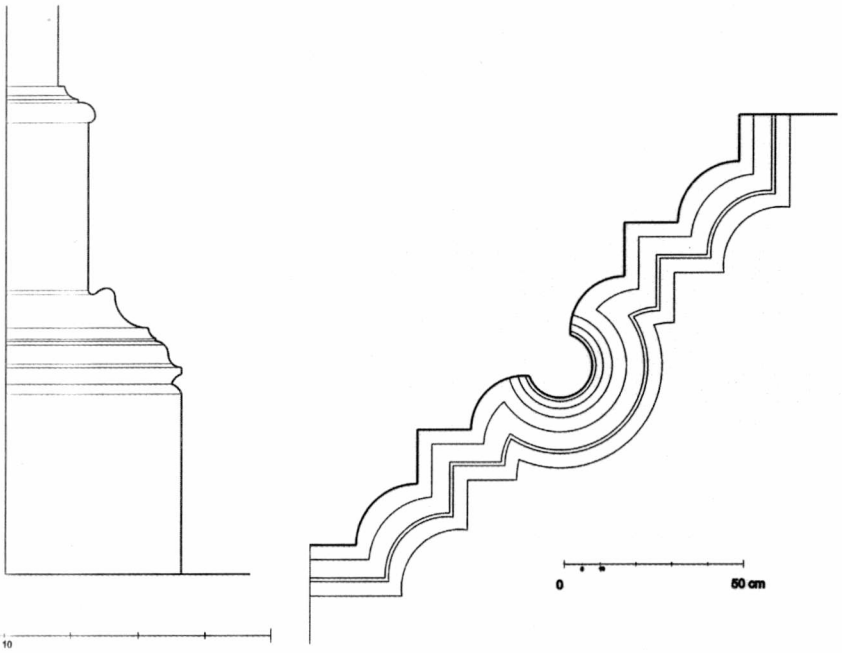

Lubiąż: obok – szkic głowicy służki narożnej chóru otynkowanej w baroku i pomiar naturalnej formy podwójnej bazy z cokołem, u góry fragment przekroju przez służkę filara narożnego.

- **służki podwieszone**

Żebra nawy głównej w **Henrykowie** opierały się najprawdopodobniej na ceglanych **służkach podwieszonych**, umieszczonych na pilastrach, opartych na wspornikach. Dwie takie służki odkryto spod tynku barokowego w zachodnim przęśle nawy na obecnej emporze.

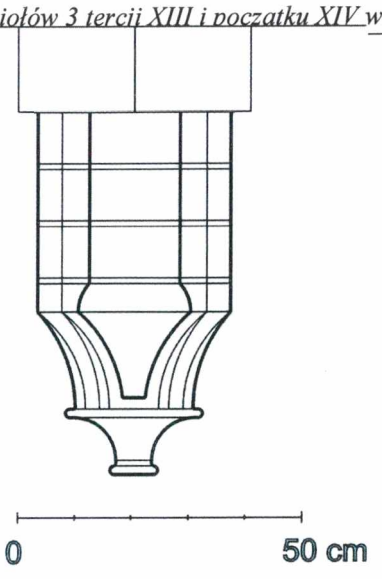

Henrykowów: odkryty spod barokowego tynku wspornik południowo-zachodni narożny nawy głównej

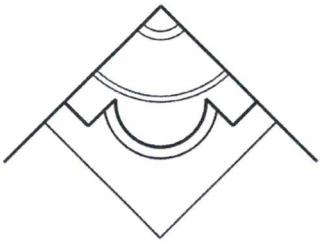

- **wsporniki**

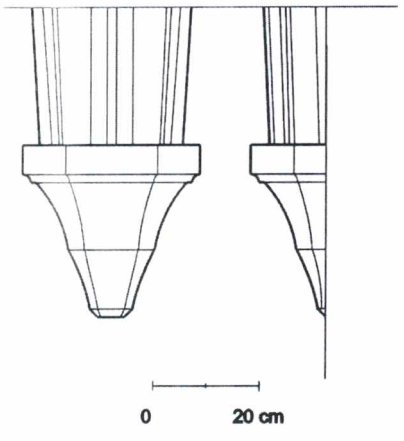

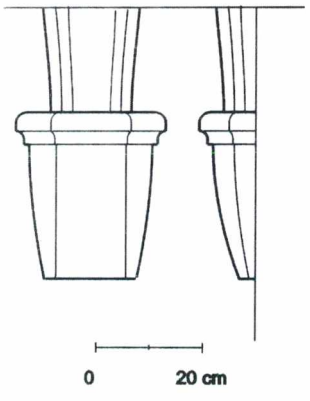

W **Jemielnicy** żebra oparte są na wspornikach we wszystkich nawach, w bocznych mają kształt kielichowy i dekorację lub są podcięte, w głównej wsporniki są bez zdobień o kształcie wydłużonego wieloboku.

W nawach bocznych kościoła w **Henrykowie** również zastosowano wsporniki, znajdują się w miejscach dzisiejszych przekształconych w baroku wsporników i ich forma jest dotąd nie zbadana.

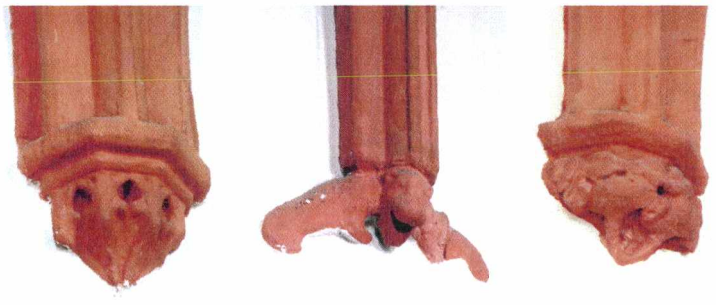

Jemielnica: wsporniki żeber sklepiennych: rysunki - wyżej wspornik w nawie bocznej, niżej w nawie głównej, zdjęcia - wsporniki o formie maswerkowej, zoomorficznej i roślinnej.

- **<u>żebra podcięte lub wtopione w ściany i filary</u>**

Taki sposób osadzenia żeber zastosowano w kościele w **Kamieńcu Ząbkowickim** we wszystkich filarach i na ścianach. Drobne różnice występują w formie w różnych częściach budowli: w prezbiterium żebra zebrane razem wnikają w podporę, w transepcie każde z trzech żeber osobno, a w nawach wiązka trzech żeber zakończona została podcięciem.

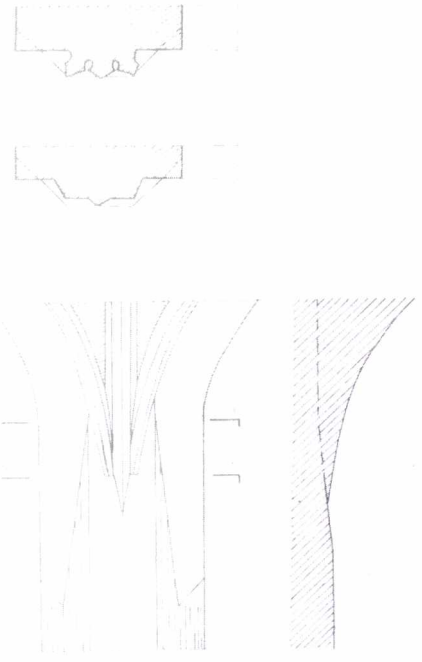

prezbiterium

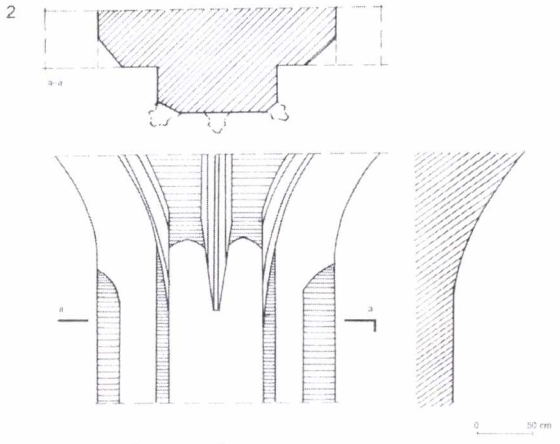

transept

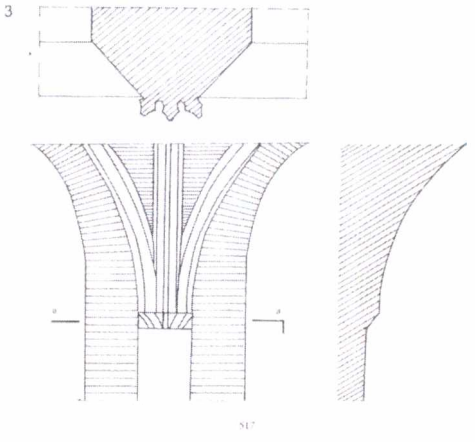

nawy korpusu

Kamieniec Ząbkowicki: sposób zakończenia żeber

Podobnie uformowano kilka zakończeń żeber sklepiennych w nawach bocznych kościoła w **Jemielnicy**. Są one podcięte w dość płynnie, w sposób "kielichowy", z zakończeniem u dołu w szpic.

Jemielnica: podcięcie żeber w kilku przęsłach naw bocznych

5.1.3.6 Filary

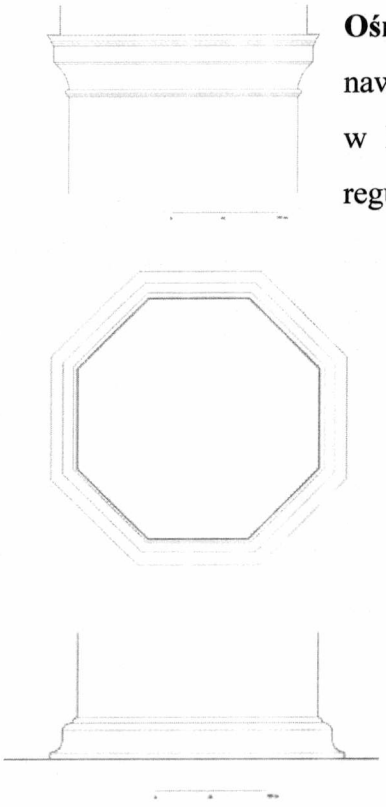

Ośmioboczne filary międzynawowe spotykamy w korpusie nawowym kościoła w **Henrykowie** oraz w nawach i chórze kościoła w **Kamieńcu**. Filary henrykowskie i chóru kamienieckiego mają regularny przekrój ośmioboku, a późniejszy filar nawowy Kamieńca jest wydłużony zgodnie z osią podłużną kościoła.

Baza filara naw henrykowskich jest stosunkowo niska i posiada w profilu spłaszczone talerze i wklęskę, będącą jakby odwrotnościa profilu głowicy. Głowica ma kształt kielichowy z wysoką, profilowaną płytą abakusa i profilowanym pierscieniem poniżej; nie posiada dekoracji rzeźbiarskiej.

Henryków: głowica, przekrój i baza filara

Filary **krzyżowe** występujące zwykle na skrzyżowaniu mają najbardziej urozmaiconą formę bazy, w Kamieńcu złożoną z trzech niewielkich torusów i spoczywającą na wysokich cokołach o odpowiednio przyciętych narożach. Filary nie posiadają głowic, żebra są podcięte lub wpuszczone w górna część filara (poprzednia strona)

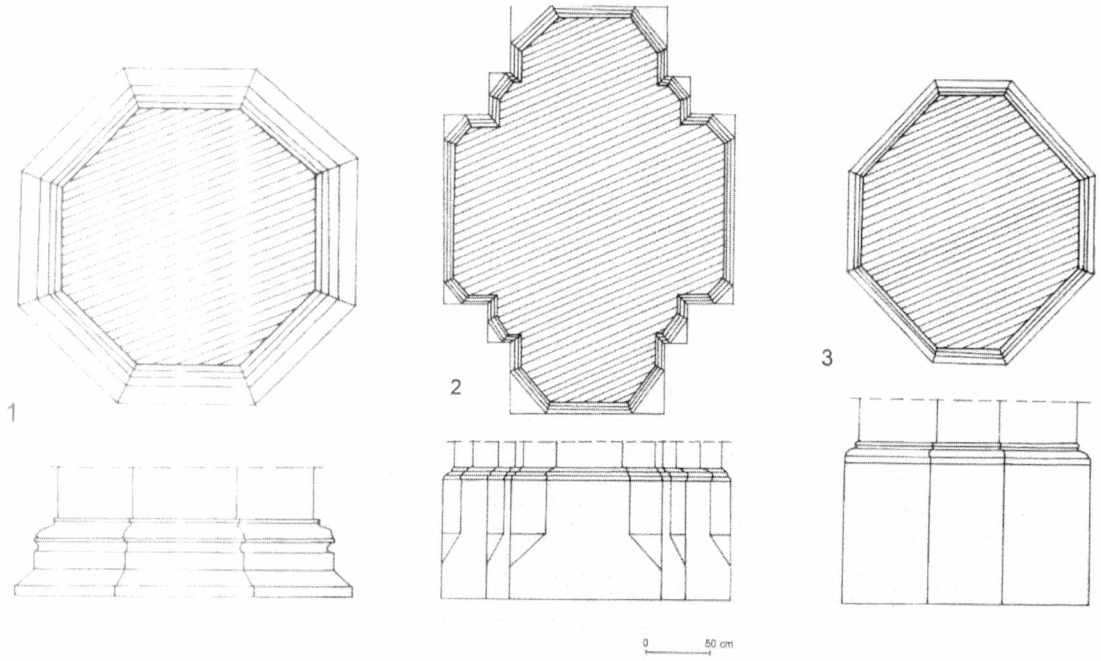

Kamieniec: bazy i przekroje filarów: chóru, skrzyżowania i korpusu nawowego

Również **ośmioboczny** filar spotykamy w chórze kościoła w **Lubiążu**; w odróżnieniu od wcześniej wymienionych, posiada on **profilowane** skosy przekroju, ze służkami i formami wklęsłymi. Służki stoją na osobnej bazie z cokołem i posiadają głowice.

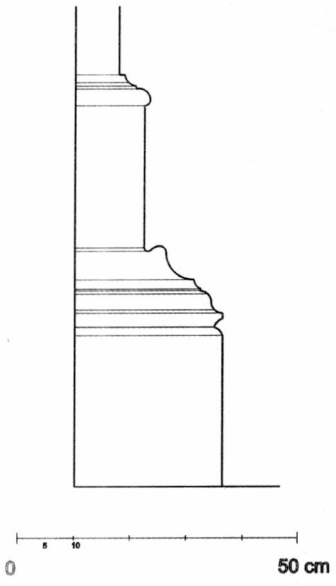

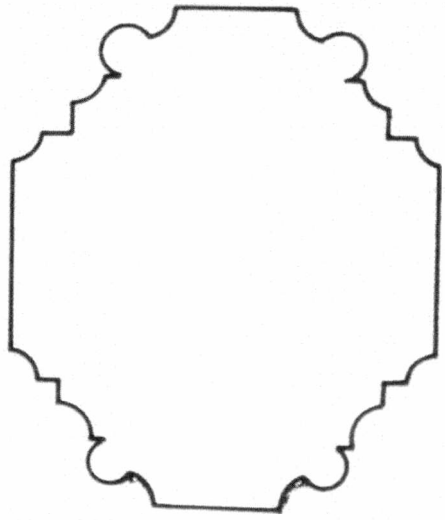

Lubiąż: profil filara ze służką i przekrój przez filar (wg Łuzyniecka,)

Filary spotykamy również w chórze kościoła w **Jemielnicy**, są to jednak podpory **wtórnie** wyodrębnione z tkanki muru wcześniejszego kościoła jednonawowego, do którego dostawiono nawy boczne. Ponieważ powstały w wyniku wycięcia arkad w grubym murze pierwotnego kościoła, posiadają bardzo uproszczoną formę, w stosunku do pozostałych obiektów - prostokątną ze sfazowanymi narożami.

5.1.4 Okna i maswerki okienne

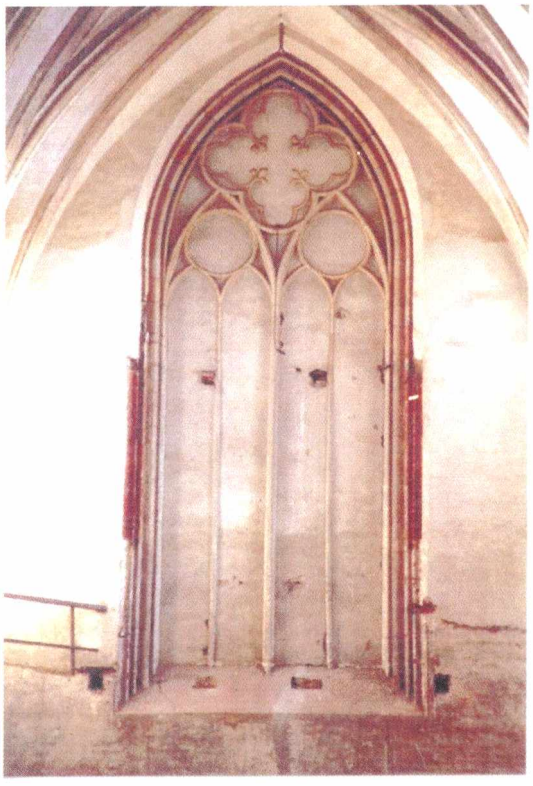

Lubiąż

Wszystkie okna kościołów cysterskich zostały zakończone ostrołukiem, a ich ościeża obustronnie rozchylone. Okna posiadają podziały pionowe laskami kamiennymi na dwie do sześciu części, z górną częścią okna wypełnioną maswerkiem.

Część okien została zamurowana lub częściowo zasłonięta w późniejszych przebudowach, a w nawach korpusu kościoła w Henrykowie i Jemielnicy nie zachowały się maswerki.

Porównując kamieniarkę okienną możemy brać pod uwagę kilka czynników. Może to być profil lasek kamiennych, sposób kształtowania form podziałów, ukształtowanie ościeży, dekorację w postaci głowic i baz oraz zdobień najczęściej o motywach roślinnych.

Biorąc pod uwagę profilowanie lasek może mieć ono znaczenie ustawiające chronologicznie występowanie okien, nawet często występujących w jednym obiekcie, jak np. Kamieniec Ząbkowicki. Laski o **formach wałkowych** - datowane jako formy wcześniejsze - występują w kaplicy w **Trzebnicy**, chórze i transepcie kościoła w **Kamieńcu** oraz w chórze kościoła w **Lubiążu**. Zachowały się także dwie laski zewnętrzne w ościeżach okna w zamknięciu wielobocznym chóru w **Jemielnicy** (reszta kamieniarki uległa zniszczeniu), więc można przypuszczać że występowały w nim maswerki o wałkowym profilu kamieniarki.

W niektórych oknach laski o profilu wałkowym posiadają głowice i bazy, np. wschodnie okno w Kamieńcu, Lubiążu czy wszystkie okna kaplicy trzebnickiej. Głowice w kaplicy dodatkowo pokryto dekoracją liściastą o różnych motywach, występuje głównie w wewnętrznych głowicach i jednym oknie wschodnim na zewnątrz.

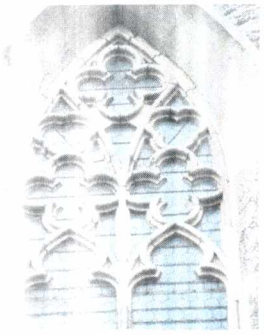

Kamieniec: chór

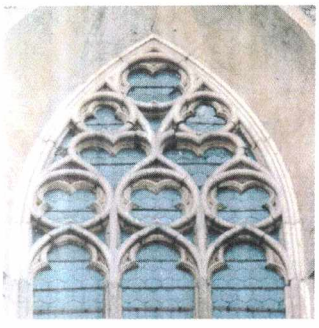

dwa południowe okna chóru

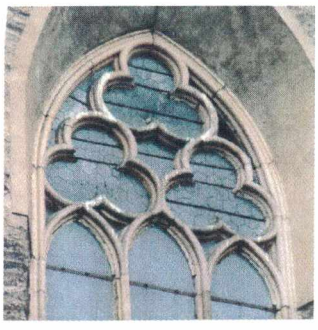

transept

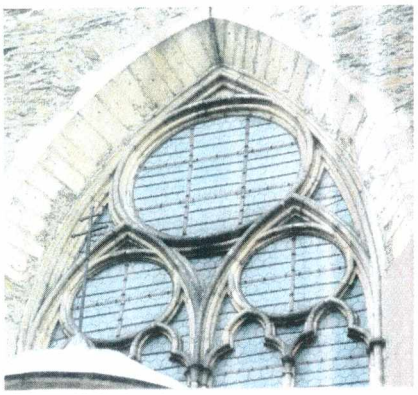

Kamieniec: chór

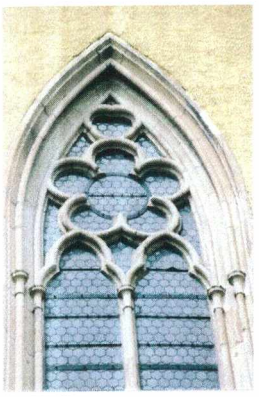

Trzebnica: okna południowe

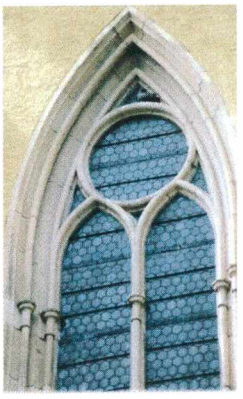

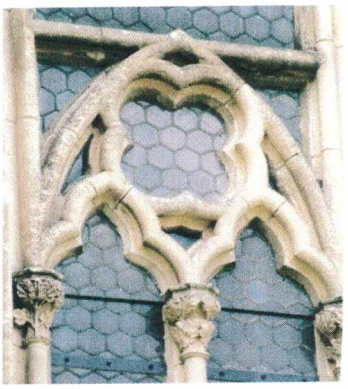

Trzebnica: wschód

Formy maswerków również kształtują się zgodnie z rozwojem formy lasek. Przy profilu wałkowym są to głównie łuki ostre, trójliscie, czteroliście i koła. Często występują obok siebie formy bardzo proste i dość bogate, np. w kaplicy trzebnickiej: w jednym oknie dwa ostrołuki i koło, w drugim dwa trójliscie z pięcioliściem powyżej i małą formą w zamknięciu łuku. Podobnie jest w południowej ścianie okien chóru kościoła w Kamieńcu (fot. powyżej).

Zupełnie inny profil - wycięty wielobocznie – mają laski okien z późniejszego etapu, zachowane tylko w korpusie kościoła w Kamieńcu umieszczone w ścianach: północnej, południowej i fasadzie. Laski te nie posiadają głowic ani baz, a formy ich maswerków mają dodatkowo kształty rozet i tarcz herbowych. Okno środkowe fasady, o prostych formach kół i ostrołuków i wielobocznym przekrojem lasek kamiennych, jest z pewnością nawiązaniem do przeciwległego okna wschodniego chóru o podobnych kolistych kształtach, ale z laskami wałkowymi.

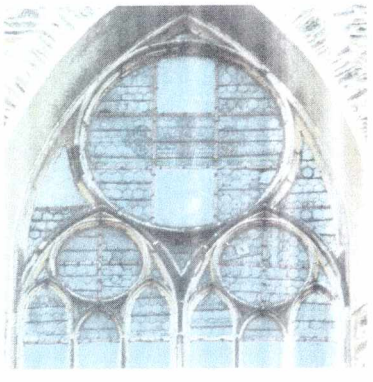

Kamieniec: fasada

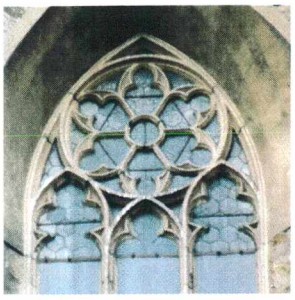

nawy boczne

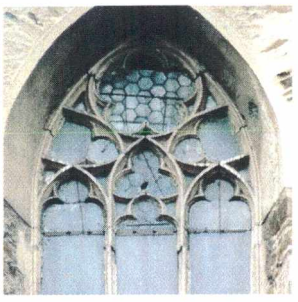

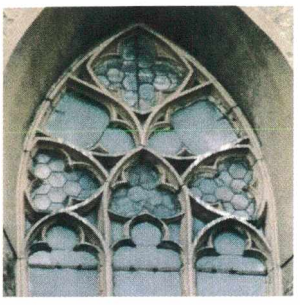

nawa południowa

5.1.5 Portale

Zachowane XIII-wieczne portale, w kaplicy w Trzebnicy, w Henrykowie i w południowym ramieniu transeptu w Kamieńcu Ząbkowickim, mają bardzo różne ukształtowanie formy. Dwa ostatnie nie posiadają żadnej dekoracji rzeźbiarskiej, natomiast portal w Trzebnicy jest bardzo bogato zdobiony. Takie bogate formy są z pewnością związane z programem ideowym i prestiżem miejsca, w którym miało być złożone ciało kanonizowanej (tuż przed rozpoczęciem budowy kaplicy) księżnej śląskiej - Jadwigi,. Portal został zaplanowany jako dwustronny (również od strony chóru), posiada dwustronny tympanon rzeźbiony, kolumienki w bogato profilowanych ościeżach i dekorację roślinną oraz malarską.

Portale w Henrykowie i Kamieńcu zostały zamknięte ostrołukowo (z ażurowym trójliściem opartym na wspornikach w archiwolcie w Henrykowie), o drobno profilowanych ościeżach, bez kolumienek, głowic i baz. Profile opierające się na cokołach (w Henrykowie wyższych) przechodzą płynnie na łuk archiwolty. Profile portalu w Kamieńcu zostały wtórnie podcięte w połowie wysokości ościeży.

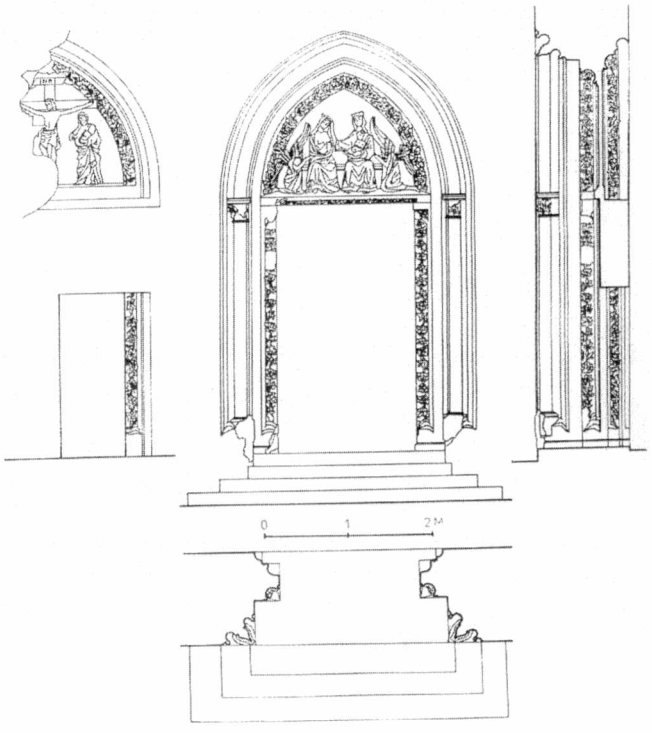

Trzebnica

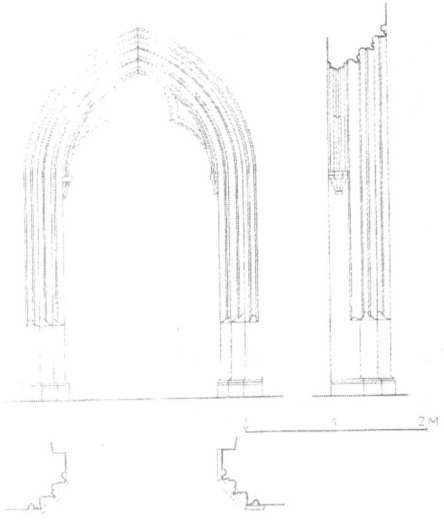

Henryków

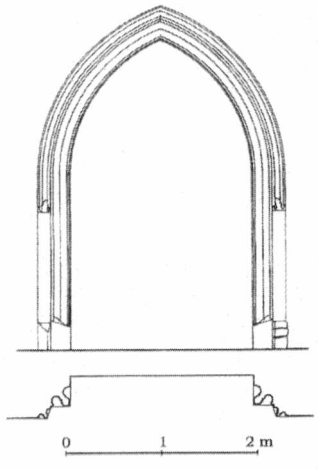

Kamieniec Ząbkowicki

5.1.6 Nowe elementy w kościołach cysterskich w 3 tercji i na przełomie XIII i XIV w.

rzebudowy i rozpoczęte budowy kościołów cysterskich w trzeciej tercji XIII w. wprowadziły szereg zmian zarówno w układach przestrzennych omawianych budowli, jak też zmianie w proporcji i sposobie operowania detalem architektonicznym we wnętrzach sakralnych tego zakonu. Główne zmiany dotyczą zakończenia oraz rozplanowania części wschodniej, rozpowszechnienia układów halowych, wprowadzenie wąskiego przęsła przy jednoczesnej zmianie proporcji pionowych oraz zmiany charakteru detalu.

W trzech kościołach cysterskich w Henrykowie, Lubiążu i Kamieńcu Ząbkowickim występują **nowe rozwiązania części wschodniej**, w stosunku do tradycyjnego schematu z transeptem, prostokątnym prezbiterium i prostokątnymi kaplicami. Nowe układy oparto na elementach prostokątnych, ale znacznie poszerzonych – po raz pierwszy w części wschodniej kościoła henrykowskiego w 2 ćw. XIII w. wprowadzono układ trójnawowego prezbiterium otoczonego kaplicami z trzech stron. W 2 połowie XIII w. w Lubiążu dodano obejście i zmodyfikowano układ henrykowski wprowadzając kaplice zamknięte wielobocznie, ale tylko we wnętrzu. Przejście od kaplic prostokątnych do wielobocznych dało korzystną artykulację pionową, która mogła być wzmocniona służkami.

Istotne znaczenie w ukształtowaniu części wschodniej odegrała kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy i (nieco później) kościół w Jemielnicy, o nawach zakończonych wielobocznymi apsydami. Świadczą one o wykorzystywaniu przy budowie kościołów cysterskich form architektury nie związanej z tym zakonem.

Po raz pierwszy na Śląsku **wieloboczne zakończenie prezbiterium** powstało w Trzebnicy[10]. Podobnie zaplanowano prezbiterium kolegiaty św. Krzyża i dominikanów św. Wojciecha we Wrocławiu czy przebudowywane chóry znacznej części kościołów zakonów żebraczych i parafialnych powstałe pod koniec XIII w. i na pocz. XIV w.

10 W Trzebnicy nie ukończono przebudowy kościoła. Oprócz kaplicy pozostał fragment ściany poprzecznej przyszłego prezbiterium. Logika nasuwa tu koncepcję wielobocznego zakończenia także prezbiterium, czemu jednak przeczy wymieniony fragment ściany. Niejasne są przyczyny umieszczenia w ścianie podłużnej prezbiterium kilku elementów różnej wielkości i na różnych poziomach. Należą do nich trzy sedilla umieszczone w wysokiej ostrołukowej niszy oraz dwie blendy, które wydają się być zestawione w sposób przypadkowy. Dlaczego oprócz służki narożnej (identycznej ze służką we wnętrzu kaplicy) nie ma kolejnych służek na ścianie podłużnej? W miejscu, gdzie powinna być służka znajduje się nisza z sedillami. W tej sytuacji służka mogłaby wystąpić dopiero za sedillami, co stworzyłoby przęsło o większej szerokości niż w kaplicy. Biorąc pod uwagę proporcje przęsła można przypuszczać, że byłoby ono odpowiednio szersze, to znaczy, że zamierzano poszerzyć nawę główną.

Znaczącym faktem jest, że rozpowszechnienie stosowania zamknięcia wielobokiem części wschodniej idzie najczęściej w parze ze zmienionymi proporcjami - dużej smukłości, wyraźnej artykulacji pionowej elewacji elementami konstrukcji - przyporami o kilku uskokach, łękami oporowymi i znacznie zwiększonej powierzchni zajmowanej przez okna, co dawało wrażenie mocno przeszklonej konstrukcji szkieletowej.

W kościele w Jemielnicy każda z naw zakończona została wielobocznie z cofnięciem o jedno przęsło naw bocznych w stosunku do prezbiterium (powstałego wcześniej).

Zastosowanie w końcu XIII w. w **Kamieńcu układu halowego** (nie ukończonego wcześniej w Henrykowie) przyczyniło się do ujednolicenia wnętrza trzech naw i obejścia, które tylko w niektórych miejscach rozdzielają łęki jarzmowe. Prawie równocześnie powstały plany rozbudowy kościoła cysterek w Trzebnicy na układ halowy, niestety zaniechane po wystawieniu kaplicy. W II połowie XIII w. powstało jeszcze kilka innych znacznych budowli o takim rozwiązaniu przestrzennym (kościoły parafialne w Złotoryi i Głubczycach, Raciborzu, późniejszy w Jaworze i kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu), ale można stwierdzić na podstawie analizy układów przestrzennych kościołów wielonawowych w XIII w., że pierwsze takie założenie było planowane właśnie w kościele cysterskim, w **Henrykowie** na początku drugiej ćwierci XIII w.

W omawianym okresie można zauważyć zmianę sposobu kształtowania wnętrza sakralnego przy pomocy zmieniającego się detalu architektonicznego. W kościołach cysterskich mamy pełen wachlarz rozwiązań stosowanych na ziemi śląskiej. Występują w nich zarówno służki schodzące do posadzki jak i nadwieszone oraz wsporniki, ale zupełnym **novum** jest całkowite zredukowanie służek i **sposób osadzenia żeber** na ścianach i filarach za pomocą **podcięcia bądź wtopienia w nią żeber**. Rozwiązanie takie występuje w całym kościele w Kamieńcu Ząbkowickim i w kilku przęsłach w nawach bocznych w Jemielnicy.

Autorka zaobserwowała również **redukcję dekoracji rzeźbiarskiej** na głowicach i wspornikach w niewielkiej ilości zachowanego detalu w korpusie Henrykowa i w chórze w Lubiążu. Także zworniki pozostają w części kościołów tylko gładkim talerzem - w Kamieńcu, większości zworników w Jemielnicy i Henrykowie.

5.2 Kościoły dominikańskie

Zakon dominikanów założony został przez św. Dominika[11] (ok. 1170 – 1221), pochodzenia hiszpańskiego. W 1215 r. ustalone zostały reguły zakonu, zatwierdzone przez papieża w 1220 r. Już w 1226 r. dominikanie przybyli do Wrocławia. Z zachowanego dokumentu[12] wiadomo, że biskup wrocławski Wawrzyniec przekazał im w 1226 r. kościół św. Wojciecha, odkupiony od opata augustianów "Na Piasku". W 1303 r. na wykazie sporządzonym przez Bernarda Guy znajdowało się 11 klasztorów śląskich. Podobnie jak we Wrocławiu, w innych miastach dominikanie osadzani byli przy istniejących już kościołach, które później przebudowywali, dostosowując do swoich potrzeb.

W okresie średniowiecza istniało 15 kościołów dominikańskich na Śląsku, z których 8 zachowało architekturę średniowieczną, a z tych z końca XIII w. pozostały kościoły we Wrocławiu i Cieszynie, a z początku XIV w. – w Raciborzu. Przy budowie kościołów obowiązywały ograniczenia ustalone przez Kapitułę Generalną, która w 1228 r. w Bolonii ustaliła, że:

- wysokość kościołów nie mogła przekroczyć 30 stóp, czyli 11,40 m,
- sklepienia wolno było stosować tylko w chórze i zakrystii
- w 1258 r. w Tuluzie zezwolono na stosowanie umiarkowanego zdobienia kościołów.

Mimo obowiązujących ograniczeń wysokościowych w 2 połowie XIII w. dominikanie wznosili kościoły o wyższych wnętrzach, zgodnie z ówczesnymi tendencjami w architekturze sakralnej. W końcu stulecia w latach 1297, 1299 i 1300 na posiedzeniach Kapituły Generalnej zniesione zostały ograniczenia wysokości.

[11] zakon kaznodziei i spowiedników specjalizujących się w polemikach doktrynalnych, tzw. zakon Braci Kaznodziejów, od inicjatora – Dominika Guzmana zwany dominikanami, który dostarczał Kościołowi wykwalifikowanych inkwizytorów. Reguła ich nawiązywała do tradycji augustiańskich, a bracia utrzymywali się z ofiar dobrowolnych za świadczenie usług religijnych, stąd wraz z franciszkanami nazywani są medykantami, tj. zakonami żebrzącymi. Grupowali się w klasztorach liczących co najmniej 12 braci, którymi kierowali przeorzy. Dominikanie dbali o wysoki poziom moralny i intelektualny, co prowadziło do wykształcenia wielu wybitnych uczonych, specjalizujących się w teologii.

[12] RS, Bd VII, 2, Breslau 1884, s. 158, 159)

5.2.1 Układy przestrzenne kościołów dominikańskich

Kościoły dominikańskie we Wrocławiu i Cieszynie były budowlami jednonawowymi z pojedynczym transeptem i wydłużonym prezbiterium, zamkniętym wielobocznie. Transept cieszyńskiego kościoła również w obydwu ramionach transeptu posiada zamknięcia wielobokiem.

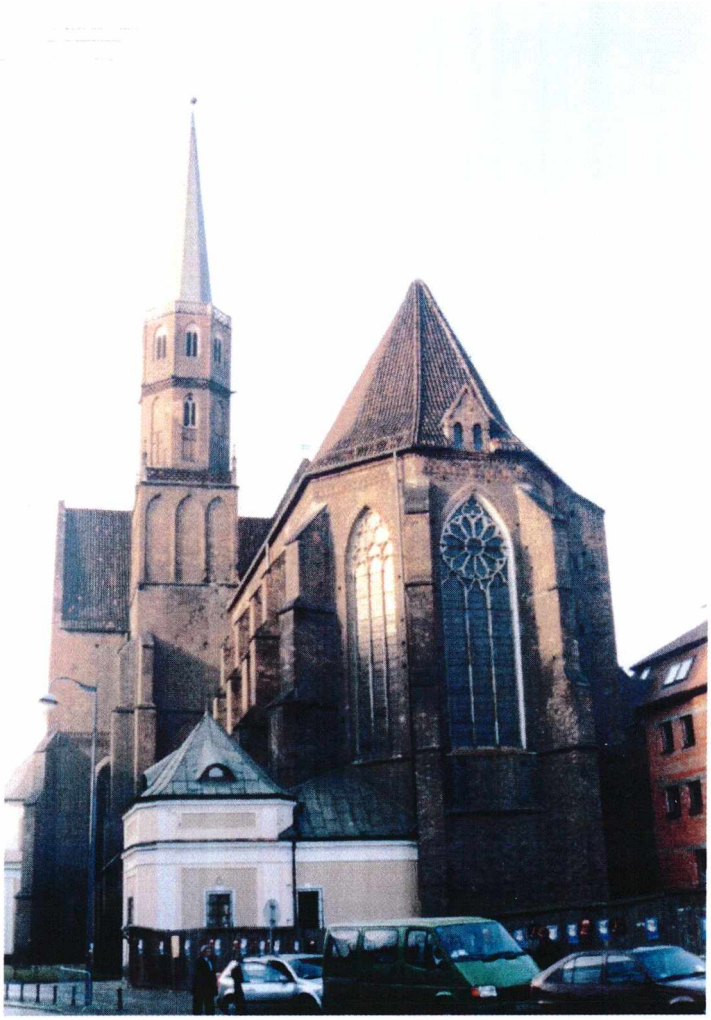

Wrocław

Cieszyn

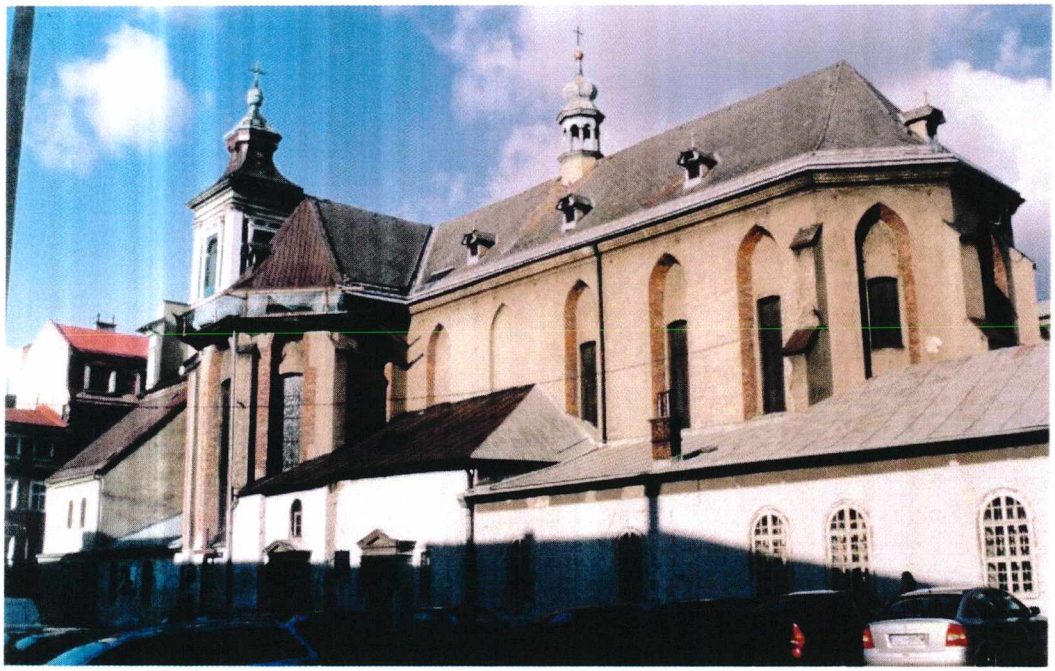

We Wrocławiu trójprzęsłowa nawa i transept pochodzą z 3 ćw. XIII w. W ostatniej ćwierci na miejscu starego prezbiterium wybudowano nowe, o szerokości zbliżonej do nawy, lecz z planowanymi aneksami bocznymi. Po zniesieniu ograniczeń wysokości wnętrza ok. 1300 r. ściany prezbiterium podwyższono i chór uzyskał wysokość dużo większą od pozostałej części budowli. Zapewne w tym czasie prostokątne zamknięcie od wschodu zamieniono na wieloboczne. Wnętrze chóru przekryto sklepieniem krzyżowym o wąskich, prostokątnych przęsłach, dzięki którym okna rozmieszczone są niemal dwukrotnie gęściej niż w nawie. Żebra sklepienne spływają na podwieszone wiązki służek. Elewacja wewnętrzna prezbiterium podzielona została na dwa poziomy – dolny gładki, bez podziałów i górny rozczłonkowany oknami i służkami. Dwie strefy ściany łączą pojedyncze służki oparte na wspornikach. Elewacje zewnętrzne rozczłonkowane były przyporami z łękami oporowymi, pomiędzy którymi znajdowały się wysokie, smukłe okna.

Wrocław - prezbiterium kościoła św. Wojciecha

Kościół w Cieszynie w końcu XIII w. posiadał wydłużone prezbiterium zamknięte wielobocznie, transept o wielobocznych ramionach, oraz jednoprzestrzenną nawę krótszą od części wschodniej. Nie zachowały się gotyckie sklepienia. Jedynym śladem świadczącym o zamiarze przesklepienia wnętrza są służki w ramionach transeptu, schodzące aż do posadzki. Układ wydłużonych ostrołukowych okien jest podobny jak w prezbiterium wrocławskim, a przybliżoną wysokość wnętrza można określić na podstawie zachowanych okien.

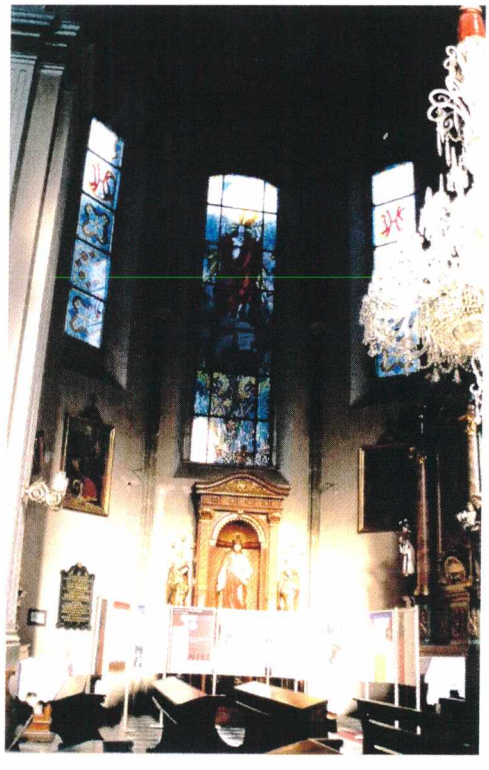

Cieszyn - wnętrze transeptu i służki w ramionach

Elewacje obu kościołów różnią się w istotny sposób – we Wrocławiu występują przypory na całej długości prezbiterium, natomiast w Cieszynie przypory znajdują się tylko na narożach wielobocznych zakończeń prezbiterium i transeptu, oraz w nawie. Długa ściana prezbiterium w widocznej górnej części rozczłonkowana jest wyłącznie oknami.

Kościoły zarówno we Wrocławiu jak i Cieszynie nie miały pierwotnie zaplanowanych wież. Obecnie istniejące wieże są późniejsze.

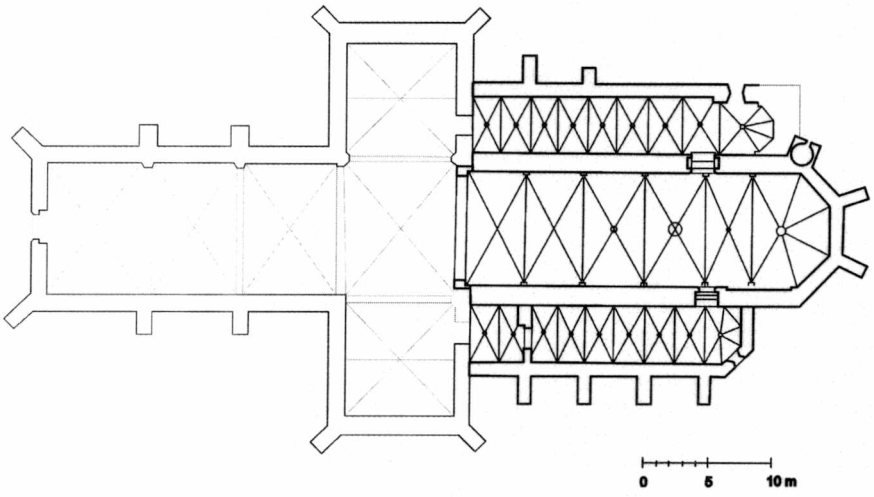

Wrocław, kościół dominikanów św. Wojciecha

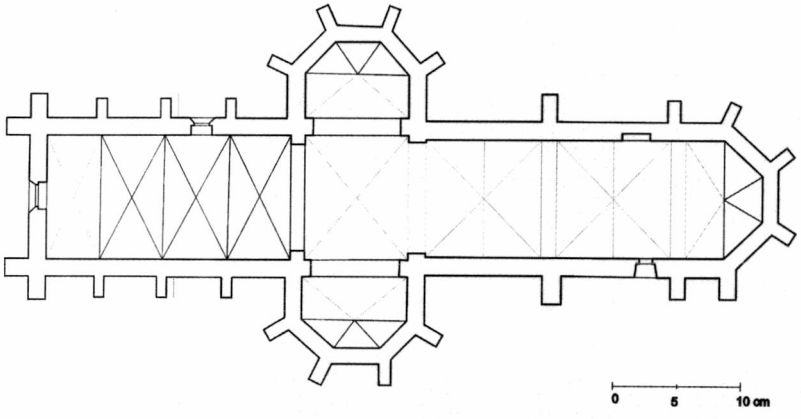

Cieszyn, kościół dominikanów p.w. Matki boskiej, obecnie św. Marii Magdaleny

5.2.2 Układy konstrukcyjne i artykulacja ścian

Jednonawowe wnętrza przekryte sklepieniami krzyżowymi wymagały wzmocnienia ścian przyporami. We Wrocławiu, ze względu na obecność długich, niskich pomieszczeń przy podłużnych ścianach przypory otrzymały układ z łękiem przyporowym, przenoszącym parcie ze sklepienia na zewnętrzne przypory.

W Cieszynie sklepienia nie zachowały się i nie ma pewności, że istniały, ponieważ przypory występują tylko w wielobocznych zakończeniach prezbiterium i transeptu. Gdyby wnętrze kościoła przekryte było sklepieniami ze służkami jak w transepcie, to podziały ścian byłyby bardzo wysmukłe, podkreślone jeszcze przez wysokie okna. Mury podłużne są wprawdzie dość grube, ale przy znacznej wysokości wnętrza wynoszącej 14,60 m założenie sklepień bez przypór było ryzykowne. Prawdopodobnie zastąpiono je przekryciem drewnianym.

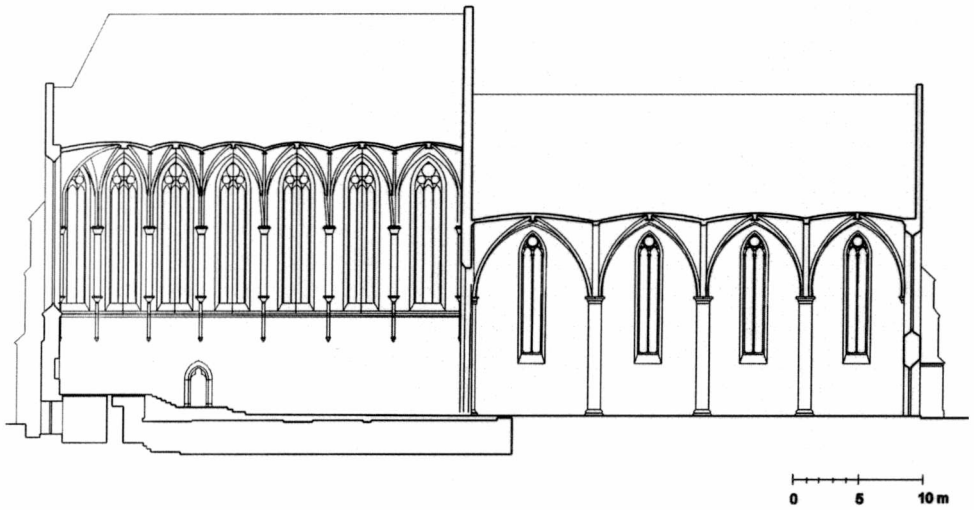

Wrocław, przekrój podłużny przez nowo wzniesione prezbiterium i wcześniejszą nawę

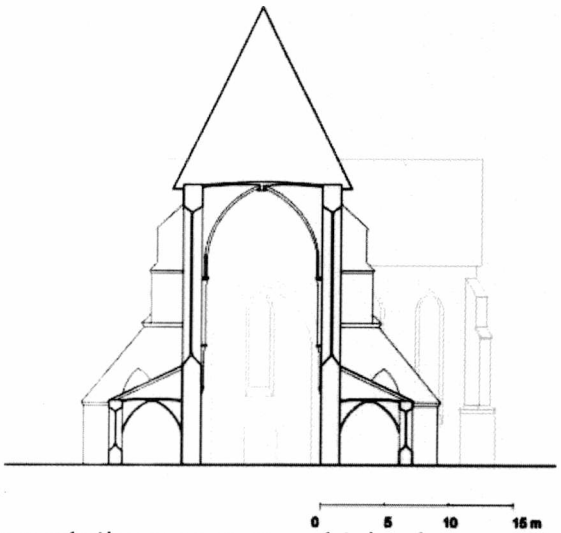

Wrocław, przekrój poprzeczny przez chór i aneksy

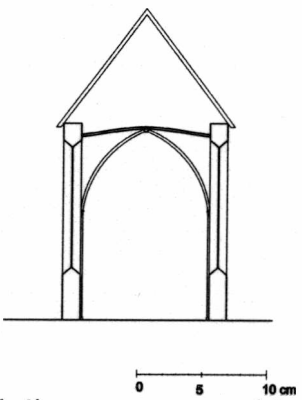

Cieszyn, przekrój poprzeczny przez chór

5.2.3 Detale

Detal omawianych kościołów dominikańskich zachował się głównie w prezbiterium z aneksami św. Wojciecha we Wrocławiu -w sklepieniach, portalach i oknach. Nie zachowało się sklepienie XIII-wieczne w kościoła w Cieszynie, pozostało jedynie kilka służek w ramionach transeptu oraz portale i części maswerków.

sklepienie aneksu i chóru we **Wrocławiu**

5.2.3.1 Żebra i zworniki

Sklepienie chóru kościoła wrocławskiego posiada profil żebra gruszkowy z szerokim płaskim noskiem, inny niż w aneksach – z dwoma wklęskami.

Zworniki występują głównie w postaci połączonych żeber z nałożonym talerzem z różnorodną dekoracją, w żebrach jarzmowych występują także kształty tarcz herbowych. W aneksach wszystkie zworniki ozdobione są płaskimi talerzami poza jednym - z rozetą.

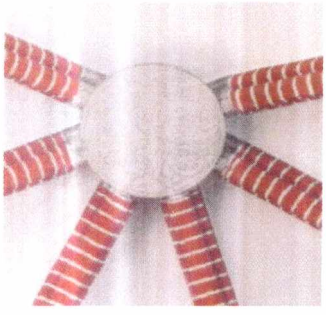

Wrocław: Chór

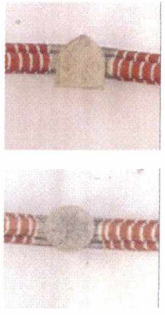

chór

aneks północny

chór

chór

5.2.3.2 Sposób osadzenia żeber na ścianach

W obydwu kościołach zastosowano służki, ale inaczej kształtowane. W chórze **wrocławskim** są to wiązki służek nadwieszonych o dwuczęściowej formie: górnej złożonej z pięciu trzonów (osobno do nich po pięć głowic i wsporników) oraz dolnej części –pojedynczej z jednym wspornikiem.

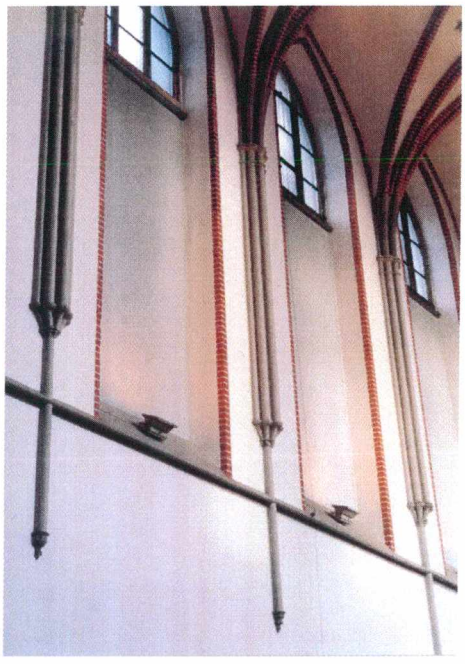

Wrocław: służki w chórze

W **Cieszynie** pojedyncze służki z głowicami schodziły aż do posadzki i opierały się na talerzowych bazach i wielobocznych cokołach. Z ocalałych służek w ramionach wielobocznego transeptu w Cieszynie zachowało się kilka z głowicami i bazami. Głowice nie są kształtowane tak jak we Wrocławskim chórze – kielichowo z kilkoma płytami abakusa u góry, ale kielich został uzyskany pośrednio – przez połączenie formy wałkowej z ukośnie nachyloną płyta wieloboczną i dodatkowo przedzielone są wieloboczną formą przewiązki.

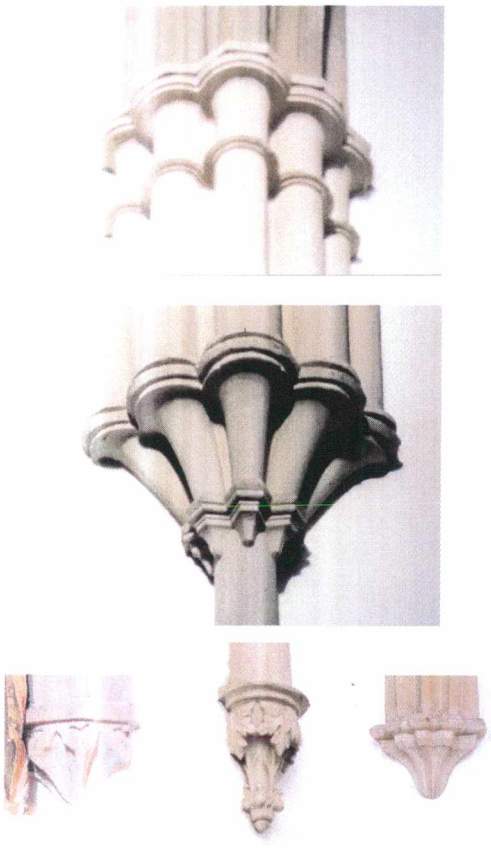

Wrocław, elementy służki nadwieszonej

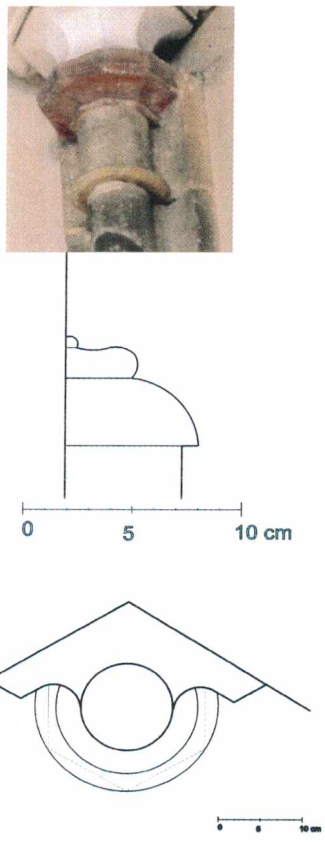

Cieszyn, baza i głowica służki

5.2.4 Okna i maswerki

W obydwu kościołach występują dwa sposoby kształtowania profili lasek kamiennych – wałkowy i wieloboczny. Wałkowy spotykamy tylko w zakończeniu pięciobocznym chóru w Cieszynie oraz w oknach chóru we Wrocławiu, wieloboczny w transepcie i korpusie w Cieszynie oraz aneksach wrocławskiego chóru.

Ukształtowanie form w maswerkach jest podobne – są to głównie ostrołuki, koła, trójliście i wieloliść, w chórze wrocławskim z powodu większych okien zastosowano potrójny podział, formy kamiennych lasek są zwielokrotnione i wzbogacone o głowiczki i bazy.

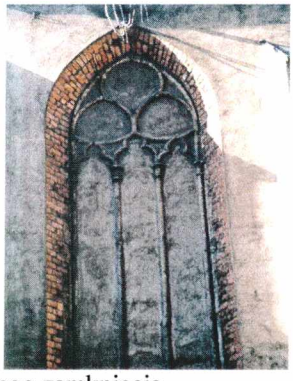

Cieszyn: okna wielobocznego zamknięcia — transept

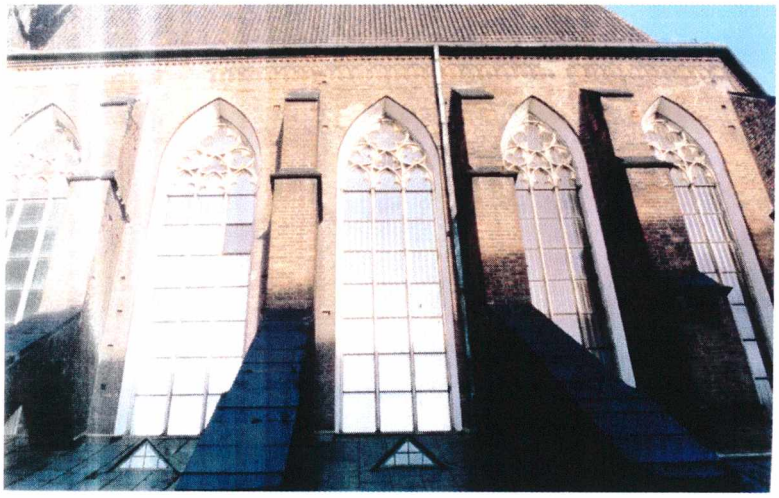

Chór we Wrocławiu

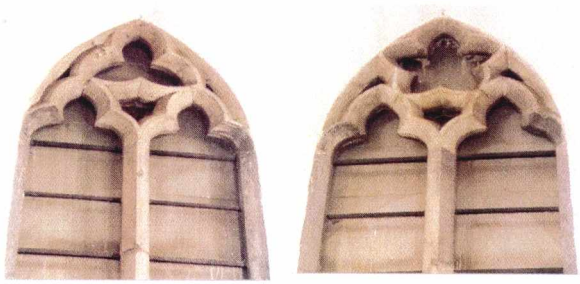

Wrocław: aneks północny — dwa typy maswerku w aneksach

5.2.5 Portale

Po dwa portale nawy kościoła w Cieszynie oraz prezbiterium kościoła we Wrocławiu posiadają dość zbliżone zasady kompozycji. Wszystkie są ostrołukowe, uskokowe, z kolumienkami w rozchylonych ościeżach, posadowione na cokołach. Wrocławskie ościeża dodatkowo stoją na postumentach. Profile ościeży przechodzą na profilowanie archiwolty. Kolumienki we wszystkich posiadają głowice i bazy, w północnym portalu kościoła św. Wojciecha z dekoracją roślinną. Obydwa wrocławskie portale dodatkowo ozdobione są ażurowymi formami w archiwolcie.

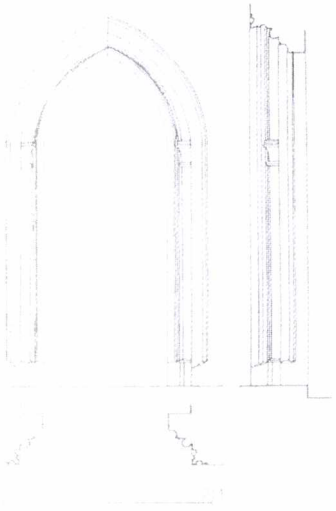

Cieszyn: portal północny

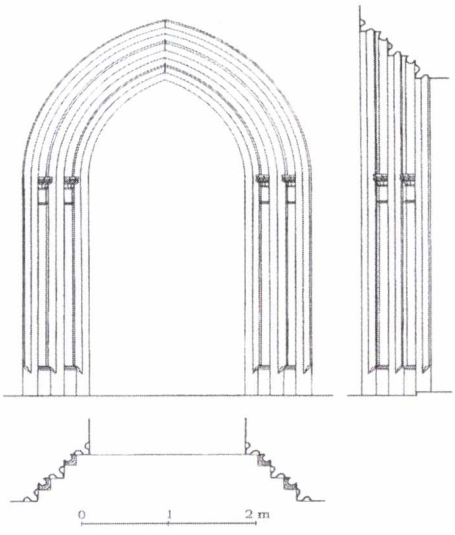

Cieszyn: portal zachodni - rekonstrukcja

Wrocław: portal południowy

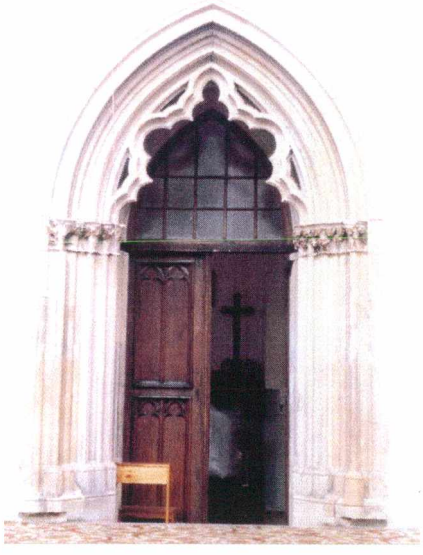

Wrocław: portal północny

Głowice wszystkich portali mają kształt kielicha, poza głowicą portalu zachodniego w Cieszynie, gdzie (podobnie jak w służce transeptu) na kielich składają się trzy formy: wałkowa o średnicy trzonu kolumienki ze skosem wielobocznym rozchylonym ku górze i profilowaną wieloboczną płytą. Głowice północnego portalu są zdobione motywami liści na gałązkach – winnego grona na wschodnich, a podłużnych palczastych na zachodnich. Wszystkie głowice posiadają w dolnej części jeden lub dwa wałki.

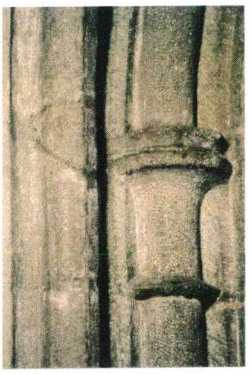

Cieszyn: głowice portalu północnego i zachodniego.

Wrocław: głowice portalu północnego

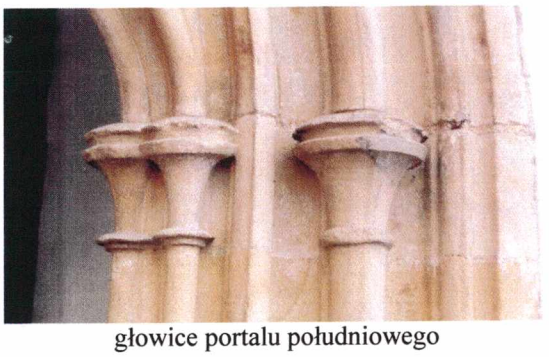

głowice portalu południowego

Kolumienki portali stoją na **bazach** talerzowych, najmniejszych w Cieszynie – tylko na jednym cienkim talerzu w zachodnim portalu. Cokoły wrocławskie mają kształty wieloboczne i wspólnie posadowione są na dość wysokich postumentach. Cokoły północne w Cieszynie są sześcioboczne, zachodnie prostopadłościenne.

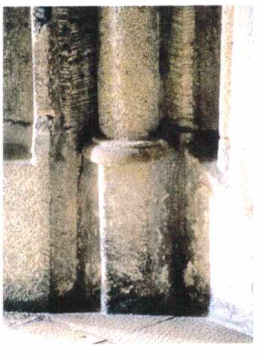

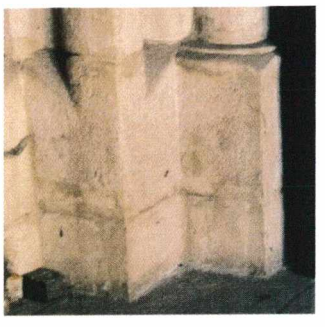

Cieszyn: baza z cokołem północna i zachodnia

Wrocław: baza z cokołem północna i południowa z dodatkowymi postumentami.

5.2.6 Nowe elementy w kościołach dominikańskich

Kościoły dominikańskie powstawały etapami. W omawianym okresie wzniesione zostały długie prezbiteria zakończone wielobocznie. Tylko w odniesieniu do kościoła wrocławskiego wiadomo, że wielobok poprzedzało prostokątne zakończenie wschodnie.

Jedyne dobrze zachowane wnętrze kościoła wrocławskiego przekryte jest sklepieniem o żebrach spływających na podwieszone służki. Zupełnie w nowy sposób potraktowano podział ścian chóru: na dwie poziome części mocno zaakcentowane gzymsem podokiennym. Górna część ściany jest bardzo gęsto podzielona elementami pionowymi - wiązkami służek i oknami trójdzielnymi i te podziały mają odzwierciedlenie w podziale sklepienia na przęsła. Kontrastowo dolna część ściany jest zupełnie gładka poza pojedynczymi zakończeniami służek kończącymi się pod gzymsem i dwoma portalami we wschodniej części.

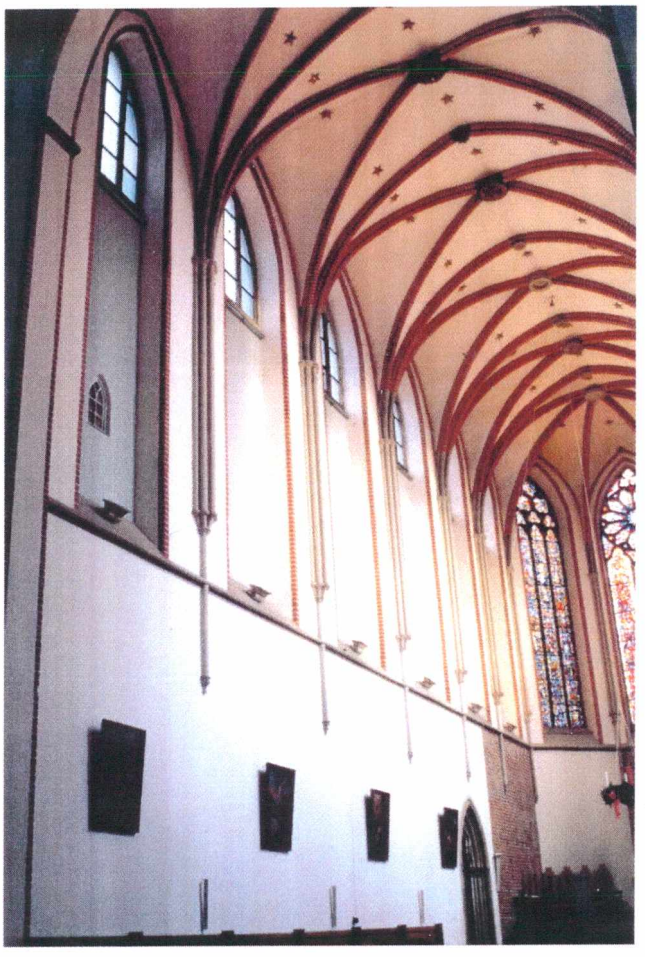

Wrocław: północna ściana chóru

Nie wiemy jak wyglądało wnętrze kościoła cieszyńskiego, zostało ono przekształcone w baroku i w tej formie przetrwało do naszych czasów. Jedyne ślady pozwalające na rekonstruowanie sklepienia to służki pozostałe w narożach ramion zamknięcia wielobocznego transeptu.

Długie bryły kościołów we Wrocławiu i Cieszynie o jednakowej wysokości nawy i prezbiterium przecięte zostały trzyprzęsłowym transeptem, tworząc układ krzyżowy.

Niespotykane do tej pory rozwiązanie przypór z łękiem oporowym wykorzystano w chórze wrocławskiego kościoła, dzięki zastosowaniu koncepcji układu zbliżonego do bazylikowego - z aneksami po bokach chóru, ale nie dostępnymi od wewnątrz poprzez arkady jak w bazylice, lecz tylko portalami z ramion transeptu lub zewnętrznymi.

5.3 Kościoły franciszkańskie

Zakon franciszkanów założony przez św. Franciszka z Asyżu w 1209 r.[13] uzyskał w 1210 r. zgodę na działalność od papieża Innocentego III. Regułę zakonu zatwierdził w 1223 r. papież Honoriusz III.

Nie znana jest dokładna data sprowadzenia braci mniejszych na Śląsk. Wiadomo tylko, że w okresie działalności biskupa Tomasza I (1232 – 1268 r.) w diecezji wrocławskiej powstało 12 klasztorów, z których najwcześniejsze były we Wrocławiu i Złotoryi[14].

Programowo świątynie zakonów żebraczych wznoszono bez absyd, bez transeptu i wież, utrzymywano w konwencji prostoty i surowości, bez dekoracji i ozdób. Większość przepisów i reguł z biegiem czasu było łagodzonych lub zapominanych, stąd późniejsze - już pod koniec XIII w. - kościoły żebracze ulegają przebudowom. Stają się wyższe, wielonawowe, sklepione również w korpusie nawowym i wzbogacone w dekoracje rzeźbiarskie i malowidła. Większość kościołów franciszkańskich na Śląsku powstała w 2 i 3 ćw. XIII w., potem je przebudowywano. W 4 ćw. XIII w. prace budowlane prowadzone były w kościołach w Lwówku Śląskim, Brzegu i Żaganiu.

5.3.1 Układy przestrzenne

Kościoły franciszkańskie w Lwówku Śląskim i Brzegu wzniesiono w 2 połowie XIII w. jako jednonawowe z prostokątnymi prezbiteriami, o wydłużonych proporcjach rzutu, bez wież. Tylko kościół w Żaganiu, sądząc po zachodniej przyporze, posiadał układ dwunawowy, niesymetryczny oraz najdłuższe prostokątne prezbiterium. Przebudowy w końcu XIII w. miały na celu podwyższenie wnętrz. W Brzegu zmiana dotyczyła również zakończenia chóru na wieloboczne i być może dobudowania drugiej węższej nawy od południa. W Żaganiu przebudowę rozpoczęto od znacznego podwyższenia murów prezbiterium, a nawę podwyższono dopiero w końcu XV w. Prawie przez 2 wieki kościół miał odwrócone proporcje wysokościowe

[13] W 1210 r. syn bogatego kupca z Asyżu – Franciszek zgromadził 12 uczniów i utworzyli zgromadzenie Zakonu Braci Mniejszych (Minorytów, Franciszkanów). Wyznawali oni dobrowolne ubóstwo, wyrzeczenie się wszelkich dóbr materialnych całego zgromadzenia, radosną miłość bliźniego w imię Boże, ukochanie przyrody. Bracia - księża i świeccy - byli wędrownymi pokutnikami i kaznodziejami, oddziałującymi na otoczenie własnym przykładem. Utrzymywali się z datków (w naturze, nie w pieniądzu) za wykonane prace i posługi. Wprowadzili do obrzędów świątecznych jasełka i kolędy.

[14] R S nr 1890

– wysokie prezbiterium i niską nawę. W kościołach w Brzegu i Lwówku zachowano odpowiednie proporcje wysokościowe, podwyższając w niedługim czasie obie części kościołów.

Prezbiteria omawianych trzech kościołów zamknięte były od wschodu prostą ścianą. W czasie przebudowy w końcu XIII w. pozostawiono tradycyjne dla kościołów franciszkańskich prostokątne zamknięcie. Dopiero na początku XIV w. w Brzegu zmieniono je na wieloboczne. W pierwszym etapie budowy prezbiterów mury wzmocniono przyporami, świadczącymi o zamiarze przesklepienia wnętrz. W Lwówku przęsła były kwadratowe, a w Brzegu i Żaganiu – prostokątne. Po podwyższeniu ścian założono nowe sklepienia krzyżowo żebrowe, wsparte na nadwieszonych służkach, wykorzystując układ wcześniejszych przypór. Ponieważ służki nie schodziły do posadzki, dolne części ścian prezbiterów pozostawały gładkie, bez podziałów.

Korpusy nawowe nie posiadały sklepień ani pierwotnie, ani po przebudowie, pomimo występujących kilku przypór – zachodniej w Żaganiu i narożnych zachodnich w Lwówku. Gładkie ściany podłużne naw rozczłonkowane były wysokimi oknami ostrołukowymi. W Lwówku i Żaganiu wschodnie okna długich ścian nawy były blisko dwukrotnie szersze oraz nieco wyższe od pozostałych okien.

Elewacje prezbiteriów rozczłonkowane były przyporami, pomiędzy którymi znajdowały się okna, w Brzegu i Żaganiu szczególnie wysokie. Gładkie elewacje naw w Lwówku i Żaganiu, bez przypór, podzielone były tylko wysokimi, ostrołukowymi oknami.

Brzeg - chór od południa

Brzeg - fasada

Żagań - chór od pd. - wsch.

Lwówek Śląski - chór od pn. - wsch.

5.3.2 Układy konstrukcyjne

Kościoły w Brzegu, Lwówku i Żaganiu posiadały sklepione prezbiteria, o murach wzmocnionych przyporami. Nie wznoszono przypór od strony budynków klasztornych. Nawy w Brzegu i Żaganiu przekryte były stropami. W Lwówku strop nie znajdował się na poziomie korony murów nawy, lecz znacznie wyżej. Na ścianach szczytowych pozostały otwory po belkach stropowych biegnących wzdłuż nawy. Ze względu na długość wnętrza bliską 30 m można sądzić, że belki te leżały na odpowiednio skonstruowanej więźbie dachowej i tworzyły rodzaj przekrycia skrzyniowego o przekroju trapezowym. Bez podwyższania murów uzyskano odpowiednio wyższe wnętrze nawy.

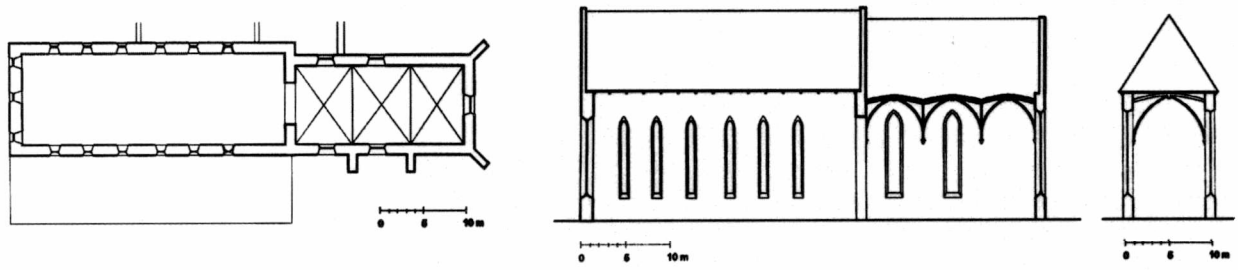

Brzeg - kościół franciszkański

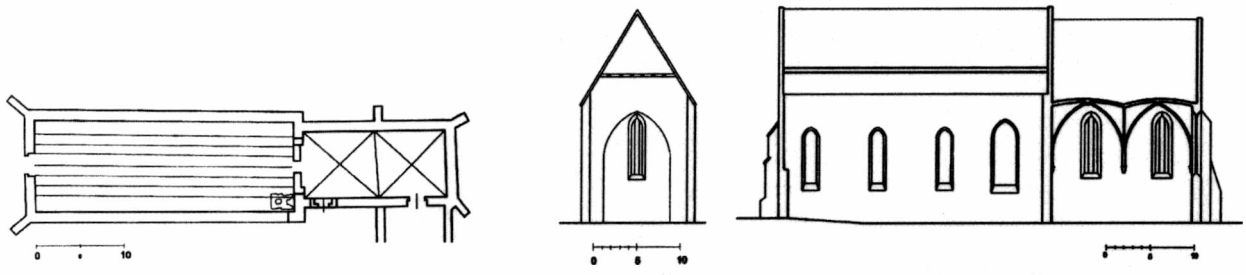

Lwówek Śląski - kościół franciszkański

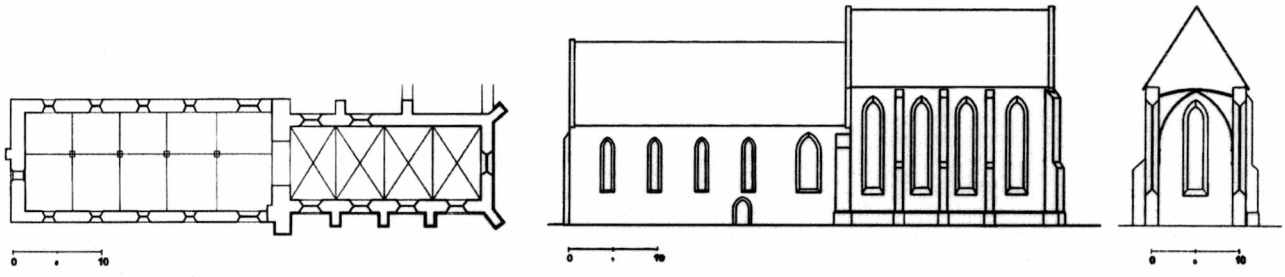

Żagań - kościół franciszkański

Kościoły franciszkańskie po przebudowach w końcu XIII w.

5.3.3 Detale architektoniczne

Z trzech omawianych kościołów franciszkanów zachował się tylko detal sklepienia krzyżowo-żebrowego chóru w Lwówku, kościół w Brzegu uległ ruinie i znaleziono tylko kilka zniszczonych kształtek ceglanych i kamiennych oraz zniszczony wspornik, w Żaganiu nie zachowało się żadne z dwóch XIII-wiecznych sklepień, poza służkami, które datuję na XIII w.

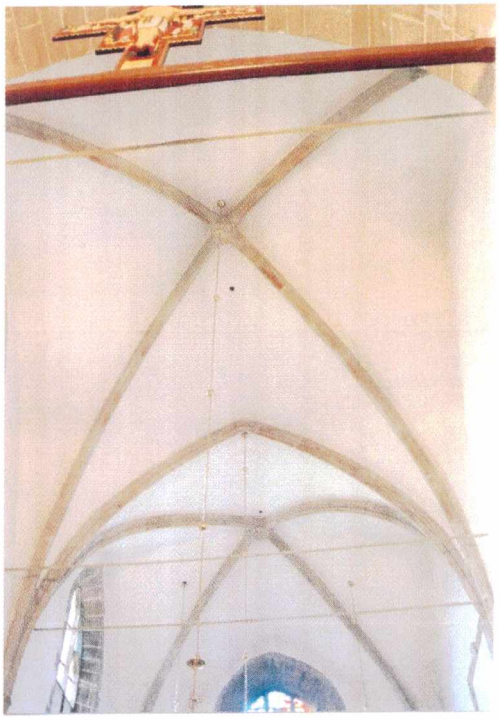

Lwówek: sklepienie chóru

5.3.3.1 Żebra i zworniki

Detal sklepienia dwuprzęsłowego w **Lwówku** obejmuje żebra gruszkowe z niewielkim noskiem oraz dwa zworniki talerzowe umieszczone w kluczu łuku żeber, ozdobione dekoracją rozetowa, nieco zniszczoną.

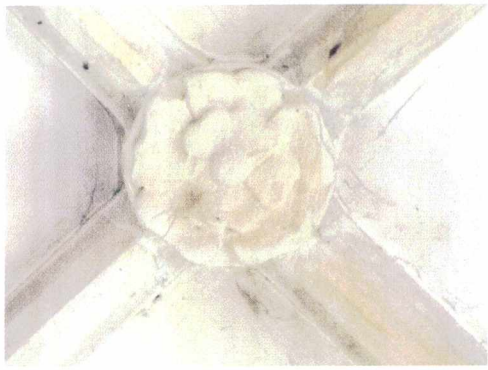

Lwówek: zwornik sklepienia

Zbiór kształtek znalezionych w rumowisku kościoła w **Brzegu**, może zawierać zarówno elementy żeber jak i lasek okiennych, czy innych elementów detalu architektonicznego dwóch sklepień powstałych w prezbiterium kościoła XIII w.

Brzeg: wybrane kształtki znalezione w ruinie kościoła podczas prac remontowych

5.3.3.2 Sposób osadzenia żeber na ścianach

W kościołach w Lwówku i Żaganiu zachowały się **służki nadwieszone**. Ich detal różni się znacząco: głowica i wspornik w **Lwówku** posiadają kształt kielichów z profilowanymi płytami, trzon jest gładki, w **Żaganiu** wspornik (rozszerzający się, być może kielichowo) wraz z trzonem służki pokryty jest spiralną dekoracją. Głowica rozszerzająca się nieznacznie, pokryta jest trudnym do odczytania zdobieniem, prawdopodobnie roślinnym, zasłoniętym w większości służek przez gładkie wygięte tabliczki.

Lwówek Śląski – służka

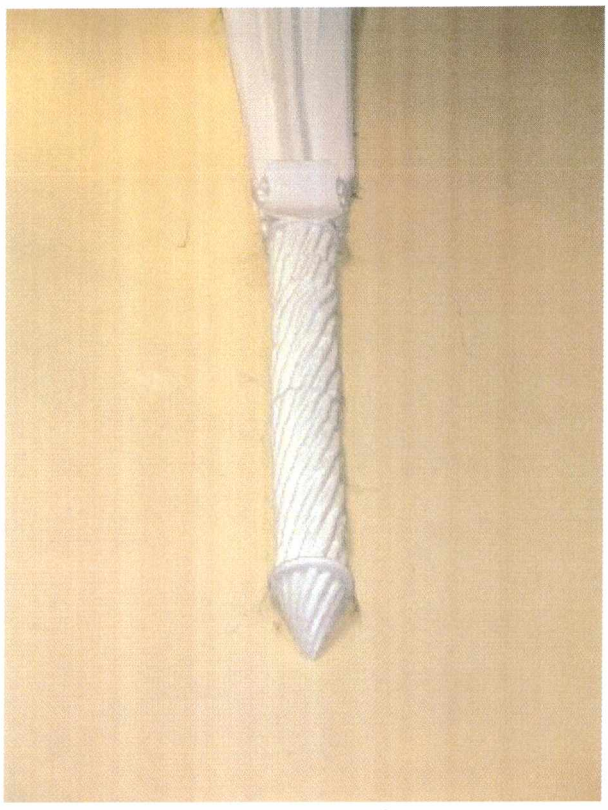

Żagań - służka

W kościele w **Brzegu** zachował się **wspornik** pierwszego niższego sklepienia chóru. Jest to wspornik kamienny rozchylony kielichowo w dolnej części.

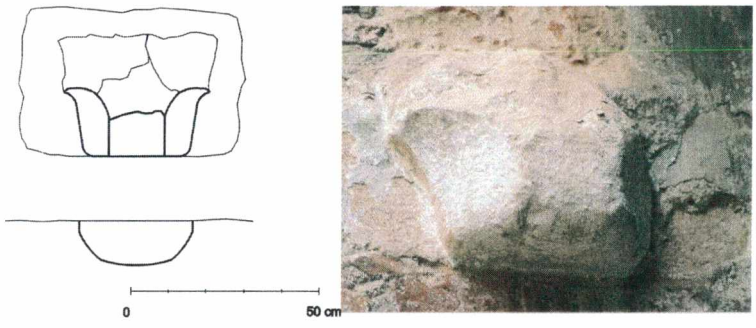

Brzeg – zachowana cześć wspornika

5.3.4 Okna i maswerki

Okna kościołów w **Brzegu** i **Żaganiu** możemy oglądać tylko w zarysach w pierwotnym murze, zostały zamurowane podczas późniejszych przekształceń. Maswerki tych okien nie zachowały się lub istnieją w zamurowanej tkance.

Kamieniarka okien w Lwówku Śląskim przetrwała tylko w pierwotnych, kamiennych ościeżach w postaci profili wałkowych lasek wewnętrznych i zewnętrznych. W oknie wschodnim laski te posiadają głowice kielichowe z wysoką nasadą u góry. W oknach ścian bocznych, zamurowanych częściowo, wałki kamienne są ledwo widoczne, czasem tylko jako niewielkie wypukłości.

Laski środkowe nie mają profili wałkowych, prawdopodobnie są wstawione wtórnie podczas renowacji.

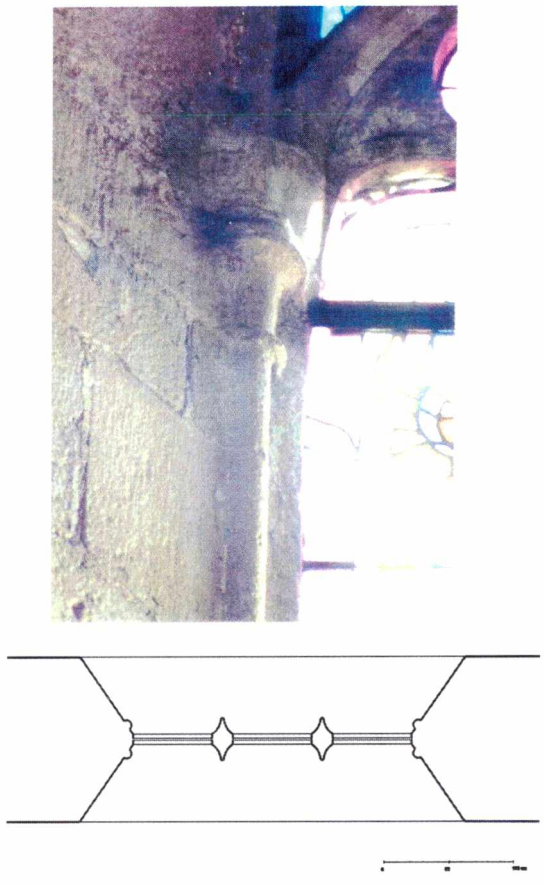

Lwówek Śląski: głowica i przekrój okna wschodniego

Sakramentaria.

We wschodniej ścianie i w części wschodniej południowej ściany chóru w Lwówku zachowały się dwie kamienne wnęki ostrołukowe, jedna z nieczytelnym już zarysem trójlistnego zamknięcia.

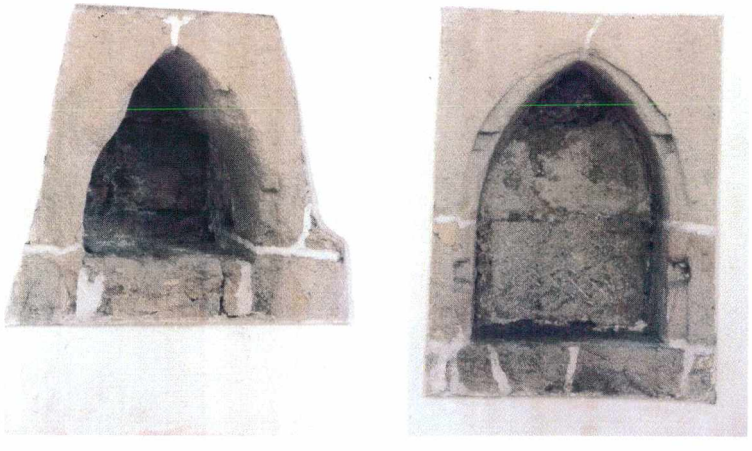

Lwówek Śląski: wnęki kamiennych sakramentariów

5.3.5 Portale

Portale dotrwały do dzis w dwóch kościołach, ale o innym charakterze. Portal w Lwówku łączył pomieszczenia we wnętrzu chóru, żagański jest portalem wejściowy do kościoła.

W ścianie południowej przęsła wschodniego w Lwówku zachował się pierwotny portal łączący wschodnie skrzydło klasztoru z chórem. Uformowany został w postaci kamiennego łuku ostrego z ociosanych bloków kamiennych, bez fazowania i dekoracji. Podczas przebudowy korpusu nawowego wstawiono w niego bardziej dekoracyjny portal z oślim grzbietem.

W Żaganiu zachował się portal zewnętrzny ceglany o profilowanych, rozchylonych ościeżach, zamknięty ostrym łukiem.

Lwówek Śląski: portal w chórze do klasztoru

5.3.6 Nowe elementy w kościołach franciszkańskich

Kościoły w Brzegu, Lwówku i Żaganiu po przebudowie w końcu XIII w. otrzymały dość wysokie wnętrza, o proporcjach: w prezbiterium 1:1,6 (Brzeg) do 1:1,76 (Żagań), w nawie 1:1,3 (Lwówek) do 1:1,4 (Brzeg). Prezbiteria przekryte były sklepieniami krzyżowo – żebrowymi o służkach nadwieszonych (w Brzegu mamy obraz tylko pierwszego sklepienia wspartego na wspornikach). W tej sytuacji ściany wnętrza w dolnej części pozostawały gładkie, bez podziałów. Natomiast elewacje prezbiteriów rozczłonkowane były wysokimi przyporami i wysokimi oknami, które podkreślały wertykalny układ kompozycyjny.

Ściany korpusu nawowego, nie posiadające przypór, uzyskały artykulację pionową dzięki wysokim, smukłym oknom.

5.4 Kościoły parafialne

Od początku XIII w. w miastach śląskich wznoszono trójnawowe kościoły parafialne. Ich powstanie wiązało się z nowymi prawami lokacyjnymi oraz nowym układem przestrzennym miast (H. Kozaczewska-Golasz, 1986, T. Kozaczewski , 1972). Zapewne najwcześniej zbudowano kościół św. Wawrzyńca (św. Elżbiety) we Wrocławiu. Jego układ przestrzenny był praktyczny, a zarazem oszczędny – trójnawowy korpus o układzie halowym z dwuprzęsłowym prostokątnym prezbiterium. Był to pierwszy kościół halowy, który z czasem zaczął się rozpowszechniać. Jeszcze w 1 połowie XIII w. powstały halowe kościoły parafialne w Oleśnicy i Dzierżoniowie, a w 3 ćw. w Kożuchowie i rozpoczęto kościół w Grodkowie. Równocześnie wznoszono kościoły o tradycyjnym układzie bazylikowym korpusu z różnie rozwiązaną częścią wschodnią – w Złotoryi (nieukończony), w Środzie Śląskiej, Sobótce, Głogowie, Ziębicach (nieukończony), Nysie, Namysłowie oraz prawdopodobnie w Głubczycach (nieukończony). Jednak nie wszystkie z tych kościołów wybudowano w odpowiednim czasie i według pierwotnego projektu.

Kościoły parafialne: w Ziębicach - korpus dwunawowy, Grodkowie - prezbiterium i rozpoczęty co najmniej układ halowy oraz kościół w Bystrzycy Kłodzkiej- chór, zostały przez autorkę wstępnie zakwalifikowane do niniejszego opracowania na podstawie ówczesnego stanu badań. Po analizie układów przestrzennych i detalu architektonicznego wymienionych obiektów ustaliła, że ich datowanie należałoby przesunąć na około połowę XIII w.

5.4.1 Układy przestrzenne kościołów parafialnych po 1270 r.

W 2 połowie XIII w. prowadzone były prace przy ukończeniu korpusu nawowego kościoła w Złotoryi i Głubczycach, w końcu XIII w. odbudowano po pożarze kościół św. Mikołaja w Głogowie i rozpoczęto przebudowę nowego kościoła parafialnego w Jaworze. Równocześnie wznoszono też kościoły o układach jednonawowych, wielonawowych lub krzyża w mniejszych miastach i szereg kościółków wiejskich, ale ze względu na ograniczony zakres pracy autorka skupiła się tylko na kościołach wielonawowych w głównych miastach Śląska.

Kościoły parafialne

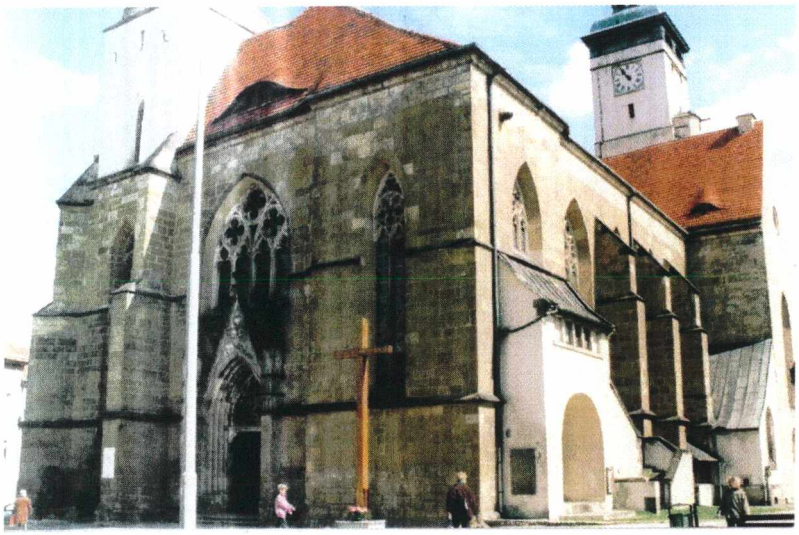

Złotoryja

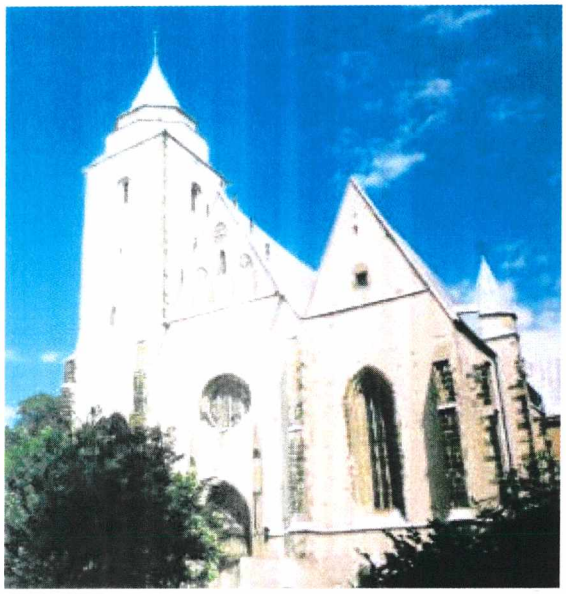

Jawor_

Głubczyce

Głogów

W Złotoryi kościół parafialny N.M.P. miał mieć początkowo korpus bazylikowy, ale gdy ok. 1260 r. przystąpiono do jego realizacji, zmieniono układ przestrzenny na halowy. Szerokości naw 9,10 m i 3,70 m pochodziły z pierwotnego projektu, podobnie jak wysokość nawy głównej wynosząca 14,60 m. Podziały na wąskie przęsła sklepień krzyżowo - żebrowych w nawie głównej i kwadratowe przęsła w nawach bocznych były rezultatem nowej koncepcji, realizowanej na starym planie, z pewnymi zmianami wprowadzanymi do pocz. XIV w. Powstał korpus nawowy stosunkowo krótki o 5 przęsłach razem z przęsłem podwieżowym, pierwotnie należącym do wnętrza korpusu. Pomimo kilkudziesięciu lat realizacji w układzie wnętrza zmiany były niewielkie – dotyczyły form baz i dekoracji głowic filarów oraz maswerków. Wiązki służek oraz duże okna maswerkowe tworzyły wyrazistą artykulację pionową ścian bocznych. Filary wzbogacone służkami sprawiają wrażenie smuklejszych niż są w rzeczywistości.

Elewacje podłużne kościoła w Złotoryi rozczłonkowane zostały wysokimi przyporami o trzech uskokach, pomiędzy którymi znajdują się duże okna maswerkowe. W fasadzie zachodniej planowano wzniesienie dwóch wież, które zrealizowano początkowo tylko do wysokości kalenicy dachu nakrywającego trzy nawy. Przy wcześniejszej wieży południowej nie przewidziano przypór, przy wieży północnej już je wzniesiono.

Kościół parafialny w Głubczycach jest dziewięciopolową halą z dwiema zachodnimi wieżami. Wszystkie przęsła, w przybliżeniu kwadratowe, mają podobną wielkość - w nawie głównej o szer. 7,35 m i w nawach bocznych o szer. 6,80 m. Budowę tej części kościoła rozpoczęto od przęseł wschodnich (planowanych najpewniej jako transept), ich wysokość 14,30 m oraz szerokości zostały przyjęte dla pozostałych przęseł. Ściany wnętrza rozczłonkowane są wiązkami służek, z wyjątkiem zakończenia pierwszego przęsła, gdzie występują pilastry z narożną służką od wschodu (ślad po zmianie koncepcji). Okna są wysokie, ale niezbyt szerokie, zajmują tylko ⅓ szerokości przęsła, prawdopodobnie również nawiązują wielkością do pierwszego przęsła wschodniego (wzniesionego wcześniej - jeszcze przed połową XIII w.) Filary międzynawowe są wydłużone, ośmioboczne, z wyjątkiem południowo-wschodniego filara krzyżowego ze służkami. Żebra sklepienne dochodzą do głowic filarów. Przęsła podwieżowe, o wysokości podobnej jak w korpusie, zostały zdecydowanie wydzielone szerokimi filarami i grubymi murami wież.

Elewacje boczne kościoła w Głubczycach rozczłonkowane zostały długimi, wysokimi przyporami o dwóch uskokach, z wyjątkiem części wieżowej, w której graniaste wieże pozostawiono bez przypór, podobnie jak południową wieżę w Złotoryi.

Wnętrza kościołów parafialnych

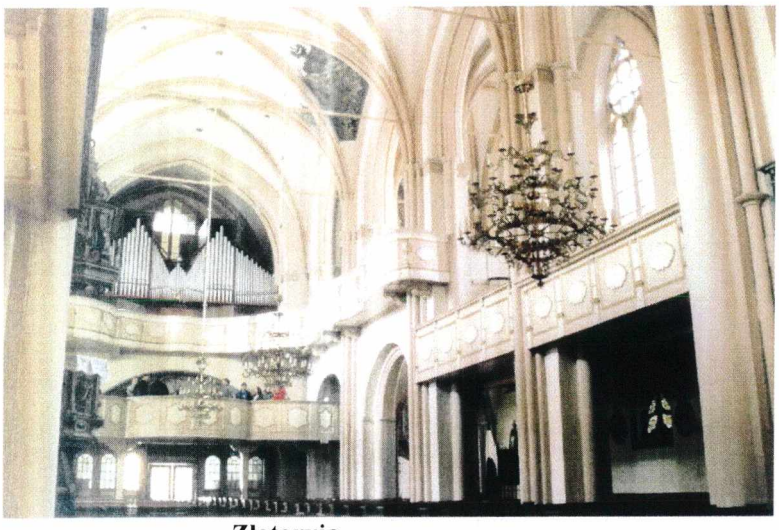

Złotoryja

Jawor

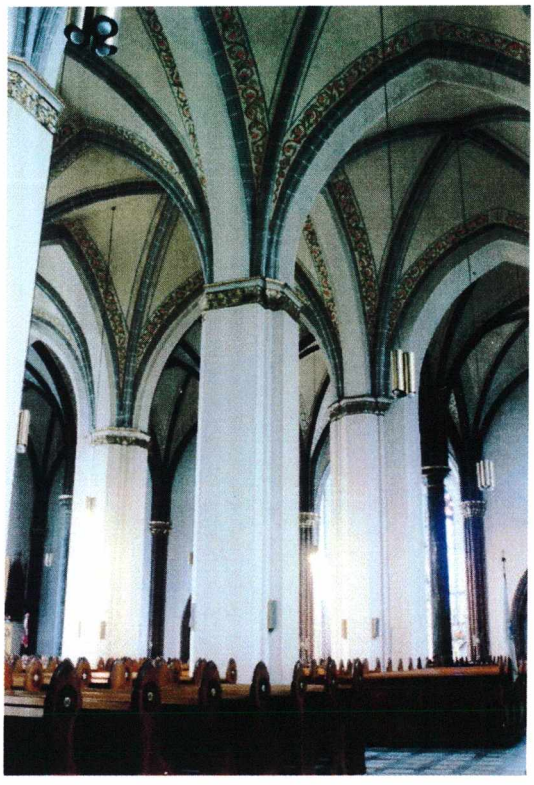

Głubczyce

Głogów

Kościół parafialny św. Marcina w Jaworze, przebudowywany w 3 tercji XIII w. uzyskał układ trójnawowej hali 5 przęsłowej (licząc z przęsłem podwieżowym) z wydłużonym 3 przęsłowym prezbiterium zamkniętym wielobocznie. Planowano dwie zachodnie wieże, z których zrealizowano tylko północną. Proporcje planu i poprzecznego przekroju pionowego tego kościoła przypominają proporcje kościoła w Złotoryi. Rozmiary nawy głównej (w Jaworze szer. 9,10 m i wys. 14,50 m) oraz wysokości naw bocznych (w Jaworze wys. 13,65 m) są prawie identyczne. Nawet występuje podobna różnica pomiędzy wysokością nawy głównej i naw bocznych ok. 0,90 m. Natomiast zrealizowano większą szerokość naw bocznych.

Ściany podłużne rozczłonkowane zostały jeszcze tradycyjnymi wiązkami służek schodzących do posadzki, ale już bez głowic – żebra sklepienne i żebra jarzmowe przechodzą bezpośrednio w służki. Okna są wysokie i szerokie. Filary międzynawowe nie wiążą się z rozczłonkowaniem ścian – są czworoboczne z profilowanymi wklęsłymi narożami, bez służek. Żebra opierają się na wspornikach o bogatej i zróżnicowanej dekoracji architektoniczno – figuralnej.

W prezbiterium kościoła w Jaworze przęsła są krótsze niż w korpusie. Ściany pozostawiono gładkie, podzielone jedynie oknami. Żebra sklepienne opierają się na wspornikach figuralnych. Elewacje rozczłonkowane zostały wysokimi, smukłymi przyporami o lekko zaznaczonych uskokach. Dolna część ścian, do wysokości poszurów okiennych, oddzielona została gzymsem obiegającym całą budowlę wraz z przyporami.

Kościół parafialny św. Mikołaja w Głogowie przebudowywano prawdopodobnie w części nawowej w 3 tercji XIII w., a po zniszczeniach spowodowanych pożarem miasta w 1291 r. powiększono chór. W prezbiterium wykorzystano wcześniejsze mury, które przedłużono w kierunku wschodnim, aż powstało prezbiterium o 3 przęsłach zamknięte wielobocznią apsydą. Nie powiększono korpusu nawowego, lecz na murach z ok. 1230 r. wzniesiono wyższą bazylikę 4 przęsłową, przekrytą sklepieniami krzyżowymi. Zachowano szerokości naw w korpusie, natomiast zmieniono rozstaw filarów. Dla wzmocnienia murów podparto je przyporami. Nawa główna o szer. 8,20 m była wyższa niż w omówionych kościołach halowych i miała 17 m. Żebra sklepienne spoczywały na wspornikach, a ściany rozczłonkowane były tylko oknami. Filary międzynawowe miały przekrój ośmioboczny, a ponad wieńczącym je gzymsem znajdowały się arkady o przekroju uskokowym. Ściany zewnętrzne naw bocznych nie zachowały się, zostały przeprute w czasie dobudowy kaplic.

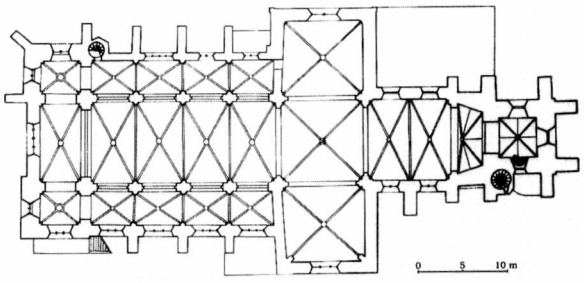

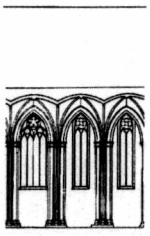

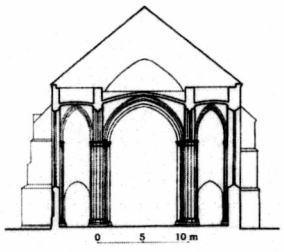

Zlotoryja - kościół parafialny

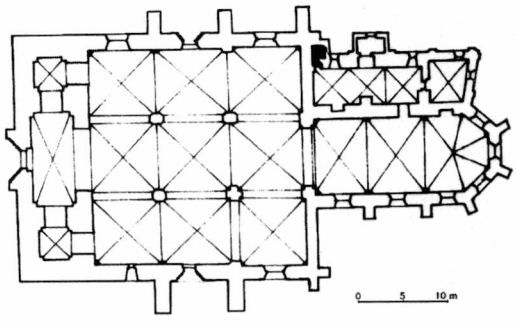

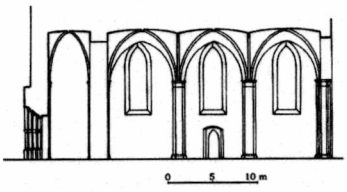

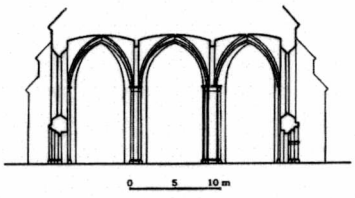

Głubczyce - kościół parafialny

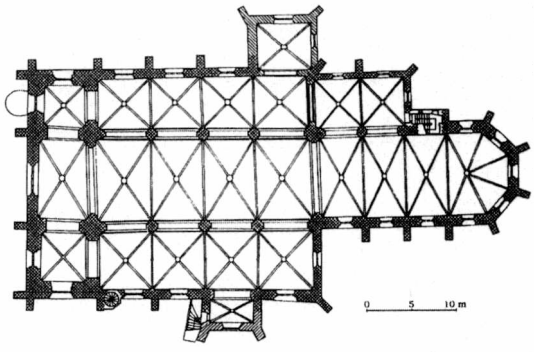

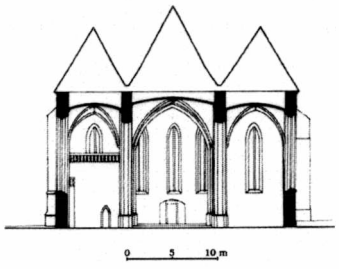

Jawor - kościół parafialny

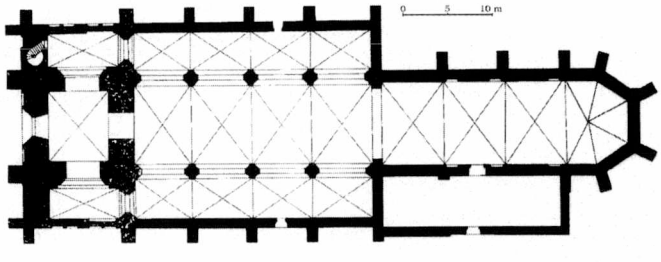

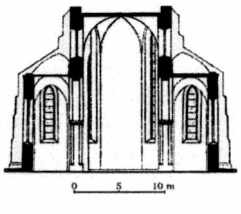

Głogów - kościół parafialny

Kościoły parafialne

5.4.2 Układy konstrukcyjne kościołów parafialnych

Trzy z omawianych kościołów parafialnych mają układ halowy, tylko w Głogowie wzniesiono bazylikę. W korpusach nawowych kościołów halowych występuje układ ścian podłużnych, także nad arkadami międzynawowymi, najbardziej widoczny we wnętrzu w Głubczycach. Jednak dla systemu konstrukcyjnego wnętrz przekrytych sklepieniami krzyżowo – żebrowymi istotne jest wzmocnienie poprzeczne – przypory przenoszące parcie ze sklepień. Proporcjonalnie w Głubczycach przypory są największe w planie, a w Jaworze najmniejsze. W Złotoryi przy starszej nawie południowej przypory są szerokie i niezbyt długie, natomiast przy późniejszej nawie północnej wzniesiono przypory wąskie, ale długie, za to ściana północna jest zdecydowanie cieńsza. W trzech kościołach halowych sklepienia naw bocznych mają żebra oparte na wiązkach służek, które tylko w Jaworze nie posiadają głowic. Większe różnice występują w oparciu sklepień na filarach. W Złotoryi filary, podobnie jak ściany zewnętrzne, posiadają wiązki służek. W Głubczycach żebra opierają się na głowicach ośmiobocznych filarów, tylko południowo – wschodni filar krzyżowy posiada narożne pojedyncze służki. W Jaworze profilowanie filarów bez strefy głowic przechodzi w arkady międzynawowe. Żebra opierają się na wspornikach.

W bazylikowym kościele w Głogowie stosunkowo cienkie mury kościoła z ok. 1230 r. podwyższono i wzmocniono dostawionymi przyporami. Układ ścian podłużnych i poprzeczny system konstrukcyjny z przyporami uzyskał specyficzne rozwiązanie przy nawie głównej. Przypory oparte zostały na łukach przyporowych o ostrołukowym podcięciu. Grubość ściany pomiędzy przyporami, ponad sklepieniem nawy bocznej, została zmniejszona. Łuki widoczne były nad dachami naw bocznych.

5.4.3 Detale architektoniczne

5.4.3.1 Elementy sklepień

Z omawianych kościołów parafialnych sklepienia z XIII w. zachowały się w Głubczycach, Złotoryi i Jaworze. Z ruiny kościoła w Głogowie pozostały resztki pach sklepiennych z końcówkami żeber w bocznych pomieszczeniach przywieżowych.

Wszystkie sklepienia zostały zaplanowane jako krzyżowo-żebrowe ze zwornikami w kluczu, oparte na polach różnego kształtu, od prawie kwadratowego w Głubczycach i nawach bocznych w Jaworze do wydłużonego prostokąta w nawie głównej w Złotoryi.

Głogów: resztki żeber w aneksach wieży

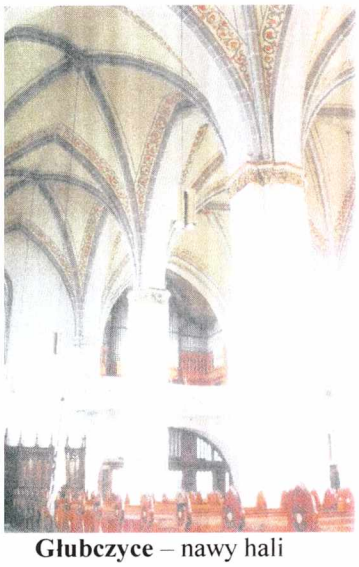

Głubczyce – nawy hali

Złotoryja: nawa główna

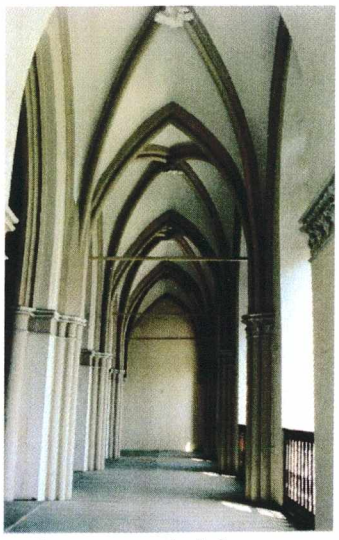

Złotoryja: nawa południowa

Jawor: nawa główna

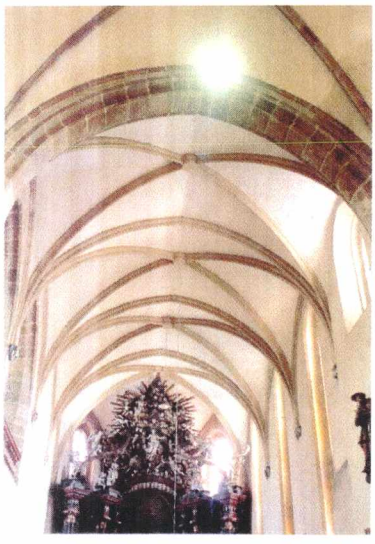

Jawor: chór

Jawor: nawa boczna

5.4.3.2 Żebra i zworniki

Wszystkie kościoły parafialne (z zachowanymi sklepieniami) posiadają zworniki talerzowe o dużej walcowatej formie i profilach powtarzających profil dochodzących do nich żeber. Talerze są najczęściej dekorowane rzeźbą lub płaskorzeźbą, w farze jaworskiej w żebrach jarzmowych występują zworniki wiszące. Formy żeber są różne, w większości oparte na formie gruszkowej z noskiem i prostokątną nasadą.

Wyjątkiem są zworniki sklepienia pierwszego przęsła wschodniego naw w Głubczycach (przęsło to pochodzi z wcześniejszego etapu budowy naw - z drugiej ćwierci XIII w.). Żebra łączą się w kluczu ze sobą, a forma talerzowa zwornika z dekoracją jest na nie nałożona. Żebro posiada formę wałka przechodzącego wklęską w dwa mniejsze wałki w narożach prostokątnej nasady.

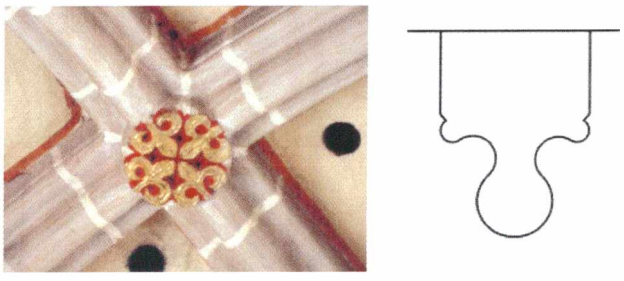

Głubczyce: przęsło wschodnie, zwornik, szkic żebra

Podobne żebro występuje w nawie północnej fary w Jaworze - jest dodatkowo opatrzone noskiem. Ponieważ zastosowano je na zmianę z inną formą pochodzącą z trzeciej tercji XIII w. (spotykanej w większej części kościoła) autorka sądzi, że zostało użyte wtórnie i pochodzi z materiału rozbiórkowego pierwotnego kościoła (wg źródeł również z drugiej ćwierci XIII w.)

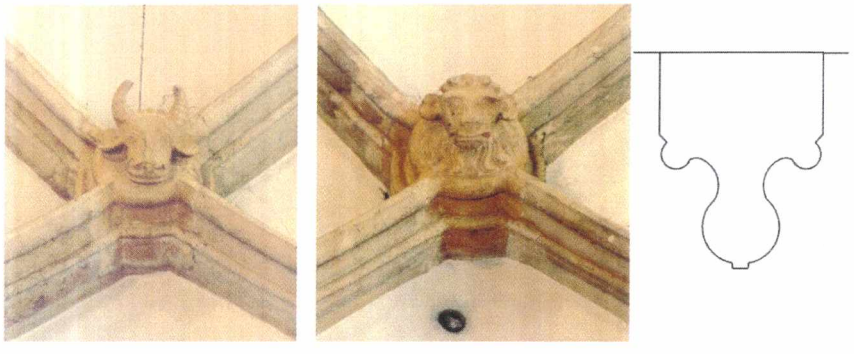

Jawor: przęsło północne, zworniki, szkic żebra

Żebro w chórze w **Głubczycach** (wg źródeł również pochodzi z pierwszej fazy kościoła i zostało użyte wtórnie w nowym chórze) jest wg autorki częściowo przekute w czasie przebudowy neogotyckiej lub odkuto nowe na wzór pierwotnych, z powodu niespotykanej w innych obiektach z tego okresu rodzajem podwójnego noska.

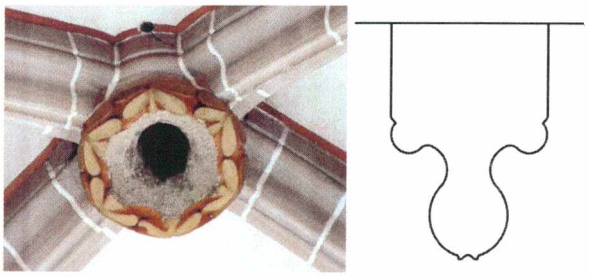

Głubczyce: chór, zwornik, szkic żebra

Kolejną formą żebra (wg autorki również chronologicznie) spotykaną w dwóch obiektach, jest kształt profilu gruszkowego z noskiem i ukośnie ścietymi narożami prostokątnej nasady. Występuje ona w Złotoryi we wszystkich sklepieniach oraz w nawie południowej w Jaworze, razem z inną formą - wieloboczną - wg autorki najpóźniejszą, użytą w żebrach jarzmowych. Żebra sklepienne zastosowane w całym kościele w Złotoryi mają podobną formę, pomimo kilkudziesięciu lat dzielących sklepienie w części wschodniej i naw korpusu.

Zworniki naw bocznych mają nieco mniejsze talerze niż w nawie głównej, na większości z nich osadzone zostały rzeźby figuralne, a na jarzmach rozetki.

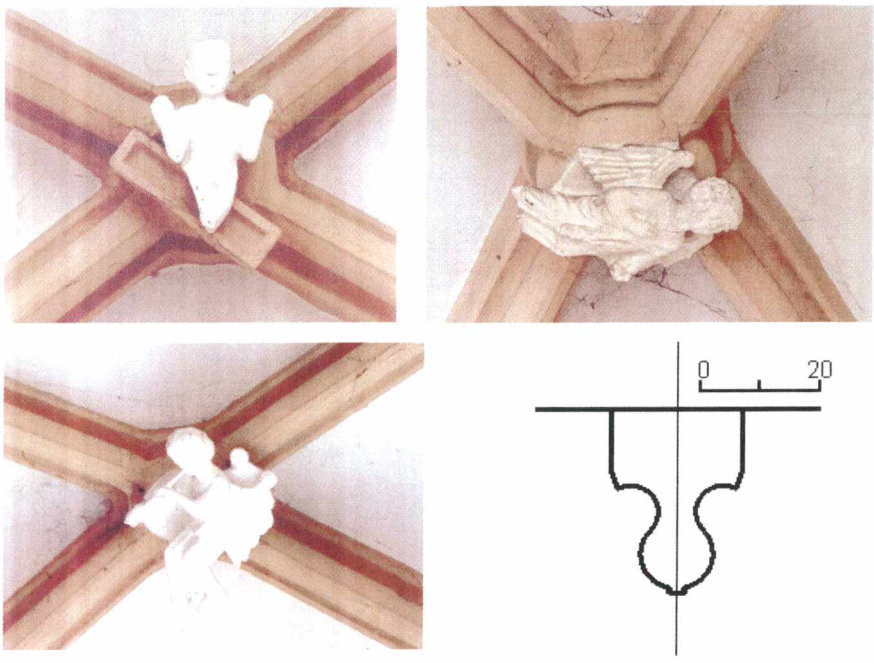

Złotoryja: nawa południowa, główna, północna i pomiar żebra w nawie głównej

Użycie w farze jaworskiej żeber określanych jako bardzo wczesne - użyte w Złotoryi w chórze - ok. 1230 r. - i jednocześnie formy z końca XIII i początku XIV w. może świadczyć o zastosowaniu formy gruszkowej wtórnie i zasklepienie nawy południowej w Jaworze najpóźniej.

Zworniki nieco różnią się w kształtach, diagonalne - mają formy profilowanego talerza z nałożonym dodatkowym płaskim talerzem z płaskorzeźbioną głową męską lub wystającą pełną rzeźbą głowy, a na żebrach jarzmowych formy wiszące (tu kwiaton).

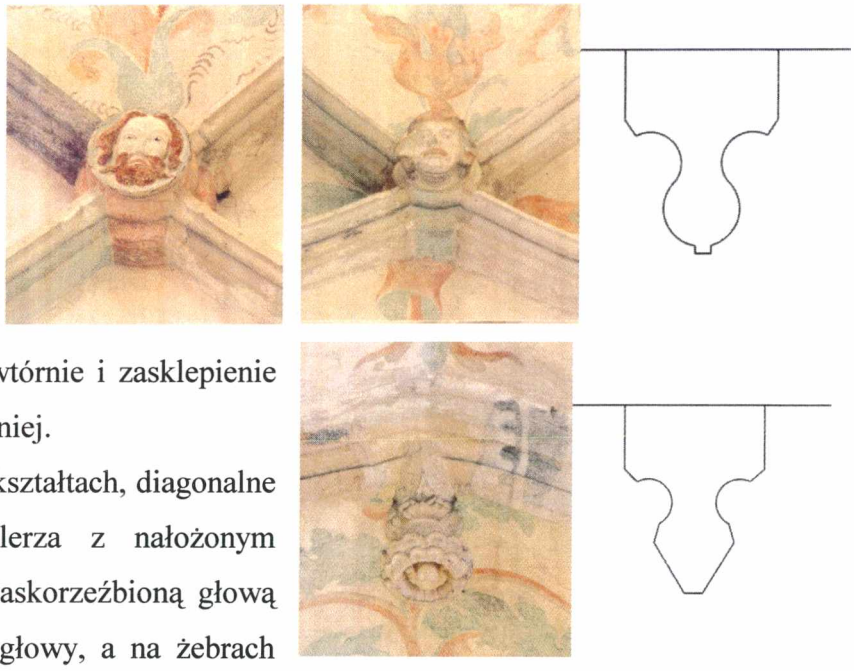

Jawor: u szkic żeber i zworniki nawy południowej

Następna forma żebra - gruszkowe z noskiem i małymi wałeczkami oraz wklęską i skosami przy narożach prostokątnej nasady - wystepuje w przęsłach zachodnich korpusu nawowego w Głubczycach oraz w większości sklepień kościoła farnego w Jaworze.

Zworniki tych obiektów są natomiast różnie opracowane.

W farze w Głubczycach zwornik ma postać talerza profilowanego analogicznie jak żebro, na którym występuje bardzo płaska dekoracja roślinna, w postaci reliefu, bądź tylko malarska - z powodu trudnego dostępu, nie zostało to zbadane.

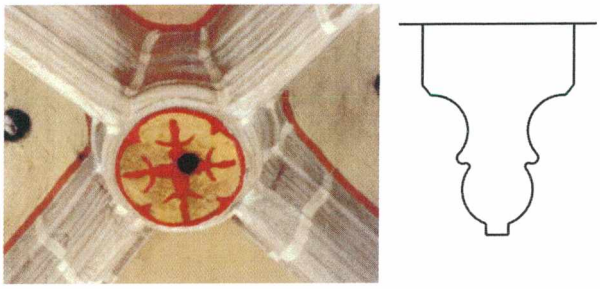

Głubczyce: przęsła zachodnie, zwornik i szkic żebra

Kościół w Jaworze posiada dużą różnorodność form zworników w przęsłach o tym przekroju żebra, w zależności od miejsca występowania. W chórze oraz na emporze zachodniej jest to forma zwornika o profilu żebra. W nawie głównej i północnej w żebrach przekątniowych dodatkowo występuje talerz z płaskorzeźbą, albo - częściej - z rzeźbą głowy zwierzęcej. W żebrach jarzmowych chóru nie ma zworników, a w żebrach nawy głównej i północnej spotykamy formy główek oraz wiszące formy postaci ludzkich.

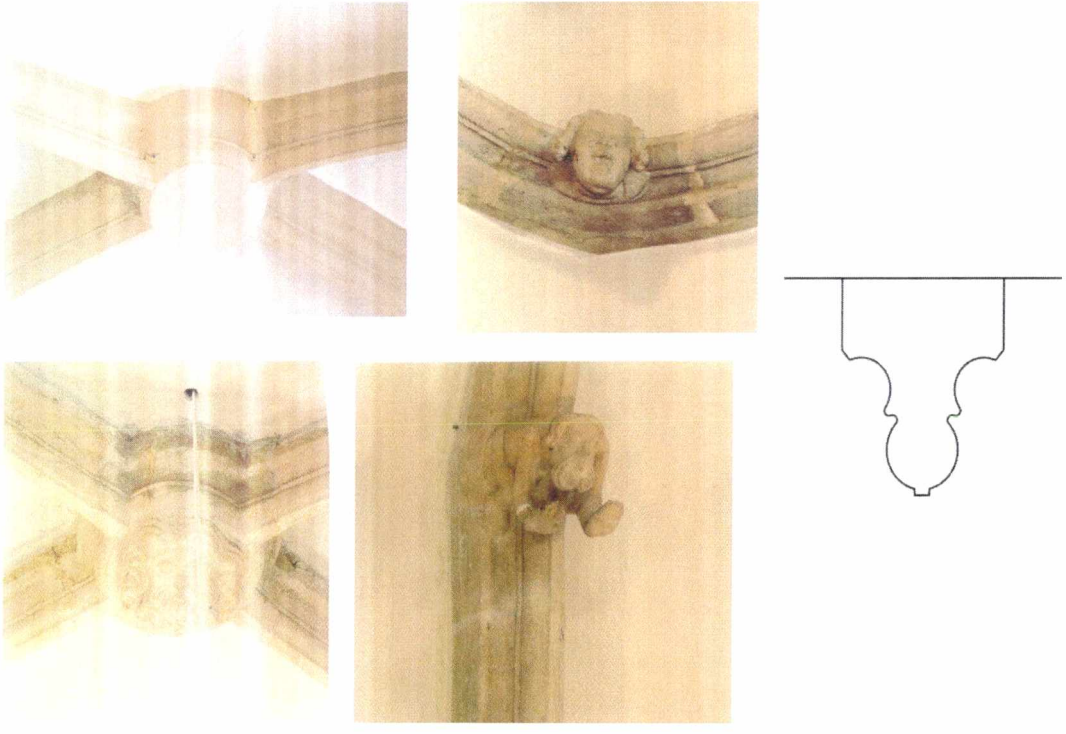

Jawor: u góry chór i nawa północna, u dołu nawa główna - zworniki i szkic żebra.

5.4.3.3 Oparcie żeber na flarach

Ze względu na przekrój poziomy filary kościołów parafialnych można podzielić na krzyżowe i ośmioboczne o różnych proporcjach i formach.

Filary krzyżowe występują w części zachodniej korpusu halowego w **Złotoryi** i **Jaworze**. Filary złotoryjskie posiadają w narożach dość masywne służki pojedyncze i jedną służkę na wschodnim ramieniu podtrzymującą żebro arkady międzynawowej. Wszystkie służki wraz z filarem opatrzone są głowic z wałkiem u dołu i podwójną płytą abakusa.

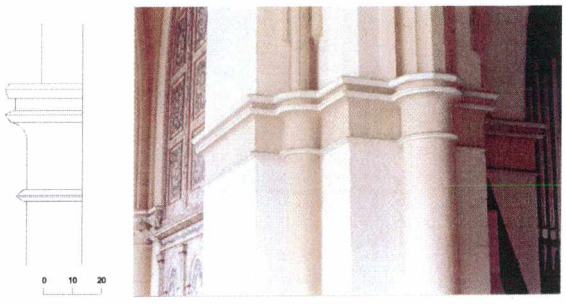

Złotoryja: głowica służki i filara

Filary fary w Jaworze również posiadają służki w narożach, ale znacznie drobniejsze i tylko w północnym filarze wieżowym zakończone są głowicami (w górnej części i w połowie wysokości).

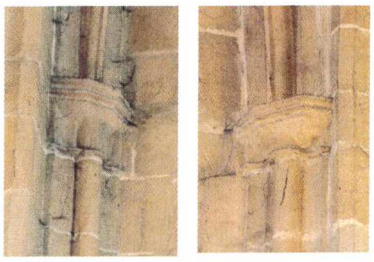

Bazy filarów mają zróżnicowane profile powstałe w różnych fazach - w Złotoryi występuje baza talerzowa i profilowanie cokołu dwoma wałkami, w Jaworze baza filara północnego posiada wałek i skos, a cokół tylko skos, w filarze południowym profil jest uproszczony tylko do skosu i wklęski.

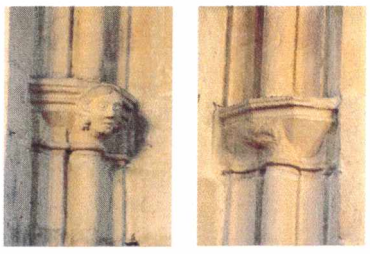

Jawor: głowice filara północnego

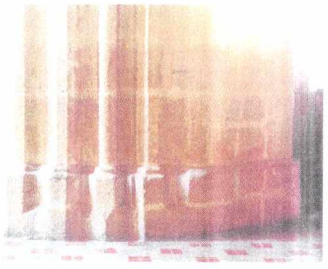

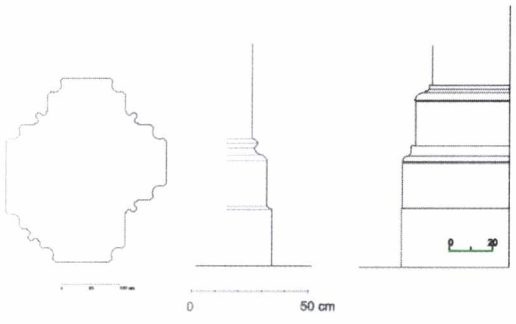

Jawor: baza filara północnego z przekrojem i profil służki

Złotoryja: profil służki bazy filara i widok

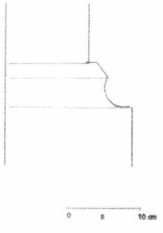

Jawor: baza filara południowego z profilem

Filary międzynawowe kościołów parafialnych również posiadają różne przekroje poziome i profile. Przekrój bazy w Złotoryi jest właściwie prostokątny ze służkami po bokach, w Głubczycach ośmioboczny wydłużony, a w Jaworze - ośmioboczny ze ścianami skośnymi profilowanymi wklęskami.

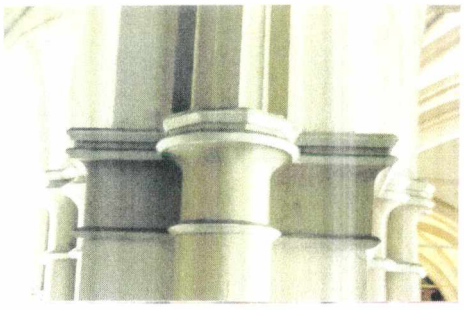

Część głowicowa, na której wspierają się żebra występuje tylko w Złotoryi (tu na głowicach służek) i Głubczycach - w postaci kielichowej formy zakończonej u góry profilowaną płytą, u dołu wałkiem. W Jaworze żebra opierają się na bogato rzeźbionych wspornikach filarów.

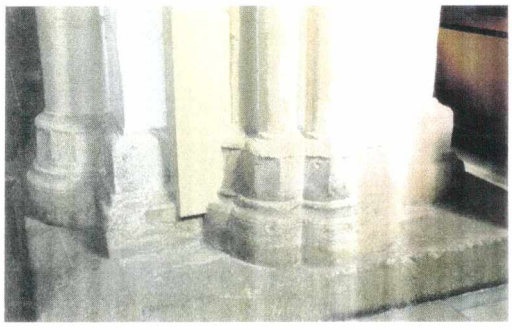

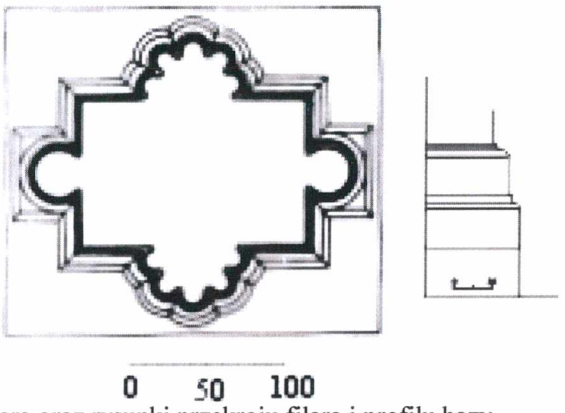

Złotoryja: widok głowicy i bazy filara oraz rysunki przekroju filara i profilu bazy

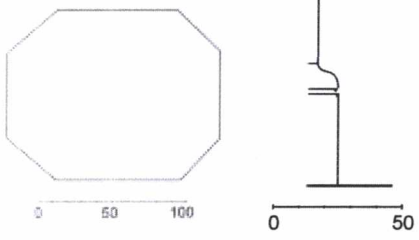

Głubczyce: widok głowicy filara ośmiobocznego zachodniego oraz rysunki przekroju filara i profilu bazy

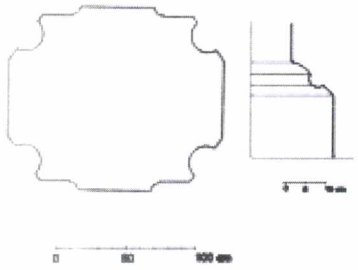

Jawor: widok na cokół filara i rysunki jego przekroju i profilu oraz wsporniki

Bazy filarów też mają różne formy od talerzowej z profilowanym, dwupoziomowym cokołem w farze złotoryjskiej, przez głubczycki gruby talerz na jednolitym cokole, aż do Jawora, gdzie mamy do czynienia już raczej z wysokim cokołem, profilowanym dość płaskim talerzem, wklęska i skosem.

5.4.3.4 Sposób osadzenia żeber na ścianach

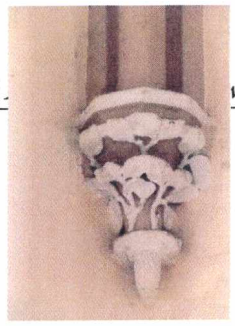

We wszystkich obiektach żebra oparte są na ścianach obwodowych na służkach zebranych w wiązki oraz narożnych (wyjątkowo w Złotoryi we wschodnich narożach naw bocznych żebra wspierają się na wspornikach kielichowych, pokrytych dekoracją roślinną). **Złotoryja**: wspornik wschodni w nawie

Głowice służek w Złotoryi ze względu na różny czas powstania posiadają nieco odmienny charakter. Wcześniejsza głowica wiązki służek nawy południowej (poza dekoracją) różni się od pozostałych sposobem ukształtowania płyty abakusa - jako jednej wspólnej dla wszystkich główniczek o formie wielokątnej. Głowice wiązek służek ściany północnej (również filarów) w Złotoryi jest bardzo podobna do głubczyckich w sposobie kształtowania górnej płyty - podzielonej na części wieloboczne oddzielne dla każdej z głowic. Łączy je też forma kielichowa oraz wałek u dołu głowic.

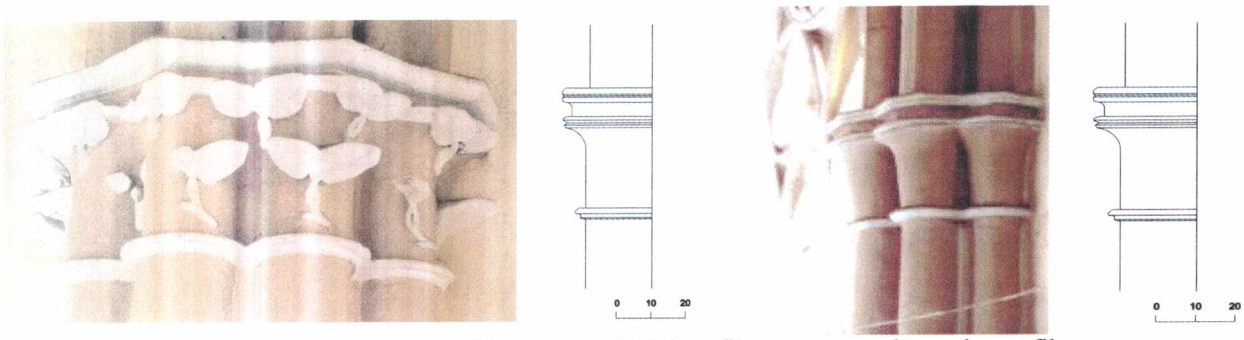

Złotoryja: głowice nawy południowej korpusu - widok i profil oraz nawy północnej z profilem

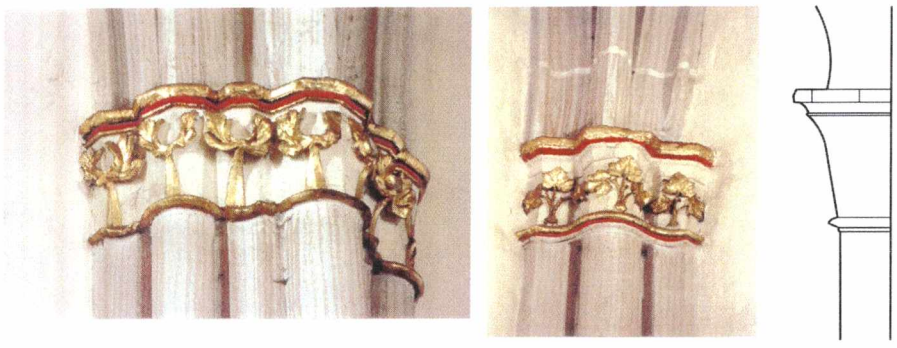

Głubczyce: głowice wiązek służek przęseł zachodnich korpusu z profilem

W farze w Jaworze żebra opierają się na wiązkach służek przyściennych bez pośrednictwa głowic. Wyjątek stanowi narożnik północny wieży, gdzie wiązki służek narożnych zakończone są głowicami w postaci nałożonej na nie kilkuwarstwowej płyty gzymsowej, lekko schodzącej skosem ku dołowi. W dolnej części początek głowicy podkreslony jest wałkiem.

Jawor: część głowicowa bez służek wzdłuż wszystkich ścian poza wieżą północną - z prawej.

Części bazowe wiązek służek w kościele parafialnym w Złotoryi i Jaworze mają wiele wspólnych cech, mimo że profile ich baz obecnie bardzo się różnią. Bazy złotoryjskie posiadają formę talerzową i profilowany wałkami dwupoziomowy cokół (w ścianie południowej większymi, a w północnej wałki są tylko w dobrze zachowanych służkach). W Jaworze mają one unikalny sposób zupełnie prostego przejścia na dwuczęściowy cokół profilowany niewielkim skosem. Zaskakująca jest zbieżność identycznie ukształtowanej wiązki służek w dwóch filarach północno-wschodnich korpusu w Złotoryi, pomimo pozostałej części tych filarów bliźniaczo podobnych do dwóch południowo-wschodnich. Ponieważ w jednym jak i w drugim kościele bazy są w niektórych częściach mocno zniszczone, powyższe wiązki służek, również zniszczone, mogły być uproszczone do całkiem prostego profilu w wyniku nadania im jednolitej, czytelnej formy.

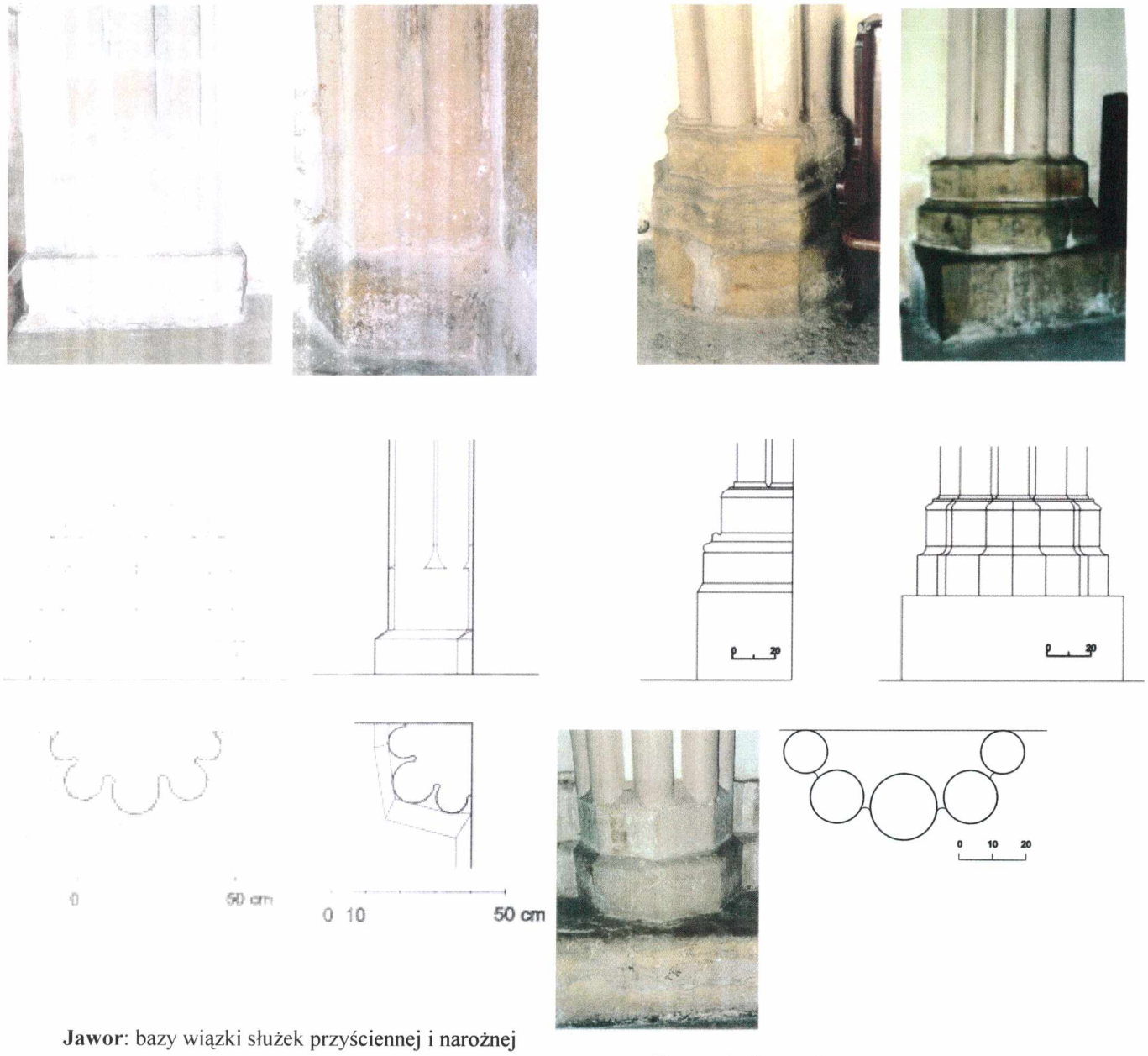

Jawor: bazy wiązki służek przyściennej i narożnej

Złotoryja: bazy wiązek służek

Bazy służek fary w Głubczycach mają w tym zestawieniu najprostszą formę, złożoną z dość pękatej bazy(lub wklęski i wałka) i wysokiego, prostego cokołu - połączonych drobniutką wklęską. Warto zwrócić uwagę na jednolitość baz filarów w całej nawie, pomimo różnic w innych elementach detalu pomiędzy przęsłem wschodnim - wzniesionym na początku drugiej tercji XIII w., a zachodnimi wzniesionymi w trzeciej tercji XIII w.

Przekroje poziome wiązek służek są zbliżone w Jaworze i Złotoryi - składają się z pięciu promieniście ułożonych cylindrycznych służek, najgrubszej na osi i najcieńszych po bokach. Występujące w Złotoryi nieco grubsze elementy przekroju, mogą być wynikiem kontynuowania formy wcześniej rozpoczętej w ścianie południowej (z ok. lat 60. XIII w.), a ściany kościoła jaworskiego wzniesione nieco później, otrzymały formy już smuklejsze.

Przekrój poziomy służki kościoła w Głubczycach posiada zarówno cylindryczne służki, jak i profile wklęsłe stosowane na zmianę, a tuż nad bazą przechodzące śmigą w formę prostokątną. Profile te są rozłożone promieniście jak w poprzednich kościołach, ale oparte na formie trójkątnej, równoramiennej.

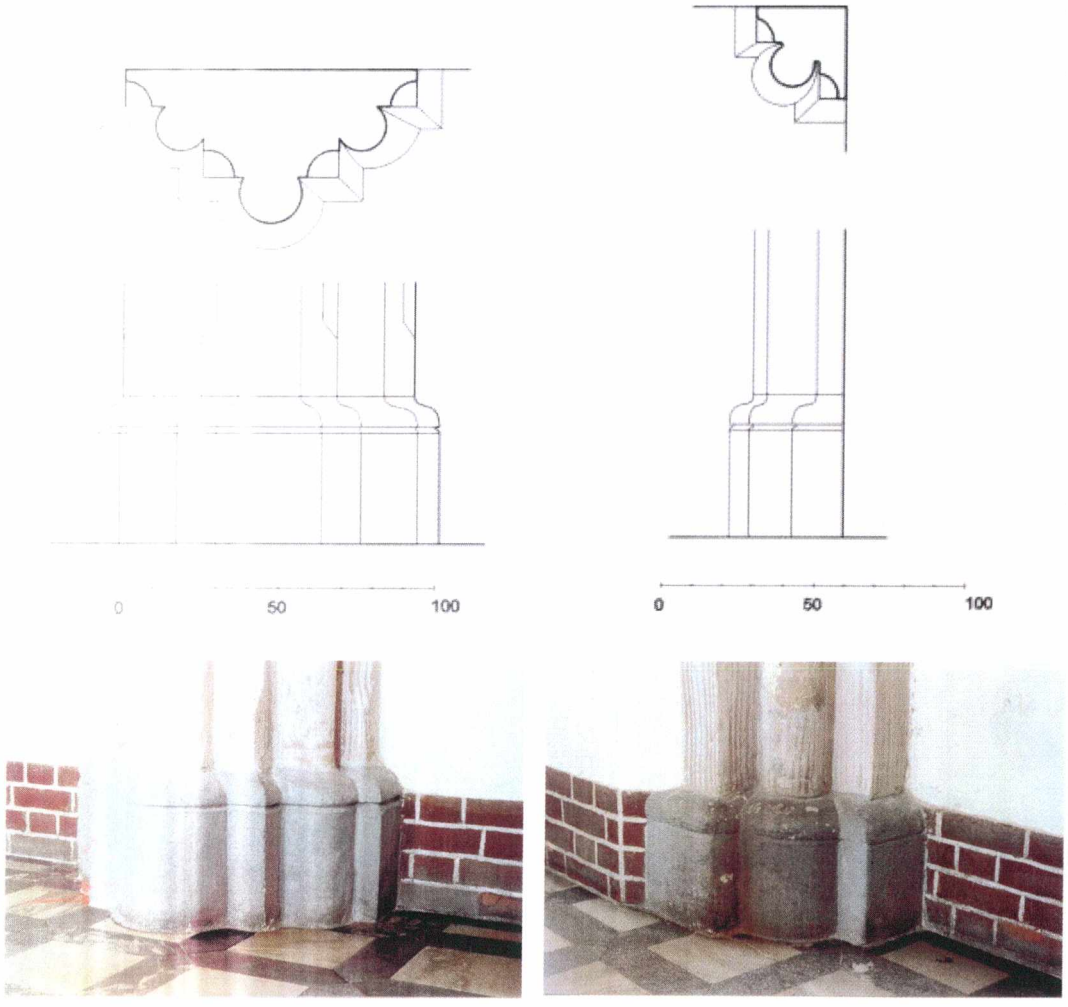

Głubczyce: bazy służek przyściennej i narożnej przęseł zachodnich, przekroje poziome oraz widoki z profilem.

5.4.4 Okna i maswerki

Wszystkie okna mają rozchylone ościeża wykonane w kamieniu lub cegle, zamknięte są łukiem ostrym, niektóre profilowane.

Laskowanie maswerku o profilu wałkowym występuje we wschodnim przęśle korpusu w **Głubczycach** datowanym przed połową XIII w. i dwóch wschodnich oknach południowej nawy kościoła w **Złotoryi,** wzniesionych tuż po połowie XIII w. Maswerki obecnego chóru, postawionego od nowa na początku XX w., mają profil wieloboczny spłaszczony, niewykluczone, że zniszczona kamieniarki została wymieniona w czasie przebudowy.

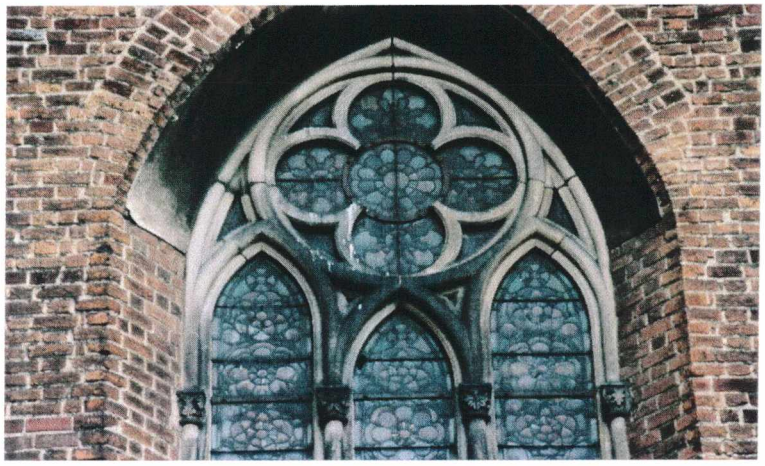

Głubczyce: maswerk chóru (odtworzony na początku XX w.) i przęsła wschodniego (głowiczki neogotyckie)

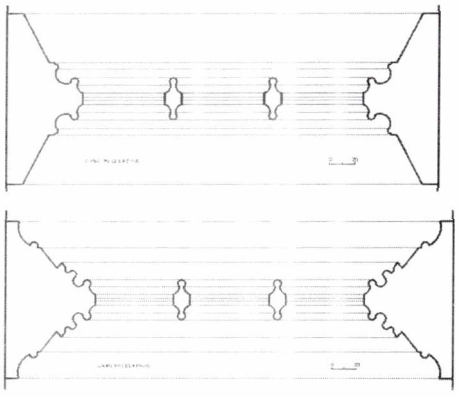

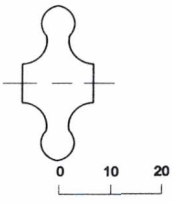

Złotoryja: profilowane oscieża kamienne i maswerk z głowicami i bazami dwóch okien wschodnich nawy południowej

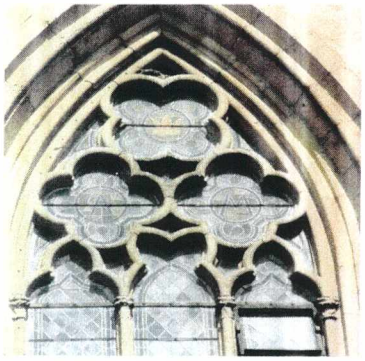

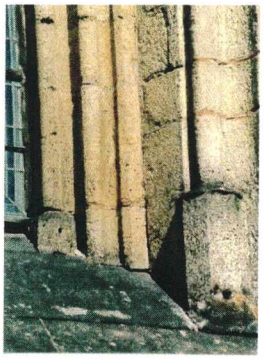

Profil wieloboczny laskowania występuje w pozostałych oknach w **Złotoryi** i w dwóch dostawionych zachodnich przęsłach korpusu halowego w **Głubczycach** (uzupełniane w czasie rozbudowy neogotyckiej). Maswerki tych okien mają bogatsze i bardziej urozmaicone formy.

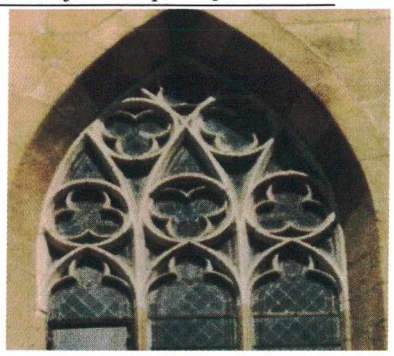

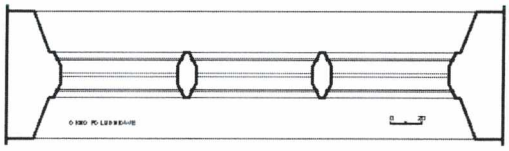

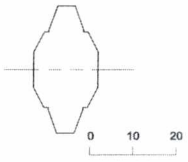

Złotoryja: przekrój okna i profilu laski wielobocznej oraz maswerki okien południowych

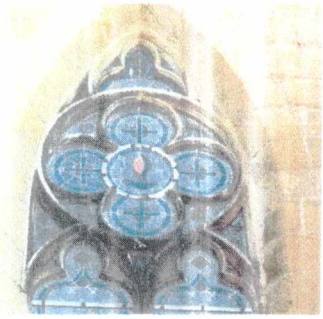

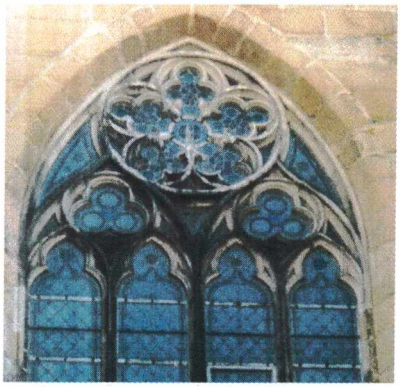

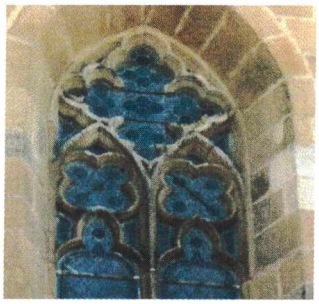

Złotoryja: trzy maswerki okien północnych,

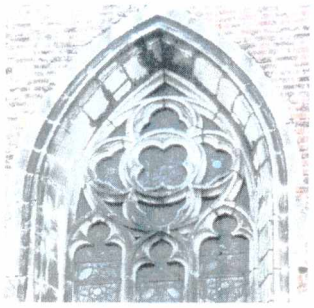

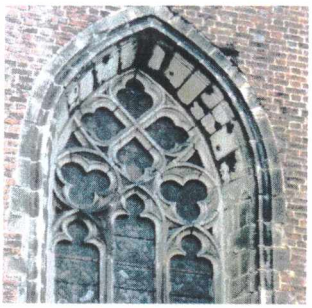

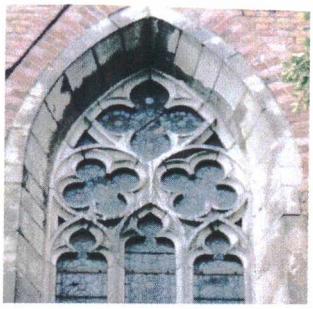

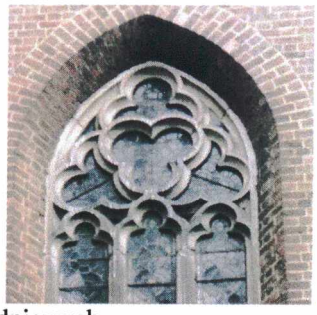

Głubczyce: maswerki dwóch okien północnych i dwóch południowych

W kościele w **Głogowie** większość okien została zmieniona lub przekuta w innych miejscach, zachowały się tylko wnęki okienne aneksów wieży i chóru. W **Jaworze** maswerki nie zachowały się, a kamienne ościeża posiadają profilowanie wklęskami (negatywowe).

Głogów : zachowane przezrocze aneksu przy wieży **Jawor**: okno nawy

5.4.5 Portale

Zachowane portale XIII-wieczne kościołów parafialnych to trzy wejściowe portale w Głubczycach (z czego północny nosi ślady przekształcenia i nie jest omawiany) i portal wewnętrzny w Jaworze.

Portale zachodni i południowy w Głubczycach są ryzalitowe, pozostałe umieszczono w licu ściany. Wszystkie mają rozchylone, profilowane ościeża zamknięte ostrołukiem, najbardziej łagodnym w głubczyckich portalach.

Zewnętrzne portale posiadają w ościeżach kolumienki oraz profile migdałowe z noskiem (na przemian) z głowicami kielichowymi (zdobionymi dekoracja roślinną) i bazami na cokołach. Do portalu zachodniego w Głubczycach dodano w okresie neogotyckim nowe obramienia i zwieńczenia trójkątnymi szczytami.

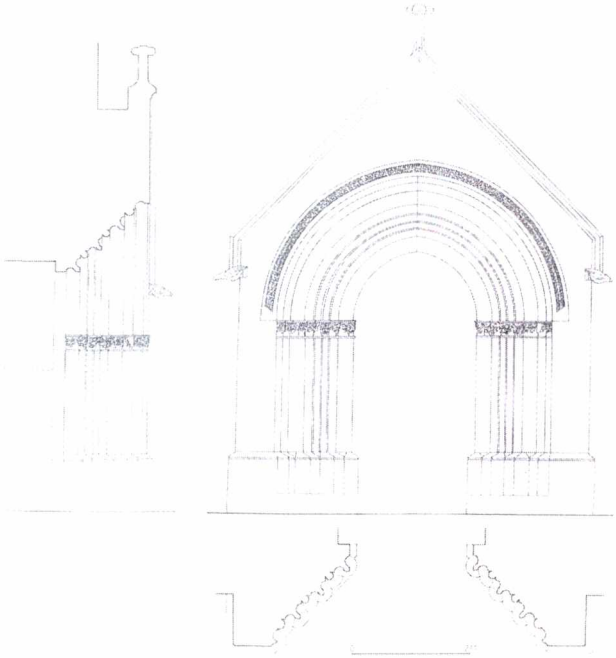

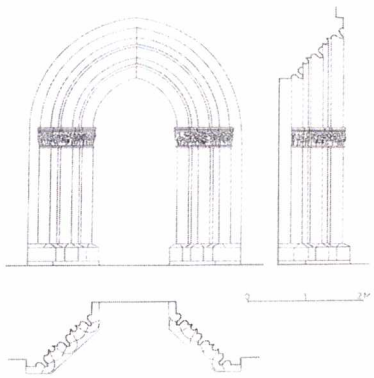

Głubczyce: portal zachodni portal południowy portal północny

Portal wewnętrzny w kościele w Jaworze jest ostrołukowy, ma lekko rozchylone ościeża o drobnym profilowaniu z elementem migdałowym z noskiem. Profilowanie przechodzi z archiwolty na ościeża i kończy się tuż nad posadzką trójkątnym spływem.

Jawor: portal wewnętrzny

5.4.6 Nowe elementy w kościołach parafialnych

Kościoły parafialne w 4 ćw. XIII w. i na pocz. XIV w. posiadały układy trójnawowej hali lub bazyliki, podobnie jak w okresie wcześniejszym. Prezbiteria w Głubczycach, Jaworze i Głogowie były wydłużone (coraz bardziej) i zakończone wielobocznie, co stanowiło nowy sposób kształtowania części wschodniej w stosunku do wcześniejszych rozwiązań z prezbiteriami prostokątnymi. Wobec nie zachowanego prezbiterium w Głubczycach trudno określić czas jego powstania, zaś prezbiteria w Jaworze i Głogowie pochodzą najpewniej z końca XIII w. lub przełomu XIII i XIV w.

Korpusy nawowe omawianych far powstały w wyniku kontynuacji i zmian poczynionych we wcześniejszych etapach. W Złotoryi rozplanowanie naw korpusu oraz ich wysokości były realizowane według koncepcji z początku 2 połowy XIII w. Nawa główna otrzymała proporcje niezbyt wysokie 1 : !,6. W kościele w Głubczycach wysokość nawy głównej jest nieznacznie niższa, a przy mniejszej rozpiętości jej proporcje są smuklejsze i wynoszą 1 : 1,95. Przebudowywany od końca XIII w. korpus kościoła w Jaworze otrzymał w nawie głównej proporcje 1 : 1,6, a więc identyczne jak w prawie pół wieku wcześniejszym kościele w Złotoryi.

W Głubczycach i Jaworze zastosowano rozczłonkowanie ścian wewnętrznych wiązkami służek, ale filary otrzymały niezależny przekrój ośmioboczny. W Głubczycach jeszcze z głowicami i bazami. Kolejny krok uczyniono w Jaworze, gdzie filary bez głowic płynnie przechodzą w arkady międzynawowe. Żebra spoczywające na głowicach filarów w Głubczycach, w Jaworze otrzymały własne wsporniki o bogatej dekoracji architektonicznej i rzeźbiarskiej.

W kościele parafialnym w Głogowie, w odbudowanej bazylice, zastosowano większą niż w halach wysokość nawy głównej o proporcjach ponad 1 : 2. Dla przeniesienia parcia ze sklepień nawy głównej wykonano przypory z łukami przyporowymi, konstrukcję, która po raz pierwszy pojawiła się w prezbiterium katedry wrocławskiej (1244 – 1268). W katedrze prześwity łuków znajdowały się poniżej dachów nad nawą boczną, a w kościele głogowskim były widoczne ponad dachami.

5.5 Inne fundacje: biskupie i książęce

Racibórz, kaplica zamkowa - widok od południa

W ostatniej ćwierci XIII w. wzniesiona została z inicjatywy biskupiej kaplica zamkowa w Raciborzu i rozpoczęto pod patronatem księcia wrocławskiego kolegiatę św. Krzyża (obie budowle jako dwupoziomowe). W tym samym okresie kontynuowano korpus kościoła katedralnego we Wrocławiu, będący od trzech wieków pod opieką wrocławskich biskupów. Przy monumentalnych bryłach kolegiaty i katedry kaplica książęca była niewielkich rozmiarów. Rozplanowano ją na rzucie prostokąta, dolna kondygnacja miała wysokość ok. 3,80 m, a górna ok. 10,5 m. Proporcje wnętrza były wysmukłe i wynosiły 1 : 1,67.

Kościół św. Krzyża wzniesiono w układzie halowym, również dwupoziomowym, z wydłużonym prezbiterium zamkniętym wielobokiem. W górnym kościele o wysokości ok. 19 m proporcje jego przekroju wynoszą 1 : 2, dolny jest o wiele niższy - ok. 5 m do zwornika sklepienia. Transept posiada ramiona zakończone wielobocznie, jak prezbiterium. Trójnawowy korpus ukończono w XIV w.

Korpus katedry wrocławskiej kontynuowano w układzie bazylikowym rozpoczętym w chórze, o niemal tych samych wysokościach i proporcjach, nawie głównej ok. 21,50 m, w bocznych ok. 8 m, o stosunku wysokości do szerokości nawy głównej ok. 2,5, uzyskanym jeszcze przed połową XIII w.

Wrocław: widok od wschodu na kolegiatę i na ścianę północną kościoła katedralnego.

Rekonstruowana z końca XIII w. kaplica raciborska posiadała w górnej części reprezentacyjnej trzy przęsła sklepienia sześciodzielnego, których żebra spływały na głowice służek schodzących do posadzki i opierających się na bazach. Ściany podłużne w większej części wypełnione były dużymi maswerkowymi oknami, których przedłużeniem były sedilia.

Żebra sklepień krzyżowych kościoła św. Krzyża opierają się w dolnej części chóru na półfilarach, a w pozostałej części kolegiaty są podcięte i osadzone w górnej części ściany. Parcie ze sklepień przejmują wysokie i dość długie przypory o 4 uskokach. W dolnym kościele halowym rytm przęseł odpowiada podziałom w prezbiterium, natomiast w górnym kościele, także o układzie halowym, zmieniono układ – przęsła w nawie głównej są kwadratowe i ostatnie prostokątne. Szeroki rozstaw filarów przyczynił się do powstania przestronnego wnętrza. Wszystkie elewacje kościoła rozczłonkowane są przyporami, pomiędzy którymi są wielkie okna maswerkowe na górze i mniejsze na dole. W narożach między transeptem a korpusem nawowym wzniesiono dwie wieże.

W korpusie nawowym katedry planowano system sklepiennych służek podobnie rozwiązany jak w kaplicy, tzn. żebra schodzą na głowice baz służek i opierają się na bazach. Planowany układ zrealizowano w przęśle empory zachodniej i rozpoczęto w aneksach wież i nawach bocznych, lecz bez głowic. W nawach bocznych ukończono sklepienia wg tego planu, z żebrami płynnie przechodzącymi na wiązki służek, w nawie głównej żebra oparto wysoko na wspornikach, pozostawiając dolną część ściany gładką.

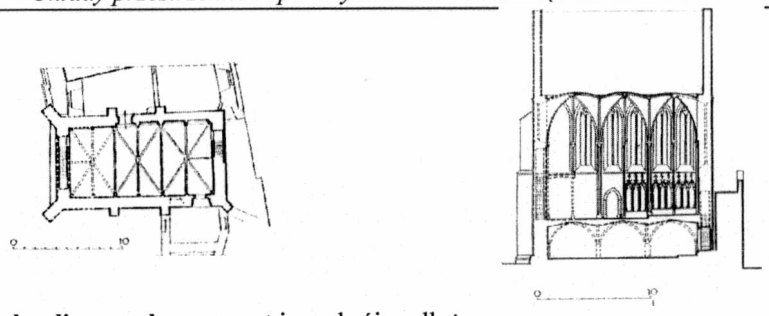

Racibórz, kaplica zamkowa - rzut i przekrój podłużny

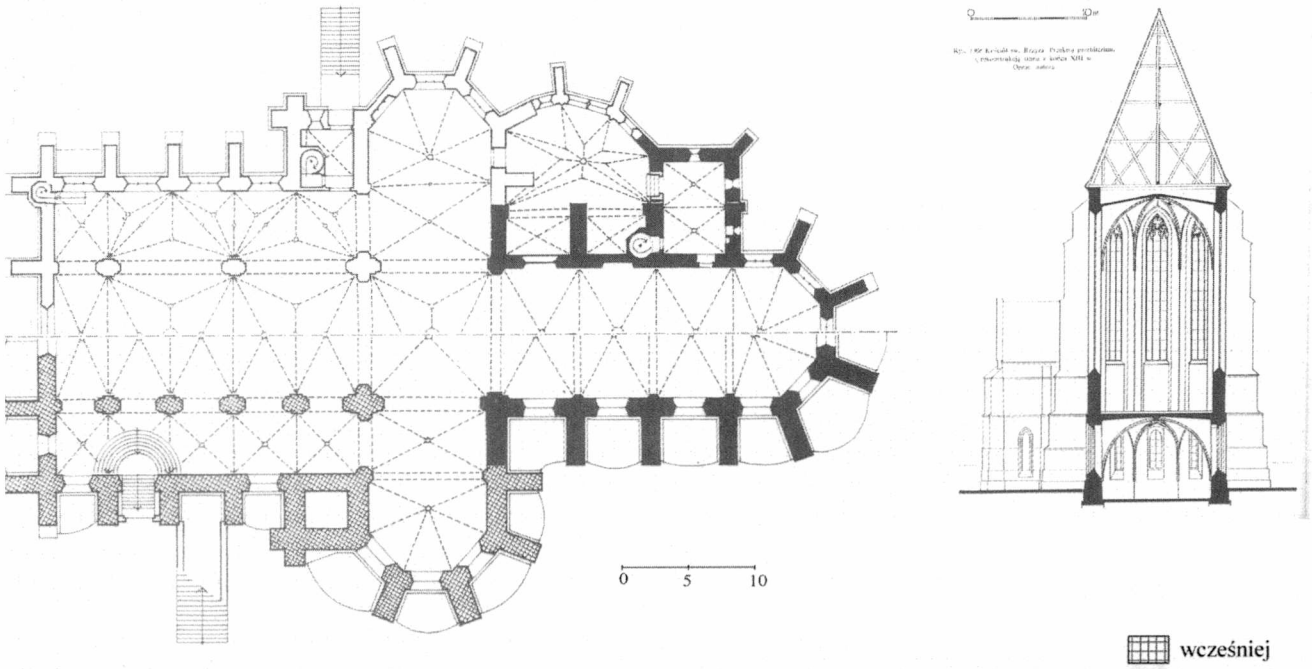

Wrocław, kolegiata - rzut i przekrój poprzeczny przez prezbiterium

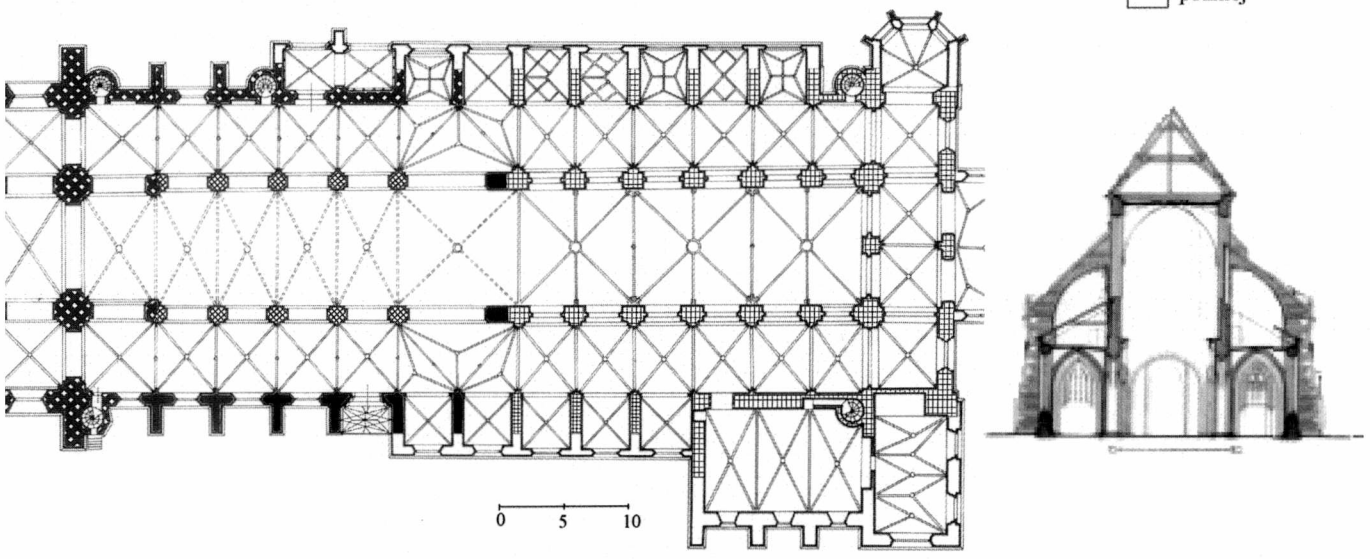

Wrocław, katedra - rzut i przekrój poprzeczny przez nawy korpusu

5.5.1 Detale architektoniczne fundacji biskupich i książęcych

Do zachowanego detalu architektonicznego z końca XIII w. i początku XIV w. kościoła św. Krzyża we Wrocławiu należą elementy sklepień i detal filarów (opisany w katalogu) kościoła dolnego i chóru kościoła górnego oraz sedilia, portal i maswerki w chórze górnym. W kaplicy św. Tomasza w Raciborzu zachowały się dwie skute bazy służek, służka w południowo-wschodnim narożniku górnej kondygnacji oraz cztery wsporniki dolnej kondygnacji. W katedrze, prawdopodobnie poza detalami sklepienia nawy głównej, przetrwało większość detali naw bocznych i empory zachodniej oraz filary.

Sklepienia budowli z tego okresu były krzyżowo-żebrowe (poza przęsłem wschodnim naw bocznych korpusu katedry - tu trójpodporowe z ok. końca pierwszej ćwierci XIII w.), ale różnią się znacząco detalem architektonicznym.

ocław, kolegiata: chór górny i nawa boczna dolnego kościoła

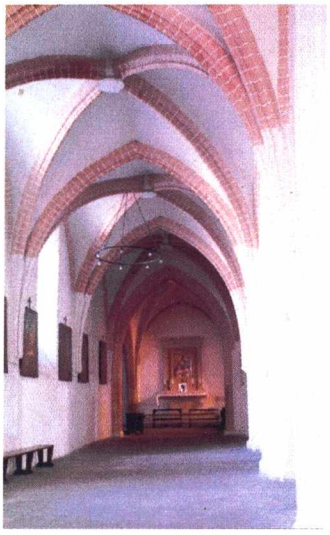

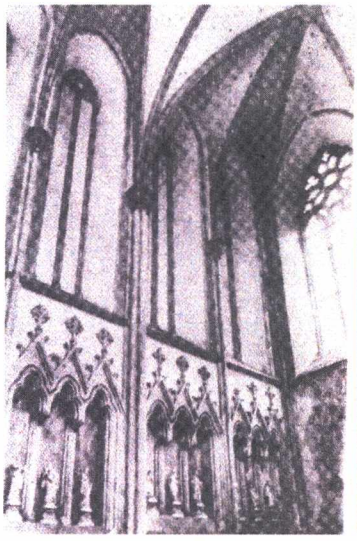

Racibórz: piętro kaplicy

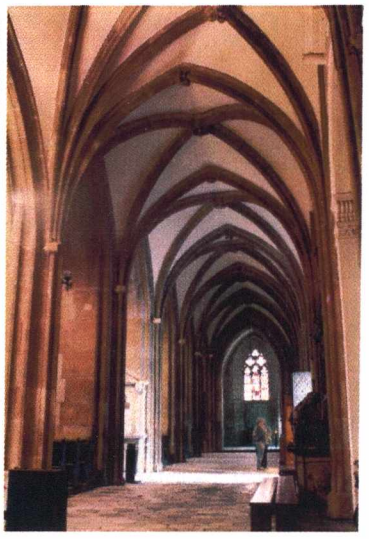

Katedra: nawa boczna

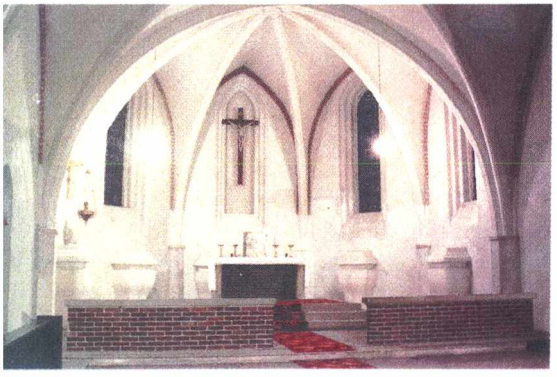

ocław, kolegiata: zamknięcie chóru dolnego

Katedra: nawa główna ku zachodowi

5.5.1.1 Żebra i zworniki

Żebra kaplicy w Raciborzu oraz sklepienia korpusu katedry ukształtowano w profil gruszkowy z noskiem - w całym korpusie katedry jednakowym z dodatkowym wałeczkiem przy gruszce, podczas gdy w sklepieniach kościoła św. Krzyża żebra mają profile tarczowe i dwuwklęskowe.

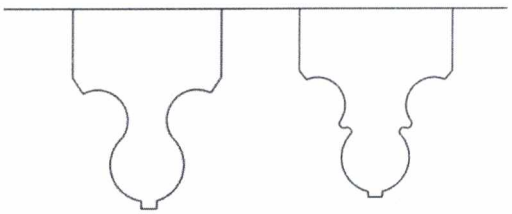

Racibórz i Wrocław - katedra : szkic żebra sklepiennego

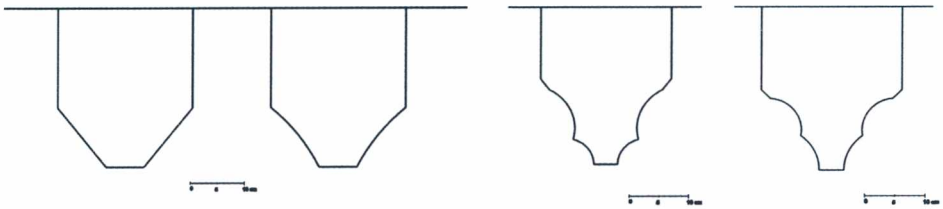

Wrocław, kolegiata: żebra chóru i naw kościoła dolnego chóru górnego

Zworniki kaplicy są talerzowe (trudno ustalić ich tkankę pierwotną, obecnie pokryte są dekoracją neogotycką), w sklepieniach wrocławskich talerzowe z dochodzącymi do nich żebrami (wyjątek – dwa wschodnie zworniki dolnego chóru kolegiaty św. Krzyża – w postaci talerza nałożonego na złączone żebra) z różnorodną dekoracją - figuralną, masek, roślinną i zwierzęcą.

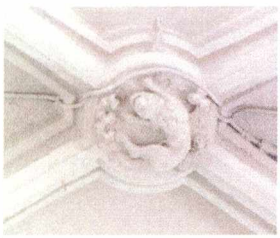

Wrocław, kolegiata: zworniki chóru dolnego

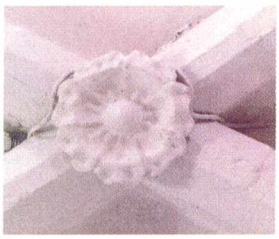

zwornik chóru górnego

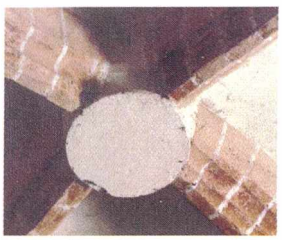

zwornik nawy dolnej

i transeptu

Zworniki naw bocznych i przęsła wieżowego katedry są nieco inne stylowo i czasowo, ale wszystkie maja formę talerzową z powtórzonym profilem żebra, w jarzmach formy roślinne, zwierzęce i postaci ludzkie.

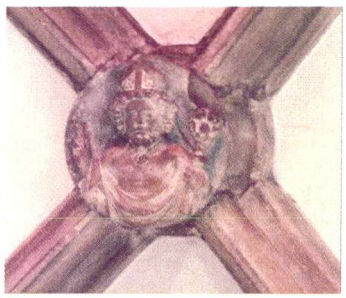

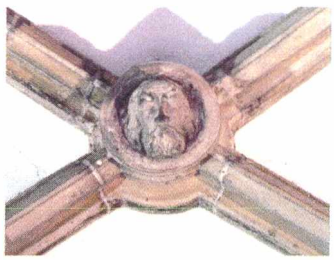

Wrocław, katedra: zworniki z popiersiami świętych, głowami i rozetami oraz postaciami z naw bocznych i empory zachodniej korpusu nawowego

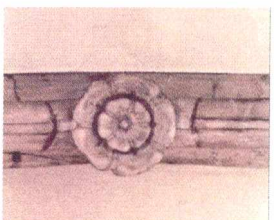

5.5.1.2 Sposób oparcia żeber na ścianach obwodowych

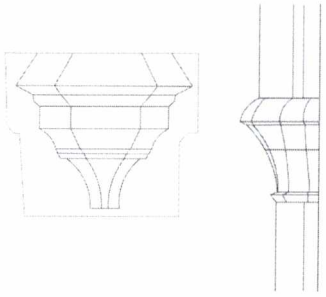

Żebra piętra kaplicy opierały się na kielichach służek schodzących do posadzki na bazy, żebra przyziemia na wspornikach.

Racibórz, kaplica: szkic wspornika i głowicy służki narożnej

W chórze dolnym kolegiaty we Wrocławiu żebra schodzą na półfilary, a w górnym i nawach dolnych opierają się bezpośrednio na filarach (opisane w katalogu) i ścianach, zakończone podcięciem.

Wrocław, kolegiata: zakończenie żeber w chórze górnym

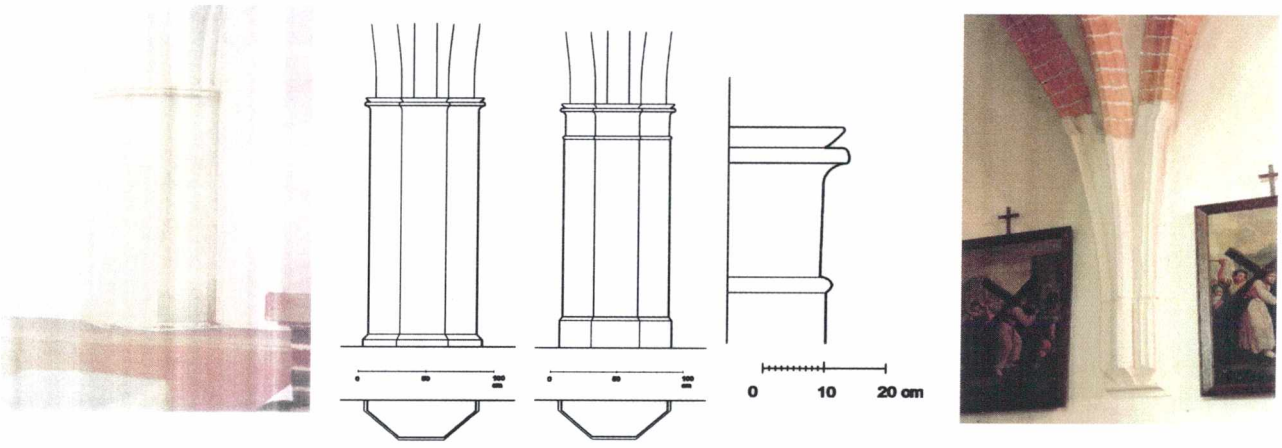

Wrocław, kolegiata: półfilary chóru dolnego
żebra w nawach dolnych

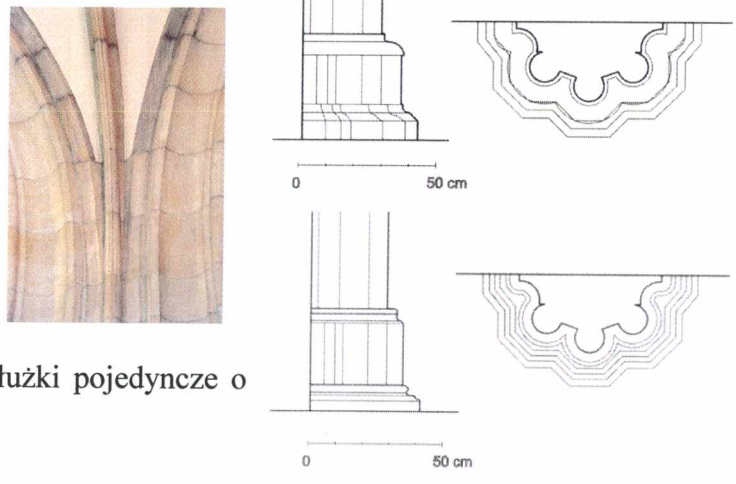

W nawach bocznych korpusu katedry wrocławskiej żebra opierają się bezpośrednio na wiązkach służek, bez głowic, posadowionych na bazach o profilach talerzowych w nawie południowej i wałkowych w północnej. W ścianach aneksów wieżowych są to służki pojedyncze o bazach niewidocznych spod posadzki.

Wrocław, katedra: miejsce połączenia żeber i służki w aneksie i rysunki baz w nawach bocznych: wyżej południowa, niżej - północna

Żebra oparte na filarach

Zarówno w dolnej części nawowej kolegiaty św. Krzyża, jak i nawach korpusu katedry żebra opierają się na filarach o przekroju krzyżowym (skrzyżowania i wież) oraz prostokątnych wydłużonych, międzynawowych. W kościele katedralnym wsparte są na wspornikach w nawie głównej (sklepienie to nie zachowało się) oraz na służkach z głowicami w filarach wieżowych i pierwszym zachodnim, korygującym szerokość po zmianie koncepcji. Filary zachodnie naw różnią się profilem wysokościami i cokołu, posiadają w profilu służki cylindryczne i wklęski na przemian.

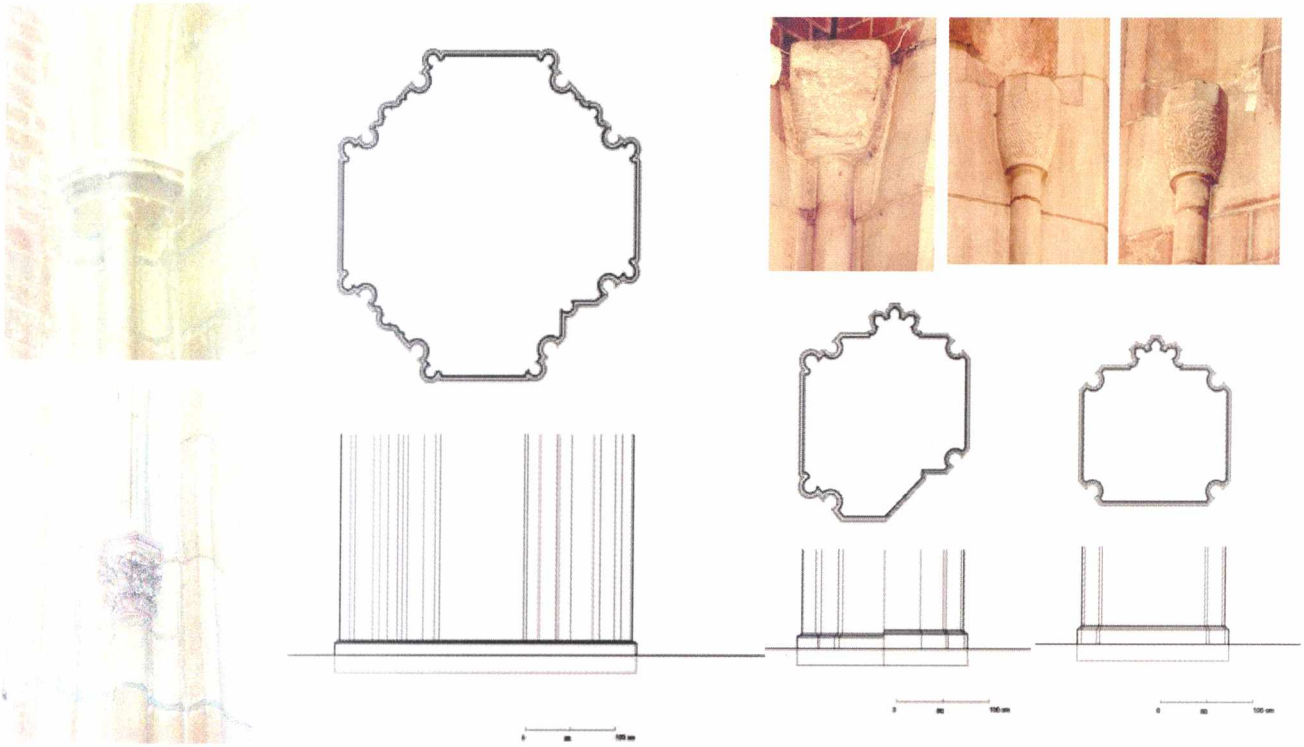

Wrocław: katedra - od lewej: dwie głowice i przekrój z widokiem filara wieżowego, głowice i przekrój z widokiem filara zachodniego naw oraz widok i przekrój filara nawowego.

Zupełnie inaczej to wygląda w kolegiacie, gdzie żebra opierają się na ścianach i są podcięte bez wsporników. Filary są profilowane uskokami i drobnymi wklęskami.

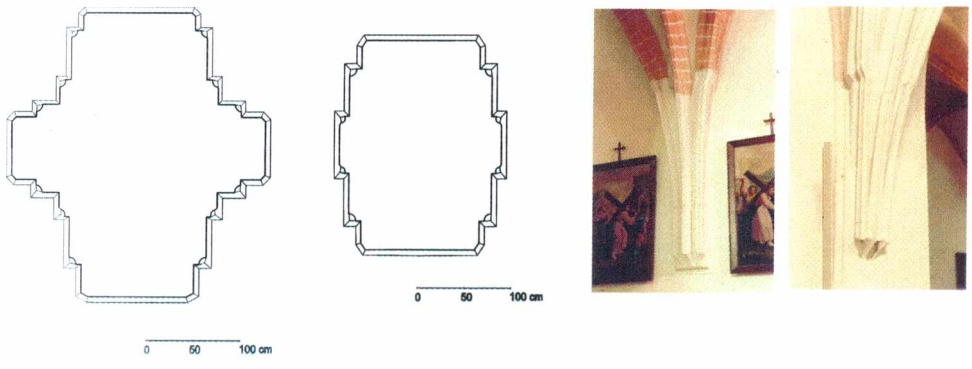

Wrocław, kolegiata: filar skrzyżowania i nawowy kościoła dolnego i żebra oparte na ścianach naw.

5.5.1.3 Sedilia

Sedilia kaplicy raciborskiej zostały zaplanowane jako trzy potrójne wnęki o profilach lasek opartych na cokołach zwieńczeniach trójliściem i wimpergą z krzyżem nad każdą z nich. Pierwotnie przedzielały je służki pojedyncze i wiązki służek schodzących na bazy na posadzkę tuż pod sediliami. Sedilia wrocławskie posiadają tylko trzy pojedyncze wnęki w których podobnie przebiega profilowanie i laski kamienne oparte na cokołach zwieńczone są trójliściem. Nie ma w nich zdobienia wimpergami, a profil laski jest mniej rozczłonkowany.

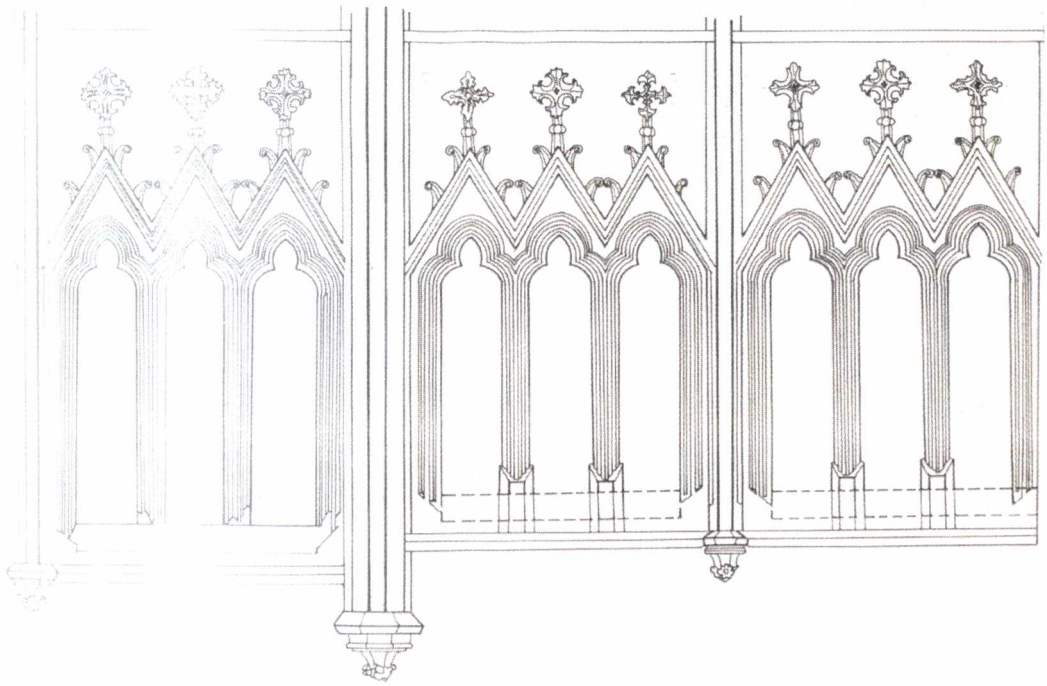

Racibórz: potrójne sedilia na ścianie północnej górnej kondygnacji kaplicy zamkowej.

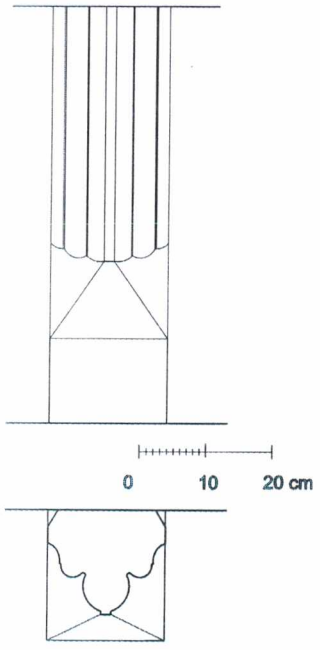

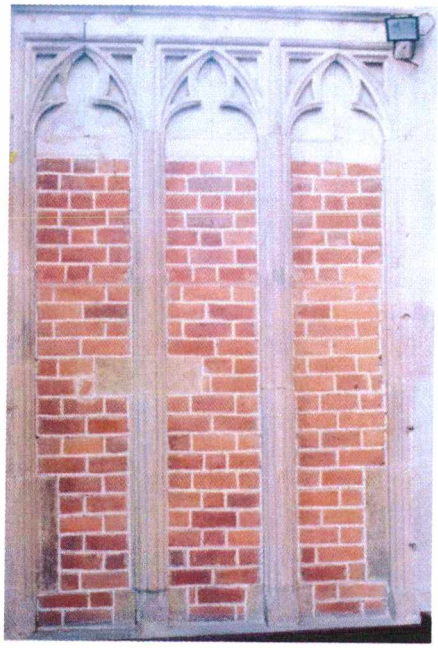

Wrocław, kolegiata: sedilia na ścianie południowej górnego prezbiterium

5.5.2 Okna i maswerki

Okna posiadają rozchylone ościeża, niektóre profilowane, o łukach ostrych o różnych kątach nachylenia w zależności od wielkości okna. Trójdzielne okna mają łagodniejszy łuk - górny chór kolegiaty i nawy głównej katedry we Wrocławiu oraz wschodnie okna kaplicy raciborskiej. Wyjątkowo okna naw bocznych katedry maja zdecydowanie różne łuki i ościeża - w nawie północnej zachowały się wnęki okienne we wnętrzu z profilem wałkowym i wklęsłym, o łagodniejszym łuku i wyższe niż w nawie południowej - być może są to skutki renowacji. Laski okienne wałkowe - w kolegiacie oraz kaplicy w Raciborzu posiadają głowiczki i bazy.

Wrocław, kolegiata: maswerki okien okiennej południowych chóru górnego

Wrocław, katedra - widok pierwotnej wnęki nawy północnej i nawy południowej

Maswerki większych okien posiadają formy rozetowe i wielolistne - w kolegiacie wrocławskiej i raciborskiej o zbliżonym trójlistnym kształcie, mniejsze okna mają proste trójlistne, czterolistne i koliste formy.

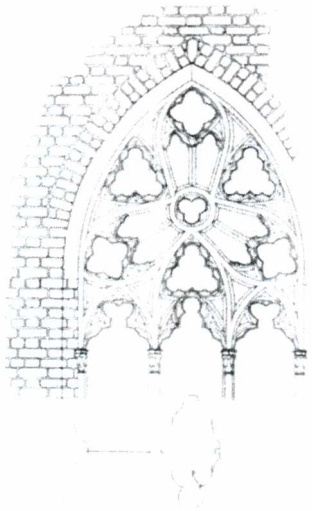

Wrocław, kolegiata: maswerk okna wieloboku chóru

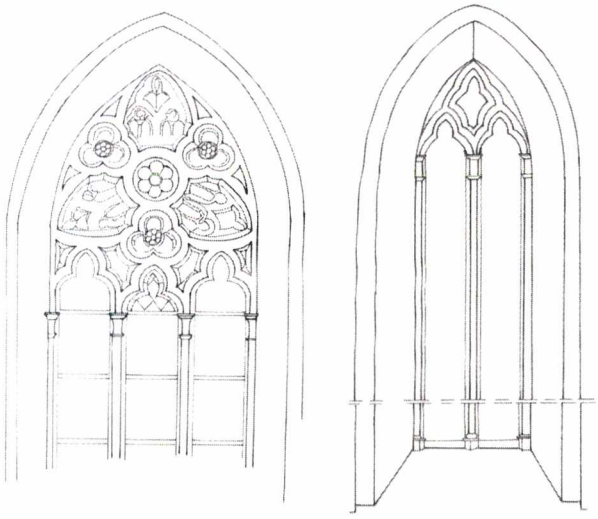

Racibórz, kaplica zamkowa: maswerk wschodni i w ścianie północnej

Wrocław, katedra maswerk okna nawy głównej

6 Analiza porównawcza kształtowania kościołów śląskich z lat 1268 – 1320 na tle wcześniejszej i późniejszej architektury na Śląsku.

Fundatorami murowanych budowli w XI i XII w. w Polsce, również na Śląsku, byli przede wszystkim panujący i możnowładcy, a główne miejsca wznoszenia budowli to grody – centra administracji państwowej i rezydencji biskupich (tam powstały pierwsze katedry) oraz osady zakonne ustronnie położone (XI w. – benedyktyni w Tyńcu i Mogilnie, XII w. - norbertanie i kanonicy regularni, a później cystersi, związani z reformą klasztorną).

Fundacje sakralne w pierwszej połowie XIII w. na Śląsku były wznoszone głównie przez książąt i dostojników kościelnych z niewielkim udziałem możnowładców[15].

Od czasu rozdrobnienia księstwa Śląskiego (lata 70. XIII w.) znaczenia nabierają bogacący się mieszczanie, którzy otrzymują z rąk książąt (coraz uboższych) nowe przywileje i często mają duży wpływ na decyzje i fundacje budowlane panującego.

Prace budowlane prowadzone na Śląsku po 1268 r. w przeważającej większości polegały na rozbudowaniu i przebudowaniu istniejących już kościołów. Wzniesienie kaplicy św. Jadwigi przy kościele cysterskim w Trzebnicy, stanowiące pierwszy etap przebudowy kościoła, być może zainspirowało także użytkowników innych obiektów do ich przebudowy. Prace prowadzone były w kościołach franciszkańskich, dominikańskich oraz parafialnych. Najbardziej imponujące kościoły wznieśli jednak cystersi oraz dominikanie. Wyróżniającym się pod każdym względem obiektem, wzniesionym w całości na przełomie XIII i XIV w. były: kościół fundacji książęcej św. Krzyża we Wrocławiu oraz rozpoczęty nieco wcześniej - cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim.

6.1 Proporcje budowli

Proporcje układów przestrzennych rozbudowywanych kościołów były ściśle zależne od wcześniejszej części budowli. Fary w Złotoryi, Głubczycach, Głogowie i Jaworze oraz cysterskie w Henrykowie, Jemielnicy i Trzebnicy, a także korpus katedry wrocławskiej - nawiązywały wysokością i szerokościami naw do części wschodnich z 1 połowy lub nawet 1 ćwierci XIII w. Stąd zapewne takie różnice pomiędzy tymi obiektami a rozpoczętymi według zupełnie nowego planu w 3 tercji lub końcu XIII w - kościołem cysterskim w Kamieńcu i Lubiążu oraz dominikańskim św. Wojciecha i kolegiatą św. Krzyża we Wrocławiu.

[15] Jeszcze za czasów Bolesława Wysokiego usunięto większe rody możnowładcze, co spowodowało mniejszy wkład rycerstwa w fundacje budowlane niż to ma miejsce np. w Małopolsce. Pozostali na ziemiach śląskich Gryfici, Pogorzele, Strzegomianie, ze Strzelna, Ciepłowodów i Wierzbnej (Chorowska, 2003, s. 21) to panowie ze średniego i niższego stanu rycerskiego. Mogli oni sobie pozwolić najwyżej na niewielką fundację kościoła wiejskiego lub małego miasteczka.

Różnice te widoczne są zarówno w odbiorze wnętrza jak i we wskaźnikach liczbowych. Stosunek wysokości do szerokości nawy głównej korpusu lub prezbiterium w kościołach przebudowywanych od około 1268 r. nie przekracza 2,0 (właśnie w kaplicy trzebnickiej) - w farach w Złotoryi i Jaworze - 1,6, w Głogowie - 1,8, a w Głubczycach i rozbudowywanej dwukrotnie niedalekiej cysterskiej Jemielnicy - 1,9.

Budowle sakralne zakonów żebraczych - franciszkanów i dominikanów - prezentowały się o wiele skromniej. W wyniku surowych zasad reguły - prostoty i ubóstwa, jakie miały dotyczyć również ich kościołów, jeszcze do końca XIII w. planowano budowle skromne i niewysokie, a ich proporcje mieściły się w granicach od 1,0 (korpus w Żaganiu[16]) i 1,3 (korpusy w Lwówku i Brzegu) do 1,7 (chór we Lwówku). Przebudowy dokonane w końcu lub na przełomie XIII i XIV w., związane były ze złagodzeniem reguły i głównie ze zniesieniem ograniczeń wysokościowych wnętrz sakralnych. Na początku podwyższono głównie prezbiteria, dzięki czemu - zmieniły one nieco proporcje od 1,75 - chór w Brzegu do 1,9 - chór w Żaganiu (brak badań tkanki murów w Cieszynie), a w rozpoczętej w końcu XIII w. budowie nowego prezbiterium kościoła dla dominikanów wrocławskich, osiągnęły wartość 2,2.

Wszystkie budowle zaprojektowane w całości (nie przebudowywane) i rozpoczęte w trzeciej tercji XIII w. mają już proporcje wysmuklone: kościoły cysterskie w Lubiążu - 2,3 i Kamieńcu - 2,7 oraz górna kondygnacja chóru kolegiaty 2,0 czy wspomniany wyżej kościół św. Wojciecha we Wrocławiu 2,2.

Zadziwiające w tym zestawieniu są proporcje w korpusie cysterskim w Henrykowie, kontynuowanym już od około połowy XIII w. - 2,35, podobnie dobudowanego do chóru z ok. połowy XIII w. korpusu katedry wrocławskiej w końcu XIII w. - ok. 2,5. Kaplica zamkowa w Raciborzu z lat 80. XIII w. posiada w całej bryle proporcje 2,2, ale z powodu podziału na dwie kondygnacje, część górna - reprezentacyjna posiada bardziej przysadziste wnętrze o stosunku wysokości do szerokości - 1,5.

Wymienione wyżej budowle, których plany budowy całości założenia pochodzą z 3 tercji XIII w. są pierwszymi, bardzo udanymi próbami nadania budowlom śląskim smukłych, gotyckich proporcji rozwijanych z powodzeniem od XIV w.

Planowane i wznoszone od początku XIV w. miejskie kościoły śląskie posiadają już proporcje nawy głównej powyżej 2,5 - np. kościół Bożego Ciała we Wrocławiu - 2,5, parafialny św. Elżbiety we Wrocławiu - 2,9, kościół augustianów we Wrocławiu - 2,9, kościół NM Panny we Wrocławiu - 2,8, a - nawa kościoła farnego w Brzegu nawet 3,6 (patrz tablica 1).

[16] korpusy w Żaganiu i Brzegu były najprawdopodobniej podzielone na dwie nawy, ale przedzielone tylko drewnianymi słupami podtrzymującymi stropy, więc utrzymały charakter wnętrza jednoprzestrzennego i w proporcjach uwzględniam łączną szerokość naw.

Tak smukłe proporcje w miejskich bazylikach gotyckich w Polsce są na Śląsku wyjątkowe - dla porównania bazyliki Krakowa wzniesione głównie w 2 połowie XIV w. miały proporcje ok. 2,6, a ukończony dopiero w końcu wieku XIV korpusu kościoła Mariackiego w Krakowie sięga proporcji 2,9.

6.2 Układy przestrzenne

Kościoły wielonawowe były wznoszone zarówno w układach bazylikowych jak i halowych już w pierwszej połowie XIII w. W ostatniej tercji widać znacznie szersze zastosowanie hali. Część kościołów przebudowano lub rozbudowano z bazylik - tu dostosowano się do istniejących wysokości - Złotoryję, Jawor?, Głubczyce?, rozpoczęte prace w chórze cysterek w Trzebnicy. Budowle zaplanowane w tym okresie wzniesiono jako planowe układy halowe - kościół cystersów w Kamieńcu i wrocławską kolegiatę św. Krzyża. Jedyną planowaną od początku bazyliką był rozpoczęty w trzeciej tercji XIII w. kościół cystersów w Lubiążu. Z przebudowy lub w wyniku kontynuacji powstały korpusy bazylikowe fary w Głogowie, cystersów w Henrykowie, katedry wrocławskiej oraz chór cystersów w Jemielnicy.

W związku z licznymi rozbudowami lub przebudowami kościołów w ostatnich 35 latach XIII w. tylko nieliczni inwestorzy i budowniczy (głównie z mecenatu książęcego) pozwolili sobie na wzniesienie nowej budowli. Są to przede wszystkim podkreślane już wielokrotnie budowle halowe: kościoła cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim i kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu. Wiązało się to z zaplanowaniem rozwiązania przestrzennego o zupełnie nowych proporcjach i przestrzeni, a także nowatorskim potraktowaniu detalu. Poza bardzo smukłymi proporcjami, charakteryzują się one całkowicie nowym sposobem podziału wnętrza na zupełnie gładką ścianę i wysoko zawieszone sklepienie oparte na podciętych lub wnikających w ścianę żebrach[17]. Obydwie te cechy zostały kontynuowane i rozwinięte w budowanych od XIV w. w największych gotyckich kościołach śląskich - kościele parafialnym św. Elżbiety i św. Marii Magdaleny oraz kanoników i augustianów we Wrocławiu, fary w Brzegu czy Strzegomiu.

6.3 Konstrukcja

Kościoły budowane w trzeciej tercji XIII w. w częściach sklepionych posiadały przypory, zwykle z dwoma lub trzema uskokami. Były one nieco większe od stosowanych wcześniej, głównie ze względu na zwiększone wysokości kościołów, zwykle (poza zakonami żebraczymi) już z zasklepionymi wielonawowymi korpusami.

[17] Stosowano już, co prawda, od 1 ćwierci XIII w. nieco zbliżone w odbiorze oparcie żeber na wspornikach, lecz ich rozczłonkowane i dość masywne wówczas abakusy tworzyły w tym miejscu wyraźny podział ściany na dwie strefy. Wtopione w ścianę żebra sprawiały wrażenie większej jednorodności wnętrza i miękkiego, płynnego, prawie niezauważalnego przechodzenia ze sklepienia na płaszczyznę pionową.

Od połowy XIII w. możemy zaobserwować również rozwój układu konstrukcyjnego z łękami oporowymi. Po raz pierwszy na ziemiach Śląska zastosowano je w dwóch wschodnich przęsłach korpusu cystersów w Henrykowie i planowano wystawić ponad dachami naw bocznych. Ślady po tych planach widnieją w postaci strzępi na poddaszu nawy północnej. Zmieniono koncepcję po przerwie w budowie i w dalszych przęsłach zastąpiono je nisko osadzonymi łękami ukrytymi pod dachami. Na tych łękach opierają się przypory nawy głównej widoczne dziś od strony północnej w dwóch zachodnich przęsłach.

Nieco inne łęki zastosowano w chórze katedry wrocławskiej, również około połowy XIII w. Mają one pełne łuki - łagodny nad nawą północną, a lekko zaostrzony nad południową.

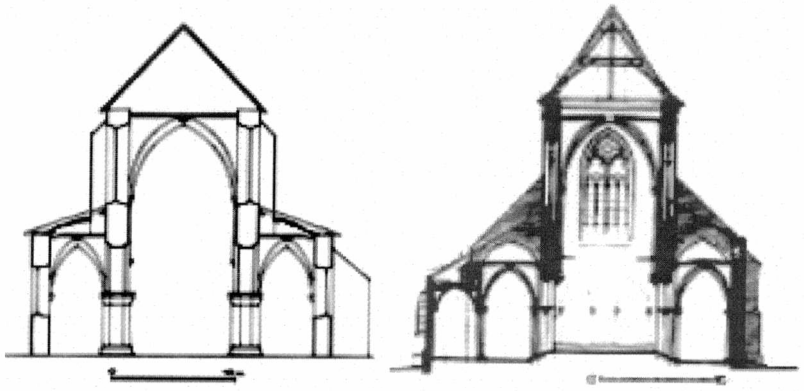

Henryków, kościół cystersów - do końca XIII w. **Wrocław**, chór katedry - ok. 1240 -1272 r.

Układ konstrukcyjny z łękami oporowymi zastosowano pod koniec XIII w. i na przełomie XIII i XIV w. w korpusie kościoła parafialnego w Głogowie (przebudowywanym w 3 tercji XIII w.) w kościele dominikanów św. Wojciecha we Wrocławiu (rozpoczętym około 1290 r.), oraz korpusie katedry wrocławskiej (rozpoczętego w 3 tercji XIII w.).

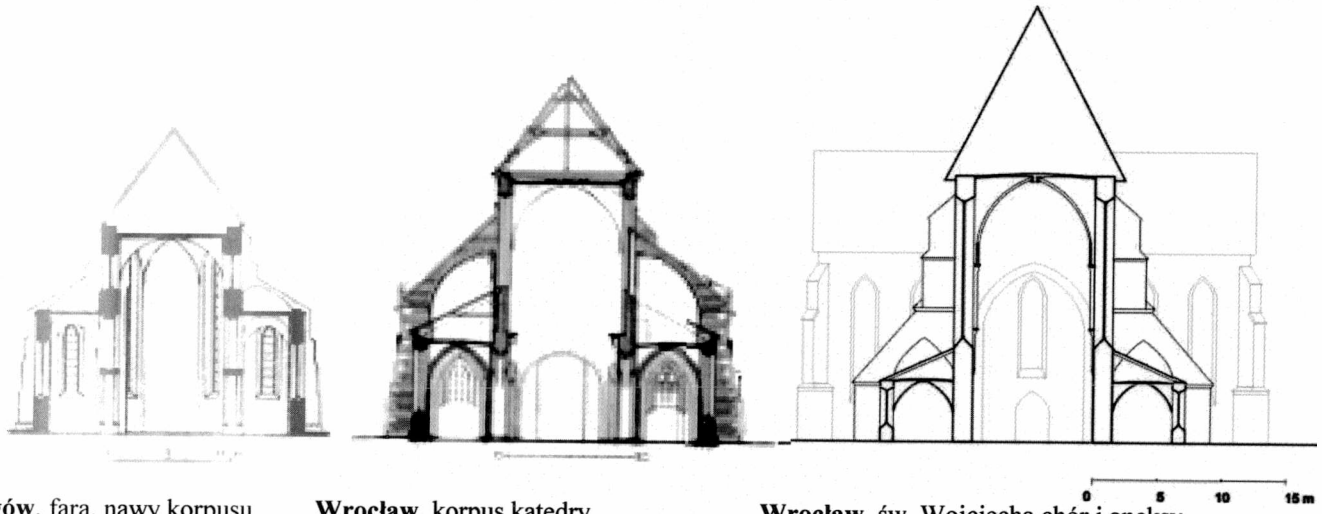

Głogów, fara, nawy korpusu - 3 tercja XIII w.

Wrocław, korpus katedry - koniec XIII - ok. 1330 r.

Wrocław, św. Wojciecha chór i aneksy -ok. 1290 -1330 r.

Łęki zastosowane w konstrukcjach tych obiektów wykonane zostały w formie bardziej rozwiniętej niż wcześniejsze z około połowy XIII w. - są osadzone wysoko ponad dachami naw bocznych, mają ostrołukowe podłucza, a w korpusie katedry wieże sił ozdobione zostały sterczynami, pinaklami i szczycikami. W kościele głogowskim i dominikanów łęki mają wykroje ostrołukowe, nieco asymetrycznie umieszczone, w katedrze - połowy ostrołuku. W bazylikowym

kościele w Głogowie mury kościoła z ok. 1230 r. podwyższono i wzmocniono dostawionymi przyporami. Grubość ściany nawy głównej pomiędzy przyporami została zmniejszona.

Ze względu na pojawienie się w tym okresie przeważającej ilości kościołów trójnawowych halowych układ z łękami oporowymi nie znalazł szerszego zastosowania, został jednak kontynuowany w XIV w. w wysokich smukłych bazylikach miejskich.

Poprzez wprowadzenie przyporowego układu konstrukcyjnego o małej powierzchni muru w stosunku do otworów okiennych i zawężenie przęsła uzyskano jednorodny, wyrazisty rytm elewacji. Najlepiej pokazuje tą tendencję przykład bardzo smukłej w proporcjach kaplicy św. Jadwigi w bazylice cysterek w Trzebnicy, która została niemal typem wzorcowym kształtowania chóru od 3 tercji XIII w.

6.4 Sposób zakończenia i rozplanowanie prezbiterium

W 3 tercji XIII w. występują dwa sposoby zamknięcia chóru - ścianą prostą i wielobokiem. Ściana prosta występuje na wschodzie kościołów zakonnych - franciszkanów (w Brzegu, Lwówku Śląskim i Żaganiu) i cystersów (Henrykowie, Lubiążu i Kamieńcu Ząbkowickim) wszystkich wzniesionych lub rozpoczętych według planów z lat 60. i 70. XIII w. Wyjątek stanowi zamknięcie wieloboczne kaplicy św. Jadwigi w kościele cysterek w Trzebnicy wzniesionej około 1268/1269 r. Jest to pierwsze takie rozwiązanie datowane na koniec lat 60. XIII w. i szeroko rozpowszechnione do końca wieku.

Śledząc losy zaniechanej rozbudowy kościoła trzebnickiego, chóru cysterskiego w Henrykowie i analogicznego w planie chóru katedry wrocławskiej oraz pierwszych prezbiteriów zakonów żebraczych we Wrocławiu - można by zaobserwować przeobrażenia jakie dokonały się w kształtowaniu części wschodniej kościołów od początku XIII w. do początków wieku XIV.

Już w latach 30. XIII w. zarysowują się trzy odrębne nurty, które kształtują się równolegle do zastosowanego na początku XIII w. tzw. chóru benedyktyńskiego (jednoprzęsłowe prezbiterium z kaplicami po bokach, zamknięte absydami) w kościele cysterek św. Bartłomieja w Trzebnicy.

Pierwszy nurt rozpoczyna chór cystersów w Henrykowie wzniesiony jako trójprzęsłowe prezbiterium z niepełnym obejściem i wieńcem kaplic, i zostało stosowane z powodzeniem w planie budowli śląskich do 3 tercji XIII w., w chórach kościoła cysterskiego w Kamieńcu i Lubiążu oraz nieco wcześniej - ok. 1244 r.- w katedrze wrocławskiej. Te dość rozbudowane i duże obiekty pozostawały w kręgu wpływów zakonu cystersów i biskupów wrocławskich.

Drugi nurt obejmuje szereg budowli świeckich i zakonnych zainspirowanych rozwiązaniem chórów zakonów żebraczych - franciszkanów św. Jakuba (około 1240 r.) i dominikanów św. Wojciecha (około 1226-1241 r.) we Wrocławiu - najczęściej trójprzęsłowym prezbiterium z przyporami, zamkniętym prostą ścianą i zasklepionym. Ten rodzaj rzutu

zastosowano nie tylko w budowanych kościołach zakonnych (do około 1290 r. - potem często zamknięte wielobokiem) - franciszkanie w Opolu, Lwówku Śl., Brzegu, Żaganiu, ale też w miejskich świątyniach parafialnych - Grodków, Bystrzyca Kłodzka, Kożuchów czy pierwotny kościół św. Elżbiety we Wrocławiu oraz wielu budowlach wiejskich.. Ten typ chóru zyskał znacznie większą ilość realizacji w kręgach świeckich nie tylko ze względu na dużą popularność zakonów żebraczych wśród ludności, ale również na znacznie mniejszy koszt i prostotę wykonania. Rozwiązanie to stosowano od 2 ćwierci XIII w. (chór kościoła św. Elżbiety) do około lat 70., 80. XIII w. (w kościołach wiejskich dłużej).

Trzeci nurt został rozpoczęty z chwilą, kiedy budowniczy wprowadzili do ówczesnej architektury nowe proporcje bryły i zamknięcie od wschodu wielobokiem w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy. Wcześniej, od początku XIII w., zakończenia wieloboczne w postaci trójboku zastosowano w absydzie chóru kościoła św. Idziego we Wrocławiu i fary w Złotoryi, a pięcioboku w kolegiacie głogowskiej w latach 30. XIII w.

W końcu XIII w. nie spotykamy już zamknięcia prostą ścianą części wschodniej czy wśród nowo wznoszonych kościołów miejskich, zakonnych czy innej fundacji. Stosowane jest najczęściej zamknięcie wieloboczne - zwykle pięciobokiem. Układ takiego zakończenia posiada już kościół cysterski w Jemielnicy rozbudowywany na przełomie XIII i XIV w., wszystkie przebudowane chóry kościołów parafialnych - w Głubczycach, Jaworze i Głogowie, obydwa prezbiteria kościołów dominikańskich rozpoczęte przed 1300 r. w Cieszynie i Wrocławiu, oraz budowany od 1288 r. chór kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu.

Wyjątek stanowi kaplica zamkowa w Raciborzu - datowana na lata 80. XIII w., która została dostawiona wschodnią stroną do prostego, nieco ukośnie położonego mur obronnego.

Stopniowo typ układu konstrukcyjnego, o proporcjach smukłej sylwetki z dużą powierzchnią okien i wielobokiem od wschodu, przekształca się w przyjęty od XIV w. wzór chóru trójnawowego, najczęściej zamkniętego wielobokami ze smukłymi oknami przedzielonymi murami niemalże tylko o grubości przypór. Genezę tego typu prezbiterium kościołów Śląskich możemy wywodzić właśnie od kaplicy św. Jadwigi, również jako części rozpoczętego chóru halowego trójnawowego (albo jednonawowego z dwiema długimi kaplicami po bokach) z wielobokami od wschodu. Jego rozpowszechnienie na terenie Śląska w XIV wieku wyraziło się we wzniesieniu kilkunastu wspaniałych gotyckich kościołów miejskich z chórem w postaci rozwiniętej do trzech naw oraz w licznych przebudowach chórów zakonnych i kościołów parafialnych.

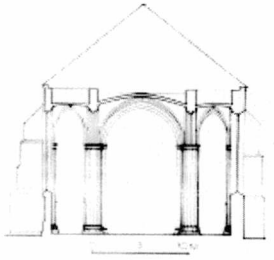

Złotoryja, fara - dobudowa do chóru

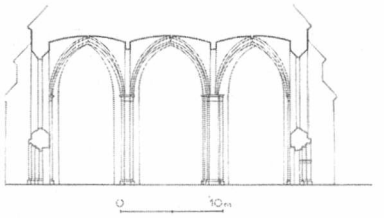

Głubczyce, fara- korpus -dobudowa

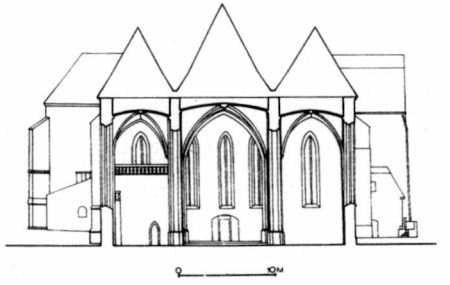

Jawor, fara - korpus przebudowa z bazyliki (?)

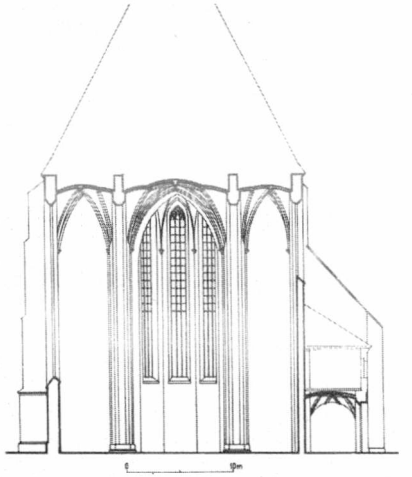

Wrocław, śś. Doroty i Stanisława - 2 poł.XIV w. - poł XV w.

3 tercja XIII wieku

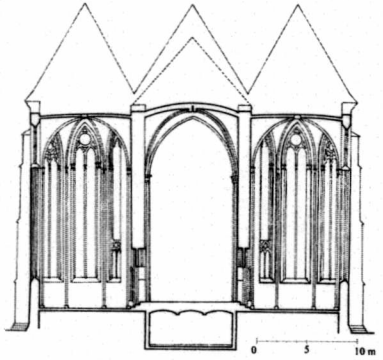

Trzebnica, cysterki, niezrealizowany chór - 1268 r.

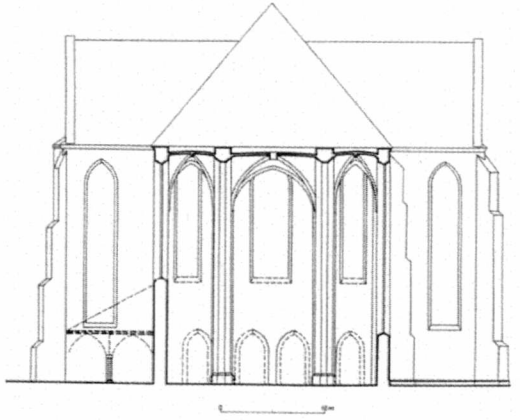

Kamieniec Ząbkowicki, cystersi - chór 1270- 1300 r.

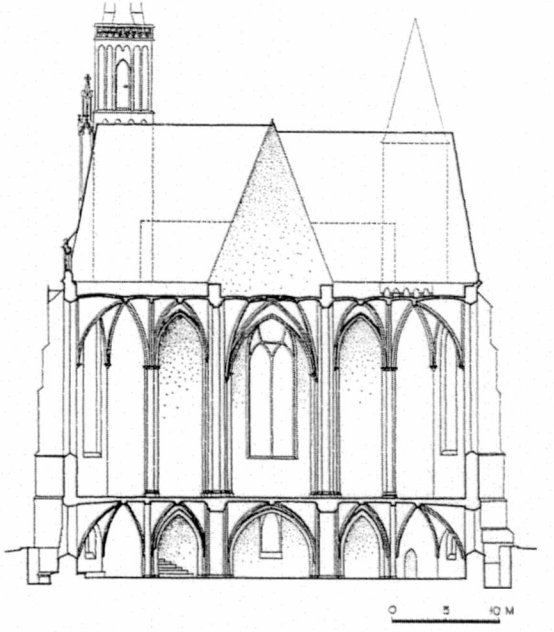

Wrocław, kolegiata - chór dolny i górny 1288 -1295 r.

XIV wiek

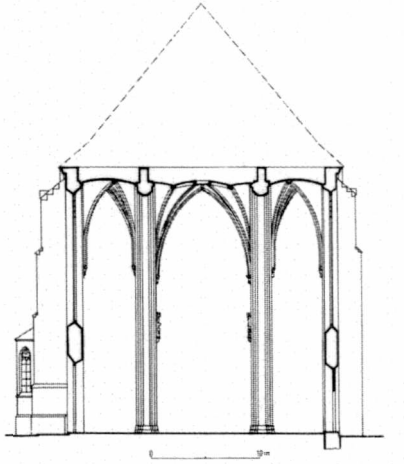

Wrocław - NMPanny ok. 1334 -1430 r.

Tablica II. UKŁADY HALOWE kościołów Śląska z 3 tercji XIII w. i obok - dwa przykłady z Wrocławia z XIV w.

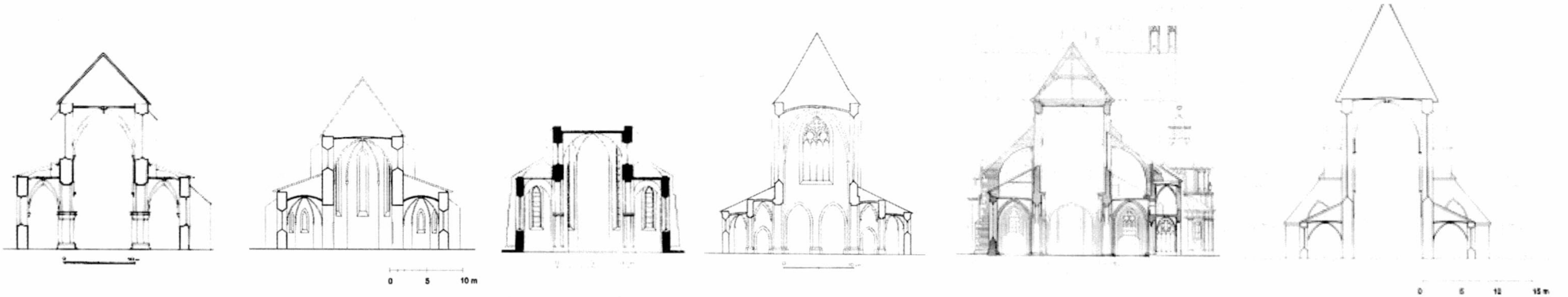

Śląsk poł. XIII w.

Henryków, cystersów

- do końca XIII w.

3 tercja XIII w.

Jemielnica - chór

3 tercja XIII i pocz. XIV w.

Głogów, fara

- 3 tercja XIII w.

koniec XIII w./ pocz. XIV w.

Lubiąż, cysterski, chór

- ok. 1270- 1300 r.

Wrocław, korpus katedry

- koniec XIII -ok. 1330 r.

Wrocław, św. Wojciecha

-ok. 1290 -1330 r.

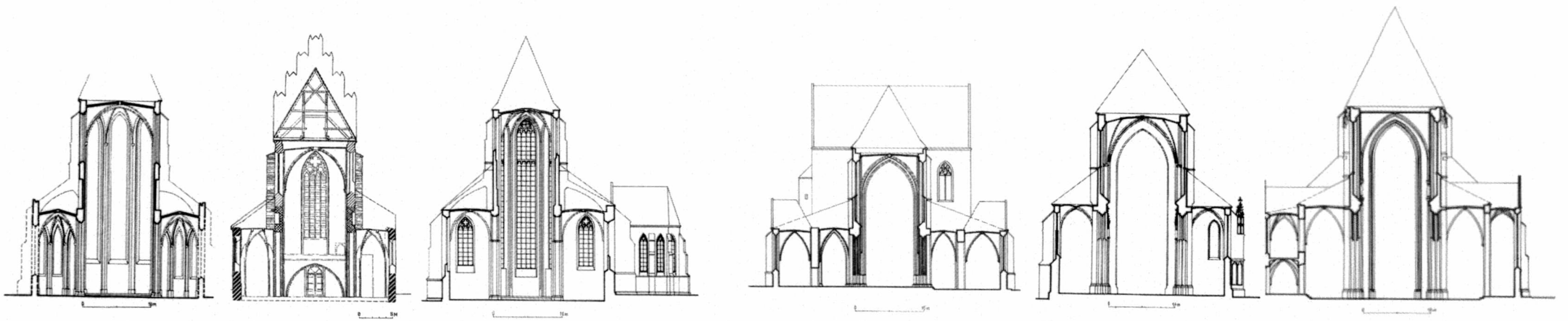

Śląsk XIV w.

Wrocław, św. Elżbiety

ok. 1319-1340 r

Wrocław, Bożego Ciała

2 ćw. XIV- poł.XV w.

Brzeg, fara

- od 1370 -1417 r.

Małopolska XIV w.

Kraków, korpus katedry

- do 1364 r.

Kraków, augustianów, korpus

1378- pocz XVI w

Kraków, Mariacki korpus

1392-1397r

Tablica I. UKŁADY BAZYLIKOWE kościołów Śląska w 3 tercji XIII w. i w XIV w. oraz przykłady małopolskie z XIV w.

7 Analiza porównawcza detali architektonicznych obiektów sakralnych 3 tercji XIII i początku XIV w. na tle wcześniejszej i późniejszej architektury na Śląsku

Sposób ukształtowania wnętrza sakralnego w przeciągu całego XIII w. ulegał bardzo płynnym i ciągłym przemianom. Coraz większą uwagę zwracali budowniczy i inwestorzy na jednorodność i rozmiary obiektów sakralnych (poza kościołami zakonów żebraczych do około lat 80., 90. XIII w.). Zwiększyło się ono m.in. poprzez rozpowszechnienie układu halowego korpusów nawowych, co dało większą przestrzenność budowli i możliwość wprowadzenia wyższych okien w ścianach obwodowych, a tym samym jaśniejszego i bardziej przestronnego wnętrza.

Od początku XIII w. zasklepione wnętrza posiadały podział wertykalny ściany służkami schodzącymi do posadzki lub podwieszonymi, chociaż stosowano też oparcie żeber na wspornikach z pozostawieniem gładkiej ściany. Zarówno służki jak i wsporniki w przeciągu wieku przechodziły istotne zmiany. Wiązały się one zarówno z ewolucją form detalu jak i stopniowym zanikaniem systemu służkowego na korzyść wsporników i żeber podciętych bezpośrednio na ścianach

7.1 Elementy sklepień

7.1.1 Przekroje żeber

Analiza kształtu profilu i proporcji zebranych przykładów żeber pozwoliła podzielić je na grupy chronologiczne od około połowy XIII w. (lub nieco wcześniej) do około 1 ćwierci XIV w.

Pierwsza najwcześniejsza grupa - przed i około połowy XIII w. do lat 70. XIII w. - obejmuje kształty o profilu nawiązującym do formy trójlistnej żeber odnalezionych podczas badań kaplicy św. Benedykta i Wawrzyńca w zamku legnickim w Legnicy, wzniesionym przez Henryka Brodatego, a więc w latach 1201-1238[18].

Są to żebra o trzech wałkach, z których boczne są bardziej spłaszczone - jak w chórze kościoła parafialnego w Bystrzycy oraz w transepcie i korpusie kościoła cystersów w Henrykowie, bądź o

[18] Detale wg J. Rozpędowskiego (Rozpędowski, 1965, s. 176). Warto w tym miejscu podkreślić bogactwo formy żeber znalezionych w podczas badań. Jedno z żeber posiada formę trójlistną osadzona na prostokątnej nasadzie - złożoną z trzech wałków z wklęską pomiędzy nimi i delikatnym zaostrzeniem zamiast noska. Drugi profil, nieco węższy i bardziej zwarty, o podobnym układzie trójwałkowym umieszczonym bezpośrednio przy nasadzie, ma po bokach dolnego wałka (dość spłaszczonego) uskoki przechodzące we wklęskę.

dwóch wałkach nieco mniejszych umieszczonych przy nasadzie żebra i dolnym wałku z noskiem lub bez - pierwszy etap przekształcenia formy trójlistnej z pogłębionym wklęskiem. Tego rodzaju profil występują we wschodnim przęśle korpusu w Głubczycach (datowane przez badacza niemieckiego Hasaka na czasy przed 1240 r.) i kilku żebrach nawy północnej korpusu halowego w Jaworze.

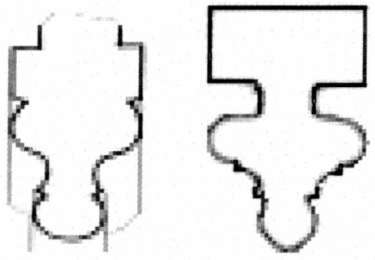

Legnica - żebra z kaplicy zamkowej św. Benedykta i Wawrzyńca

Ostatnim echem tej formy są żebra diagonalne w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy - o pewnej analogii, bo wykorzystano trzy formy wałkowe, ale o bardzo delikatnych, cienkich wałeczkach przy nasadzie i cieniutkim nosku formy gruszkowej. Żebra jarzmowe kaplicy noszą już oznaki następnego etapu przekształcania żebra trójlistnego z kaplicy legnickiej - z wałeczkami przy gruszce, przechodzącymi w uskoki.

Drugą grupę (stosowaną od lat 30.XIII w. do około lat 80. XIII w.) tworzą żebra o najprostszym profilu, często tylko w postaci nasady i wałka bez noska, rozdzielonych wklęskiem. Występują w chórze kościoła parafialnego w Grodkowie i kościoła franciszkanów w Opolu, korpusie nawowym kościoła parafialnego w Ziębicach i Złotoryi (tu są kontynuacją formy żeber zastosowanych w chórze około 1230 r.), nawie południowej korpusu halowego w Jaworze (także w formie wielobocznej w nawie południowej), kaplicy zamkowej w Raciborzu i chórze kościoła franciszkanów w Lwówku Śląskim.

Następna – trzecia - grupa form profili żeber - stosowana w 3 tercji XIII w. i na początku XIV w. - posiada cechę być może wywodzącą się z postaci trójlistnej (jak w Trzebnicy) - dodatkowe wałki przy formie gruszkowej. Występują w sklepieniach chórów cysterskich w Lubiążu i Jemielnicy, nawach kościołów parafialnych w Głubczycach (przęsła zachodnie) i Jaworze (nawa główna, prezbiterium i kilka żeber nawy północnej) oraz w nawach bocznych katedry wrocławskiej.

W kolejnej, czwartej grupie profili żeber - występujących od końca XIII w. - widać znaczącą zmianę kształtu profilu na formę wielobocznę ze skosami i wklęskami. Żebra o tym profilu w najprostszej postaci występują w chórze i transepcie kościoła cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim oraz w dolnym kościele kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu, bogatsze formy spotykamy w nawach kamienieckich i górnym chórze kolegiaty wrocławskiej oraz chórze dominikanów św. Wojciecha we Wrocławiu.

Profile żeber stosowane od pierwszej połowy XIII w. do lat 70. i 80. XIII w.

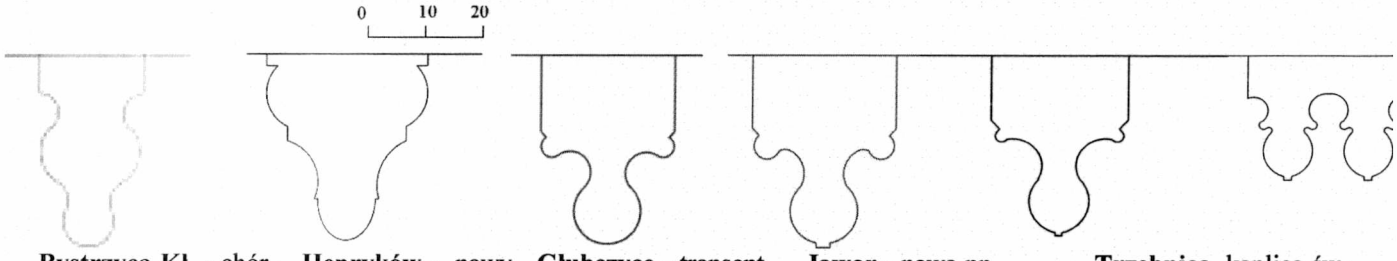

Bystrzyca Kł. - chór Jadwigi **Henryków** - nawy **Głubczyce** - transept **Jawor** - nawa pn. **Trzebnica,** kaplica św.

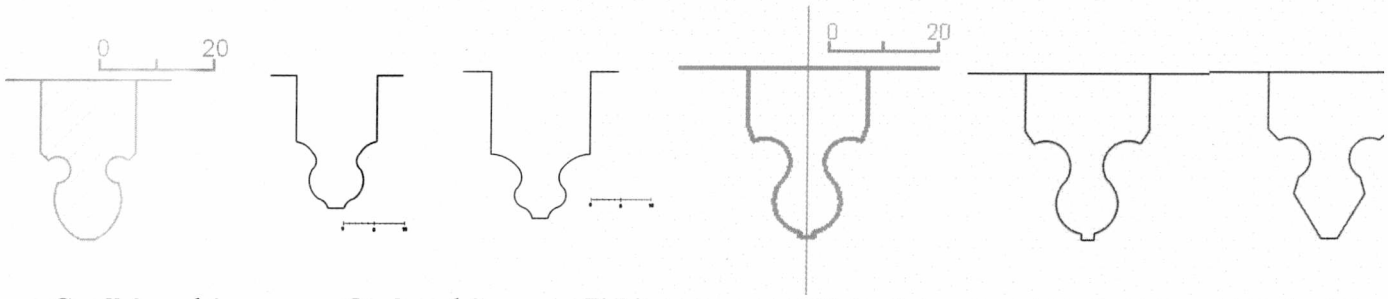

Grodków - chór pn. **Opole** - chór **Ziębice** - nawy **Złotoryja** - nawy **Jawor** - nawa pd. i **Racibórz,** kaplica i **Lwówek Śl.** - chór

Profile żeber stosowane w 3 tercji XIII i na początku XIV w.

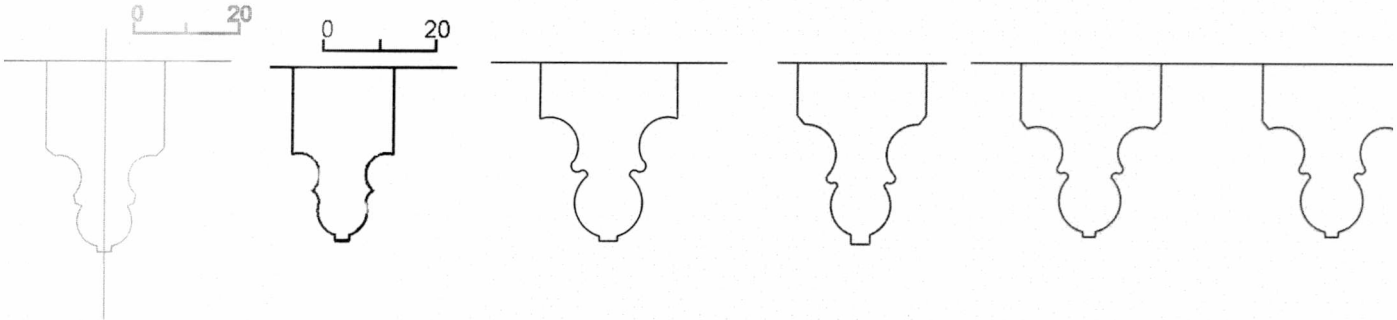

Jemielnica - nawa gł. **katedra** - nawy nawy boczne **Lubiąż** - chór **Głubczyce** - przęsła zach. **Jawor** - chór i nawa gł.

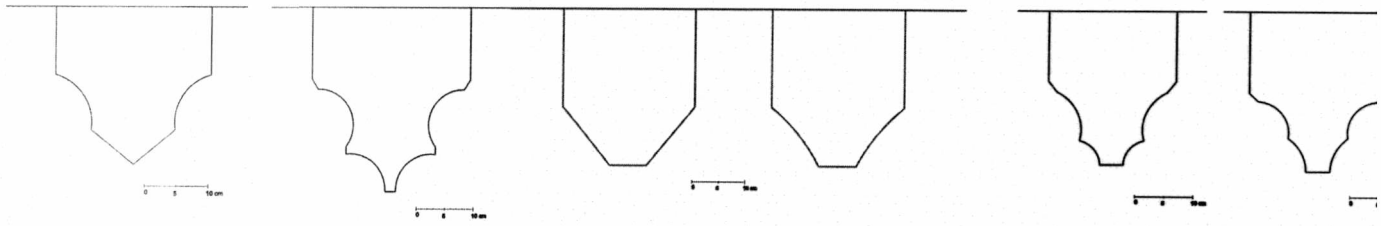

Kamieniec Ząbkowicki - chór i transept **Wrocław – św. Krzyż** - chór nawy dolne, **św. Wojciech** - chór

7.1.2 Zworniki

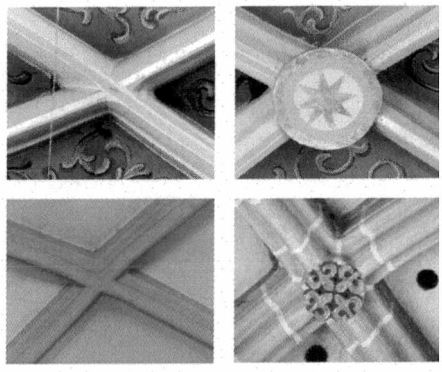

Opole, Bystrzyca, Głubczyce

Zworniki kościołów wzniesionych w trzeciej tercji XIII w. i kontynuowanych w początku XIV w. charakteryzują się ogromną różnorodnością. Można w nich wyróżnić dwie formy i kilka grup dekoracji. Forma w kluczu - połączenie żeber i podwieszenie talerza lub umieszczenie zwornika w postaci profilowanego walca - nie ma większego znaczenia w chronologii tych elementów, często jest niemal równoczesna (np. w czteroprzęsłowej kaplicy trzebnickiej).

W kościołach sprzed połowy XIII w. występują różne formy w kluczu - połączenie żeber bez żadnej dekoracji (od końca XIII w. już rzadko spotykana) - w kościele parafialnym w Bystrzycy Kłodzkiej i w chórze franciszkanów w Opolu, z podwieszeniem gładkiego lub płaskorzeźbionego talerza - również w Opolu oraz we wschodnim przęśle korpusu fary w Głubczycach, czy ambicie katedry wrocławskiej.

Sposób zdobienia jest zróżnicowany zarówno wśród określonych grup obiektów, np. zakonnych czy parafialnych, jak też rozplanowania czasowego.

Wśród kościołów zakonnych dominuje dekoracja roślinna i gładkie talerze. Najbogatsze formy roślinne spotykamy w kaplicy cysterek w Trzebnicy, a w postaci samych rozetek w kościołach cystersów w Henrykowie i franciszkanów w Lwówku Śląskim. Formy zworników o gładkich talerzach spotykamy w kościołach cysterskich w Kamieńcu i w Jemielnicy.

W kościołach parafialnych tj. Złotoryi i Jaworze podobnie występuje bogata rzeźba roślinna, a także zoomorficzna i figuralna zworników, pochodząca z czasu powstania sklepień - prawdopodobnie z 3 tercji XIII w. i początku XIV w. Dwie inne budowle wrocławskie wzniesione na przełomie wieku XIII i XIV - kościół katedralny i kolegiata św. Krzyża - również mogą się poszczycić obfitością form zdobienia zworników. Sklepienie chóru kościoła dominikanów św. Wojciecha pochodzi już z 1 ćwierci XIV w. i posiada formy bardziej różnorodne.

Z powyższych zestawień wynikają dość wyraźne podziały form zdobienia zworników. Pierwszy dotyczy rozdziału na budowle zakonne i świeckie. W trzynastowiecznych kościołach zakonnych widać wyraźnie prostotę formy w gładkich talerzach lub dekoracji głównie roślinnej. Kościoły parafialne oraz z fundacji biskupich i książęcych, niezależnie od czasu powstania, mają o wiele bogatszy sposób dekoracji, często są to płaskorzeźby i rzeźby roślinno-zwierzęce lub przedstawienia o tematyce religijnej.

W zwornikach prezbiterium fary w Jaworze, nawach kościoła dolnego kolegiaty wrocławskiej oraz kościołach cysterskich w Kamieńcu i Jemielnicy występują wyłącznie gładkie talerze bez dekoracji. Wszystkie te obiekty pochodzą z końca XIII w. i początku XIV w., w późniejszym okresie zworniki bez dekoracji są spotykane także równolegle z dekorowanymi.

Zworniki kościołów cysterskich

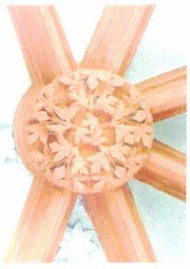

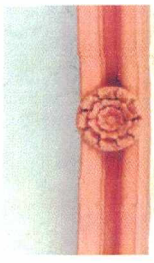

Trzebnica - kaplica

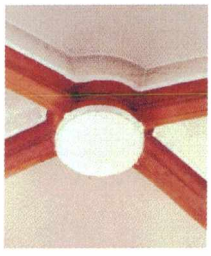

Jemielnica chór i nawy

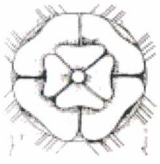
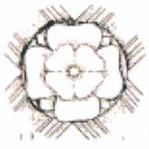
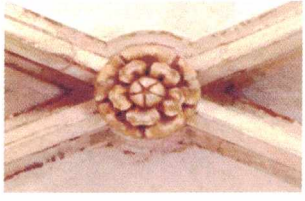
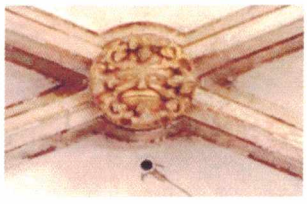

Henryków - nawy

Lubiąż - chór

Zworniki kościołów parafialnych

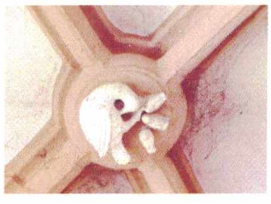

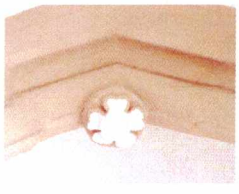
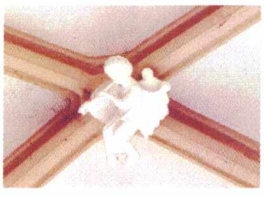
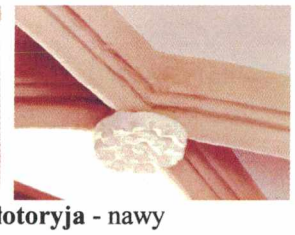

Głubczyce - przęsła zachodnie

Złotoryja - nawy

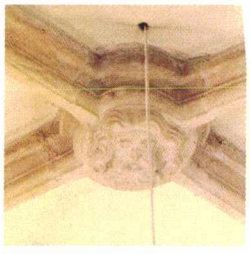
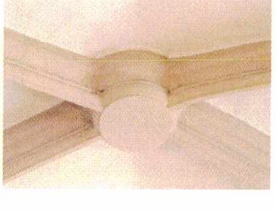

Jawor - nawa południowa, północna, główna i chór

Zworniki kościołów zakonów żebraczych i fundacji świeckich i biskupich

Wrocław - dominikanie św. Wojciecha - chór i aneksy **Lwówek Śl.** franciszkanie- chór

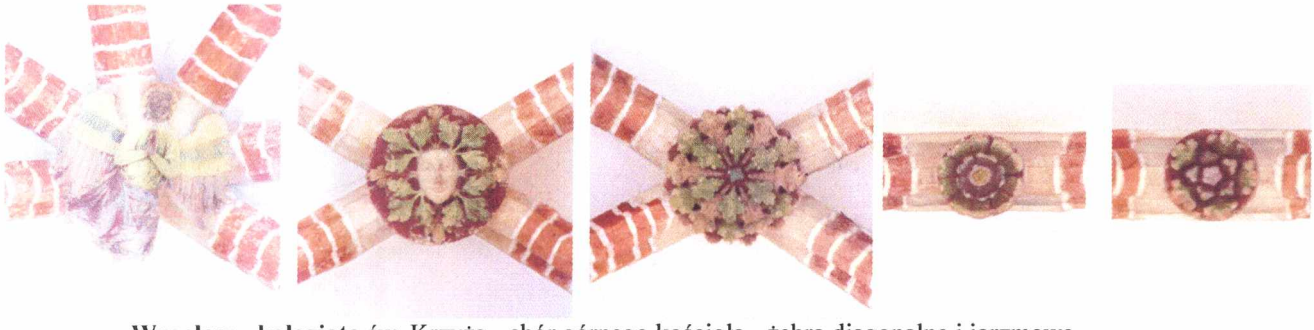

Wrocław - kolegiata św. Krzyża - chór górnego kościoła - żebra diagonalne i jarzmowe

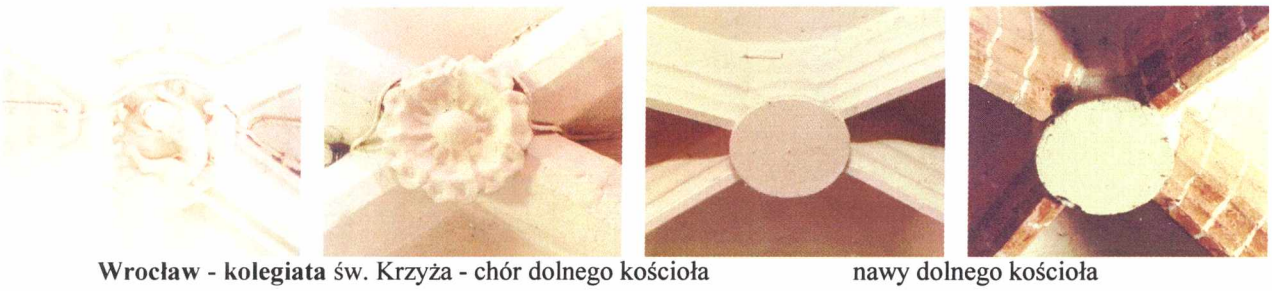

Wrocław - kolegiata św. Krzyża - chór dolnego kościoła nawy dolnego kościoła

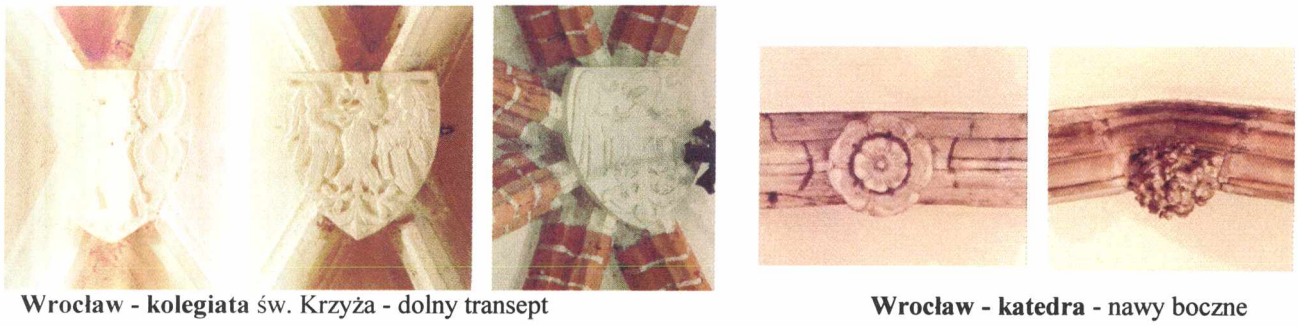

Wrocław - kolegiata św. Krzyża - dolny transept **Wrocław - katedra** - nawy boczne

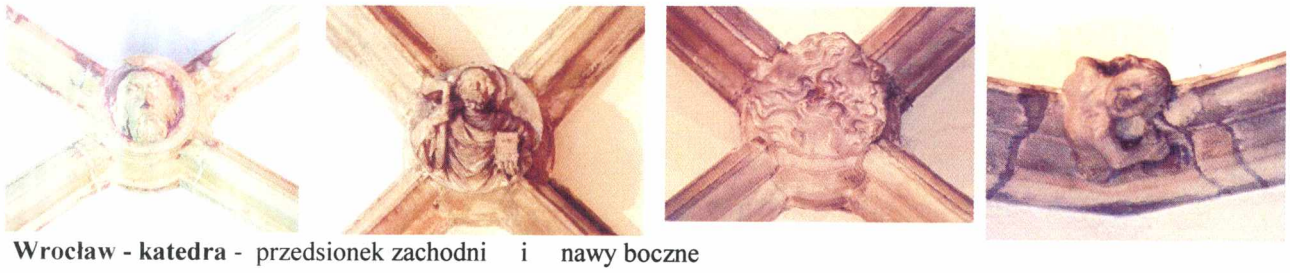

Wrocław - katedra - przedsionek zachodni i nawy boczne

7.2 Sposoby oparcia żeber sklepiennych na ścianach i filarach

W trzeciej tercji XIII w. i na przełomie XIII i XIV w. spotykamy kilka sposobów oparcia żeber:

- na służkach sklepiennych schodzących do posadzki - z głowicami i bazami
- na **służkach nadwieszonych** z głowicami i wspornikami
- na **wspornikach**
- na **służkach sklepiennych schodzących do posadzki** - opartymi na bazach - **bez głowic**
- **podcięte żebra** oparte najczęściej w górnej części ściany lub filara

Pierwsze trzy z podanych rodzajów występują już od pierwszej połowy XIII w. - wsporniki i służki do posadzki w chórze fary w Złotoryi z około 1230 r., wsporniki, służki podwieszone i schodzące do posadzki w chórze kościoła cystersów w Henrykowie do około połowy XIII w., służki do posadzki i służki podwieszone w części wschodniej katedry wrocławskiej od około 1270 r., służki do posadzki we wschodnim przęśle fary w Głubczycach sprzed około 1240 r. czy służki narożne w kościele św. Idziego schodzące do posadzki na ukryte dziś bazy.

Kościoły ze służkami schodzącymi do posadzki na bazy i posiadające głowice pochodzą głównie z koncepcji zaplanowanych w latach 60. i 70. XIII w. (i oczywiście wcześniej) - nawy fary w Złotoryi i Głubczycach, chór kościoła cysterskiego w Lubiążu i kaplicy św. Jadwigi w kościele cysterek w Trzebnicy oraz w narożach wielobocznych transeptu w kościele dominikanów w Cieszynie (brak dokładnych badań tkanki murów). Narożne służki występują także w przęsłach wieżowych korpusów katedry wrocławskiej i fary w Jaworze. W okresie późniejszym zrezygnowano z wertykalnego podziału ściany i służki bądź wiązki służek zastąpiono wspornikami, spływami lub podcięciami żeber.

Wśród omawianych kościołów służki oparte na bazach i nie posiadające głowic występują w nawach bocznych fary w Jaworze (możliwa przebudowa z bazyliki i wykorzystanie - podwyższenie zastanych ścian z systemem służek z bazami, bez głowic) oraz w nawach bocznych korpusu bazylikowego w katedrze wrocławskiej. Tu nie wykonano zaplanowanych wcześniej ścian z pełnym systemem wiązek służek - zrezygnowano z głowic i w następnym etapie budowy oparto żebra bezpośrednio na służkach.

Podcięte żebra występują po raz pierwszy na Śląsku w budowlach z końca XIII w. - kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim na ścianach i filarach, górnym chórze kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu na ścianach (tu z dekoracyjnymi motywami maswerkowymi) oraz korpusie nawowym kościoła parafialnego w Bystrzycy Kłodzkiej - na filarach.

7.2.1 Wiązki służek schodzące do posadzki z głowicami

Występują przy ścianach obwodowych (Złotoryja, Głubczyce, Trzebnica) lub filarach (Złotoryja, Jawor, Lubiąż - zniszczone), zwykle zebrane po trzy lub pięć, głowice mają kształty kielichowe, a w profilu baz występuje najczęściej spłaszczona forma talerza. W większości na głowicach posiadają dekorację roślinną.

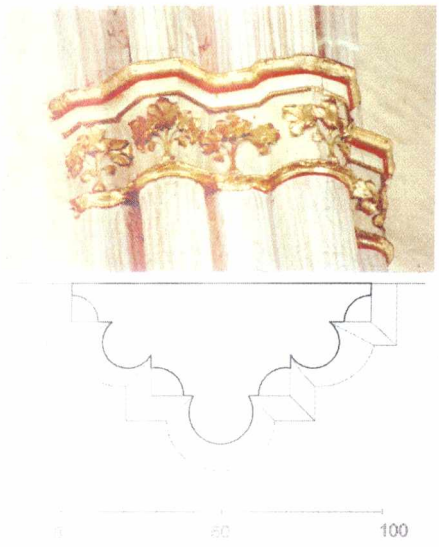

Głubczyce, 2 przęsła zachodnie

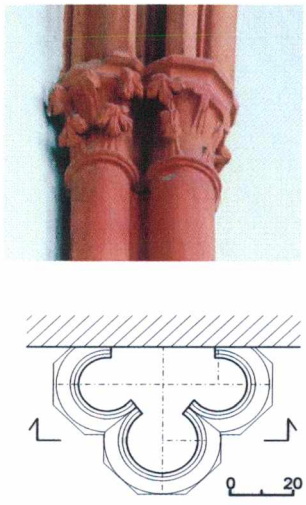

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi kościoła cysterek

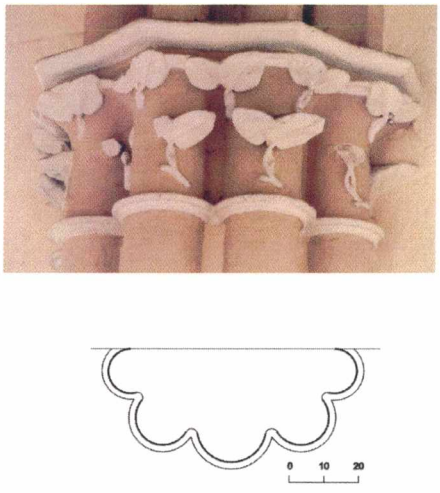

Złotoryja, nawy

7.2.2 Wiązki służek schodzące do posadzki bez głowic

Występują w nawach bocznych we Wrocławiu i Jaworze, po pięć w wiązce, posadowione na bazach o wysokich, podwójnych profilowanych cokołach - o profilu: w katedrze z płaskim talerzem lub wałkami, w farze w Jaworze zdeformowane (prawdopodobnie prace remontowe).

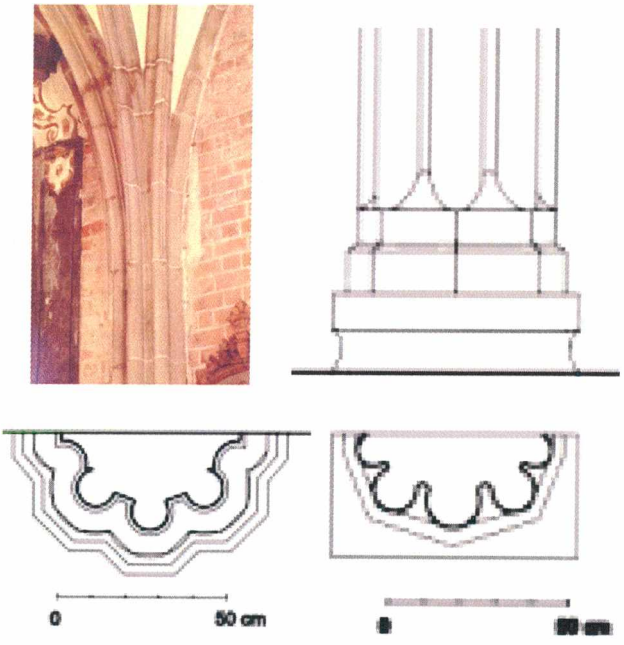

Wrocław, katedra - nawy boczne

Jawor - nawy boczne

7.2.3 Służki schodzące do posadzki z głowicami - narożne

Służki narożne schodzące do posadzki spotykamy w Lubiążu w narożach filarów wschodnich (prawdopodobnie poza wiązkowymi w filarach - nieczytelnymi z powodu silnego zniszczenia), w Cieszynie - w narożach wieloboków ramion transeptu oraz w przęsłach wieżowych w katedrze wrocławskiej i farze w Jaworze. Pierwsze dwie posiadają formę spłaszczonego talerza w bazach cokołów, kolejne - profile wałkowe i skośne. Zarówno służki w Lubiążu jak i w Jaworze mają podwójnie profilowane cokoły (podobnie w Złotoryi i nawach bocznych katedry).

Wyraźne podobieństwo widać w kształcie głowic przęseł wieżowych - w ścianach obwodowych katedry i północnej wieży w Jaworze - nałożona na cylindryczna służkę profilowaną, kilkuwarstwowa płyta schodząca skośnie ku dołowi na podobieństwo głowicy. Duża różnica w kształtach głowic służek ściany zachodniej i filarów wieżowych katedry - mogą sugerować inne fazy stylowe i budowlane.

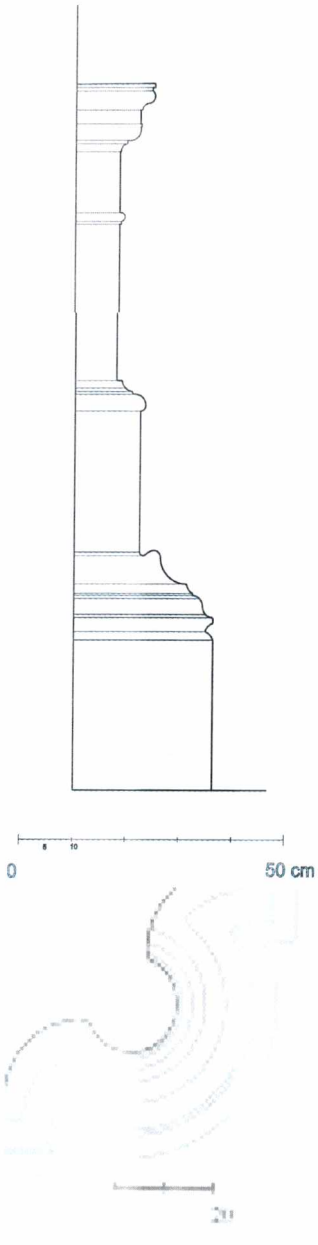

Lubiąż - chór

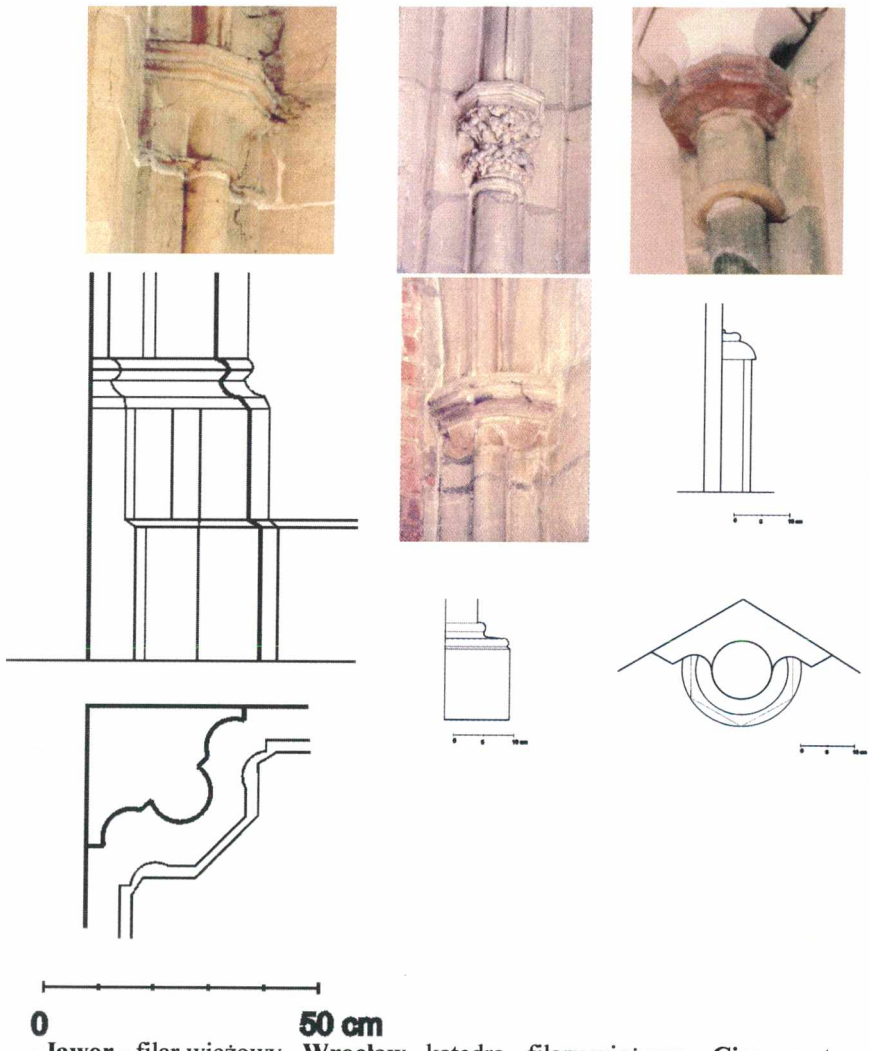

Jawor - filar wieżowy **Wrocław**, katedra - filary wieżowe **Cieszyn** - transep

7.2.4 Służki podwieszone

Służki podwieszone spotykamy najczęściej w prezbiteriach kościołów zakonnych, w 3 tercji XIII w. u franciszkanów w Żaganiu i Lwówku, dominikanów we Wrocławiu i nawie głównej cystersów w Henrykowie (odkryta spod barokowej dekoracji tylko dolna część narożnej służki na emporze zachodniej). Służki we Lwówku, prawdopodobnie w Henrykowie oraz we Wrocławiu występowały w wiązkach pomiędzy przęsłami, i pojedyncze w narożach. Tylko w Żaganiu są pojedyncze na całej długości ściany.

Najbardziej dekoracyjne są te wykonane we Wrocławiu w najpóźniejszym okresie - pod koniec XIII w. - kiedy zniesiono już część najsurowszych nakazów prostoty i surowości w kształtowaniu detalu kościołów zakonnych. Pozostałe służki są proste w wyrazie i nie posiadają dekoracji na głowicach i wspornikach.

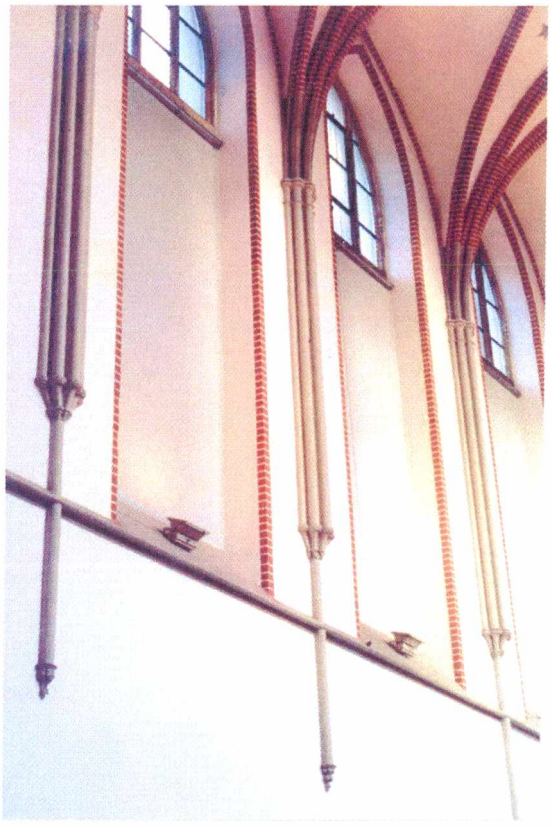

Wrocław, chór dominikanów św. Wojciecha

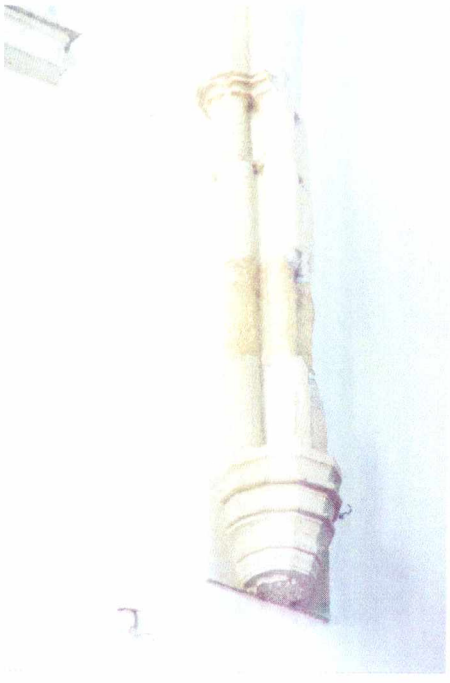

Lwówek Śląski - chór

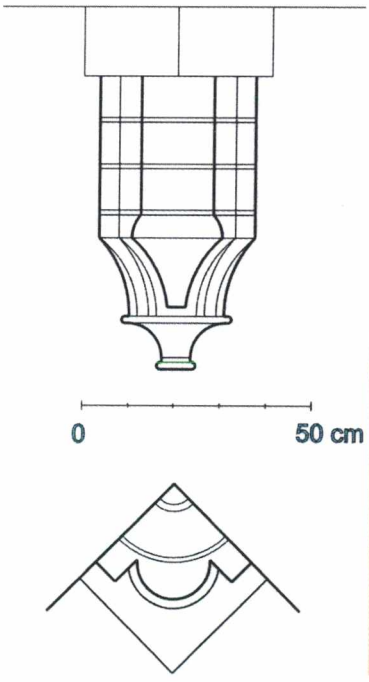

Henryków - nawy

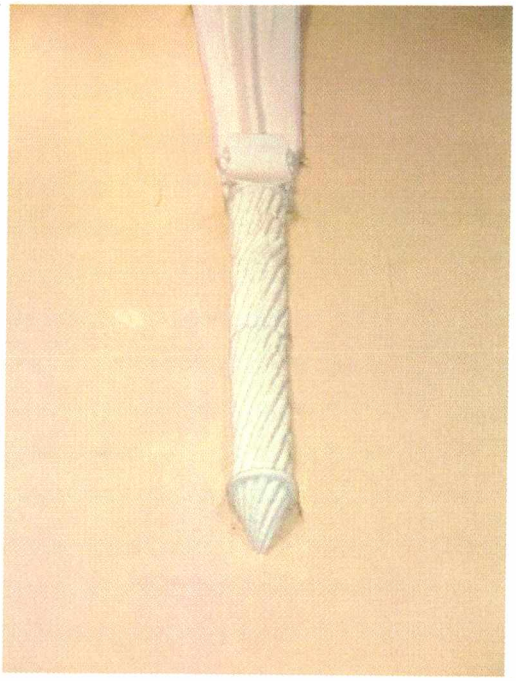

Żagań - chór

7.2.5 Profile głowic

7.2.5.1 Profile głowic służek z 1 połowy XIII w.

W pierwszej połowie XIII w. płyty wieńczące głowice służek miały postać bardzo rozbudowaną (zdecydowanie wystawały poza obręb kielichowej głowicy), najczęściej kontrastowej o formie prostokątnej. Najwcześniejsze przykłady pochodzą z kościoła św. Bartłomieja w Trzebnicy i kościoła św. Idziego we Wrocławiu - około 1 ćwierci XIII w. Kolejne z lat 30. i 40. do połowy XIII w. pochodzą z obejścia katedry wrocławskiej, chóru w kościele parafialnym w Bystrzycy Kłodzkiej i Grodkowie oraz nawach w Ziębicach i przęśle wschodnim korpusu halowego w Głubczycach.

W tym okresie głowice miały inne proporcje niż w drugiej połowie XIII w. - kielich zajmował często połowę lub nawet jej mniejszą część, płyta była bardzo wyrazista, wieloczłonowa.

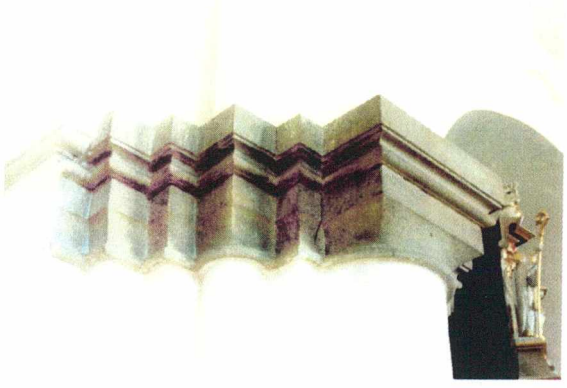

Trzebnica - głowica filara od nawy bocznej wsch.

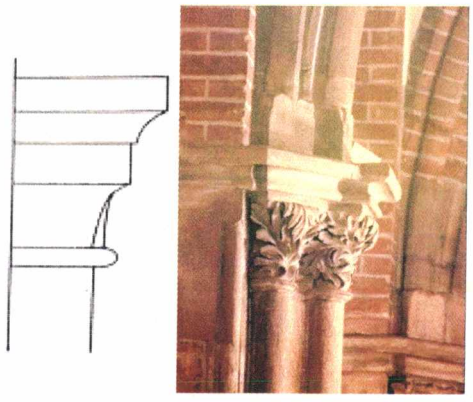

Wrocław - św. Idziego

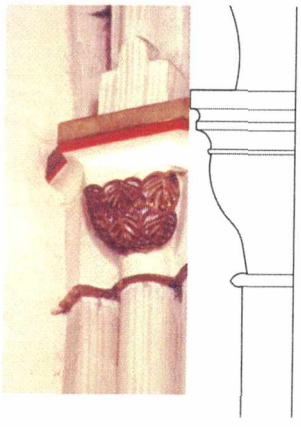

Wrocław, katedra - obejście **Głubczyce** - przęsło

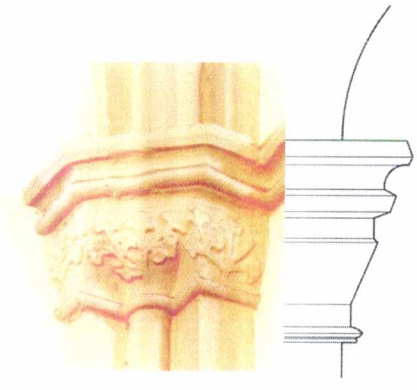

Bystrzyca Kłodzka - chór

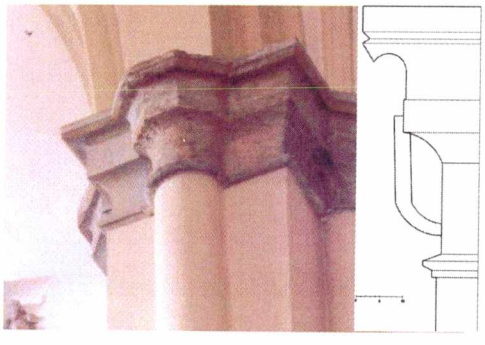

Ziębice - nawy

Grodków - chór

7.2.5.2 Profile głowic służek z 2 połowy i końca XIII w.

O połowie XIII w. obserwuje się coraz drobniejszą postać abakusa, który formą wieloboczną i delikatnym podwójnym lub potrójnym profilem wkomponowuje się w okrągły przekrój głowicy - najwcześniejsze przykłady z około połowy i 3 ćwierci XIII w. to służki chóru franciszkanów w Opolu, chóru katedry wrocławskiej oraz Bolkowa. W latach 70. i 80. do początku XIV w. płyta abakusa uległa jeszcze wiekszemu rozdrobnieniu - w służkach kaplicy Trzebnickiej, północnej nawie fary w Złotoryi, w zachodnich przęsłach w Głubczycach, ramionach transeptu w Cieszynie czy chóru dominikanów we Wrocławiu i franciszkanów w Lwówku Śląskim.

Proporcje kielicha do abakusa są zupełnie inne - kielich zajmuje około 2/3 wysokości głowicy. Czasem kielich utworzony jest z części cylindrycznego trzonu, a wywinięcie kielicha jest już częścią płyty górnej.

Opole - chór

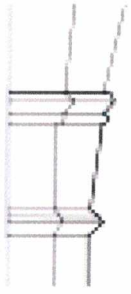

Bolków - chór i nawy

Wrocław, katedra - chór

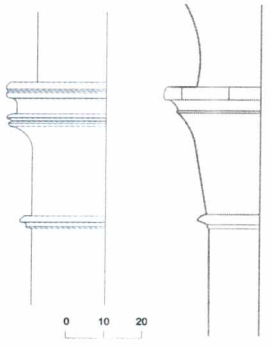

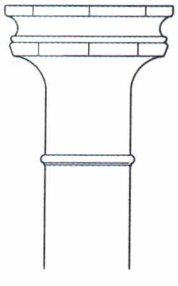

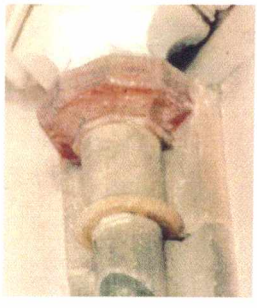

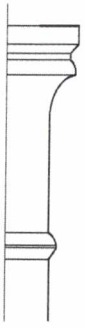

Złotoryja - nawy **Głubczyce** - nawy **Trzebnica** - kaplica **Cieszyn** - transept **Wrocław**, dominik. - chór **Lwówek Śl.** -

Nieco inaczej kształtują się w tej grupie - niespotykane później - głowice zachodnich przęseł katedry wrocławskiej i fary w Jaworze z końca XIII w. - w postaci kilkakrotnie profilowanej płyty nałożonej na służkę.

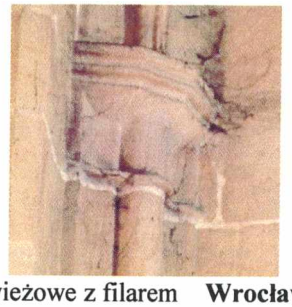

Jawor - północne przęsło wieżowe z filarem **Wrocław**, katedra - ściana zachodnia

7.2.6 Wsporniki

System żeber sklepiennych opartych na wspornikach spotykamy w trzeciej tercji XIII w. w kościele franciszkanów w Brzegu, pod koniec XIII w. i na początku XIV w. w kościele cystersów w Jemielnicy i w aneksach i chórze dominikanów we Wrocławiu oraz na początku XIV w. w kościele parafialnym w Jaworze.

Wsporniki te reprezentują dość odmienne formy stylistyczne, na co z pewnością ma wpływ różny czas powstania.

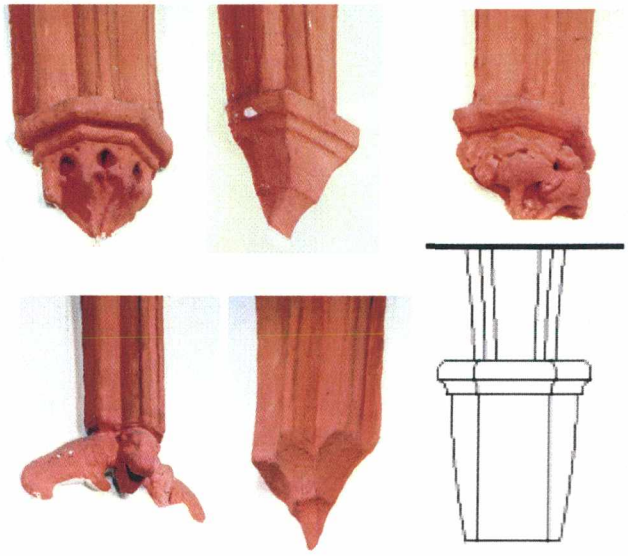

Jemielnica - nawy boczne i na rys. - główna

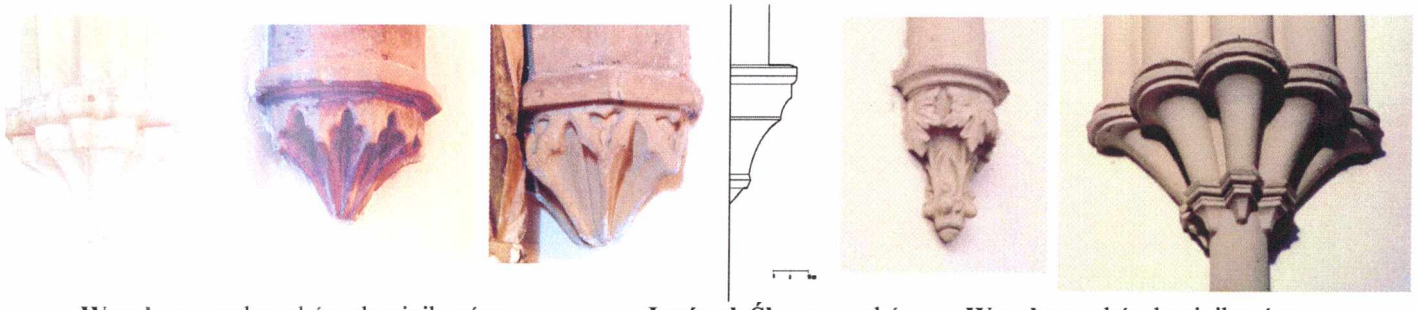

Wrocław - aneksy chóru dominikanów **Lwówek Śl.** - rys. - chór **Wrocław** - chór dominikanów

We wszystkich obiektach (poza Brzegiem i nawą południową w Jemielnicy) złożone są z płyty wieńczącej wielobocznej, w Jemielnicy i Jaworze profilowanej, oraz części dolnej o różnych kształtach - kielicha, roślinnych, zoomorficznych, figuralnych czy geometrycznych. Najprostsza postać kielicha występowała w Brzegu (zachował się tylko jeden w niepełnej postaci), a nieco bogatsze w formie są maswerkowe motywy w nawach bocznych w Jemielnicy i aneksów chóru kościoła dominikanów we Wrocławiu. W chórze dominikanów i Lwówka Śląskiego wsporniki o kielichowych głowicach i profilowanych płytach podpierają wiązki służek.

Wsporniki filarów fary w Jaworze są bardzo urozmaicone, a ich płyta wieńcząca kilkuwarstwowa.

Brzeg - pierwsze sklepienie chóru **Jawor** - filary korpusu nawowego i łuku tęczowego

7.2.7 Żebra podcięte lub wnikające w ściany i filary

Oparcie żeber bezpośrednio na ścianach lub filarach zastosowano po raz pierwszy na Śląsku w obiektach zasklepianych pod koniec XIII w. - w kościele cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim oraz w nawach dolnych i górnym chórze kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu. W Kamieńcu żebra zakończone są na ścianach i filarach na trzy sposoby - podcięte, wpuszczane w wiązce oraz osobno każde żebro.

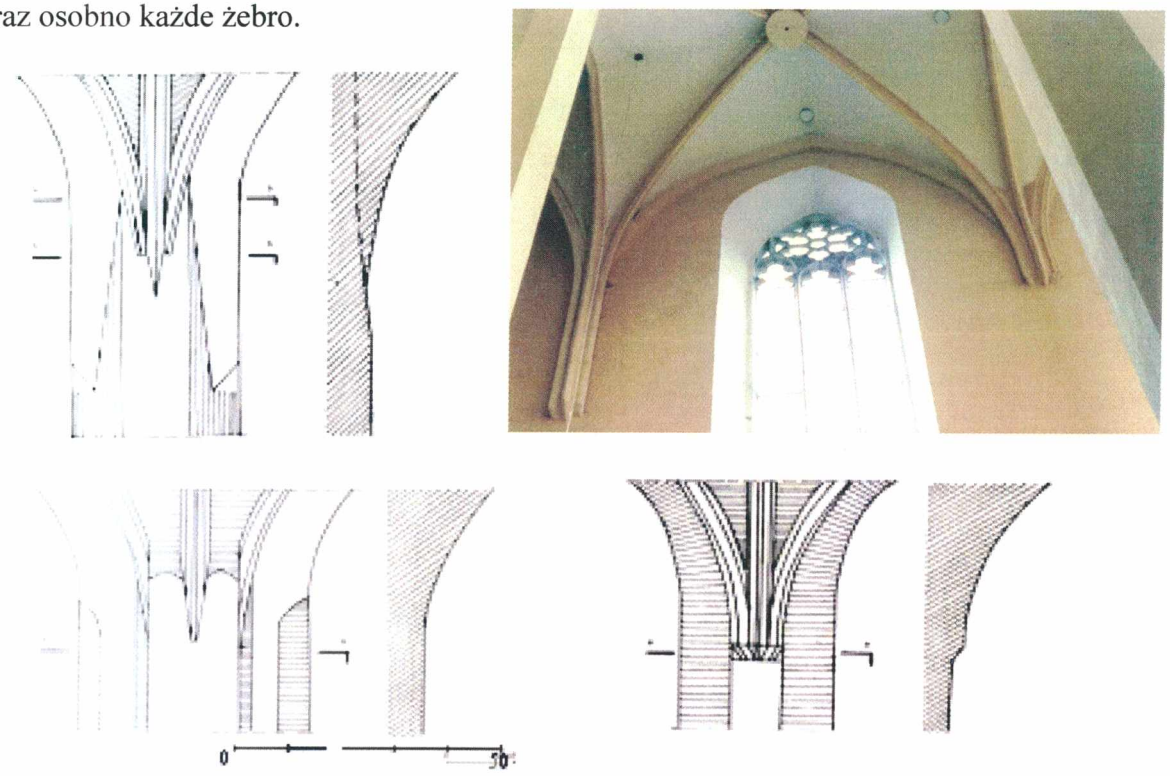

Kamieniec Ząbkowicki - oparcie żeber w prezbiterium, transepcie i nawach na ścianach i filarach.

Żebra kolegiaty wrocławskiej dolnego kościoła są podcięte podobnie jak w Kamieńcu, a w górnym chórze dodatkowo posiadają drobną maswerkową dekorację na obrzeżasz podcięć.

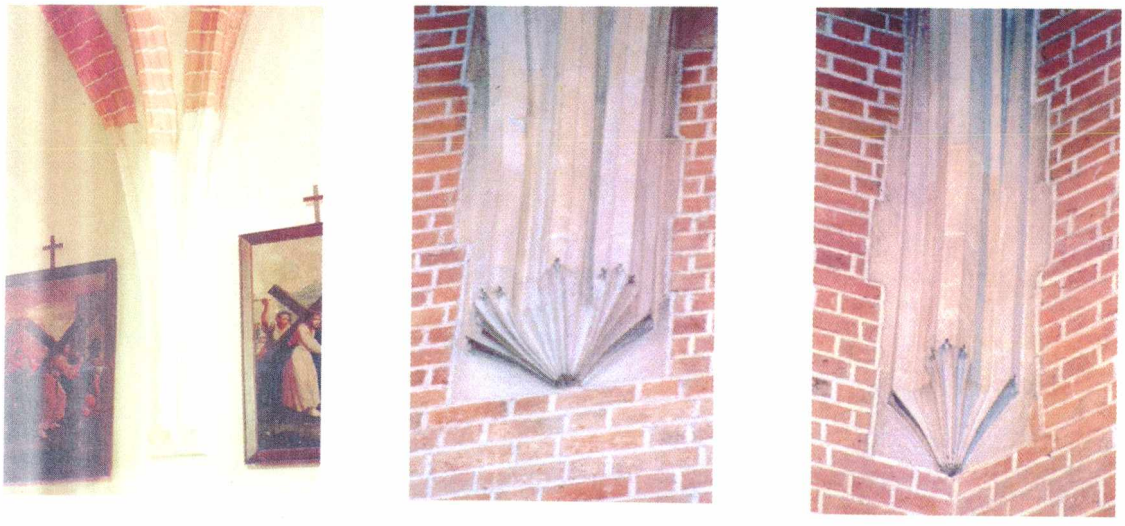

Wrocław, kolegiata św. Krzyża - sposób podcięcia żeber na ścianach naw dolnego kościoła i górnego chóru.

7.3 Filary obiektów sakralnych trzeciej tercji XIII w. i przeł. XIII i XIV w.

Wszystkie filary kościołów 3 tercji XIII i początku XIV w. posiadają bazy i cokoły. Podwójny cokół występuje w filarach nawowych w kościele parafialnym w Złotoryi i w filarze północnym wieżowym w Jaworze. Część głowicową spotykamy w filarach w Henrykowie i Głubczycach oraz farze w Złotoryi (wraz ze służkami).

Najprostsze formy filarów - pochodzące z koncepcji z 3 tercji XIII w. - mają postać ośmioboku regularnego w nawach kościoła cystersów w Henrykowie i chórze cystersów w Kamieńcu, ośmioboku wydłużonego w farze w Głubczycach i nawach w Kamieńcu, formy krzyżowej utworzonej przez dodanie służek do boków prostokąta w nawach fary w Złotoryi, oraz połowy ośmioboku w półfilarach dolnego chóru św. Krzyża we Wrocławiu.

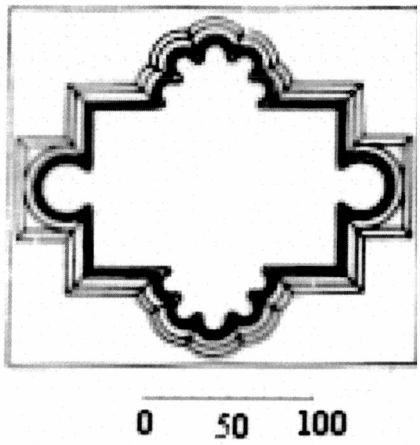

Złotoryja - nawy

Wszystkie mają proste trzony bez profilowania (poza służkami w Złotoryi), a bazy w profilu posiadają płaskie talerze lub wałki.

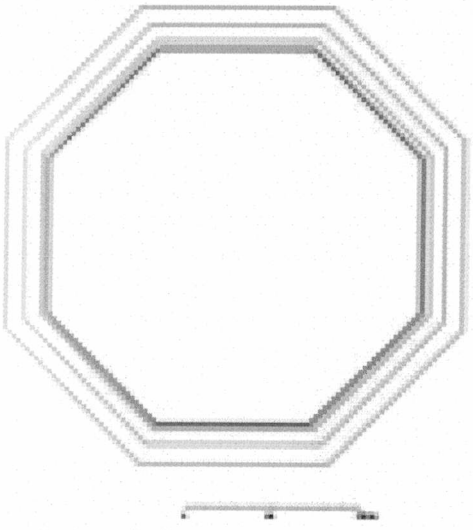

Henryków - nawy

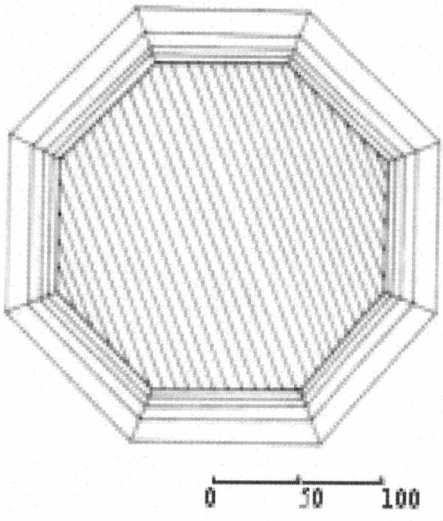

Kamieniec- chór **Wrocław,**

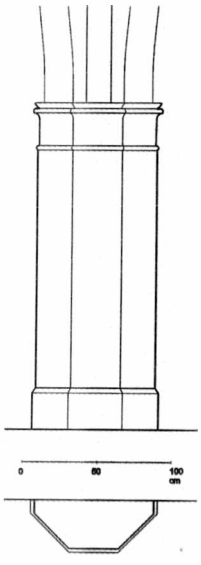

św. Krzyż - chór dolny

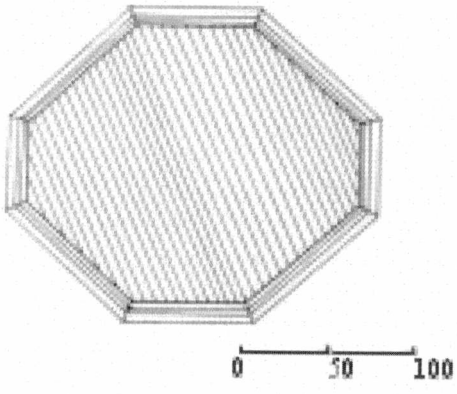

Kamieniec - nawy

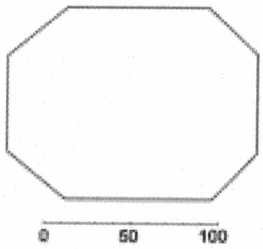

Głubczyce - część zachodnia

Filary wzniesione wg koncepcji z końca XIII i początku XIV w. posiadają znacznie bogatszą, rozrzeźbioną profilami formę trzonów. Można je podzielić na dwie grupy ze względu na sposób profilowania. W pierwszej zastosowano profile geometryczne, głównie skosy - w nawach skrzyżowania kościoła cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim - lub niewielkie wklęski i linie prostopadłe w filarach skrzyżowania i międzynawowych dolnego kościoła kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu. Standardowo na skrzyżowaniu naw spotykamy formy krzyżowe, a w nawach wydłużone wzdłuż osi głównej kościoła.

W tych wnętrzach żebra opierają się na ścianach i filarach poprzez bezpośrednie wniknięcie lub za pomocą podcięcia. Nie występują w nich służki ani wsporniki.

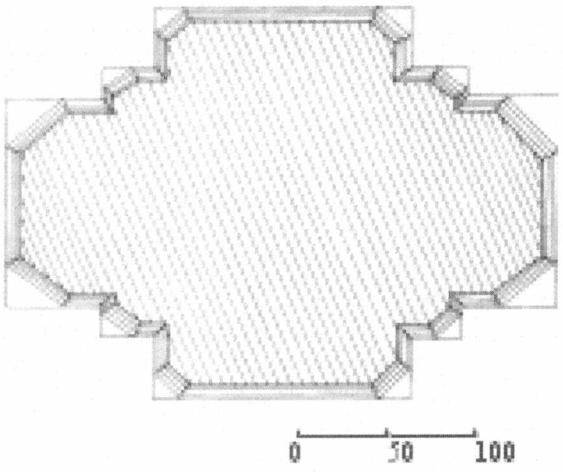

Kamieniec - transept

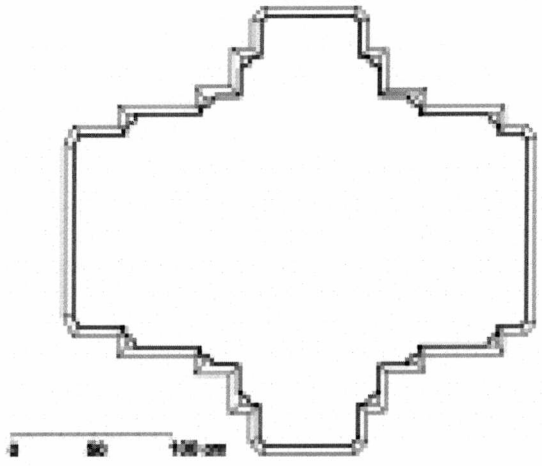

Wrocław, kolegiata św. Krzyża - filar skrzyżowania

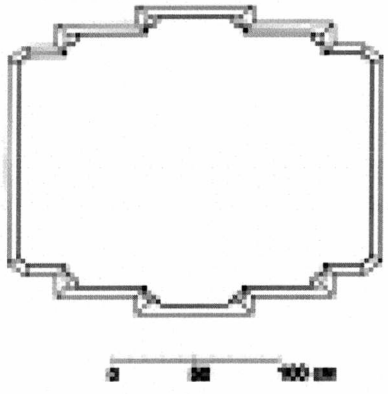

Wrocław, kolegiata św. Krzyża i naw kościoła dolnego oraz półfilar chóru dolnego

Druga grupę - z trzonami profilowanymi dość dużymi wałkami i wklęskami - stanowią filary w przęsłach wieżowych katedry i fary w Jaworze, gdzie w narożach filarów krzyżowych umieszczono dodatkowo służki z głowiczkami. Nie posiadają one głowic: w kolegiacie św. Krzyża żebra są podcięte lub wnikają w tkankę muru. W filarach wieżowych katedry i fary w Jaworze żebra opierają się na służkach narożnych z głowicami, a w filarach nawowych na wspornikach lub służkach naw bocznych.

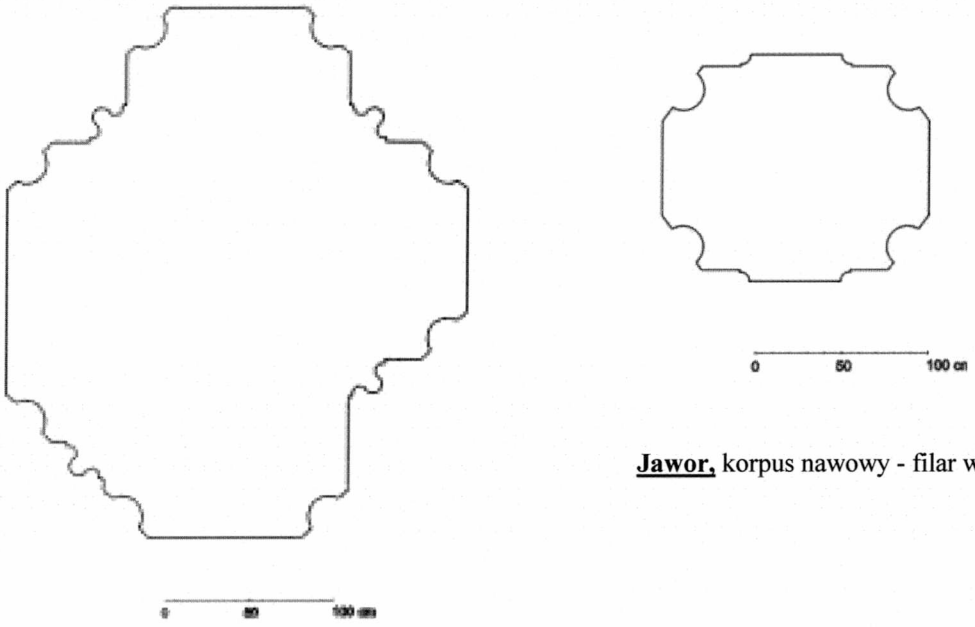

Jawor, korpus nawowy - filar wieżowy i nawowy

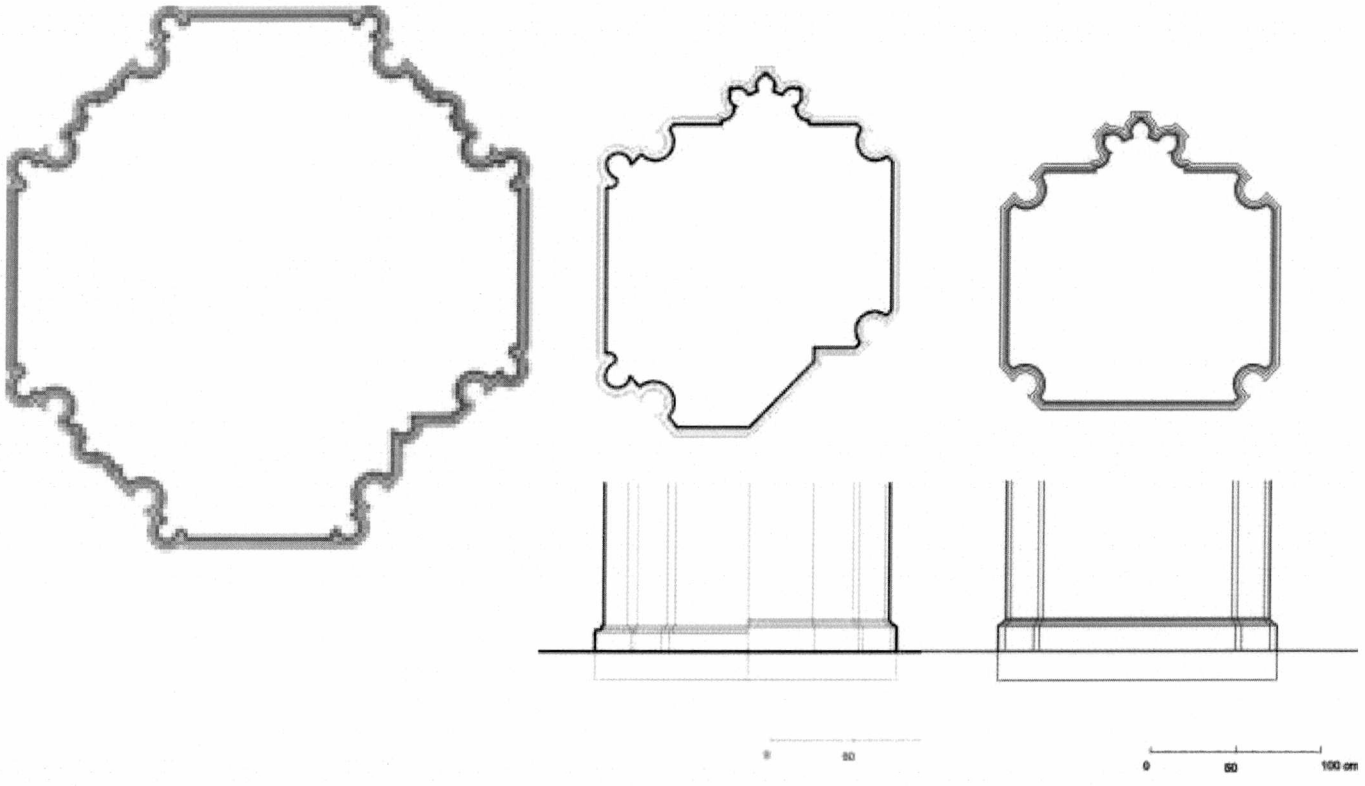

Wrocław, katedra, korpus nawowy - filary wieżowy, pierwszy zachodni i typowy międzynawowy

7.4 Rozwój profili baz służek i filarów w XIII w. do początku XIV w.

Do około lat 30., 40. XIII w. bazy posiadały jeszcze w profilu formy pełnych wałków - attyckie - często z żabkami w narożach, jak w kościele cysterek św. Bartłomieja w Trzebnicy. Podobne formy posiadają np. bazy w kościołach św. Idziego i franciszkanów św. Jakuba we Wrocławiu oraz kościołach parafialnych: w chórze Bystrzycy Kłodzkiej czy Złotoryi.

Trzebnica - baza nawy kościoła

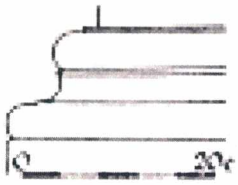

Wrocław, św. Idziego

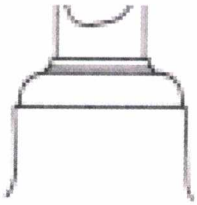

Wrocław, św. Jakuba

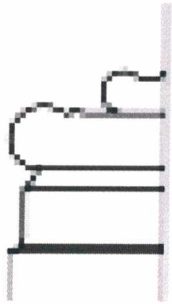

Bystrzyca Kł.- chór

Stopniowo bazy ulegają spłaszczeniu, co widać po formie wałków przekształcających się w płaskie, dosyć szerokie talerze - w kościele dominikanów św. Wojciecha z 3 ćwierci XIII w. i aneksach chóru katedry wrocławskiej.

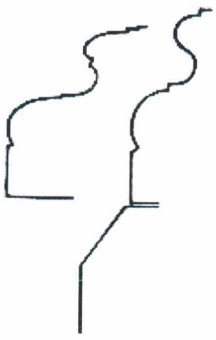

św. Idziego - 1 ćw. XIII w.

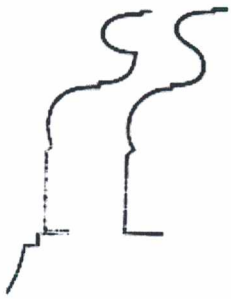

św. Jakuba - ok poł. XIII w.

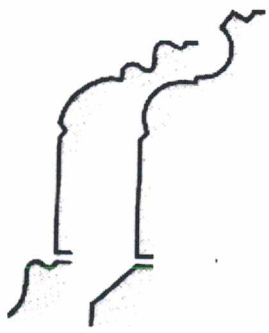

św. Wojciecha - lata 60.,70.

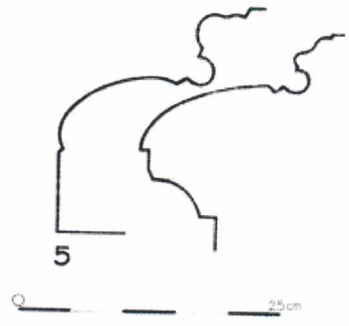

katedra aneksy chóru - lata 50.,60.

profile baz filarów budowli wrocławskich z XIII w. wg Małachowicz, 1975, s. 26)

Od 3 tercji XIII w. rozpowszechnione są spłaszczone talerze baz – zastosowano je w filarach nawowych w chórze i nawie w Kamieńcu, w służkach południowej ściany katedry i narożach wielobocznych ramion transeptu w Cieszynie, filarach w Głubczycach i Henrykowie, służkach kaplicy cysterek w Trzebnicy, służkach filarów w Złotoryi, służkach filarów w Lubiążu.

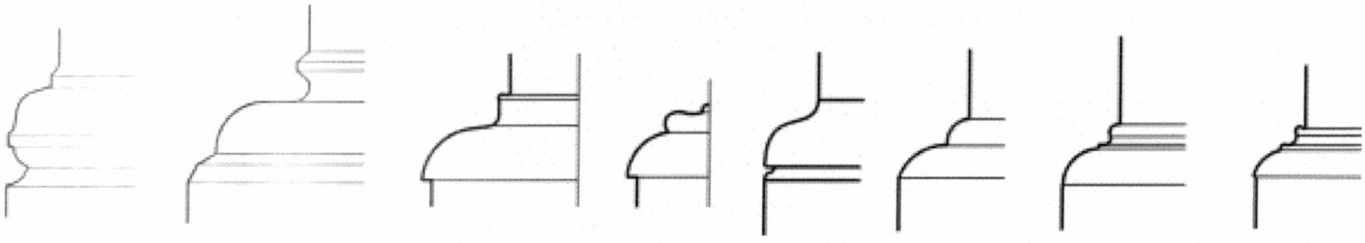

Kamieniec - chór i nawy **Katedra** **Cieszyn** **Głubczyce** **Henryków** **Trzebnica** **Złotoryja**

W tym okresie zauważamy zwiększenie ilości drobnych profili wałkowych - w filarach wieżowych i służkach południowej ściany katedry czy cokole filarów w Złotoryi - oraz rozwinięcie się formy wysokiego cokołu z profilem o drobnych wałkach - chór w Lubiążu, nawy w Złotoryi, służki w nawach bocznych katedry wrocławskiej. W katedrze wrocławskiej bazy południowe mają w profilu płaskie talerze, a północne i filar wieży już drobne wałki.

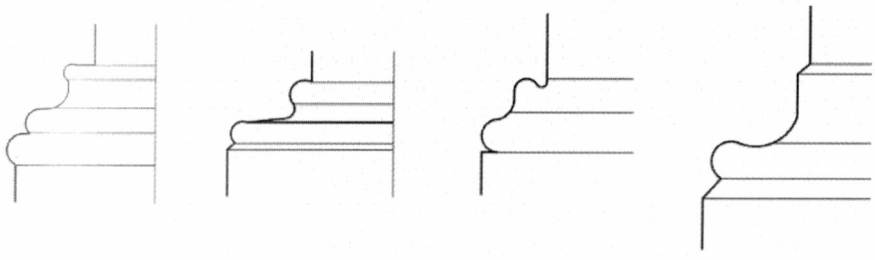

Wrocław, katedra - służki naw Pd i filara wieży **Złotoryja** – cokół **Kamieniec** - transept

Pod koniec XIII w. i na początku XIV w. zaczęto wprowadzać formy skośne - pojawiają się w filarach wieżowych i nawowych fary w Jaworze oraz filarach nawowych i cokołach służek katedry wrocławskiej.

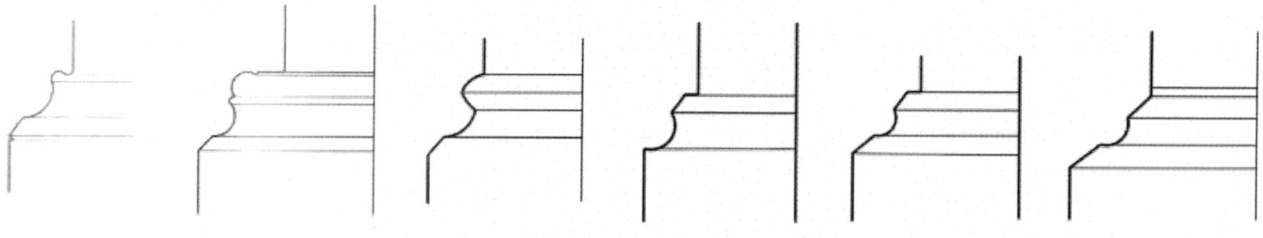

Złotoryja **Wrocław, katedra** **Jawor** - filar wieży północnej i południowej oraz nawowy **Wrocław, katedra**

7.5 Dekoracja detali architektonicznych

dobienie detalu architektonicznego budowli sakralnych także przechodzi szereg transformacji form w przeciągu XIII do początku XIV wieku. Wiek XIII rozpoczyna się bardzo bogatą rzeźbą w kościele cysterek w Trzebnicy, przechodzi przez formy płaskie, plecionkowe, stylizowane, roślinne do około lat 40. - zachowane detale z głowic służek przęsła wschodniego naw fary w Głubczycach czy Bystrzycy Kłodzkiej - aż do bardzo naturalnych form roślinnych w latach około 1240-1270, następnie zanikaniu dekoracji (szczególnie ścian i portali) do około 1300 r., a w późniejszym okresie ponownego rozkwitu form pełnej rzeźby i to zarówno roślinnej, jak i zoomorficznej, figuralnej czy geometrycznej. Od początku XIV w. daje się zaobserwować w formach roślinnych pewna zmianę w charakterze - liście są lekko pozwijane, drobniejsze, sprawiają wrażenie uschniętych, bardziej przylegają do struktury formy.

Kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy zamyka epokę naturalistycznego detalu rzeźbiarskiego na ziemiach śląskich. Dekoracja wnętrza kaplicy - głowice służek, zworniki i portal do prezbiterium - ukazuje nam kontynuację form klasycznych gotyku zastosowanych najpełniej w chórze katedry wrocławskiej - lata 1240-1270 - o naturalistycznych, łatwych do rozpoznania, formach roślinnych, a w dekoracji zworników o rysunku spiralnie zwiniętej gałązki z otaczającymi ją liśćmi[19], niemal identycznym jak w ukończonym właśnie chórze katedry. Dekoracja klasyczna charakteryzuje się bardzo konkretnymi formami roślinnymi występującymi w naturze i dającymi się jednoznacznie określić jako istniejący gatunek. Do najczęściej stosowanych należą: liście klonu, dębu, winnej latorośli, kasztanu, akacji, lipy itp. często z owocami - żołędziami, kiściami winogron, z wijącą się pomiędzy nimi łodyżką, kwiatami margerytki, czy róży. W kościołach śląskich spotykamy je, poza dekoracją służek w prezbiterium i obejściu katedry wrocławskiej, w służkach korpusu nawowego kościoła parafialnego w Ziębicach, nawy południowej fary w Złotoryi, chóru kościoła franciszkanów w Opolu, dwóch zachodnich przęsłach korpusu halowego w Głubczycach oraz w kościołach nie ujętych w katalogu pracy - w kościele parafialnym w Bolkowie, Grodkowie i wielu mniejszych kościołach wiejskich (Kozaczewski, 1995, t.1-4).

[19] Najprawdopodobniej po zakończeniu prac kamieniarskich przy detalu katedry - przed rokiem 1268 - warsztat kamieniarski, lub jego uczniowie przeszli na teren kościoła cysterskiego w Trzebnicy i rozpoczęli prace przy jego rozbudowie halowej prezbiterium (i być może, w planach, całego kościoła). Prawdopodobnie ze względów politycznych i finansowych budowa została przerwana po wzniesieniu kaplicy św. Jadwigi.

Dekoracja naturalistyczna służek zanika około lat 70., 80. XIII w. i w szeregu kościołach wznoszonych lub przebudowywanych w tym okresie detal występuje bez zdobienia - znamienne jest, że poza służkami nawy głównej i północnej fary w Złotoryi, i prawdopodobnie w chórze w Lubiążu, brak dekoracji dotyczy w większości przypadków detalu kościołów żebraczych i głównie detalu ścian. Zworniki zachowanych sklepień z 3 tercji XIII w. w większości obiektów są dekorowane przynajmniej rozetkami (zupełnie płaskie talerze mają zworniki kościoła cystersów w Kamieńcu i Jemielnicy oraz prezbiterium fary w Jaworze).

W końcu XIII i na początku XIV w. budowniczy zaczynają przede wszystkim rezygnować z akcentowania podziału pionowego ściany wiązkami służek lub co najmniej z głowic służek, jak w budowach kontynuowanych na przełomie wieków XIII i XIV - fary w Jaworze i naw katedry wrocławskiej. Podział ściany jest bardzo delikatny lub w ogóle niezauważalny - żebra oparte są na wspornikach lub podcięte. Wyjątkowo w tym okresie wśród obiektów miejskich, w kościele dominikanów we Wrocławiu, użyto służek podwieszonych o rozbudowanej formie. W pozostałych kościołach ornamentyka roślinna detalu zastąpiona zostaje motywami maswerkowymi (wsporniki naw bocznych kościoła cystersów w Jemielnicy, podcięcia żeber w chórze górnym kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu, wsporniki aneksu chóru dominikanów) czy figuralnymi lub zoomorficznymi (szczególnie na zwornikach końca XIII i początku XIV w. - w chórze dominikanów i chórze górnym kolegiaty, nawach bocznych katedry we Wrocławiu czy w nawach w kościele parafialnym w Jaworze).

Zmiany w strukturze podziałów wnętrza sakralnego w okresie XIII wieku i trwające aż do początku XIV wieku charakteryzują się kilkoma widocznymi fazami ewolucyjnymi. Wnętrze kościoła do trzeciej tercji XIII w. jest zwykle podzielone służkami schodzącymi do posadzki lub podwieszonymi (częściej w budowlach zakonnych) posiadającymi głowice. Rozwój formy głowic w tym okresie charakteryzuje się zmniejszającą, coraz drobniejszą, wieloboczną płytą abakusa, wydłużaniem się głowicy w proporcji do płyty oraz zanikiem dekoracji - co stanowi pierwszy krok do zmniejszenia akcentu w górnej części ściany i złagodzenia podziału wnętrza na dwie strefy - ścianę i sklepienie. Trzecia tercja XIII w. przynosi kolejny krok ku ujednoliceniu przestrzeni - zanik głowic w służkach lub zupełna rezygnacja z systemu służkowego i wnikanie żeber bezpośrednio w górnej części ściany lub oparcie na wspornikach. Uzyskano przez to wrażenie większej przestronności wnętrza (brak podziałów ściany), a także optyczne podwyższenie i wysmuklenie poprzez kontrast niemal gładkiej ściany z bogatymi elementami sklepienia. Od XIV w. cechy te zostaną wzmocnione zwiększoną wysokością wnętrz kościołów gotyckich oraz wprowadzeniem bardziej urozmaiconego rysunku żeber na sklepieniach.

7.6 Okna i maswerki

Ościeża okienne w budowlach omawianego okresu są rozchylone, najczęściej kamienne (ceglane w kościele parafialnym w Głubczycach, franciszkanów w Żaganiu i Brzegu, dominikanów w Cieszynie i Wrocławiu) i niekiedy profilowane – w farze w Złotoryi i Głubczycach, kościołach cysterskich w Lubiążu i kaplicy trzebnickiej oraz katedrze wrocławskiej.

Zamknięcie ostrołukiem ma różne proporcje, najsmuklejsze okna mają zwykle podział dwudzielny i są dość wąskie tj. w kaplicy trzebnickiej, raciborskiej czy północnych oknach nawy w Złotoryi. Większe okna mają łuk bardziej łagodny.

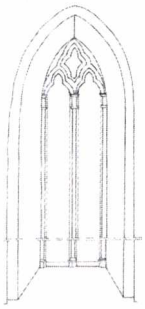
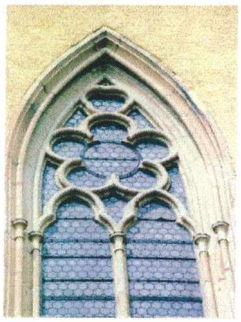
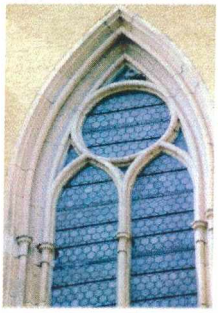
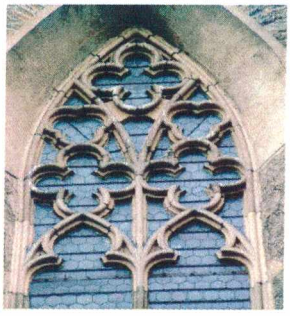

Racibórz - kaplica **Trzebnica** - kaplica **Złotoryja** - ściana pd.

Okna podzielone są kamiennymi laskami o profilach wałkowych lub wielobocznych. Wałkowe - spotykane od początku XIII w. nawet do początku XIV w. - często ozdobione są głowiczkami i bazami, a ich formy maswerku są najprostsze - ostrołuk, koło, trójliść i inne wieloliście - w dużych oknach w Kamieńcu tworzą bogatszą kompozycję. Okna o profilach wielobocznych, chronologicznie późniejsze - od trzeciej tercji XIII w. - mają w maswerku dodatkowo formy rybich pęcherzy, rozet, tarcz herbowych, a laski o profilu różnej grubości.

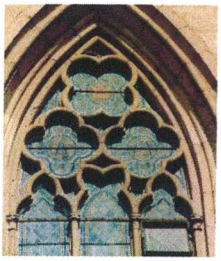
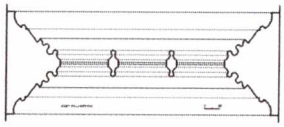
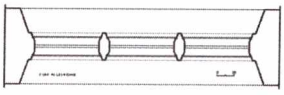
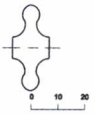
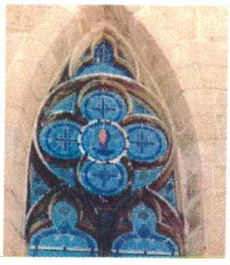

Złotoryja, głowiczki lasek z resztkami dekoracji, baza, maswerk południowy, profile okiem i lasek oraz okno ściany północnej

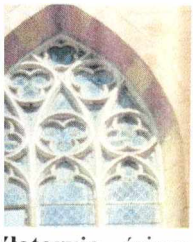
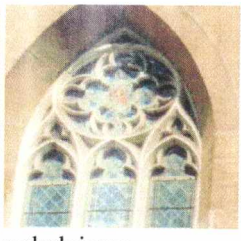

Złotoryja - ściana południowa

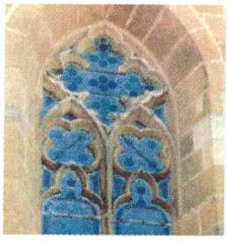
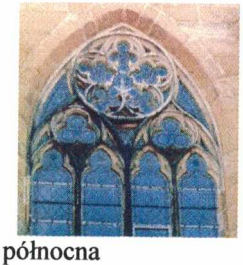

Złotoryja - ściana północna

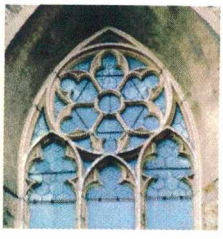
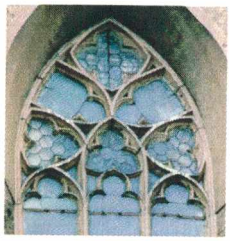

Kamieniec - korpus nawowy

7.7 Portale budowli z lat 1268 -1320 na tle wcześniejszych i późniejszych przykładów

Portale w badanych obiektach sakralnych architektury śląskiej końca XIII w. są dosyć różnorodne w formach i czerpią wzory z wcześniejszych przykładów, a jednocześnie są już zapowiedzią następnej fazy zmian w XIV w. Wszystkie portale są ostrołukowe, niektóre ryzalitowe - w Głubczycach, ale większość licowych. Poza ceglanym portalem w Żaganiu wszystkie pozostałe są kamienne. Dekoracja portali w postaci zdobionych głowic, baz, tympanonów, a także ościeży zaczyna zanikać ok. połowy XIII w., a w 3 tercji XIII w. i pod koniec wieku występują najczęściej wysmukłe głowice kielichowe bez dekoracji rzeźbiarskiej. Tympanony spotykamy w kaplicy trzebnickiej ok. 1268 r., a potem dopiero w XIV w.

Najprostsze portale występują zwykle we wnętrzach (wyjątek stanowi bardzo bogaty portal do prezbiterium w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy) i mają ościeża węgarowe - w chórze Lwówka Śląskiego - czasem wzbogacone w uskok, a także profilowane - w chórze fary w Jaworze.

Jawor: portal wewnętrzny **Lwówek Śląski:** portal w chórze

Najstarszym typem XIII-wiecznym jest portal uskokowy z kolumienkami występujący w transepcie fary w Złotoryi ok. 1230 r., gdzie kolumienki są wolnostojące, oraz w kościele dominikanów w Cieszynie około pół wieku później, gdzie kolumienki są już wtopione w ościeża.

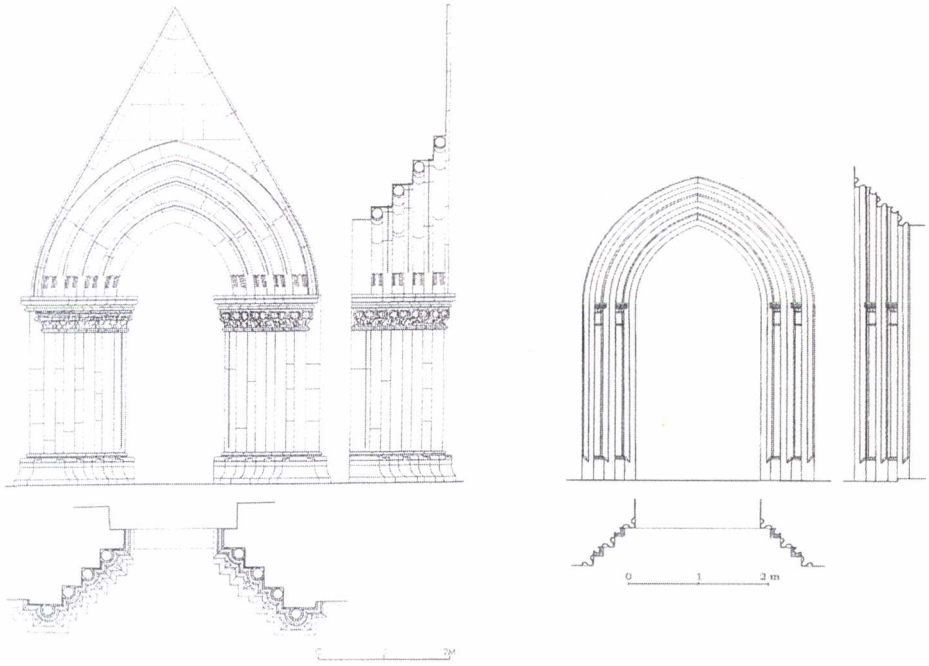

Złotoryja- portal transeptu z ok. 1230 r. **Cieszyn**: portal zachodni - rekonstrukcja z 3 tercji XIII w.

Druga grupę portali stanowią przykłady o ościeżach rozchylonych bez wyraźnych uskoków, profilowane, z głowicami - w kościele parafialnym w Ziębicach i Grodkowie ok. 1250 r. oraz nieco drobniejsze w formie - z mniejszymi przekrojami kolumienek - w farze w Głubczycach, kaplicy trzebnickiej oraz północnym i południowym portalu chóru kościoła dominikanów św. Wojciecha we Wrocławiu.

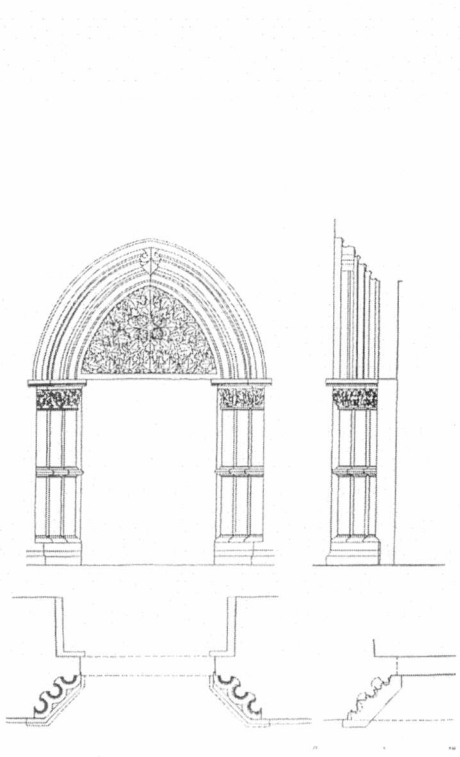

Ziębice - portal zachodni nawy północnej- ok. 1250 r.

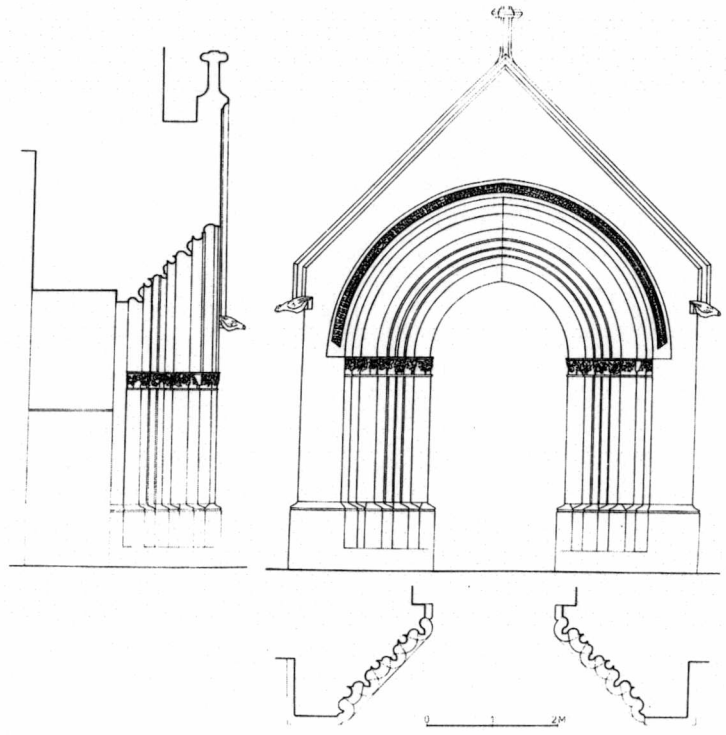

Głubczyce: portal zachodni - 3 tercja XIII w.

Portale występujące na przełomie XIII i XIV w. posiadają ościeża rozchylone, profilowane bez głowic, co powoduje, że profile przechodzą płynnie w archiwoltę, często nie mają baz tylko wysokie cokoły. Przykłady z końca XIII w. pochodzą z kościołów cysterskich - w transepcie południowym w Kamieńcu Ząbkowickim i zachodniej ścianie w Henrykowie oraz w nawie kościoła franciszkańskiego w Żaganiu.

Ten typ profilowania ościeży, dodatkowo z wysmukleniem proporcji i bogatą dekoracją na zewnątrz portalu, jest kontynuowany po 1320 r. na ziemiach śląskich - najwcześniej we wrocławskich farach św. Elżbiety, w wieży z ok. 1320 r i św. Marii Magdaleny, czy NM Panny na Piasku.

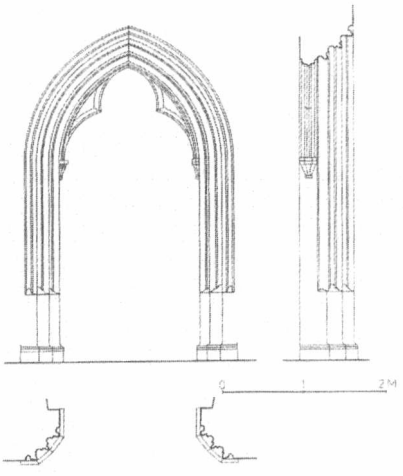

Henryków - portal zachodni z 3 tercji XIII w.

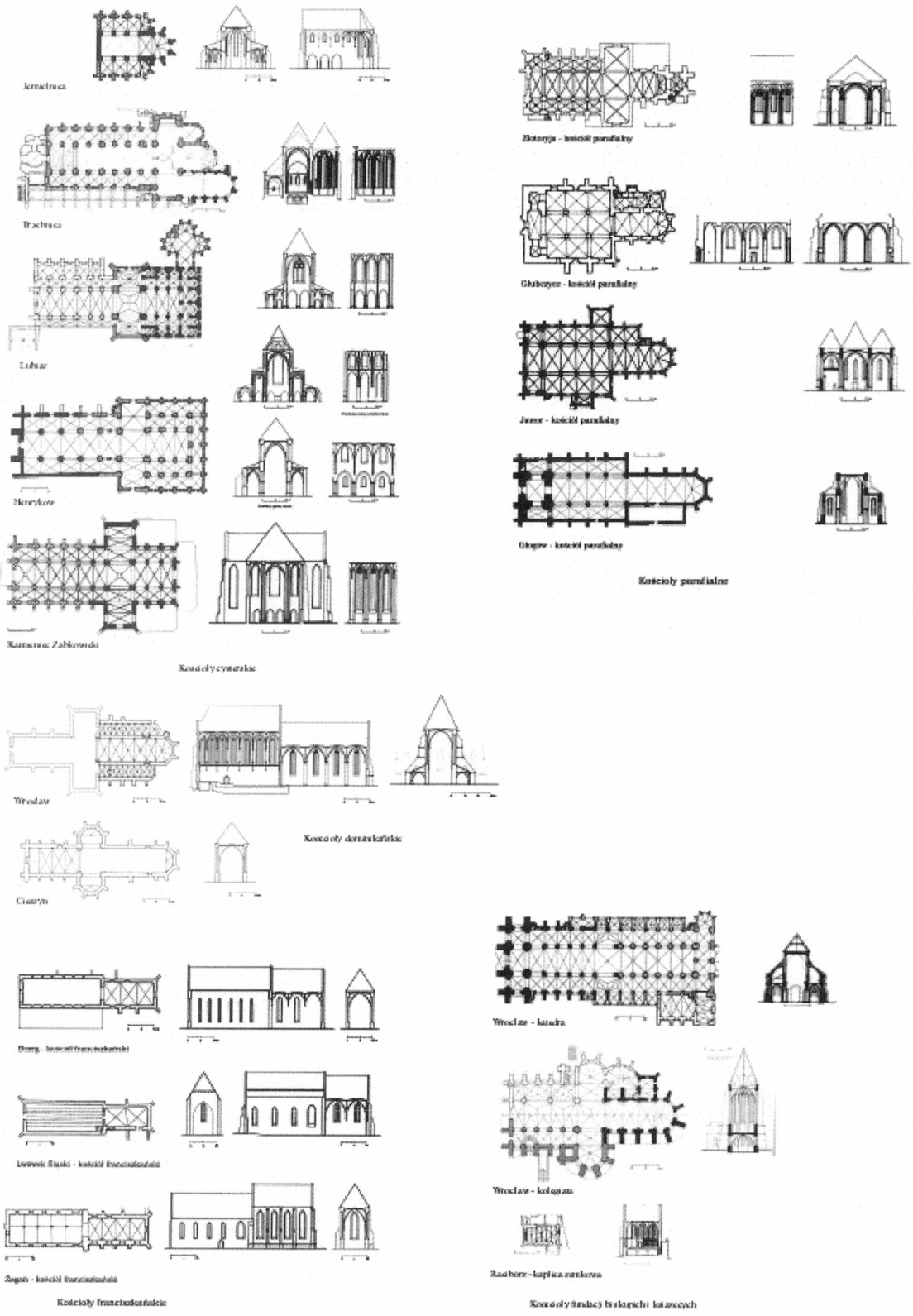

Tablica III. Zestawienie wszystkich grup badanych kościołów wznoszonych w latach 1268-1320 na ówczesnym terytorium Śląska.

miasto	wezwanie	data koncepcji	część należąca do zakresu	układ przestrz.	ilość naw	sposób zakoń-czenia chóru	konstrukcja zewnętrzna	wymiary nawy głównej korpusu szer./wys./proporcje			wymiary naw bocznych szer./wys.		wymiary chóru szer./wys./proporcje			proporcje wys. nawy głównej i bocznych
Trzebnica	kaplica Św. Jadwigi - cystersów	1268/9	kaplica	hala - nieukończ.	1 nawa	wielobok	przypory	_	_	_	_	_	8,60	17,30	**2,0**	—
Henryków	Panny Marii - cystersów	ok.1250	korpus nawowy	bazylika	3 nawy	_	przypory,łęki planowane	7,85	19,50	**2,3**	4,10	8,85	_	_	_	**2,2**
Lubiąż	Panny Marii - cystersów	ok. 1270	chór	bazylika	1 nawa z obejściem	prosto	przypory	_	_	_	3,40	7,60	8,90	19,60	**2,3**	**2,6**
Kamieniec Ząbkowicki	Panny Marii - cystersów	ok.1270	chór i transept	hala	1 nawa z obejściem	prosto	przypory	_	_	_	4,50	23,30	8,60	23,30	**2,7**	**hala**
Jemielnica	Panny Marii - cystersów	koniec XIII w.	chór i nawy boczne	bazylika	3 nawy	wielobok	przypory	_	_	_	4,85	7,00	8,00	15,10	**1,9**	**2,2**
Głubczyce	Narodzenia P Marii - parafialny	3 tercja XIII w.	korpus i chór	hala	3 nawy	wielobok	przypory	7,35	14,30	**1,9**	6,90	14,30	_	_	_	**hala**
Złotoryja	NMPanny - parafialny	ok.1260	korpus nawowy	hala	3 nawy	_	przypory	9,10	14,60	**1,6**	3,70	13,70	_	_	_	**hala**
Głogów	NPMarii i św. Mikołaja - parafialny	3 tercja XIII w.	korpus i chór	bazylika	chór i 3 nawy	wielobok	przypory i łęki oporowe	8,20	17,00	**1,8**	3,90	10,40	8,60	17,00?	**2,0?**	**1,6**
Jawor	św. Marcina - parafialny	3 tercja XII w.	całość	hala	3 nawy	wielobok	przypory	9,10	14,50	**1,6**	5,60	13,65	_	_	_	**hala**
Wrocław	św. Wojciecha - dominikanie	koniec XIII w.	chór	jedna nawa	1 nawa i aneksy	wielobok	przypory i łęki oporowe	_	_	_	aneks 4,50	aneks 4,80	9,60	21,00	**2,2**	4,4 do aneksów
Cieszyn	św. Marii Magdaleny - dominikanie	koniec XIII w.	całośc	jedna nawa	chór i 1 nawa	wielobok	przypory	9,50	15,00	**1,6**	_	_	8,90	15,00	**1,7**	_
Lwówek Śląski	śś. Piotra i Pawła - franciszkanie	ok.1260	całość	jedna nawa	chór i 1 nawa	prosto	przypory tylko w chórze	10,00	13,0 / 16,0	**1,3**	_	_	7,20	13,00	**1,7**	_
Brzeg	śś. Piotra i Pawła - franciszkanie	ok.1270	całość	dwie nawy ?	chór i 2 nawy ?	prosto	przypory tylko w chórze	10,50	13,50	**1,3**	?	?	9,00	10,00 i 14,00	**1,1 /1,7**	**brak badań**
Żagań	śś. Piotra i Pawła - franciszkanie	ok.1270	całość	dwie nawy	chór i 2 nawy	prosto	przypory tylko w chórze	6,25	11,00	**1,7**	4,80?	11,00	8,00	9,50 i 15,50	**1,2 /1,9**	**brak badań**
Racibórz	kaplica św. Tomasza Kantauryjskiego	ok.1288	kaplica	dwie kondygn.	1 nawa	prosto	przypory	_	_	_	_	_	6,50	3,80 i 10,50	**1 : 2,2 /1,5**	_
Wrocław kolegiata	św. Krzyża	ok.1288	chór i nawy dolne	hala - dwie kondygn.	chór i 3 nawy	wielobok	przypory	9,40	4,90	**0,5**	4,80	4,90	9,60	19,00	**2,0**	**hala**
Wrocław katedra	św. Jana Chrzciciela	3 tercja XIII w.	korpus nawowy	bazylika	3 nawy	_	przypory i łęki oporowe	8,50	21,60	**2,5**	5,00	7,90	_	_	_	**2,8**

Tablica IV. Zestawienie cech i wymiarów badanych obiekty architektury sakralnej z lat 1268-1320 na ziemiach Śląska

8 Podsumowanie części analitycznej i zakończenie

Na podstawie analiz poprzednich rozdziałów można stwierdzić, że rozkład zmian w rozwiązaniu poszczególnych obiektów - ich przestrzeni i kształtowaniu detali architektonicznych zachodzący w architekturze sakralnej na Śląsku w trzeciej tercji XIII i na przełomie XIII i XIV w. cechuje niezwykła różnorodność.

Wśród zbadanych obiektów z omawianego okresu - 6 obiektów zostało wzniesionych jako układy **halowe** (3 kościoły parafialne - w Złotoryi, Głubczycach i Jaworze, 2 cysterskie - w Kamieńcu Ząbkowickim i rozpoczęty chór w Trzebnicy - **kaplica** św. Jadwigi oraz kolegiata św. Krzyża we Wrocławiu), 5 obiektów jako **bazylikowe** (fara w Głogowie, 3 kościoły cysterskie w Lubiążu, Henrykowie, Jemielnicy oraz korpus katedry wrocławskiej), 5 obiektów jest **jednonawowych** (wszystkie kościoły zakonów żebraczych - 3 kościoły franciszkańskie - Brzeg, Lwówek Śląski i Żagań, 2 dominikańskie - obydwa z transeptem). Ostatnim obiektem jest pierwotnie wolnostojąca, niewielkich rozmiarów **kaplica** zamkowa w Raciborzu.

W trzeciej tercji XIII w. zaczęło się rozpowszechniać zastosowanie **wydłużonego chóru** o różnej liczbie przęseł: od dwóch - w Lwówku Śląskim i Jemielnicy, do pięciu - w zamkniętym wielobocznie chórze kościoła dominikanów wrocławskich. Najczęściej - w siedmiu obiektach - zaplanowano trzy przęsła, zakończone zarówno ścianą prostą, jak i wielobokiem, a także obejściem z kaplicami - w kościołach cysterskich. Przęsła posiadają różną głębokość - od niemal kwadratowych (korpus nawowy fary w Głubczycach, chór fary w Głogowie, chóry franciszkańskie w Brzegu i Lwówku Śląskim) do prostokątnych, silnie wydłużonych w chórach kościołów cysterskich - w Kamieńcu Ząbkowickim i Lubiążu oraz kaplicy trzebnickiej, chórze fary w Jaworze i dominikańskim we Wrocławiu czy korpusie katedry wrocławskiej.

Omawiany okres czasowy to również czas wznoszenia pierwszych budowli z **prezbiterium zamkniętym wielobokiem**, zapoczątkowane przez kaplicę św. Jadwigi w Trzebnicy z pięciobocznym zakończeniem. Pojawienie się wielobocznego zamknięcia obserwujemy w 8 obiektach - obydwu kościołach dominikańskich, wszystkich 4 farach miejskich (chór zamknięty 3-bocznie w Złotoryi jest jeszcze wcześniejszy), 2 obiektach cysterskich - kaplicy trzebnickiej i Jemielnicy (tu zakończenie chóru i naw bocznych) oraz w kolegiacie świętokrzyskiej we Wrocławiu (pięciobocznie zamknięty chór i ramiona transeptu). Zamknięcie prostą ścianą zastosowano we wszystkich chórach franciszkańskich (Brzeg, Żagań,

Lwówek Śląski) oraz kościołach cysterskich bazylice w Lubiążu i hali w Kamieńcu[20]. Kaplica zamkowa w Raciborzu została częścią wschodnią dostawiona do muru obronnego, co uwarunkowało sposób jej zakończenia jako prostą ścianę.

Koniec XIII w. to również czas zastosowania w niektórych obiektach układów przestrzennych z **transeptem** - i to zarówno w kościołach jednonawowych - obydwu dominikańskich, jak i kościołach trójnawowych: dwóch halowych - cysterskim w Kamieńcu Ząbkowickim, kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu oraz bazylice cysterskiej w Lubiążu[21]. W czasie wznoszenia korpusu katedry wrocławskiej zastosowano rodzaj pseudotranseptu - wschodnie przęsło ma podwójną głębokość - jest prawie kwadratowe w nawie głównej.

W 3 tercji XIII w. pojawiły się kościoły z zaakcentowaną na zewnątrz konstrukcją przypór z **łukami oporowymi** - w katedrze wrocławskiej i prezbiterium dominikanów wrocławskich oraz farze w Głogowie – konstrukcja rozwinięta została do postaci łęków **widocznych ponad dachami** naw bocznych, w katedrze łęki dodatkowo bogato ozdobiono detalem rzeźbiarskim[22].

W omawianym okresie można zaobserwować zwiększanie proporcji wysokości do szerokości nawy głównej, co powodowało **większą smukłość wnętrza**. Najwyraźniej zmiany te są widoczne w kościołach nowo wznoszonych i kilku przebudowywanych według całkiem nowego planu - poczynając od cysterskich: kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy 1: 2,0; bazyliki w Lubiążu i Henrykowie[23] - 1: 2,3; hali w Kamieńcu Ząbkowickim - 1: 2,7; chóru dominikanów wrocławskich - 1: 2,2; chóru fary w Głogowie i kolegiaty wrocławskiej - 1: 2,0; korpusu nawowego katedry wrocławskiej - 1: 2,5. W rozbudowywanych i przebudowywanych kościołach parafialnych, franciszkańskich i cysterskim w Jemielnicy proporcje zostały dostosowane do wcześniejszych części budowli i wynoszą od 1:1,6 do 1:1,9 a nawet w chórach w Brzegu (przed późniejszą rozbudową) i Lwówku Śląskim około 1: 1,3.

---

[20] Około połowy XIII w. był już w trakcie zaawansowanej budowy chór cysterski w Henrykowie i rozpoczęty chór w katedrze wrocławskiej - zamknięte prosto, z obejściem i kaplicami, których niejako kontynuacją w rozplanowaniu były kościoły w Lubiążu i Kamieńcu

[21] Wcześniej transepty spotykamy w 1 ćwierci XIII w. w farze w Złotoryi rozpoczętej jako bazylika oraz bazylice cysterskiej w Trzebnicy, w 2 ćwierci i około połowy XIII w. w bazylice cysterskiej w Henrykowie i Rudach Raciborskich.

[22] We wzniesionym na początku 3 tercji XIII w. pierwszym przęśle korpusu nawowego (równocześnie z transeptem) bazyliki w Henrykowie rozpoczęto budowę łuków przyporowych, lecz następne łęki poprowadzono już niżej i ukryto - widoczne są dziś na poddaszu naw bocznych. Nieco bliższa rozwiązaniom z końca XIII w. była konstrukcja części wschodniej katedry wrocławskiej, gdzie łęki są częściowo widoczne nad dachami bocznych naw.

[23] zarówno proporcje nawy głównej korpusu bazyliki w Henrykowie 1: 2,3 jak i w katedrze wrocławskiej 1: 2,5 - były uwarunkowane proporcjami wcześniej zaplanowanych części wschodnich w 2 ćw. XIII w. i ich kontynuacją.

W trzeciej tercji XIII w. spotykamy we wnętrzach dwunastu (z siedemnastu) omawianych obiektów **system służkowy podparcia żeber sklepienia**. Wiązki służek schodzące do posadzki i oparte na bazach - jak w kaplicy trzebnickiej - występują w trzech kościołach parafialnych (poza głogowskim), dominikańskim w Cieszynie (zachowały się w ramionach transeptu), bazylice cysterskiej w Lubiążu, nawach bocznych korpusu katedry wrocławskiej i części górnej kaplicy zamkowej w Raciborzu. Służki nadwieszone zastosowano w kościołach franciszkańskich i chórze dominikańskim we Wrocławiu oraz bazylice cysterskiej w Henrykowie.

W pozostałych 5 obiektach żebra oparto na wspornikach[24] (fara w Głogowie, bazylika cysterska w Jemielnicy, chór franciszkanów w Brzegu?) lub bezpośrednio oparto w górnej części ściany (chór kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu, kościół cysterski w Kamieńcu Ząbkowickim). Ponadto wsporniki zastosowano jeszcze w innych częściach budowli, równocześnie z systemem służkowym - w nawie głównej i chórze fary w Jaworze, w części wieżowej katedry wrocławskiej i fary w Głubczycach[25]. Do 1320 roku można zaobserwować **zanikanie podziału ściany wiązkami służek** schodzącymi do posadzki lub podwieszonymi - na rzecz delikatnych, pojedynczych służek wielobocznych lub lizen oraz wsporników i żeber - podciętych lub wnikających w ściany - stosowanych, jak już nadmieniono, od końca XIII w.

W trzeciej tercji XIII w. obserwujemy zmiany w sposobie podziału wnętrza m.in. poprzez **zmiany formy abakusa** głowic służek lub wsporników – wprowadzenie drobniejszego profilowania tej płyty - kilku cienkich profili i najczęściej wielobocznej formy oraz zmianę proporcji głowicy poprzez jej wydłużenie. Z badań wynika, że na przełomie XIII i XIV w. następuje **zanik naturalistycznej dekoracji roślinnej** na głowicach – w postaci liści i kwiatów, coraz częściej stosowana jest forma czystego kielicha głowicy, wydłużonego, bez zdobienia lub zastosowanie systemu oparcia żeber na służkach bez głowic - w nawach bocznych fary w Jaworze i katedry wrocławskiej.

Pewną jednorodność podziałów pionowych wprowadziło coraz szersze stosowanie **filara o przekroju wielobocznym wydłużonym** - zanik głowic filarów oraz wprowadzenie **drobnego profilowania** zarówno w bazach czy cokołach, jak i trzonach. Ważna ze względów kompozycyjnych była również **minimalizacja bazy** i wprowadzanie bogato profilowanych,

[24] najwcześniejsze przykłady wsporników spotykamy w części wschodniej fary w Złotoryi z 1 ćw. XIII w.

[25] W wieku XIV służki cylindryczne z głowicami kielichowymi spotykamy w rozpoczętej ok. 1309 r. części wieżowej fary św. Elżbiety we Wrocławiu - przy ścianie zachodniej. W dalszej części kościoła i w budowlach wzniesionych później służki występują w zmienionej postaci - jednej płaskiej służki wielobocznej lub płaskiej lizeny, z uproszczoną częścią głowicową

coraz wyższych cokołów do końca XIII w., a od przełomu wieku XIII i XIV - cokołów bardzo wysokich z niewielkim tylko profilowaniem przy połączeniu z trzonem.

Zmniejszenie optyczne głowicy z abakusem oraz rozczłonkowania części bazowej spowodowało, że podziały kompozycyjne wnętrza są postrzegane jako bardziej wertykalne i płynne niż w obiektach z 2 i 3 ćwierci XIII w., gdzie silne akcenty masywnych płyt głowic wyraźnie oddzielały pionowe linie służek i opartych na nich żeber.

Profilowanie przechodzące przez całą wysokość filarów (uzyskiwane wcześniej poprzez dodanie służek) było kontynuowane często w profilowaniu arkad i żeber jarzmowych. Sprawiło to wrażenie, że podziały wertykalne były płynnie prowadzone od cokołów przez trzony filarów na sklepienie, często już bez podziałów głowicami. Wnętrze uzyskiwało charakter bardziej jednorodny i smuklejszy - z delikatnymi, drobnymi podziałami pionowymi.

Zmiany dotyczące detalu okien budowli dotyczyły w 3 tercji XIII w. (i jeszcze na początku XIV w.) głównie **zmiany profilu lasek okiennych** w maswerkach - z wałkowych na wieloboczne. Wraz z laskami, czy też drobnymi kolumienkami, zaprzestano również stosowania głowiczek i baz, wieloboczne laski kamienne przechodziły przez całą wysokość okna. Na przełomie wieków widoczny jest także rozwój dekoracyjności formalnej maswerków - do kół i wieloliści dochodzą formy rozety, rybie pęcherze i kształty tarcz herbowych.

Żaden z obiektów powstałych w 3. tercji XIII w. nie zawarł tak pełnego programu budowli klasycznej jak kaplica św. Jadwigi w Trzebnicy. Wyraźnie zauważalny jest kierunek ujednolicania wnętrza i zmiany sposobu podziału ściany (służki zostają zastępowane gęsto stosowanymi profilami pionowymi) oraz zmiana proporcji budowli - kościoły są wyższe i smuklejsze.

Analiza wybranych obiektów sakralnych wykazała również, że **nowe prądy w stylu gotyckim w okresie 1268 - 1320 rozwijały się we wszystkich zbadanych grupach, ale w różnej intensywności.** Rozwój nowych cech był związany z przynależnością kościoła. Cystersi i dominikanie, tak jak i fundatorzy – biskupi, wprowadzali nowe, śmiałe koncepcje zarówno w przestrzeni jak i w detalach architektonicznych budowli. Kościoły franciszkanów i parafialne kontynuowane były jako przebudowy i dobudowy z wykorzystaniem istniejących już murów i detali, więc nowatorskie formy stosowano w miarę możliwości adaptacyjnych.

Po 1320 r. nastąpił powrót do układów bazylikowych, ale już w zupełnie innych proporcjach - o smukłych i wysokich, rozświetlonych dużymi oknami wnętrzach - w kościołach parafialnych - Wrocławia - św. Elżbiety (gdzie nawa główna osiągnęła wysokość ok. 29,00 m i proporcje przekroju poprzecznego 1: 2,9) i św. Marii Magdaleny, NM Panny na Piasku (hala) czy innych miast Śląska - śś. Piotra i Pawła w Strzegomiu, św. Stanisława i Wacława w

Świdnicy, śś. Piotra i Pawła w Namysłowie, św. Mikołaja w Brzegu, śś. Piotra i Pawła w Legnicy, i in. Wiele z tych obiektów projektowanych jest już bez podziału ściany tak silnymi elementami wertykalnymi jak wiązki służek - żebra osadzone są w nich na wspornikach lub wpuszczone w ścianę. Uzyskana przez to duża połać gładkiej ściany akcentowana jest tylko delikatnymi podziałami pionowymi za pomocą lizen czy płytkich służek wielobocznych.

Ten nowy nurt gotyku zapoczątkowany został przez wzniesienie kilku monumentalnych obiektów, rozpoczętych jeszcze w 3 tercji XIII w.: kolegiaty św. Krzyża i chóru dominikanów we Wrocławiu oraz kościołów cysterskich - halowego w Kamieńcu Ząbkowickim i bazyliki w Lubiążu.

Teza określona na początku pracy, zakładająca że obiekty sakralne wznoszone w latach 1268 do 1320 r. przechodzą okres przekształceń w nowym duchu, głównie w sposobie kształtowania wnętrza - jego proporcji i detali architektonicznych, ale także sposobie rozwiązania elementów konstrukcyjnych oraz wyraźnym zwiększeniu wysokości kościołów, **została potwierdzona**. Praca wykazała, że zbadane obiekty posiadają cechy zarówno gotyku klasycznego, najpełniej wyrażonego w kaplicy św. Jadwigi, jak też elementy następnej epoki w gotyku śląskim, występującej po 1320 r.

Sądzę, że przedstawiona dysertacja w znacznym stopniu zwiększa zakres wiedzy na temat kierunku rozwoju architektury śląskiej w 3. tercji XIII w. na tle wcześniejszych i późniejszych dokonań budowlanych.

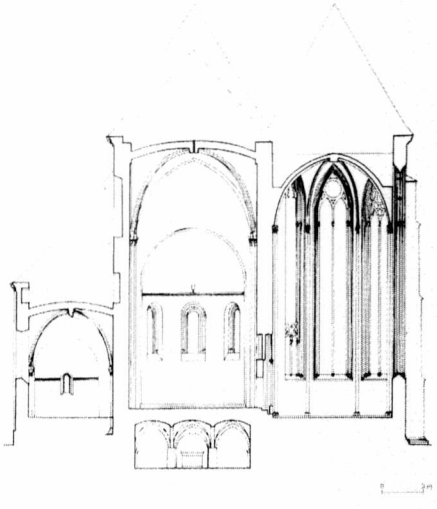

Trzebnica – kaplica św. Jadwigi

ok. 1268 r.

proporcje: **1 : 2**

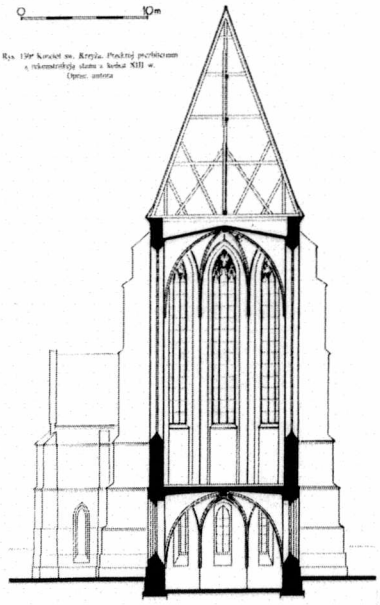

Wrocław – kościół św. Krzyża

ok. 1288 - 1300 r.

1 : 2

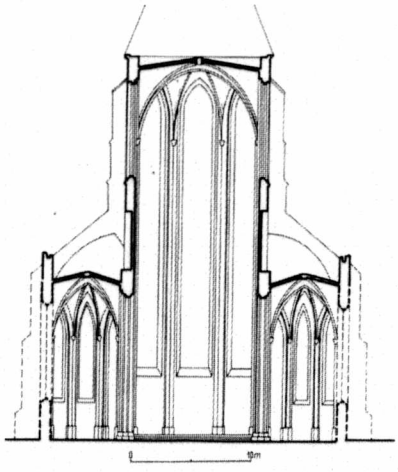

Wrocław – kościół św. Elżbiety

ok. 1320 r.

1 : 2,9

9 Bibliografia

skróty zastosowane w dysertacji:

AGwP -"Architektura gotycka w Polsce" (1995), pod red. Teresy Mroczko i Mariana Arszyńskiego z cyklu: „Dzieje sztuki polskiej", Warszawa.

CDS - "Codex diplomaticus Silesiae" (1857-1930), Hrsg. von dem Vereine fur die Geschichte und Alterthum Schlesiens, t. 1- 36, Breslau.

CDT - Listinar Tesinska. (1958-1972), "Codex diplomaticus Ducatus Tessinensis" (wyd. E.Nemec), t. 1, (1155-1526), Cesky Tesin.

KF - „Kronika Fürstenheima" (1937), [w:] K. Kantak, „Franciszkanie polscy", Kraków.

KZSwP - "Katalog Zabytków Sztuki w Polsce" (1951-1992), red. J. Z. Łoziński

LBS - "Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fiirstenthiimer im Mittelalter", (1881-1883), wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, t. 3, Leipzig.

RS - „Regesten zur schlesien Geschichte":

(1875-1886), t. 1, "Bis zum Jahre 1250"; t. 2, "1251 bis zum Jahre 1280"; t. 3, "1281 bis zum Jahre 1300", wyd. C.Grünhagen, [w:] CDS, t. 7, Breslau,

(1892), t. 4, 1301-1315, wyd. C.Grünhagen i K. Wutke, [w:] CDS, t. 16, Breslau,

(1898), t. 5, 1316-1326, wyd. C.Grünhagen i K. Wutke, [w:] CDS, t. 18, Breslau,

(1903), t. 6, 1327-1333, wyd. C.Grünhagen i K. Wutke, [w:] CDS, t. 22, Breslau,

(1923), t. 7, 1334-1337, wyd. K. Wutke, [w:] CDS, t. 29, Breslau,

(1930), t. 8, 1338-1340, wyd. K. Wutke i E. Randt, [w:] CDS, t. 30, Breslau.

1. Andrzejewski A., Kajzer L., Pietrzak J. (2000), „Badania archeologiczno-architektoniczne w klasztorze cysterskim w Jemielnicy", województwo opolskie, [w:] „Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1996 roku", Katowice.
2. Architektura gotycka w Polsce (1995), pod red. Teresy Mroczko i Mariana Arszyńskiego z cyklu „Dzieje sztuki polskiej", Warszawa.
3. Arndt W. (1866), "Annales Grissovienses Maiores", [w:] "Monumenta Germaniae Historica", T. 19, Hannoverae.
4. Augustyniak Jerzy, Grzybkowski Andrzej, Kunkel Robert (1992), „Marginalia Suleioviana", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy", pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.
5. Bach A. (1841), „Urkundliche Kirchengeschichte der Graftschaft Glatz", Breslau.
6. Bach A. (1859), „Geschichte und Beschreibung des Klostertiftes in Trebnitz", Bd. 1-2, Neisse,
7. Baszkiewicz Jan (1975), „Rola Piastów w procesie zjednoczenia państwowego Polski do roku 1320" [w:] „Piastowie w dziejach Polski" pod red. Romana Hecka, Ossolineum.
8. Białoskórska Krystyna (1974), „Kierunki ewolucji architektury cysterskiej w XIII w." [w:] „Sztuka i ideologia XIII w." pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum,
9. Białoskórska Krystyna (1975), „Tradycjonalizm i jego źródła w architekturze polskiej 2 poł. XIII w. i pocz. XIV w." [w:] „Sztuka i ideologia XIV w." pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.
10. Białoskórska Krystyna (1992), „Czy o wyborze miejsca na założenie opactwa cysterskiego decydowały zawsze wskazania reguły? Między teorią a rzeczywistością", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy", pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

11. Bimler K. (1941), " Der Breslauer Dombaumeister Peter rote aus Halle", [w]: Bimler K.,"Qellen zur schlesischen Kunstgeschichte" H.6, Breslau, s. 3-30,
12. Bretschneider (1927), „Urkundenbuch der Stadt Münsterberg", Teil 1, , Regest 13,
13. Broniewski Tadeusz (1965, 1973) „ Trzebnica ", z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki". Ossolineum (wznowienie 1973).
14. Broniewski Tadeusz, Kozaczewski Tadeusz (1967) „Pierwotny kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (wyniki badań)", [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", tom XII, Warszawa, z. 4, 3.
15. Bruck G (1873), "Aus der Pfarrkirche zu Leobschütz", Schl. Provbll., 12,
16. Bukowski M. (1948), "Odbudowa katedry wrocławskiej", [w:]"Ochrona Zabytków", 1:, nr 1, s. 31-36,
17. Bukowski M. (1962), "Katedra wrocławska. Architektura. Rozwój, zniszczenie, odbudowa." Wrocław,
18. Bukowski M. (1974), "Katedra wrocławska", Wrocław,
19. Burgemeister L. (1930), „Die Kunstdenkmaler der Stadt Breslau", Bd. I, Breslau,
20. Burgemeister L., Grundmann G. (1930), „Die Kunstdenkmaler der Stadt Breslau". Teil 1, "Die kirchlichen Denkmäler der Dominsel und der Sandinsel". Breslau.
21. Burgemeister L., Grundmann G. (1933), "Die Kunstdenkmaler der Stadt Breslau". Teil 2. "Die kirchlichen Denkmäler der Altstadt". Breslau.
22. Burgemeister L., Grundmann G. (1934), "Die Kunstdenkmaler der Stadt Breslau". Teil 3. "Die kirchlichen Denkmäler der Altstadt (Fortsetzung) und des erwiteren Stadtgebietes". Breslau.
23. Büsching J. G. (1817), "Die älteste Kirche zu kloster Leubus, Wochentliche Nachrichten für Freunde der Geschichte und Gelehrheit des Mittelalters", 3: 1817, s.198-200.
24. Canivez R.P.J (1933-1941), "Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786", Wyd. J.M. Canivez, Louvian. T. II i III, (Jemielnica T. III, s. 291, par. 20).
25. CDS IX (1870), „Urkunden der Stadt Brieg", Breslau, s. 3.
26. Cehak-Hołubiczowa Helena (1955),,Śląski Olimp"[w:] „Szkice z dziejów Śląska" pod red. Ewy Maleczyńskiej, Warszawa.
27. Cempa Józef, Kozaczewski Tadeusz, Mularczvk Jerzv (1976), „Badania kościoła i klasztoru franciszkańskiego w Głogowie",[w:] „Raport" nr 30, Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
28. Chłopocka Helena (1987), „Fundacje cysterskie w Polsce średniowiecznej w poglądach historiografii polskiej",[w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki" pod red. Jerzego Strzelczyka. Poznań.
29. Chmarzyński Gwido (1950), „Sztuka", [w]: „Dolny Śląsk", red. K. Sosnowski, M. Suchocki, Poznań, cz. 1, s. 93-118, 143-160, 179-192, 278-294, 350-369,423-452; cz. 2, s. 44-79, 149-173, 237-268.
30. Chorowska Małgorzata (2003), "Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne", Wrocław.
31. „Chronik des Martin von Bolkenhain" (1883), [Kronika Marcina z Bolkowa] [w:] RS, Bd. 12, Breslau, (Bolków, s. 1-18).
32. Chrzanowski T., Kornecki M (1961-1967), Warszawa, [w:] „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce", red. J. Z. Łoziński, Warszawa 1951-1992,
33. Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian (1974), „Sztuka Śląska Opolskiego. Od średniowiecza do końca w. XIX.",Wyd. Literackie. Kraków
34. Chutkowski Janusz (1996), „Piastowscy władcy Głogowa" wyd. „WERK", Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Głogowie, Głogów.
35. Ciemnołoński Janusz (1974), „Ze studiów nad bazyliką w Pelplinie", [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" tom XIX, Warszawa, z. 2.
36. Cieński Tadeusz (1965), „Rzeźba nagrobna Henryka IV Wrocławskiego a zachodnia sztuka nagrobkowa" [w] „Roczniki Sztuki Śląskiej" tom III, Wrocław
37. Cnotliwy Tadeusz (1987), „Sprawozdanie z badań archeologicznych w kościele klasztornym w Lubiążu", [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki" pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.
38. "Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae", wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1964,
39. "Codex Diplomaticus Silesiae" (1857 – 1930). (występuje jako CDS) Hrsg. von dem Vereine für die Geschichte und Alterthum Schlesiens, Breslau,

40. „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy" pod red. Jerzego Strzelczyka. Poznań 1992.
41. Czapla Krzysztof (2005), „Wstępne sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych kościoła parafialnego p.w. św. Mikołaja w Głogowie".
42. Czerner Rafał, Lasota Czesław (1988) „Rozwój architektury kościoła franciszkanów w Lwówku Śląskim" [w:] „Prace Naukowe instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej', Nr 19, seria „Studia i Materiały" Nr 9.
43. Czerner Rafał i Lasota Czesław (1997), "Wstępne propozycje programu badań i przebiegu prac konserwatorskich w kościele pofranciszkańskim w Brzegu". Wojewódzki Konserwator Zabytków w Opolu,.
44. Czerner Rafał (1998), „Uzupełniające oględziny kościoła pofranciszkańskiego w Brzegu".
45. Dehio G., „Handbuch der Deutschen Kunstdenkmaler", Bd. 2, „Nordostdeutschland", Berlin 1906; 5. Aufl. Bearb. Von J. Kohte, Berlin 1922; 3. Aufl. Berlin 1926; 5. Aufl. Berlin 1940.
46. „Die Kirchengeschichte des Kreises Bolkenhain in der Provinz Schlesien", Hrsg. von der Mitgliedern der Bolkenhainer Diöcesankonferenz. Jauer 1851 (Bolków).
47. Dittmans M.S. (1855), "Chronik der Abte von Leubus", Ztschr. Ver. Gesch. Schl., 1:, s. 271-297.
48. Dobrowolski T. (1948), "Sztuka na Śląsku", Katowice-Wrocław,
49. Drabina Jan (1998), „Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV w." Wyd. „Skryba" Wrocław.
50. Drabina Jan (2000), „Historia miast śląskich w średniowieczu", Kraków
51. „Dzieje sztuki polskiej" (1984) – WSiP Warszawa
52. Dziewulski W. (1968), „Grodków w dwóch pierwszych wiekach swego istnienia, Z przeszłością i teraźniejszością Grodkowa", Opole,
53. Erdman F. W. (1850), "Beschreibung der Kathedralkirche ad S. Joannem und der Kirche zum heiligen Kreuz auf der Dominsel zu Breslau", Breslau,
54. Estreicher Karol (1990), „Historia sztuki w zarysie" Warszawa-Kraków
55. Eysmontt Janina (1978) „Architektura pierwszych kościołów franciszkańskich na Śląsku" [w:] „Z dziejów sztuki śląskiej" pod red. Zygmunta Świechowskiego, Warszawa
56. Eysmontt Janina, Kutzner Marian (1983) „Gotycka architektura kościoła św. Mikołaja w Głogowie" [w:] „Roczniki Sztuki Śląskiej" tom II, Wrocław.
57. Fischer C.F.E. (1803), "Geschichte und Beschreibung der schlesischen Fürrstenhauptstadt Jauer, grössentheils nach handschriftlichen Urkunden bearbeitet". T.1, Jh. 900 bis 1526, Jauer.
58. Fischer C.F.E. (1818), "Chronik der Schlesischer Kreisstadt Jauer von 1008 bis 1817", Jauer.
59. Fischer C.F.E., Stuckart C.F. (1819-1821), "Zeitgeschichte der Städte Schlesiens mit Abbildungen herausgeben", Bd. 1-3, Schweidnitz (Gliwice)
60. Frazik Józef Tomasz (1961), „Poglądy na rolę żebra w sklepieniach gotyckich" [w:] „Biuletyn Historii Sztuki" Nr 4, Warszawa, rok XXIII
61. Frazik Józef Tomasz (1967), "Zagadnienie sklepień o przęsłach trójpodporowych w architekturze średniowiecznej", Fol. Hist. Art., 4:, s. 5-59.
62. Frey Dagobert (1938), "Die Kunst im Mittelalter", [w:] H. Aubin, "Geschichte Schlesiens", Bd. 1,Breslau,
63. Gębarowicz Mieczysław (1934), „Architektura i rzeźba na Śląsku do schyłku XIV wieku", [w]: "Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400", T 3, red. W. Semkowicz, Polska Akademia Umiejętności, Kraków
64. Gębarowicz Mieczysław (1935), „Stosunki artystyczne Śląska z innemi dzielnicami polskiemi", Wyd. Instytutu Śląskiego, Katowice.
65. Gogacz Mieczysław (1974), „Punkty wyjścia analizy filozoficznej w głównych odmianach metafizyki XIII w." [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum,
66. Gorzkowski Roman (1999), "Kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Złotoryi", Złotoryja,
67. Gröger T. (1882), "Die katholische Stadtpfarrkirche zu Leobschütz", Leobschütz.
68. Grüger Heinrich (1970), "Morimond, die Mutterabtei der schlesischen Zisterzienserklöster", Arch. schl. Kirchengesch., 28:, s. 1-28.
69. Grüger Heinrich (1979), "Die Chortypen der niederschlesischen Zisterziensergruppe", Ztschr. Ostforsch., 19:, H. 2, s. 245-268.

70. Grüger Heinrich (1981), „Schlesischer Klosterbuch, Leubus, Zisterzienserabtei, Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelmsät zu Breslau“, ,
71. Grüger Heinrich (1987), "Die Beobachtung der Statuten von Citeaux bei den Zisterziensern in Schlesien ", [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki " pod red Jerzego Strzelczyka. Poznań
72. Grundman Günter (1935), "Jahresbericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmaler Niederschlesiens fiir die Jahre 1932, 1933 und 1934",Schlesische Heimatpflege, 1:1935,
73. Grundman Günter (1944), "Deutsche kurs im befreiten Schlesien", Breslau (Gliwice).
74. Grünhagen C. (1871), „Kurze Anlagen der Franziskaner zu Löwenberg“, Ztschr. Ver. Gesch. Schles., 11: 1871,
75. Grünhagen C., „Regesten zur schlesien Geschichte“, (dalej występuje jako RS.)
76. Grzybkowski Andrzej (1992) „Centralne gotyckie jednonawowe kościoły krzyżowe w Polsce. Forma a znaczenie" [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" tom XXXVII Warszawa, z. 2.
77. Grzybkowski Andrzej (1994), „Kaplica zamkowa w Raciborzu”, [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, tom XXXIX, Warszawa.
78. Hanulanka Danuta (1971), "Sklepienia późnogotyckie na Śląsku", Wrocław,
79. Hasak M. (1907), "Die Erweiterungsbauten der Stadtpfarrkirche zu Leobschütz", Ztschr. Christl. Kunst, 20: 1907,
80. Hasak M. (1907-1908), "Die katholische Stadtpfarrkirche zu Leobschütz", Oberschlesien, 6: 1907-1908,
81. Heck Roman 1975), "Piastowie Śląscy a Królestwo Polskie w XIV-XV w." [w:] „Piastowie w dziejach Polski” pod red Romana Hecka, Ossolineum.
82. Heinrich A (1911), „Geschichte des Fiirstentums Sagan“, Sagan, s. 576.
83. Heyne J. (1860-1868), „Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau“, Bd. 1-3, Breslau 1860-1868.
84. „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki” pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań 1987
85. „Historia Sztuki Polskiej” pod red. Tadeusza Dobrowolskiego, tom 1, część 4, „Sztuka gotycka 1240-1520”, Kraków 1965
86. Hoffmann H. (1937), „Kirchen und Kapellen in Sagan“, Breslau 1937.
87. Idzikowski F. (1863), „Geschichte der Stadt Oppeln“, Oppeln, s. 72.
88. Irgang W. (1988), „Altere Geschichte der Stadt Brieg in ihnem schlesischen Umfeld“ Goslar/Bochum
89. Jasiński K. (1973), „Rodowód Piastów Śląskich”, t. 1, Wrocław, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, seria A, nr 154, s. 46-48, przyp. 17.
90. Jażdżewski Konstanty Kl. (1987), "Problem średniowiecznej szkoły w klasztorze cystersów w Henrykowie"
[w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki” pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.
91. Jongelini G. (1640), "Notitia abbatiarum Ordinis Cistenciensis per orbem universum", Colonia, (Jemielnica s. 56,)
92. Jungnitz J. (1887), "Die Urkunde im Turmknopfe der Kreuzkirche zu Breslau", Ztschr. Ver. Gesch. Schles. 21: 1887, (4903)
93. Jungnitz J. (1907), "Visitationsberichte der Diozese Breslau", Archidiakonat Glogau, Breslau.
94. Kaczmarek Michał (1987), „W trosce o najsłabszych. Działalność charytatywna Śląskich klasztorów cysterskich rodziny lubiąskiej", [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki” pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.
95. Kaczmarek Romuald, Witkowski Jacek (1992), „Fundacje artystyczne opatki trzebnickiej Krystyny Katarzyny z Wierzbna Pawłowskiej", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy” pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.
96. Kaczmarek Romuald, Witkowski Jacek (1992), „Historia i tradycja średniowieczna w sztuce Cystersów Europy Środkowowschodniej (XVII - XVIII w.)", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy” pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.
97. Kaletyn Tadeusz (1992), „Stan badań archeologicznych nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w Lubiążu”, [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy” pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

98. Kaletyn Tadeusz, Łużyniecka Ewa (1987), „Sprawozdanie z badań średniowiecznego klasztoru cysterskiego w Lubiążu w latach 1982-1984", [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki" pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

99. Kalinowski Konstanty (1970), "Lubiąż" z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki"', Ossolineum

100. Kantak K. (1937), „Franciszkanie polscy", T. I, Kraków,.

101. Karłowska - Kamzowa Alicja (1965), „Gotyckie malarstwo ścienne na Śląsku" [w:] „Roczniki Sztuki Śląskiej" tom III. Wrocław

102. Karłowska - Kamzowa Alicja (1991), „Sztuka Piastów Śląskich w średniowieczu", Wrocław.

103. Karłowska - Kamzowa Alicja (1992), „Perspektywy badań nad sztuki cysterski w Polsce", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy" pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

104. „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce" (1951-1992), red. J. Z. Łoziński, Warszawa, T.7, „Województwo opolskie", pod red T. Chrzanowskiego, M. Korneckiego, Warszawa 1961-1967,

105. Kaźmierczvk Józef (1970) „Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu" Ossolineum, część II

106. Kębłowski Janusz (1970), „Chór kolegiaty głogowskiej", [w:] „Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego", Komisja historii VII, z. 3, Zielona Góra.

107. Kębłowski Janusz (1971), „Pomniki Piastów Śląskich w dobie średniowiecza", Ossolineum

108. Kębłowski Janusz (1972), "Nysa", z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki" Ossolineum

109. Kębłowski Janusz (1974), „Zagadnienie genezy posagów w zachodnim chórze katedry naumberskiej" [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

110. Kębłowski Janusz (1976), „Polska sztuka gotycka", Warszawa.

111. Kębłowski Janusz (1981) , „Studia nad trzebnicko-legnickimi warsztatami rzeźbiarskimi" [w:] „Z badań trzynastowiecznej architektury na Śląsku i w Czechach", Prace naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej Nr 15, seria: Studia i Materiały Nr 8.

112. Kębłowski Janusz (1987), „Dzieje sztuki polskiej. Panorama zjawisk od zarania do współczesności", Wyd. Arkady, Warszawa

113. KF (1937), „Kronika Fürstenheima", [w:] K. Kantak, „Franciszkanie polscy", T. 1, 1237-1517. Kraków

114. Kiersnowski Ryszard (1977), „Życie codzienne na Śląsku w wiekach średnich", Warszawa.

115. Kleiber H. (1864-1866), "Geschichte der Stadt Leobschütz", Leobschütz.

116. Kłoczowski Jerzy (1974), „Franciszkanie a sztuka europejska XIII wieku" [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

117. Kłoczowski Jerzy (1975), „Rozwój środkowowschodniej Europy w XIV wieku" [w:] Sztuka i ideologia XIV wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

118. Kłoczowski Jerzy (1998), „Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza", Warszawa.

119. Knie J.G. (1845), "Alphabetisch-statistisch-topographische Ubersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte Königl. Preuss.Provinz Schlesien". Breslau (Gliwice).

120. Kögler J. (1881/1882), "Historische Nachrichten von der Pfarrkirche des hl. Erzengels Michael in der Königl", „Preussichen Immediat – Stadt Habelschwerdt", „ Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatskunde der Grafschaft Glatz", 1:1881/1882.

121. Kögler J. (1881/1882), „Historische Nachrichten von der Pfarrkirche des hl. Erzengels Michael in Habelschwerdt", „ Vierteljahrsschrift für Geschichte und Heimatskunde der Grafschäft Glatz", 1:1881/1882.

122. König A. (1866), "Das Kalendarium des Breslauers Kreuzstifts", Ztschr. Ver. Gesch. Schl., 7: 1866.

123. Kowalski Stanisław (1976), „Zabytki środkowego Nadodrza"'- katalog architektury i urbanistyki, Lubuskie Tow. Naukowe, Zielona Góra.

124. Kozaczewska-Golasz Hanna (1979), „Drewniane kolebki w budownictwie średniowiecznym" [w:] „Kwartalnik Architektury i urbanistyki" tom XXIV, z. 2, Warszawa.

125. Kozaczewska-Golasz Hanna (1980), „Halowe budowle sakralne Śląska w XIII wieku", IHASiT Politechniki Wrocławskiej, Raport Serii Sprawozdania Nr 29, Wrocław.

126. Kozaczewska-Golasz Hanna (1986), „Miejskie kościoły parafialne pierwszej połowy XIII wieku na Śląsku" [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki"' tom XXXI, z. 1, Warszawa.

127. Kozaczewska-Golasz Hanna (1997), „Średniowieczne kościoły halowe Wrocławia" [w:] „Świątynia" pod red Jerzego Rozpędowskiego, z cyklu "Architektura Wrocławia" tom 3, Wrocław

128. Kozaczewska-Golasz Hanna, Kozaczewski Tadeusz (1988), „Kościół pocysterski p.w. N.M. Panny w Kamieńcu Ząbkowickim" [w:] „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", Nr 19, seria: Studia i Materiały Nr 9.

129. Kozaczewska-Golasz Hanna, Kozaczewski Tadeusz (1989), „Trzynastowieczny kościół N.P. Marii w Złotoryi" [w:] „Prace naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", Nr 22, , seria: Studia i Materiały Nr 11.

130. Kozaczewska-Golasz Hanna, Kozaczewski Tadeusz (1997)„„Wczesne kościoły halowe i ich geneza" [w:] „Architectus", Wrocław.

131. Kozaczewski Tadeusz (1960), „Kościół Klarysek, dwór księżnej Anny a Dom Kupców" [w:] „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej", Architektura IV, Komunikaty II, Nr 36,

132. Kozaczewski Tadeusz (1963), „Pierwotny kościół franciszkański we Wrocławiu", [w:] „Rozprawy Komisji Historii Sztuki WTN", tom III.

133. Kozaczewski Tadeusz (1970), „Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych powadzonych w Głogowie w 1966 r.", [w:] „Prace Lubuskiego Tow. Naukowego", Komisja historii VII, z. 3, Zielona Góra.

134. Kozaczewski Tadeusz (1970), „Sprawozdanie z badań architektoniczno- archeologicznych prowadzonych w Głogowie w latach 1963- 1965" [w:] „Prace Lubuskiego Tow. Naukowego", Komisja historii VII, z. 3, Zielona Góra.

135. Kozaczewski Tadeusz (1970), „Założenie franciszkańskie w Głogowie z połowy XIII w", [w:] „Prace Lubuskiego Tow. Naukowego", Komisja historii VII, z. 3, Zielona Góra.

136. T. Kozaczewski (1972), „Wielkość i program budowy miasta średniowiecznego", Prace Naukowe IHASz i T. P.Wr., nr 4, seria Monografie nr 3, Wrocław 1972 r.

137. Kozaczewski Tadeusz (1972), „Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele Św. Idziego we Wrocławiu" [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" tom XVII, z. 2, Warszawa.

138. Kozaczewski Tadeusz (1973), „Głogów - miasto średniowieczne" [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", tom XVIII, z. 1, Warszawa.

139. Kozaczewski Tadeusz (1973), "Fundacje klasztorne Henryka Brodatego i Henryka Pobożnego. Zagadnienie wielkości i chronologii" [w:] Artykuły i Studia materiałowe, „Sobótka", z. 4.

140. Kozaczewski Tadeusz (1974), „O programie, wielkości i układzie przestrzennym malago śląskiego miasta średniowiecznego" [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

141. Kozaczewski Tadeusz (1975), "Forum Vratislaviensis, Civitas Vratislaviensis, Civitas Vratislavia" [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" tom XX, z 4, Warszawa.

142. Kozaczewski Tadeusz (1975), "Przyczyny rozwoju budownictwa murowanego na Śląsku w XII wieku [w:] Artykuły i Studia materiałowe, „Sobótka", z. 1.

143. Kozaczewski Tadeusz (1982), „O niektórych niewyjaśnionych problemach budowlanych kościoła poklasztornego w Trzebnicy" [w:] „Biuletyn Historii Sztuki", Nr 1 , Warszawa, rok XXN.

144. Kozaczewski Tadeusz (1989), „Pierwotne założenie kościoła Cystersów w Henrykowie" [w:] „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", Nr 22, seria: Studia i Materiały Nr 11.

145. Kozaczewski Tadeusz (1995), „Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku, t. I-IV, Wrocław

146. Krassowski Witold (1990), „Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski" tom 2, „Budownictwo i architektura w warunkach rozkwitu wielkiej własności ziemskiej (XIII w. - trzecia ćwierć XIV w.)", Wyd. Arkady, Warszawa.

147. Krebs J. (1840), "Der Gebirgswander oder vierzehn Tage im Schlesien Gebirge", Breslau. (Głogów).

148. Kronika Fürstenheima (1937), (występuje jako KF) [w:] K. Kantak, „Franciszkanie polscy", T. 1, 1237-1517. Kraków,

149. „Księga Henrykowska" (1949), Poznań.

150. Kutzner Marian (1955), "Problem tradycjonalizmu w śląskiej architekturze XV i początku XVI w., [w]: „Późny gotyk", s. 227-242, Warszawa.

151. Kutzner Marian., „K.H. Clasen (1959), "Deutsche Gewölbe der Spätgotik", Berlin 1958, [rec.] "Kwart. Archit. Urban.", 4: 1959, z. 3-4, s. 310-317.

152. Kutzner Marian, (1964), „Gotycka przebudowa kościoła klasztornego w Trzebnicy", Spraw. WrTN, 19:1964, s. 115-122.

153. Kutzner Marian (1965), "Gotycka architektura kościoła św. Krzyża we Wrocławiu", mps. UAM Poznań,

154. Kutzner Marian (1965), "Racibórz", Wrocław.

155. Kutzner Marian (1967), "Studia nad kultura artystyczna Raciborza", [w]: "Szkice z dziejów Raciborza", s. 63-109, Katowice.

156. Kutzner Marian (1967), „Gotyk śląski XIV wieku", [w:] „Sztuka Wrocławia" pod red. Tadeusza Broniewskiego i Mieczysława Zlata, Wrocław.

157. Kutzner Marian (1967), "Der Gotische Umbau der Klosterkirche in Trzebnica, Künstlerische Beziehungen Sachsens und Thüringens in Schlesien". [w]: "Kunst des Mittelalters in Sachsen". Festschrif Wolf Schubert., s. 107-116 Weimar. (Trzebnica, Złotoryja)

158. Kutzner Marian (1967), "Sztuka gotycka 1250-1500. Architektura". [w]: "Sztuka Wrocławia", red. T. Broniewski, M. Zlat, s.52-182, Wrocław.

159. Kutzner Marian (1969), „Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200-1330",Toruń.

160. Kutzner Marian (1974), „Społeczne uwarunkowania rozwoju śląskiej architektury w latach 1200-1330", [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

161. Kutzner Marian (1975), „Kościoły bazylikowe w miastach śląskich XIV wieku", [w:] „Sztuka i ideologia XIV wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

162. Kutzner Marian (1987), „Czy cystersi spełnili w Europie Środkowej rolę pionierów sztuki gotyckiej?", [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki " pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

163. Kutzner Marian (1995), „Śląsk. Okres 1200- 1350 wieku" [w:] „Architektura gotycka w Polsce" pod red. Teresy Mroczko, i Mariana Arszyńskiego z cyklu "Dzieje sztuki polskiej" , Warszawa.

164. Labuda Gerard (1975), „Piastowie twórcami państwa polskiego", [w:] „Piastowie w dziejach Polski" pod red. Romana Hecka, Ossolineum.

165. Lasota Czesław (1982), „Badanie archeologiczno–architektoniczno-konserwatorskie w kościele św. Wincentego we Wrocławiu" [w:] „Raport z Serii Sprawozdania", nr 58, Wrocław.

166. Lasota Czesław, Rozpędowski Jerzy (1980), „Pierwotny kościół parafialny św. Wawrzyńca i św. Elżbiety we Wrocławiu". [w:] „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej Nr 93 seria: Studia i Materiały Nr 6

167. Lasota Czesław, Rozpędowski Jerzy (1981), „Rozwój przestrzenny kościoła franciszkanów we Wrocławiu", [w:] „Z badań trzynastowiecznej architektury na Śląsku i Czechach" „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuk i Techniki Politechniki Wrocławskiej Nr 15, seria Studia i Materiały Nr 8.

168. Lasota Czesław, Skolik Lech, Rozpędowski Jerzy, Brzozowski Wojciech (1980), „Kościół i klasztor p.w. św. Jakuba i św. Wincentego we Wrocławiu", [w:] „Raport z Serii Sprawozdania", nr 39, Wrocław.

169. Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fiirstenthiimer im Mittelalter (w tekście jako LBS), (wyd. C. Griinhagen, H. Markgraf), t. 3, Leipzig 1881-1883.

170. Listinar Tesinska. "Codex diplomaticus Ducatus Tessinensis" (w tekście jako CDT), (wyd. E.Nemec), t. 1, (1155-1526), Cesky Tesin 1958-1972.

171. Lucae F. (1689), "Schlesiens Curiense Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronik von Ober- und Nieder-schlesien". Francfurt am Mayn.

172. Luchs M. (1872), „Schlesiesche Fürstenbilder des Mittelalters", Breslau, Th. 14,

173. Lutsch Hans (1859), „Gotische und romanische Stilproblem aus Breslau und Trebnitz", Breslau.

174. Lutsch Hans (1886), „Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau", Breslau, Bd. 1, [w]: „Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien".

175. Lutsch Hans (1889), „Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau", Breslau, Bd. 2, [w:] „Verzeichnis der Kunstdenkmaler der Provinz Schlesien".

176. Lutsch Hans (1891), „Die Kunstdenkmäler des Reg-Bezirks Liegnitz", Breslau, Bd. 3, [w]: „Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien",

177. Lutsch Hans (1894), „Die kunstdenkmäler des Reg-Bezirks Oppeln", Breslau, [w]: „Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien".

178. Lutsch Hans (1903), „Register zum Verzeichnis der Kunstdenkmäler Schlesiens", Breslau, Bd.5, [w]: „Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien".

179. Łużyniecka Ewa (1988), „Sklepienia krzyżowe w XIII wieku na Śląsku. Analiza na podstawie pomiarów fotogrametrycznych ", [w:] „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuk i Techniki Politechniki Wrocławskiej Nr 19, seria Studia i Materiały Nr 9.

180. Łużyniecka Ewa (1992), "Sprawozdanie z badań archeologiczno- architektonicznych kościoła klasztornego w Lubiążu w latach 1986- 1987", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy" red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

181. Łużyniecka Ewa (1995), „Architektura średniowiecznych kościołów cysterskich filiacji lubiąskiej", Wrocław.

182. Łużyniecka Ewa (1998), „Architektura klasztorów cysterskich na Śląsku", seria "Szlakami polskiego millenium", Wrocław.

183. Łużyniecka Ewa (1999), „Gotyckie świątynie Wrocławia", Wrocław.

184. Łużyniecka Ewa (2002), "Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie", Wrocław.

185. Machowski Marek (1995), AgwP - Architektura gotycka w Polsce (1995), pod red. Teresy Mroczko i Mariana Arszyńskiego, z cyklu „Dzieje sztuki polskiej", Warszawa.

186. Małachowicz Edmund (1967), „Uwagi o architekturze wnętrza katedry wrocławskiej", [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" tom XII, Warszawa, z. 1, s. 3-15,

187. Małachowicz Edmund (1974), „Badania i konserwacja katedry wrocławskiej". "Ochrona Zabytków", 27: 1974, s. 21-37.

188. Małachowicz Edmund (1975), „Wczesnośredniowieczna architektura kościoła dominikanów we Wrocławiu", [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" tom XX, Warszawa, z. 1, s. 11- 50.

189. Małachowicz Edmund (1976), „Stare Miasto we Wrocławiu. zniszczenie, odbudowa, program", Warszawa.

190. Małachowicz Edmund (1978), "Architektura zakonu dominikanów na Śląsku", [w:] "Z dziejów sztuki śląskiej", pod red. Z. Świechowskiego, Warszawa, s. 93-148.

191. Małachowicz Edmund (1981), „Wrocław na wyspach. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny." Wrocław.

192. Małachowicz Edmund (1986), „Ze średniowiecznego warsztatu budowlanego zakonów żebrzących we Wrocławiu", [w:] „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", Nr 13, seria: Studia i Materiały Nr 6.

193. Małachowicz Edmund (1988), „Prace konserwatorskie i badawcze w katedrze wrocławskiej w latach 1974-1977" [w:] „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, Nr 14, seria: Studia i Materiały Nr 7.

194. Małachowicz Edmund (1994), „Książęce rezydencje, fundacje i mauzolea w lewobrzeżnym Wrocławiu", Wrocław.

195. Małachowicz Edmund (1994), „Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie", Wrocław.

196. Małachowicz Edmund (2000), „Katedra Wrocławska. Dzieje i architektura", Wrocław.

197. Marschall W. (1966), „Alte Kirchenpatrozinien des Archidiakonates Breslau. Ein Beitrag zur ältesten schlesien Kirchengeschichte", Köln.

198. Menzel K. A. (1808), „Geschichte und Belagerung von Breslau von 6-ten Dezember 1806 bis zum 7-yen Januar 1807". Breslau.

199. Miłobędzki Adam (1989), „Zarys dziejów architektury w Polsce", Warszawa.

200. Minsberg F. (1853), "Geschichte der Stadt und Festung Gross-Glogau", Bd. 1, Glogau, s. 109,110.

201. Minsberg P. (1828), "Geschichte der Stadt Leobschütz", Neisse.

202. Mizia Stefan (1997), „Historia Śląska. Popularny zarys dziejów", Wrocław.

203. "Monumenta Germanika Franciscana" (1917), Bd. I, Diiseldorf, s. 68.

204. Morelowski Marian (1963), "Dalemir i Pieszko, dwaj polscy budowniczowie na Śląsku w XIII i XIV w. Magister Pieszko murator". [w:] „Prace Komisji Historii Sztuki Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego"" 3: 1963, s. 51-132, 261-278.

205. Moritz Landwehr von Pragenau, Walter Kuhn (1976), "Geschichte der Stadt Teschen", Würzburg.

206. Mroczko Teresa (1974), „Ruch budowlany na ziemi chełmińskiej w XII wieku" [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

207. Mroczko Teresa (1978), „Polska sztuka przedromańska i romańska"
Wyd. Artystyczne i Filmowe, Warszawa.

208. Müller K.A. (1837), "Vaterländische Bilder, in einer Geschichte und Beschreibung der alten Burgfesten und Ritterschlösser Preussens". T 1, "Die Burgfesten und Ritterschlösser Schlesiens (beider Antheile), so wie der Grafschafft Glatz". Glogau. (Gliwice)

209. Naso E. J. (1667), "Phoenix redivivus ducatuum Svidnicensis et Jauroviensis", Breslau.

210. Neuling H. (1902), „Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters", Breslau.

211. Niemczyk Ernest (1981), „Ambicje architektów średniowiecznych a granice sztuki geometrycznej", [w:] „Z badań trzynastowiecznej architektury na Śląsku i w Czechach". Prace naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej Nr 15,
seria: Studia i Materiały Nr 8.

212. Niewalda W., Maria Filipowicz (1988-1989) „Zamek w Raciborzu. Kościół. Dokumentacja badań architektoniczno-historycznych". Kraków, maszyn. w Rej. Przeds. Inwestycji w Raciborzu, s. 5

213. Olczak Stanisław K. (1987), „Poznańskie księgi święceń jako źródło do badań nad cystersami", [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki" pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

214. Pacak P. (1999), "Kalendarium historii miasta Jawora od 1242 r do 1272 ", Jawor 1999

215. Panofsky Erwin (1971), „Architektura gotycka i scholastyka", [w:] „Studia z historii sztuki", PIW. Warszawa.

216. Panofsky Erwin (1971), „Suger, opat St-Denis", [w:] „Studia z historii sztuki", PIW, Warszawa.

217. Pevsner Nikolaus (1976), „Historia architektury europejskiej", Warszawa.

218. „Piastowie w dziejach Polski" (1975), pod red. Romana Hecka, Ossolineum.

219. Pietrusiński Jerzy (1975), „Katedra krakowska - biskupia czy królewska?"
[w:] „Sztuka i ideologia XIV wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

220. Pilch Józef (1973), „Architektura gotycka kościoła klasztornego cystersów w Lubiążu"
[w:] "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", tom XVIII, Warszawa, z. 1.

221. Pilch Krystyna i Józef (1962), „Zabytki Dolnego Śląska", Wrocław.

222. Poksińska Maria (1993), „Polichromia romańskiej i wczesnogotyckiej rzeźby architektonicznej. Zespól rzeźby trzebnickiej", Toruń.

223. Potthast A. (1858), „Geschichte der ehemaligen Zisterzienseabtei Rauden in Oberschlesien", Leobschütz, Zisterzienseabtei Rauden.

224. „Programm des Kath. Gymnasiums in Sagan", 1887 r.

225. Pysiewicz-Jędrusik Renata, Pustelnik Andrzej, Konopska Beata (1998), "Granice Śląska", Wrocław.

226. Rajman Jerzy (1995), „Jemielnica, wieś i klasztor cysterski na Górnym Śląsku", Katowice 1995, s. 25

227. Rawska-Kwaśnikowa Z. (1954), "Trzy kościoły joannickie na Dolnym Śląsku", Spraw. WrTN, 9: 1954, s. 42-45, Złotoryja

228. Rozpędowski Jerzy (1965), „Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej", [w:] „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", Warszawa, z. 3/4,

229. Rozpędowski Jerzy (1972), „Rozwój przestrzenny kościoła klarysek we Wrocławiu"
[w:] „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", Nr 2, seria: Studia i Materiały Nr 1..

230. Rozpędowski Jerzy (1983), „Kościół Cysterek w Trzebnicy" [w:] „Brzask" pod red. J. Kosa. Trzebnica, Tow. Miłośników Ziemi Trzebnickiej.

231. Rozpędowski Jerzy (1987), „Opactwo pań cysterek w Trzebnicy" [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich Europejskie związki", pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

232. Rozpędowski Jerzy (1987), „Die Architektur der Zisterzienserinnenkirche in Tiebnitz"
Sonderdruck aus „Zeitschrift fur Ostforschung", 36. Jahrgang, Heft 2.

233. Rozpędowski Jerzy (2002), „Kościół św. Jerzego w Ziębicach w świetle ostatnich badań, maszynopis, Wrocław

234. Różycka Ewa, Rozpędowski Jerzy (1979), "Jelenia Góra", Wrocław.

235. RS, „Regesten zur schlesien Geschichte“ :
(1875-1886), t. 1, "Bis zum Jahre 1250"; t. 2, "1251 bis zum Jahre 1280"; t. 3, "1281 bis zum Jahre 1300", wyd. C.Grünhagen, [w:] CDS, t. 7, Breslau,
(1892), t. 4, 1301-1315, wyd. C.Grünhagen i K. Wutke, [w:] CDS, t. 16, Breslau,
(1898), t. 5, 1316-1326, wyd. C.Grünhagen i K. Wutke, [w:] CDS, t. 18, Breslau,
(1903), t. 6, 1327-1333, wyd. C.Grünhagen i K. Wutke, [w:] CDS, t. 22, Breslau,
(1923), t. 7, 1334-1337, wyd. K. Wutke, [w:] CDS, t. 29, Breslau,
(1930), t. 8, 1338-1340, wyd. K. Wutke i E. Randt, [w:] CDS, t. 30, Breslau

236. Rybotycki J. (1995), "Dzieje parafii rzymsko-katolickiej i kościoła św. Marcina w Jaworze 1242-1992", Jawor.

237. Sadowski Tomasz (1998), "Wrocław. Droga do sławy. Szkice z dziejów średniowiecznego miasta", Wrocław.

238. Sadowski Tomasz (1999), "Poczet książąt Wrocławia", Wrocław.

239. Sadowski Tomasz (2001), "Książęta opolscy i ich państwo", Wrocław.

240. Samsonowicz Henryk (1974), „Ideologia mieszczańska w Polsce w XIII wieku” [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

241. Samsonowicz Henryk (1975), „Czynniki integracyjne w kulturze Polski w X1V wieku” [w:] „Sztuka i ideologia XIV wieku" od red. Piotra Skubiszewskiego, PWN.

242. Sartorius A., "Cistercium Bis-Tertium, Vetero-Pragae", MDCC, (Jemielnica s. 1123).

243. Schiedlausky G. (1939), Hartmann R., Eberle H., "Die Bau- und Kunstdenkmaler des Stadtkreises Oppeln", Breslau.

244. Schulte W. (1907), "Geschichte des Breslauer Domes und seine Wiederherstellung", Breslau.

245. Schultz A. (1867), „Dokumente zur Baugeschichte der Nikolai-kirche zu Brieg“, Ztschr. Ver. Gesch.Schles. 8: 1867.

246. Schultz A. (1870), "Die Cistencienser Klosterkirche zu Leubus. Abhandlungen der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Philosoph-historische Abteilung", s. 75-85.

247. „Scriptores rerum Silesiacarum, Namens der Schlesischen Gesellschaft fiir Vaterlandische Cultur hrsg. von G.A. Stenzel“, Breslau 1835-1902, Bd. X,

248. Silnicki Tadeusz (1953), "Dzieje i ustrój kościoła katolickiego na Śląsku do końca wieku XIV", Warszawa.

249. Skibiński Szczęsny (1974), „Program ideowy i funkcje kościoła Franciszkanów w Krakowie” [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" od red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

250. Skibiński Szczęsny (1977), "Pierwotny kościół Franciszkanów w Krakowie w wiekach średnich", Poznań.

251. Skibiński Szczęsny (1996), „Polskie katedry gotyckie” Poznań.

252. Splitt Jerzy Aleksander (1987), „Stan badań archeologiczno-architektonicznych nad męskimi opactwami cysterskimi w Polsce” [w:] „Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki” pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

253. Steige B. G. (1795), "Bolkenhainische Denkwürdigkeiten", Hirschberg (Bolków).

254. Steinborn Bożena (1959), "Złotoryja, Chojnów, Świerzawa", Wrocław,

255. Steinborn Bożena (1982), „Otmuchów, Paczków”, z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki", Ossolineum.

256. Steinborn Bożena, Kozak S. (1971), „Złotoryja, Chojnów, Świerzawa”, z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki” Wrocław.

257. Stenzel G. A. (1855), „Geschichte Schlesiens bis zum Jahre 1335“, Breslau.

258. Stenzel G. A. 1,“ Einleitung zu Bisthum Urkunde“,

259. Stenzel G. A. 2, „Urkundenbuch des Bisthum Breslau“, LXV

260. Stenzel G.A. (1835-1902), „ Scriptores rerum Silesiacarum“, „Namens der Schlesischen Gesellschaft fiir Vaterlandische Cultur“, Breslau.

261. Stulin Jerzy Stanisław (1978), "Kościół joannicki w Strzegomiu i jego znaczenie dla architektury gotyckiej Śląska", [w:] "Z dziejów sztuki śląskiej", pod red. Zygmunta Świechowskiego, Warszawa, s. 151-202.

262. Stulin Jerzy Stanisław (1980), "Śląska architektura sakralna w latach 1300- 1370", mps. IHASiT, Wrocław,

263. Stulin Jerzy Stanisław (1982), "Drogi kształtowania się stylu regionalnego architektury sakralnej na Śląsku w 1 połowie XIV wieku", mps. IHASiT, Wrocław.

264. Stulin Stanisław, Włodarek Andrzej (1995), AgwP - Architektura gotycka w Polsce (1995), pod red. Teresy Mroczko i Mariana Arszyńskiego, z cyklu „Dzieje sztuki polskiej", Warszawa.

265. Sutorius G. B. (1878), "Die Geschichte von Löwenberg aus Urkunde und Handschriften gesamelt", Bd 2, Bunzlau, s. 306.

266. Szczegóła Hieronim (1970), „Z dziejów księstwa głogowskiego w wiekach średnich" [w:] „Prace Lubuskiego Tow. Naukowego", Komisja historii VII, z. 3, Zielona Góra.

267. „Szkice z dziejów Śląska" (1955), pod red. Ewy Maleczyńskiej, Warszawa.

268. „Sztuka i ideologia XIII wieku" (1974), pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

269. „Sztuka i ideologia XIV wieku" (1975), pod red. Piotra Skubiszewskiego, Warszawa.

270. „Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku" (1971), pod red. Michała Walickiego, Warszawa.

271. „Sztuka Wrocławia" (1967), pod red. Tadeusza Broniewskiego i Mieczysława Zlata, Wrocław.

272. „Średniowieczna kultura na Śląsku" (1977), pod red. Romana Hecka, Wrocław.

273. „Świątynia" (1997), pod red. Jerzego Rozpędowskiego, z cyklu "Architektura Wrocławia", tom 3, Wrocław.

274. Świechowski Zygmunt (1955), „Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku", Budownictwo i Architektura, Warszawa.

275. Świechowski Zygmunt (1957), „Uwagi o pierwotnym układzie przestrzennym kościoła pocysterskiego w Henrykowie, [w:] "Kwartalnik Architektury i urbanistyki", t. II, 1957, zeszyt 2, s. 147-149, Budownictwo i Architektura, Warszawa.

276. Świechowski Zygmunt (1978), „Architektura sakralna XII-XV wieku", [w:] „Wrocław, jego dzieje i kultura" pod red. Zygmunta Świechowskiego, Warszawa, s. 91-130.

277. Świechowski Zygmunt (1983), „Budownictwo romańskie w Polsce", Katalog zabytków, Ossolineum.

278. Świechowski Zygmunt (1992), „Architektura polskich cystersów w kontekście europejskim", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy", pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

279. Świechowski Zygmunt (2000), „Architektura romańska w Polsce", Warszawa.

280. Tatarkiewicz Władysław (1990), „Historia filozofii" tom I, "Filozofia starożytna i średniowieczna", Wyd. PWN, Warszawa.

281. Teichmann A. (1880), "Chronik der Stadt Bolkenhain". Bolkenhain.

282. Teichmann A. (1911), "Chronik der Stadt Bolkenhain". Bolkenhain .

283. Thamm J. (1841), "Geschichte der Stadt Habelschwerdt", Habelswerdt.

284. Tintelnot Hans (1943), "Die mittelalteriche Baugeschichteder Breslauer Domes und die Wirkung der Zisterzienser in Schlesien", [w:] "Kunstgeschichtliche Studien". Festschrift für Dagobert Frey. Red. H. Tintelnot. Breslau, s. 248-290.

285. Tintelnot Hans (1951), "Die mittelalteriche Baukunst Schlesiens", Kizingen.

286. Tomaszewski Andrzej (1974), „Wiejskie ecclesie laicorum w wieku XIII", [w:] „Sztuka i ideologia XIII wieku" pod red. Piotra Skubiszewskiego, Ossolineum.

287. Troska F. (18920, "Geschichte der Stadt Leobschütz", Leobschütz.

288. „Urkundenbuch der Stadt Münsterberg,in Schlesien" (1927-32), bearb. Bretschneider P., Bd III, Münsterberg.

289. Volkmer F. (1897), "Geschichte der Stadt Habelschwerdt in der Grafschaft Glatz", Habelschwerdt.

290. Volkmer F., W.Hohaus (1883), „Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz", Bd. 1, Habelschwert.

291. Walicki Michał, (1971), "Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku", Warszawa.

292. Walter E. (1972), "Zur Baugeschichte des Langhauses und des Kleinhores sowie zum fons sacer des Breslauer Domes", Arch. schl. Kirchengesch., 30: 1972, s. 70-92.

293. Walter E. (1973), "Bischof Preczlaus von Pogarell und die bauliche Abhängigkeit des Kleinchores des Breslaues Domes von der Marienkapelle der Krakauer Kathedrale", Arch. schl. Kirchengesch., 31: 1973, s. 201-211.

294. Walter E. (1974), "Zur Baugeschichte der gotischen Grabkapelle der hl. Hedwig in Trebnitz", Arch. Schl. Kirchengesch., 32:1974, s. 21-43.

295. Wattenbach W. (1861), "Monumenta Lubensia", Breslau.

296. Weiss A. (1888), „Chronik der Stadt Breslau von der ältesten bis zur neusten Zeit", Breslau.

297. Weltzel A. (1882), "Chronik Parochie Ostrog bei Ratibor", Ratibor .

298. Weltzel A. (1885), "Geschichte des Ratiborer Archpresbiterat", Historisch-topographisch-statistische Beschreibung der zu demselben gehorigen Dürfer, Kirchen, Kappellen, Schulen usw. Ratibor.

299. Weltzel A. (1895), „Das füstliche Cistercienserstift Himmelwitz", Breslau, (Jemielnica s. 9-10)

300. Wernher F. B. (1755-1766), "Topografia Silesiae", Bd. 1-5, , BU, Wrocław.

301. „Wrocław, jego dzieje i kultura" (1978), pod red. Zygmunta Świechowskiego, Warszawa.

302. Wyrobisz Andrzej (1963), „Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku" [w:] „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu", tom 3, Ossolineum.

303. Wyrwa M. Andrzej (1992), „Rozprzestrzenianie się Cystersów w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich", [w:] „Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy", pod red. Jerzego Strzelczyka, Poznań.

304. „Z dziejów sztuki śląskiej" (1978), pod red. Zygmunta Świechowskiego, Warszawa.

305. „Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem" (1970), Prace Lubuskiego Tow. Naukowego, Komisja Historii VII, z. 3, Zielona Góra

306. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens." Bd. XI.

307. Zieliński Jan (1963), „Kościół farny w Ziębicach i jego architektura z XIII wieku" [w:] „Roczniki Sztuki Śląskiej", tom II. Wrocław.

308. Zimmermann F. A. (1783-1796), „Beiträgen zur Beschreibung von Schlesien", Bd. 1-13, Brieg, T II,

309. Zinkler Alfred, Dagobert Frev, Günter Grundman (1940), „Die Klosterkirche in Trebnitz. Ein Denkmal deutscher Kunst der Kolonisationszeit in Schlesieen" Breslau.

310. Zlat Mieczysław (1961), „Lwówek Śląski", z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki", Ossolineum.

311. Zlat Mieczysław (1965), „Sztuki śląskiej drogi do gotyku" [w:] "Późny gotyk." Warszawa, s. 141-226,

312. Zlat Mieczysław (1975), „Wrocław", z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki", Ossolineum.

313. Zlat Mieczysław (1979), „Brzeg", z cyklu „Śląsk w zabytkach sztuki", Ossolineum.

INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI
WYDZIAŁU ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI WROCŁAWSKIEJ

Architektura sakralna Śląska

z lat 1268 – 1320

KATALOG KOŚCIOŁÓW

Tom II część 1

Kościoły parafialne oraz fundacji książęcych i biskupich

mgr inż. architekt Katarzyna Barczyńska

Praca doktorska

napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. architekta
Hanny Kozaczewskiej-Golasz

Wrocław, 2006 r.

Kościoły parafialne

Spis treści

Kościoły parafialne 2

1 Głogów - kościół parafialny p.w. św. Mikołaja 3

2 Głubczyce – kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii 10

3 Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina 39

4 Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii (i św. Michała Archanioła) 61

Fundacje Książęce 89

5 Racibórz - kaplica zamkowa p.w. św. Tomasza Kantuaryjskiego 90

6 Kościół kolegiacki św. Krzyża we Wrocławiu 103

7 Kościół katedralny p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu 123

Kościoły zostały przygotowane według schematu:

1. Stan badań
2. Badania własne autorki
3. Rekonstrukcja budowli z trzeciej tercji XIII w. i początku XIV w.
4. Dalsze przebudowy w XIV w. i późniejsze do czasów obecnych.
5. Materiał i wymiary z czasu rekonstrukcji
6. Detal architektoniczny
7. Elementy sklepień
    - Żebra i zworniki
    - Sposób oparcia żeber na ścianach i filarach
        - służki schodzące do posadzki
        - służki podwieszone
        - wsporniki
        - żebra podcięte lub wtopione w filary
    - Okna
    - Portale

Kościoły parafialne

1 Głogów - kościół parafialny p.w. św. Mikołaja

Głogów jest miastem położonym około 100 km na północny-zachód od Wrocławia, na drodze do Zielonej Góry.

Kościół wzniesiony został niedaleko średniowiecznego rynku miasta Głogowa, przy zachodniej ścianie średniowiecznych murów obronnych. Został zniszczony podczas ostatniej wojny i pozostał w ruinie do dziś. Prowadzone są w nim prace remontowe i zabezpieczające oraz badania archeologiczne.

Głogów, kościół parafialny św. Mikołaja - widok ruin kościoła od północnego-wschodu.

1.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1218 r. wzmiankowano po raz pierwszy proboszcza Piotra (CDS VII/1, nr 198, s. 102.)

1219 r. wzmianka o archiprezbitrze z Głogowa, Artmondusie, kanoniku wrocławskim (SR nr 218)

1291 r. odnotowano pożar kościoła i miasta (Minsberg, 1853, s. 109,110)

1309 r. fundacja ołtarza zostaje zatwierdzona przez bpa Henryka (CDS XVI, nr 3062, s. 145)

1311 r. wzmianka o kościele (CDS XVI, nr 3217, s.198)

1.2 Stan badań

Obiekt wzmiankowany został przez: F.B. Wernhera (Bd. 1-5, 1755-1766), F.A. Zimmermanna (Bd. 1-13, Brieg 1783-1796), C.F.E. Fischera, C.F. Stuckart (1819-1821, Bd. 1-3).

J. Jungnitz (1907) publikuje akta wizytacji 1580 r. i z XVII w.

H. Lutsch (1891, Bd. 3) (podobnie **H. Tintelnot**, (1951)) pierwotny korpus rekonstruuje jako układ bazylikowy z 1 połowy XIV w., wieżę datuje na XV w., a budowę prezbiterium łączy z zamiarem przebudowy korpusu na halę w końcu XIV w. (pod dachem południowej nawy bocznej pozostało spojenie). Według autora tylko w południowej kaplicy przy wieży zachowało się sklepienie krzyżowe na żebrach o późnogotyckim przekroju, maswerki okien są późnogotyckie i w większości nie zachowały się, a portal pod koniec XIX w. był otynkowany. Formy filarów nie pochodzą ze środowiska śląskiego, a raczej brandenburskiego o przekroju regularnego ośmiokąta z zaznaczona przez gzyms partią głowicową.

G. Chmarzyński (1959, T 1-2, s. 356) powołując się na dokumenty stwierdza istnienie kościoła parafialnego św. Mikołaja już w 1219 r. W obecnej budowli dostrzega pozostałości późnoromańskie – mury obwodowe i układ naw (dwa przęsła pierwotnie kwadratowe).

J. Eysymontt, M. Kutzner (1959; 2: 1963, s. 32-42) - wskazali na jednolitość budowli, datowali ją na lata 1291-1309; rzut prezbiterium łączyli z prezbiterium kościoła św. Wojciecha i kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu, a korpus i filary wiązali z budownictwem marchijskim i związkami warsztatowymi z kościołem parafialnym w Strzelcach Krajeńskich i Gorzowie Wielkopolskim – opracowanie ściany wieży. Najwięcej analogii dostrzegli w kościele w Strzelcach – wspólne proporcje przęseł i przekroju, ukształtowanie nawy głównej, formy arkad i strefy kapitelowej filarów, proporcje żeber (szerokie u podstawy i szybko zwężające się w profilu gruszkowym), oparcie sklepień na ścianach poprzez konsolki.

Podkreślili stopniową redukcję detalu od zachodu w kierunku chóru – na koniec XIII w. określili wieżę z portalem i pomieszczeniami przywieżowymi, korpus i chór na początek XIV w. z wykorzystaniem ścian pierwotnego założenia bazylikowego z połowy XIII w.

K. Czapla (2005) od 2003 r. kieruje badaniami architektoniczno-archeologicznymi w Głogowie m.in. również w kościele parafialnym św. Mikołaja; według wstępnych badań dokończenie korpusu (z pierwszej połowy XIII w.) i jednocześnie jego rozbudowa na zachód o przęsło wieżowe (do korony murów korpusu w wątku wendyjskim) datowana jest przed 1291 r., a po pożarze - w latach 90. i na początku XIV w. (prawdopodobnie do poświęcenia ołtarza w 1309 r.) - rozebranie starego prezbiterium i rozpoczęcie na jego fundamentach, a następnie przedłużenie nowego chóru o trzech przęsłach i zakończeniu wielobocznym.

1.3 Badania własne autorki

Ze względu na bardzo zły stan zachowania ruin kościoła parafialnego i zamknięcie całego terenu ok. 2003 r. do prowadzenia regularnych, kilkusezonowych badań architektoniczno-archeologicznych, autorce udało się wykonać prace badawcze w dość ograniczonym zakresie.

Badania dotyczyły cząstkowych pomiarów i inwentaryzacji detalu XIII-wiecznego oraz badania tkanki murów pod kątem stosowanego wątku i widocznych w bardzo wielu miejscach śladów przemurowań.

Ruiny budowli w obecnym stanie prezentują mury o bardzo przemieszanych wątkach wendyjskim i gotyckim (z różnych okresów). Wątek dwuwozówkowy odczytujemy w wieży i jej aneksach do wysokości korony murów korpusu oraz w dolnej części murów korpusu (z pierwszej połowy XIII w.) Wątek wendyjski przemieszany z gotyckim zastosowano w nadbudowie lub przebudowie pierwotnych murów nawowych do gzymsu koronującego. Wątek gotycki z widocznymi ciemniejszymi główkami (poza korpusem) zastosowano w nowo wymurowanym prezbiterium, którego ściany - już nie istniejące - postawiono na fundamencie w wątku wendyjskim (Czapla, wstępne sprawozdanie - 2005 r.). Ściany są w większej części bardzo przemurowane.

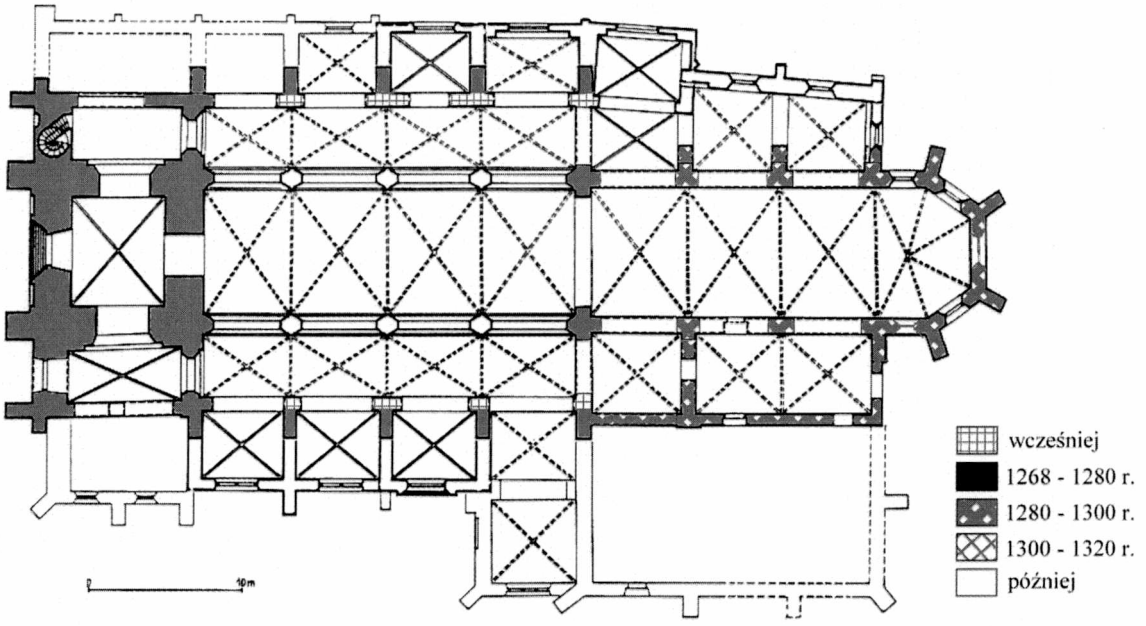

Głogów, kościół parafialny św. Mikołaja - obecny rzut kościoła z rozwarstwieniem chronologicznym faz budowy (rys. autorki wg AGwP, s. 394)

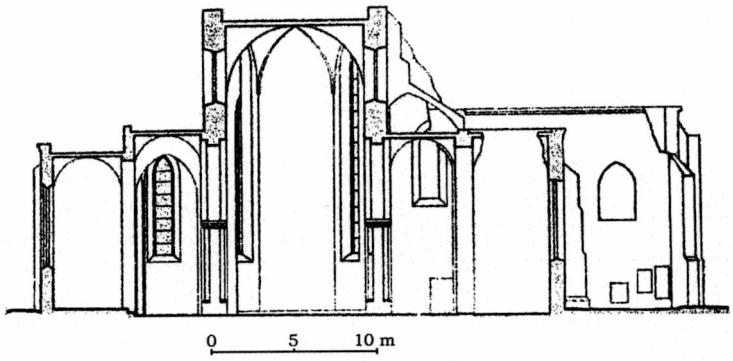

Głogów, kościół parafialny św. Mikołaja - inwentaryzacja przekroju poprzecznego przez korpus kościoła

1.4 Rekonstrukcja kościoła z trzeciej tercji XIII i początku XIV w.

Prawdopodobnie w drugiej połowie XIII w. jeszcze przed pożarem w roku 1291 dostawiono przęsło zachodnie korpusu z masywną wieżą usytuowaną centralnie na osi podłużnej kościoła z aneksami bocznymi. Przęsło to wzniesiono w wątku wendyjskim, prawdopodobnie do wysokości dziś widocznej drugiej kondygnacji, co mniej więcej odpowiadało wysokości gzymsu koronującego nawy głównej.

Badania sugerują (Czapla, Sprawozdanie wstępne - 2005), że prawie jednocześnie z dostawieniem przęsła zachodniego, przebudowano lub ukończono korpus nawowy w układzie bazylikowym. Mury w wątku dwuwozówkowym z pierwszej połowy XIII w. podwyższono (w ramach przebudowy lub zakończenia nadbudową nieukończonego korpusu rozpoczętego ok. 1230 r. [1]) w wątku mieszanym wendyjskim z gotyckim, o zmienionej konstrukcji - dostawiając na styk przypory i nadmurowując ściany już z łękami oporowymi.

Niedługo po pożarze w 1291 r. być może rozpoczęto przebudowę prezbiterium (Czapla, Sprawozdanie wstępne - 2005). Obrzędy liturgiczne związane z funkcjonowaniem kościoła (jako jedynego parafialnego) musiały by zostać przeniesione do ukończonego już korpusu. Rozebrano istniejące mury chóru i na pierwotnych oraz częściowo dostawionych fundamentach[2] wzniesiono trzy przęsła prezbiterium z zamknięciem wielobocznym. Pierwotna długość chóru z pierwszej połowy XIII w. (przed wzniesieniem korpusu) nie została ustalona, nie można stwierdzić o ile zostało powiększone prezbiterium.

---

[1] opinia jednego z badaczy zespołu pod kierownictwem K. Czapli - Rolanda Mruczka z kwietnia 2006 r. - badania w toku

[2] Znaleziono styk murów i zmianę wątku z wendyjskiego na gotycki w odkopanych murach fundamentowych i części dolnej ścian - (Czapla, Sprawozdanie wstępne - 2005)

Kościół został ukończony prawdopodobnie na początku XIV w. Nie można w tej chwili ustalić do kiedy wzniesiono korpus nawowy, ale biorąc pod uwagę rozpoczęcie budowy około 1230 r., prawdopodobne jest zakończenie robót jeszcze przed pożarem w 1291 r. razem z zasklepieniem.

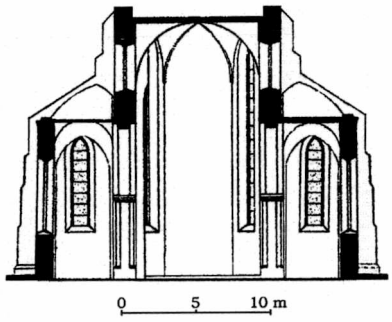

b) przekrój, rekonstrukcja bazyliki po 129

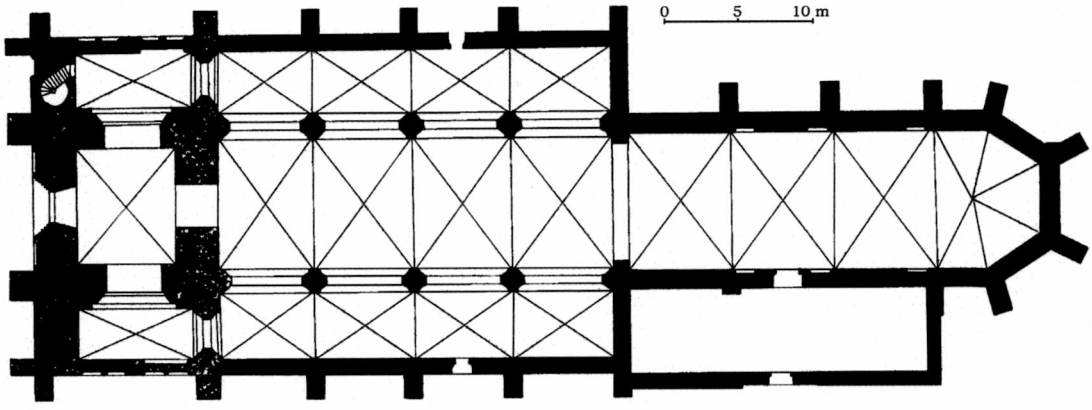

Głogów, kościół parafialny św. Mikołaja - rekonstrukcja przekroju poprzecznego i rzutu przyziemia kościoła wzniesionego do przełomu XIII i XIV w.

Kościół wzniesiony po przebudowie pod koniec XIII w. był bazyliką trójnawową, czteroprzęsłową, z piątym przęsłem wieżowym i trójprzęsłowym prezbiterium zamkniętym pięciobokiem. Przęsło wieżowe składało się z centralnie umieszczonej wieży z dwoma aneksami po bokach, nieco węższymi od naw bocznych. Cała budowla sklepiona była krzyżowo-żebrowo z oparciem żeber prawdopodobnie na wspornikach umieszczonych na ścianach obwodowych korpusu, a być może również na jego filarach i ścianach chóru.

Konstrukcja ścian wzmocniona została przyporami z łukami oporowymi nad dachami naw bocznych.

1.5 Przebudowy od XIV w do czasów obecnych

Po połowie XIV w. i w XV w. kościół został przekształcony na halę lub pseudobazylikę. Zamurowano okna w nawie głównej i postawiono szczyty z daszkami nad nawami bocznymi (prostopadle do osi naw - podobnie jak w kolegiacie św. Krzyża we Wrocławiu) ukrywające przypory i łęki oporowe. Następnie dobudowano kaplice oraz nadbudowano wieżę (AGwP oraz Czapla 2005).

W XVII w. po wojnie trzydziestoletniej wykonano prace zmieniające wystrój kościoła na barokowy, m.in. wymieniono filary z użyciem płyt nagrobkowych i kontynuowano je w XVIII w.

Liczne prace remontowe prowadzono w XIX i XX w, zanim kościół uległ zniszczeniu w 1945 r. - między innymi przekuto kamieniarkę detalu zachodniego portalu osadzonego w wieży.

Głogów, kościół parafialny św. Mikołaja - widok z wnętrza na zamknięcie prezbiterium.

1.6 Materiał i wymiary

Mury kościoła zostały wzniesione z cegły w wątku wendyjskim w części wieżowej i fragmentach muru ścian obwodowych oraz gotyckim z zendrówkami w ścianach prezbiterium.

Detale architektoniczne w większości nie przetrwały do naszych czasów - fragmenty żeber w aneksach wieży są kamienne.

Główne wymiary:

nawa główna - szerokość / wysokość / długość	8,10 / 17,40 / 25,00 m
nawa boczna - szerokość / wysokość / długość	3,60 / 9,90 / 25,00 m
chór - szerokość / wysokość / długość	8,85 / 17,40 / 25,30 m

Głogów, kościół parafialny św. Mikołaja - widok wnętrza korpusu i części wieży od strony chóru.

1.7 Detal architektoniczny i okna

Z powodu zniszczenia tkanki murów kościoła detal zachował się w bardzo ubogiej postaci - są to fragmenty żeber w aneksach wieży (wsporniki raczej są na późniejsze) oraz ościeża okien naw bocznych o pierwotnym wykroju.

Głogów, kościół parafialny św. Mikołaja - fragmenty żeber sklepiennych w aneksie wieży i okno w ścianie południowej korpusu.

2 Głubczyce – kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii

Kościół parafialny w Głubczycach położony jest w pn.– zach. części miasta.

Kościół głubczycki jest obecnie budowlą trójnawową o układzie halowym, z krótkim jednoprzęsłowym, zamkniętym wielobocznie prezbiterium i neogotyckim transeptem. Do prezbiterium od północy i południa (i jednocześnie do północnej części transeptu) przylegają kaplice i zakrystie. Od strony zachodniej główne wejście do świątyni akcentują masywne wieże z piętrowa kruchtą i późniejszym szczytem między nimi (na zdjęciu).

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok na kościół od strony północno-zachodniej na masyw wieżowy i korpus.

2.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1259 r. pierwsza wzmianka o kościele miejskim, król Otokar poświadcza kapłanowi joannitów w Głubczycach, że będzie oddawał dziesiątą część z cła i podatku dla tamtejszego kościoła (CDS, VII/ 2, SR nr 1033, s. 83)

1279 r. przekazanie patronatu nad kościołem joannitom; bp Bruno z Ołomuńca poświadcza komturowi i braciom ze szpitala joannitów w Gröbnig patronat nad kościołem parafialnym w Głubczycach (CDS, VII/ 2, SR nr 1611, nr 1612, s. 248-249).

2.2 Stan badań

Kościół został wspomniany w historii miasta w pozycjach następujących autorów z XVIII i XIX w.: F.B. Wernher (Bd.1-5, 1755-1766), F.A. Zimmermann (1783-1796, Bd. 1-13), P. Minsberg (1828), H. Kleiber (1864-1866), F. Troska (1892)

T. Gröger (Groeger) (1882) wskazuje jako fundatorkę obiektu bohemską królową Kunegundę, druga żonę Otokara bohemskiego II i wnuczkę króla Belasa IV. Podkreśla etapowość budowy i na podstawie stylu datuje ją na drugą tercję XIV w.

Opisany przez **H. Lutscha** (1894, Bd. 4) **przed przebudową neogotycką.** Autor nie wspomniał nic o istnieniu wcześniejszej fazy, wymienionej przez późniejszych badaczy - budowli bazylikowej z nawą krzyżową. Określa kościół jako założenie halowe, zaplanowane wg jednorodnego planu w 2 poł. XIII i ukończone na początku XIV w. Podkreśla różnorodność form wnętrza i dzieli budowę na **3 etapy**: 1. chór z późnoromańskim sklepieniem, 2. przęsła wschodnie naw z mocnymi gurtami i prostą formą żeber bez nosków oraz nasadami nad płytami głowic, 3. dwa zachodnie przęsła i wieże z żebrami drobno profilowanymi, bez gurtów i ze zmianą kształtu filarów – z krzyżowych na ośmioboczne. Według Lutscha **brak dekoracji rzeźbiarskiej na niektórych zachodnich głowicach** jest skutkiem niewłaściwie przeprowadzonych w ciągu wieków remontów wnętrza. Korpus opisuje jako czteroprzęsłowy zawierający we wnętrzu również przestrzenie podwieżowe. **Wymiary** świątyni według pracy H. Lutscha **przed przebudową** Hasaka: dł./szer./wys. chóru – 19,5 / 8,4 / 14,5m, dł./szer./wys. korpusu halowego – 23,5 / 23,5 / 14,5 m, rozpiętość nawy głównej - 7m. Lutsch wspomina o **pierścieniach na żebrach tarczowych** w pierwotnie istniejącym prezbiterium. Umieszczone były 1m (a w zakończeniu wielobocznym 2m) ponad płytami kapiteli służek.[3] W dekoracji odnajduje jeszcze **cechy wzorów romańskich**: w północno-wschodnim filarze fryz w górnej jego części, a w głowicy służki północno-wschodniej romańską dekorację rzeźbiarską. W prezbiterium wskazuje niszę z trzema łukami trójlistnymi, służącą jako **sedilia.** Opisuje też duże braki w maswerkach (tylko w korpusie zachowało się kilka lasek z cokołem i głowicą liściastą) i nieudolne ich późniejsze uzupełnienia.

M. Hasak (1907, s. 259-266; 1907-1908, s. 470-474) omówił etapy rozbudowy i jako pierwotny uważał układ bazylikowy z nawą poprzeczną. Rozpoczęcie budowy na podstawie form w chórze i wschodnim przęśle korpusu nawowego określił na czasy św. Jadwigi, ok. roku 1240. Przekształcenie korpusu nawowego na halowy datuje na bogate czasy Karola IV, około 150 lat od powstania kościoła. Podwyższono wówczas ściany naw bocznych i zasklepiono wszystkie nawy, wcześniej wg autora przekryte stropem drewnianym. Przeprowadził rozbudowę

[3] W obecnym prezbiterium na żebrach tarczowych takie formy nie występują, mimo iż autor przebudowy wspomina o wykorzystaniu starych elementów do jego ponownego wzniesienia.

kościoła w pierwszych latach XX w., rozebrał chór wczesnogotycki i zakrystię i dostawił do korpusu halowego dwunawowy, obszerny transept z granitowymi kolumnami, o sklepieniu krzyżowym z ceglanymi żebrami, opartymi na wiązkach służek. Z powodu braku miejsca od strony wschodniej placu, chór został skrócony w stosunku do gotyckiego o jedno przęsło i stoi do chwili obecnej jako jednoprzęsłowy z pięciobocznym zamknięciem. Według autora został postawiony z użyciem starych elementów konstrukcyjnych i detalu (maswerki, laski okienne oraz służki i żebra). Za elementy pozostałe w korpusie nawowym z przebudowy halowej uważa resztki maswerków i daszków przypór oraz gzymsu głównego; wszystkie te części w większej części zostały zrekonstruowane na podstawie niewielkich pozostałości. Prawdopodobnie jedynym oknem z pierwotnej budowli może być (wg Hasaka) część maswerku, który został przeniesiony ze wschodniej ściany "starej" nawy krzyżowej w miejsce obecnego okna nawy południowej przy wieży.

D. Frey (1938, Bd. 1, s. 438-479) po analizie rzutu wskazał na podobieństwa z rzutem kościoła parafialnego w Raciborzu i określił je jako typ austriackiego kościoła halowego (występującego też w chórze kościoła św. Krzyża we Wrocławiu). Wskazał też kościół dominikański w Iglau jako przykład starszy. Jednocześnie powiązał farę Głubczycką z kościołami cysterskimi w Neuburgu, Heiligenkreuz, katedrą w Wiedniu, kościołem szpitalnym w Salzburgu i kościołem parafialnym w Laufen, jako dalszy rozwój albertyńskiego prezbiterium w 1. poł. XIV w. Kwadratowe przęsła we wszystkich polach sklepiennych i przemiana na halę, związana z formami południowego portalu, wskazują wg Freya na powstanie tej fazy kościoła już na przełomie XIII i XIV w. i zakończenie budowy na pocz. XIV w. Fary w Złotoryi, Głubczycach i Raciborzu uważa za najwcześniejsze kościoły halowe na Śląsku.

H. Tintelnot (1951) określa budowlę głubczycką jako spadkobiercę austriackiego, krótkiego typu kościołów halowych, a zachodni portal datuje na „późny XIII w".

Według autorów **Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce** (1961, z. 2) kościół wzmiankowano w 1257 r., ale istniał już wcześniej; w 2 ćw. XIV w. został przekształcony na trójnawowy, halowy. Kamienne dekoracje kapiteli filarów i służek zalicza również do 2 ćw. XIV w.

M. Kutzner (1974) ukazał analogie w detalu do kaplicy zamkowej w Raciborzu jako dzieło tego samego warsztatu, podkreślił oddziaływania czeskie i joannitów.

T. Chrzanowski i M. Kornecki (1974) na 1279 r. datują przejście pod patronat joannitów i budowę nowej fary na miejscu niewielkiej bazyliki (zachowane fragmenty kamieniarskie ?). Fara w postaci hali trójprzęsłowej z wydłużonym prezbiterium i masywem wieżowym od zachodu została wzniesiona na początku XIV w. Uznali portal zachodni za połączony stylowo

z portalem zakrystii w kościele parafialnym w Grodkowie, a szczególnie roślinną dekorację kapiteli.

J. Eysymontt (1976; 1978, s. 41-92) wskazała na cechy analogiczne w dekoracji kapiteli fary głubczyckiej i kościoła franciszkanów w Opolu.

S. Stulin i A. Włodarek (1995, T. 2, s. 90) podają opis budowli gotyckiej z rekonstrukcją rzutu; wskazują na budowę bazyliki w 2. poł. XIII w., a przebudowę jej na halę i ukończenie w 2 ćwierci XIV w.

2.3 Badania własne autorki

Obecny stan obiektu – liczne przemurowania w tkance muru, przebudowa neogotycka bardzo zniszczonej świątyni, bez dostępnego szczegółowego opisu detalu pierwotnego, który został zrekonstruowany bądź odkuty na nowo w innych formach – daje małe szanse na całkowite poznanie obrazu kościoła z XIII w.

Według wzmianki z 1259 r. kościół istniał już w połowie XIII w., a Hasak datuje pierwotną budowlę – zastane prezbiterium i przęsło wschodnie - na czasy św. Jadwigi, czyli przed 1243 r. Czy istniał wspominany przez Hasaka pierwotny układ bazylikowy kościoła, nie da się ustalić w dniu dzisiejszym ze względu na znaczne przemurowania i uzupełnienia w tkance muru i detalu w okresie regotyzacji. Nie wspomina o możliwości występowania bazyliki H. Lutsch, który kilka lat wcześniej przeprowadza tam gruntowną inwentaryzację i opisuje budowlę jako halową wzniesioną na jednorodnym planie.

Prezbiterium gotyckie połączone z korpusem łukiem tęczowym, według opisu H. Lutscha różniło się nieco od obecnego, mimo iż prawdopodobnie odtworzone zostało na wzór starego i z użyciem jego elementów konstrukcyjnych i detalu. **Prezbiterium zastane przez Lutscha wzniesione zostało z dwóch prostokątnych przęseł i zakończenia pięciobocznego**. Lutsch opisuje zastane przed regotyzacją służki chóru jako różnorodne – stare i nowe.

Wraz z zauważalnie szerszym od nawy głównej obecnym prezbiterium mogłoby to wskazywać na istnienie wcześniejszego chóru o szerokości równej nawie i z użyciem starych służek, o jednym lub dwóch przęsłach kwadratowych, być może zakończone ścianą prostą ?

Zakończenie wieloboczne mogło być rozwiązaniem późniejszym, pochodzącym z okresu budowy dwóch przęseł zachodnich korpusu - trzeciej tercji XIII w.

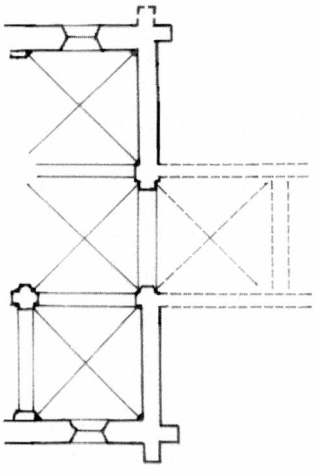

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - rzut wschodniego przęsła kościoła i rekonstrukcja pierwotnego chóru.

Biblioteka Pol. Wrocł.

Badania korpusu nawowego dostarczyły kilku ważnych informacji dotyczących rozwoju kościoła. Najbardziej widoczne różnice pomiędzy przęsłem wschodnim a dwoma zachodnimi to: różny przekrój filarów, poszerzenie murów w części zachodniej o około 0.30 m od strony wnętrza oraz masywniejsze, większe przypory, nieznaczna zmiana wysokości filarów o około 0.30 m, zmiany w stylistyce detalu, rezygnacja z gurtów na korzyść żeber jarzmowych. Być może zmiany dotyczą także planowanego, a potem wzniesionego ostatecznie **układu przestrzennego** świątyni.

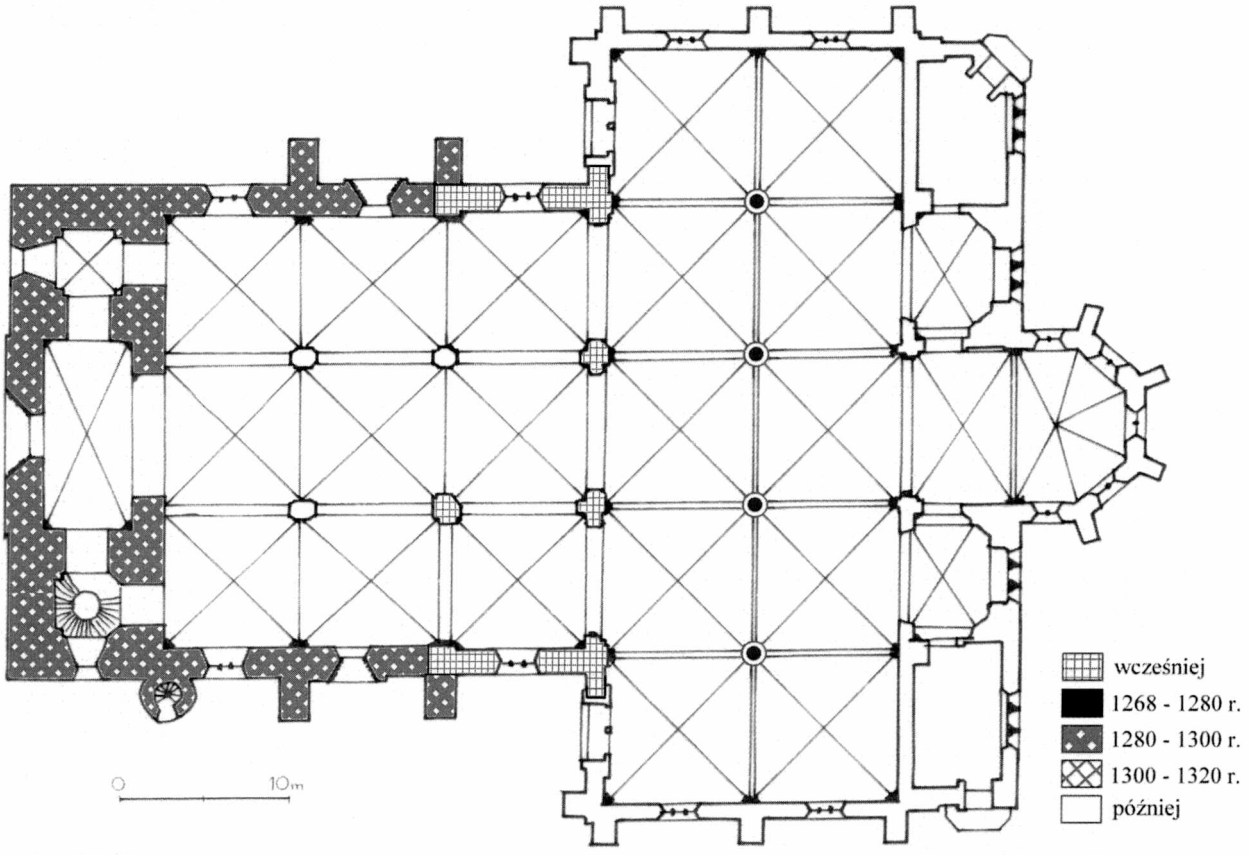

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - rzut kościoła z czasów obecnych z rozwarstwieniem chronologicznym - po dobudowaniu transeptu i przeniesieniu skróconego o jedno przęsło prezbiterium (przebudowa wg projektu M. Hasaka w latach 1903-1907).

Rozbudowę rozpoczęto zapewne od dokończenia korpusu nawowego[4]. Zastosowano układ halowy, do którego dostawiono większe skarpy, zmienioną dekorację i profile detali

[4] Wznoszenie korpusu nawowego - jeszcze przed połową XIII w., wg analizy detalu, rozpoczęte zapewne zostało od ściany wschodniej z łukiem tęczowym wspartym na obecnych wschodnich filarach krzyżowych, następnie przebiegało zgodnie z planem szybciej od strony południowej[4]. Wzniesiono następny krzyżowy filar południowy, ściany zewnętrzne przęsła wraz z jedynymi w budowli oknami z laskami o profilu wałkowym oraz bazami i głowiczkami (głowice nie zachowały się a obecne pochodzą już z regotyzacji z początku XX wieku). Prawdopodobnie rozpoczęto też wznoszenie konstrukcji sklepień – gurtu południowego i arkad międzynawowych. Po założeniu dachu nad wzniesioną częścią wschodnią, możliwe było by chwilowe zamknięcie tej części kościoła i przerwanie budowy. Prawdopodobnie zasklepiono całe przęsło wschodnie (być może istniał filar północny) lub przynajmniej jego część południową.

Pewne przesłanki wskazują na możliwość planowania budowli bazylikowej z transeptem. Wskazywać by na to mogły cztery służki mające charakter narożnych o tej samej stylistyce detalu w przęśle wschodnim, a także obecne

wnętrza, filarów oraz okien i zwiększono wysokość ścian bocznych lub wzniesiono nowe (brak badań).

Można zauważyć znaczne różnice w ukształtowaniu detalu między przęsłem wschodnim a zachodnią częścią korpusu – na zachodzie: żebra sklepienne mają noski, a talerze zworników bardziej płaską dekorację roślinną, żebra tarczowe posiadają bogatszy profil, zamiast gurtów zastosowano żebra jarzmowe, zdobienia głowic filarów i służek są bardziej plastyczne i naturalistyczne (brak zdobień w niektórych służkach północnych wg Lutscha, spowodowane uszkodzeniem), ostrołukowe okna o potrójnym podziale mają profile lasek spłaszczone bez baz i głowic.

Innym dość wyraźnym elementem rozgraniczającym etapy budowy są elementy występujące na płytach abakusa nad wszystkimi czterema kolumienkami naroży - tylko w przęśle wschodnim korpusu (również w filarach krzyżowych). Są to nastawy wysunięte przed żebro o różnych w formach kamiennych - czasem przypominają formę przekroju żebra lub są bardziej spłaszczone albo wręcz trójkątne, tj. w filarze północno-wschodnim. Nie występują w trzech zachodnich przęsłach korpusu (są także w obecnym prezbiterium prawdopodobnie z wtórnie użytymi elementami konstrukcyjnymi lub odtworzone).

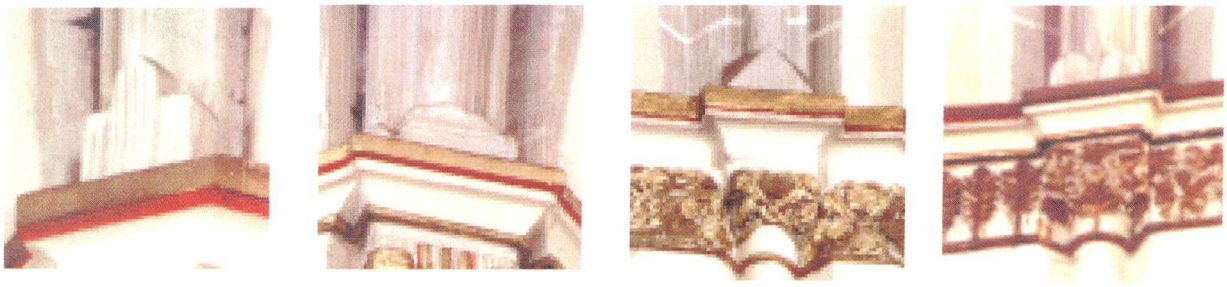

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - kamienne nasady żeber o różnych formach we wschodnim przęśle korpusu nawowego.

2.4 Rekonstrukcja kościoła z trzeciej tercji XIII i początku XIV w.

Prawie niezmieniony od końca XIII w. zachował się korpus wraz z wieżami zachodnimi i prawdopodobnie, wg Hasaka, część elementów użytych do powtórnego wzniesienia prezbiterium, dostawionego po dobudowaniu transeptu, z początku XX w.

Przed połową XIII w. (wg Hasaka nawet przed 1243 r. – data śmierci księżnej Jadwigi) powstało zapewne prezbiterium dwuprzęsłowe (zamknięte prosto lub absydą – brak badań) i przęsło wschodnie korpusu nawowego.

---

nietypowe ukształtowanie rzutu filara krzyżowego południowo-zachodniego z dwoma ramionami dłuższymi, mogącymi sugerować istnienie części ściany i arkady do nawy bocznej bazyliki. Może to być jednak również sposób kształtowania arkady międzynawowej i międzyprzęsłowej, ze służkami w narożach przęseł.

Istnieją przesłanki wskazujące na istnienie korpusu bazylikowego z transeptem albo co najmniej takich planów, które zrealizowano tylko w postaci pierwszego przęsła - nawy poprzecznej. Na istnienie pierwotnego transeptu wskazują po dwie narożne służki od północy i południa przęsła wschodniego, z których dwie zachodnie zostały włączone w pilastry jako jedna całość w czasie budowy układu halowego. Formy zdobienia głowicy dostawionego pilastra i starej służki różnią się znacznie stylistycznie (nawet wg Lutscha na służkach występuje dekoracja późnoromańska, na pilastrach i dalej w zachodniej części hali – XIV-wieczna).

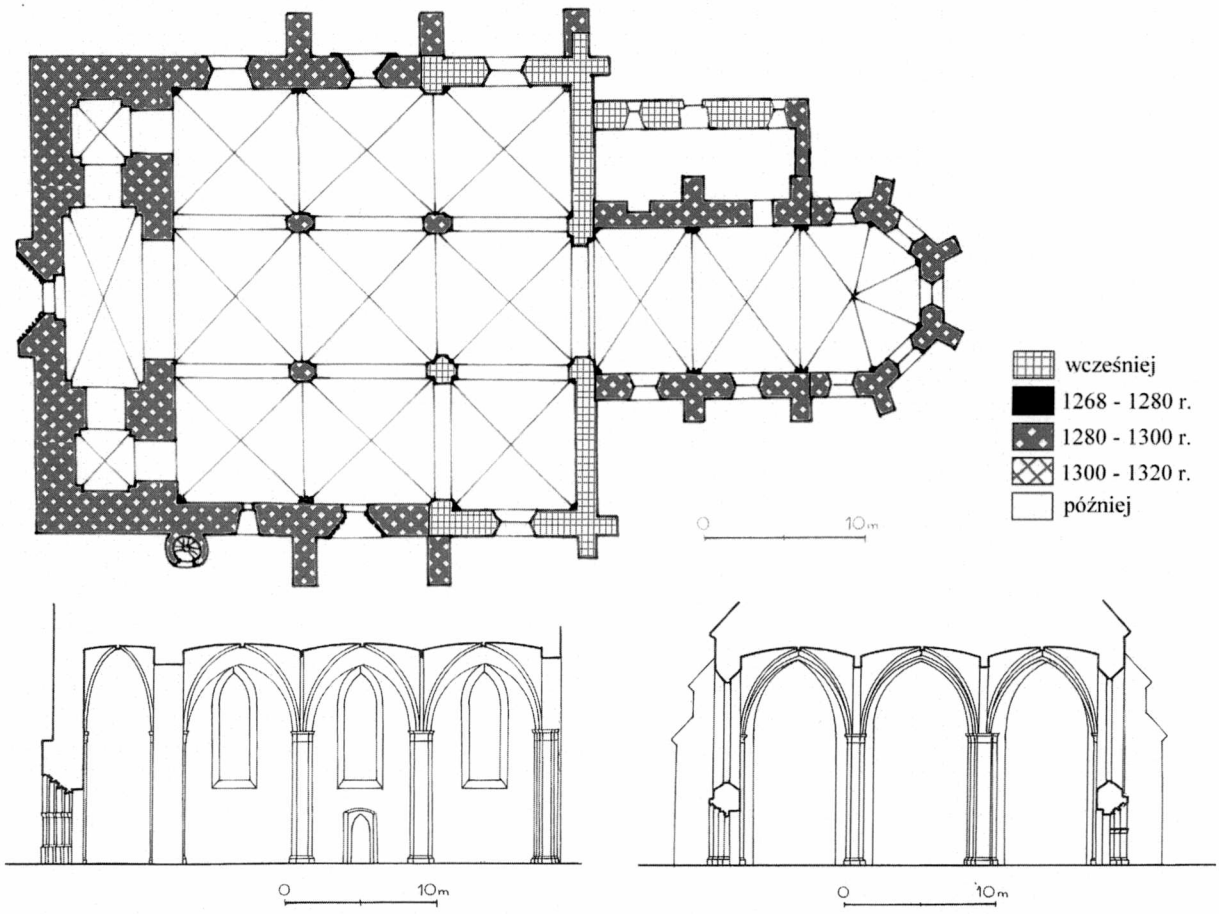

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - na górze rekonstrukcja rzutu (rys. autorki wg planów M. Hasaka), u dołu przekroje korpusu halowego - od lewej: podłużny i poprzeczny (rys. autorki)

Jest raczej niemożliwe, aby wprowadzono przypadkiem pilaster w tej tylko jednej części kościoła, akurat w miejscu gdzie stykają się ze sobą dwie różne formy dekoracji głowic. Tym bardziej możliwa wydaję się koncepcja planowania układu bazylikowego i przerwy w budowie po wzniesieniu pierwotnego transeptu.

Wschodnie przęsło różni się od późniejszej części zachodniej grubością murów, nieznacznie większą szerokością we wnętrzu, rozwiązaniem filarów w planie - krzyżowych ze służkami w narożach, niewiele niższych od późniejszych (ok. 0,3 m), z dekoracją głowic o nieco bardziej plecionkowej, płaskiej, ornamentalnej mniej naturalistycznej stylistyce roślinnej (nie spotykanej już w wielonawowych kościołach w drugiej połowie XIII w.) oraz sklepieniach

krzyżowo-żebrowych opartych na gurtach, z żebrem o przekroju wałkowym bez noska. Cechy te mogą świadczyć o powstaniu tej części budowli w drugiej ćwierci XIII w. (zgodnie z opinią Hasaka – za życia księżnej Jadwigi), być może z nawami bocznymi węższymi, w układzie bazylikowym.

Powyższe wnioski wskazują, że około trzeciej tercji XIII w., po nieznacznej przerwie, nastąpiła zmiana koncepcji układu przestrzennego i zapewne warsztatu budowlanego. Być może ma to związek ze zmianami, jakie mogły zajść po objęciu patronatu nad kościołem przez joannitów w 1279 r. W tym etapie wzniesiono dwa przęsła zachodnie korpusu nawowego w układzie halowym z polami sklepiennymi na rzucie kwadratu (na wzór wzniesionych wcześniej). Sklepienia krzyżowo-żebrowe oparte zostały na filarach ośmiobocznych (w tym jeden umieszczono w przęśle wschodnim) i służkach przyściennych.

W zachodniej części kościoła wzniesiono dwie masywne wieże połączone w dwóch dolnych kondygnacjach poprzez przedsionek, a obecnie przez emporę organową. Nad emporą na zewnątrz wznosił się szczyt (obecnie zastąpiony przez neogotycki) silnie rozczłonkowany, ze sterczynami.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok z e wschodniego końca nawy południowej w kierunku późniejszej empory zachodniej, organowej i masywowi wieżowemu.

Pierwotne prezbiterium kościoła, być może z późniejszym wielobocznym zamknięciem, stało do początku XX w. przy wschodnim przęśle nawy głównej obecnego korpusu nawowego. Od północy posiadało, dobudowane w niedalekim czasie od wzniesienia, pomieszczenie zakrystii[5].

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok z dobudowanego transeptu na nawę główną w kierunku zachodnim, na filarach widoczne są neogotyckie ceglane wiązki służek sklepienia z początku XX w., w głębi malowane na szaro kamienne żebra pierwotnych sklepień korpusu halowego oraz widok z nawy północnej w kierunku dobudowanego transeptu z ciemnymi, błyszczącymi kolumnami i ciemnymi ceglanymi żebrami.

Elewacje naw i prezbiterium rozczłonkowane zostały przyporami. Przypory z fazy budowy części zachodniej korpusu halowego są bardziej masywne niż wschodnie. Budowlę opasano wysokim cokołem z profilowanym gzymsem.

[5] W latach 1903-1907 prezbiterium rozebrano i po dostawieniu transeptu odtworzono z wykorzystaniem pierwotnych elementów konstrukcyjnych.

2.5 Materiał i wymiary

Budowla murowana jest z cegły w wątku wendyjskim przemieszanym z gotyckim, z zastosowaniem zendrówki. W części cokołowej użyto kamienia łamanego, a w detalach architektonicznych ciosów piaskowcowych.

Podstawowe wymiary obecnej budowli: sprawdzić

- dł. / szer. / wys. nawy głównej 23, 50 / 7,35 / 14,30 m
- dł. / szer. / wys. nawy bocznej 23,50 / 6,90 / 14,30 m
- stosunek szerokości do długości korpusu 23,35 / 23,50 m
- różnica szerokości wschodniego i zachodnich przęseł korpusu - ok. 0.60 m (wyraźny uskok ściany przy przejściu służki narożnej w półfilar)
- dł. / szer. nowego chóru (do zamknięcia) 9,40 / 7,60 m
- dł. / szer. nowego transeptu 39,60 / 16,60 m

2.6 Przebudowy kościoła od XIV w. do czasów obecnych

Nadbudowa wieży południowej nastąpiła 1579 r., a w 1826 r przykryto nawy jednym, wspólnym dachem.

M. Hasak (1907, s. 259-266; 1907-1908, s. 470-474) w latach 1903-1907 przedłożył projekt, wg którego dokonano licznych zmian w bryle budowli: zburzono prezbiterium, dobudowano nawę poprzeczną (transept) i dostawiono prezbiterium od nowa, ale krótsze, wg M. Hasaka - z użyciem pierwotnych służek i żeber oraz maswerków. Dalszy ciąg robót objął nadbudowę wież i wykonanie nowego szczytu zachodniego.

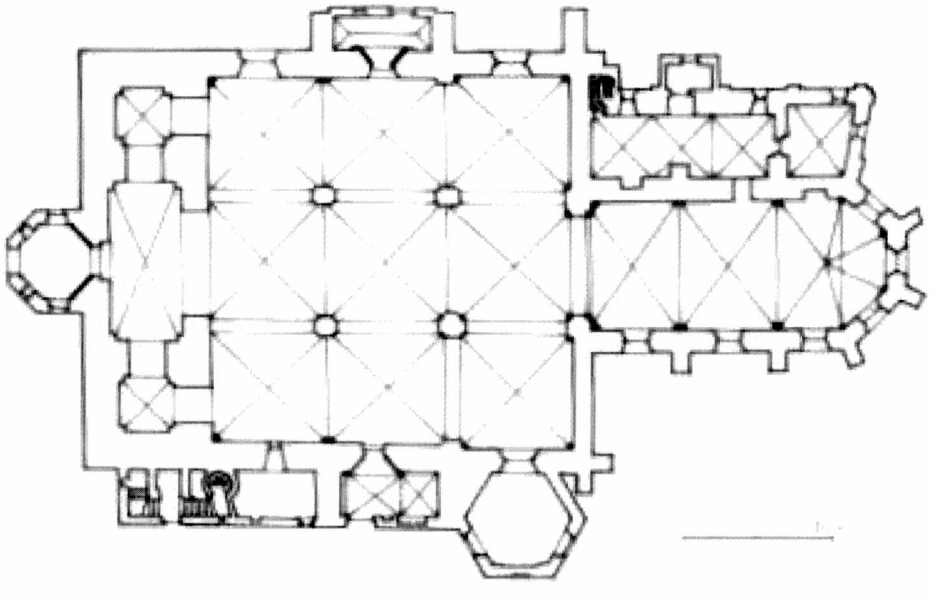

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - rzut kościoła przed przebudową neogotycką w 1903-1907 inwentaryzacja wg Hasaka

2.7 Detal architektoniczny

2.7.1 Elementy sklepień

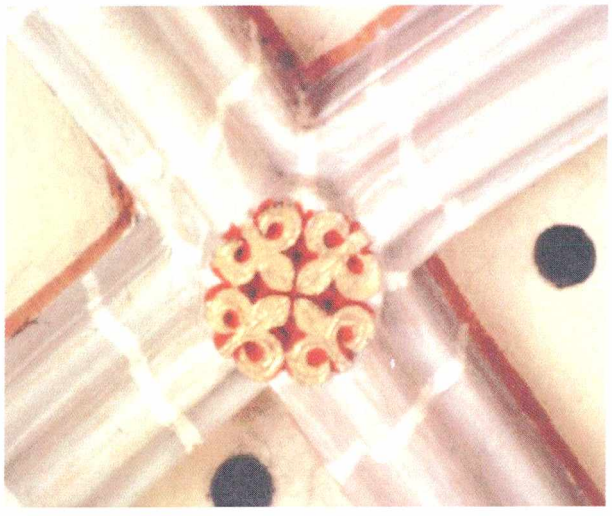

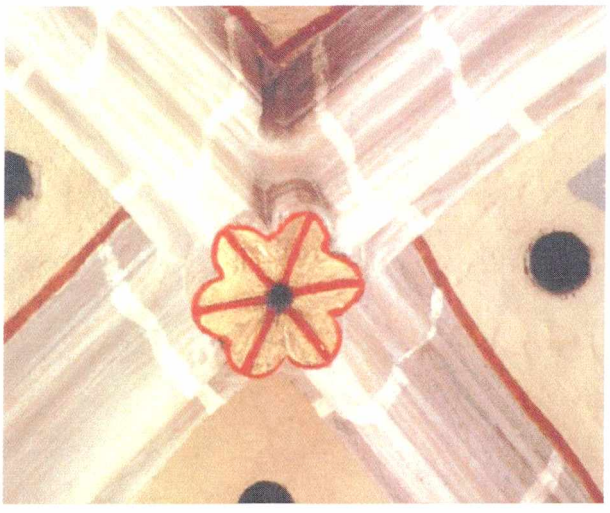

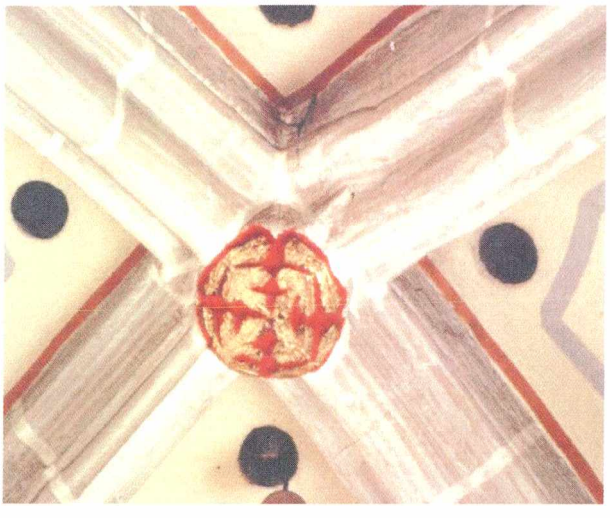

Zworniki przęseł, podobnie jak **żebra** posiadają różne formy w zależności od rozmieszczenia w świątyni oraz różną dekorację, o motywach roślinnych, obecnie malowaną i złoconą.

Pierwszy typ form zworników i żeber występuje w przęśle wschodnim korpusu halowego (jak wykazują wstępne badania stylistyki, są pierwotnymi formami całej budowli z przed połowy XIII w. wraz z detalami prezbiterium); charakteryzują się prostym w rysunku profilem żebra - gruszkowym bez noska i zwornikiem uformowanym w postaci talerza zamocowanego na wierzchu połączenia żeber; zworniki ozdobione są motywami płaskorzeźbionymi w postaci liści i kwiatów lilii.

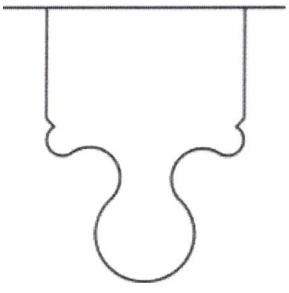

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – zworniki żeber sklepiennych wschodniego przęsła korpusu halowego oraz szkic profilu żebra wschodniego przęsła korpusu.

Drugi typ form spotykamy w dwóch następnych przęsłach naw, są to: żebra o profilu nieco bardziej rozrzeźbionym - z noskiem i zworniki talerzowe, w które wchodzą żebra; zworniki ozdobione są płaskim rysunkiem uproszczonych w rysunku liści (klonu?), lilii i czteropłatkowego kwiatu, wydaje się, że wtórnej klasy w stosunku do wschodniego przęsła, gdzie są to płaskorzeźby.

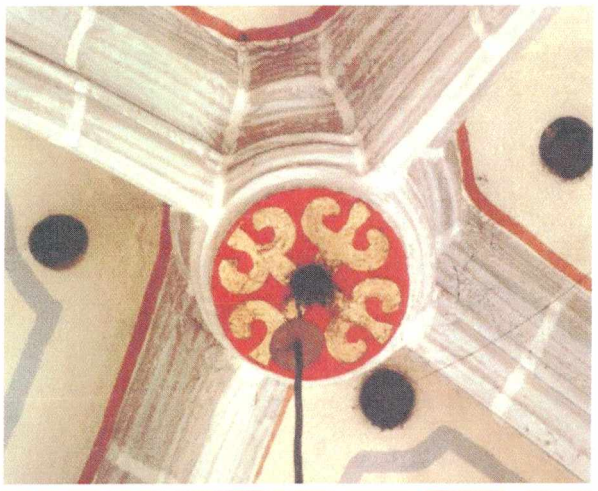

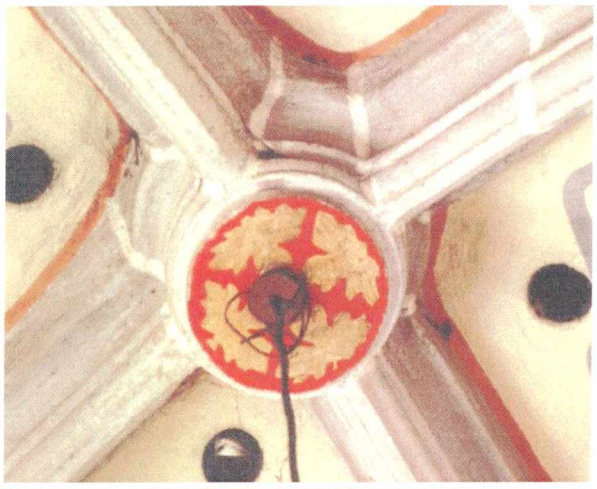

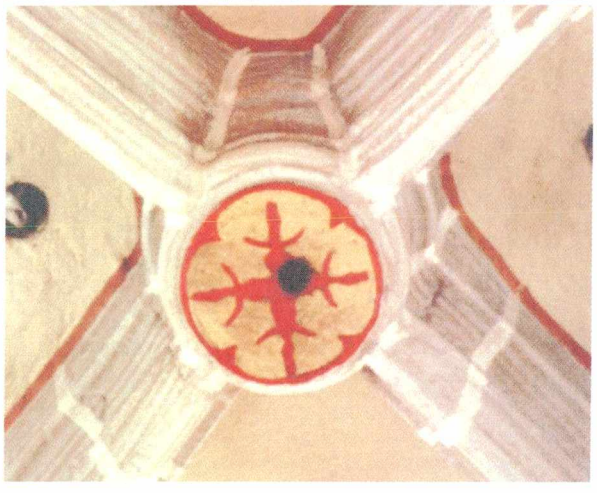

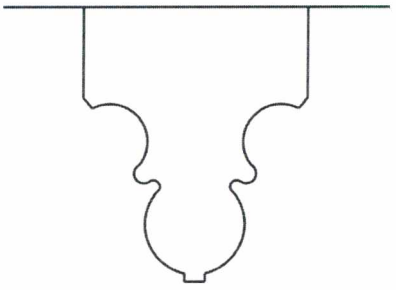

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - szkic profilu żebra środkowego i zachodniego przęsła korpusu

Podobne w przekroju, jak w przęsłach zachodnich, wydają się być żebra sklepień na emporze i w wieżach. Nie różnią się także dekoracją i formą zworników.

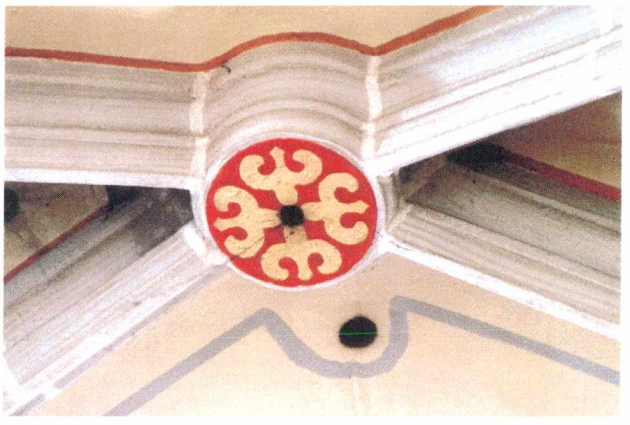

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – u góry: zworniki żeber środkowego i zachodniego przęsła korpusu halowego z boku: zwornik sklepienia obecnej empory organowej.

Trzeci typ to formy, które zostały wykonane prawdopodobnie jako pierwsze i występowały według przekazów w pierwotnym prezbiterium; kilka wieków później zostało ono rozebrane i wzniesione w innym miejscu z tych samych lub zbliżonych w formie elementów konstrukcyjnych i detali (Hasak, 1907, s. 259-266); żebra obecnego chóru posiadają drobne profilowanie w stosunku do bliskich czasowo form we wschodnim przęśle korpusu – wałek żebra posiada na szczycie wyżłobienie w nosku; zwornik w formie wysokiego, okrągłego klińca z dekorowanym talerzem, też jest bliższy w konstrukcji zachodnim późniejszym przęsłom korpusu nawowego niż prostocie wschodnich elementów naw, gdzie zwornik nałożono na połączone w kluczu żebra; w zbliżeniu zadziwia dokładność wykonania drobnych elementów (wąskiego noska, równo prowadzonego zagłębienia u podstawy żebra) tych podobno najstarszych elementów w kościele; w nawach detale wyglądają na bardziej zatarte i poszczerbione upływem czasu także precyzja ich wykonania wydaje się mniejsza (?).

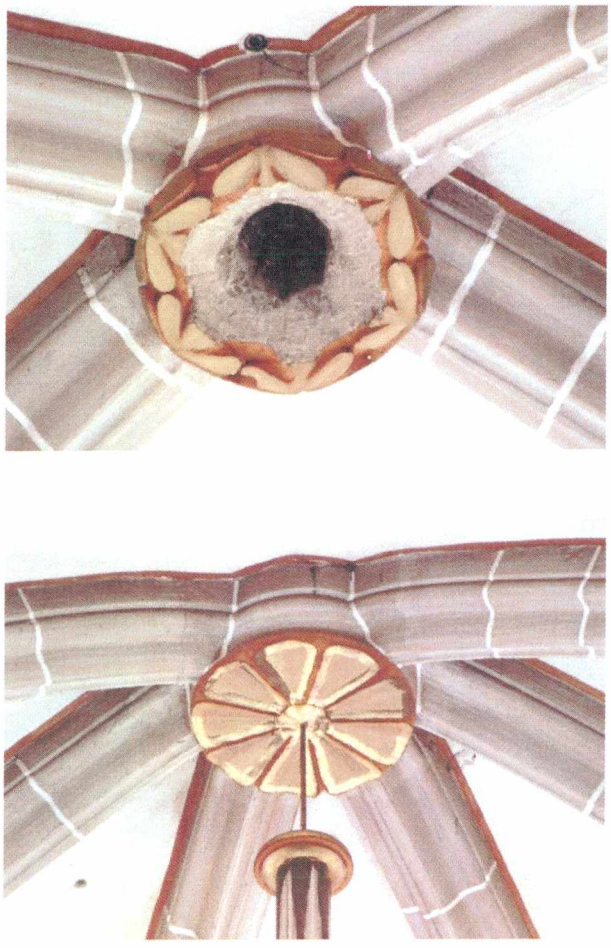

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – zworniki żeber obecnego prezbiterium, u góry zwornik przęsła, u dołu – zamknięcia wielobocznego prezbiterium.

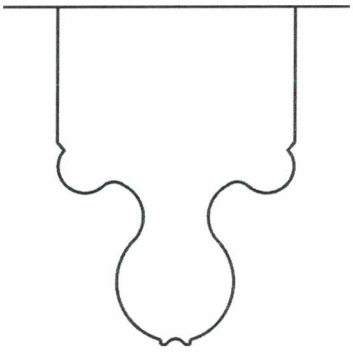

Być może stare elementy kamienne prezbiterium przed wstawieniem w nową tkankę muru zostały nieco odnowione i przeszlifowane, być może uległy przekuciu lub były odkute na wzór starych części, tak aby nie raziły w zestawieniu ze świeżymi, gładkimi formami nowo stawianego transeptu.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - szkic profilu żebra „nowego", dostawionego na początku XX w., prezbiterium.

2.7.2 Sposób oparcia żeber na ścianach i filarach

Żebra oparte zostały na służkach schodzących do posadzki zarówno na ścianach jak i filarach. **Służki** posiadają głowice i bazy. Występują w postaci służek pojedynczych - w narożach ścian i ramion filarów krzyżowych - oraz wiązek służek w miejscach połączenia przęseł. **Filary** (obecnie międzynawowe) występują w dwóch rodzajach - na planie krzyża (ze służkami) i wydłużonego ośmioboku z żebrami opartymi na głowicy.

2.7.3 Detal filarów krzyżowych

Zarówno filary jak i wiązki służek na ścianach obwodowych spoczywają na niskich cokołach z profilowanymi bazami. Kapitel utworzony został przez nałożenie pasa płaskorzeźbionej dekoracji roślinnej na górną część trzonu z wywiniętą częścią kielichową wraz z płytą wieńczącą (ponad tym pasem). Na każdym kapitelu występuje inny motyw roślinny, najczęściej liście w jednym lub dwóch rzędach (obecnie pozłocone).

Dwa **filary wschodnie** mają przekrój krzyżowy ze ściętymi narożami i zakłóconą symetrią poprzez wydłużenie jednego z ramion krzyża. Zniekształcenie planu filara spowodowane jest obecnie wysuniętym murem ostrołukowych arkad pomiędzy korpusem a dołączonym w XX w. transeptem. Pozostałe jako arkady części murów w nawach bocznych są resztką jednej z pierwotnych ścian zamykających od wschodu korpus, do którego przylegało w nawie środkowej prezbiterium.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – głowice filarów pierwotnych o planie krzyżowym ze służkami – dwa wschodnie obecnie wolnostojące – od góry – północny i południowy, pierwotnie były to filary łuku tęczy gotyckiego prezbiterium połączone ze ścianą zewnętrzną.

Filar wschodni północny posiada gęsto ułożone elementy dekoracyjne kapitela. Składają się na nią małe listki o kształcie wachlarzowym i splatające je gałązki tworzące pętle i węzły. **Filar wschodni południowy** dekorowany jest w części kapitelowej zbiorem dwóch rzędów liści o kształcie gwiaździstym i liśćmi akacji. Widoczne są one także na głowiczkach kolumienek wtopionych między ramiona podpory przekroju krzyżowego.

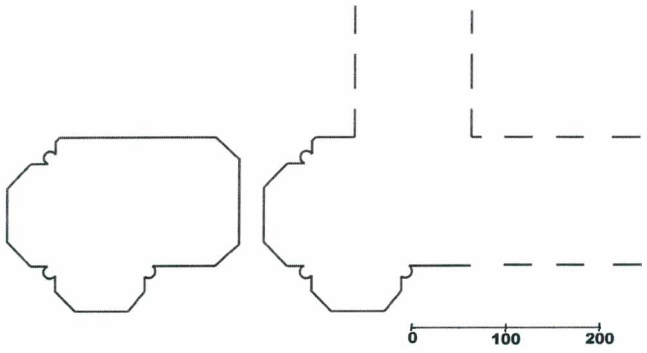

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – przekrój poziomy przez filar południowo-wschodni i rekonstrukcja rzutu tego filara połączonego ze ścianami pierwotnymi chóru i korpusu przed dostawieniem neogotyckiego transeptu.

Środkowy filar południowy ma plan krzyża równoramiennego, z dwoma ramionami zakończonymi prosto i dwoma ramionami ze ściętymi narożami. Ozdobiony jest w części kapitelowej dwoma rzędami liści przypominających dębowe. Połączone są one na różny sposób drobnymi gałązkami. Głowiczki kielichowe kolumienek powtarzają motyw dekoracyjny kapitelu filara oraz uwypuklają i rozrzeźbiają jego bryłę.

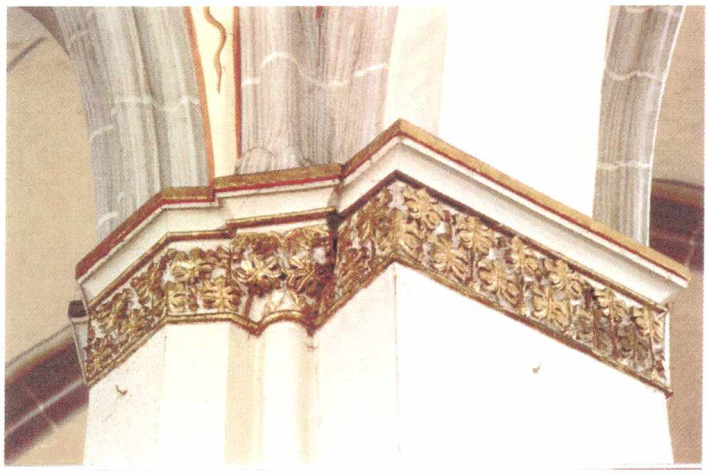

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – głowica filara pierwotnego o planie krzyżowym ze służkami oraz niżej - baza i cokół filara środkowego południowej nawy

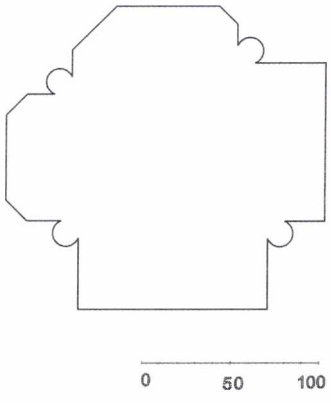

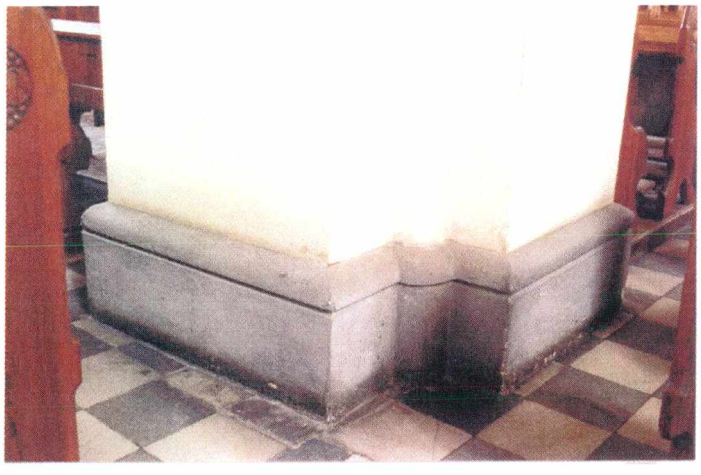

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – przekrój poziomy przez filar środkowy południowej nawy

Filary krzyżowe wraz ze służkami narożnymi przęsła wschodniego na ścianach obwodowych są podporą dla tej części świątyni i posiadają podobne stylistycznie formy dekoracyjne (razem ze służkami przy pilastrach w następnym przęśle).

Dwóm filarom środkowym – krzyżowemu (pierwotnemu) i ośmiobocznemu odpowiadają obecnie przy ścianach formy pilastrów z kolumienkami od strony zachodniej.

Zarówno pilaster w części głowicowej jak i głowica kolumienki są dekorowane motywami roślinnymi, ale w odróżnieniu do filarów krzyżowych ze służkami, motywy na pilastrze i służce nie są ze sobą połączone i mają inne formy, nawet nieco różne stylistycznie. Całość posadowiona jest na bazie z cokołem.

Głowice służek narożnych pierwszego przęsła wschodniego (poniżej) także posiadają zdobienia roślinne, ale przypominają stylowo raczej wyłącznie głowiczki pilastrów i filarów krzyżowych, czyli wcześniejszej fazy budowy korpusu nawowego. Ponad wszystkimi głowicami z tego okresu budowy, u nasady żeber, występują formy kamienne o różnych kształtach, często przypominające uproszczoną formę żebra w przekroju.

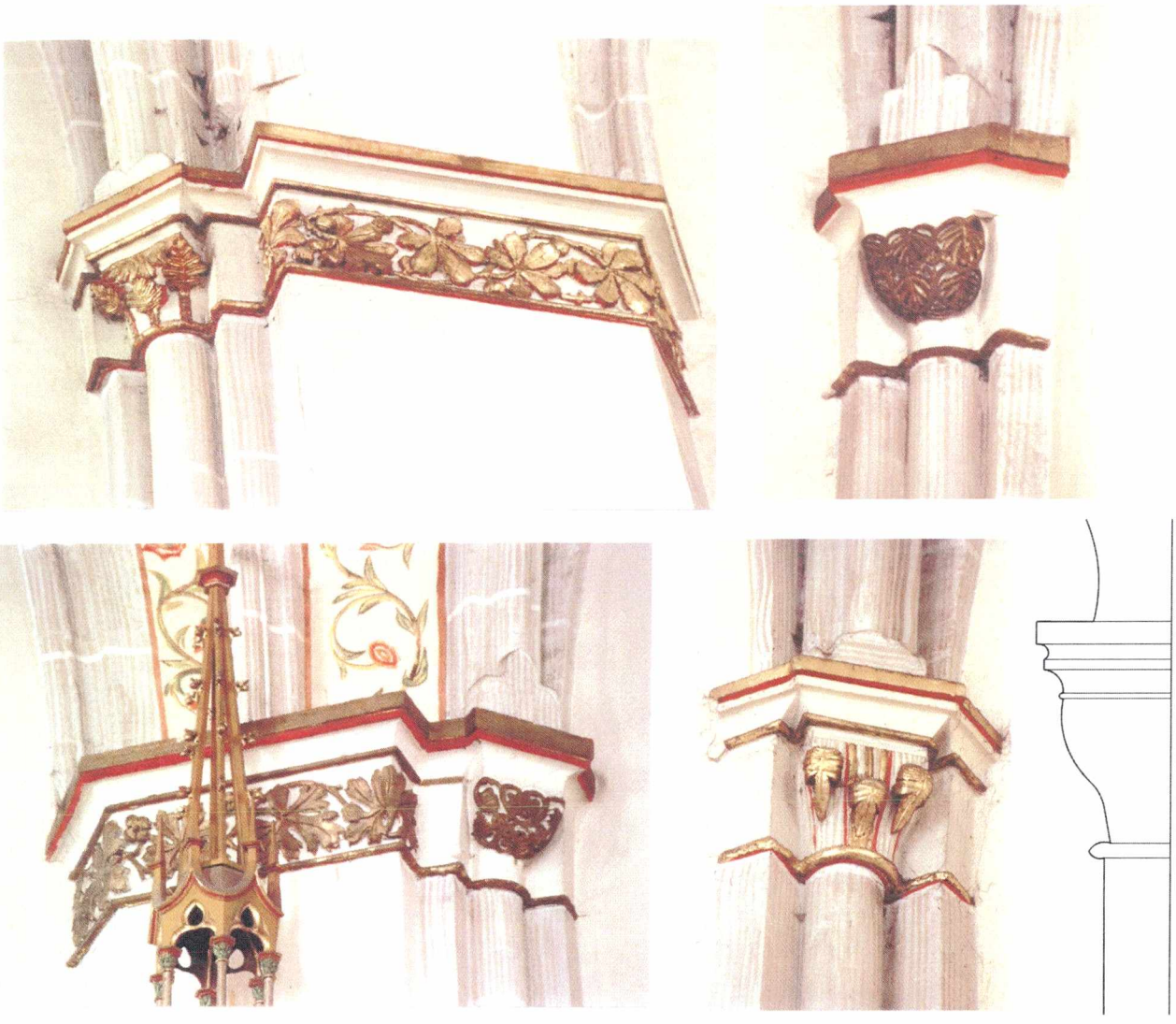

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – zdjęcia: u góry - pilaster i pierwotna głowica służki przy późniejszym pilastrze południowej nawy korpusu oraz odpowiadająca mu głowica południowo-wschodniej służki narożnej; niżej: pilaster i pierwotna głowica służki przy północnej ścianie oraz głowica narożnej służki północno- wschodniej; szkic - profil głowicy przęsła wschodniego.

Pilaster nawy północnej został podobnie ukształtowany jak południowy – posiada zdobioną część głowicową, osobną dla pilastra i służki, oraz posadowienie na talerzowych bazach i cokole. U nasady żebra, ponad głowicą, również występuje forma w postaci przekroju żebra.

Pilastry osadzone są na bazach w postaci płaskiego talerza i wysokiego cokołu. Powtarza w planie przekrój pilastra z pierwotną służką.

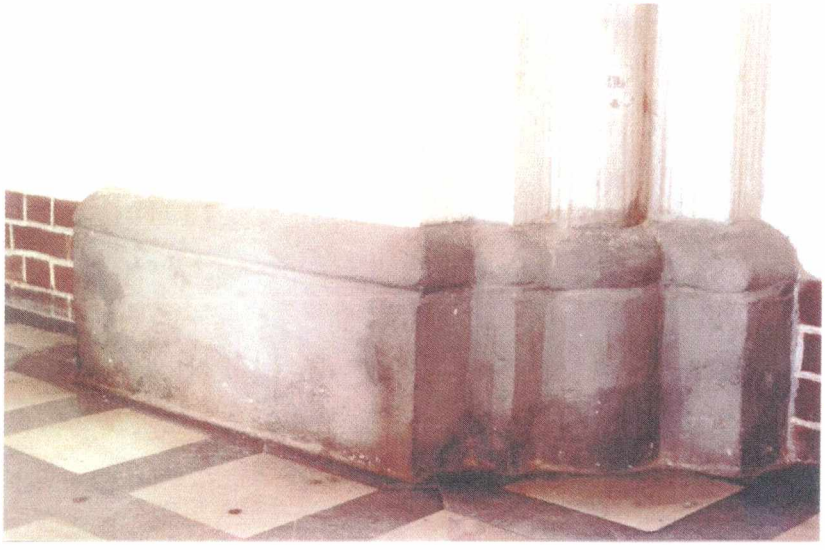

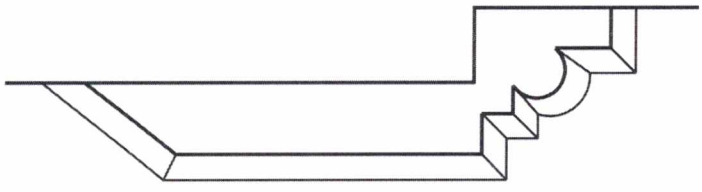

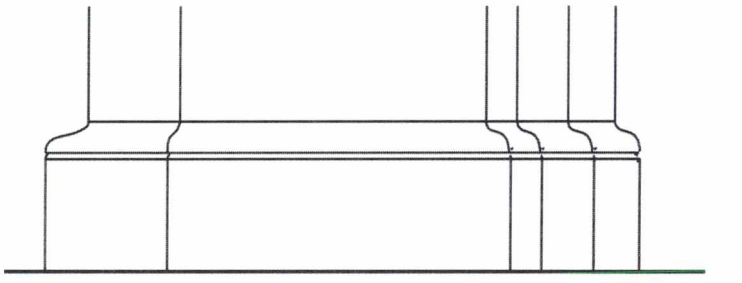

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – u góry: baza z cokołem pilastra północnego ze służką; rysunek - przekrój poziomy przez służkę z pilastrem przy ścianie nawy południowej

Dwa zachodnie filary i środkowy północny oparte są na planie prostokąta ze ściętymi narożami, o dość niesymetrycznych bokach. Oś dłuższa filara zgodna jest z osią główną kościoła. Filary te posiadają analogiczny podział i formy części kapitelowej i posadowienia.

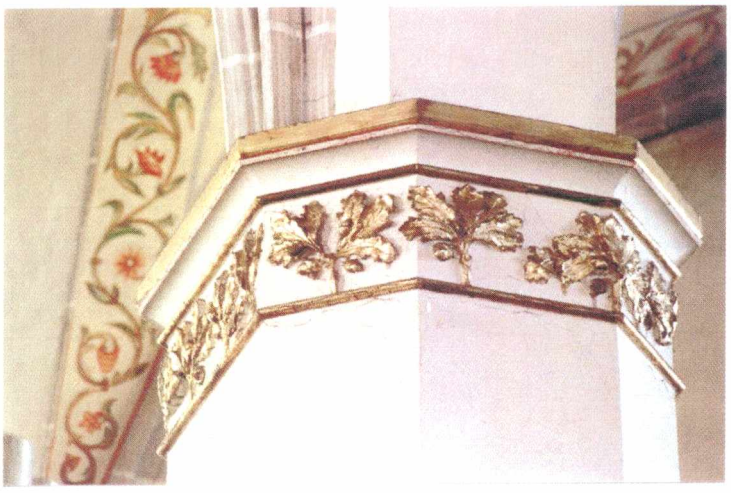

Filar zachodni nawy północnej posiada w części głowicowej liście duże, rozłożyste, wielopalczaste – wzorowane na liściach kasztanowca.

Filar środkowy od strony północnej - dwa rzędy drobnych form gwieździstych lub palczastych - prawdopodobnie klonu.

Filar zachodni południowy ozdobiony jest luźno ułożonymi gałązkami winnej latorośli z liśćmi i owocami winnego grona.

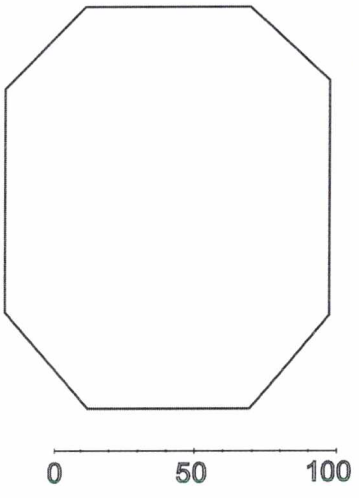

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – przekrój poziomy przez filar ośmioboczny, północno-zachodni.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – głowice filarów ośmiobocznych, od góry -dwa północne od zachodu oraz filara południowo- zachodniego.

Filarom ośmiobocznym zachodnim odpowiadają wiązki służek na ścianach i w narożnikach przęsła zachodniego. **Wiązka służek** zachodniego przęsła nawy południowej i północnej posiada trzy służki z głowicami, na zmianę z formami narożnymi i wklęskami, schodzące do baz na cokołach. Kapitele kielichowe ozdobiono różnymi formami liści. Listki te mają różnorodne kształty i są dość mocno rozczłonkowane.

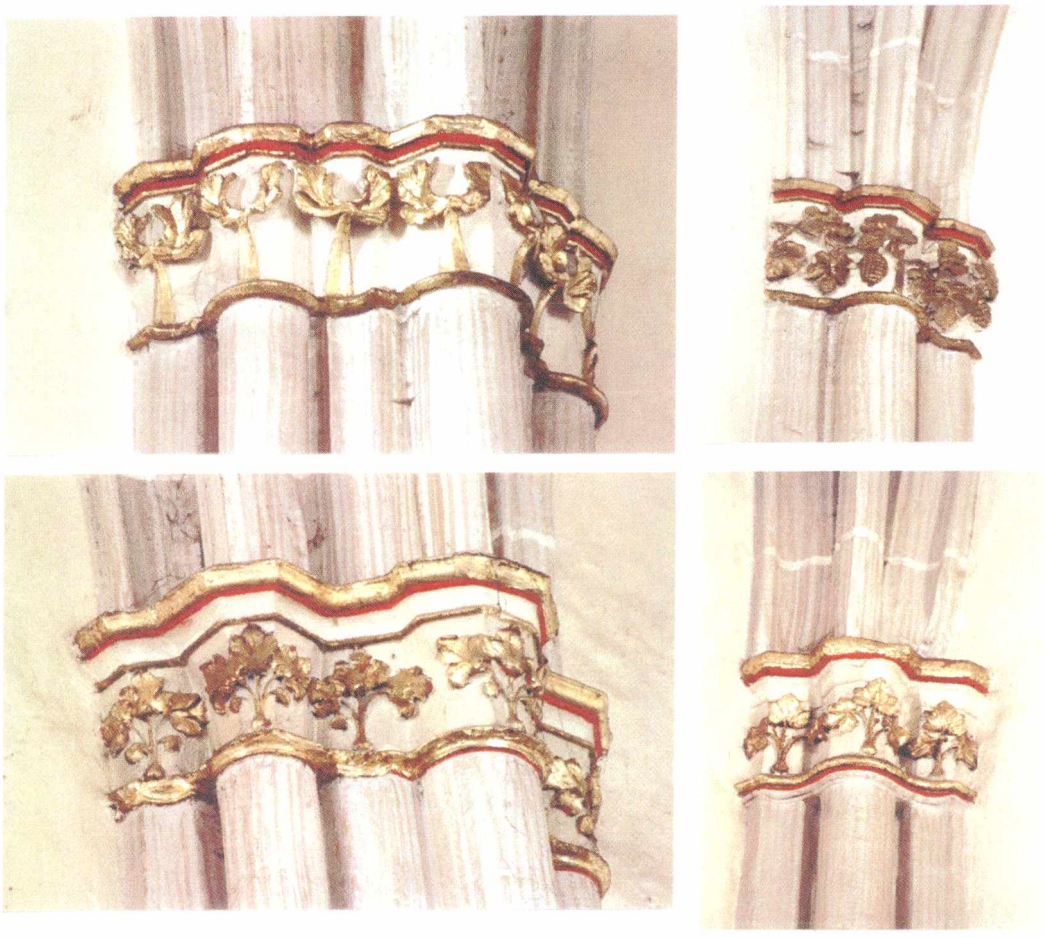

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – głowice wiązki służek i służek pojedynczych narożnych zachodniego przęsła oraz ucięte służki przy emporze zachodniej

Narożna służka nawy południowej i północnej przy wieży jest umieszczona w narożnym pilastrze i posiada głowicę kielichową z motywami liści oraz talerzowe bazy i dość wysokie cokoły.

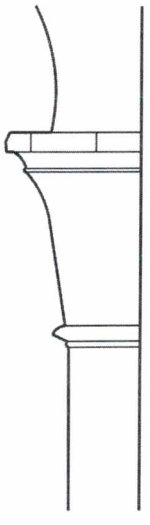

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – szkic przekroju głowicy przęseł środkowego i zachodniego.

Wiązki służek i służki pojedyncze spływają na bazy talerzowe leżące na wysokich cokołach o bardzo zbliżonych formach i proporcjach. Podobne posadowienie mają również filary i pilastry ze służką.

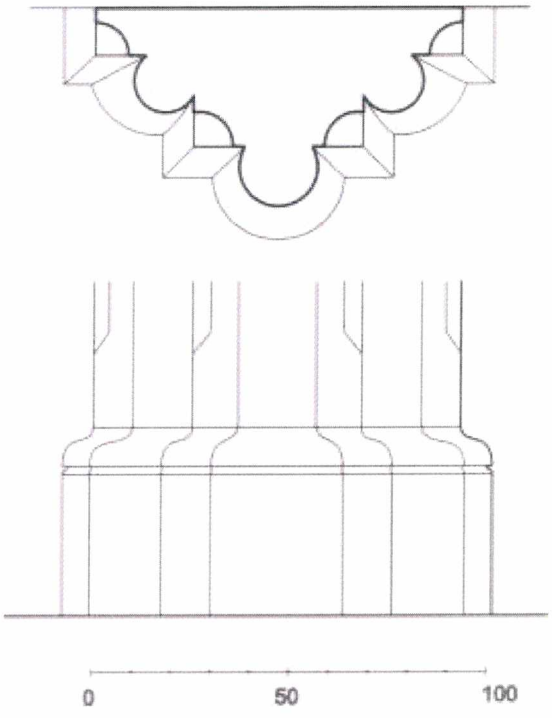

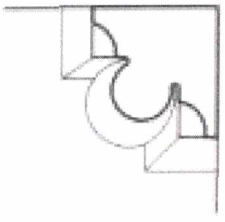

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – baza wiązki służek; rysunek: widok i dwa kolejne przekroje wiązki służek.

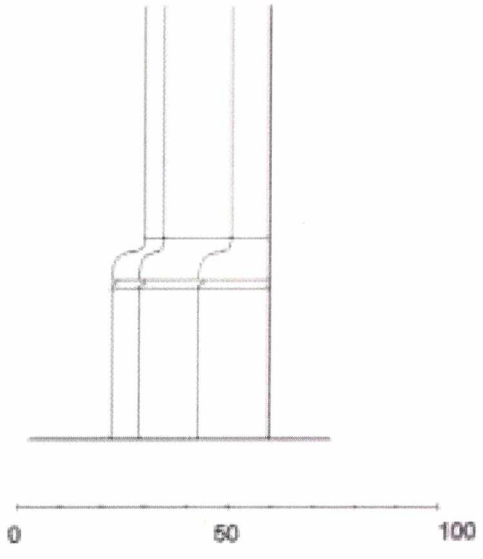

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – baza służki narożnej zachodniej; rysunek: widok i dwa kolejne przekroje służki narożnej przęsła zachodniego.

Służki zachodnie przy emporze w nawie środkowej i bocznych mają gładkie głowice, o kształcie kielichowym lub wielobocznym bez jakiejkolwiek dekoracji. Od strony nawy są podcięte tuż pod głowicami, na emporze sięgają posadzki. W częściach podwieżowych głowice nie posiadają złoceń.

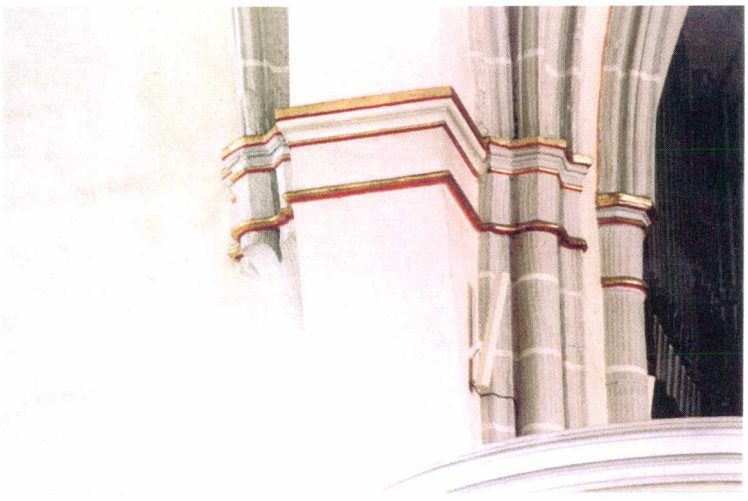

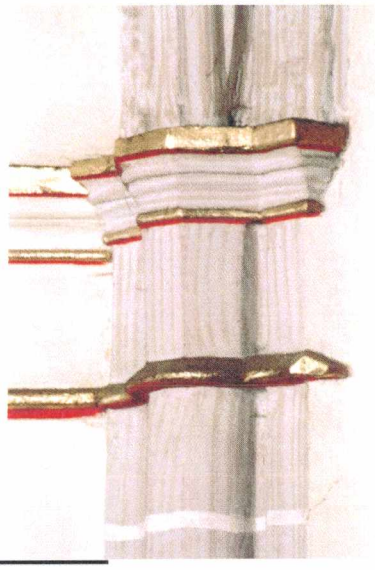

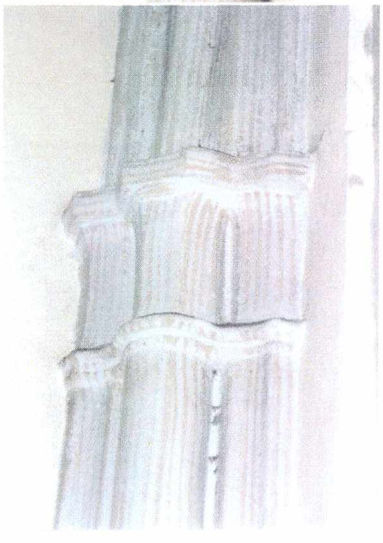

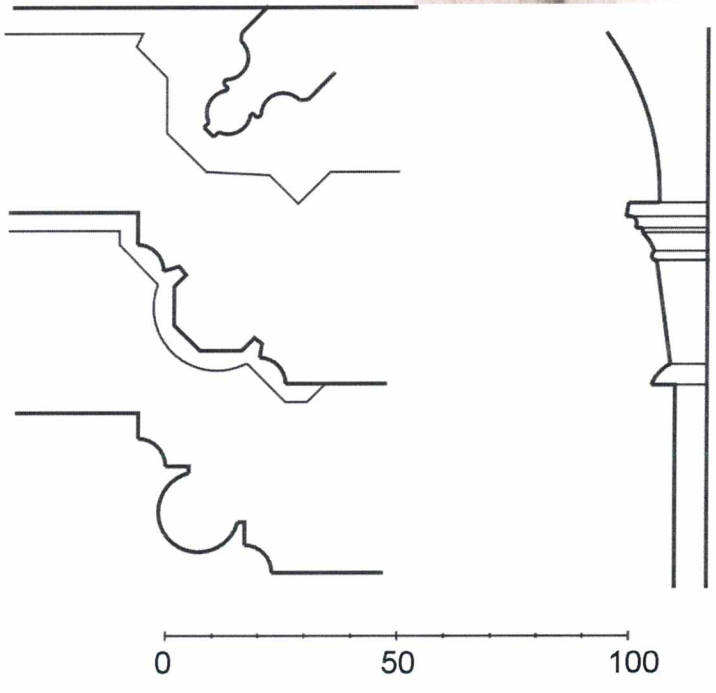

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – widok na służki przy późniejszej emporze (jedna ze służek wtórnie podcięta) i głowice służek empory organowej, u dołu - głowica przęsła podwieżowego nawy południowej; na rysunku: kolejno od góry mierzone przekroje wiązki służek (służki na pilastrze) i widok głowicy służki pojedynczej.

Służki prezbiterium posiadają głowice kielichowe i bazy, podobnie jak w korpusie i transepcie, i jak twierdzi Hasak zostały one użyte wtórnie do wzniesienia skróconego prezbiterium przy neogotyckim transepcie. Głowice zarówno kształtem jak i sposobem formowania liści nie przypominają żadnych form z korpusu, a raczej te w nowym transepcie. Już Lutsch przed przebudową zauważył, że służki zastanego przez niego prezbiterium trójprzęsłowego nie są jednorodne – 3 pary określił jako stare, 2 pary jako nowe. Wszystkie jednak wyglądają jak na nowo przekute i upodobnione w formie do nowych służek transeptu neogotyckiego.

Sama wiązka służek ma inny przekrój niż wiązki w nawie – składa się z pięciu służek różnej grubości (najgrubsza środkowa), a umieszczenie zdobienia i kolista forma płyty wieńczącej też są skrajnie różne.

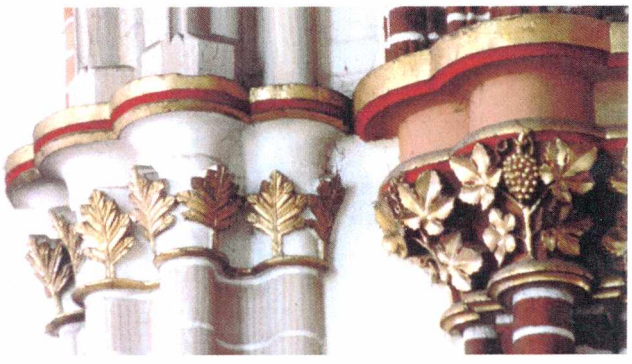

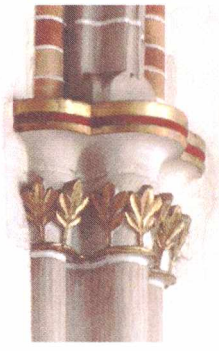

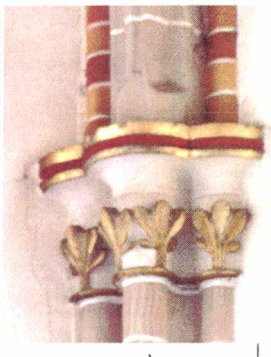

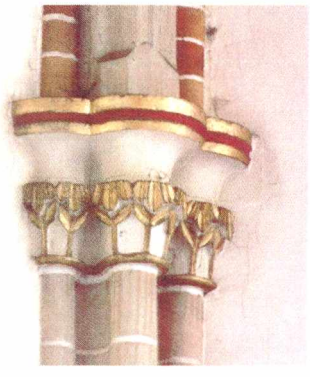

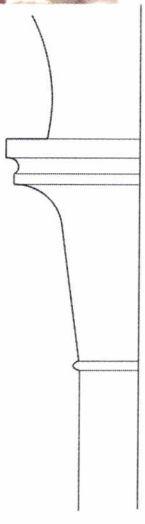

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok na północna ścianę obecnego prezbiterium oraz głowicę wiązki służek i szkic przekroju głowicy.

2.7.4 Okna

Pierwotna część kościoła posiada sześć okien w korpusie nawowym, trzy w masywie wieżowym i siedem w obecnym, skróconym chórze (dawniej dziewięć). Okna naw bocznych korpusu występują w każdym przęśle i oddzielone są od siebie przyporami.

Podobnie jak inne elementy detalu kościoła również okna podkreślają odrębne fazy powstawania budowli. Wszystkie jednak posiadają pewne cechy wspólne: są ostrołukowe, z potrójnym podziałem laskami (w prezbiterium podwójnym) i maswerkiem w górnej części.

Pierwsze przęsło wschodnie naw posiada obydwa okna – południowe i północne – o lekko rozchylonych ościeżach, wykończonych cegłą z tynkowanym podłuczem okiennym. Maswerk podzielony jest laskami o profilu wałkowym z kolumienkami i częścią bazową w postaci pierścieni czy bardzo spłaszczonej bazy. W górnej części ukształtowany jest w postaci czteroliścia w okręgu. Detal jest w większości zrekonstruowany w okresie przebudowy neogotyckiej i nie jest brany pod uwagę w analizach stylistycznych, jednak ogólna forma rysunku maswerku i miejsce występowania głowiczek i baz, mogła zostać odtworzona.

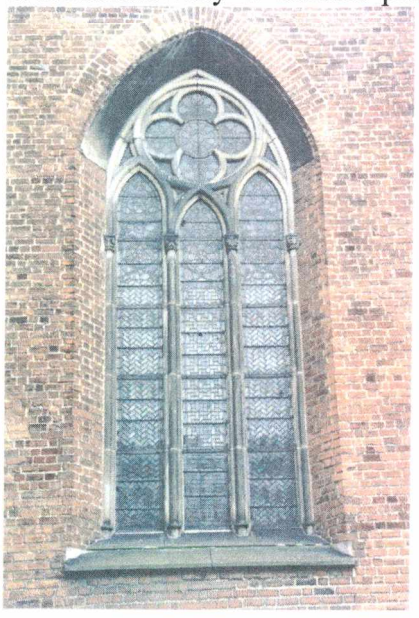

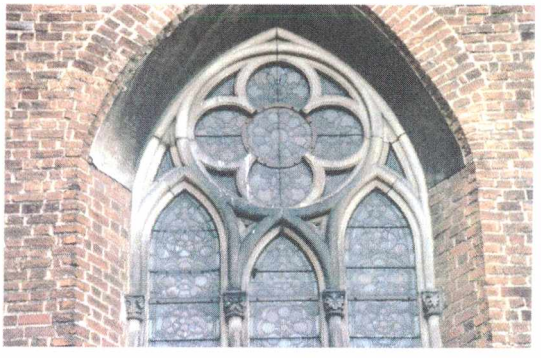

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – okno południowe i północne przęsła wschodniego prezbiterium i detale okna północnego – zrekonstruowane neogotyckie głowiczki i części bazowe.

Cztery okna dwóch zachodnich przęseł korpusu nawowego posiadają również potrójny podział laskami (lecz już o profilu wielobocznym) zakończonymi formami trójlistnymi. Podziały w części górnej mają kształty czteroliści i kół w różnych układach kompozycyjnych. Ościeża wykończone są ciosami kamiennymi w części maswerku dokładnie ułożonymi w łuk, poniżej o różnej wielkości ciosów wchodzących w ceglany mur. Okna w ścianie południowej posiadają gładkie ościeża, w dwóch oknach północnych korpusu występują ościeża z profilowaniem.

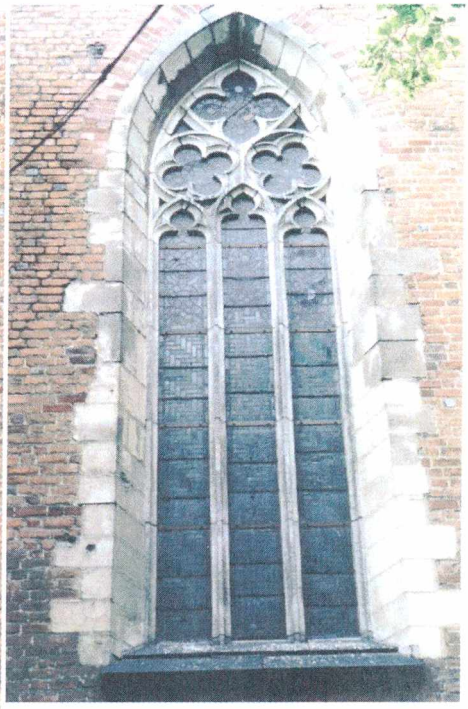

Długie, smukłe, ostrołukowe okna prezbiterium mają podział dwudzielny z podziałem maswerku dwoma trójliściami i czteroliściem. Dwa z nich położone są nad kaplicami, więc są pomniejszone o część dolną i stanowią połowę wysokości innych okien. Laski mają płaską wieloboczną formę nie występującą w oknach naw. Ościeża wykończono cegłą podobnie jak w pierwszym przęśle korpusu i dostawionym transeptem.

W związku ze znacznym zniszczeniem maswerków tuż przed przebudową neogotycką i przesunięciem prezbiterium na obecne miejsce, można przypuszczać, że zachowane w nikłym procencie detale kamienne mogły zostać wymienione wraz ze zmianą formy na podobne do form nowego transeptu.

Elewacja zachodnia posiada okno nad portalem wejściowym oraz na tej samej wysokości w wieżach. W ostatniej ceglanej kondygnacji wież okna występują osiowo ze wszystkich czterech stron elewacji w postaci triforiów.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii – u góry:okna przęsła środkowego korpusu nawowego nad portalami północnym i południowym , obok: okno północne prezbiterium.

2.7.5 Portale

Do części gotyckiej kościoła prowadzą trzy portale w południowej, północnej i zachodniej ścianie świątyni. W odróżnieniu od ceglanych ścian, wykonane zostały z ciosów piaskowca, a dwa z nich posiadają bogatą, kamienną dekorację rzeźbiarską.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok na portal zachodni, dekoracja głowic i archiwolty.

Portal zachodni posiada obecnie neogotyckie obramienie zwieńczone trójkątnym szczytem z kwiatonem (z lat przebudowy w 1903-1907 r.). Pierwotne zwieńczenie zniszczono podczas budowy kruchty, usuniętej na początku XX w., kiedy odtworzono obramienie. Wzniesiony został jako ostrołukowy z ościeżami ryzalitowymi, rozczłonkowanymi bez uskoków. Posiada po 3 kolumienki i 3 profile migdałowe na zmianę z każdej ze stron, opierają się one na talerzowych bazach i wysokich cylindrycznych cokołach, a wspólnie na jednej płycie. Głowice kielichowe i łuk archiwolty ozdobione są dekoracją w postaci liści klonu, dębu i winnej latorośli z owocami w gronach, a także kielichami kwiatów margerytki.

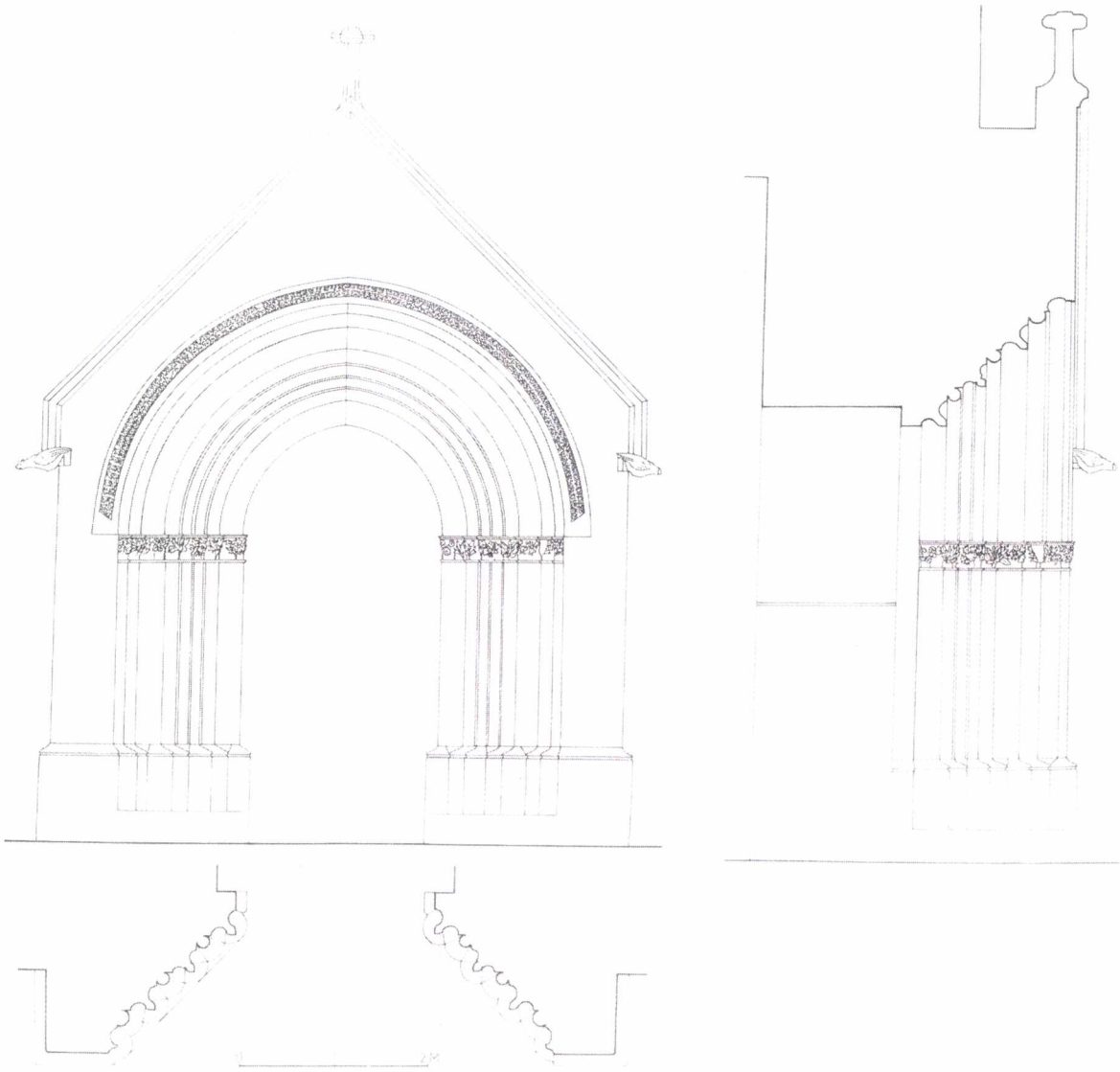

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok i przekroje portalu zachodniego, (wg Hanny Kozaczewskiej-Golasz, 2002, s. 26) oraz widok dekoracji głowic portalu zachodniego

Portal południowy jest nieznacznie wysunięty z lica ściany i, podobnie jak pozostałe portale gotyckie, do przebudowy był umieszczony w kruchcie. Ukształtowanie ościeży jest podobne jak w zachodnim – jest ostrołukowy, licowy z 2 kolumnami i 3 profilami migdałowymi na zmianę z każdej strony, opartymi na niskich cokołach i wspólnej płycie. Głowice zostały ozdobione rzeźbą o formach liści i kwiatów nieco inaczej kształtowanych jak na głowicach zachodnich – sprawiają wrażenie nałożonych na formę kielicha głowicy.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok portalu południowego i formy dekoracji głowic w postaci liści winnej latorośli z gronami, ... i kwiatów margerytki,

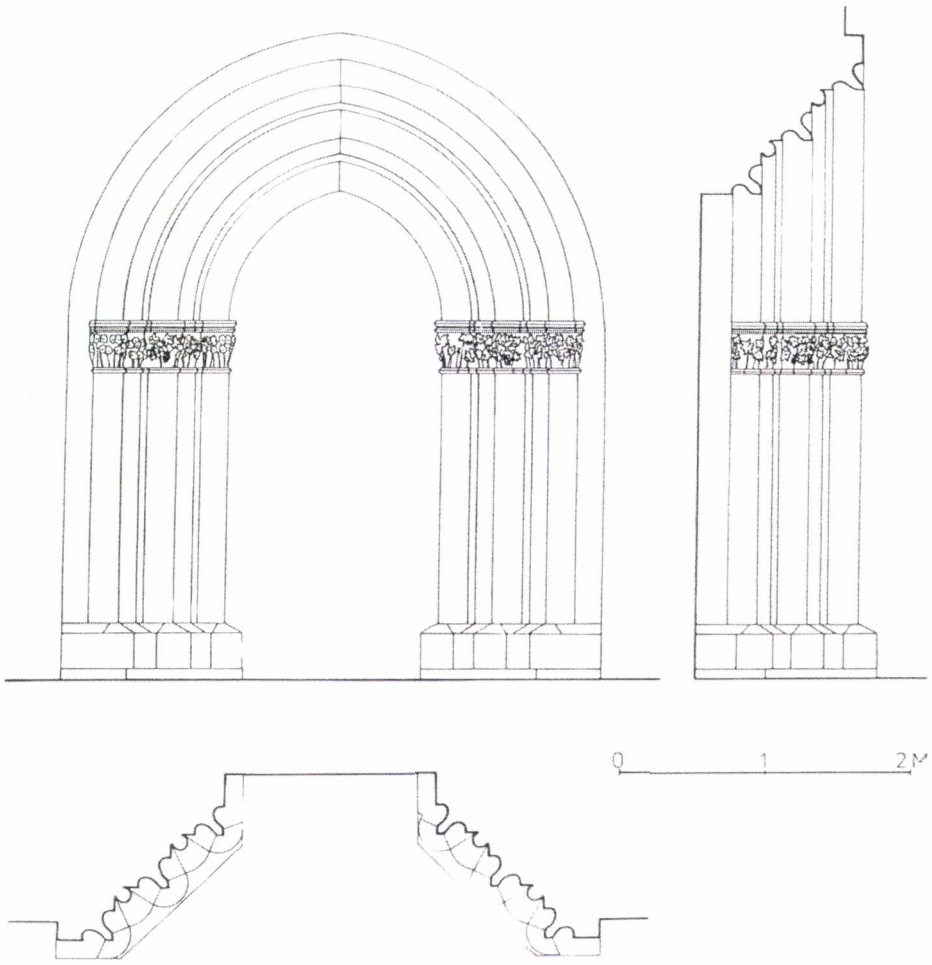

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok i przekroje portalu południowego oraz na zdjęciu widok baz i cokołów wschodniego ościeża (wg Kozaczewskiej-Golasz, 2002, s. 24)

Portal północny jest obecnie najbardziej oszczędny w formie spośród portali XIII wiecznych, lecz jego formy zostały prawdopodobnie wtórnie przekute i nieznana jest postać pierwotna.

Głubczyce, kościół parafialny p.w. Narodzenia Panny Marii - widok na portal północny świątyni

3 Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina

Jawor jest miastem położonym na pd.-zach. od Wrocławia, niedaleko Legnicy i Złotoryi, na drodze z Głogowa do południowej i z Wrocławia do zachodniej granicy kraju.

Kościół wzniesiono w centralnej części miasta średniowiecznego, na parceli na pn.-zach. od rynku, na terenie wznoszącym się ku górze, co pozwoliło na utworzenie dominanty w krajobrazie ówczesnego miasta. Bryła kościoła nie uległa dużym zmianom od czasu budowy, dostawiono tylko kaplice i kruchty. Wnętrze zachowało niemal w pełni gotycki detal architektoniczny.

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - widok na elewację zachodnią korpusu nawowego z ukończona wieżą północną.

3.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1242 r. – wzmiankowano proboszcza Jawora, ks. Walentego - świadczył podpisem nadania ks. Bolesława Rogastki dla klasztoru trzebnickiego (CDS VII/1, nr 591, s. 299)

1293 r. – wymieniony ks. Mikołaj – proboszcz Jawora i kapelan dworu książęcego

1327 r. - wymieniono w dokumencie archiprezbitera z Jawora (SR nr 4682)

3.2 Stan badań

Kościół wzmiankowany został przez: E.I. Naso (1667), **F.A. Zimmermann** (1783-1796) i **C.F.E. Fischer** (1803) datowali budowlę na 1267-1290.

H. Lutsch (Bd. 3,1891) opisał budowlę i datował ją na ok. 1330r. na podstawie analizy przekroju poprzecznego.

H. Tintelnot (1951) określił budowlę jako późnogotycką

M. Kutzner (1965,1967,1974) podkreślił oryginalność rozwiązań i nowy styl w gotyckiej architekturze śląskiej, obok kościoła klasztornego w Lubiążu i korpusu katedry wrocławskiej.

S. Stulin (1978) wskazał na podobieństwa między kapitelami służek z kościołem św. Elżbiety we Wrocławiu i w prezbiterium kościoła franciszkanów w Lwówku Śląskim.

J. Rybotycki (1995) na ok. 1275 r. datuje prezbiterium i plebanię – na podstawie cech wczesnogotyckich – dekoracji zwornika w kształcie rozety w zakrystii, prostych laskowań okna północnego prezbiterium, dekoracji nisz i sedilli w wew. ścianie prezbiterium, ze ślepymi arkadami, kiedyś zwieńczone kwiatonami. Przytacza wzmiankę o kazaniu pastora z 1602 r. (z księgi ewangelickiej miasta), który wspomina o ponad 320 okresie istnienia kościoła po fundacji książęcej, tzn. o powstaniu w latach 1275 – 1335.

Według **AGwP** (AGwP, Stulin, 1995, s. 97) obecna budowla powstała w trzech etapach: 1. mury obwodowe korpusu i filary wieży, 2. filary korpusu, 3. chór - w latach 1330-1370, bez krucht i kaplicy.

P. Pacak (1999) wymienia kolejnych kilku proboszczów, a na 1279 r. określa początek budowy obecnego kościoła gotyckiego - tuż po śmierci Bolesława Rogatki i objęciu księstwa przez Bolka I Jaworskiego

3.3 Badania własne autorki

Badania przeprowadzone przez autorkę w kościele parafialnym w Jaworze objęły stan zachowania pierwotnych murów całego kościoła (głównie nielicznych części nieotynkowanych, zewnętrznych i cokołu) oraz detalu architektonicznego, łącznie z inwentaryzacją pomiarową i fotograficzną.

Analiza kamiennych murów zewnętrznych wykazała ciągłość dolnej części murów zakończonych gzymsem podokiennym, z cokołem w części dolnej, w całym obwodzie kościoła poza kaplicą północną oraz kruchtami: północną i południową. Wynika z tego, że wymienione pomieszczenia zostały dostawione później, na co również wskazuje materiał ceglany użyty do wzniesienia części murów i konstrukcji sklepień.

Klatki schodowe (okrągłe w formie wieżyczki przy ścianie zachodniej wieży północnej i przy ścianie południowej korpusu nawowego, i prostokątna przy zakrystii) są dostawione wtórnie. Pierwotnie istniały tylko schody w grubości muru do piętrowej zakrystii.

Bryła i plan kościoła posiada szereg nieregularności w grubościach ścian i układach osi przęseł. O etapowej budowie kościoła, a w szczególności korpusu nawowego świadczyć mogą przypory zachodnie naw bocznych. Nie są to przypory części wieżowej, ale najprawdopodobniej jedna z dwóch krzyżowych skarp naroży korpusu nawowego. Część ścian zachodnich zachowało się w arkadach pomiędzy nawami a wieżami. Wyraźnie odróżniają się one prostym wykończeniem naroża od późniejszej arkady i filara, profilowanych wklęską.

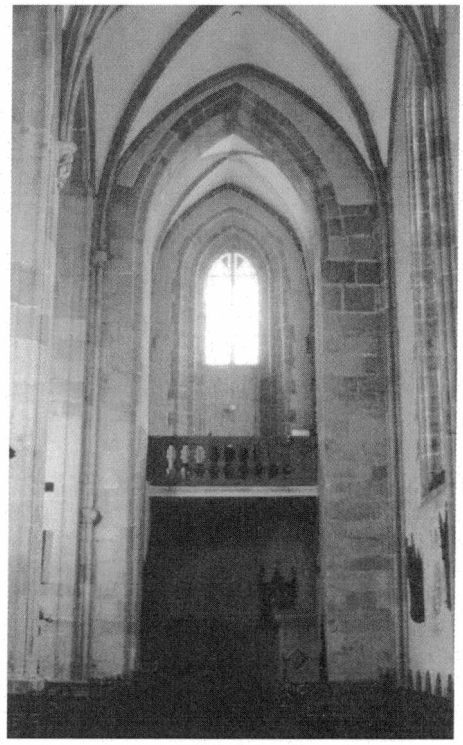

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - widok na arkadę południowej nawy bocznej do aneksu wieżowego. Po lewej stronie zachowała się pozostałość muru bez profilu, z poprzedniej fazy budowy - przed dostawieniem przęsła wieżowego.

Podobnie zakrystia (piętrowa) jest wzniesiona wtórnie do ścian korpusu na co wskazuje jego ukośna przypora narożna. Jeśliby były stawiane równocześnie, wszystkie skarpy wymurowano by prostopadle do ścian.

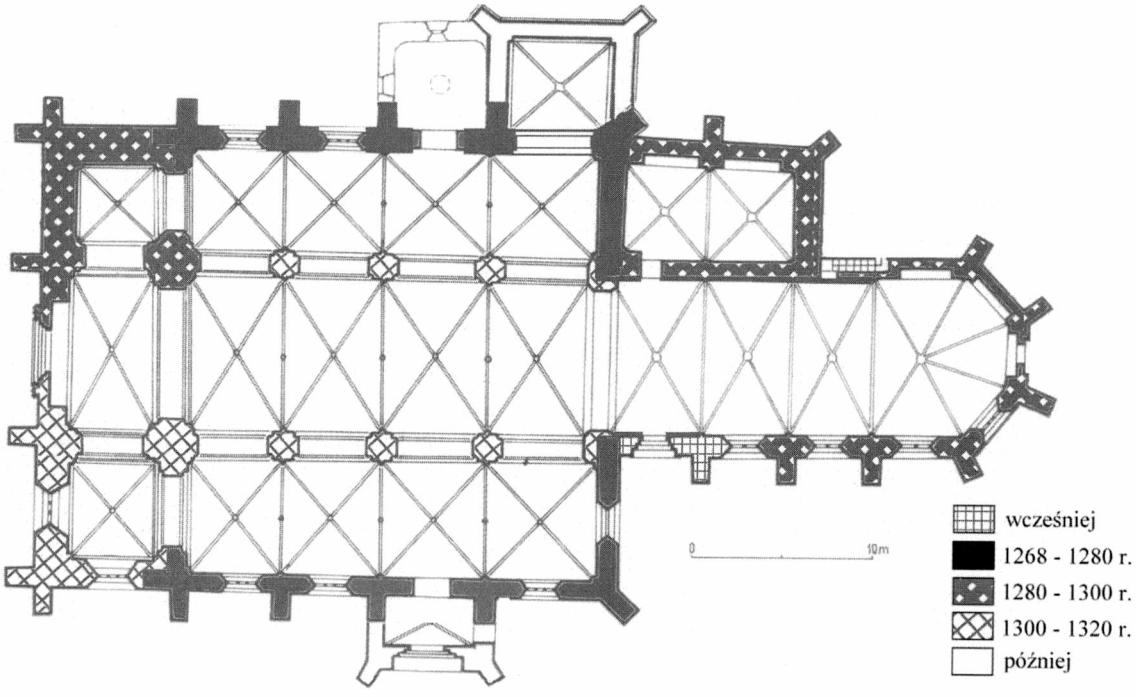

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - rzut obecny kościoła z rozwarstwieniem chronologicznym

W planie budowli również wyraźnie widać nieregularności w układach naw w stosunku do masywu wieżowego. Osie trzech par filarów nawowych zupełnie nie odpowiadają osiom wyznaczonym przez przęsło wieżowe, ani osie ścian chóru. Filary te postawione zostały prawdopodobnie na końcu budowy w sposób korygujący brak osiowego połączenia z łukiem tęczowym chóru.

Powyższe nieregularności mogą wskazywać na kolejność wznoszenia zachowanej tkanki murów. Z istniejącej tkanki budowli najwcześniej wzniesiono mury nawy południowej i północnej - nisko osadzona głowica filara wieżowego (w połowie wysokości) mogłaby wskazywać na początkowe dostawienie tej części wieżowej do murów układu bazylikowego.

Ponieważ mury wznoszono od razu z wmontowanym w niego detalem kamiennym (w tym przypadku były by to wiązki po pięć służek wzdłuż ścian i potrójne w narożach korpusu) mogą one pochodzić w dolnej części jeszcze z budowli ukończonej w 1 połowie XIII w. Bazy tych służek posiadają bardzo uproszczony profil w stosunku do detali pozostałej, późniejszej części kościoła[6]. Podwyższenie ścian mogą potwierdzać również niewielkie rozmiary przypór (w porównaniu z innymi obiektami halowymi), które tylko nadmurowano wraz ze ścianą.

Rozbudowa części wschodniej mogła poprzedzać część wieżową lub być równoczesna. Prezbiterium otrzymało ostatecznie tę samą wysokość co nawy. Uskoki do wysokości wsporników ściany południowej prezbiterium (między przęsłem pierwszym i drugim od zachodu) i ściany północnej (między przęsłem trzecim a przęsłem zamknięcia pięciobocznego) oraz nieco cieńsze i krótsze przypory zamknięcia wielobocznego, mogą oznaczać miejsca, w których dokonano zmiany koncepcji w czasie budowy. Prezbiterium zapewne powiększono (przedłużono? i podwyższono oraz zakończono pięciobokiem) i dostawiono do niego piętrową zakrystię.

Od północnego-zachodu dołączono zapewne do murów bazyliki - jeszcze niskie - ściany wieży północnej i filar wieżowy północny z detalami służek i głowic. Na tym etapie nastąpiła jakaś zmiana koncepcji i podwyższono ściany obwodowe wraz z północną częścią wieżową, ale głowice wstawiono już tylko do wieży. Użyte tu elementy detalu architektonicznego - głównie głowice służek - są bardzo podobne do głowic w przedsionku zachodnim katedry wrocławskiej

---

[6] Niemal identyczne wiązki (o nieco grubszych służkach) występują w dwóch spośród 4 wschodnich filarów fary w Złotoryi. Poza zniszczeniami naprawianymi w niektórych miejscach i kształtem tych uproszczonych baz filary tego kościoła byłyby identyczne. Sugeruje to zastosowanie tych samych zabiegów renowacyjnych, które doprowadziły bazy do odnowienia i jednocześnie jednolitego wyglądu. Tak samo prezentują się bazy służek późniejszego przęsła wieżowego, a ponieważ zostały wzniesione w innym czasie potwierdza to możliwość renowacji XIX wiecznej. Być może były tak zniszczone i zniekształcone, że odwracały uwagę od niezwykle bogatego rzeźbiarsko sklepienia. Byłby to najprostszy i najmniej kosztowny zabieg dla szybkiej poprawy odbioru wnętrza. Z porównania detalu wynika, że mogły to być profile podobne do baz południowej ściany korpusu katedry wrocławskiej i baz drugiego etapu rozbudowy fary w Złotoryi - czterech filarach wschodnich.

(datowanym na ostatnią dekadę XIII w.). Nie możemy porównać części bazowych, ponieważ w obydwu tych obiektach uległy one albo zniekształceniu, albo są niewidoczne.

Dalsza budowa, już na przełomie XIII i XIV w., objęła prawdopodobnie pozostałą część przęsła wieżowego z nieco uproszczoną i niższą bazą filara wieżowego południowego oraz bez głowic, a także filary międzynawowe z arkadami przystosowane już do układu halowego. Filary międzynawowe - trzy północne i trzy południowe - posiadają jednakowe przekroje trzonów i profile wysokich cokołów (analogiczne do detalu filarów naw korpusu katedry z podobnego czasu powstania). Tylko filar północno-wschodni, ma mało czytelny rysunek profilu ze względu na częściowe zniszczenie kamienia. Zgodnie z nową koncepcją wnętrza w nawach bocznych pozostawiono służki bez głowic i żebra oparto na nich bezpośrednio (tu również podobnie jak w nawach katedry).

We wnętrzu kościoła wykorzystano cztery rodzaje profilu żebra. We wszystkich pomiędzy nasadą a dolną częścią żebra - gruszką lub formą wielokątną - występuje wklęska. Najbardziej prawdopodobne jest zasklepianie wzdłuż naw, na co wskazuje rozkład kształtów profili.

Prezbiterium i nawa główna, a także przęsło empory, posiada jednakowy przekrój żebra zarówno jarzmowego jak i przekątniowego - o kształcie gruszki z noskiem i niewielkimi wałeczkami oraz ze skosami u nasady.

W nawie północnej wystepują dwa rodzaje profili - w żebrach przekątniowych gruszkowy z noskiem i z dodatkowymi wałkami u nasady (chronologicznie wg autorki wcześniejsze), a w żebrach jarzmowych - takie jak zastosowano wzdłuż głównej osi kościoła.

W nawie południowej użyto jeszcze innych profili - w żebrach przekątniowych gruszkowy z noskiem i skosami przy nasadzie (bez żadnych dodatkowych wałków) oraz w jarzmowych - zamiast gruszki forma złożona z trzech płaszczyzn również ze skosami przy nasadzie. Forma gruszkowa żeber nawy południowej jest według autorki najwcześniejsza występuje np. w Złotoryi - profil gruszkowy z noskiem i skosami przy nasadzie w korpusie nawowym (z trzeciej i czwartej ćwierci XIII w.). W żebrach jarzmowych tej nawy występuje zamiast gruszki forma wieloboczna spotykana już od końca XIII w.

Zarówno w nawie południowej jak i północnej profile występujące w żebrach przekątniowych spotykamy we wcześniejszych budowlach. Można więc wysnuć wniosek o użyciu wtórnym tych elementów, być może z rozebranego wcześniejszej, pierwotnego sklepienia bazyliki i prezbiterium?

3.4 Rekonstrukcja budowli z trzeciej tercji XIII w. i początku XIV w.

Przebudowę kościoła wzniesionego przed 1242 r. rozpoczęto prawdopodobnie na początku trzeciej tercji XIII w. Powstała do początków XIV w. budowla złożona była z trójprzęsłowego zamkniętego wielobocznie chóru, trzech naw w układzie halowym czteroprzęsłowym oraz przęsła wieżowego, w którym zdołano wynieść ponad koronę murów korpusu jedynie wieżę północną. Ściany szczytowe naw bocznych i nawy głównej fasady ozdobiono szczytami. Od północy do chóru przylegała piętrowa zakrystia.

Korpus nawowy podzielony został wielobocznymi filarami na trzy nawy przekryte sklepieniami krzyżowo-żebrowymi, z żebrami jarzmowymi między przęsłami i arkadami między nawami. Żebra oparte zostały na ścianach obwodowych - na wiązkach służek posadowionych na bazach, bez głowic (za wyjątkiem czterech służek ścian wieży północnej) - oraz na filarach międzynawowych za pośrednictwem bogato zdobionych wsporników.

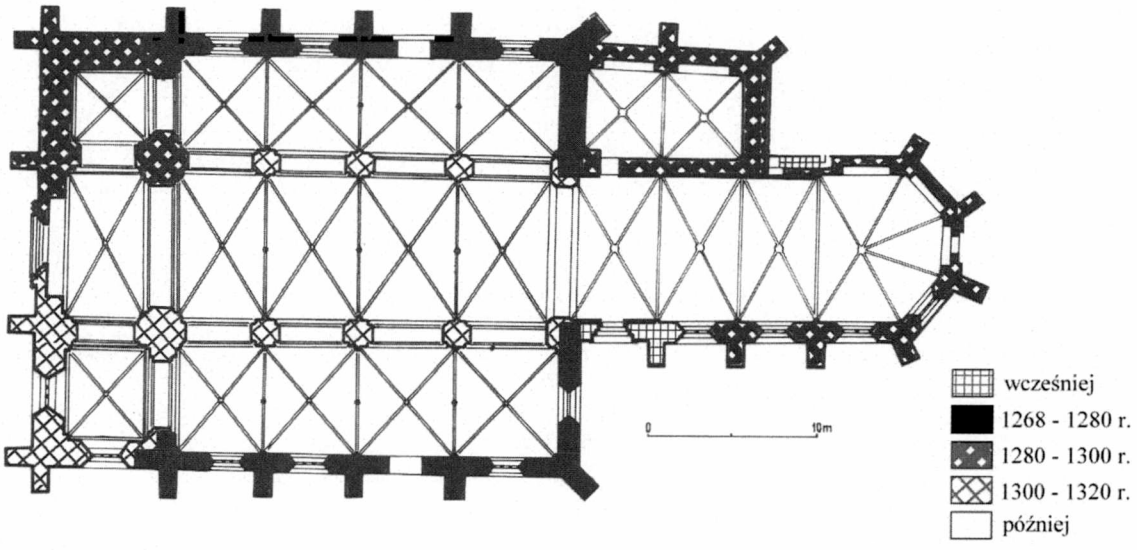

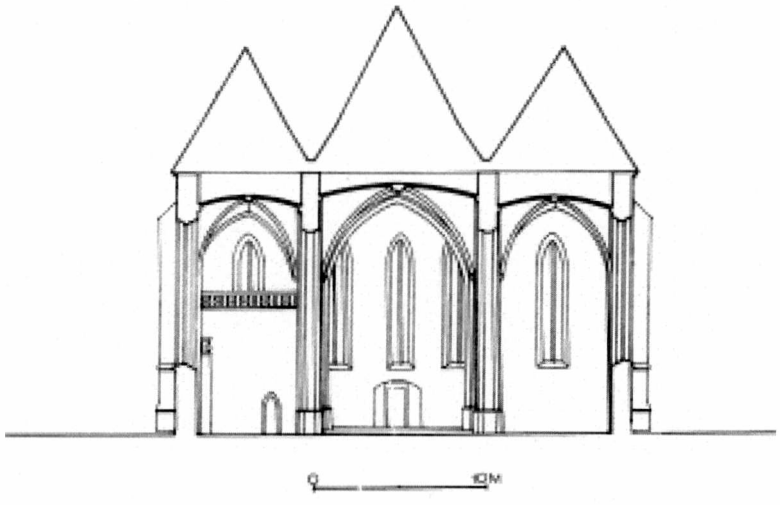

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - rekonstrukcja rzutu oraz przekroju poprzecznego przez nawy

Filary wieżowe zostały zaplanowane jako krzyżowe, a międzynawowe - ośmioboczne, wydłużone z profilowanymi wklęskami w narożach. Podobny profil mają wszystkie arkady korpusu. Przęsło międzywieżowe nawy głównej było otwarte do wnętrza, a przęsła wieżowe oddzielone ostrołukowymi, smukłymi arkadami. Filary wieżowe podobnie jak ściany zaopatrzone zostały w służki, w filarze północnym jeszcze z głowicami.

Do wnętrza prowadziły dwa portale w drugim przęśle od wschodu, w ścianie północnej i południowej korpusu nawowego oraz w ścianie zachodniej nieco późniejszy.

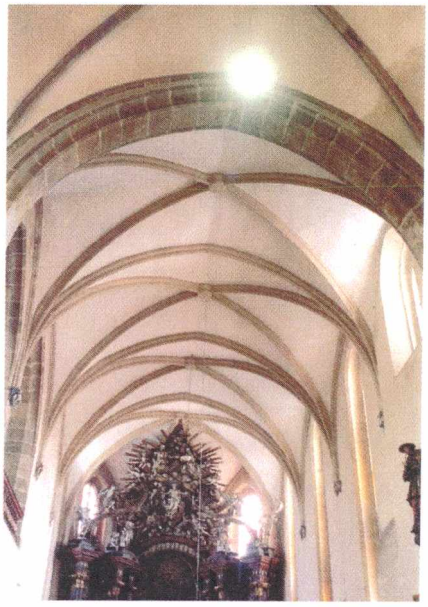

Być może prezbiterium od razu zasklepiono - posiada ono najprostszą formę zworników w postaci płaskich talerzy i prostsze w wyrazie artystycznym wsporniki figuralne. Wsporniki te nie podpierają bezpośrednio żeber tak jak w nawach, ale króciutkie lizeny zawieszone w górnej części ścian, powstałe z połączenia żeber przekątniowych, jarzmowych i tarczowych.

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - wnętrza - u góry: sklepienie chóru ku wschodowi, u dołu:. nawy głównej od strony chóru i nawy południowej od zachodu.

3.5 Dalsze przebudowy w XIV w. i późniejsze do czasów obecnych

Jeszcze w okresie średniowiecza dobudowano do ścian kościoła kaplicę północną, kruchty przy portalach naw bocznych od południa i północy, oraz klatkę schodową na piętro zakrystii. Kruchty uległy późniejszym przeróbkom nowożytnym, w wyniku których zamurowano portale kruchty południowej prowadzące do niej z trzech stron.

W 1533 r. odnotowano zawalenie się wieży północnej i jej odbudowę od 1535 roku.

Lata 70. XVI w. to okres renowacji i zmian w strefie zachodniej korpusu nawowego. Wbudowano wówczas do dziś istniejącą emporę zachodnią i klatkę schodową do niej prowadzącą, z portalem noszącym datę 1573.

Na przełomie XVI/XVII w. dostawiono do kruchty południowej bogaty renesansowy portal, a w baroku przerobiono kruchtę północną na mauzoleum.

W roku 1648 odnotowano pożar - zniszczenia nie są znane.

W XIX w. prowadzono liczne restauracje obiektu, m.in. w latach 1865-1866, siedemdziesiątych, 1883 r., w wyniku których dokonano szeregu zmian, z których znaną na pewno jest dostawienie do ściany południowej korpusu nawowego wieżyczki schodowej, opatrzonej datą 1879. Być może z tego okresu pochodzą nowe formy okien i naprawa części detalu.

Współcześnie odnawiany w 1962 roku.

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - widok na elewację północną korpusu nawowego, dobudowaną kaplicę północną i za nią niską kruchtę.

3.6 Materiał i wymiary z czasu trzeciej tercji XIII i początku XIV w.

Mury kościoła wzniesiono z kamienia łamanego z użyciem ciosów kamiennych w narożach przypór. Obecnie otynkowane. Elementy detalu architektonicznego - filary, służki, żebra, wsporniki, zworniki, ościeża okienne i portale - wykonano z ciosów piaskowcowych.

Partie murów, w których występuje cegła (częściowo otynkowane) pochodzą z późniejszych czasów przebudowy i rozbudowy obiektu, wykonywanych jeszcze w czasach średniowiecznych.

Główne wymiary:

prezbiterium: szerokość / wysokość / długość	9,20 / 14,30 / 21,20 m
korpus nawowy: szerokość / długość	24,10 / 30,50 m
nawa główna: szerokość / wysokość	9,10 / 14,50 m
nawa boczna: szerokość / wysokość	5,60 / 13,65 m
zakrystia: szerokość / długość	4,80 / 9,20 m

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - widok na elewacje południową prezbiterium i korpusu nawowego.

3.7 Detal architektoniczny

Kościół posiada bardzo bogaty wystrój detalu architektonicznego z okresu budowy w XIII w. i być może na początku XIV w., w postaci filarów i służek, elementów sklepienia - żeber, zworników i wsporników, portali, obramień okiennych z nieistniejącymi już dziś maswerkami. Wszystkie wykonane są z ciosów piaskowcowych, część nosi ślady późniejszych renowacji, zapewne z czasów neogotyckich.

3.7.1 Elementy sklepień

Sklepienia kościoła tworzą bardzo dekoracyjną przestrzeń ze względu na niezwykłe w formie rzeźbiarskiej zworniki naw, żebra gruszkowe oraz oparcie żeber na wspornikach o urozmaiconych kształtach i wiązkach służek na ścianach naw bocznych.

3.7.2 Żebra i zworniki

Żebra sklepienne posiadają cztery rodzaje profili w zależności od miejsca występowania. Jedną wspólną cechą łączącą je jest ukształtowanie nasady z wyraźnym skosem (sfazowaniem) i połączenie formą wklęsłą z dolną częścią żebra (gruszką lub wielobokiem).

W żebrach przekątniowych nawy północnej spotykamy profil gruszkowy z noskiem oraz wklęską przechodzącą w dwa wałki przy nasadzie (formy najwcześniejsze, użyte wtórnie lub w XIX w.).

W większości przęseł jest to jednak kształt gruszkowy z noskiem i niewielkimi wałeczkami po bokach oraz wklęską przechodzącą w skos przy nasadzie - w prezbiterium, nawie głównej i na dzisiejszej emporze (czyli wzdłuż osi głównej kościoła) oraz w żebrach jarzmowych nawy północnej.

Nawa południowa nie ma żeber z profilami użytymi w pozostałej części kościoła, tu występują dwa nieco inne rodzaje. Jeden w żebrach przekątniowych ma kształt gruszki z noskiem bez żadnych form wałkowych, przechodzący wklęską w nasadę ze skosami (stosowana od lat 30. XIII w. - chór fary w Złotoryi). Druga forma zamiast gruszki posiada kształt wielokątny z częścią nasadową podobną do pozostałych profili (forma spotykana od końca XIII w.).

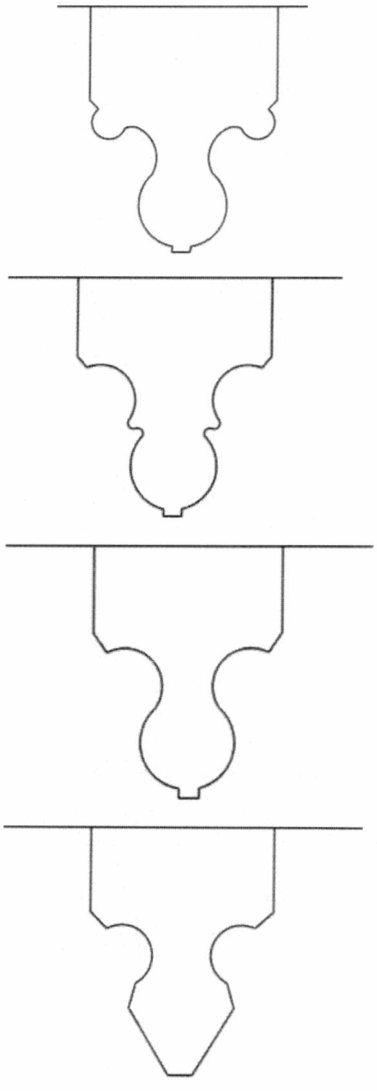

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - przekroje żeber - kolejno pierwszy od góry w nawie głównej i chórze, drugi i trzeci w nawie południowej, dolny przekrój - w nawie północnej.

Zworniki występują w dwóch postaciach - gładkiego talerza (w prezbiterium, emporze i wieży północnej) i zworników dekorowanych. Te drugie mają dwie formy - w żebrach przekątniowych zwornik o profilu żebra, a talerz z rzeźbą - najczęściej głowy zwierzęcej, a w jarzmach kształt wiszącej postaci zwierzęcej, ludzkiej lub kwiatonu - "dołączonych" do powierzchni żebra. W formach talerzowych spotykamy również głowy płaskorzeźbione, męskie z długimi włosami i brodą.

Zworniki prezbiterium i wieżowe na emporze to gładkie talerze z profilem powtarzającym kształt żebra (na emporze talerz jest nieco grubszy).

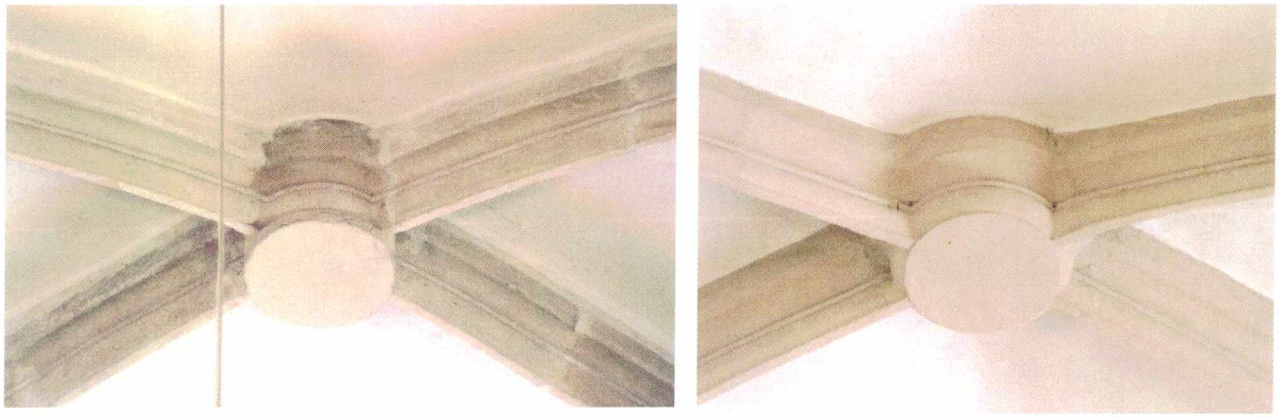

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - zworniki kolejno: w emporze zachodniej i w zachodnim przęśle chóru.

W wieży południowej wyjątkowo żebra są połączone w kluczu bez zwornika, a profil przypomina gruszkowy, tak jak w nawie południowej. Zwornik w północnej wieży posiada talerz, ale o gładkim profilu, bez podobieństwa do rysunku żebra. Zarówno żebra jak i zworniki w wieżach mają niewiele analogii do form nawowych.

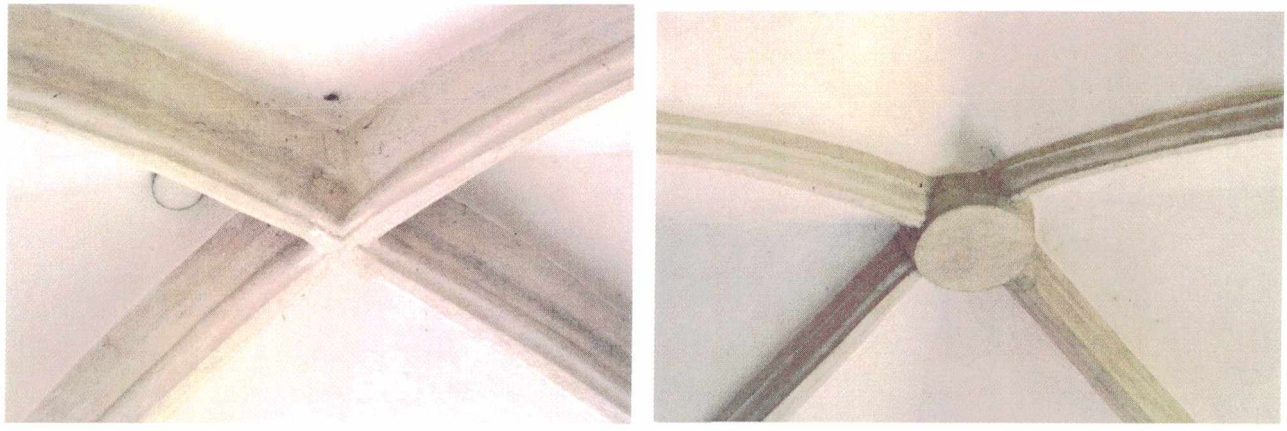

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - połączenie żeber w wieży południowej i zwornik w wieży północnej

Zworniki nawy południowej:

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - zworniki nawy południowej

Zworniki nawy północnej i głównej:

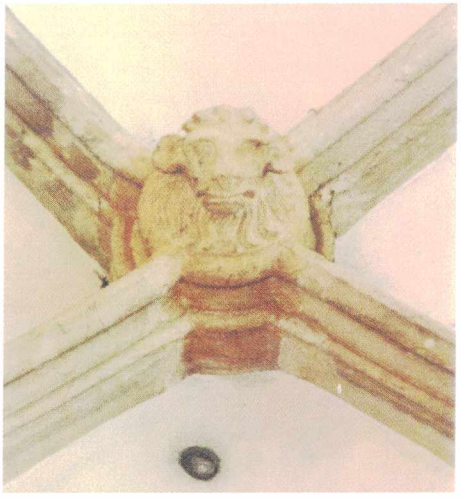
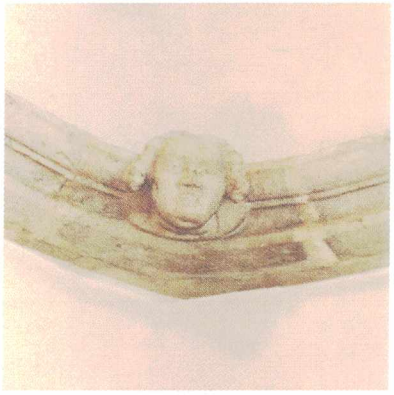
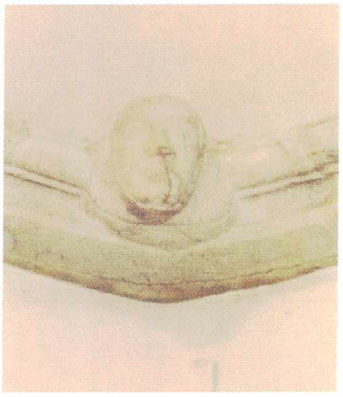
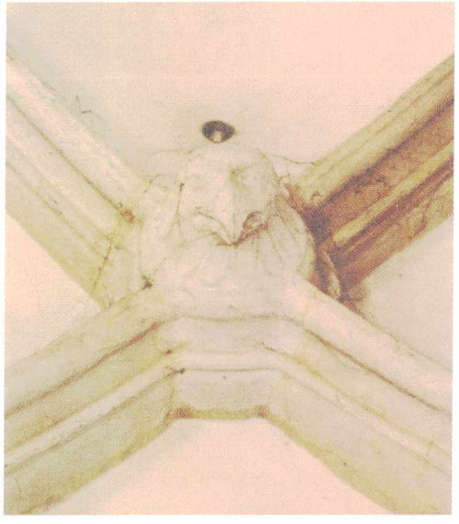
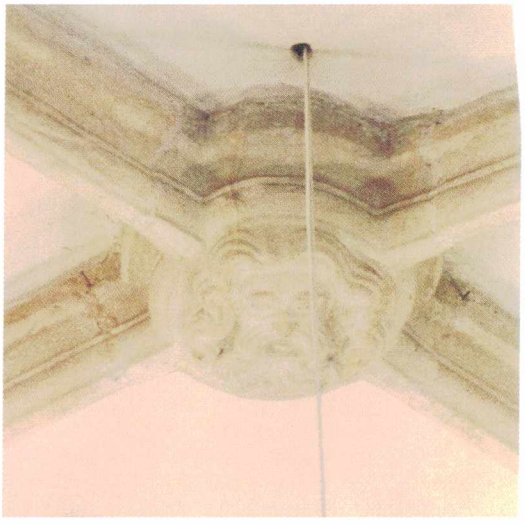
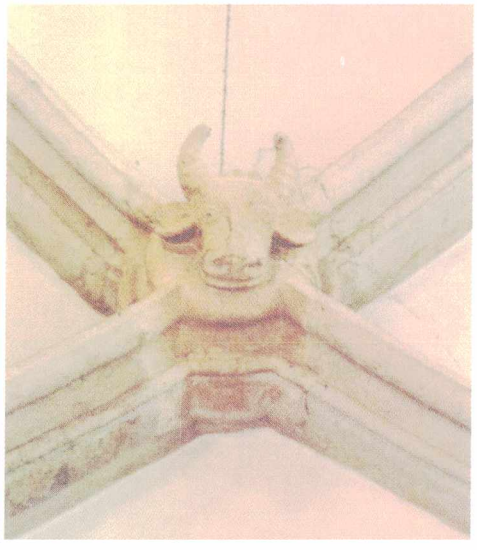
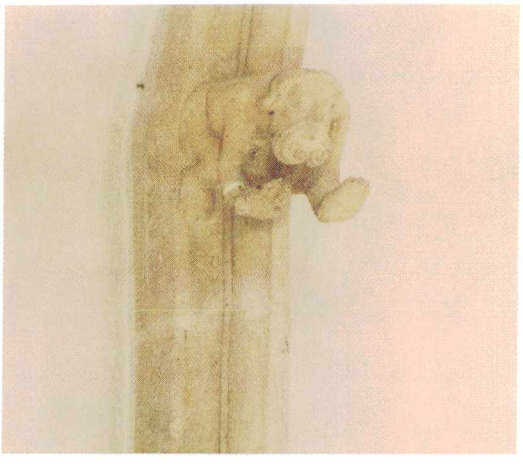

Jawor, kościł parafialny p. w. św. Marcina - zworniki sklepienne nawy północnej - u góry i z lewej strony, oraz nawy głównej - dwa osobne z prawej strony.

3.7.3 Sposób oparcia żeber:

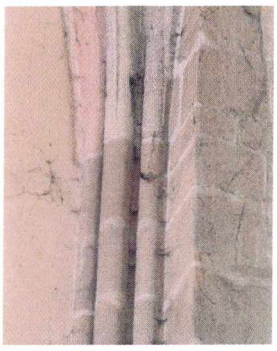

3.7.3.1 Na ścianach

Na ścianach obwodowych - południowej, północnej i zachodniej - żebra opierają się na wiązkach służek schodzących do posadzki, w narożach po trzy, a wzdłuż ścian po pięć w wiązce. Służki nie mają głowic, opierają się na bazach o podobnym wszędzie profilu, różnią się tylko wysokościami cokołów.

Wyjątkowo w ścianach wieży północnej służki posiadają głowice. Mają one dość nietypową postać mocno rozczłonkowanej płyty abakusa nałożonej na służki z wielobocznym skosem u dołu przypominającym kształt kielichowy. Głowicę od trzonu oddziela drobny wałeczek.

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - od góry: żebra osadzone na służce narożnej, wiązki służek przyściennych w nawie północnej i południowej, u dołu: głowice służek w wieży północnej.

Bazy służek posiadają bardzo uproszczone profile, nie mające analogii w żadnym innym obiekcie, poza pobliską farą złotoryjską, gdzie identyczne wiązki występują w dwóch północno-wschodnich filarach korpusu.

Trzony baz wtapiają się w skośną powierzchnię w wielobocznych cokołów. W nawie południowej cokoły są wyższe i posadowione dodatkowo na płycie prostokątnej i kamiennej podwalinie, mniej regularnej w kształcie.

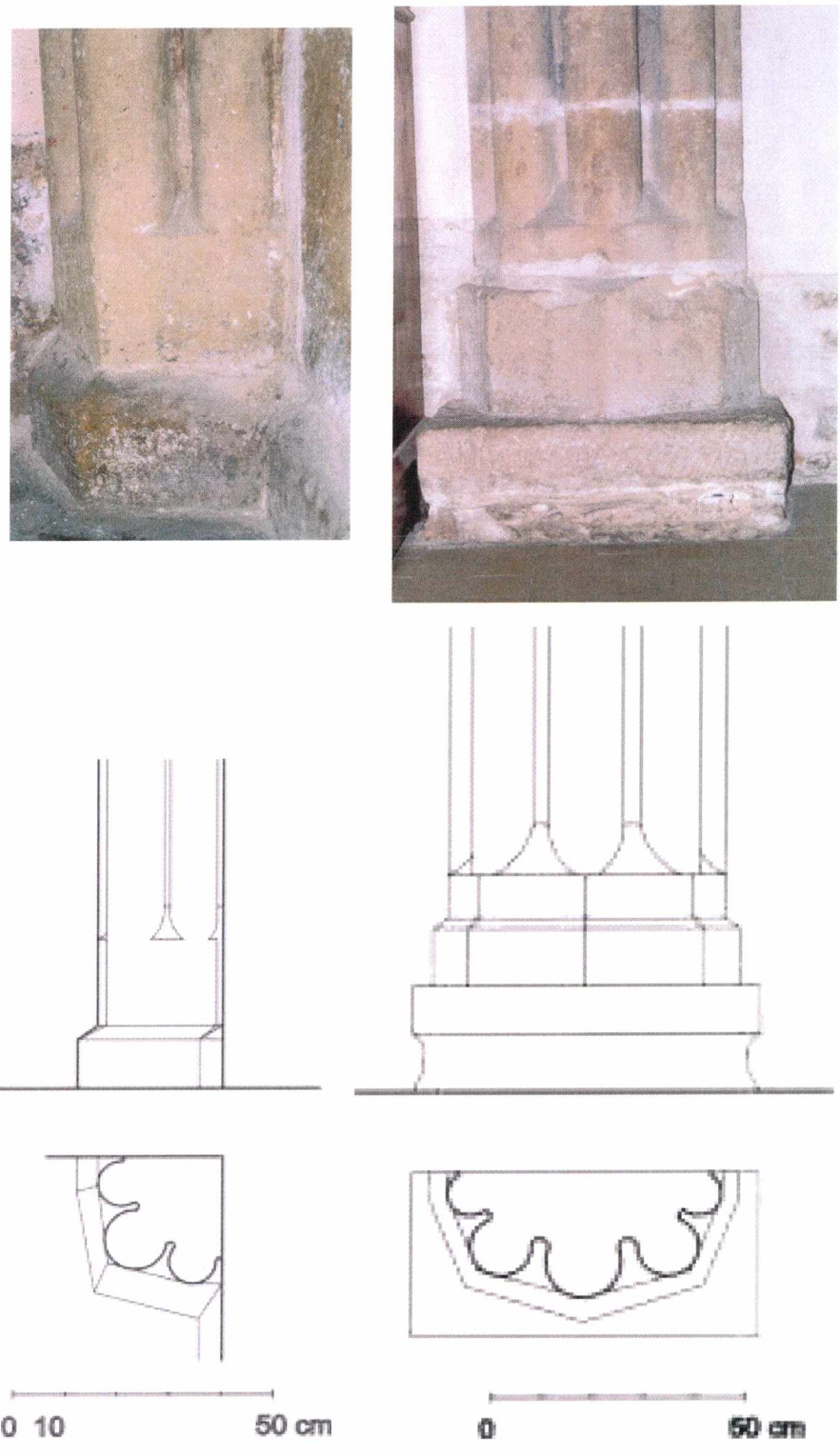

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - bazy wiązek służek na zdjęciach i na rysunku: od lewej: służka narożna ściany zachodniej i służka nawy południowej z wyższą częścią cokołową.

3.7.3.2 Oparcie żeber na służkach filarów krzyżowych

W krzyżowych filarach wieżowych żebra opierają się na służkach umieszczonych w narożach jego ramion. Służki schodzą do posadzki i spoczywają na bazach.

Filary te posiadają w przekroju formy zarówno tradycyjnie występujące w XIII w. - tj. służki w narożach, jak też profile wklęskowe pojawiające się pod koniec wieku.

W **filarze wieżowym północnym**, zapewne nieco wcześniejszym od południowego, służki posiadają głowice i to zarówno w miejscu oparcia żeber, jak też w połowie jego wysokości. Trudno dziś ustalić jaka mogła być planowana funkcja takiej nisko umieszczonej głowicy, czy nieukończonej empory, czy może była to rozbudowana forma przewiązki służki.

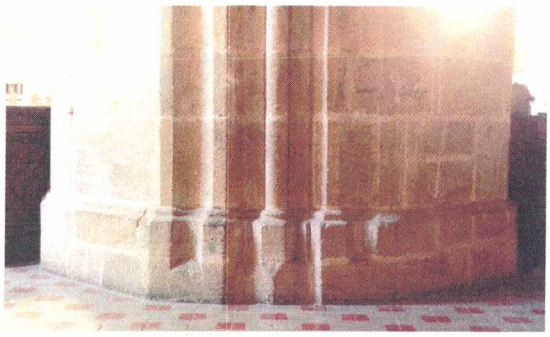

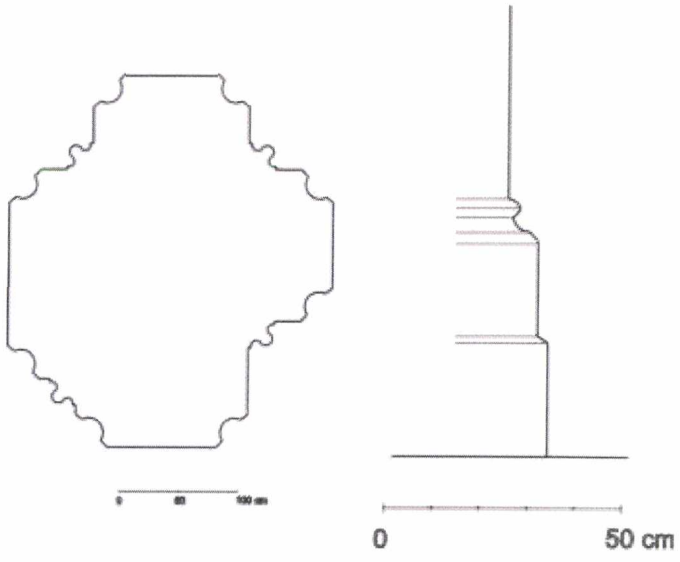

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - u góry: filar wieżowy północno-zachodni z głowicami służek, u dołu: widok bazy tego filara i przekrój przez trzon filara i bazę służki narożnej w ramionach filara.

Służki filara wieżowego północno-zachodniego mają analogiczne formy jak służki w wieży północnej. Różnice widoczne są tylko w ilości rozczłonkowanych płyt abakusa i dekoracji dolnych głowic główką mężczyzny z długimi włosami. Na służce północno-wschodniej dekoracja ta uległa zniszczeniu, a w związku z późniejszym wstawieniem empory i wprowadzeniem pod nią sklepienia, losy pozostałych głowic dolnych są nieznane.

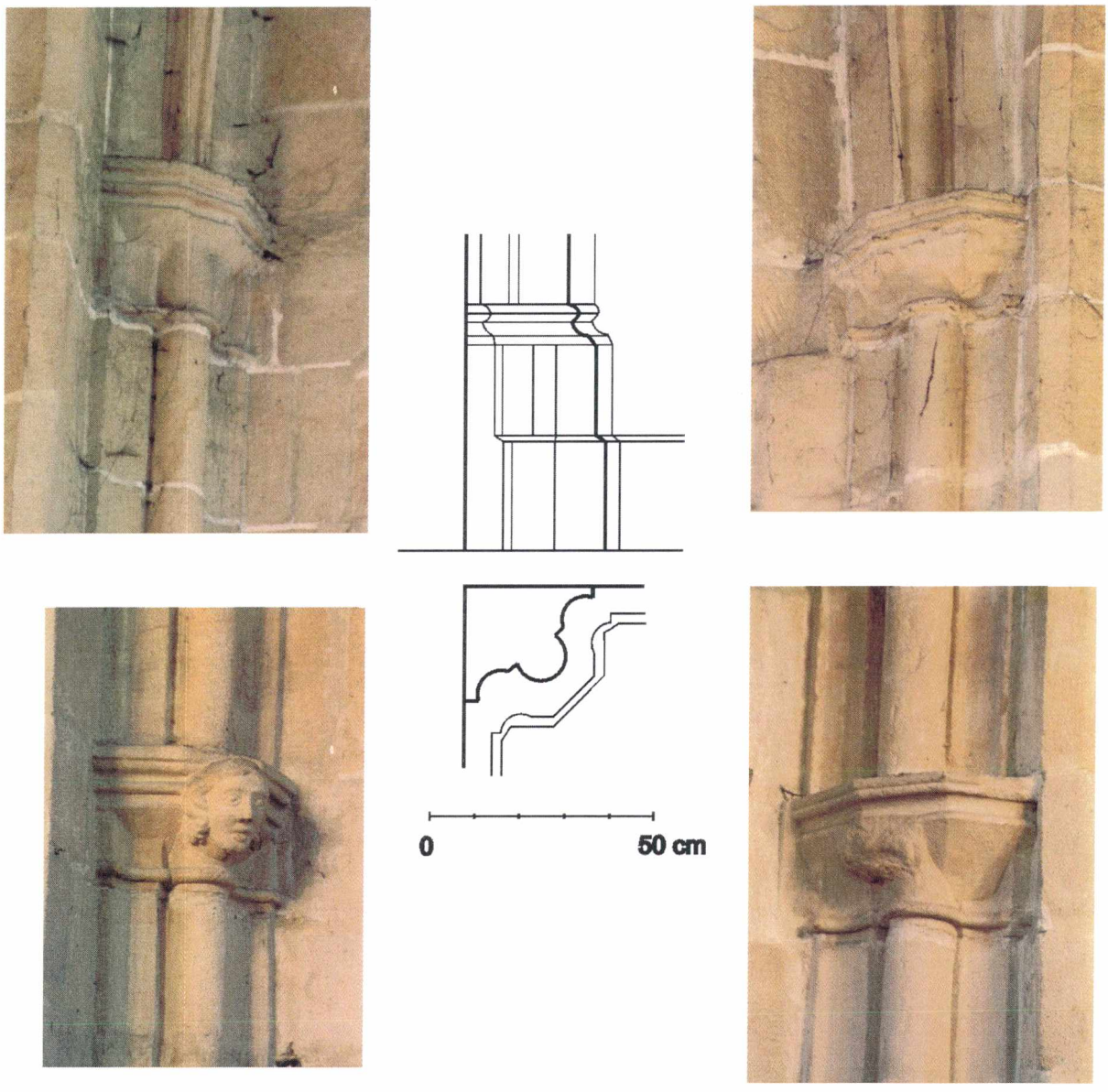

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - po lewej: głowice służki północno-wschodniej filara wieżowego, rysunek: przekrój poziomy i widoki służki, po prawej: głowice służki południowo-wschodniej filara wieżowego.

Filar wieżowy południowo-zachodni ma analogiczny przekrój poziomy jak północny, różnice dotyczą sposobu ukształtowania detalu. Żebra nie są tu oparte na głowicach, ale bezpośrednio na służkach, a profil bazy jest nieco uproszczony - nie ma dolnego skosu. Cokół jest niższy co najmniej o połowę wysokości.

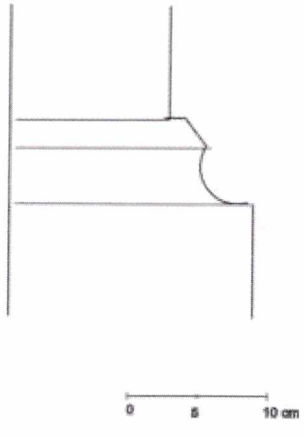

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - od góry: widok na filar wieżowy południowo-zachodni i osadzenie żeber na służce filara, u dołu: baza filara i rysunek profilu bazy.

3.7.3.3 Osadzenie żeber na wspornikach filarów międzynawowych

Wsporniki występują w trzech parach filarów międzynawowych oraz łuku tęczowego od strony naw. Cechą łączącą wszystkie wsporniki jest wysoka, profilowana płyta abakusa (gzymsowa) o formie wielobocznej, rozszerzająca się ku górze. w większości wypadków złożona jest z trzech poziomych części, tylko przy łuku tęczowym wygląda na dużo mniejszą i dwuczłonową (prawdopodobnie te powstały wcześniej, na co wskazuje również dość prosty charakter potraktowania formy). Tematy pojawiające się na wspornikach to maszkarony, elementy maswerkowe, figuralne czy roślinne o nierozpoznawalnych kształtach.

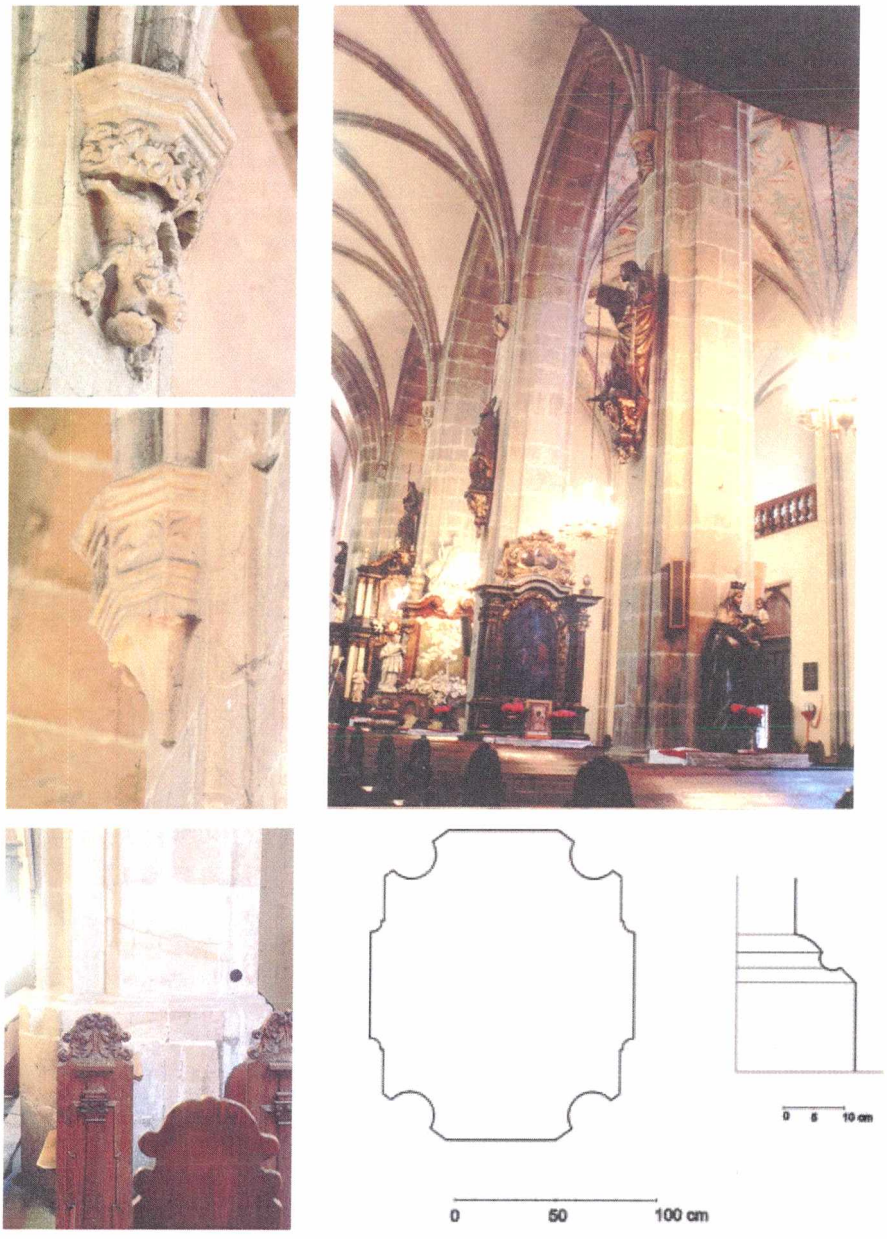

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - filary południowe od strony nawy głównej i dwa wsporniki nawy północnej, oraz widok i rysunek bazy filara międzynawowego, z przekrojem profilu.

Wsporniki korpusu nawowego:

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - od góry kolejno od lewej: dwa wsporniki nawy północnej i jeden głównej, dwa rzędy wsporników z nawy głównej i u dołu wsporniki nawy południowej.

3.7.4 Okna

Kościół posiada dwa rodzaje okien - węższe dwudzielne w prezbiterium, ścianach wschodnich i zachodnich naw bocznych oraz szersze z potrójnym podziałem w ścianach bocznych korpusu nawowego i w środkowej części fasady.

Otwory okienne są wysokie i smukłe, a ościeża lekko rozglifione o różnorodnych profilach, najczęściej w postaci skosów i wklęsek.

Żadne z okien nie zachowało pierwotnych podziałów i maswerków kamiennych, obecnie są to proste podziały laskami o profilu wielobocznym i wklęskowym.

W zakrystii umieszczono w ścianie północnej po dwa okna i we wschodniej jedno górne i dolne. Okna piętra nawiązują proporcjami do górnej części okien chóru, ale ich ościeża są zupełnie prosto ukształtowane i silnie rozglifione. W dolnej części ostrołukowe okienka są nieco mniejsze i szersze.

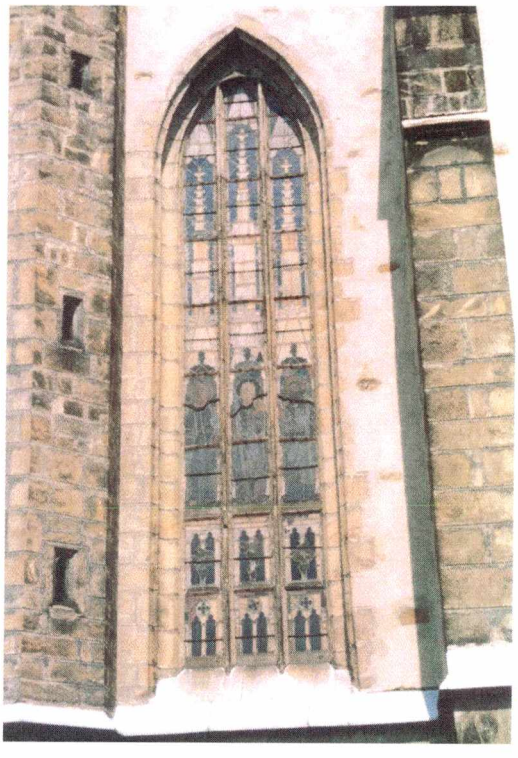

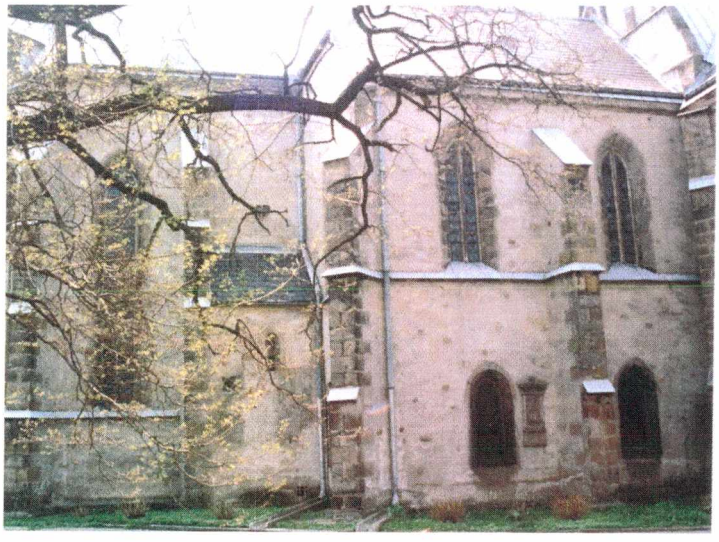

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - u góry: widok na okna w zakończeniu prezbiterium, u dołu od lewej: widok na zakrystię i (późniejszą) klatkę schodową i okno nawy południowej korpusu nawowego.

3.7.5 Portale

Kościół posiada liczne portale, z których tylko trzy pochodzą z XIII w. Jest to portal łączący prezbiterium z zakrystią w ścianie północnej przęsła zachodniego chóru oraz w drugim przęśle od wschodu ścian nawy północnej i południowej.

Portal do zakrystii jest niewielkich rozmiarów, o łęku ostrołukowym i profilowaniu zakończonym spływem około połowy wysokości. Charakteryzuje się profilowanymi ościeżami z jednym wyraźnie widocznym wałkiem. To dość drobne profilowanie płynnie przechodzi w archiwoltę. Podobny portal powstał później w zachodniej ścianie zakrystii.

Portale w ścianach naw są nieco większe, również drobno profilowane, z profilem przechodzącym bezpośrednio w archiwoltę. Północny posiada w profilu dwa wałki połączone wklęską, południowy drobniejsze formy, a jego ościeża są szeroko rozchylone.

Jawor, kościół parafialny p. w. św. Marcina - portale do zakrystii od lewej: w ścianie północnej prezbiterium i w ścianie wschodniej nawy północnej.

4 Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii (i św. Michała Archanioła)

Złotoryja położona jest w Kotlinie Jeleniogórskiej, niedaleko takich miejscowości jak: Legnica, Jawor, Lwówek Śląski, ok. 80 km na zachód od Wrocławia. W średniowieczu miasto znane było z wydobycia złota i leżało na ważnej drodze handlowej z Niemiec do Małopolski.

Kościół znajduje się w centrum miasta w południowo-zachodnim bloku przyrynkowym. Obecnie jest to budowla halowa z transeptem i wieżą na przedłużeniu prezbiterium oraz masywem wieżowym na zachodzie z wieżą północną wymurowana powyżej korony murów korpusu nawwego.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok na kościół od strony południowo-zachodniej, w dali widoczne ramie transeptu i wieża przy prezbiterium.

4.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1211 r. najwcześniejsza wzmianka o mieście Złotoryi (CDS, nr 146)

1217 r. wzmianka o proboszczu kościoła w dokumencie papieskim (CDS, nr 191)

1233 r. wymieniono proboszcza Hermana, (CDS, VII/1, nr 425, s. 172)

1255 r. wymieniono proboszcza konrada von Hoberg (SR, nr 888)

1267 r. wzmiankowano joannitów w Złotoryi, (CDS, VII/2, nr 1266, s. 156-157)

1269 r. wymieniono kościół N. P. Marii w Złotoryi (SR, nr 1332)

1269 r. wzmiankowano kościół Panny Marii, (CDS, VII/2, nr 1332, s. 177)

1270 r. joannici przejmują patronat nad świątynią, (CDS, VII/2, s. 178)

4.2 Stan badań

Kościół parafialny p.w. Panny Marii (i św. Michała Archanioła) w Złotoryi wzmiankowany był w pracach F.B. Wernhera (Bd. 1-5, 1755-1766), F.A. Zimmermanna (1783-1796,Bd. 1-13), C.F.E. Fischera C.F. Stuckarta (1819-1821, Bd. 1-3), J. Krebsa (1840).

Opis kościoła znajdujemy u **H. Lutscha** (1891, Bd. 3), który korpus datował na poł. XIV w. Za wczesnogotyckie uważał 2 okna w ścianie południowej, mury, układ sklepień określił jako gotyckie, a resztę okien i maswerki – późnogotyckie. W korpusie płyty kapiteli uznał za „trochę głębiej" osadzone niż w części wschodniej. Na późny gotyk, może w XVI w., po budowie wieży, datuje dostawienie zakrystii i kaplicy między południowym ramieniem transeptu a korpusem.

D. Frey (1938, Bd 1) zalicza korpus kościoła do najwcześniejszych na Śląsku założeń halowych wraz z farą w Raciborzu i Głubczycach i datuje go na początek XIV w. począwszy od dwóch wschodnich okien południowej ściany. Przekrój filarów, kielichowe głowice, francuski typ przęsła, proporcje nawy środkowej do bocznych – odnosi do hesko-westfalskiej grupy kościołów. Rzut poziomy jest wg Freya odejściem od proporcji budowli wzorcowej – kościoła św. Elżbiety w Marburgu (Hesja). Pewne analogie widzi też w kościołach w Wetzlar i Wetter (Hesja i Nadrenia), których arkady jednak są szersze, a przęsła naw bocznych prostokątne z osią poprzeczną.

G. Chmarzyński (1950) zauważył wpływy hesko-westfalskie.

H. Tintelnot (1951) podkreśla czysto gotyckie detale korpusu nawowego i określa czas jego powstania na 2 połowę XIII w. Analogii doszukuje się w Hesji, w kościołach św. Piotra w Marburgu, Volkmarsen, Homberg, Haina (ściany północna i południową), Warburg, Wetter. Podobny przekrój filarów widzi raczej w Westfalii, niż kręgu heskim (okrągłe). Wspomina też nieznaną wcześniej historykom przebudowę określoną na ok. 1350 r., którą na podstawie wykopalisk z 1916 r. datował Griesebach.

Z. Rawska-Kwaśnikowa (9:1954, s.42-45) zauważyła nawiązania do późnoromańskiej szkoły „poitiersko-owerniackiej" (system halowy, rzut) oraz związki joannitów ze Złotoryi i Owerni, Poitou, a także Westfalii. Korpus datuje na lata 1242-60 - podkreśla wczesnogotyckie formy, naturalistyczną dekorację, która przyporządkowuje rozwojowo prezbiterium i obejściu **katedry wrocławskiej**.

M. Kutzner (1955, s. 227-242; 1967, s. 107-116; 1975) wskazał na warsztat hesko-turyngijski, a wzniesienie korpusu na podstawie odnalezionej na filarze daty na ok. 1293 r., sugerował pochodzenie architekta z Brunszwiku.

B. Steinborn (1959), S. Kozak, B. Steinborn (1971) granice wzniesienia korpusu określają na 4 ćw. XIII - 1. ćw. XIV w,

S. Stulin (1982) podkreślił związki z korpusem katedry wrocławskiej i kościołem parafialnym w Jaworze, a formy maswerków łączył z kamieniarką w aneksach prezbiterium kościoła dominikanów we Wrocławiu; powstanie korpusu określa na ok. 1300-1330.

H. Kozaczewska-Golasz i T. Kozaczewski (1989, Nr 22, Nr 11, s. 113-139) wydzielają 4 etapy budowy świątyni: I. pierwsze dziesięciolecie XIII w. do ok. 1230 r. – wschodnia część kościoła w układzie bazylikowym - prezbiterium z absydą wieloboczną i transeptem z absydami od wschodu, II. 1230- 1241 (najazd tatarski) - rozpoczęcie pracy nad korpusem już w wolniejszym tempie - początek ściany południowej i południowej wieży (od fundamentów do wysokości cokołu) i być może fundamenty ściany północnej z wieżą, po najeździe przerwa ok. 20 letnia, III. lata sześćdziesiąte XIII w. – zmiana koncepcji przestrzennej i kontynuacja budowy korpusu w układzie halowym - całej ściany południowej z wieżą i dwóch przęseł wschodnich, IV. ukończenie następnych dwóch przęseł, ściany północnej i wież ciągnące się do końca XIII i pocz. XIV w.

R. Gorzkowski (1999, s. 9-11) sugeruje udział w kształtowaniu korpusu i sklepień warsztatu francuskiej szkoły poitiersko-owerniackiej, określa kilka faz powstawania obiektu: I. ok. 1230-1241 prezbiterium bazylikowe i transept, fundamenty południowej ściany korpusu i wieży południowo-zachodniej (te partie otoczone są jednakowym cokołem), II. lata 1260-1280 – etap wczesnogotycki - kolejno, etapami powstały: fundamenty przypór ściany południowej (wyższe ściany hali), ukończenie tej ściany (różna kamieniarka w maswerkach), dwa przęsła ściany północnej (cieńszy mur), w drugim przęśle od wschodu ściany pn. – dwa gotyckie portale (zamurowane), dwie pary filarów międzynawowych we wnętrzu, III. etap gotycki - pod koniec XIII w. wzniesiono pozostałe przęsła i filary korpusu, portal główny i co najmniej jedną wieżę (elewacja zachodnia przerobiona w XIX w.), kościół sklepiono sklepieniami krzyżowo-żebrowymi.

4.3 Badania własne autora

Kościół parafialny w Złotoryi w zachowanej obecnie postaci, pozwala w dużej mierze na zbadanie kolejnych etapów wznoszenia, zarówno z czasów średniowiecznych jak i późniejszych. Wymurowane z kamienia, nieotynkowane ściany zewnętrzne oraz zmieniające się formy detali wnętrza dają możliwość odtworzenia etapowania budowy.

Budowla składa się z kilku głównych brył, z których - według badaczy- najwcześniej powstało prezbiterium i transept, po czym zarzucono plany początkowe wystawienia bazyliki, zapewne ze względu na przerwę w budowie po najeździe tatarskim w 1241 r. Po dłuższej przerwie (spowodowanej prawdopodobnie brakami funduszy i rąk do pracy) układ przestrzenny kościoła został zmieniony i kontynuowano wznoszenie halowego korpusu na planie (i położonych już zapewne fundamentach) bazyliki. Jak wynika z badań wznoszenie korpusu było rozciągnięte w czasie i przerywane dość często z różnych, trudnych do ustalenia przyczyn.

Pierwszym elementem, dzięki któremu możemy zaobserwować zmianę koncepcji budowli po zakończeniu części wschodniej jeszcze pod koniec pierwszej połowy XIII w, są arkady pomiędzy ramionami transeptu a dzisiejszymi nawami bocznymi. Są one o wiele niższe niż wysokość wzniesionych później naw halowych i zostały dopasowane proporcjami do pierwotnie planowanego układu bazylikowego z niskimi nawami bocznymi[7].

Zapewne jeszcze przed najazdem w 1241 r. rozpoczęto murowanie ściany południowej z przyporami wraz ze ścianami wieży, do wysokości nieco ponad cokołem. O ciągłości tych faz świadczy tenże cokół kamienny identyczny na całej długości, który nie ma już swojej kontynuacji przy wznoszeniu pozostałych ścian.

Następne próby rozwarstwienia faz budowy w czasie wznoszenia ściany południowej są podyktowane zmianą detalu architektonicznego i konstrukcyjnego[8] i dotyczą okresu od około lat 60. do początków XIV w. Nie wiadomo jak długie były przerwy pomiędzy poszczególnymi etapami[9].

W ścianie południowej daje się zauważyć kilka różnic w detalu. Dwa okna wschodnie posiadają wałkowy przekrój kamiennych lasek maswerku, a pozostałe trzy przekrój wieloboczny. Inne są też rysunki górnej części maswerku – znacznie prostszy występuje w oknach wschodnich[10]. Różnice można zauważyć również we wnętrzu – w głowicach służek podtrzymujących sklepienia krzyżowo-żebrowe nawy południowej. Wszystkie służki przy

---

[7] Po zamknięciu prowizoryczną ścianą bryły złożonej ze ścian prezbiterium i transeptu oraz przekryciu jej dachem, zapewne poświęcono czas zasklepianiu wnętrza i traktowano tę część tymczasowo jako świątynię

[8] Wznoszenie ściany wiązało się w tamtych czasach z równoczesnym osadzaniem w murze kamieniarki okiennej i elementów konstrukcyjnych sklepienia tj. służki z bazami i głowicami czy wsporniki, wraz z wyprowadzeniem żeber na wysokości połączenia ich jeszcze ze ścianą. Często na tym kończono tymczasowo prace murarskie i przekrywano wzniesiona część dachem w celu zabezpieczenia przed wpływami atmosferycznymi, a zasklepiano tak przygotowane przęsła już po pracach dekarskich.

[9] i czy nie była to w niektórych przypadkach tylko zmiana głównego kamieniarza, albo zmiana wzorca na „modniejszy", zaczerpnięty w czasie przemieszczania się warsztatów budowlanych, a być może podczas wędrówek, np. kupieckich, głównych fundatorów kościołów miejskich.

[10] Różnice te mogą być podyktowane zarówno innym czasem powstania okien, jak i zmianą kamieniarza, jak również wymianą maswerków trzech okien zachodnich równocześnie z neogotycką renowacją i wymianą okien w fasadzie.

ścianie południowej i w wieży mają kamienne głowice dekorowane motywami liści - służki filarów i nawy północnej są gładkie, kielichowe bez dekoracji.

Dzięki istniejącym w kościele wyjątkowym warunkom do badań z dostępnej XVI-wiecznej empory ponad nawami bocznymi i kruchtą wejściową, po szczegółowych pomiarach głowic służek w nawie południowej, można było wyróżnić trzy rodzaje nieco zbliżone formą. Dwa, prawie identyczne profile posiadają dekorowane kapitele przy ścianie południowej i w wieży, natomiast nieco inny profil i brak dekoracji towarzyszy głowicom filarów oraz służek nawy północnej. Mogłoby to wskazywać na inny czas powstania tych elementów.

Wzniesienie nawy południowej, z prawdopodobnie dość rozczłonkowaną na etapy budową (niekoniecznie czasowe), obejmowałby więc w końcowej postaci ścianę południową z trzema przyporami i ściany nieoskarpowanej wieży do wysokości nawy (całość otoczoną jednolitym cokołem), cztery filary oraz detal i prawdopodobnie sklepienia. Reszta ścian korpusu posiadały już zapewne posadowienie, a dwie odkute kamienne bazy wschodnie filarów nawy północnej, identyczne jak nawy południowej mogły zostać przygotowane do wznoszenia planowanej fazy – ściany północnej w dwóch pierwszych przęsłach. Bazy te, prawdopodobnie najbardziej zniszczone, zostały "uproszczone" w okresie renowacji i nieco się różnią od południowych.

Największą różnicę widać w proporcjach grubości ścian – południowej i północnej oraz ich oskarpowaniu, co wskazuje na większą odległość czasową między tymi częściami podczas wznoszenia całego korpusu nawowego.

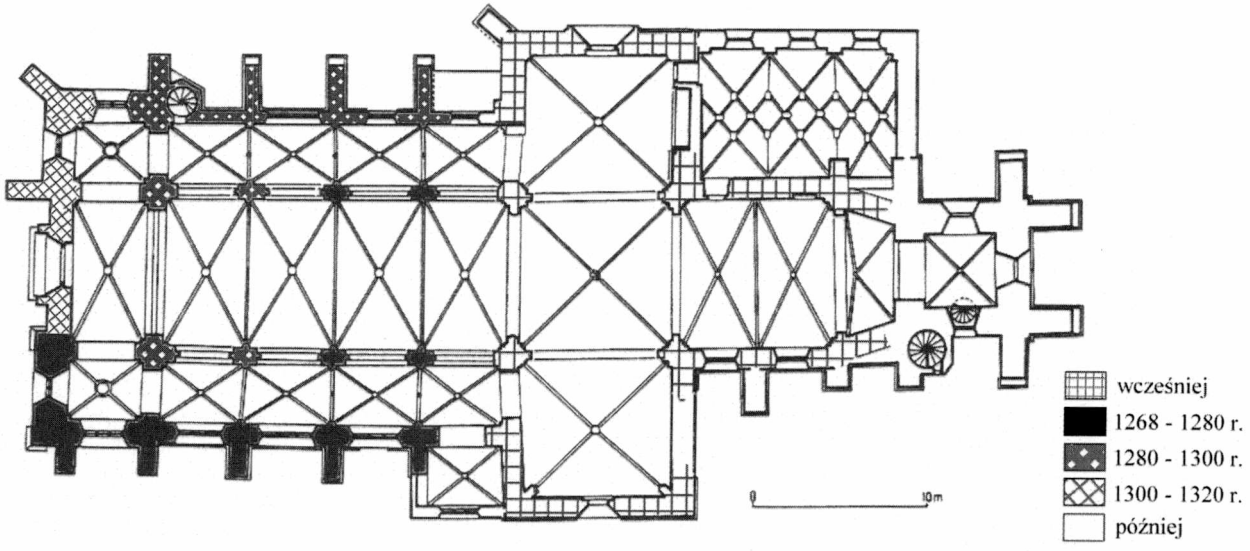

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii - rekonstrukcja rzutu szóstej fazy budowy korpusu nawowego – dokończono prace nad północna wieżą i fasadą kościoła.

Kolejny etap obejmował rozpoczęcie ściany północnej - cieńszej niż południowa z szerszymi i bardziej rozbudowanymi skarpami o trzech uskokach - w kolejnych etapach po dwa przęsła, równocześnie z nawą główną oraz filarami północnymi (z wykorzystaniem wcześniej wymurowanych dwóch baz filarów wschodnich). Za takim podziałem wznoszenia ściany północnej - po dwa przęsła - mogą świadczyć różnice w proporcjach okien: dwóch dwudzielnych wschodnich i okna czterodzielnego w trzecim przęśle.

Prawdopodobnie zasklepiono wnętrze, lub wstępnie zadaszono, zabezpieczając konstrukcyjnie stronę zachodnią filarami wieżowym, ścianami wieży południowej i co najmniej częścią ściany wieży północnej.

Ze względu na bardzo prosty w formie profil żebra sklepiennego - jednakowego w przekroju dla całego sklepienia korpusu nawowego (prawdopodobnie również części wschodniej) - wydaje się, że zasklepiono pewną część kościoła znacznie wcześniej niż pod koniec XIII w. - około lat 60.-70. i kontynuowano tą formę dla utrzymania jednorodności wnętrza w całej budowli.

Najpóźniejszą część budowli stanowią prace przy ukończeniu oskarpowanej wieży północnej i ścian z portalem wejściowym i rozetą od strony zachodniej - na przełomie wieków XIII i XIV. Całe wnętrze było jednakowej wysokości, nie było podziałów poziomych emporami tak jak w dniu dzisiejszym. Przestrzenie podwieżowe wchodziły w skład przestrzeni nawowej.

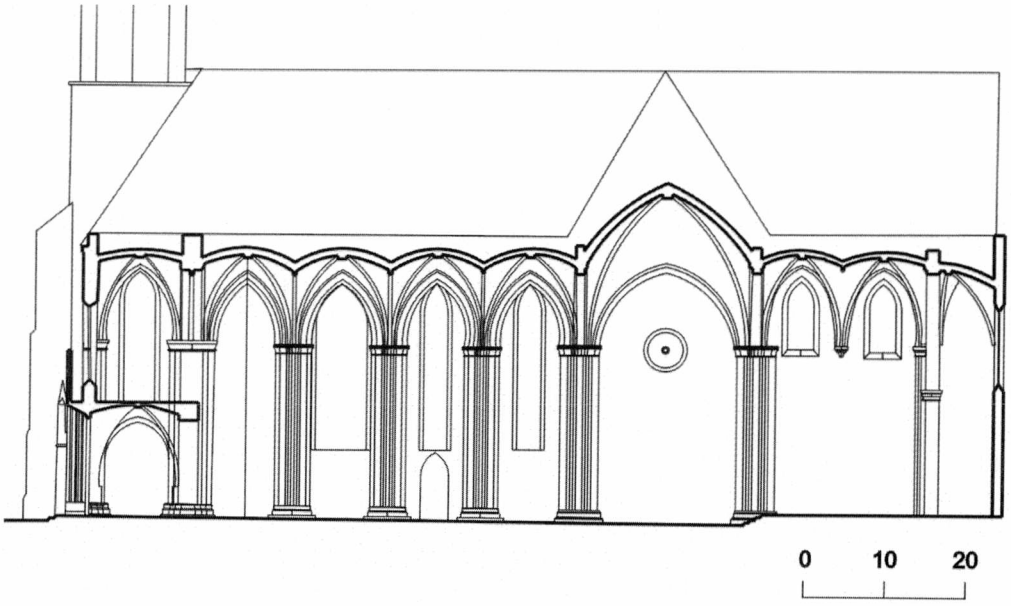

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – rekonstrukcja przekroju podłużnego kościoła z ok. końca XIII w., wnętrze świątyni nie posiadało podziału poziomego emporami.

4.4 Rekonstrukcja kościoła z trzeciej tercji XIII w. i początku XIV w.

Od ok. 1260 do początku XIV wieku (fasada - portal, rozeta, wieża północna) ukończono całą bryłę kościoła. Do prezbiterium (tuż przed 1211 r. – ok. 1230), zakończonego trzema absydami z transeptem i rozpoczętego zarysu korpusu w fundamentach, dobudowano korpus trójnawowy, nie tak jak planowano bazylikowy, ale halowy. Wskazują na to niskie arkady pomiędzy transeptem a nawami bocznymi korpusu, przewidziane do kontynuowania naw bocznych bazyliki o tej samej wysokości. Stąd też najprawdopodobniej tak duże różnice w szerokościach naw – 9,10 m nawa główna, 3,70 nawy boczne, rozplanowane dla bazyliki. Dwie masywne wieże zachodnie w tym okresie zbudowano tylko do wysokości dachu.

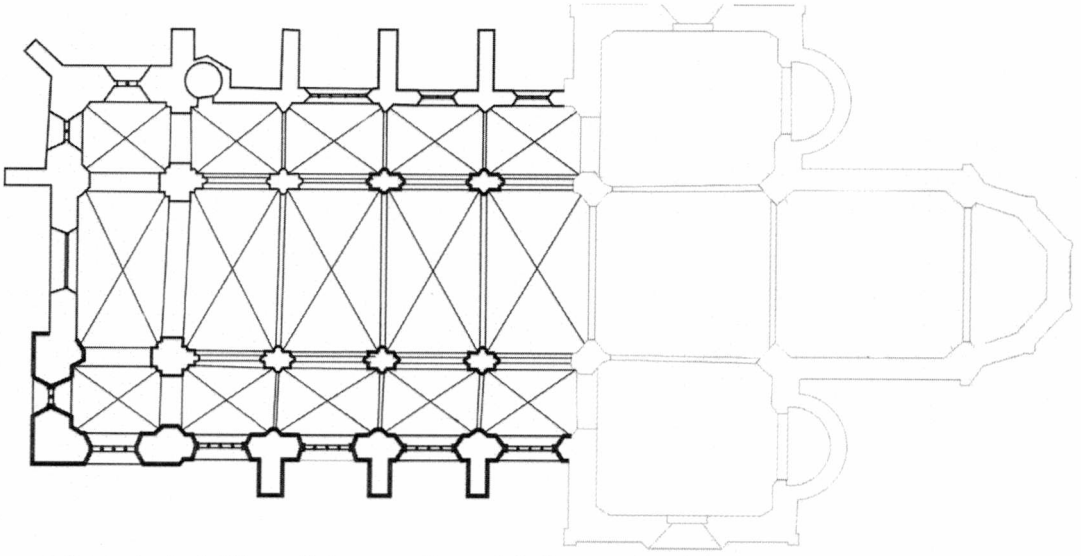

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – rzut kościoła na wysokości okien zrealizowany do końca XIII w. z zaznaczeniem od najgrubszej linii – najwcześniejszej fazy budowy gotyckiej z II poł. XIII w.

Korpus kościoła wzniesiony został w konstrukcji halowej, o trzech nawach niemal równej wysokości, czterech przęsłach wnętrza i piątym przęśle zawierającym przestrzenie podwieżowe i międzywieżowe (obecną emporę) Rozplanowany został na prostokącie o stosunkach boków 1 : 1,2, a pola sklepienne są kwadratowe w nawach bocznych i prostokątne w nawie głównej.

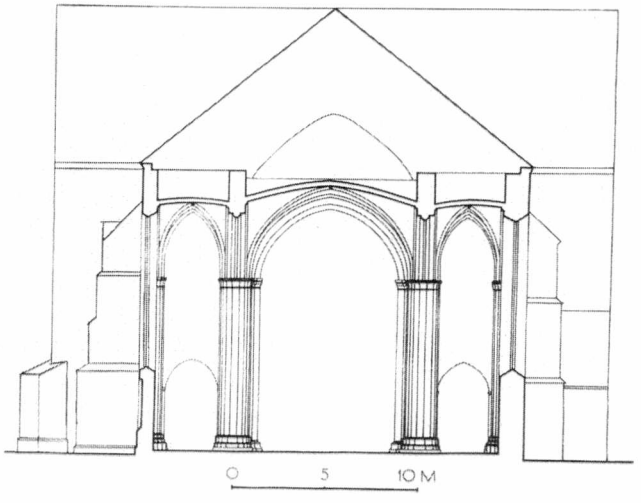

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – przekrój poprzeczny przez korpus nawowy kościoła, (wg Kozaczewska- Golasz, Kozaczewski, 1989, s.116)

Poza wstawieniem empor wnętrze nie uległo większym zmianom. Nawy oddzielają od siebie wysokie ostrołukowe, profilowane arkady, a przęsła - żebra jarzmowe. Sklepienia krzyżowo-żebrowe naw opierają się na filarach i murach ścian zewnętrznych. Prostokątnym filarom, z wiązkami służek przy dłuższym i pojedynczymi służkami przy krótszym boku, odpowiadają w ścianach naw bocznych wiązki służek przyściennych.

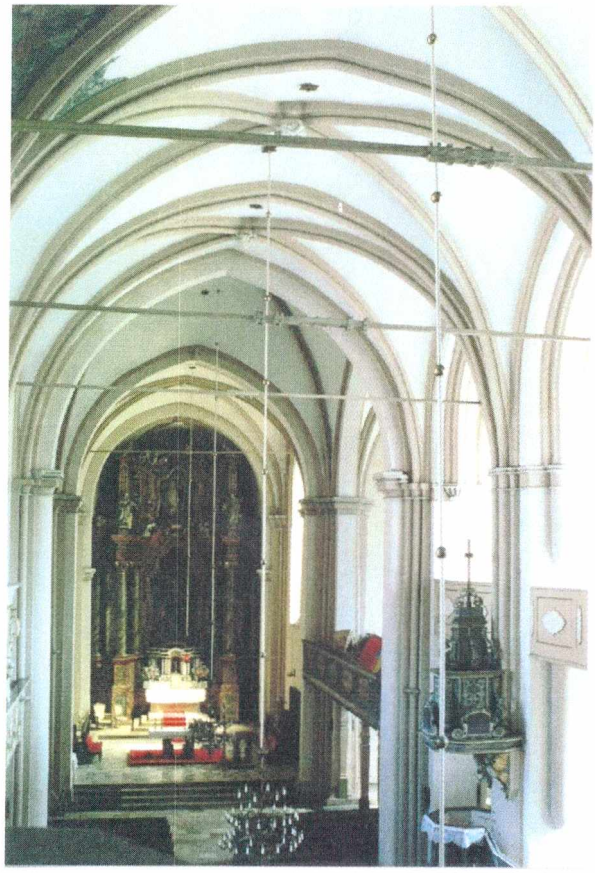

Służki schodzą aż do posadzki i posadowione są na bazach i cokołach filarów. Żebra opierające się na wiązkach służek, schodzących do posadzki i posadowionych na bazach tworzą układ baldachimowy. Obecnie jego wertykalny rytm jest nieco zaburzony poprzez wprowadzone później empory w nawach bocznych.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok na wnętrze kościoła z empory zachodniej.

Wnętrze mocno rozświetlają duże, wysokie okna w ścianach naw bocznych i fasadzie. Posiadają podziały laskami kamiennymi i bogate maswerki. W fasadzie nad portalem znajdowała się duża rozeta (Günter Grundman, 1963, s. 82), już nieistniejąca, zastąpiona przez duże czterodzielne okno.

Okna są mocno zróżnicowane podobnie jak grubości ścian obwodowych, co stanowi pewne wskazówki co do kolejności wznoszenia murów korpusu. Jako pierwszą wzniesiono nawę południową, później dwa przęsła nawy głównej i północnej. Następnie wzniesiono dalsze dwa przęsła i później masyw wieżowy oraz sklepienia. Przypory cieńszej ściany północnej są dłuższe niż na południu i posiadają po trzy uskoki.

Ściany wież i fasady, mają nieco masywniejsze mury i wystają nieco z lica ścian tworząc ryzality, również z uskokami zaznaczonymi dwoma gzymsami.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok dzisiejszy z empory zachodniej wzniesionej wraz z bocznymi przez ewangelików w XVI w., w głębi wcześniejsze prezbiterium.

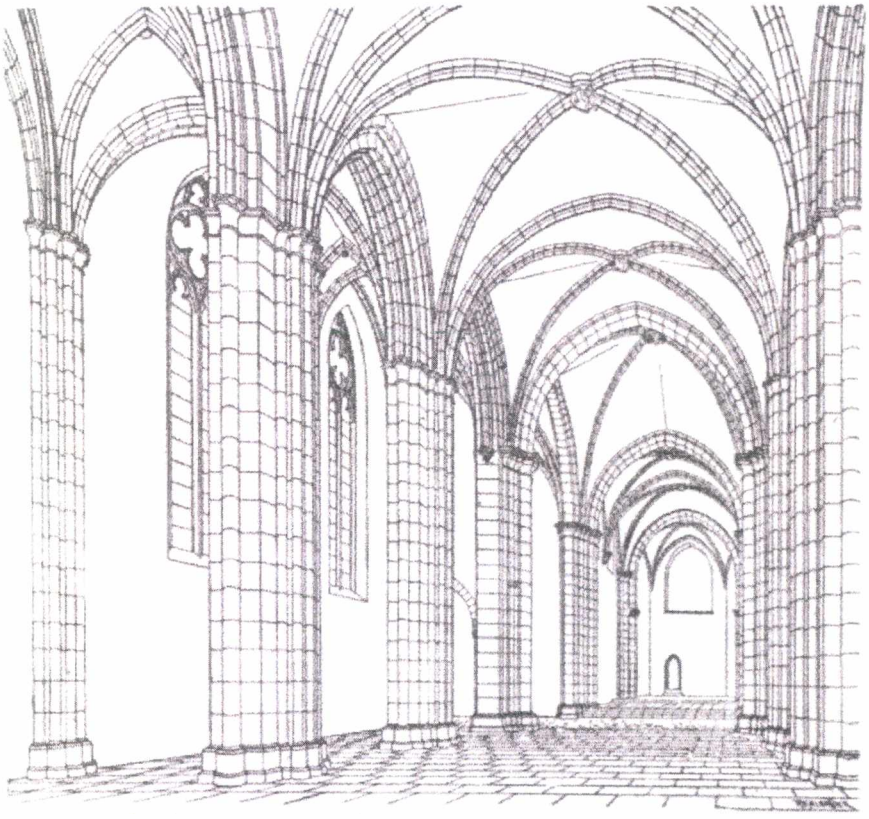

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok na halowy korpus nawowy kościoła (wg Lutscha)

4.5 Dalsze przebudowy w XIV w. i późniejsze do czasów obecnych.

Pod koniec XV w. wzniesiono górną część wieży północno-zachodniej oraz wieżę wschodnią przed prezbiterium, po zmniejszeniu jego absydy, a na przełomie XV i XVI w. dobudowano zakrystię od północy oraz kaplicę w narożniku transeptu i ściany południowej korpusu (Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1989, s. 114, AGwP, 1995, s. 275, Gorzkowski, 1999, s. 12-15).

W latach 1554 i 1576 r. wybuchły pożary, po którym w 1583-1595 dokonano **renowacji i odbudowy szczytu zachodniego**. W XVI w. za czasów reformacji powstały pierwsze empory nad nawami bocznymi, ambony, stalle, a na początku XVII w. założono sklepienie w zachodnim przęśle północnej nawy bocznej. (AGwP, 1995, s. 275, Gorzkowski, 1999, s. 15-18).

Następny pożar w 1613 r. doprowadził do uszkodzenia wieży północno zachodniej. Zostaje ona odbudowana w 1621 r. W 1678 r. następuje **reperacja sklepień** (AGwP, 1995, s. 275, Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1989, s. 114, Gorzkowski, 1999, s. 18-20).

W 2 połowie XVIII w. rozbudowano empory (Gorzkowski, 1999, s. 22).

Lata 1840-1848 przyniosły położenie nowego dachu wraz z całą konstrukcją co wymusiło **podwyższenie murów obwodowych kościoła o około 1,6 m**. W fasadzie wzniesiono wysoki szczyt z krzyżem i sterczynami oraz z trzema okienkami o ostrym łuku. Podobne sterczyny i krzyż umieszczono na szczytach transeptu (Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1989, s. 114, AGwP, 1995, s. 275, Gorzkowski, 1999, s. 24-26).

1914-1918 dokonano **renowacji** – prace konserwatorsko-malarskie wnętrza, rozebrano wieżę pn.-zach. i wzniesiono ją od nowa, usunięto krzyże i sterczyny, **zlikwidowano rozetę i przekształcono portal zach., odnowiono maswerki** (Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1989, s. 114, AGwP, 1995, s. 275, Gorzkowski, 1999, s. 26-29)

1958-1967 wyremontowano wieżę i **uzupełniono maswerki,** wykonano prace remontowe oraz założono dzwon (AGwP, 1995, s. 275, Gorzkowski, 1999, s. 12-15).

W latach 1986-1992 odbyła się generalna renowacja świątyni obejmująca: rozjaśnienie zewnętrznych murów piaskowcowych i założenie nowych tynków na miejscu starych, remont wieży i in. (Gorzkowski, 1999, s. 37-38).

Obecnie (rok 2005) trwa remont wnętrza świątyni.

4.6 Materiał i wymiary z czasu rekonstrukcji

Mury korpusu halowego wzniesione zostały z ciosów piaskowcowych jako okładziny zewnętrznej i łupka kamiennego jako wypełnienia.

Detale architektoniczne sklepień – żebra i zworniki, filarów – bazy, służki, kapitele, ościeża i maswerki okienne wykonano z ciosów piaskowcowych.

Podstawowe wymiary korpusu:

- dł. / szer. / wys. nawy głównej 19,40 / 9,10 / 14,30 m
- dł. / szer. / wys. naw bocznych 19,40 / 3,70 / 13,70 m
- szerokość wnętrza 16,50 m
- długość wnętrza 19,40 m
- max wysokość wnętrza 14,60 m

4.7 Detal architektoniczny

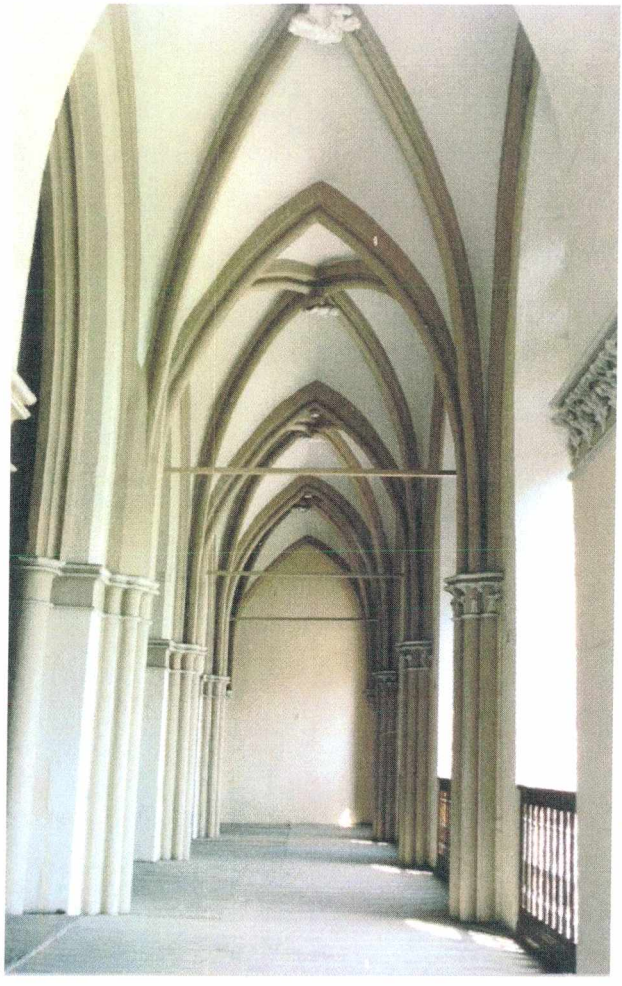

Kamienny detal architektoniczny korpusu kościoła jest dość bogaty poprzez mnogość różnorodnych zworników, służek przylegających do mocno rozczłonkowanych filarów, różnorodność wysokich baz i delikatnych kielichowych kapiteli, w nawie południowej dekorowanych formami roślinnymi, a także pięknych maswerków okiennych i detali zewnętrznych – przypór, gzymsów, cokołu, profilowania ościeży okiennych.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok na nawę południową niepełnej wysokości – obecnie przedzielonej widoczną na zdjęciu emporą drewnianą.

4.7.1 Elementy sklepień – żebra i zworniki

Żebra sklepienne mają przekrój gruszkowy o delikatnym nosku i niewielkich skosach na trzonie żebra.

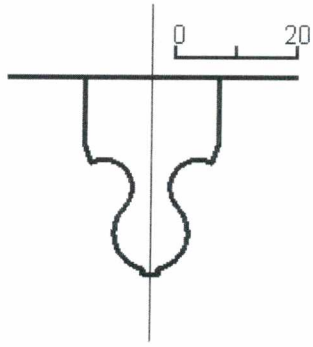

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – przekrój przez żebro o profilu gruszkowym w nawie głównej.

Zworniki sklepień naw posiadają formę kolistą i ozdobione są najczęściej talerzem z dekoracją rzeźbiarską.

- **nawa główna:**

Na talerzach zworników nawy głównej kolejno od wschodu ukazane są rzeźby: popiersie Chrystusa, na następnych dwóch - postaci aniołów i nad emporą zachodnią – talerz o formie rozety kwiatowej. Zwornik przęsła wieżowego został zasłonięty przez organy muzyczne.

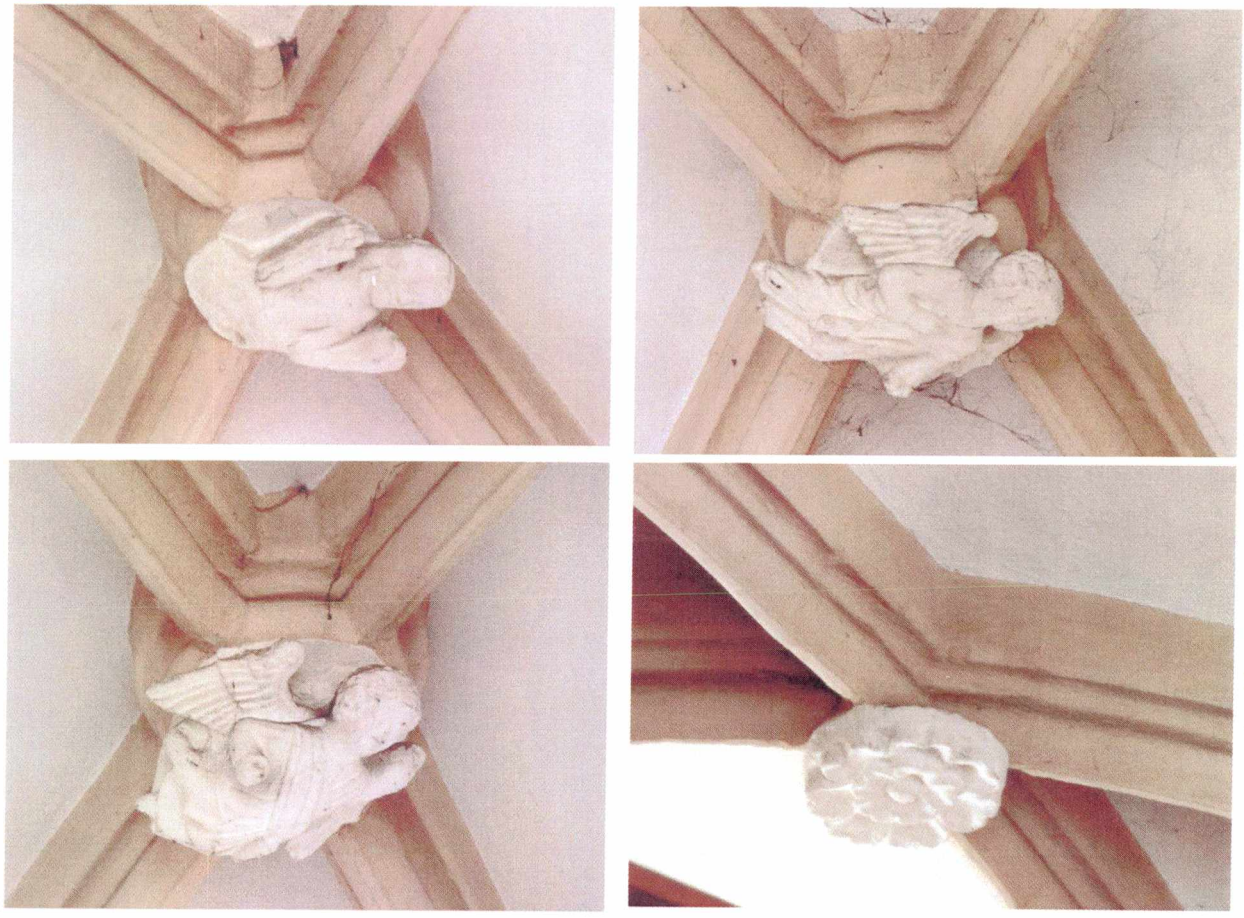

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – zworniki nawy głównej kolejno od wschodu – od góry od lewej strony.

Nawa południowa:

Zworniki nawy południowej przedstawiają kolejno na gładkich talerzach rzeźby trzech zmartwychwstających z trumien postaci, talerz czwartego przęsła jest gładki, a w przęśle wieżowym zwornik ma kształt pustego w środku pierścienia. Na niektórych połączeniach żeber jarzmowych występują małe talerze z motywami rozetek kwiatowych.

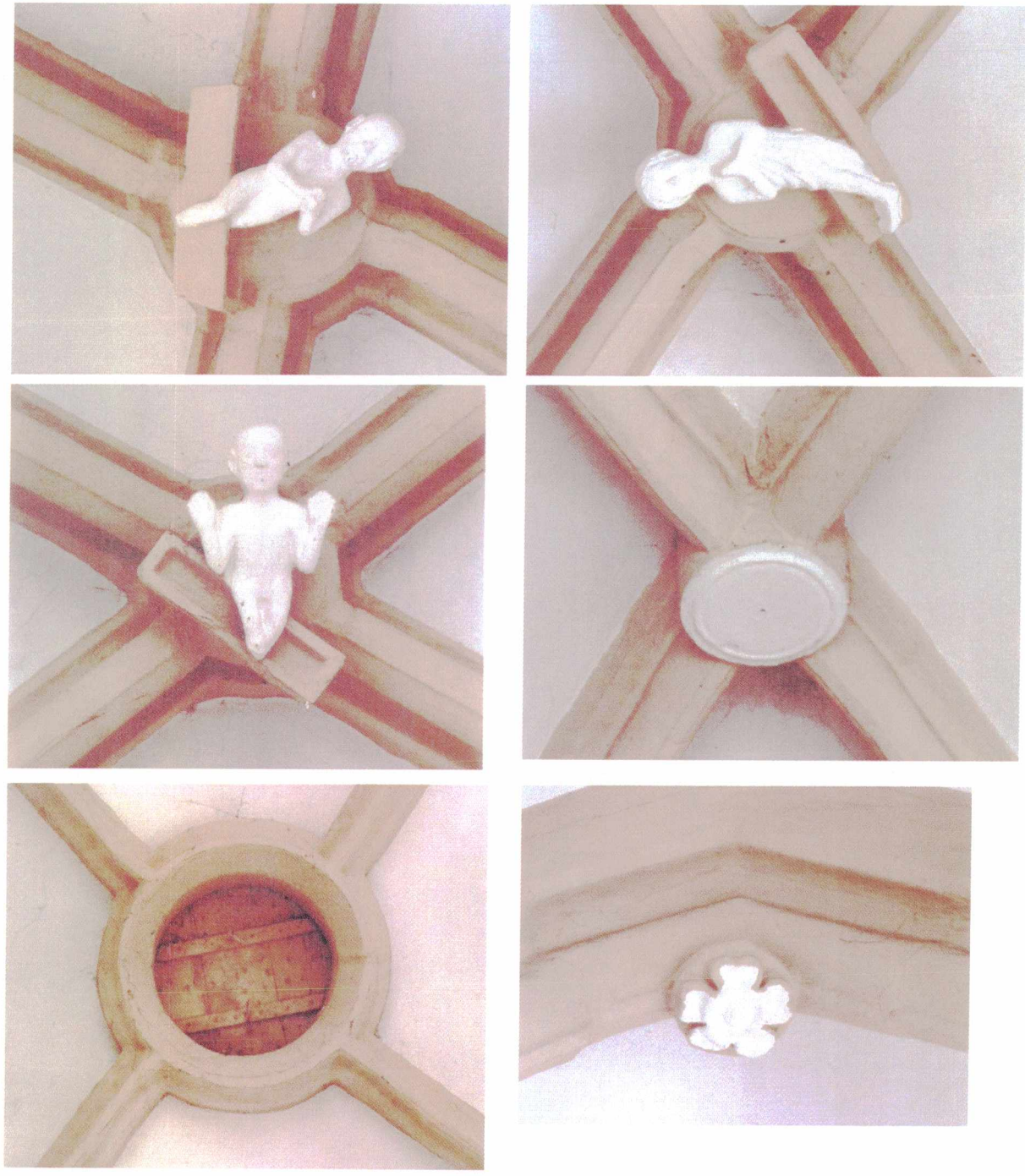

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – zwornik nawy bocznej południowej.

Nawa północna:

Zworniki nawy północnej przedstawiają kolejno od wschodu – symbolicznego pelikana karmiącego młode, anioła grającego na flecie oraz postać wychodzącą z grobu. Zwornik czwartego przęsła posiada tylko gładki talerz. W połączeniu żeber jarzmowych występują rozetki kwiatowe. W tej nawie przęsło wieżowe jest odgrodzone ścianką od wnętrza kościoła i zwornik jest niewidoczny.

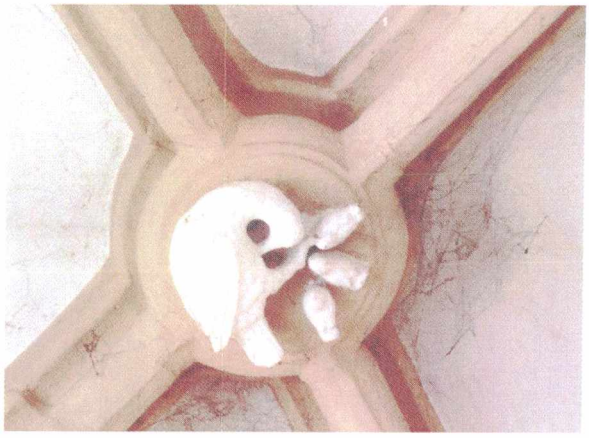

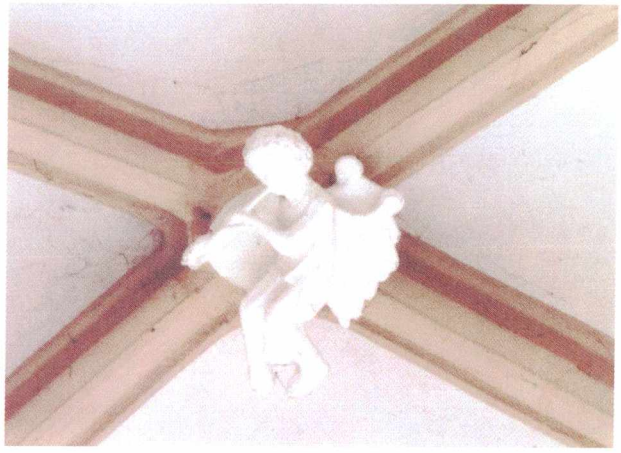

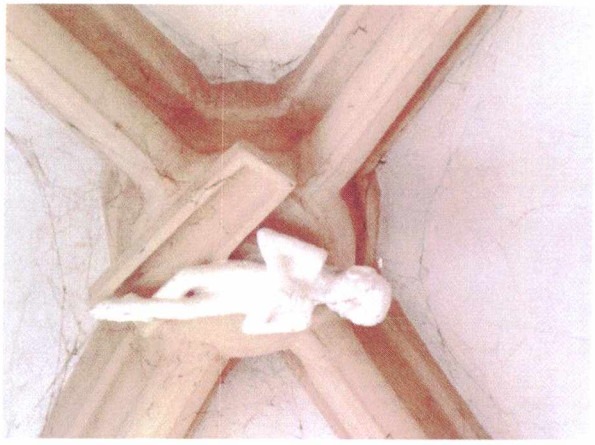

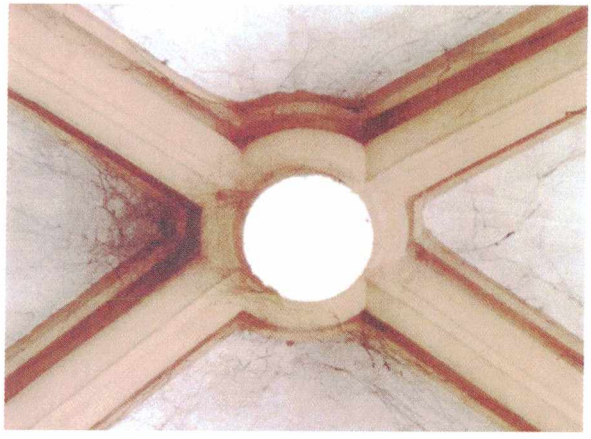

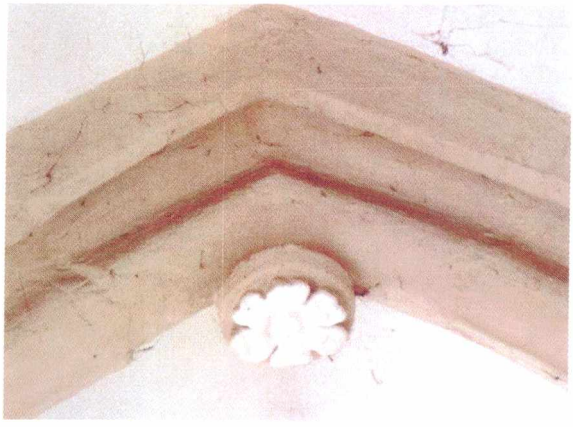

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – zworniki nawy bocznej północnej oraz rozetka na połączeniu żeber jarzmowych.

4.7.2 Głowice i bazy służek przyściennych i filarów.

Żebra oparte zostały na przyściennych służkach pojedynczych (narożnych i przy pilastrach) oraz wiązkowych i filarach. Zauważalne są różnice w rozwiązaniu baz i głowic kielichowych służek i filarów.

Filary nawy mają zróżnicowaną formę w zależności od występowania. Wszystkie (poza wieżowymi) posiadają przekrój prostokątny z dodanymi wiązkami pięciu służek przy dłuższym boku i pojedynczej grubszej służki przy krótszym boku. Filary nawy można podzielić w zależności od rodzaju bazy na cztery grupy: 1. dwa filary południowe od wschodu, 2. dwa filary północne od wschodu, 3. filar południowy i północny trzeci od wschodu, 4. krzyżowe filary wieżowe.

W części wschodniej kościoła – wcześniejszej - głowice mają inną formę; szczególnie dużą różnicę widać w płytach nad głowicami: tu abakusy są jeszcze mocno rozbudowane i tworzą wyraźną granicę pomiędzy detalem ściany i sklepienia. Możemy to zauważyć przy filarze na granicy połączenia transeptu i nawy.

Abakusy głowic korpusu nawowego występują w postaci cienkich, wielobocznych płyt, tworzących z głowicą spójną całość. Podział poziomy nie został podkreślony tak jak w chórze i transepcie rozbudowaną, wystającą płytą - wraz ze zminimalizowaniem płyty zaczyna zanikać.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – głowice filara południowego nawy głównej przy połączeniu transeptu bazyliki z korpusem halowym, przejście od form z 1 ćw. XIII w. (urwanych z lewej strony) do gotyckich wsporników i żeber nawy bocznej południowej, niżej: głowice filara nawy głównej od strony służki pojedynczej, po bokach widoczne wiązki służek spływających do naw po pięć z każdej strony, u dołu: głowica filara wieżowego nawy południowej, tylko z pojedynczymi służkami.

4.7.3 Trzy grupy baz filarów

Bazy filarów nawy głównej o mocno spłaszczonych talerzach mają dwupoziomowe, profilowane cokoły o formach półkolistych lub wielokątnych. Spływają na nie wiązki pięciu służek od strony nawy i pojedyncze masywniejsze służki od strony arkad. Bazy i cokoły są dodatkowo posadowione na prostokątnej płycie, poprzez dodanie jeszcze jednej warstwy kamienia w formie prostokątnego lub wielobocznego postumentu. Niektóre ze służek pojedynczych zostały usunięte w części dolnej przy wstawieniu empor naw bocznych.

Wyraźną różnicę widać pomiędzy filarami z 1, 2 i 3 grupy a filarami wieżowymi w wielkości i rozplanowaniu rzutów. Filary międzynawowe z grupy 1 i 2 posiadają tylko nieduże różnice w ukształtowaniu profilu baz wiązki służek, a bazy z grupy 3 mają bogatszą formę zarówno poprzez profil baz jak i posadowienie ich na wielobocznych i niżej - okrągłych w przekroju cokołach.

Na ilustracji poniżej przedstawiony został także podział baz służek przyściennych na dwie grupy: A - w nawie południowej i B - w nawie północnej. Różnią się one sposobem ukształtowania profilu baz.

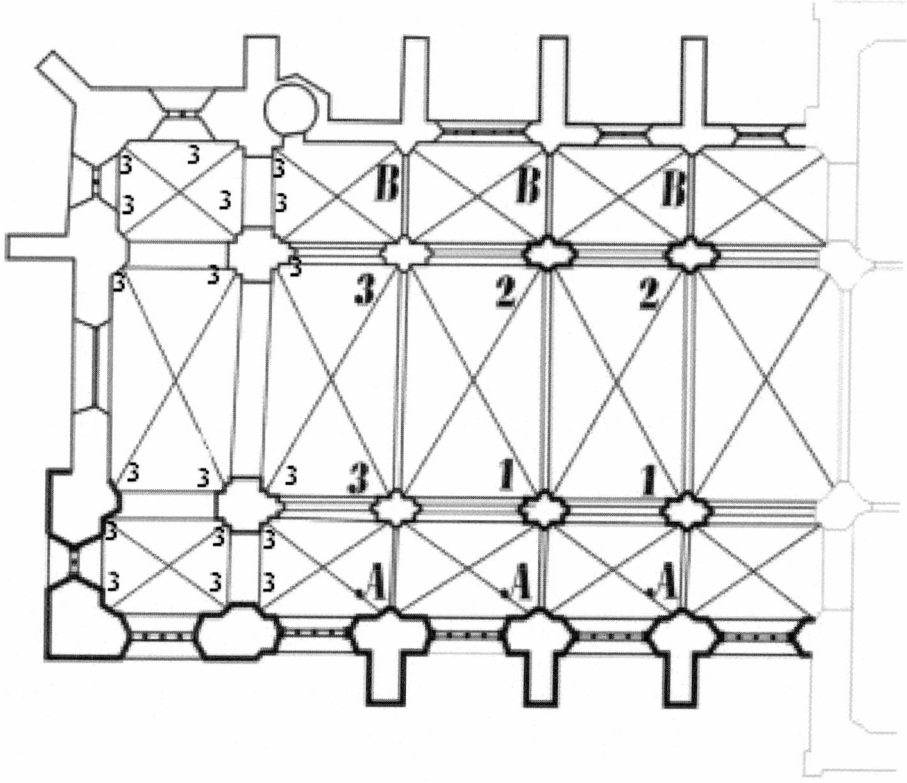

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii - rzut korpusu kościoła z uwzględnionym podziałem rodzaju profilu na dwie grupy baz wiązek służek: **A i B** oraz trzy grupy baz filarów i służek **1 - 3**. Na bazach widoczne są ślady renowacji - wymiana części kamienia na nowy czy uproszczenie bardzo zniszczonych profili do form regularnych.

4.7.4 Dwie grupy baz przyściennych służek wiązkowych:

Bazy wiązek pięciu służek przyściennych w nawach bocznych południowej i północnej posiadają podobny układ jak bazy filarów – baza jest forma płaskiego talerza z małymi wałkami rozdzielonymi wklęskiem), oparta na wielobocznym dwupoziomowym cokole z profilem wałkowym (A) lub wklęsłym (B) i posadowione są na płycie prostokątnej lub wielobocznej. W bazach północnych widać w niektórych miejscach zarysy wałków profilu cokołu, ale kamień jest bardzo zniszczony i ujednolicony poprzez późniejsze uproszczenie formy (renowacje neogotyckie).

A. bazy wiązki służek południowych

B. bazy wiązki służek północnych

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – dwie bazy wiązek służek filarów przyściennych w nawach bocznych A - w nawie południowej, B - w nawie północnej.

profil baz służek grupy A:

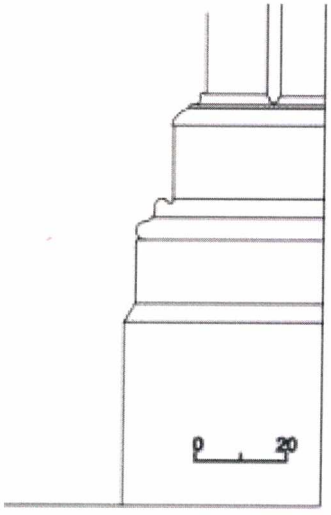

profil baz służek grupy B:

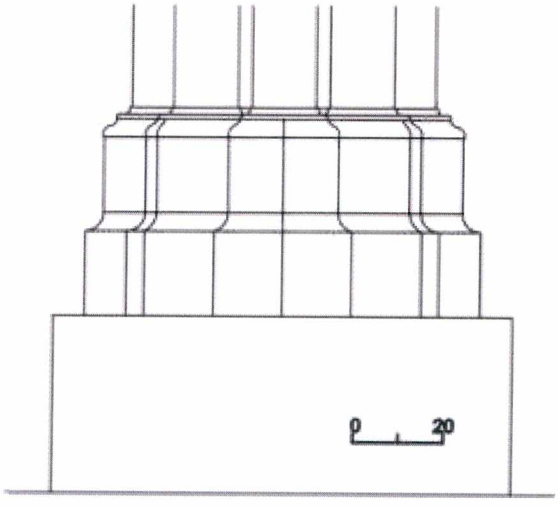

Bazy dwóch pierwszych od wschodu filarów południowych mają delikatnie profilowaną, płaską bazę na cokole kolistym w wiązkach służek, i na cokole prostokątnym z profilowanymi narożnikami w służkach pojedynczych; ten dwupoziomowy cokół posadowiony jest na prostokątnym postumencie.

Profil posadowienia 1. grupy baz filarów:

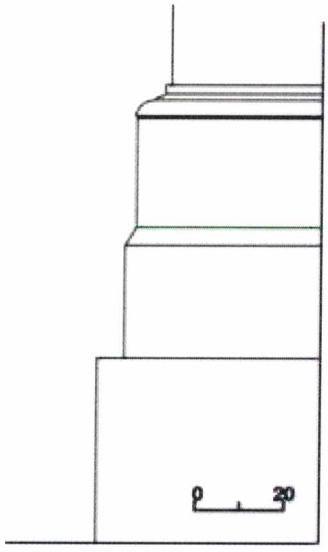

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – filar południowy 1 i 2 od wschodu: u góry baza i cokół służki pojedynczej, u dołu – wiązka służek przy dłuższym boku.

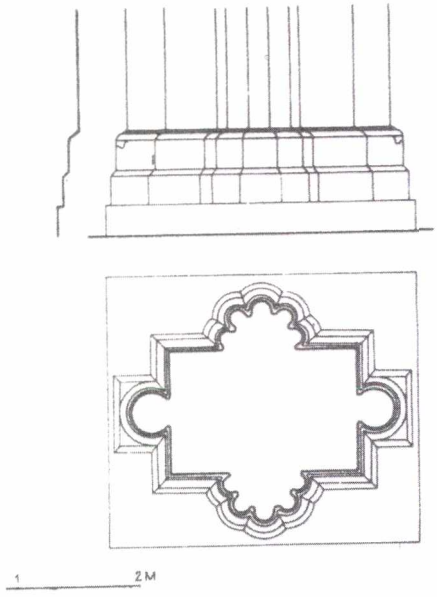

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – u góry profil bazy i cokołu oraz u dołu widok i przekrój filara (wg Kozaczewska, Kozaczewski, 1989, s. 127).

Bazy dwóch pierwszych od wschodu filarów północnych, o uproszczonej formie w stosunku do grupy 1, tzn. południowych, nie posiadają jakichkolwiek profilowań i śladów bazy w wiązkach służek, mają bardzo prostą geometryczną formę cokołu dwustopniowego i płyty dolnej. Może to wskazywać na powtórzenie w uproszczonej formie filarów południowych, chociaż kamień wydaje się bardziej zniszczony od pozostałych baz (?) (identyczna forma bazy uproszczonej występuje w wiązkach służek przyściennych baz w Jaworze). Podobnie jak w filarach południowych jest ukształtowana baza i cokół służki pojedynczej, przekrój i widok ogólny, różnią się tylko nieprzystającym do form innych filarów brakiem bazy i profili cokołu w wiązkach służek. Profil służki pojedynczej obiega cokół filara i kończy się dochodząc do wiązki służek.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widoki filara 1 i 2 północnego: wiązki służek bez profilu i służki pojedynczej z bazą i cokołem o wywiniętych narożach jak w filarach południowych.

profil 2. grupy baz filarów:

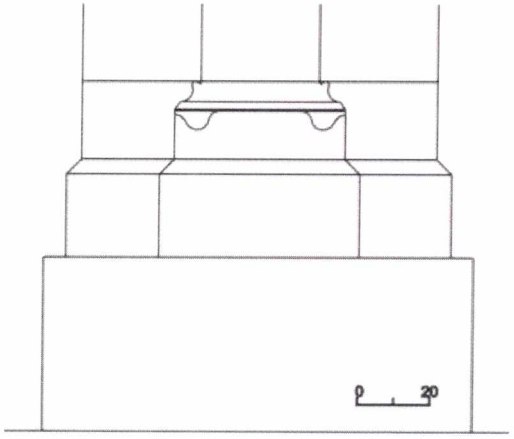

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok na filar 1 i 2 północny wschodni, od strony służki pojedynczej z profilowaną bazą na dwupoziomowym cokole i wysoką płytą całego filara; z boku profil wiązki służek, zupełnie prosty aż do ukośnego ścięcia dolnego cokołu.

Bazy dwóch filarów – północnego i południowego, trzecich w kolejności od wschodu oraz pozostałe profile baz służek wieżowych i przyściennych całej części podwieżowej posiadają identyczny profil bazy jak w grupie 1 i przy służce pojedynczej w grupie 2. (dwóch parach filarów południowych i północnych) oraz wiązce służek ściany południowej (A - z nieco mniejszymi wałkami profilu cokołu). Bazy tej najliczniejszej grupy są wysunięte nad cokołem, a cokół jest wieloboczny w pierwszym poziomie i przechodzi profilowaniem w część dolną - kolistą; całość oparta jest na niskiej płycie. Dzięki dużemu rozczłonkowaniu form są najbardziej dekoracyjne ze wszystkich rodzajów baz filarów i służek.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – profil i widok baz filarów - północnego i południowego, kolejno 3 od wschodu oraz wszystkich form filarów i służek przestrzeni podwieżowej

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii - oraz widoki na wiązkę służek i służkę pojedynczą tego filara o najbardziej rozczłonkowanych profilowaniach spośród wszystkich filarów kościoła.

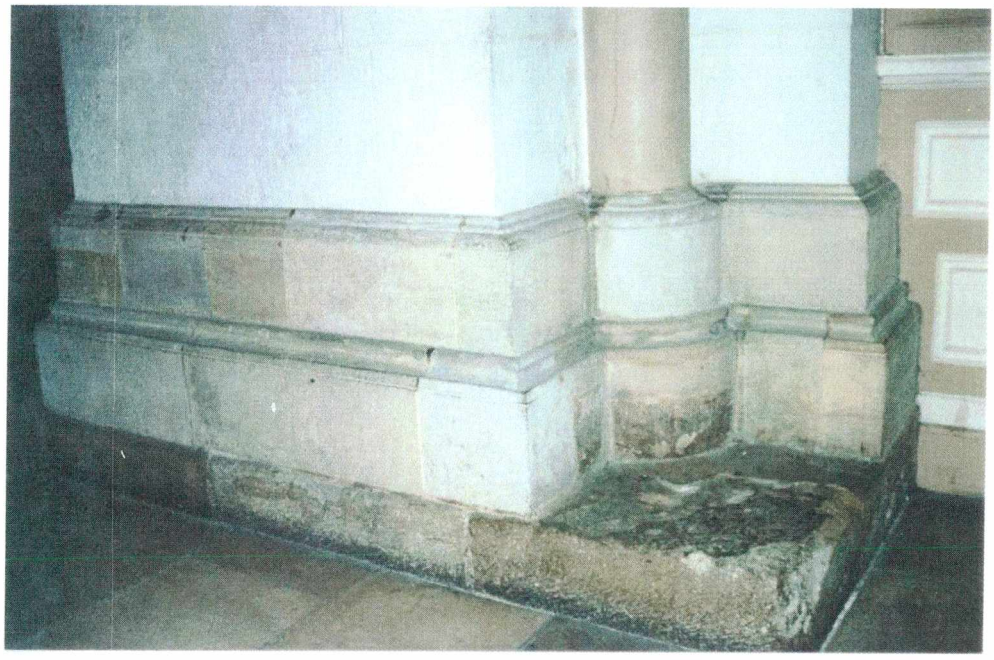

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – baza filara wieżowego na rzucie krzyża, z widoczną służką narożną, profil identyczny z zachodnimi filarami zachodnimi i służkami w wieżach, widoczne liczne ślady renowacji - nowsze duże partie kamienia.

4.7.5 Cztery rodzaje profili głowic

Dokładne pomiary głowic służek przyściennych i służek filarów wykazały niewielkie różnice w ich dekoracji i szczegółach profili. Sposób rozłożenia tych grup w korpusie nawowym może być również jedną z wskazówek do chronologicznego powstawania poszczególnych części korpusu.

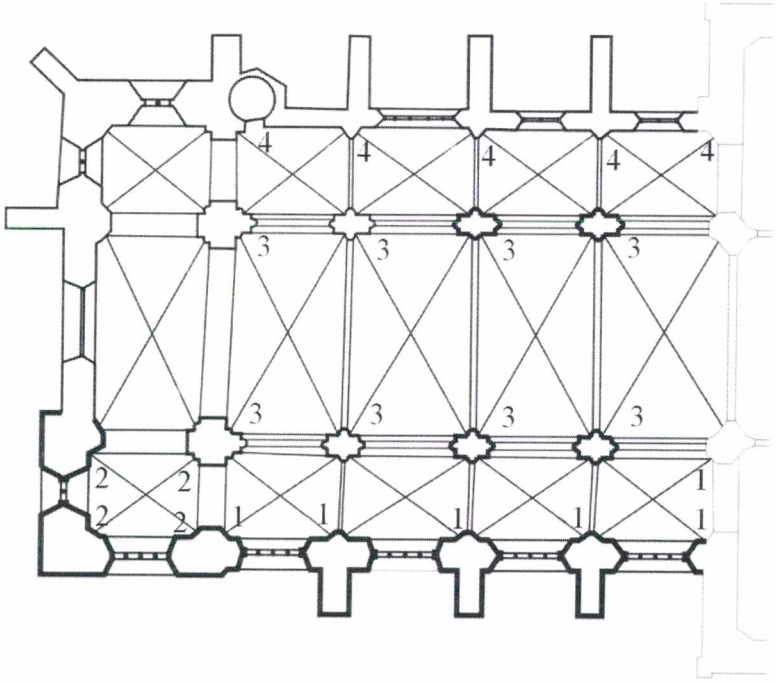

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii - rzut korpusu kościoła z uwzględnionym podziałem cztery grupy profili głowic służek przyściennych i służek filarów (nie zostały określone profile służek na obecnej emporze organowej i w północnej przestrzeni podwieżowej ze względu na brak dostępu).

1. grupa - najwcześniej występujące chronologicznie głowice kielichowe **wiązek służek ściany południowej**, z dekoracją liściastą.

2. grupa - głowice służek **pojedynczych**, narożnych **w podwieżowej części nawy południowej**, z dekoracją roślinną kontynuującą styl pierwszego rodzaju (dekoracja przechodzi na filar w postaci pasa z profilem i motywami roślinnymi)

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – głowice służek nawy południowej - grupy 1. przy ścianie południowej i grupy 2. - w wieży południowej.

3. grupa - najliczniej występująca, w **głowicach pojedynczych służek i wiązkach filarów nawowych,** kapitele służek są smukłe, gładkie, o formie kielichowej, bez dekoracji.

4. grupa - wiązki służek ściany nawy północnej, są to gładkie głowice kielichowe bez dekoracji, o nieco drobniejszych, węższych i delikatniejszych w rysunku proporcjach.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – od lewej: głowice służek grupy 3. służek filarów (wszystkich) i grupy 4. - przy ścianie północnej, o najdrobniejszym profilowaniu płyty abakusa.

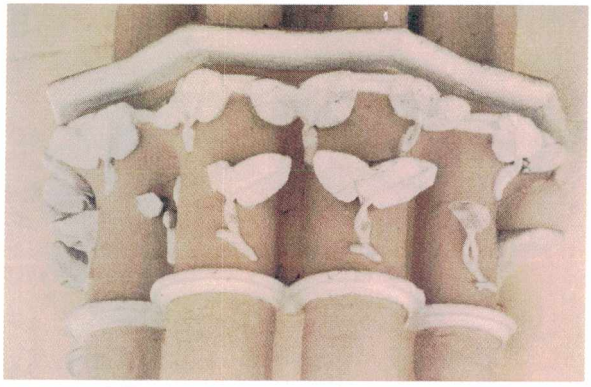

Głowice ściany południowej i wieży południowej posiadają dekorację liściastą o naturalistycznych, dobrze rozpoznawalnych kształtach, ich profil minimalnie się różni.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – głowice służek narożnych podwieżowych; ozdobione płaskorzeźbą z liści dębu i klonu, o profilu nieco zmienionym w stosunku do profilu w głowicach wiązek służek nawy południowej.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – głowice nawy południowej: od góry z lewej: głowice wiązki służek kolejno od wschodu, z dekoracją liściastą oraz wspornik nawy południowej, w pierwszym przęśle, przy połączeniu z transeptem.

4.7.6 Okna

Nawa południowa posiada pięć wysokich i szerokich okien o potrójnym podziale, w nawie północnej występują dwa węższe okna o podziale podwójnym i jedno szersze podzielone na cztery części.

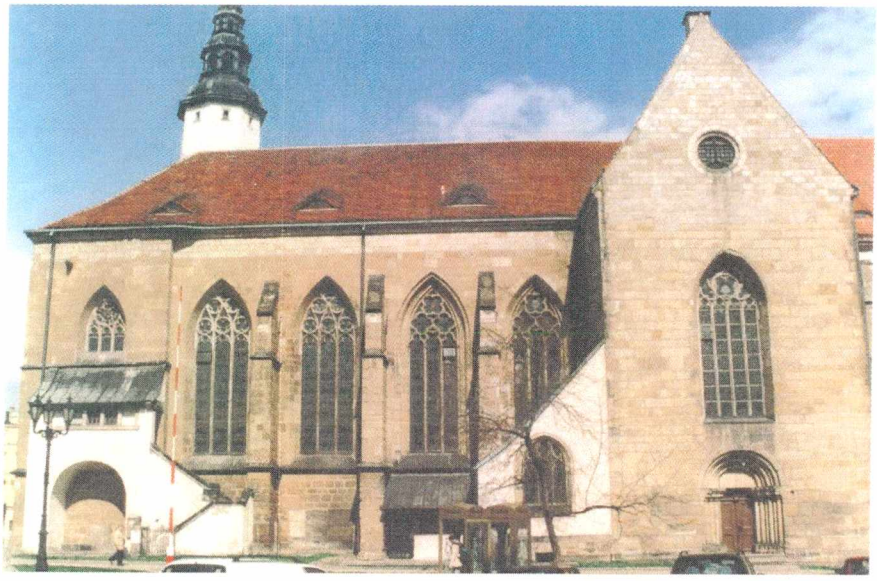

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok na nawę południową korpusu wraz z transeptem.

Okno południowe w nieukończonej wieży ma potrójny podział, jest nieco węższe, o równie bogatym rysunku maswerku, ale podobne raczej do zachodniego w południowej wieży (zmienione w czasie renowacji, wg . Günter Grundman, 1963, s. 82)

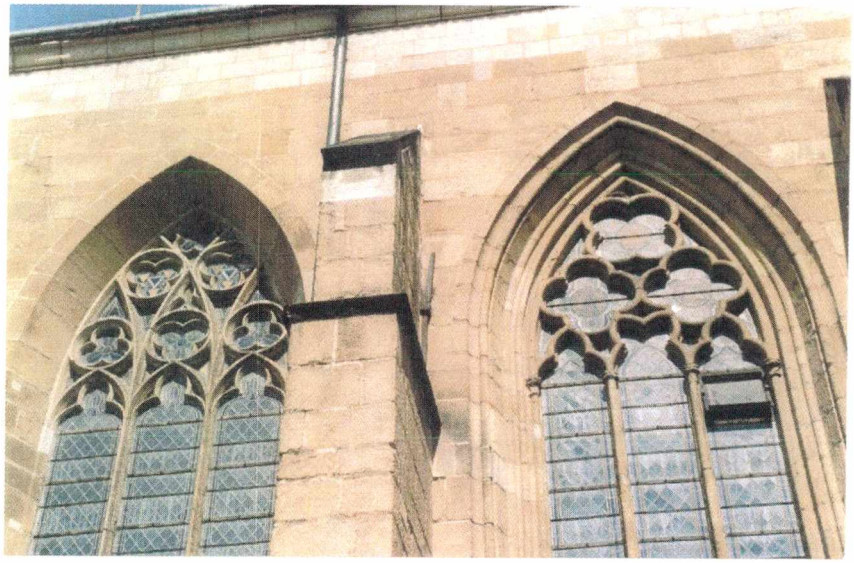

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – okno drugie i trzecie od wschodu w elewacji południowej.

Okna nawy południowej mimo podobnego podziału i wielkości, posiadają znaczne różnice. Dwa wschodnie okna podzielone są laskami o przekroju okrągłym i zakończone dość prostą forma maswerku (trójliście na zakończeniu lasek i trzy czteroliście wypełniające górną część). Dwa zachodnie mają laski o przekroju wielobocznym i maswerk o znacznie bardziej urozmaiconym układzie – tu laski łączą się w trójliście, a wypełnienie górnej części stanowią trójliście w kołach .

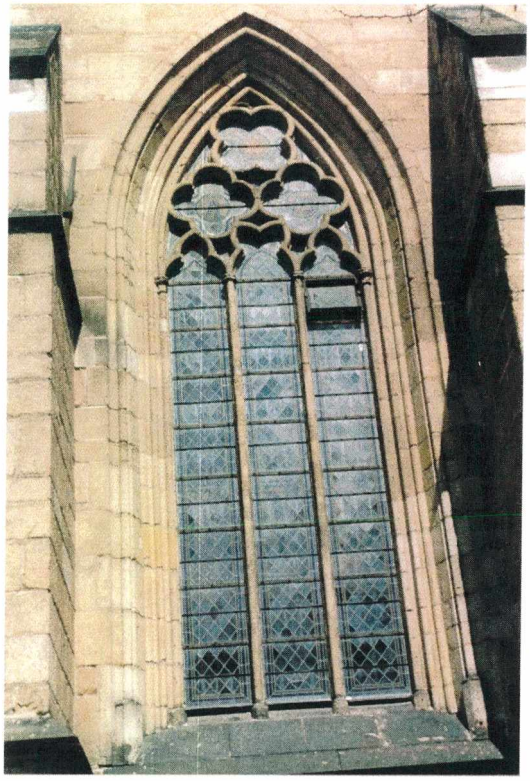

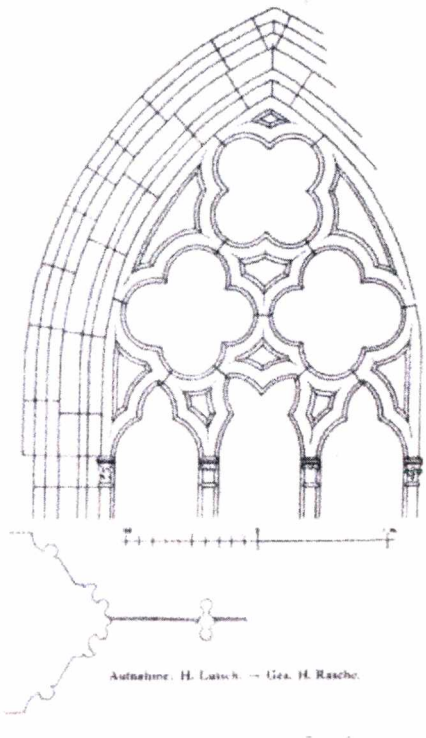

Laski w postaci kolumienek w dwóch oknach od wschodu posiadają głowice (dekorowane liśćmi) i bazy z cokołami. Rozszerzające się ościeże jest również profilowane, a zewnętrzny profil wałka opiera się na płaskiej bazie i wysokim cokole.

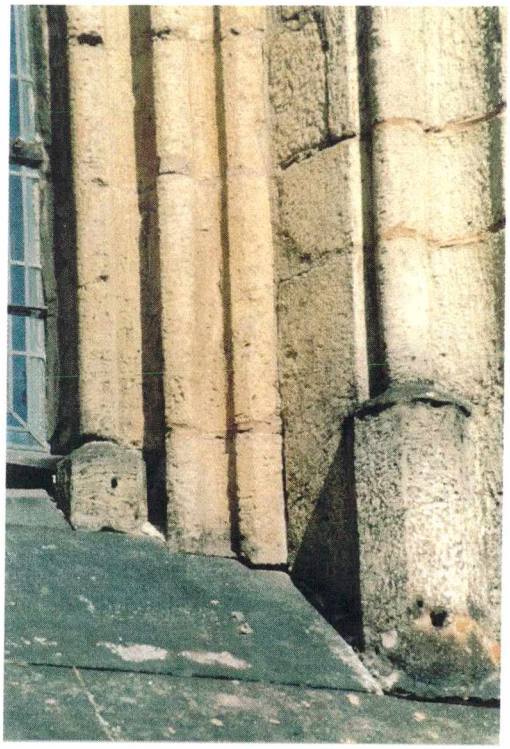

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – detale dwóch okien wschodnich ściany południowej, głowice lasek z motywami liści i bazy z cokołami. oraz rysunek wg H. Lutscha

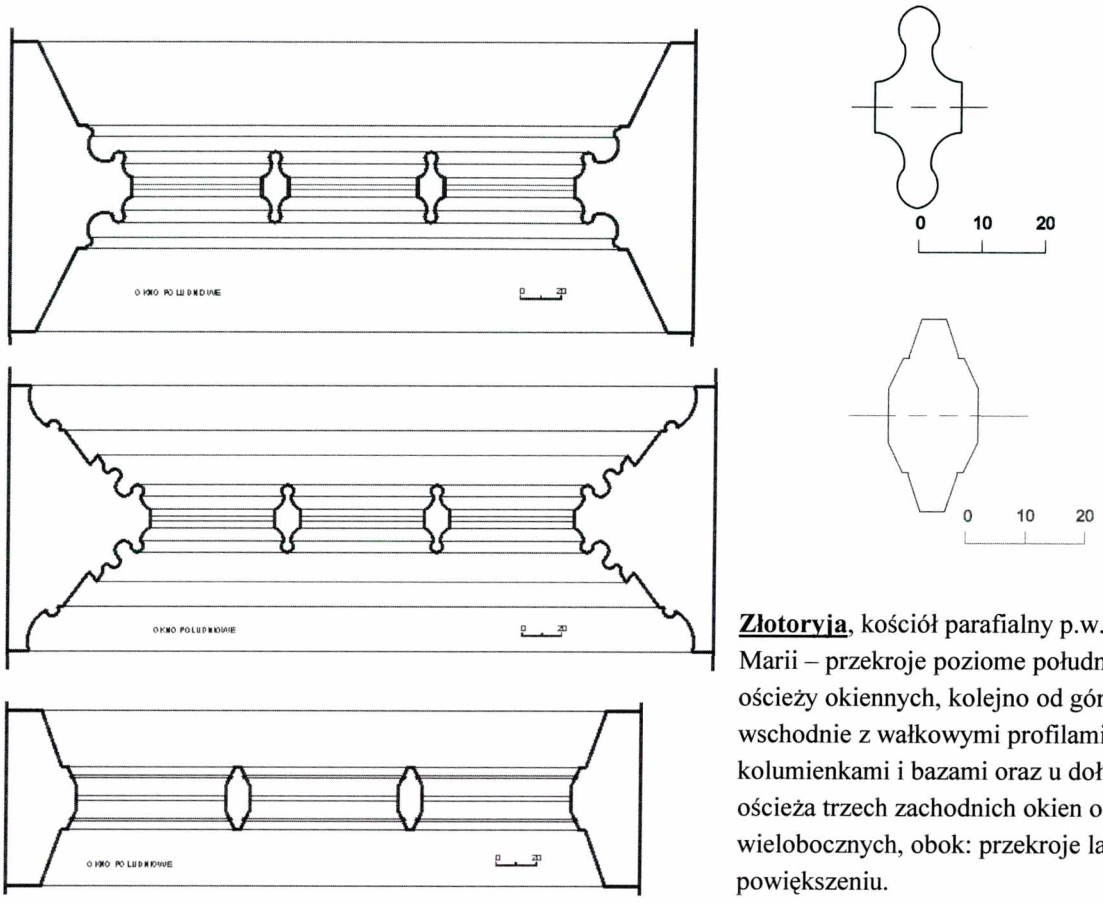

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – przekroje poziome południowych ościeży okiennych, kolejno od góry - dwa wschodnie z wałkowymi profilami lasek, kolumienkami i bazami oraz u dołu przekrój ościeża trzech zachodnich okien o laskach wielobocznych, obok: przekroje lasek w powiększeniu.

We wnętrzu elementy dekoracyjne dwóch pierwszych okien południowych zostały powtórzone. Głowice lasek również ozdobione są dekoracją roślinną i posiadają bazy posadowione na cokołach. Profilowanie ościeży tych okien jest różne, pozostałe ościeża są gładkie.

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – widok na fragment maswerku drugiego okna ściany południowej od wewnątrz

Okna ściany północnej mają różne wielkości i formy maswerków. We wszystkich laski posiadają wieloboczny, spłaszczony profil i nie występują tu detale w formie baz i głowic. W dwóch węższych oknach maswerk tworzą proste kształty trójliści i czwórliścia w okręgu, w oknie czterodzielnym trójliście wzbogacone są o formę rozetki z formami lilii, podobnie jak w zmienionych maswerkach fasady. Prawdopodobnie zostały one zmienione w jednym czasie. Forma wcześniejsza nie jest znana z żadnych wiadomych autorce źródeł.

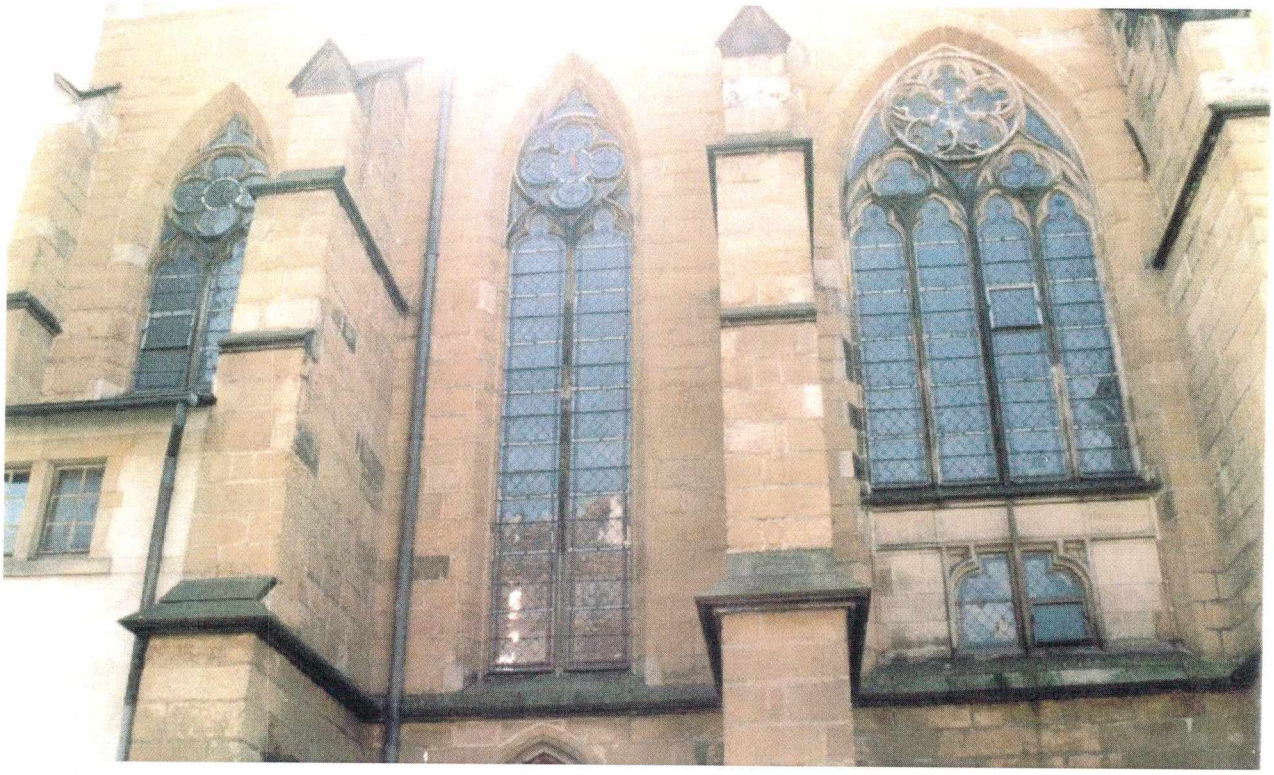

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – elewacja północna - dwa węższe okna wschodnich przęseł i jedno z dwóch okien czterodzielnych.

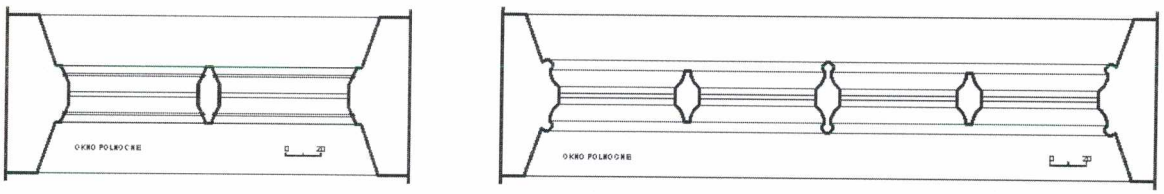

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – przekroje okien północnych, kolejno dwu- i czterodzielnego.

W ścianach wież fasady, po bokach nieistniejącej już rozety nad portalem wejściowym, umieszczono dwa wąskie okienka dwudzielne, o prostym maswerku. W chwili obecnej są nieco inaczej uzupełnione w czasie jednej z renowacji - okno północne zachowało zarys kształtu pierwotnego maswerku, południowe zmieniono. Różnice te można zauważyć na rycinie Theodora Blatterbauera z ok. 1860 r., gdzie formy maswerku mają postać znacznie prostszą – trójliści i czwórliści.

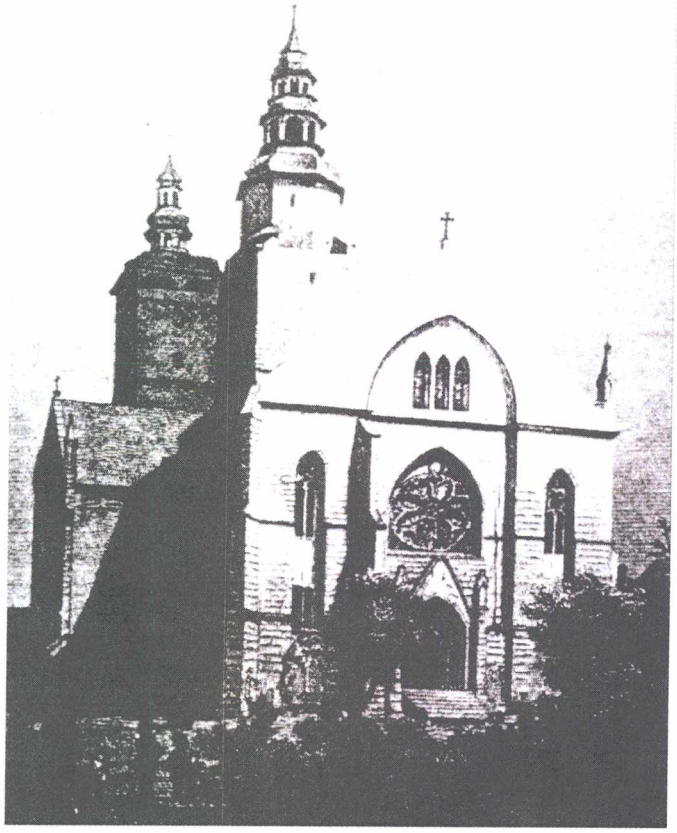

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – zdjęcie (rycina) fasady sprzed renowacji maswerków okiennych okien w wieżach i środkowego okna nad portalem zachodnim(Günter Grundman, 1963, s. 82)

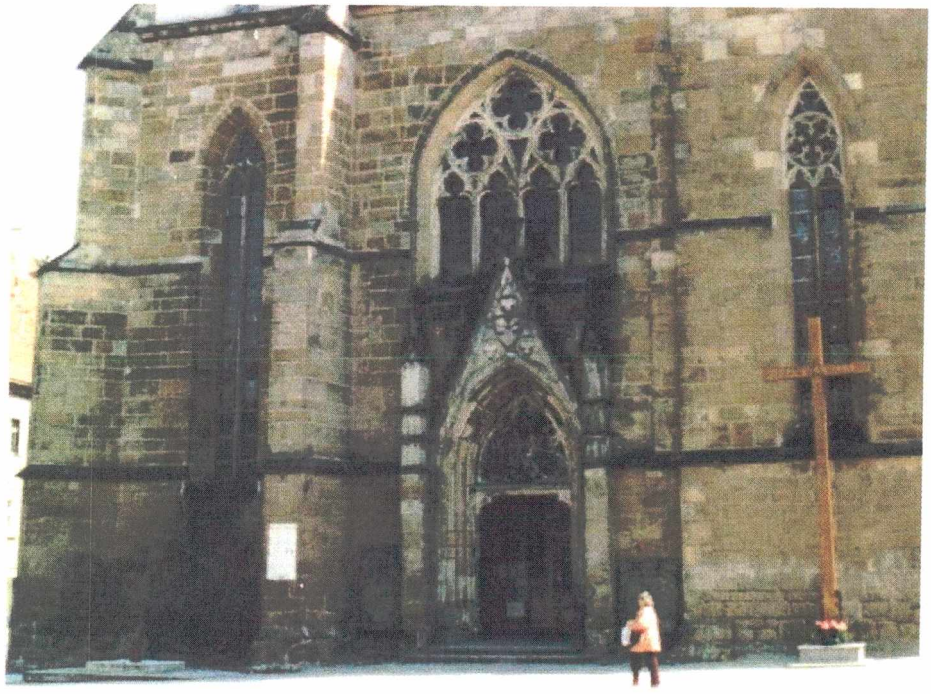

Złotoryja, kościół parafialny p.w. Panny Marii – elewacja zachodnia z przekształconym portalem i umieszczonym nad nim oknem zamiast rozety oraz wąskimi okienkami w murach wież o zmienionych maswerkach.

Fundacje Książęce

5 Racibórz - kaplica zamkowa p.w. św. Tomasza Kantuaryjskiego

Kaplica zamkowa p.w. św. Tomasza Kantuaryjskiego ulokowana została we wschodnim skrzydle zamku raciborskiego, przy murze obronnym. Świątynia stanęła na miejscu poprzedniej budowli o nieznanym wezwaniu, o murach z ciosów kamiennych, z której pozostały tylko nikłe fragmenty fundamentów. Kaplica usytuowana jest pomiędzy budynkiem bramy wjazdowej (zasłaniającej częściowo dwa okna elewacji południowej), a budynkiem mieszkalnym przylegającym obecnie bezpośrednio do jej północnej ściany. Wschodnia ściana kaplicy styka się z murem obronnym i częściowo opiera na jego koronie.

Obecnie jest to budowla salowa, założona na rzucie prostokąta, trójprzęsłowa, o zachodnim przęśle krótszym od pozostałych. Piętrowa kaplica posiada po przekształceniach kryptę-piwnicę zagłębioną na około 3,5 m i parter – świątynię właściwą - nieco wyniesioną ponad teren dziedzińca. Nakryta jest dwuspadowym, stromym dachem ze szczytami w elewacjach wschodniej i zachodniej, zwieńczonym wieżyczką-sygnaturką w części zachodniej.

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego
- widok kaplicy od strony południowej

5.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

między 1221 a 1228

wymieniono w źródłach kasztelana raciborskiego, a w 1245 r. zamek raciborski (Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s. 243).

1287 r.(1288 r.)

fundacja kolegiaty przez biskupa Tomasza (CDS, Bd VII/3, s. 108) (w 1288 r. konflikt między biskupem wrocławskim Tomaszem II i księciem Henrykiem IV Probusem zakończony został ugodą w Raciborzu, pociągnęło to za sobą ufundowanie kolegiaty raciborskiej w wybudowanej już kaplicy, jak utrzymuje większość badaczy lub

rozpoczęcie przygotowań do wznoszenia nowego obiektu – Chmarzyński, 1959 i Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s. 245)

1293 r. wymieniono po raz pierwszy kanonika kolegiaty św. Tomasza (CDS VII/3, nr 2292, s. 191).

1308 r. książę Leszek ufundował za zgodą biskupa Henryka I ołtarz św. Małgorzaty i nadał kanonikom uprawnienia sądowe nad kolonistami osady zamkowej (CDS XVI, nr 3021, s. 132-133).

5.2 Stan badań

Kaplica została wzmiankowana przez F.B.Wernhera (Bd. 1-5, 1755-1766), F.A. Zimmermanna (Bd. 1-13, Brieg 1783-1796) i A. Weltzela (1882, 1885).

Dokładny opis zawdzięcza opracowaniom **H. Lutscha** (1884, Bd.4), który stwierdza, że kaplica została wzniesiona równocześnie z prezbiterium kościoła św. Krzyża we Wrocławiu (do 1295 r.) na podstawie tych samych form detalu architektonicznego.

D. Frey (Bd. 1,Breslau 1938) podkreślał wyrazisty charakter dworski warsztatu kamieniarskiego na dworze ks. Władysława w Raciborzu, z jego inicjatywy wywodzi najważniejsze budowle miasta w 2 poł. XIII w. - kościół parafialny, kaplice zamkowa, kościoły dominikanów i dominikanek

H. Tintelnot (1951) przypisywał budowę kaplicy rządom księcia Władysława, panującego w latach 1246-1281. W dworskiej elegancji szczupłych służek i delikatnych kapiteli nie doszukał się wzorów na Śląsku. Jej architekturę łączył z wpływami nadreńskimi i heskimi, sedilia zaliczał do form reńsko-heskich, okna - bez maswerków – do heskich. Samych maswerków nie wiązał z kręgiem marburskim, a raczej z kościołami w Frankenbergu i Welzlau. Porównywał ją też z kaplicą św. Jadwigi w Trzebnicy i widział możliwość pracy warsztatu z kościoła św. Krzyża we Wrocławiu (analogie w oknie zachodnim).

M. Kutzner (1965, 1974, 1975; 1988, 17, s. 44-54) zajął się zbadaniem okoliczności fundacji kaplicy zamkowej (Kutzner, 1967, s. 365-441). Określił budowę zamku na lata 1281-1287 (1281 to data rozpoczynająca samodzielność księstwa raciborskiego), a fundację kolegiaty przez bpa Tomasza II na rok 1293. Podkreślił oddziaływania architektury zachodnioniemieckiej poprzez północnoczeską na stylistykę kaplicy. Analiza form kapiteli służek i impostów wskazuje według niego na związki z kościołami czeskimi w Pisku, Caclavie, Zatecu i Vysokim Mycie. Zauważył związki warsztatu kaplicy z kościołem w Grodkowie, Kolnicy i w Głubczycach.

W. Niewalda i M. Filipowicz (1988-1989, s. 5) w swojej pracy badawczej wzniesienie kościoła datują na przełom lat 80 i 90 XIII wieku.

A. Grzybkowski (1994 , tom XXXIX, s.245), powołując się na badania, skłania się ku umieszczeniu budowy kaplicy w okresie kilku lat po roku 1292 i fundację kolegiaty przypisuje biskupowi Tomaszowi I. Podobnych sklepień z dodatkowym piątym żebrem szuka w kościołach św. Bartłomieja w Kolinie (1260-70), synagodze staronowej w Pradze (ok. 1275 r.), chórze cysterskim w Heiligenkreutz (przed 1295). Roślinną dekorację rzeźbiarską porównuje ze stylem głowic wspomnianej synagogi w Pradze, a warsztat kamieniarski z kościołem parafialnym w Grodkowie (kapitele, sedilia), Kolnicy, Bolkowie (kapitele), Głubczycach (tu większa wirtuozeria), kaplicą w Trzebnicy (sedilia), kościoła Św. Krzyża we Wrocławiu (maswerki). Zwraca uwagę na nierówny poziom wykonania poszczególnych elementów kaplicy. Przytacza badania archeologiczne prowadzone w tym czasie przez Błażeja Muzolfa, dzięki którym zostały odsłonięte fundamenty pierwotnej fasady z narożnymi przyporami oraz kwadratowej budowli z XIV wieku (wieży, kruchty?), relikty sklepienia (m.in. wsporniki) i fundamenty filarów pierwotnie podtrzymujących sklepienie dolnej kondygnacji[11]. Badania te wykazały, iż obecny obiekt stoi na reliktach kamiennych poprzedniej budowli, którymi jest fragment fundamentu przy środkowej części ściany zachodniej oraz odsadzka pod ścianą południową wysunięta na około 1 m. Do pierwotnej struktury zaliczono w całości ścianę północną z oknami i maswerkami, trzema wnękami sedilii, służkami (poza dekoracją uzupełniona w XV w.) i znaczną część ściany wschodniej. Obecnie tylko siedmiopolowy układ wschodniego przęsła i sześciopolowy środkowego, to stan z XIII wieku. Krzyżowe - w tej chwili - przęsło zachodnie zostało zmniejszone o połowę w połowie XVII w. Mimo, iż pierwotny układ sklepień się zachował (poza brakiem połowy zachodniego przęsła), substancja ich jest późniejsza. Sklepienia nie zostały dokładnie zbadane, ale po licznych katastrofach przypuszcza się, że tylko część elementów konstrukcyjnych zachowała się z pierwotnej budowli. W kondygnacji dolnej podczas ostatnich badań odkryto wspornik sklepienny, który obecnie, podobnie jak inne, schowany w posadzce i niedostępny.

[11] Obecna ściana zachodnia została wymurowana od fundamentu w całości, podobnie jak prawie cała ściana południowa. Fragmenty fundamentu pierwotnej ściany zachodniej odkryto w wykopie przed fasadą o pół przęsła sklepiennego na zachód. Z tego wynika, że sklepienie przęsła zachodniego miało siedem pól (jak wschodnie) a nie jak obecne – cztery.

5.3 Badania własne autorki

Badania zostały przeprowadzone po wcześniejszym remoncie i pracach archeologicznych obiektu, po których część budowli została poddana konserwacji i w przyszłości będzie przygotowana do ekspozycji reliktów pierwotnego założenia. W tej chwili relikty te są jeszcze niedostępne - bazy służek górnej kondygnacji i wsporniki dolnej są zasłonięte posadzką.

W trakcie badań zinwentaryzowano jedyną głowicę służki narożnej wschodniej z czasu budowy obiektu i dokonano analizy tkanki pierwotnej muru ściany północnej i części wschodniej.

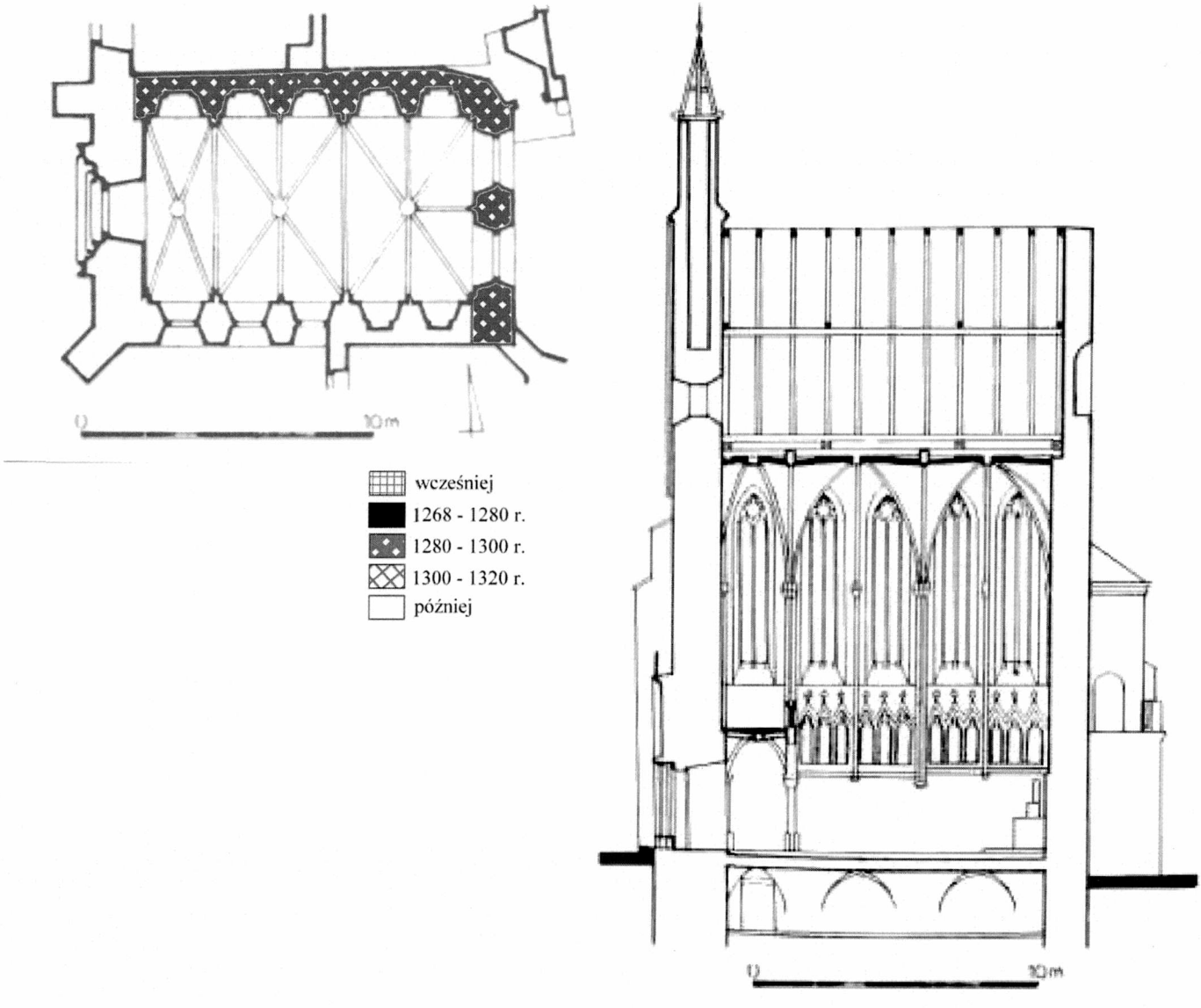

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - rzut przyziemia i przekrój stanu obecnego kaplicy wg Katalogu Zabytków Sztuki (wg: Małachowicz, 1994, s. 102)

5.4 Rekonstrukcja kaplicy z końca XIII w.

Budowa kaplicy zajęła prawdopodobnie kilka lat w dwóch ostatnich dekadach XIII wieku. Wskazuje na to stylistyka obiektu oraz wzmianki historyczne. Pierwotnie była to budowla wolnostojąca, prostokątna, trójprzęsłowa o dwóch kondygnacjach połączonych schodami w grubości muru wschodniego[12], a obydwie kondygnacje były przesklepione. Dostawiona byłą północno-wschodnim narożnikiem do ceglanego muru obwodowego z trzeciej ćwierci XIII wieku.

Wysokość pierwotna dolnej kondygnacji kaplicy wynosiła ok. 3.5 m. Kondygnacja dolna ma układ dwunawowy, o trzech przęsłach. Nakryta jest sklepieniem krzyżowo-żebrowym opartym na dwóch filarach pośrodku wnętrza i kamiennych wspornikach na ścianach obwodowych.

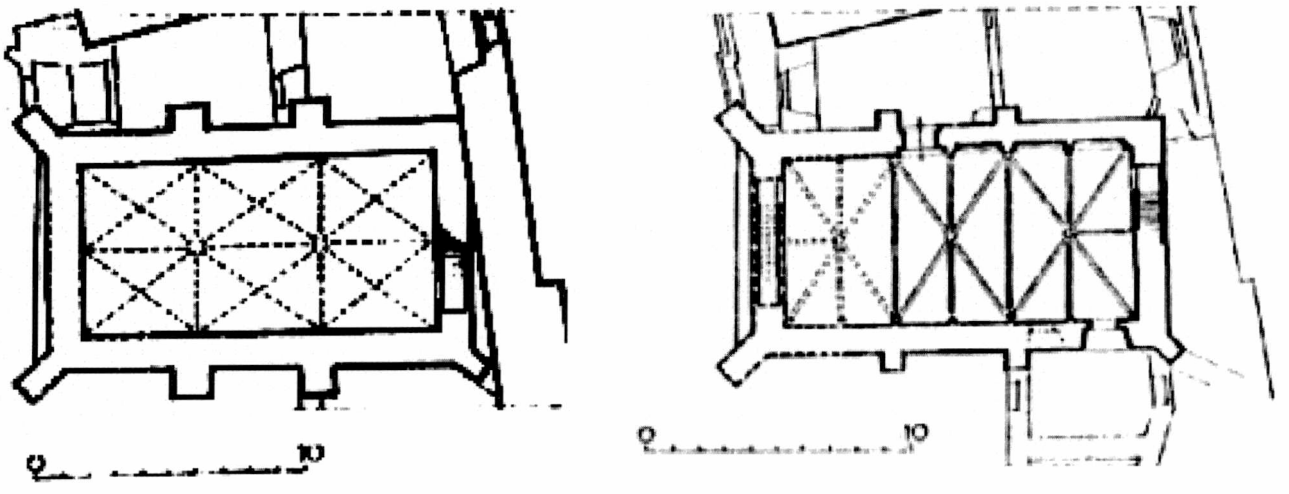

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - - rekonstrukcja stanu pierwotnego – plan dolnej i górnej kondygnacji. (oprac. Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s. 252, rys. autorki)

Kondygnacja górna o układzie jednoprzestrzennym, posiadała również trzy przęsła i nakryta została sklepieniem krzyżowo-żebrowym - na wschodzie i zachodzie 7-polowym, w środkowym przęśle 6-polowym. Sklepienie opiera się na ścianach obwodowych wzmocnionych przyporami narożnymi i w licu ścian północnej i południowej na stykach przęseł. Żebra

[12] Ściana wschodnia nie miała okien w dolnej części ze względu na bezpośrednie przyleganie do muru obronnego. W grubości tej ściany B. Muzolf (1985-1990) odkrył klatkę schodową prowadzącą na poziom górny. Dokładne jej zbadanie zostało uniemożliwione poprzez szczelne zamurowanie dolnego półkoliście zamkniętego wnętrza. Górne wejście nie zostało znalezione ze względu na grubo opłaszczoną w baroku ścianę. Na ukształtowanie pierwotne kaplicy i jej funkcje oraz chronologię przekształceń wpłynęły badania architektoniczne prowadzone w latach 1985-1990 (Muzolf, 1985-1990),badania architektoniczne Zbigniewa Heydy (1987) -nowy pomiar inwentaryzacyjny oraz Niewaldy i Filipowicza, (1988-1989), a także Grzybkowskiego, (1994 , tom XXXIX).

sklepienne opierały się na kapitelach kielichowych służek pojedynczych i wiązkowych, schodzących do posadzki, stojących na profilowanych bazach i cokołach.

W zachodniej części kaplicy wznosiła się empora o głębokości połowy przęsła. Znajdowała się w usuniętej obecnie części przęsła zachodniego[13]. Wejście do niej prowadziło przez portal w grubości ściany zachodniej oraz w środku ściany północnej – w miejscu dzisiejszych neogotyckich zachodnich, potrójnych wnęk sedilii – połączone pomostem z piętrem zamku.

W budowli pierwotnej nie było zakrystii. Obecna została postawiona w XVI wieku.

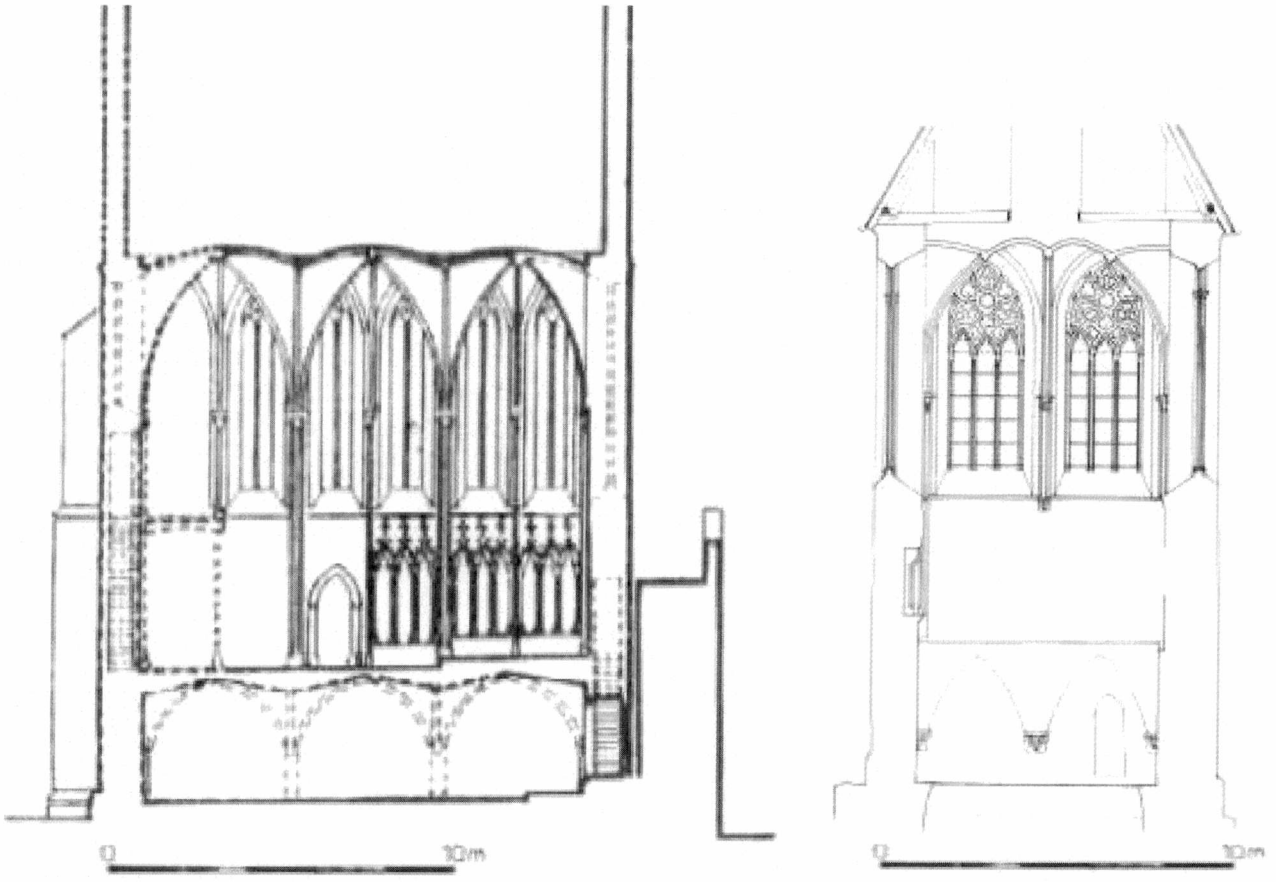

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - rekonstrukcja stanu pierwotnego – przekrój podłużny, (oprac. Grzybkowski,1994 , tom XXXIX, s. 252, rys. R. Kunkel) i poprzeczny z uwzględnieniem poziomów pierwotnego i obecnego (rys. autorki wg W. Niewalda i M. Filipowicz, 1988-1989)

[13] wskazuje na to brak okna w odpowiadającej jej części elewacji północnej i zachowany znikomy fragment oporu sklepiennego. Obecny neogotycki chór muzyczny przesunięty jest pół przęsła na wschód i wyniesiony ok. 4 m ponad posadzkę kościoła. Wspierają go po dwie kolumny i półkolumny neogotyckie z dekoracją roślinną wykonaną w stiuku i kamieniu. Przestrzeń pod chórem nakryta jest sklepieniem krzyżowo-żebrowym.

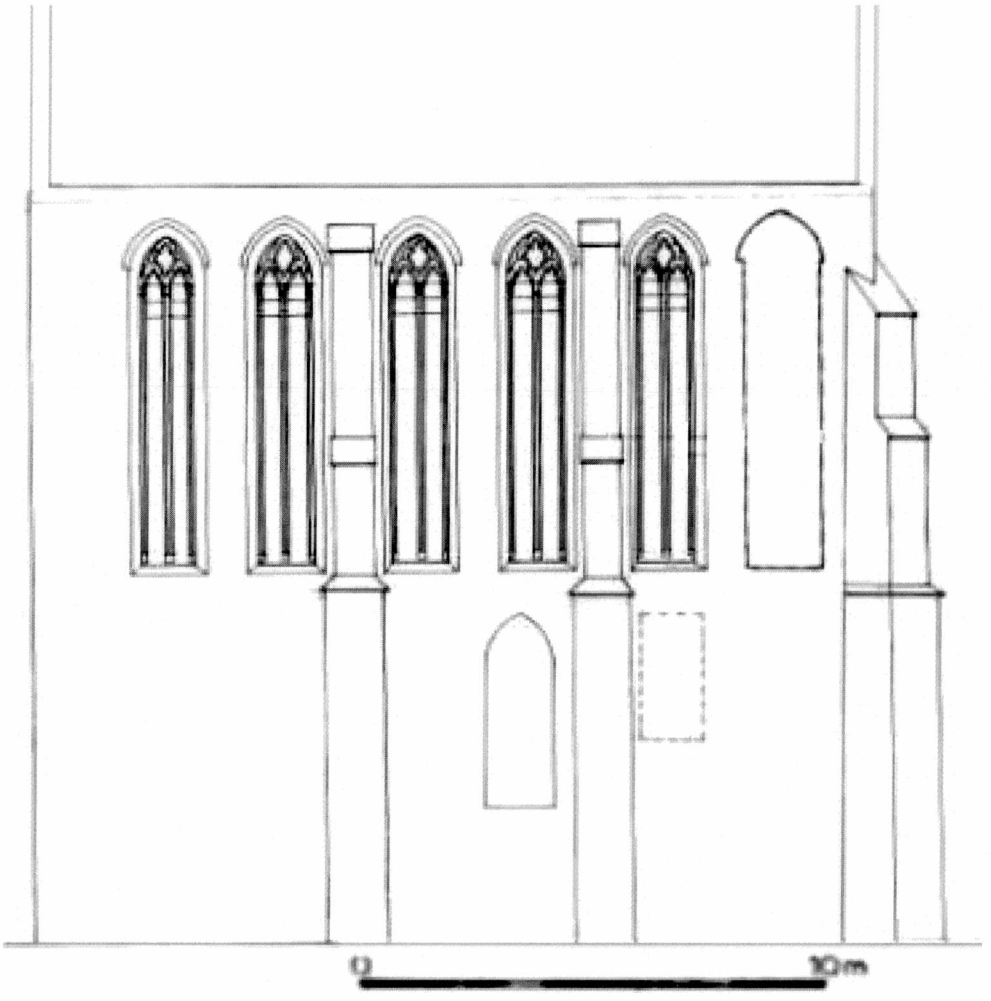

Na podstawie badań można odtworzyć, jak prezentowały się częściowo zachowane do dziś - ściany północna i wschodnia kaplicy. Północna z dawnym wejściem na piętro (połączonym pomostem z piętrem zamku) i odtworzoną częścią dziś wyburzonego zachodniego przęsła z oknem obecnie nie jest widoczna, została wchłonięta przez dobudowaną część zamku. Ściana wschodnia poza małymi przeróbkami nie uległa większej zmianie.

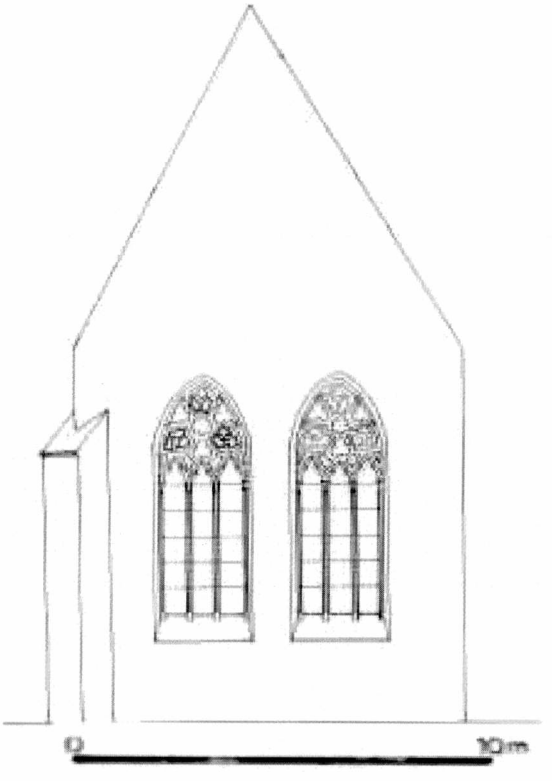

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego – rekonstrukcja elewacji północnej kaplicy z końca XIII w: rys. obok: widok elewacji wschodniej kaplicy w rekonstrukcji z końca XIII w., po odrzuceniu późniejszych przekształceń (rys. autorki wg W. Niewalda i M. Filipowicz, 1988-1989)

5.5 Przebudowy kaplicy od XIV w. do czasów obecnych

W pierwszej połowie XIV wieku powiększono kaplicę o prostokątna budowlę (kruchtę lub wieżę) od strony zachodniej (Niewalda i Filipowicz 1988-1989, s. 5).

Po pożarze w 1519 roku nastąpiła katastrofa budowli (Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s. 248) – zawalenie się sklepień obu kondygnacji i ściany południowej. Odbudowa odbywała się w kilku fazach, a jej efektem są między innymi gotyckie maswerki ściany południowej, kamienny cokół i sedilia. Wykonano nowe wejście i okienko do krypty w ścianie południowej (do dziś istniejące).

W pierwszej ćwierci XVI wieku od południa dobudowano zakrystię, która zasłoniła częściowo dwa wschodnie okna ściany południowej. Zlikwidowano późnogotyckie sedilia ściany południowej i umieszczono w niej portal do zakrystii. Równocześnie obniżono poziom kondygnacji górnej o około 1 m, a kondygnację dolną nakryto stropem i połączono z sąsiednią piwnicą (Niewalda i Filipowicz 1988-1989, s. 6).

W urbarzu miasta z 1595 roku kaplica opisana jest jako bardzo zniszczona, z pęknięciami na murach, niesklepionym podziemiem (Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s.248-249). Decyzją komisji podziemie zasklepiono.

Niedługo potem – ok. **1609** roku - w miejsce kruchty lub wieży z XIV wieku postawiono wieloboczną **przybudówkę** (Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s.249).

Po pożarze w 1637 roku prowadzono gruntowne **prace nad przebudową** kościoła w latach **1642 – 1651** (Niewalda i Filipowicz 1988-1989, s. 6-7). Układ przestrzenny obiektu uległ dużym zmianom. Skrócono przęsło zachodnie o około 1,5 m poprzez postawienie nowej od fundamentów ściany zachodniej. Wymurowano sklepienie kolebkowe z lunetami w kondygnacji dolnej o około 2 m niżej od poziomu dawnego stropu, tak więc również obniżono poziom posadzki kościoła. Zaburzono w ten sposób proporcje wnętrza, jednocześnie je skracając i podwyższając. Kaplica straciła swoje pierwotne założenie przestrzenne i stała się bardziej wysmukła.

Przed **1852** wyposażono kaplicę w **emporę muzyczną** (Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s.249), która ciągnęła się dwoma gankami wzdłuż dłuższych ścian. Dostępna była z dziedzińca przez okrągłą klatkę schodową umieszczoną w grubości nowej ściany zachodniej. Wejście od północy, z budynku mieszkalnego na ganek przebito nad pierwotnym otworem – obecnie w miejscu zachodnich, neogotyckich sediliów. Budowla połączona była z zakrystią dwoma przejściami w ścianie południowej.

Wykonano również barokowe szczyty elewacji wschodniej i zachodniej znane z ikonografii, oraz wieżę zegarową na zwieńczeniu dachu (Niewalda i Filipowicz 1988-1989, s. 7).

W **1858** roku, po pożarze zamku, część wschodnia kaplicy została zawalona i jej **odbudowa w stylu neogotyckim** trwała **do 1873** roku, pod kierunkiem architekta miejskiego Juliusa Starcke (Grzybkowski, 1994 , tom XXXIX, s.250). Zrekonstruowano wschodnie przęsło sklepienia, w ścianie zachodniej wstawiono neogotycki portal, w oknach zachodnich – maswerki. Barokową szatę zewnętrzną zastąpiono neogotycką z dwoma szczytami pokrytymi dekoracją arkadkową i niszą z figurą św. Tomasza od wschodu. Dach zwieńczono sygnaturką.

Wnętrze wyposażono w neogotycką emporę muzyczną oraz czwartą, zachodnią wnękę sediliów w stiuku, wykonaną na wzór trzech wczesnogotyckich. W ścianie północnej wymieniono dolne konsole służek i niektóre elementy obramień okien. Głowice służek i zworniki sklepień pokryto neogotycką rzeźbą liściastą.

W ścianie północnej nowe wejście na emporę. Wejście do zakrystii (od północy) ozdobiono profilowanym portalem (Niewalda i Filipowicz 1988-1989, s. 7).

Od lat 70 XIX wieku kilkakrotnie remontowano i odnawiano świątynię, nie uległa ona jednak zasadniczym zmianom.

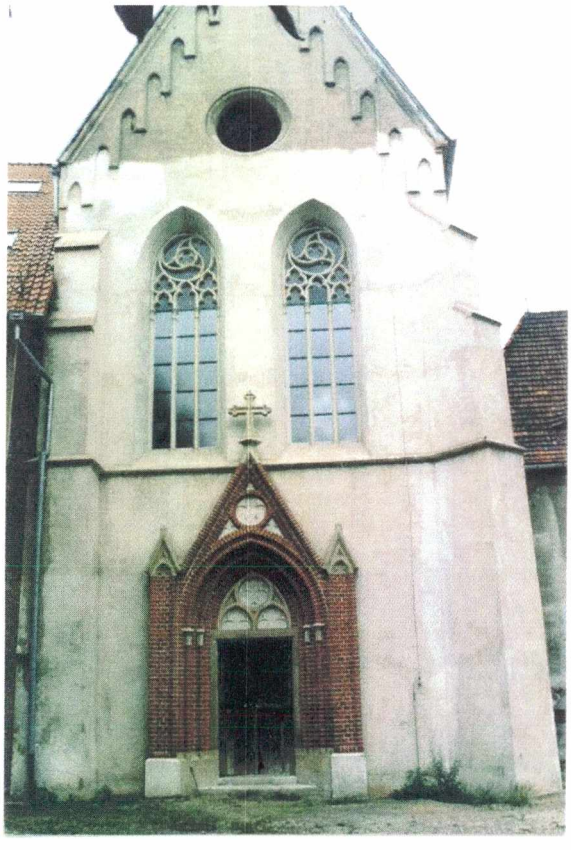

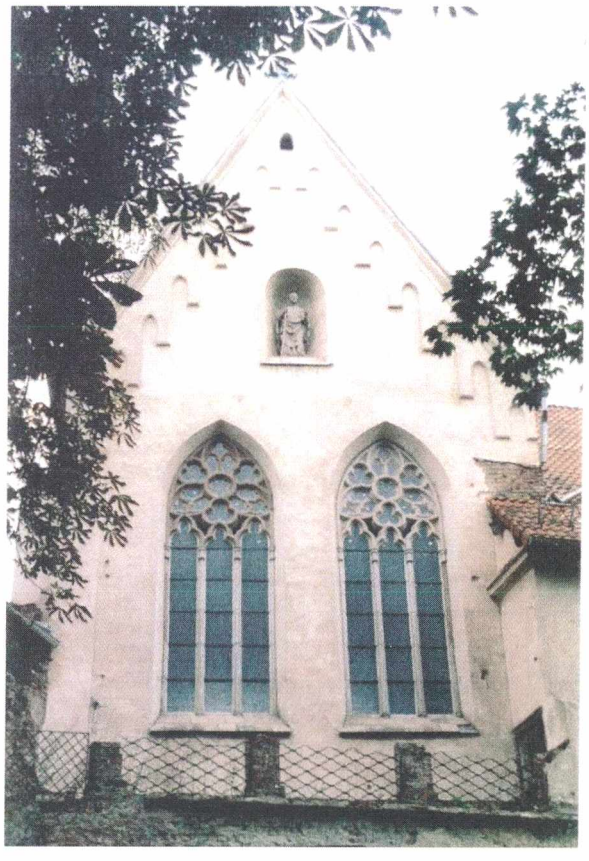

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - widok obecny elewacji zachodniej – całej wzniesionej w stylu noegotyckim oraz wschodniej częściowo zachowanej w stanie pierwotnym.

5.6 Materiał i wymiary budowli pierwotnej

W części fundamentowej kaplica została wzniesiona z kamienia, ściany wymurowano z cegły w wątku wendyjskim. Liczne przebudowy i renowacje wprowadziły do substancji muru cegły późniejsze w wątku gotyckim i nowożytnym. Najwięcej pierwotnego muru zachowało się w ścianie północnej i wschodniej, a zachodnia i południowa są wzniesione w różnych okresach od nowa.

Detale konstrukcyjne i wystrój rzeźbiarski wykonane były z piaskowca – były to: żebra i zworniki sklepień (wysklepki były prawdopodobnie ceglane), służki, głowice, bazy, sedilia, maswerki okienne, obramienia drzwi, wsporniki kondygnacji dolnej – z tego zachowały się: sedilia, służka, bazy (uszkodzone) i niektóre wsporniki. Znaczna część kamieniarki pierwotnej została uzupełniona lub dodana w późniejszych okresach.

Podstawowe wymiary budowli:

- wysokość całości kaplicy 14,30 m
- wysokość kondygnacji górnej 10,50 m
- wysokość kondygnacji dolnej 3,80 m
- długość nawy 12,90 m
- szerokość nawy 6,50 m
- długość części prezbiterialnej 4,70 m
- grubość muru pn. i wsch. 1,20 m

Podstawowe proporcje:

- wysokość kondygnacji górnej do szerokości nawy 1: 1,6
- wysokość kondygnacji dolnej do szerokości nawy 1: 0,6
- wysokość całości wnętrza do szerokości nawy 1 : 2,2
- szerokość do długości nawy 1:2

5.7 Detal architektoniczny

Do zachowanych detali architektonicznych wnętrza z czasu wzniesienia kaplicy należy część żeber z zachowanym profilem, służka narożna oraz wsporniki dolnej kondygnacji obecnie niedostępne. Pozostałe detale uległy zniszczeniu i zostały odtworzone lub odkute na nowo w innych formach (np. głowice pozostałych służek). Częściowo zachowały się też kamienne maswerki ściany północnej i wschodniej.

5.7.1 Służki

Na ścianach podłużnych główny układ przęseł wyznaczały potrójne wiązki służek, a dodatkowo między nimi oraz w narożnikach i na osi ściany wschodniej występowały służki pojedyncze.

W narożniku północno wschodnim i na ścianie północnej (pomiędzy przęsłem środkowym i wschodnim – pod wspornikiem) odsłonięto spod tynku skute bazy służek ok. 2 m ponad obecną posadzką. Pierwotnie pojedyncza służka spływa na mocno spłaszczoną profilowaną bazę nadwieszoną nad wysokim pięciobocznym cokołem.

Tylko jedna służka (na ścianie południowej, we wschodnim narożniku) pozostała po budowli wczesnogotyckiej. Wszystkie inne posiadają wieloboczny przekrój, profilowany ostrymi wklęskami oraz zwielokrotnione gzymsami kapitele.

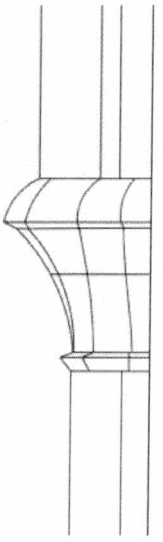

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - szkic głowicy wschodniej służki narożnej Żebra

Żebra mają jednolity profil gruszkowy z noskiem, osadzony na prostokątnej, fazowanej podstawie[14]. Obecne mogą być częściowo zrekonstruowane po licznych katastrofach.

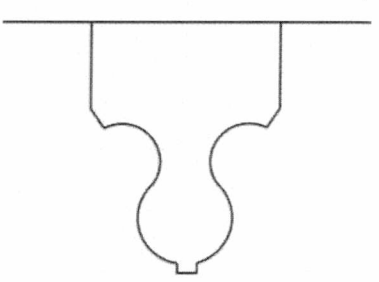

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - szkic żebra sklepiennego

5.7.2 Wsporniki

Cztery wsporniki wczesnogotyckiego sklepienia odnaleziono w wendyjskim wątku pierwotnej ściany wschodniej i w ścianie północnej (pod barokowym sklepieniem) na wysokości 1,80 m nad obecną posadzką krypty[15]. Obecnie znajdują się na poziomie 0,3 m poniżej posadzki górnej kondygnacji

Konsola z różowego piaskowca pośrodku ściany wschodniej ma kształt ostrosłupa o pięciu wklęsłych bokach i wymiarach 0,50 / 0,38 m.

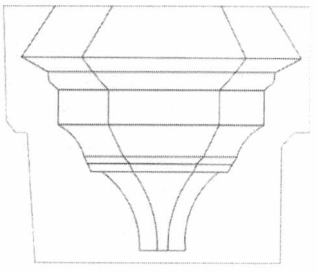

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - szkic wspornika żeber sklepienia kondygnacji dolnej.

---

[14] W czasie przeprowadzanych badań archeologicznych znaleziono oryginalne fragmenty piaskowcowych żeber o tym samym profilu. Zworniki są już neogotyckie – kolejno wschodni i zachodni – przedstawiają herb księstwa raciborskiego oraz napis *REN [OVATUM] 1872* . Środkowy zwornik jest otworem wentylacyjnym.

[15] wg badań B. Muzolfa (1985-1990) jeden z dolnych wsporników pośrodku ściany wschodniej został uwzględniony już w dziewiętnastowiecznej inwentaryzacji

5.7.3 Sedilia

Ściana północna ozdobiona była trzema potrójnymi wnękami **sediliów** bogato profilowanych, zamkniętych trójlistnie, o profilu w formie migdała. Profilowanie nie posiada kapiteli ani baz – schodzi w dole na wieloboczne cokoliki, oparte na ławach, a u góry zwieńczone jest wimpergami z krzyżami o dekoracyjnym wykroju.[16]

Współczesna ściana północna ukazuje pas czterech potrójnych wnęk siedziskowych na poziomie około 2,8 m nad posadzką. Trzy wschodnie są pierwotne, zachodnie stanowi wierna neogotycka kopia wykonana w stiuku – w tym miejscu istniał pierwotnie otwór wejściowy na górną kondygnacje kaplicy, połączony z piętrem zamku zapewne drewnianym pomostem.

U dołu wnęk wysunięto parapet w formie gzymsu, który w przęśle wschodnim akcentuje prezbiterium poprzez lekkie wyniesienie.

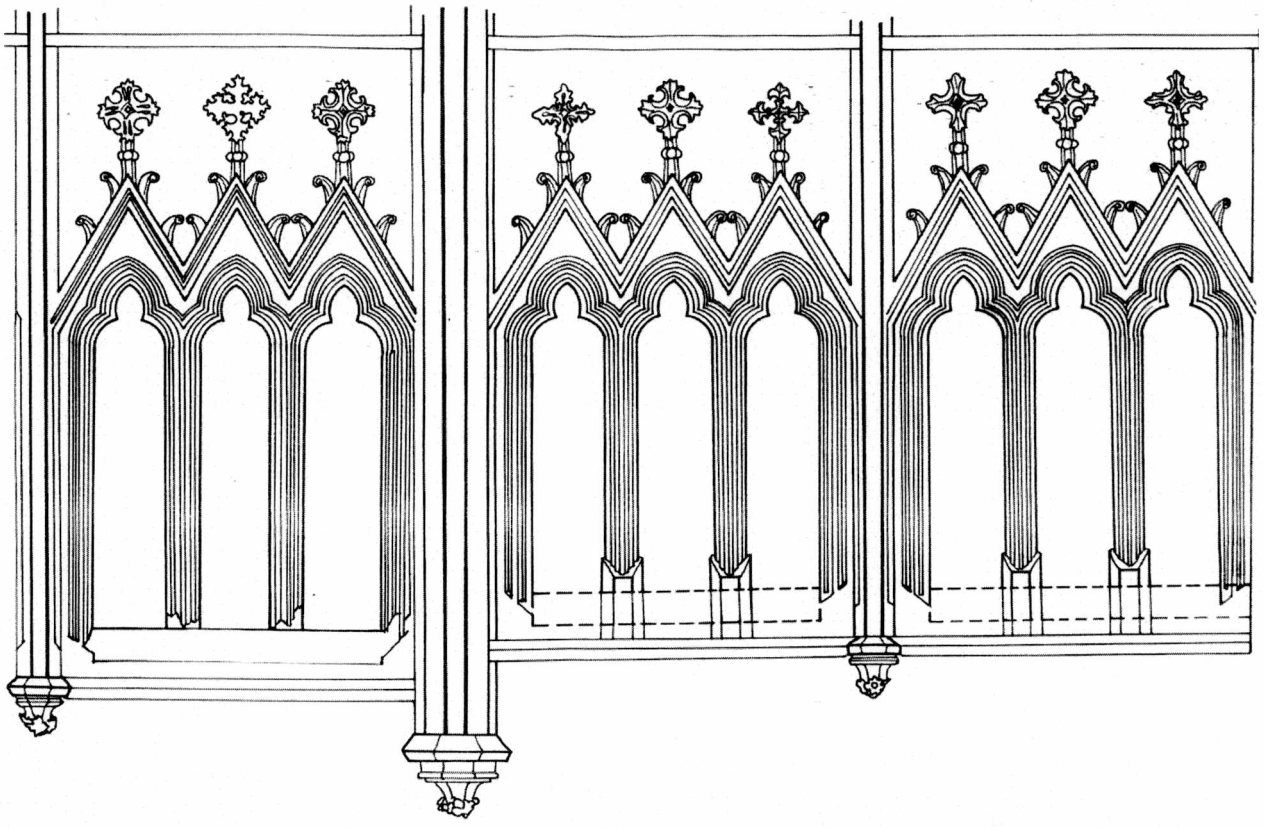

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - widok na zachowane sedilia wczesnogotyckie w ścianie północnej wraz z przekrojem (rys. autorki wg W. Niewalda i M. Filipowicz, 1988-1989)

[16] Analogiczne wnęki znajdowały się zapewne w ścianie południowej przed jej zawaleniem w okresie wczesnogotyckim oraz w nowej ścianie w okresie baroku.

5.7.4 Okna

Okna południowe i północne były obustronnie rozglifione, dwudzielne z maswerkami, wschodnie i zachodnie miały podział na trzy części i znacznie bogatszy maswerk. Zachowały się prawie w całości elementy okien północnych i wschodnich. Okna ściany południowej mają charakter późnogotycki, okna zachodnie odkuto w stylu neogotyckim w 2 poł. XIX w.

Okna północne posiadają dość prosty układ laskowania kamieniarki - podwójny podział okna zakończony jest trójliśćmi o ostrym łuku i czteroliściem. Laski posiadają gładkie lekko rozszerzające się kielichowe głowiczki bez dekoracji i płaskie bazy na cokolikach.

Dwa bliźniacze okna wschodnie mają maswerk o dominującej formie trójliścia z mniejszymi formami trójlistnymi i motywami kolistymi, ich laski posiadają podobne kielichowe głowiczki i bazy.

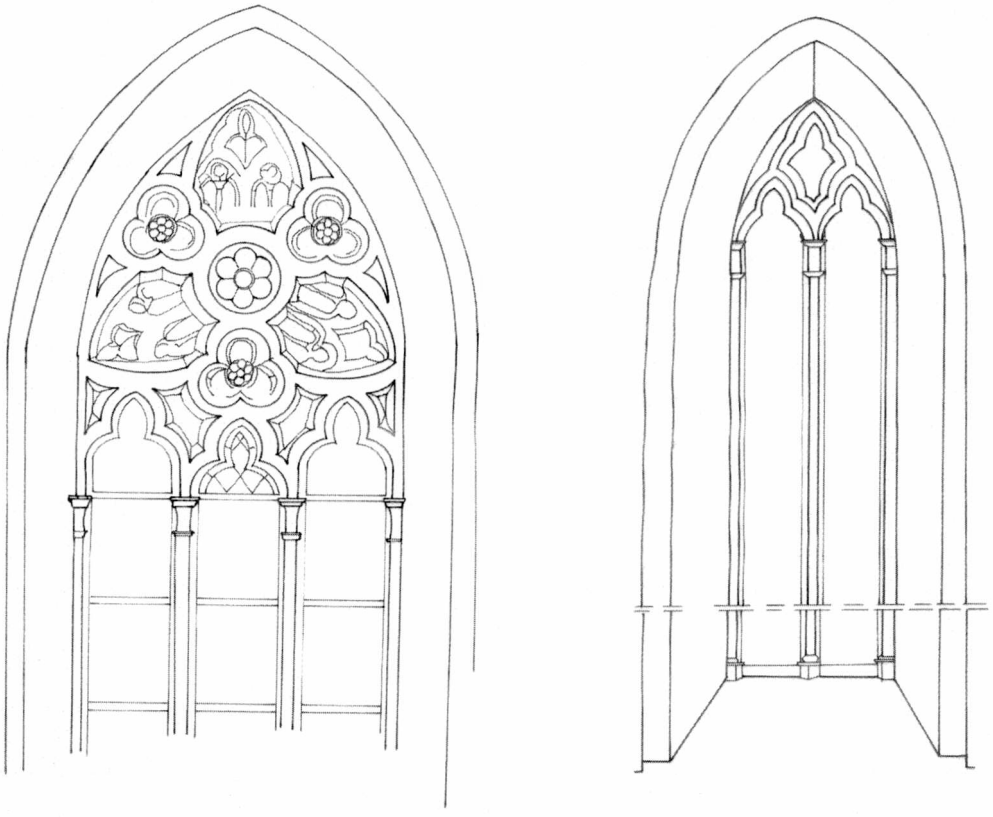

Racibórz, kaplica zamkowa p.w. św. T. Kantuaryjskiego - maswerk okna wschodniego i północnego – poza niewielkimi uzupełnieniami zachowała się pierwotna, wczesnogotycka kamieniarka kamienna (rys. autorki wg W. Niewalda i M. Filipowicz, 1988-1989).

6 Kościół kolegiacki św. Krzyża we Wrocławiu

Kościół Św. Krzyża we Wrocławiu znajduje się na wyspie Ostrów Tumski, przy placu Kościelnym. Ulica biegnąca od tego placu prowadzi w jedna stronę - prosto do wejścia katedry wrocławskiej, w drugą - poprzez most Tumski do kościoła N.M. Panny na Piasku. Na północ od kościoła rozpościera się plac z dawnym zamkiem książęcym i przyległymi do niego kaplicami – dziś istniejącymi tylko w postaci pozostałości kaplicy gotyckiej św. Marcina i reliktów w późniejszych zabudowaniach klasztornych sióstr (Małachowicz, 1994). Kościół Św. Krzyża w całości zachował bryłę gotycką, poza drobnymi nowożytnymi elementami.

Wrocław, kościół św. Krzyża – widok na południową elewację kościoła.

6.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1288 r. książę wrocławski Henryk IV funduje kościół i nadaje odpust (CDS, VII/3, nr 2054, s. 108-111, oraz CDS VII/3, nr 1055, s. 111)

1290 r. wzmiankowana darowizna na rzecz budowy kościoła w testamencie księcia Henryka IV (CDS VII/3, nr 2140, s. 138)

1290 r. wzmianka o pochówku księcia Henryka IV (CDS VII/3, nr 2144, s. 141)

1294 r. nadano kolejny odpust dla odwiedzających i wspomagających budowę świątyni (CDS VII/3, nr 2305, s. 195)

1295 r. konsekrowanie kościoła (Pol I, 1813-1824, Bd. 1-5, s.88)

1304 r. kościół określono jako „thumberei" (CDS XVI, nr 2771, s.49)

1319 r. biskup Henryk z Wierzbna zatwierdza darowiznę na ołtarz w dolnej zakrystii (Burgemeister, 1930, Bd. I, , s.176)

1371 r. zostają wymienione „formae", które mają być wzorcem dla kościoła parafialnego w Brzegu (Schultz, 8: 1867, s. 169)

1484 r. wieża kolegiaty otrzymuje zwieńczenie (Erdman, 1850, s. 168)

6.2 Stan badań

Kościół kolegiacki św. Krzyża we Wrocławiu został wzmiankowany przez autorów XVIII i XIX wiecznych tj.: F.A. Zimmermann (1783-1796,Bd. 1-13), K.A. Menzel (1805-1809,Bd. 1-9), J. Heyne (1860-1868,Bd. 1-3), F.W. Erdman (1850), A. König (7: 1866, s. 303-343), J. Jungnitz (21: 1887, s. 369-378), A Weiss (1888).

H. Lutsch (1886, Bd. 1) opisał kościół, a budowę rozdzielił na dwa etapy: prezbiterium na lata 1288-1295, a korpus i nawę poprzeczną na 1. poł. XIV w.

Kościół omówili również **L. Burgemeister i G. Grundmann (1930, 1933, 1934)**, którzy zwrócili uwagę na podobieństwa fragmentów z prezbiterium i wschodniej ściany nawy poprzecznej oraz sugerowali zamierzony układ jako bazylikowy. Budowę kościoła łączyli z mistrzem Wilandem (podobnie jak Lutsch) a zakończenie datowali na połowę XIV w.

D. Frey (1938, Bd. 1, s. 438-479) upatruje założenia piętrowego budowli kościoła jako myśli niemieckiego „sondergotik" – bazylika w Rauden, a sklepienie przeskokowe jako rozwój założeń przekrycia późnoromańskiego kościoła w Heifterbach.

M. Gębarowicz (1934, T 3, s. 1-84), **H. Tintelnot (1951) i K. Bimler** (1940-1944, Bd. 1-4,) również podkreślili jednorodność w całej dolnej części budowli i określili budowę dolnej kondygnacji jako pierwszy etap.

Ciągłość konstrukcyjną budowli w obrębie prezbiterium i nawy poprzecznej zauważył także **S. Skibiński (1977)**, a wzniesienie całej budowli na rzucie krzyża (być może podobnej do modelu kościoła widniejącego w tympanonie portalu północnego) datował na ok. 1306 r.

Burgemeister i Grundmann jako głównego budowniczego korpusu kolegiaty wskazują mistrza Günthera pracującego przy farze w Brzegu, **Bimler** budowę tej części przypisuje Pieszce, a **M. Morelowski** (3: 1963, s. 51-132, 261-278) jego uczniom.

Znaczna część historyków sztuki, m.in. **A. Griesebach (1927), Burgemeister, Grundmann, D. Frey, G. Chmarzyński (1950), Tintelnot i Z. Świechowski (1978)**, doszukuje się w kolegiacie św. Krzyża wpływów kościoła św. Elżbiety w Marburgu, a sposób nakrycia daszkami szczytowymi naw bocznych wskazują wg nich na powiązania z architekturą Westfalii.

M. Kutzner (1955, s. 227-242, 1965, 1967, s.52-182, 1974) dopatrywał się wzorców dla kolegiaty w budowlach zakonów żebraczych w Stein, Krems, Dürnstein, Enns. Wykluczył budowę korpusu przez mistrza Pieszkę, widząc tam raczej budowniczego z kręgów austriackich

budowniczych (prezbiterium kościoła w Heiligenkreuz). Podobnie prezbiterium przypisywał wpływy austriackie sięgające początków strzechy katedry w Ratyzbonie. Zauważył także szereg wpływów lokalnych, a za fundatora katedry uważał biskupa Nankera.

S. Stulin (1982) wydzielił wcześniejsze ślady budowli w prezbiterium, co zdecydowało o przesunięciu datowania tej części budowli, a wzorców detalu dopatrywał się w architekturze południowo-zachodnich Niemiec. Układ halowy korpusu, jego filary o szerokim rozstawie, łączył z górnoreńskimi budowlami zakonów żebraczych oraz warsztatem pracującym przy kościele parafialnym w Strzegomiu. Elementy architektury sklepień wiązał z refektarzem w Bobenhausen i kapitularzem w Maulbronn.

A. Karłowska-Kamzowa (1991, s. 32) podkreśliła znaczenie ideowe świątyni i nietypowość jej architektury.

E. Małachowicz (1994, s.153-171) pierwszy etap budowy kościoła – do 1295 r. – przypisuje mistrzowi Wilandowi i podkreśla konieczność wzniesienia fundamentów przyziemia w całości (chóru, korpusu i wież), ze względu na słaby grunt wyspy Ostrów. Na 1290 r. datuje wzniesienie dolnego prezbiterium kościoła, a na 1295 r. ukończenie górnej kondygnacji prezbiterium. W przejęciu budowy przez biskupa Nankera w drugim dziesięcioleciu XIV w. upatruje zmiany koncepcji wnętrza górnej kondygnacji korpusu nawowego (zmiana rytmu przęseł, filarów i sklepień) i być może warsztatu budowlanego. Architekturę kościoła określa jako najwcześniejszy przykład gotyku redukcyjnego na Śląsku. Dekorację rzeźbiarską datuje prawie w całości (poza nielicznym detalem dolnej części kościoła) na pierwszą poł. XIV w.

S. Stulin (1995, s. 264-265) poza opisem stanu obecnego i wzmianek źródłowych, podaje etapy budowy: 1. ok. 1320-1330 chór z wykorzystaniem reliktów z budowli z lat 1288-1295 i mury obwodowe korpusu do wysokości okien, 2. ok. 1340-1271 – zakończenie budowy korpusu.

6.3 Badania własne autorki

W związku z obecnym stanem zachowania obiektu – zniszczenia i konserwacje w ciągu wieków – oraz niedostępność większości detali kościoła górnego, a także pierwotnej tkanki murów, obecnie otynkowanej wewnątrz – badania autorki objęły pomiary i analizę detali kościoła dolnego, analizę detali kościoła górnego w większości na podstawie zdjęć oraz badania tkanki murów na zewnątrz.

Znaczna część badaczy (M. Gębarowicz, 1934, T 3, s. 1-84, H. Tintelnot, 1951, K. Bimler, 1940-1944, Bd. 1-4, S. Skibiński, 1977, E. Małachowicz, 1994, s.153-171) zauważyła konieczność wzniesienia dolnej części budowli wg jednego planu – tzn. fundamenty: prezbiterium z zakrystią, transeptu, wież i korpusu nawowego – i podkreślili jednorodność dolnej części świątyni.

Badanie detalu dolnej części kościoła św. Krzyża wykazało dużą różnorodność form i proporcji. Żebra występują w dwóch formach: jedna, najprostsza, w zamknięciu chóru i pierwszym przęśle, druga w pozostałej części kościoła w różnych proporcjach. Sposób oparcia żeber jest różny: w chórze - na półfilarach, w transepcie i nawach (również w chórze górnym) bezpośrednio na ścianach zakończone podcięciem, w nawach górnych – na wysoko osadzonych wspornikach.

Sposób dekoracji zworników jest podobny w obu kondygnacjach chóru – są to zworniki talerzowe z dekoracją rozetową i postaciami: lwa, anioła i maski w liściach. Zworniki transeptu dolnej świątyni przedstawiają tarcze herbowe z różnymi formami orłów, a nawiązaniem do tych form są wszystkie zworniki transeptu i naw górnego kościoła w postaci uproszczonej do gładkich tarcz herbowych. Nawy dolnego kościoła posiadają najprostsze rozwiązanie form zworników – gładkie talerze.

Wrocław, kościół św. Krzyża – widok dolnego chóru od zachodu i górnego chóru od wschodu w kierunku naw.

Formy filarów kościoła dolnego powtarzają się w ogólnym przekroju w górnych nawach – plan krzyżowy między nawami a transeptem i zbliżone do prostokąta filary międzynawowe. Główne różnice to mniejsza ilość filarów górnej części kościoła w związku ze zmianą rozplanowania sklepień i sposób rozczłonkowania trzonu filara – u dołu wklęskami, w górnych jeszcze dodatkowo służkami.

Sposób posadowienia i opracowanie głowic też jest różny. Dolne filary stoją na niewysokich cokołach i nie posiadają głowic, a filary górne posiadają profilowane bazy i w transepcie profil głowicy ze wspornikami w postaci główek lub dekoracji roślinnej. Po jednym wsporniku głowicy dwóch filarów transeptu zostało pustych, bez osadzenia na nim żebra. Daje to obraz jednego z miejsc zmiany w realizacji planu budowy.

Badania maswerków okiennych (zachowane tylko w oknach górnych) dały obraz co najmniej dwóch rodzajów form kamieniarki. Głównym kryterium podziału był sposób profilowania lasek okiennych: z wałkiem lub formą wieloboczną. Formę wałkową, której towarzyszy głowiczka i baza, znajdujemy w oknach prezbiterium i południowym ramieniu transeptu. W pozostałych oknach kościoła laski posiadają formy wieloboczne i (w stronę zachodnią) coraz bardziej rozdrobniony rysunek maswerku. Głowiczki występują sporadycznie, a okno fasady jest wstawione wtórnie.

Maswerki chóru i południowego ramienia transeptu mają osadzoną na zmianę kamieniarkę czterech wzorów maswerku z prostymi formami – ostrołuku, trój- i czteroliści. W dalszej części kościoła formy te nie powtarzają się i ulegają wyparciu przez bardziej zaawansowane formy gotyckie – rybiego pęcherza czy płomienia.

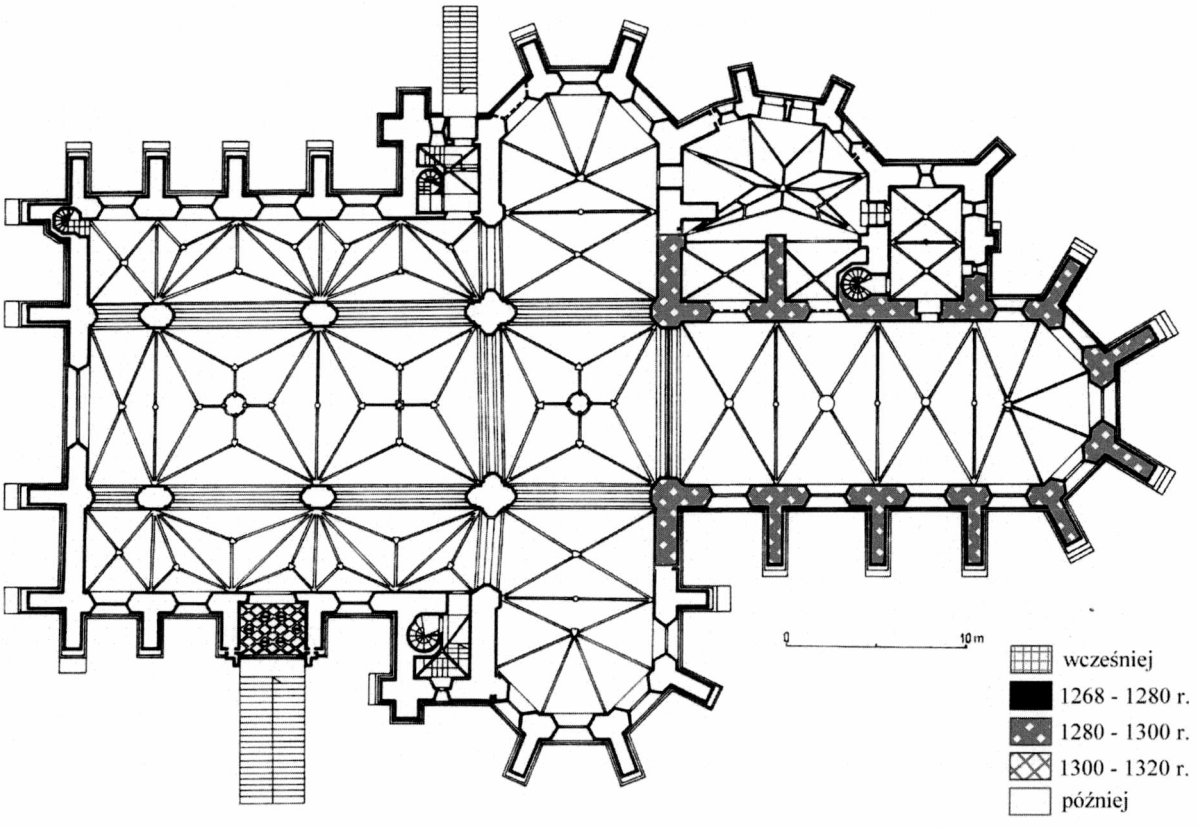

Wrocław, kościół św. Krzyża – rzut obecny kościoła z zaznaczeniem fazy budowy części górnej z XIII w.

6.4 Rekonstrukcja budowli z okresu XIII w.

W końcu XIII w., a prawdopodobnie w roku 1295 (konsekracja kościoła) stało już dwukondygnacyjne prezbiterium i fundamenty oraz część ścian transeptu, wież i naw dolnych korpusu. Na podstawie form można stwierdzić, że dolna część transeptu i naw została wzniesiona równocześnie albo tuż po zakończeniu budowy górnego chóru, tzn. mogła stanąć już na przełomie XIII i XIV w. jako budowla z zamkniętym kościołem dolnym i chórem z południowym ramieniem transeptu do pełnej wysokości. W górnej części transeptu widać wyraźną zmianę koncepcji rozplanowania sklepień i detalu wnętrza.

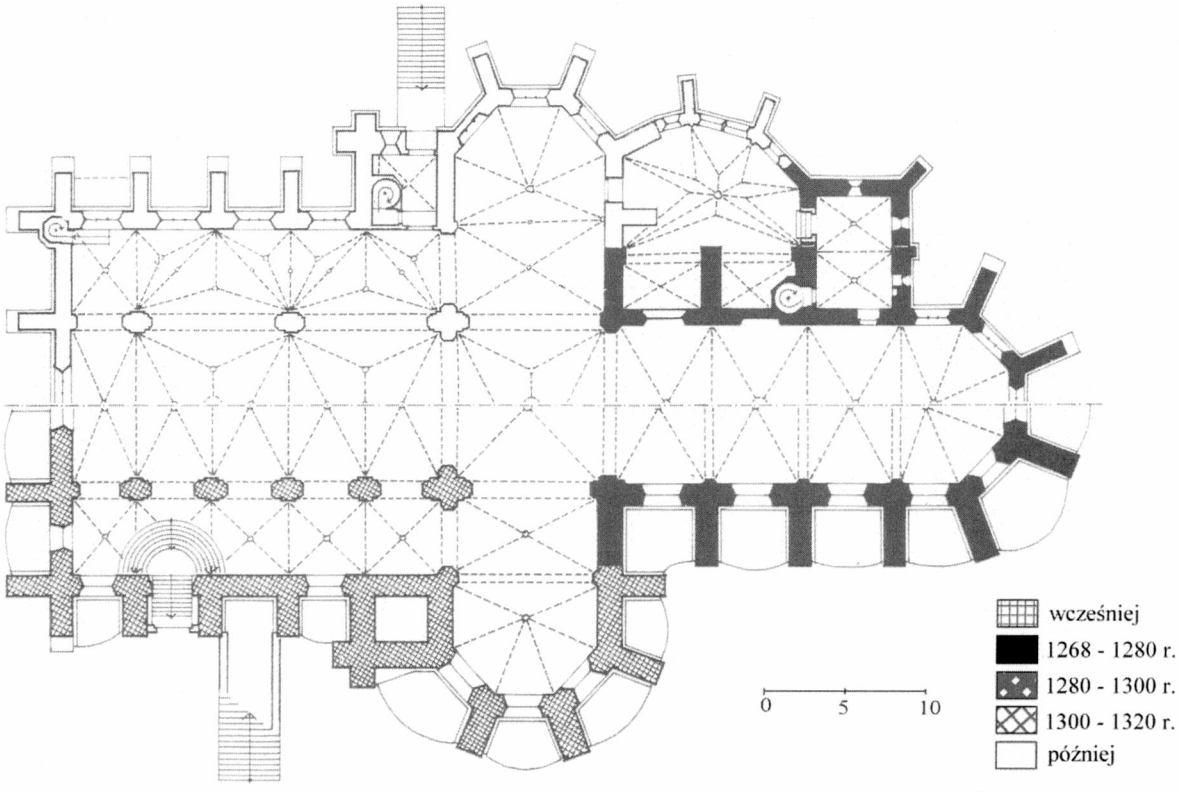

Wrocław, kościół św. Krzyża – rekonstrukcja rozwarstwienia chronologicznego kościoła górnego – u góry nad osią i dolnego – pod osią (wg Małachowicza, 1994, s. 154)

Wszystkie sklepienia całej części dolnej korpusu nawowego i dwóch kondygnacji chóru powstały do początku XIV w. - są krzyżowo-żebrowe. Przęsła naw bocznych o kwadratowych polach, mają proporcje połowy szerokości przęseł nawy głównej, a w chórze są nieco dłuższe o tej samej szerokości co nawa główna.

Jeszcze w XIII w. równocześnie z murami prezbiterium wzniesiono przy jego północnej ścianie dwuprzęsłową, piętrową zakrystię. Połączona jest z chórem dolnym i górnym niewielkimi portalami ostrołukowymi o drobno profilowanych ościeżach.

W narożach transeptu z nawami wzniesiono dwie wieże na planie kwadratu z przyporami krzyżowymi w zewnętrznym narożniku.

Sposób tak różnego potraktowania naw świątyni dolnej i górnej wskazywałby na różnicę czasową ich powstania, ewentualnie z kontynuacją najważniejszych elementów – planu filarów i głównych elementów konstrukcji. Różnice w charakterze wnętrza kondygnacji korpusu spowodowane są również podtrzymaniem ciągłości charakteru wnętrza górnej świątyni jako reprezentacyjnej i upamiętniającej rodzinę książęcą, dolnej na anniwersaria rodzinne.

Podobny sposób nałożenia sklepienia na wysoko opartych żebrach i zwiększenie przestrzenności przez zmniejszenie ilości filarów i wzbogacenie rysunku plastycznego nowego rodzaju sklepień (gwiaździstego i trójpolowego-dziewięciopodporowego) złożyło się na wizerunek nowoczesnego na ówczesne czasy wnętrza. Różnice w opracowaniu detalu dają nam obraz wyraźnej zmiany koncepcji po wzniesieniu prezbiterium i co najmniej południowej części transeptu w górnej części.

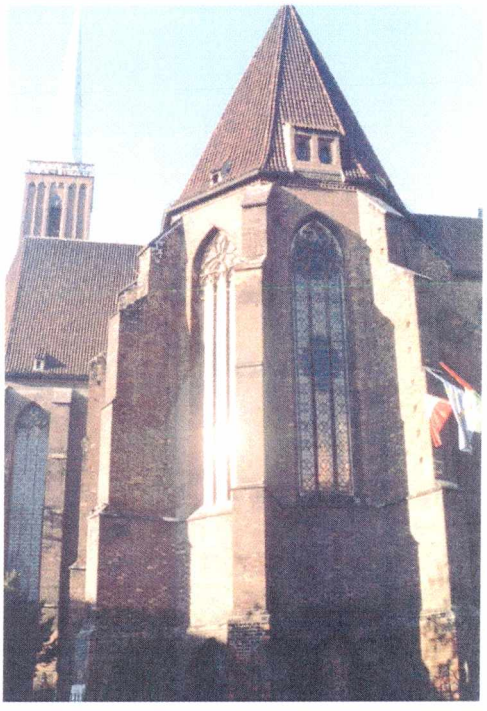

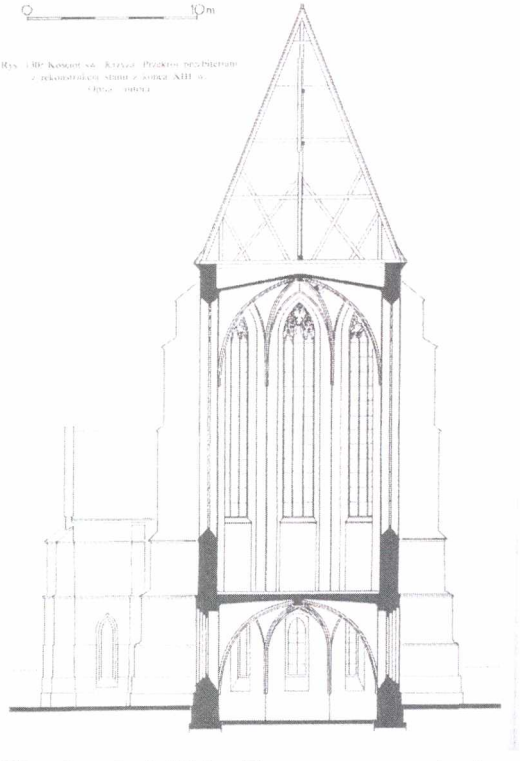

Wrocław, kościół św. Krzyża – rys. przekroju poprzecznego przez prezbiterium z widokiem na stan budowy do 1295 r. w kierunku zachodnim (wg Małachowicza, 1994, s. 156) oraz widok na zakończenie chóru i wschodnia ścianę południowego ramienia transeptu.

6.5 Przebudowy od XIV w do czasów obecnych.

Korpus nawowy w górnej kondygnacji ukończono jeszcze w drugiej ćwierci XIV w.

W okrasie baroku, około 1750 r. (Małachowicz, 1994, s. 171, za: Burgermeister, 1930, s. 180) dodano empory chóru organowego, a w transepcie i chórze ściany udekorowano wielkimi ołtarzami, wnętrze wraz z malowidłami pokryto pobiałą.

Restaurowany w latach 1843, 1858, 1865-1866 (Małachowicz, 1994, s. 171), 1898-1899 - uzupełnienie maswerków oraz zmiana kształtu okien kościoła dolnego i wykonanie nowych okien zachodnich. Prace nad uzupełnieniem portalu w kruchcie pd. górnego kościoła odbyły się w 1929 r. (S. Stulin 1995, s. 264-265).

Odbudowa ze zniszczeń wojennych w latach 1956-57 objęła większość sklepień górnego kościoła i środkowe dolnego oraz część kamieniarki okien (Małachowicz, 1994, s. 171).

Wrocław, kościół św. Krzyża - widok na wnętrze prezbiterium z centralnej części górnego korpusu nawowego.

6.6 Materiał i wymiary

Mury kościoła dolnego i górnego zostały wzniesione z cegły w wątku gotyckim, z wyraźnie zaznaczonymi zendrówkami.

Detal architektoniczny ceglany i kamienny. Ceglane kształtki zostały użyte prawdopodobnie do wszystkich lub większości żeber kościoła dolnego (trudno to określić w związku z otynkowaniem lub pobieleniem części żeber), arkad i gurtów. Z ciosów kamiennych wykonano zworniki, części żeber oparte na ścianach i filarach, cokoły, bazy i głowice filarów.

Główne wymiary kościoła:

wysokość chóru dolnego i górnego	ok. 4,90 i 19,00 m
długość chóru dolnego i górnego	ok. 24,00 i 24,30 m
szerokość chóru dolnego i górnego	ok. 9,40 i 9,60 m
szerokość, wysokość i długość transeptu	ok. 9,20 / 19,00 / 36,00
wysokość korpusu nawowego dolnego	ok. 4,90 m
szerokość dolnej nawy głównej i bocznej	ok. 9,40 i 4,80 m
długość naw korpusu	ok. 23,00 m

Krzyża – obok: widok na północną ścianę chóru z zakrystia i północnym ramieniem transeptu.

6.7 Detal architektoniczny

Na detal architektoniczny kościoła składają się zróżnicowane żebra, zworniki, półfilary dolnego chóru i wsporniki górnych naw i transeptu, sedillia w ścianie południowej i portal do zakrystii w ścianie północnej chóru górnego (inne portale są późniejsze) oraz maswerki okienne zachowane tylko w części górnej świątyni.

6.7.1 Elementy sklepień

W dolnej kondygnacji detal prezbiterium i naw jest zróżnicowany. W prezbiterium żebra oparte są na wielobocznych półfilarach, w transepcie i nawach kończą się na ścianie lub filarze podcięciem, bez wsporników. Żebra posiadają zbliżone przekroje o różnych proporcjach. Zworniki w chórze mają głównie dekorację rozetową, w transepcie mają postać tarcz herbowych, w nawach gładkich talerzy.

Wrocław, kościół św. Krzyża – kościół dolny: widok na południowe ramie transeptu, nawę główną od strony chóru i nawę północną od zachodu.

6.7.2 Żebra i zworniki dolnego i górnego kościoła

W formach zworników, podobnie jak w innym detalu, również widać wyraźną granicę czasową w budowie chóru i reszty kościoła. Dekoracja talerzowych, kamiennych zworników to głównie formy roślinne - w chórze dolnym: rozetki i lew wśród drobnych liści, w górnym: poza rozetowymi formami występuje postać anioła oraz maska otoczona liśćmi.

Żebra ceglane posiadają dwa rodzaje form – tarczowe w zamknięciu prezbiterium i pierwszym przęśle wschodnim (ze skosem lub wklęską) oraz z dwoma wklęskami o różnorodnych proporcjach w pozostałej części kościoła – również w części górnej.

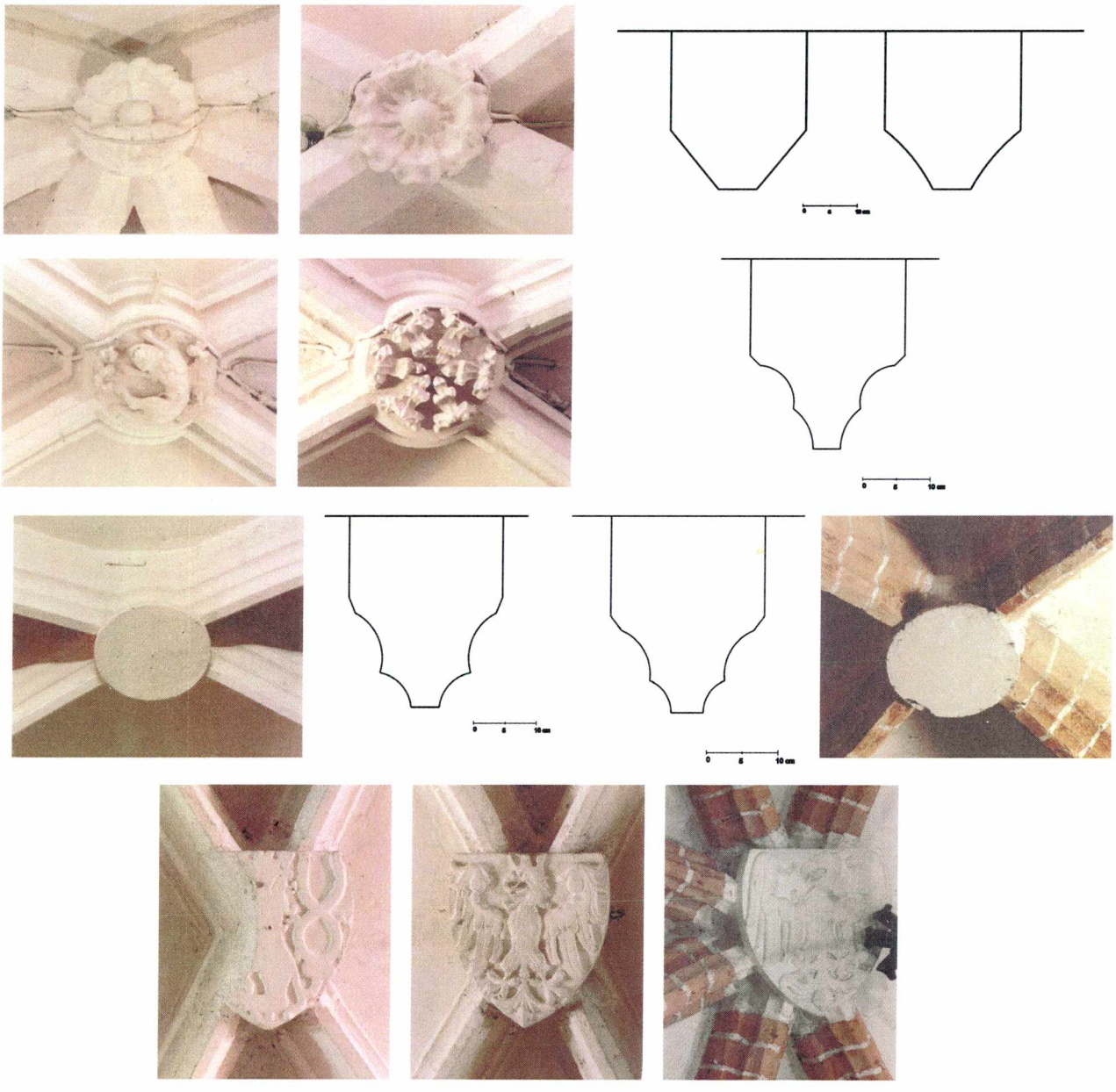

Wrocław, kościół św. Krzyża – widoki wsporników z rys. przekrojów żeber, kolejno od góry w rzędach: 1. dwa zworniki wschodnie chóru z żebrami tarczowymi, 2. dwa zachodnie zworniki chóru z przekrojem żebra,
3. zwornik nawy głównej z żebrem i żebro i zwornik nawy bocznej, 4. zworniki transeptu od lewej od południa.

Zworniki – również kamienne - prezbiterium górnego kościoła, poza rozetami w czwartym przęśle i w żebrach jarzmowych, posiadają w zamknięciu chóru postać anioła z rozpostartymi skrzydłami, obok, maskę męskiej twarzy otoczoną liśćmi i duży kolisty zwornik z otworOm w środku, dekorowany pojedynczymi listkami.

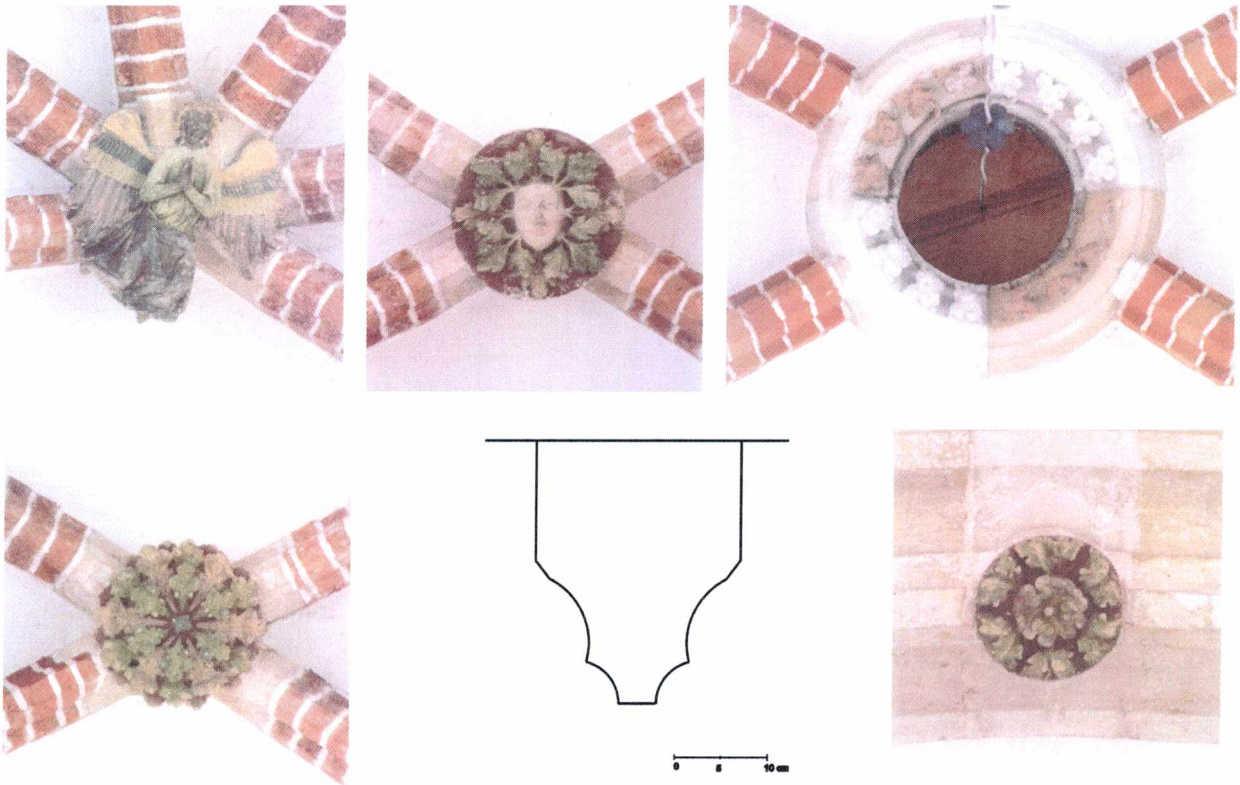

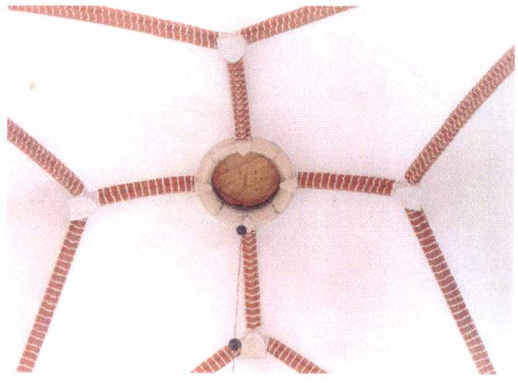

Wrocław, kościół św. Krzyża – zworniki chóru górnego kościoła kolejno u góry 4 zworniki od wschodu, szkic żebra prezbiterium, zwornik łuku tęczy i niżej rozetki żeber jarzmowych u dołu dla porównania - środkowe przęsło transeptu ze zwornikami w postaci gładkich tarcz herbowych.

Transept i nawy posiadają zworniki w formie gładkich tarcz herbowych bez zdobień.

6.7.3 Sposób oparcia żeber

Żebra sklepienne w chórze dolnym (o zróżnicowanych profilach) oparte są na półfilarach o przekroju połowy ośmioboku. W części wschodniej, zamkniętej pięciobocznie, profil głowicy filara jest uboższy o wałek dolny, a baza jest niższa (może to wynikać ze zmiany wysokości posadzki i część bazy może spoczywać niżej). W filarach zamknięcia wielobocznego chóru właśnie żebro posiada najprostszy profil tarczowy. Filary w tej części są też odpowiednio węższe w przekroju (poza skrajnymi przy przęśle wschodnim), podtrzymują bowiem tylko jedno żebro.

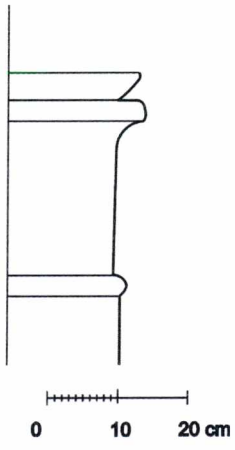

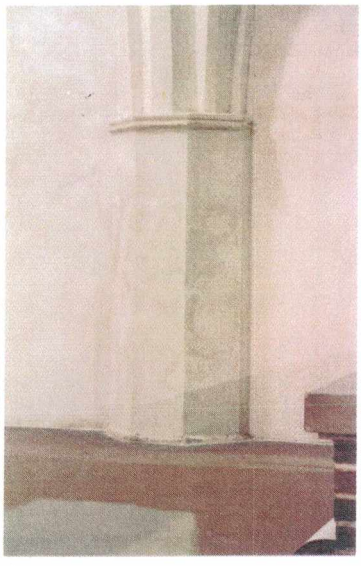

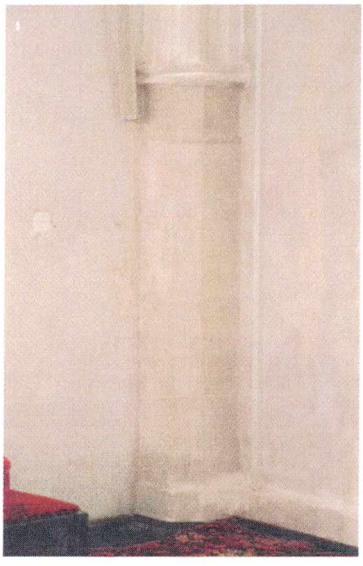

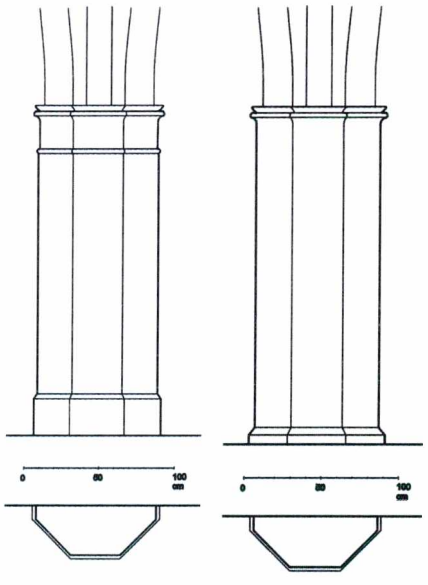

Wrocław, kościół św. Krzyża – u góry zamknięcie prezbiterium dolnego i rys. części głowicowej filarów przęseł chóru, u dołu: widok filara południowego na granicy zamknięcia i przęsła wschodniego i rys. tego filara z przekrojem oraz widok filara narożnego południowo-zachodniego i widok z przekrojem jednego z filarów środkowych chóru ściany północnej.

W transepcie i nawach kościoła dolnego żebra - o podobnych proporcjach profilu - opierają się (podobnie jak w górnym chórze) bezpośrednio na ścianach i zakończone są podcięciem. We wszystkich nawach, w miejscu zetknięcia się ze ścianą żebra są jakby zawężone i w tej formie schodzą przez całą długość aż do zakończenia.

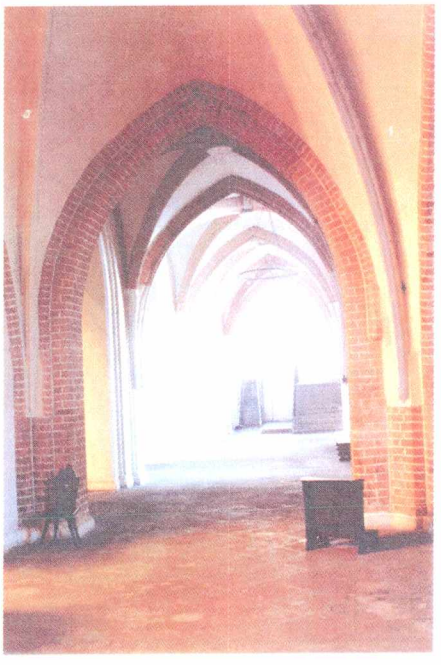

Wrocław, kościół św. Krzyża – u góry: widok od zachodu na nawę główną, u dołu: widok na nawę boczną z północnego ramienia transeptu i zakończenie żeber kolejno w nawie bocznej i głównej.

Podobnie detal sklepień górnej kondygnacji chóru i transeptu z nawami posiada pewne różnice formalne. Zbyt duża wysokość umiejscowienia elementów sklepienia nie pozwoliła na ich pomiary, można jedynie ogólnie określić ich formę na podstawie zdjęć. Żebra opierają się wysoko w górnej części ściany i zakończone są podcięciem, podobnie jak w dolnym kościele w transepcie i nawach, tylko o bardziej ozdobnej formie. W podcięciu żeber przy łuku tęczowym jest to wyraźnie delikatna forma maswerkowa.

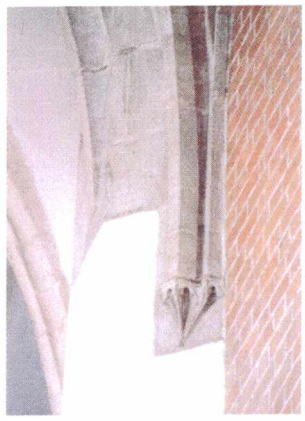

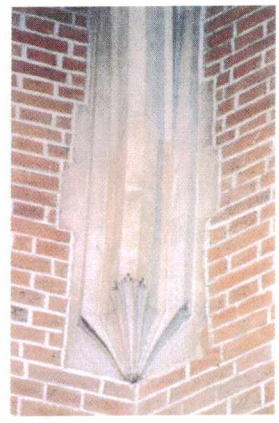

Wrocław, kościół św. Krzyża – z lewej: sklepienie górnego chóru i oparcie żeber na ścianach, u góry: sposób wykończenia podcięcia żeber górnego chóru, u dołu sklepienie już XIV wiecznych naw górnych i żebra wsparte na dekorowanych wspornikach.

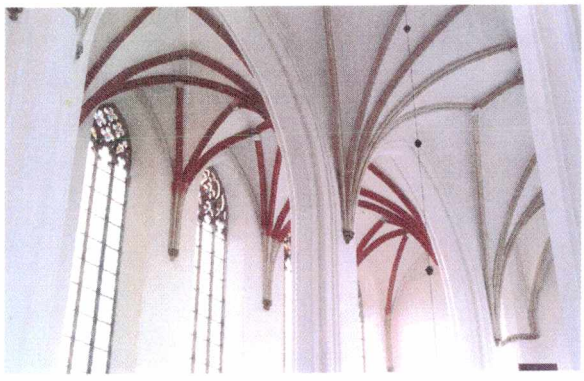

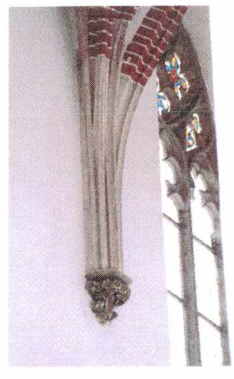

Żebra sklepień transeptu i naw górnej świątyni rozpoczętej najprawdopodobniej w drugim dziesięcioleciu XIV w. (Małachowicz, 1994, s. 168), oparte są na wspornikach o różnorodnych formach roślinnych, zoomorficznych i masek. Pomimo zachowania ogólnego

charakteru wnętrza sposób operowania detalem jest zdecydowanie inny co świadczyć może zarówno o przerwie czasowej w budowie tych części świątyni, jak i zmianie koncepcji (nowa forma sklepień –gwiaździste i trójpolowe), mecenatu czy warsztatu kamieniarskiego.

6.7.4 Detal filarów

Półfilary dolnego kościoła - łuku tęczy oraz półfilary w narożu transeptu i naw bocznych (rys.) mają najprostszą formę zarówno przekroju poprzecznego jak i sposobie rozrzeźbienia profilu.

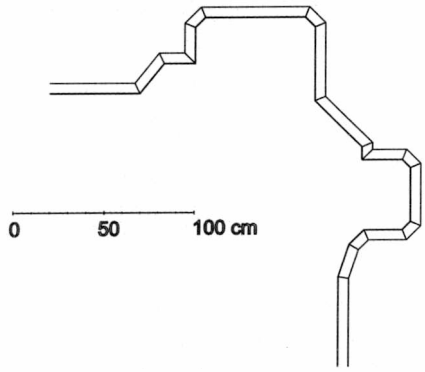

Wrocław, kościół św. Krzyża – dolna świątynia: przekrój półfilara łuku tęczy przy prezbiterium oraz półfilara narożnego transeptu z nawami bocznymi

Filary międzynawowe posiadają znacznie bogatsze formy, szczególnie filar o przekroju krzyżowym, łączący transept z nawami. Wzbogacone zostały o wklęski w narożach, które zwiększając ilość podziałów wertykalnych i granie światłocienia, nadają im efekt dużej plastyczności w stosunku do poprzednich form chóru i transeptu.

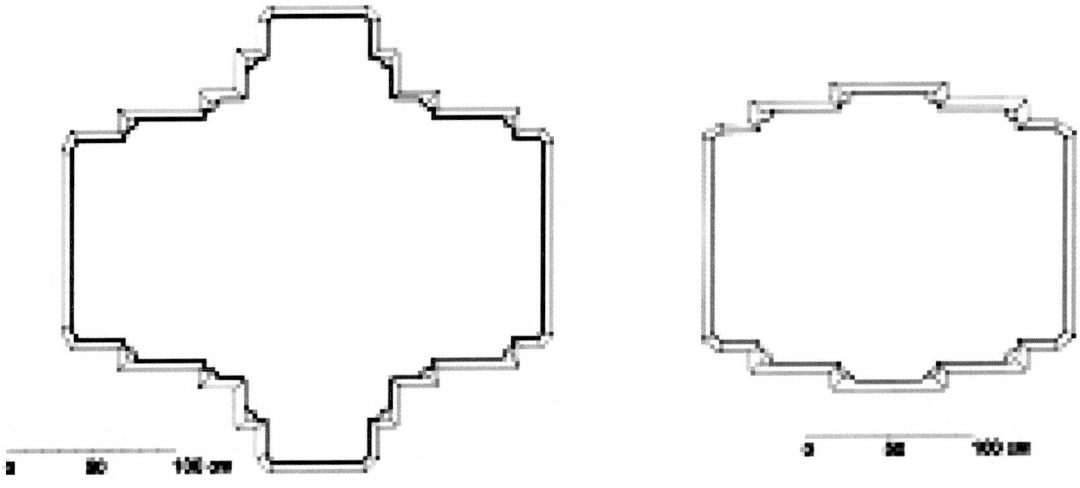

Wrocław, kościół św. Krzyża – świątynia dolna: przekroje pierwszego filara nawy głównej łączącego nawy z transeptem i filara międzynawowego.

Filary dolnego kościoła nie mają baz ani głowic, oparte są na niewysokiej części cokołowej o prostym profilu.

Półfilar łuku tęczy oraz narożny transeptu i naw bocznych mają przekrój oparty na ośmioboku z dość prostym profilem części bazowej. W głowicy filarów tęczy występują wsporniki w postaci główek.

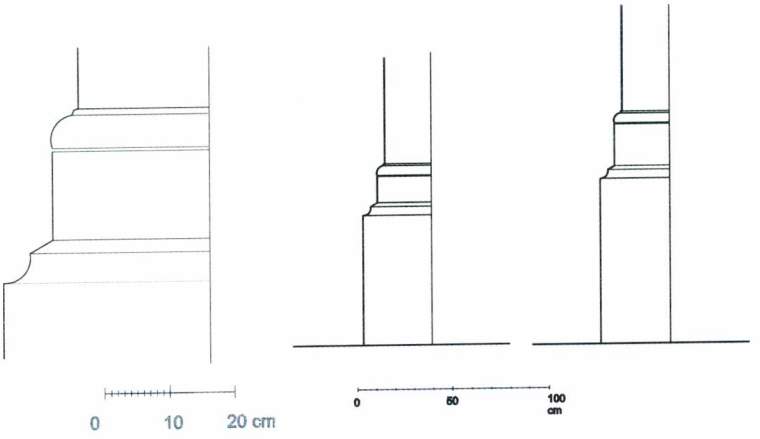

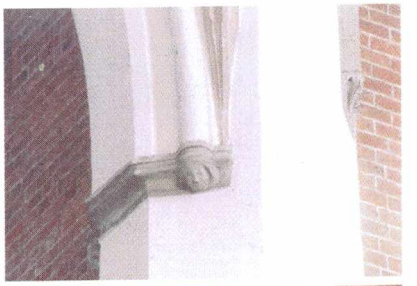

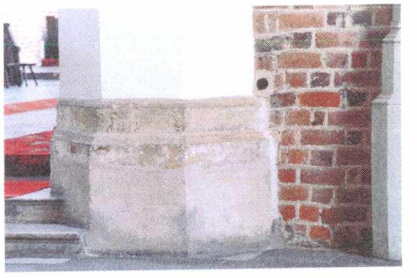

Wrocław, kościół św. Krzyża – rysunki baz filarów tęczy południowego i północnego z profilem; na zdjęciach: widoki na głowice i bazę południową półfilarów tęczy oraz głowica północnego i południowego półfilara ramienia transeptu i baza północnego półfilara transeptu.

Półfilary transeptu są w przekroju również oparte na ośmioboku, posiadają podobny profil bazy, a głowice, również przypominające te w profilu tęczy, ozdobione są dekoracją roślinną. Dekoracja na filarze północnym jest trudna do rozpoznania, na południowym przypomina pojedyncze liście trójpalczaste, jakby lekko pozwijane. W obydwu głowicach występują po dwa wsporniki, z których jeden nie został wykorzystany. Prawdopodobnie w tym miejscu nastąpiła zmiana koncepcji formy sklepień. Zmianie uległy też formy filarów – w nawach pojawia się filar o przekroju krzyżowym (podobnie jak w kościele dolnym) z wklęskami i służkami tworzącymi rozrzeźbienie trzonu i bazy, ale bez głowicy. Żebra opierają się bezpośrednio na dekorowanych wspornikach w górnej części filara.

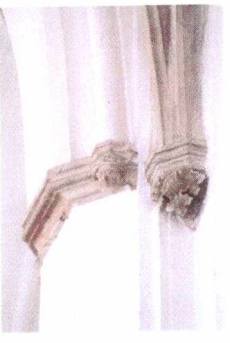

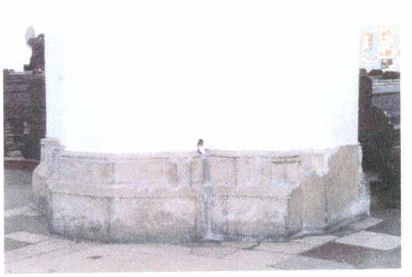

6.7.5 Okna

Wnęki okien dolnej świątyni zostały zmienione podczas renowacji w latach 1898-1899 mają ościeża rozchylone uskokowo. Być może zachowały się pierwotne proporcje i ościeża w części zachodniej tych przeźroczy.

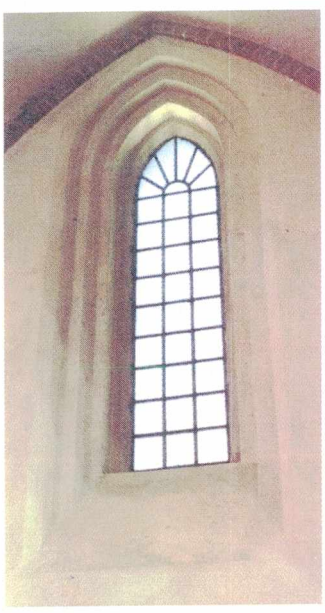

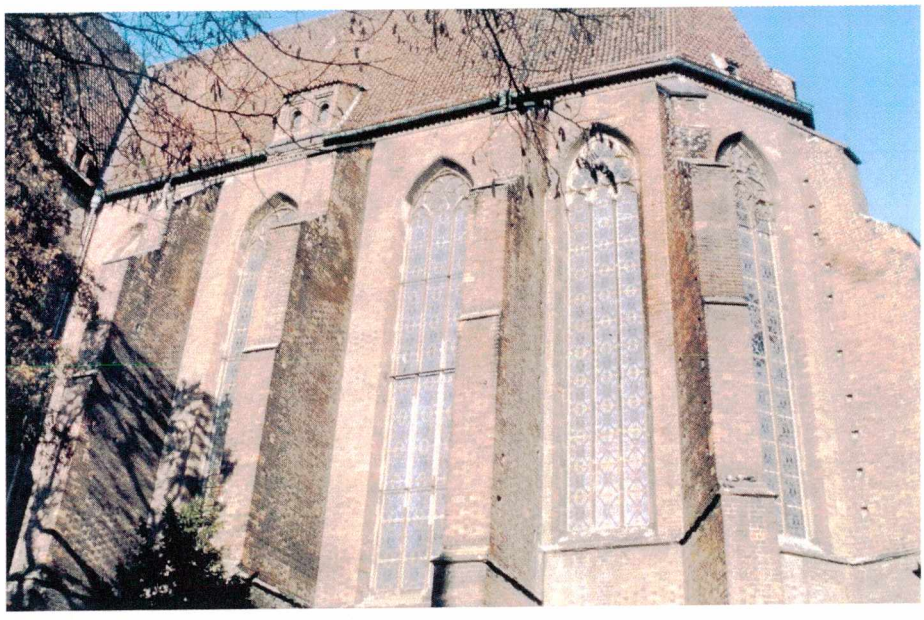

Wrocław, kościół św. Krzyża – okna górnej części kościoła: południowa ściana prezbiterium, dwa maswerki tej ściany i dwa maswerki zamknięcia prezbiterium.

Maswerki i proporcje okien w górnej świątyni zachowały się w dość dobrym stanie. Uzupełnienia maswerków są widoczne jako jaśniejsze części kamieniarki, a okna zachodniej elewacji są zmienione. W chórze i częściowo południowym ramieniu transeptu dotrwały do naszych czasów dobrze zachowane maswerki o profilu wałkowym z głowiczkami i bazami. Głowice o formie kielichowej posiadają dekorację roślinną, bazy talerzowe mają cokoły o kształcie wieloboku. Wszystkie okna mają podział trójdzielny i są zamknięte łukiem ostrym. W samym chórze występują co najmniej cztery rodzaje form maswerku, oparte na łukach ostrych, trój- i czteroliściach. Formy maswerków transeptu i naw bocznych są bardziej rozczłonkowane i zawierają formy podobne do płomieni czy rybich pęcherzy.

6.7.6 Portale

Kamienny portal ostrołukowy w ścianie północnej górnego prezbiterium prowadził do piętrowej zakrystii (dziś o wysokości całego chóru), wznoszonej najprawdopodobniej równolegle z murami prezbiterium dolnego i górnego. Posiada delikatne profile oscieży przechodzące swobodnie z arkady i kończące się w 1/3 wysokości nad posadzką. Poniżej, po obydwu stronach, oścież a są sfazowane i około pół metra nad posadzką zakończone esowatym spływem.

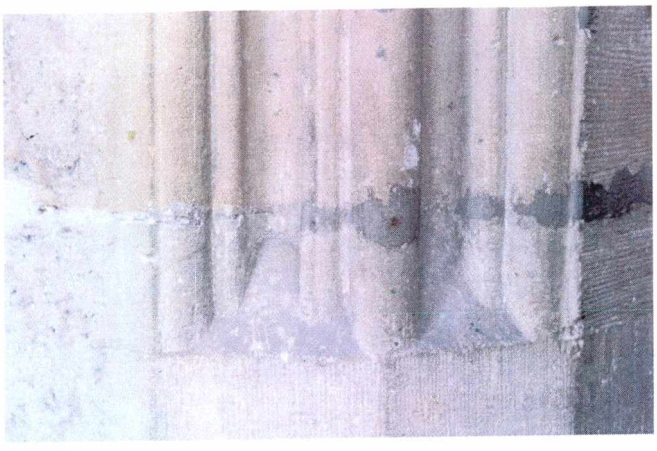

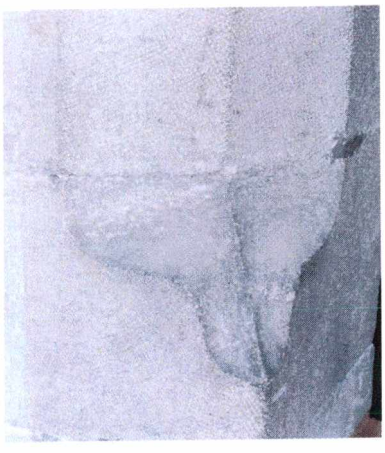

Wrocław, kościół św. Krzyża – widok portalu w północnej ścianie chóru świątyni górnej i poniżej – fragmenty portalu – delikatne wałki profilu oścież y i śmiga kończąca rzeźbę portalu tuż nad obecną posadzką.

6.7.7 Sedilia

W prezbiterium górnego kościoła, we wschodniej części ściany południowej, umieszczono trzy wnęki sedilii, w których pierwotnie przeznaczono miejsca na trzy siedziska. Kamienna rama podzielona została na trzy części profilowanymi kamiennymi laskami. Część dolna lasek opiera się na cokole, a w górnej utworzono trzy maswerkowe, ostrołukowe arkady z trójliściem wewnątrz.

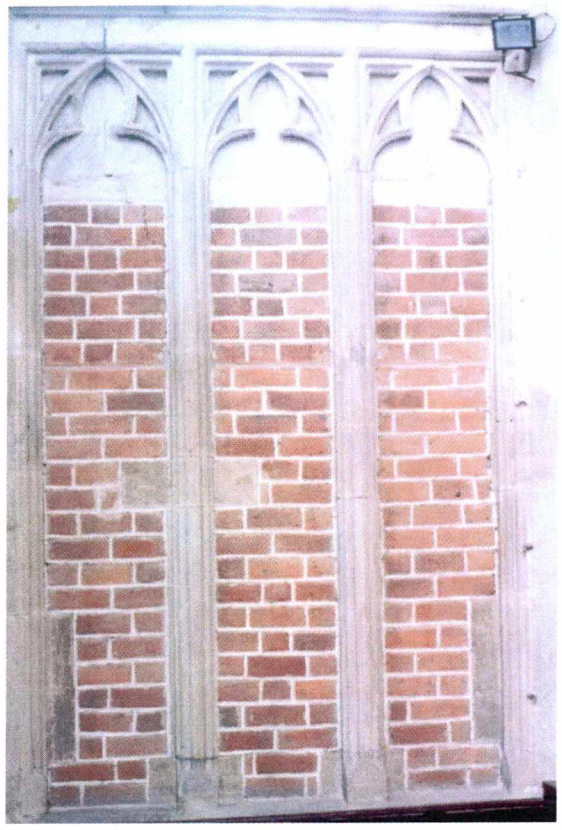

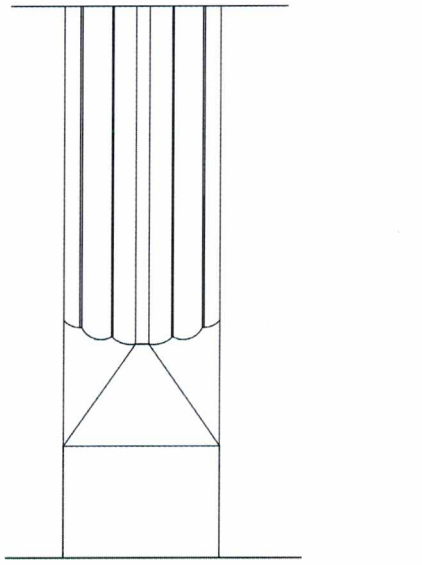

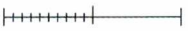

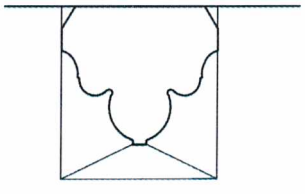

Wrocław, kościół św. Krzyża – na zdjęciach: całość sedilii, część górna z ostrołukiem i trójliściem i cokół kamiennej laski oraz rys. widoku dolnej części laski z przekrojem.

7 Kościół katedralny p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu

Katedra wzniesiona została na Wyspie Tumskiej w najstarszej części miasta Wrocławia położonej po prawej stronie rzeki Odry. Wyspa znajduje się na pn-wsch od obecnego rynku Starego Miasta i jest ważnym historycznie miejscem, które skupia kilka okazałych budowli sakralnych wznoszonych i przebudowywanych od początku XIII w.

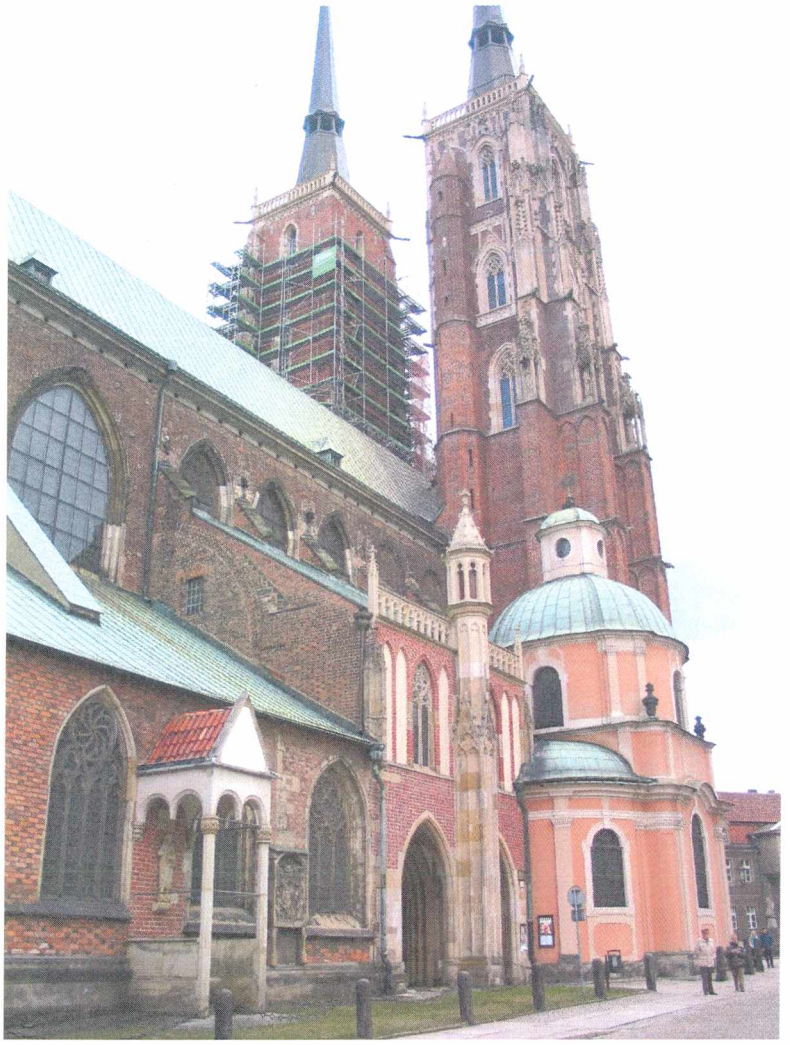

Obecny stan katedry w bryle nie odbiega znacząco od zaplanowanej budowli - wzniesiono tylko szereg kaplic i kruchty oraz nadbudowano i zakończono hełmami wieże zachodnie.

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - widok na część zachodnią z masywem wieżowym od północy.

7.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1272 r. - poświęcenie wielkiego ołtarza w chórze (Rosicz, "Gesta diversa. Scriptores RerumSilesiacarum", XII, s. 37 i II, s. 192)

1302 -1319 r. - odpust i datki na budowę za czasów bpa Henryka z Wierzbna, dochody przeznaczono na fundusz budowy (CDS XVI, nr 2670, s. 19)

1302 - 1319 - obietnica 40 dni odpustu za jałmużnę na budowę kościoła (CDS, V, s. 154 i *CDS, V* s. 13)

1304 r. - wymienione małe drzwi (SR, nr 2823)

1305 r. - wzmianka o kasie budowy (CDS XVI, nr 2868, s. 83)

1326 r. - kapituła spodziewa się odnowienia katedry po objęciu biskupstwa przez bpa Nankera (Długosz HP III, s. 118)

1327 r. wzmiankowane dzwony (SR, nr 4652)

1333 r. - wymieniono fundusz budowy katedry oraz założenie dachu i prace wykończeniowe (CDS XXII, nr 5219, s.184, nr 5229, s. 187)

1337 r. - fundacja ołtarza w części budowli, której mury określono jako nowe (CDS XXIX, nr 5884, s. 155)

1342 -1376 - bp z Przecław Pogorzeli "ecclesiam [...] perfecit" (Janko z Czarnkowa, MPH II, s. 666) i "confirmavit" (MPH VI, s.580)

1359 r. - wzmiankowany budowniczy mistrz Peschel (Schulte, Geschichte des Breslauer Domes und seine Wiederherstellung. Breslau 1907, s. 8)

1419 r. - data na przyporze wieży północnej

1464 r. - data w kaplicy drugiej kondygnacji wieży południowej

1465 r. - umowa kapituły z mistrzem Hansem Bertholdem i Francze, budowa hali wejściowej z wykorzystaniem starych części (S.B. Klose, SRS III, s. 254-255)

7.2 Stan badań

H. Lutsch opisał budowlę i podał fazy budowy (Bd. 1,1886), podobnie jak **L. Burgemeister i G. Grundmann** (1930)

Większość badaczy datuje tą część budowli dość ogólnie na 1 połowę XIV w. - H. Lutsch, L. Burgemeister i G. Grundmann, **W. Schulte** (1907), **M. Gębarowicz** (1934), **Tintelnot** (1943, s. 248-290, 1951), **T. Dobrowolski** (1948), **Kutzner** (1975).

Tintelnot dość wcześnie datował sklepienia trójpodporowe wschodniego przęsła korpusu na lata ok. 1320-1330, i określił je jako wzorzec dla sklepień w katedrze krakowskiej.

Odwrotnie **M. Gębarowicz, T. Dobrowolski i M. Morelowski** wywodzili genezę sklepień trójpodporowych korpusu katedry wrocławskiej z architektury krakowskiej.

K. Bimler (1941, s. 3-30) **i M. Morelowski** (1963, s. 51-132, 261-278) przesunęli zakończenie budowy na 2 połowę XIV w. przez mistrza Pieszkę.

Na podstawie analizy źródeł **E. Walter** (30: 1972, s. 70-92, 31: 1973, s. 201-211) wskazał prawdopodobieństwo konsekracji ukończonego kościoła na czas bpa Przecława z Pogorzeli - 1342-1376 r.

Gębarowicz i M. Bukowski (1962) powiązali formę gzymsu w korpusie nawy głównej z formami Florencji.

M. Kutzner (1969, 1974, 1975) w swoich pracach wskazuje na podobieństwa katedry do architektury czeskiej i austriackiej, a także kościołów cysterskich w Lubiążu i Jemielnicy oraz z kościoła parafialnego w Jaworze (1955, s. 227-242., 1967, s.52-182).

Zniszczenia powojenne i odbudowę po 1945 r. opisał **M. Bukowski** (1948, 1962, 1974) i E. **Małachowicz** (27: 1974, s. 21-37, 1976, 1981), który również podjął się próby rekonstrukcji pierwotnych form wnętrza (1967, z. 1, s. 3-15).

S. Stulin (1978, s. 151-202, 1982) podał fazy budowy korpusu wg formy przekroju podpór i osadzenia łuków międzynawowych oraz interpretacji dokumentów źródłowych: 1. **ok.1296 r.** – fundamenty ścian obwodowych, filary ze służkami w przęsłach – zach. i wsch. korpusu; 2. **1304-1316 r.** – wymienienie drzwi bocznych i datków na budowę 1302-1316 r. wskazuje jako stan korpusu zaawansowany; 3. **do 1333 r.** położenie dachu i prace wykończeniowe. Zbadał **znaki kamieniarskie** filarów podwieżowych i międzynawowych i stwierdził, że są z jednego warsztatu więc przerwa w budowie po wzniesieniu przęsła zachodniego nie była zbyt duża; wskazuje na związki korpusu katedry z kościołem joannitów w Strzegomiu i kościołem parafialnym w Jaworze, wydzielił fazy budowy i wskazał na analogie elementów wnętrza z kolegiatą św. Krzyża we Wrocławiu.

S. Stulin, A. Włodarek (AGwP 1995, s. 263-264) podali źródła, opis budowli, stan badań i ustalili następujące etapy budowy: 1. ok. 1320 r. - mury obwodowe, filary pod wieże, półfilary tęczy; 2. przed 1376 r. - nawa główna i sklepienia; 3. w ciągu XV w. - kaplice, kruchty, kontynuacja budowy wież.

Małachowicz (2000, s. 49-78) podaje rekonstrukcje bryły korpusu, wnętrza i kolorystyki pierwotnej, przyjmuje kilka etapów budowy: 1. od 1295 r. za bpa Jana Romki (1292 -1302)- po poświęceniu chóru kolegiaty św. Krzyża - rozbiórka romańskiego korpusu i budowa nowych masywniejszych fundamentów; 2. 1302 - 1319 za bpa Henryka z Wierzbna - część zachodnia do wysokości dwóch kondygnacji wież i zewnętrzne mury naw bocznych; 7- letni okres wakansu - odejście dotychczasowego warsztatu budowlanego; 3. 1326 - 1341 za bpa Nankera - z nowym warsztatem budowlanym - zmiana koncepcji architektonicznej - **zakończenie budowy korpusu - lata 40. XIV w.** 4. 1342 - 1376 za bpa Przecława z Pogorzeli - prace wykończeniowe, poświęcenie kościoła i kaplica Mariacka oraz przedsionek północny z chórem cesarskim;

A. Ziomecka (1967, s. 112) datuje zworniki naw bocznych na ostatnie lata 1 połowy XIV w.

7.3 Badania własne autorki

Badaniami objęty został głównie detal korpusu kościoła katedralnego w postaci filarów, służek narożnych filarów, wiązek służek, żeber i zworników przęsła wieżowego i naw bocznych oraz resztek pierwotnej kamieniarki okien i portali. Pomiary i analizy wymienionych elementów wykazały szereg nieścisłości i różnic - część zauważona już przez poprzednich badaczy (ostatnio - Małachowicz, 2ooo, s. 49-78, Stulin, 1978, s. 151-202)

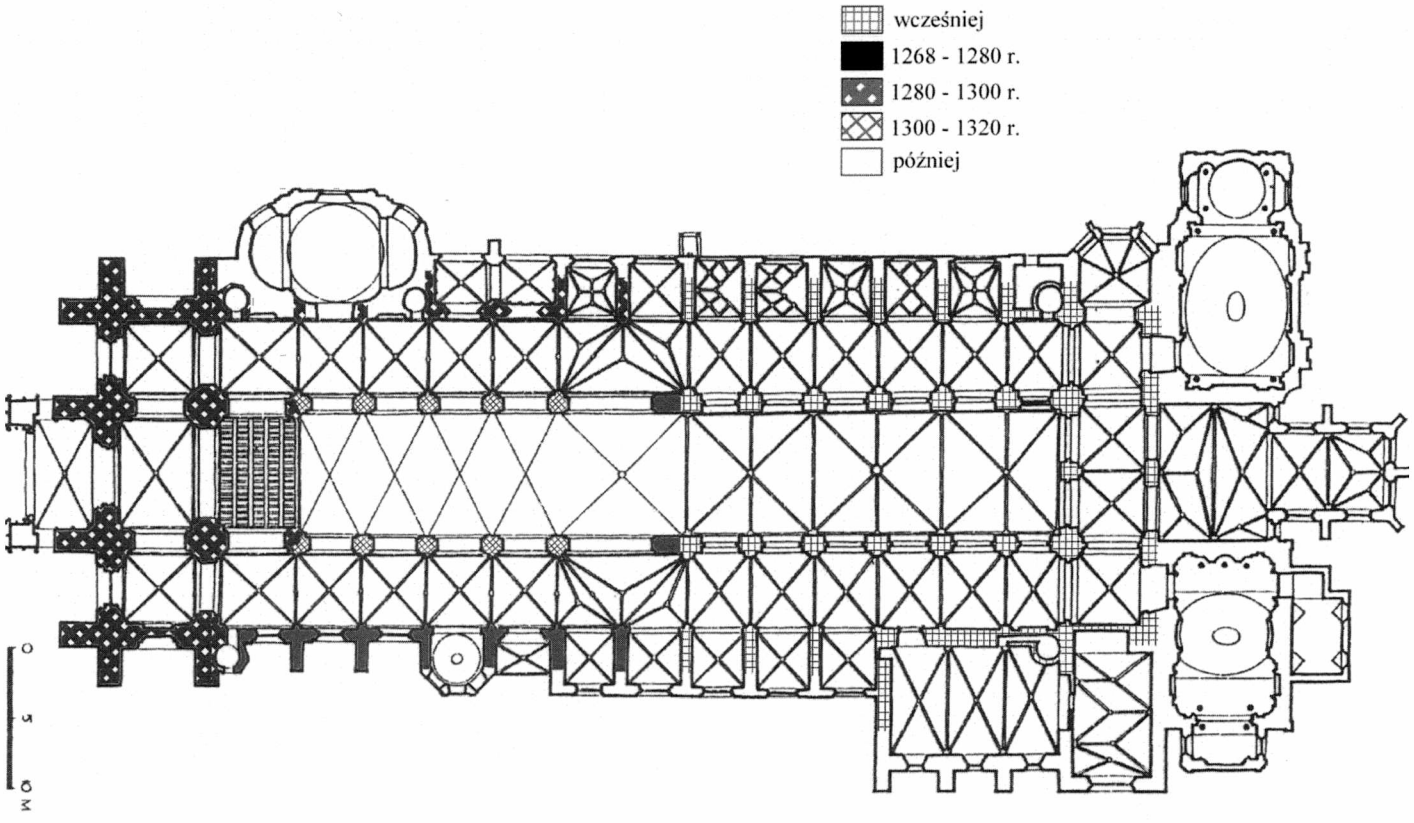

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - rzut obecny z rozwarstwieniem chronologicznym.

Jedne z najwyraźniejszych nieregularności wykazują filary - zarówno przekrojem, profilowaniem, jak i sposobem oparcia żeber sklepiennych.

Filary wieżowe posiadają w narożach ramion krzyża cylindryczne służki narożne, które zostały wykorzystane do zasklepienia tylko w przęśle międzywieżowym, pod emporą. Żebra oparto na służkach posiadających głowice i posadowionych na bazie filara (str.).

Podobnie został przygotowany pierwszy filar zachodni międzynawowy, skorygowany później w połowie do szerokości i nowego profilowania filarów nawowych. W nawie głównej zrezygnowano z systemu służek sięgających do posadzki i wprowadzono wsporniki pod żebra sklepienia (nie zachowały się).

Wzniesione wcześniej ściany naw bocznych stały już wówczas z wiązkami służek (Małachowicz, 2ooo, s. 49-78, Stulin, 1978, s. 151-202), więc pozostawiono w nich ten sposób oparcia żeber i dostosowano do niego stawiane w kolejnej fazie filary międzynawowe. Od strony naw bocznych filary te również zaopatrzono w służki ujęte w wiązki, ale już nie cylindryczne, tylko o profilu żebra gruszkowego zastosowanego w sklepieniu.

Na zmianę koncepcji w drugim od zachodu przęśle korpusu nawowego wskazuje również zmniejszenie długości pozostałych przęseł i tym samym wysmuklenie proporcji wnętrza. Poza rzutem poziomym widać to wyraźnie w zmianie proporcji arkad międzynawowych. Zmiana dotyczy także profilowania arkad.

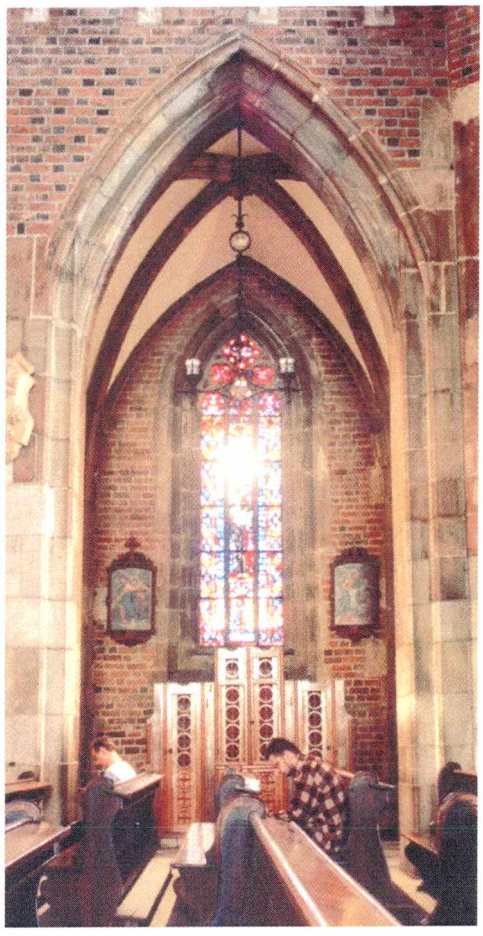

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - arkady korpusu nawowego: pierwsza i druga od zachodu.

Zmiana profilu w bazach wiązek służek naw bocznych oraz filarów może sugerować etapowość w stawianiu ścian obwodowych, jak też zmianę warsztatu kamieniarskiego.

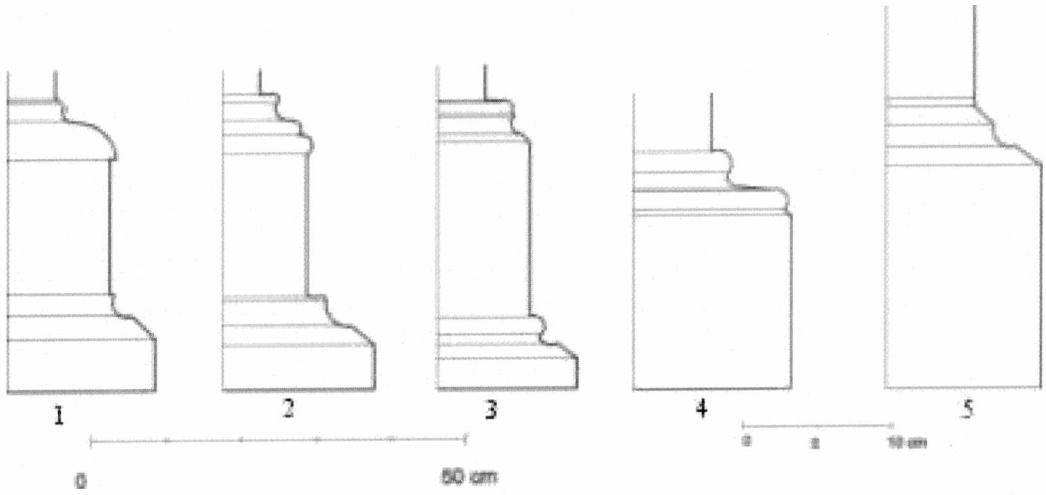

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - widoki baz wiązek służek naw bocznych i filarów.

Kolejno na rysunku pokazane są: trzy przekroje baz wiązek służek (1-3) - pierwsze dwa w nawie południowej i trzeci w północnej oraz przekroje baz filara wieżowego i międzynawowego (4 i 5).

Pierwsza baza posiada w profilu formę spłaszczonego talerza nawiązującą raczej (w pewnym uproszczeniu) do form baz ze wschodniej części kościoła (wiązek służek ambitu) niż do jakiejkolwiek innej formy baz zastosowanych w korpusie. Baza o tym profilu występuje w nawie południowej pomiędzy wszystkimi przęsłami poza wschodnim - podwójnym, tworzącym pseudotransept. Ponieważ tą formę uważam za chronologicznie najwcześniejszą, a wschodnia baza (nr 2) ma zupełnie inny profil, mogłoby to sugerować rozpoczęcie budowy korpusu od ściany południowej. Możliwe, że wiązało się to z uwzględnieniem zaplanowanego niewielkiego transeptu opartego na module przęsła sześciodzielnego chóru, (takie rozwiązanie dałoby więcej przestrzeni przed planowanym i wzniesionym później lektorium) lub celowo zdecydowano się rozpocząć ściany korpusu dalej od nowego chóru i połączyć te dwie części w ostatniej fazie budowy.

Dopuszczam również możliwość, że baza ta istniała wraz z całą obecnie wzniesioną w tym miejscu ścianą i została wymieniona w czasie którejś z kolejnych renowacji (pozostałe bazy południowe również są mocno zniszczone) - na co może wskazywać nieco inny, żółtawy kolor kamienia całej górnej części bazy, podobnie zresztą jak w większości baz nawy północnej. Zastosowanie innego profilu z formami wałkowymi może wynikać z wzorowania się raczej na późniejszych formach.

Profilowanie dolnej części baz służek odbiega nieco charakterem od górnej. Forma wklęski i skosu bliska jest profilowi jaki nadano filarom międzynawowym. Ponieważ w bazach o widocznej dolnej części również widoczna jest różnica w kolorze zastosowanego kamienia, możliwe jest że dodano części dolne równocześnie z filarami w nawach i zapewne razem z ostatecznym wyznaczeniem poziomu i wykonaniem posadzki. Obecnie wysokość całej części bazowej wiązek służek zmniejsza się ku zachodowi, co może oznaczać, że pod posadzką znajdują się ich dolne partie. Podobnie baza filara wieżowego jest dziś bardzo niska - około 10 cm (w aneksach wieżowych całkowicie zanika pod dodatkowym stopniem), natomiast wschodnia baza filara międzynawowego ma o kilkanaście cm większą wysokość.

Drugą fazą budowy korpusu, związaną ze zmianą formy talerzowej bazy na formy wałkowe o mniejszej wysokości (nr 2,3,4), jest wzniesienie ścian i filarów przęsła wieżowego i następnie ściany nawy północnej ze służkami. Z pewnością wówczas została ostatecznie porzucona wersja o budowie transeptu (jeśli kiedykolwiek były takie plany) i dołączono ściany boczne do istniejącego już prezbiterium. Wówczas to wykonano wszystkie bazy z profilami wałkowymi w przęśle wieżowym, całej nawie północnej oraz ewentualne uzupełnienie bazy wschodniej (wraz ze ścianą) o tym profilu.

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - nawa boczna północna - widok od wschodu oraz część przęsła wieżowego - aneks północny i filar wieżowy z fragmentem empory.

Faza trzecia, najbardziej widoczna i znana z większości wcześniejszych badań dotyczy nowej formy filarów międzynawowych i zamknięcia budowy dachem. Fazy te nie były zbyt odległe w czasie, na co wskazuje część jednakowych znaków kamieniarskich zastosowanych w kamiennych elementach filarów (Stulin, 1978, s. 175), czyli zatrzymanie i zatrudnienie ponowne tego samego warsztatu. Jednocześnie z budową ścian wstawiane były również portale wejściowe i kamieniarka okienna.

Interesująca wydaje się sugestia Stulina (1978, s. 151-202) o podobieństwach w kształtowaniu rzeźb występujących na nasadach żeber w sklepieniu trójpodporowym naw bocznych (ramiona pseudotranseptu) korpusu katedry. Główki tu występujące porównywane są do form główek z głowic filarów wieżowych w Jaworze, zwornika z aniołem w chórze kolegiaty św. Krzyża, czy wsporników Kaplicy Książęcej w Lubiążu - obiektów powstałych w końcu XIII w. i na początku XIV w. Mogłoby to, wg tego autora, przesunąć datowanie sklepień trójpodporowych katedry być może na pierwszą ćwierć XIV w. (wg Stulina do 1316 r. (Stulin, 1978, s. 182))? i tym samym zamknąć w tym okresie budowę korpusu - może bez sklepienia nawy głównej (1333 r. - położenie dachu).

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - detale kolejno: u góry - z nasady żeber sklepienia trójpodporowego, a niżej dwie główki z żeber jarzmowych naw bocznych katedry oraz z filara północno zachodniego i żeber jarzmowych fary w Jaworze oraz zworniki chóru dominikanów św. Wojciecha we Wrocławiu.

7.4 Rekonstrukcja budowli z okresu XIII w. i początku XIV w.

Pierwsze dwa etapy budowy - ściana nawy południowej[17] (z wiązkami służek o bazach talerzowych) oraz przęsło wieżowe i ściana północna (z formami wałkowymi baz i głowicami służek filarów) wzniesiono jeszcze w trzeciej tercji XIII w. Być może prace fundamentowe i ścianę południową rozpoczęto niedługo po ukończeniu gotyckiego prezbiterium. Tym bardziej wydaje się to prawdopodobne, że plany katedry były gotowe z pewnością jako całość założenia, i poza głównymi zarysami murów, w trakcie wieloletniej budowy ulegały zmianom.

Trzeci etap łączy się z budową filarów międzynawowych i ścian nawy głównej - do ok. 1319 r. (być może zadaszenie i zasklepienie naw bocznych), a w następnej kolejności ok. 1330 r. zadaszeniem i zasklepieniem nawy głównej.

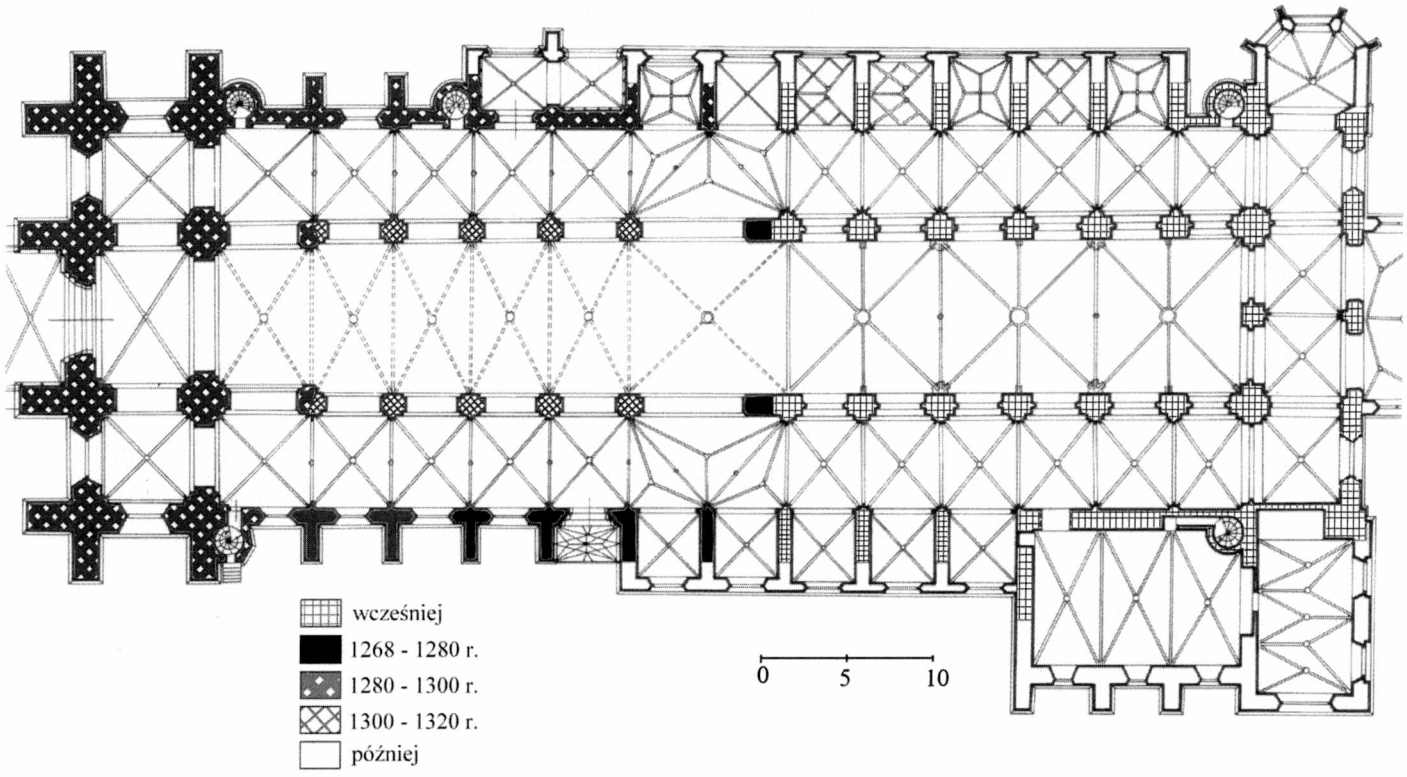

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - rekonstrukcja rzutu korpusu nawowego kościoła z trzeciej tercji XIII i początku XIV w.

Filary międzynawowe zostały wzniesione po zmianie koncepcji planowanego wcześniej (przy budowie naw bocznych) sklepienia nawy głównej. Początkowo żebra miały opierać się na wiązkach służek filarowych schodzących do posadzki i opartych na wspólnej bazie (podobnie jak w filarach wieżowych). Zdecydowano jednak na wprowadzenie żeber opartych na wysoko

[17] być może tylko do wysokości około 1 metra ponad poziom terenu, gdzie badania wykazały jednorodny rodzaj materiału ceglanego, bez ciemniejszych główek. Układ gotycki muru z zendrówkami występuje regularnie w całej ścianie powyżej.

założonych wspornikach, a filary przystosowano zarówno do wcześniej wzniesionych ścian obwodowych - dodano wiązki służek od strony naw bocznych, jak i do nowo powstałej koncepcji sklepienia - od strony nawy głównej pozostawiono powierzchnię filarów gładką.

W ten sposób otrzymano wnętrze korpusu o trójnawowym układzie bazylikowym - z kontynuacją proporcji chóru - o sześciu przęsłach naw i z siódmym wieżowym. Warto zwrócić uwagę na przęsła o nieregularnej szerokości. Pierwsze zachodnie należy jeszcze do poprzedniej wersji rozplanowania korpusu (w trakcie budowy ścian obwodowych) kiedy można było rozplanować w sumie sześć przęseł o długości już wyznaczonego dwoma filarami przęsła zachodniego. Po zmniejszeniu tej pierwotnej głębokości otrzymano cztery kolejne, smuklejsze w proporcjach oraz jedno o podwójnej proporcji, traktowanej dziś jako pseudotransept. W związku z brakiem filarów odpowiadających (wcześniej wzniesionym ?) wiązkom służek wschodnich założono tu sklepienie tzw. trójpodporowe o zupełnie innym rysunku niż pozostałe sklepienia korpusu sklepione tradycyjnie krzyżowo-żebrowo.

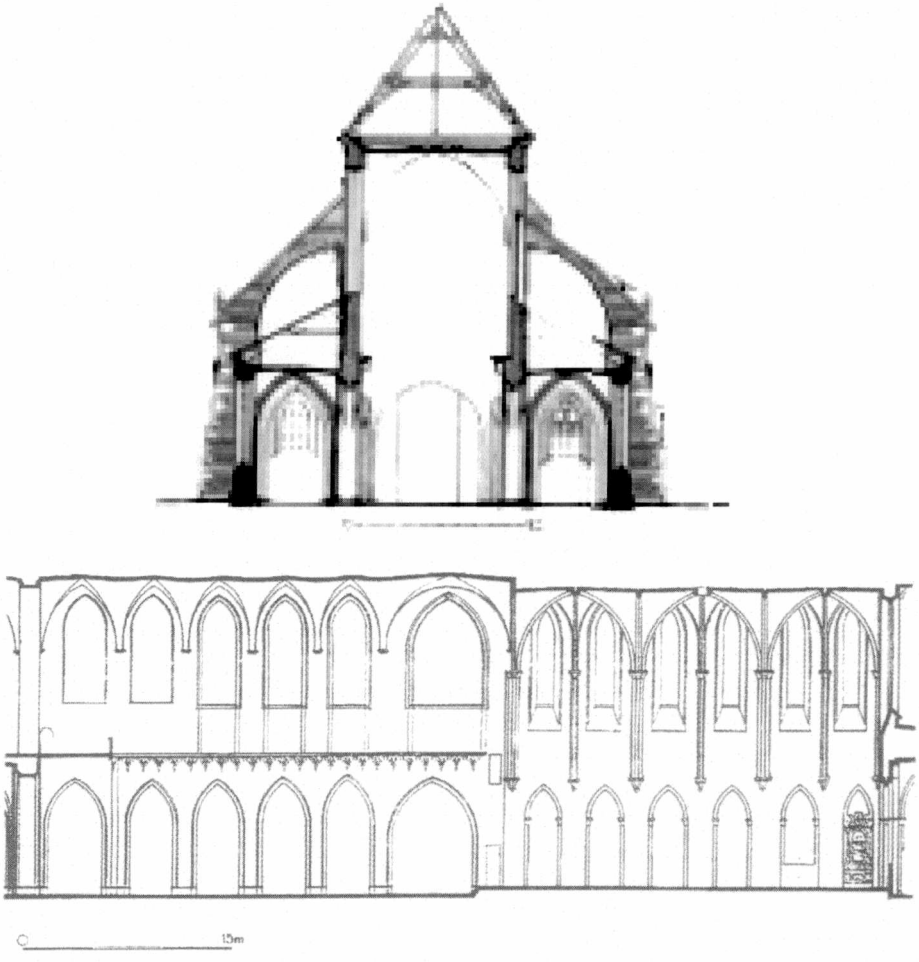

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - rysunki przekrojów poprzecznego przez korpus i podłużnego przez całą długość kościoła (bez przęsła wiezowego) wg Małachowicz, 2000,s. 50-51.

Nawy boczne posiadały nową formę w stosowanym już wcześniej systemie sklepiennym z wiązkami służek schodzącymi do posadzki. W tradycyjnej formie służki posadowione były na bazach i posiadały głowice, w przypadku korpusu katedry zrezygnowano z głowic i cylindryczne trzony służek przechodzą płynnie w żebra o profilu gruszkowym. Jeszcze bardziej ujednolica wnętrza naw bocznych sposób uformowania trzonów służek w później dostawionych filarach międzynawowych - wprowadzono tu trzony cylindryczne z noskiem, które nie zmieniając formy przechodzą w żebra.

Nawa główna według nowej koncepcji została przekryta sklepieniem krzyżowo-żebrowym z żebrami opartymi na wysoko osadzonych wspornikach (o formie nieznanej).

W korpusie katedry zastosowano układ konstrukcyjny zbliżony do użytego w chórze - parcie sklepień zrównoważono za pomocą przypór i łuków oporowych, tym razem wyraźnie wystających ponad dachami naw bocznych korpusu. Elementy te wymurowano z cegły wykańczając naroża przypór kamiennymi płytami.

Wieże zachodnie wznoszono stopniowo w miarę budowy korpusu - razem ze ścianami obwodowymi i przęsłem wieżowym - dwie kondygnacje i po ukończeniu korpusu dwie następne (Małachowicz, 2000, s. 60-61). W ten sposób na początku drugiej ćwierci XIII w. kościół katedralny stanął już w całej okazałości bryły z masywem wieżowym nieznacznie tylko przekraczającym wysokość nawy głównej.

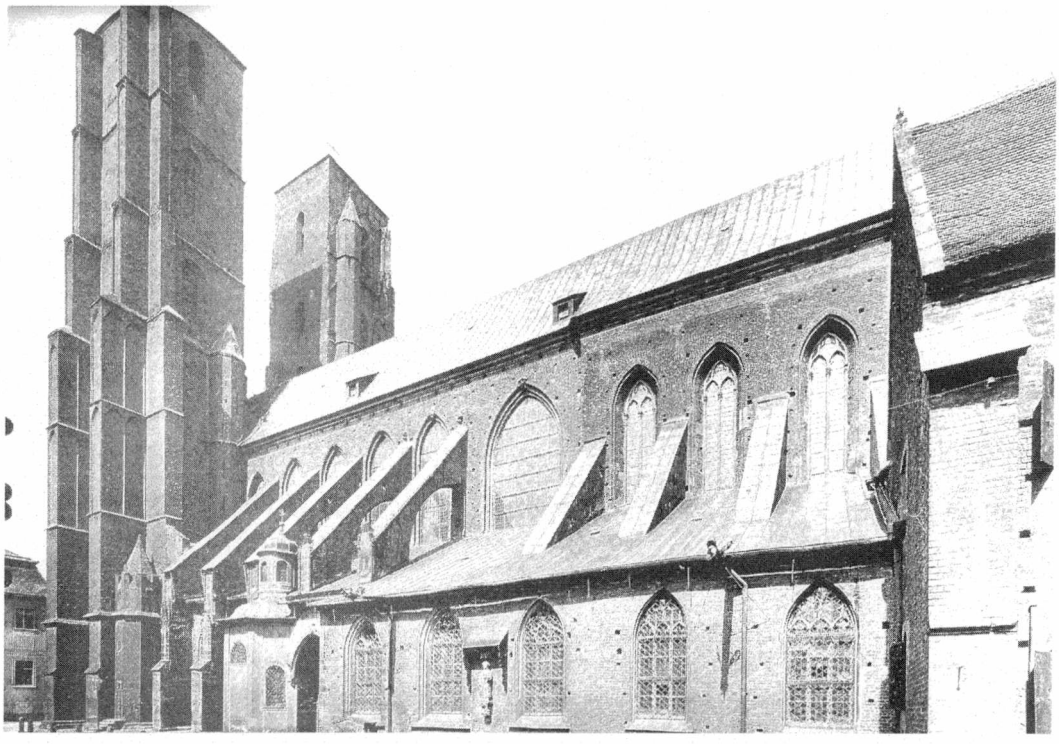

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - widok na południowa elewacje katedry z wieżami zachodnimi - fotografia archiwalna z 1908 r (Małachowicz, 2000, tabl. XI)

7.5 Przebudowy od XIV w do czasów obecnych

wg - AGwP, 1995 s. 263 i Małachowicz, 2000, s 49 -76

Prawdopodobnie w I połowie XIV w. wzniesiono obecny portal zachodni, a wmontowanie starych detali (lew, kolumienki) nastąpiło dopiero przy budowie portyku w połowie XIV w.

W ciągu XV w. do początku XVI w. - wzniesiono wszystkie kaplice, kruchty i dokończono budowę wież.

W 1540 pożar - zniszczenie wieży północnej i nieukończonej wieży południowej, sklepień kruchty zachodniej, a w 1562 r. nastąpiła odbudowa - dokonano przebudowy sklepień nawy głównej i dachu oraz nadbudowano wieżę południowo-zachodnią, dolną część chóru i lektorium.

Podwyższenie wieży południowej nastąpiło w 1570 r., a ukończenie obydwu wież w 1580 r.

W okresie baroku od XVII do początku XVIII w. wzniesiono kaplice: Najświętszego Sakramentu, św. Elżbiety, Bożego Ciała, Zmarłych.

W 1759 r. pożar zniszczył sklepienie nawy głównej, dachy, zwieńczenia wież - odbudowane w 1784 r.

Od 1842 r. kościół przechodził liczne restauracje. W latach 1873-75 odnowiono szczyt zachodni i kruchtę zachodnią, a wieże i maswerki w latach 1908-1922. Konserwacja wnętrza odbyła się w latach 1932-34.

Obiekt został zniszczony w 1945 r., a odbudowa trwała przez lata 1946-51 i 1968-70. W latach 1988-1991 założono nowe hełmy wież.

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - widok od strony dostawionych od wschodu licznych kaplic - gotycka NM Panny i barokowe.

7.6 Materiał i wymiary kościoła z okresu ostatniej tercji XIII i początku XIV w.

Korpus nawowy kościoła katedralnego wzniesiono z cegieł w wątku gotyckim, z zastosowaniem materiału kamiennego do wykonania detali architektonicznych w postaci okładzin zewnętrznych filarów (trzony filarów wykonano z cegieł) - w części zachodniej ze służkami i głowicami, wiązek służek w nawach bocznych, elementów sklepień - żebra, zworniki i nieistniejące już wsporniki nawy głównej, detali zewnętrznych - cokołów, gzymsów, ościeży i maswerków okien, portali, kwiatonów, wimperg, fryzów, rzeźb w formie masek, głów i maszkaronów. Przypory i łęki oporowe wymurowano z cegły.

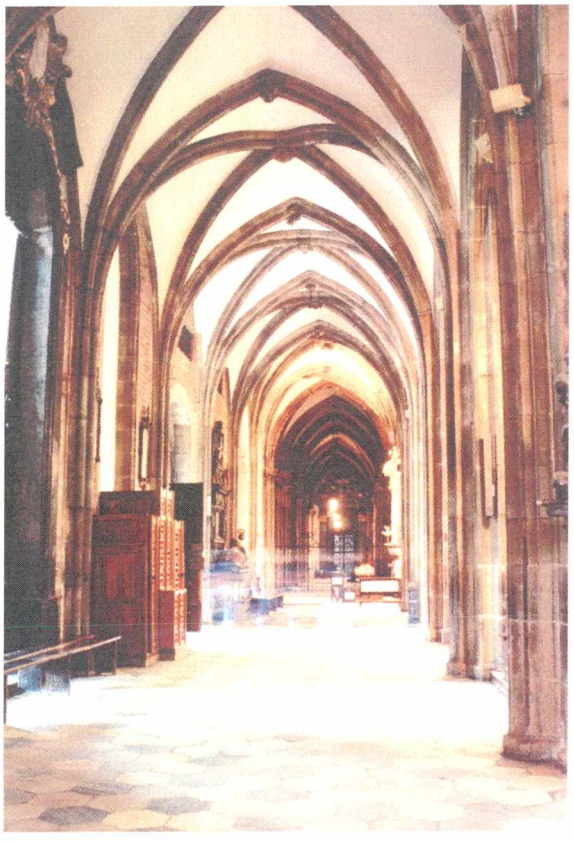

Główne wymiary (szer. / wys. / dł.):

nawa główna:	8,50 / 21,60 /41,00 m
nawy boczne:	5,00 / 7,90 / 41,00 m

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - wnętrze nawy głównej i nawy bocznej ku wschodowi.

7.7 Detale architektoniczne

Kościół posiada dosyć bogaty detal architektoniczny - głównie z materiału kamiennego - zarówno we wnętrzu, jak i na elewacjach. We wnętrzu są filary z arkadami, wiązki służek, elementy sklepień, portale i gzyms koronujący. Nie zachowały się detale lektorium i sklepienia nawy głównej.

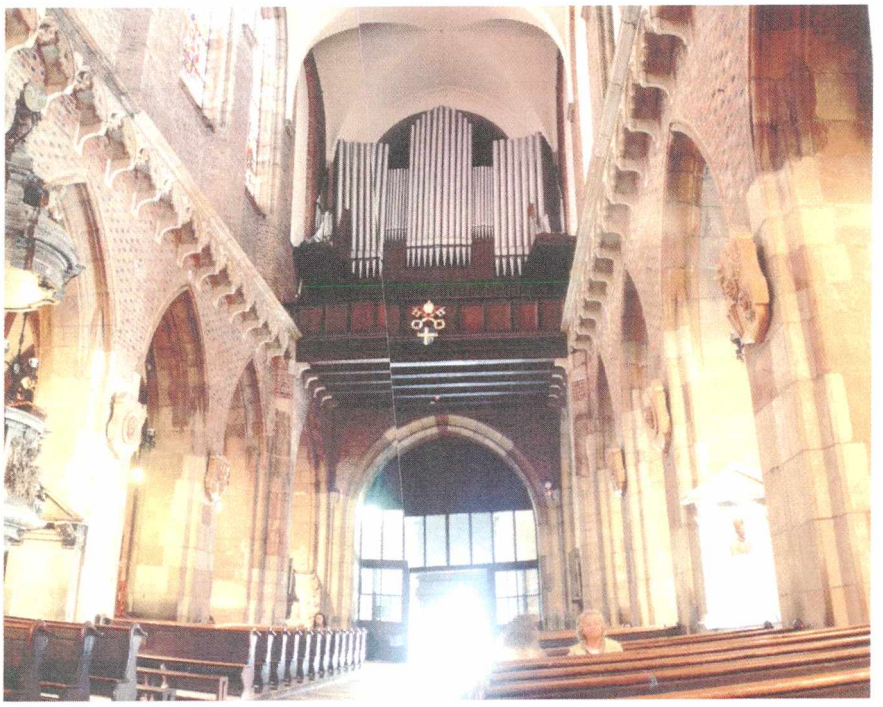

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - - widok wnętrza nawy głównej ku zachodowi

7.7.1 Elementy sklepień - żebra i zworniki

Do zachowanych detali sklepień z trzeciej tercji XIII w. można zaliczyć żebra i zworniki przestrzeni pod emporą zachodnią. Sklepienia naw bocznych mogą pochodzić z końca pierwszej ćwierci XIV w. poza dwoma przęsłami wschodnimi.

Żebra zarówno części podwieżowej jak i w nawach bocznych posiadają profil gruszkowy z noskiem i wałeczkiem przechodzącym wklęską w skosy przy nasadzie.

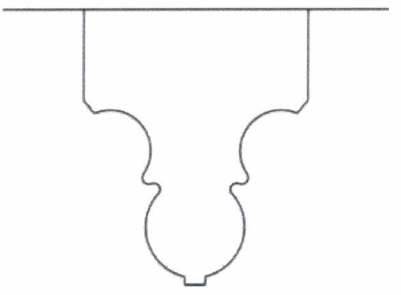

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - zwornik sklepienia pod emporą.

Zworniki sklepień wieżowych i pod emporą, mają profil powtarzający kształt żebra z formą talerzową od spodu. Umieszczona na niej dekoracja w aneksie od południa - jest nieczytelna, w emporze z przedstawieniem głowy Chrystusa, na północny - z delikatnymi nacięciami.

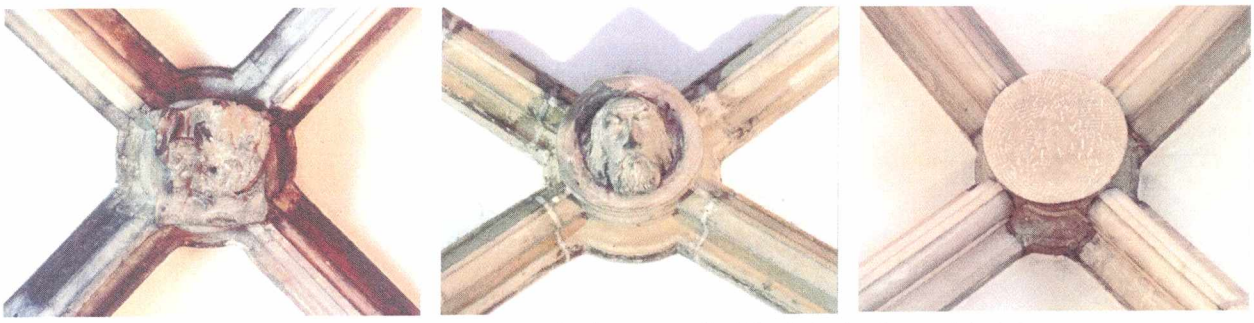

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - zwornik sklepień wież i przedsionków.

Zworniki żeber przekątniowych nawy południowej mają jednolity charakter - na talerzach widnieją popiersia biskupa lub świętych, w jarzmach są to formy roślinne, m.in. rozetka i zwierzęce - główka z otwartą paszczą.

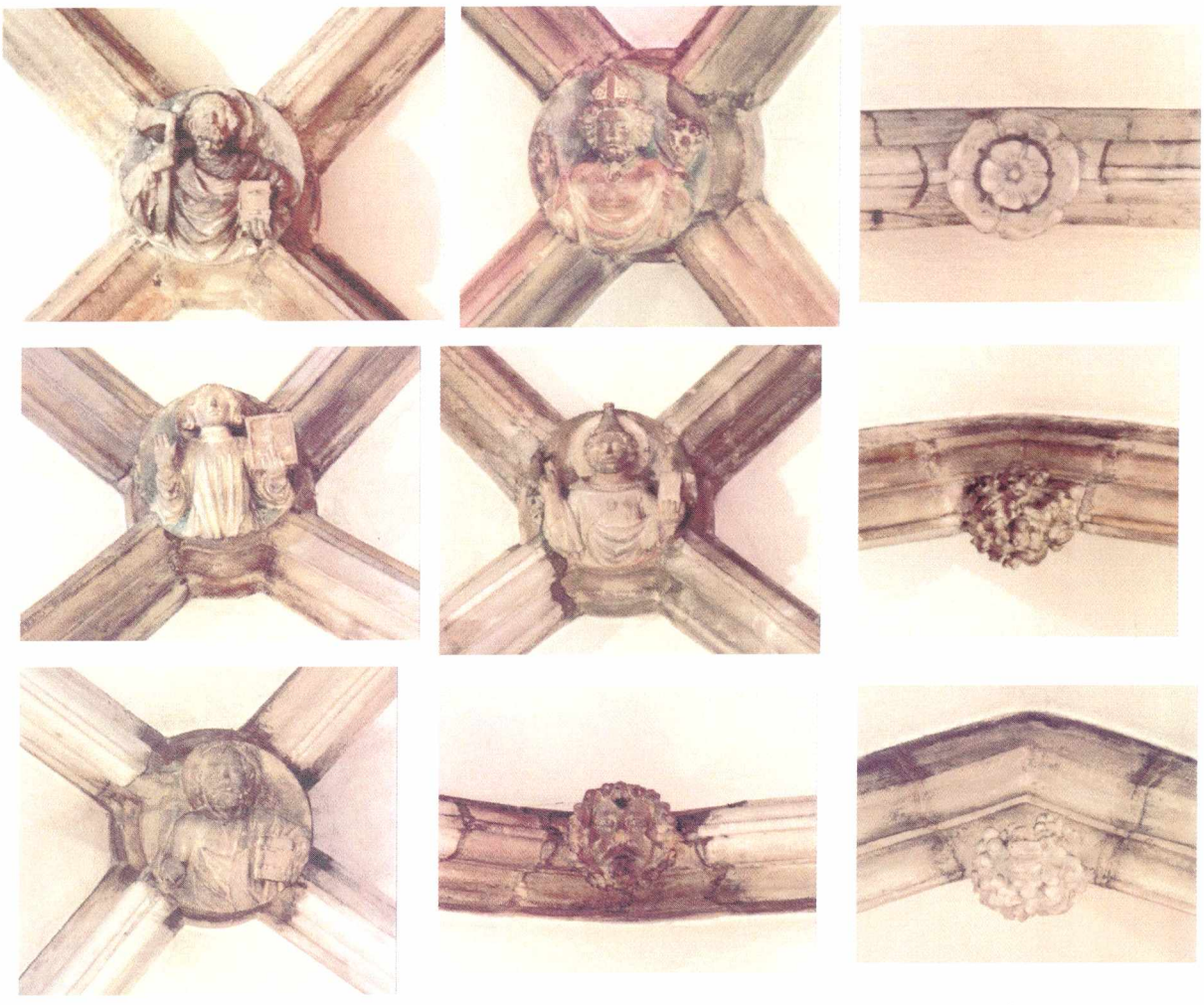

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - zworniki sklepień nawy południowej.

W nawie północnej zworniki mają bardziej rozmaite formy - poza popiersiami spotykamy też talerz ozdobiony głową Chrystusa oraz trzema profilami twarzy splecionymi falującymi włosami. W jarzmach poza tradycyjną rozetką umieszczono dwie głowy o otwartych ustach oraz całe postacie ludzkie z wykręconymi ciałami i grymasami na twarzach.

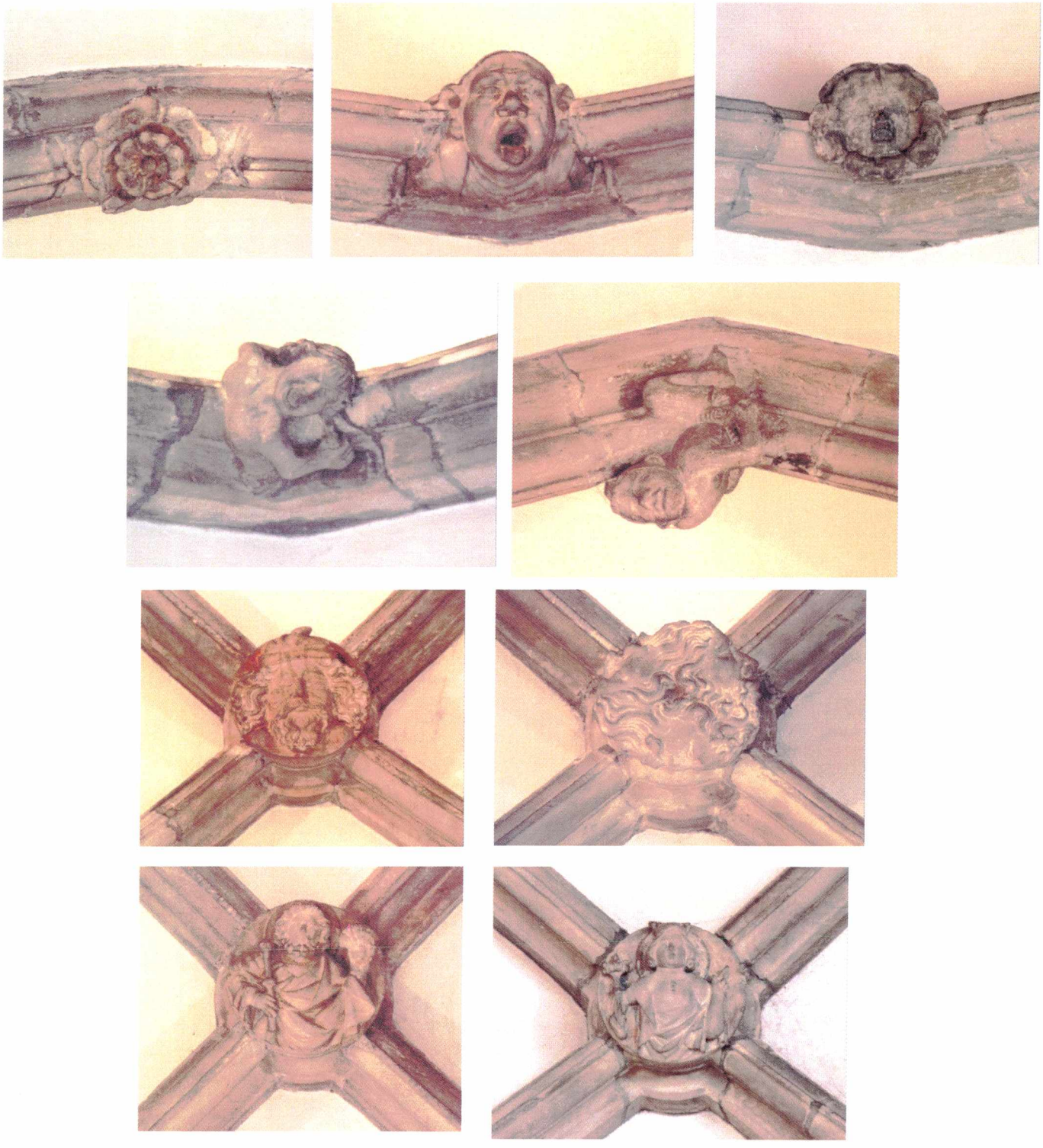

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - zworniki sklepieni nawy północnej.

Zworniki sklepienia wschodniego trójpodporowego nawy południowej i północnej już na pierwszy rzut oka reprezentują nieco inne formy rzeźbiarskie - liście ułożone są spiralnie w trójliściach lub zwijające się wokół masek o wykrzywionych twarzach. Jest też motyw powtórzony - roślinna forma kulista żebra jarzmowego, o poskręcanych listkach.

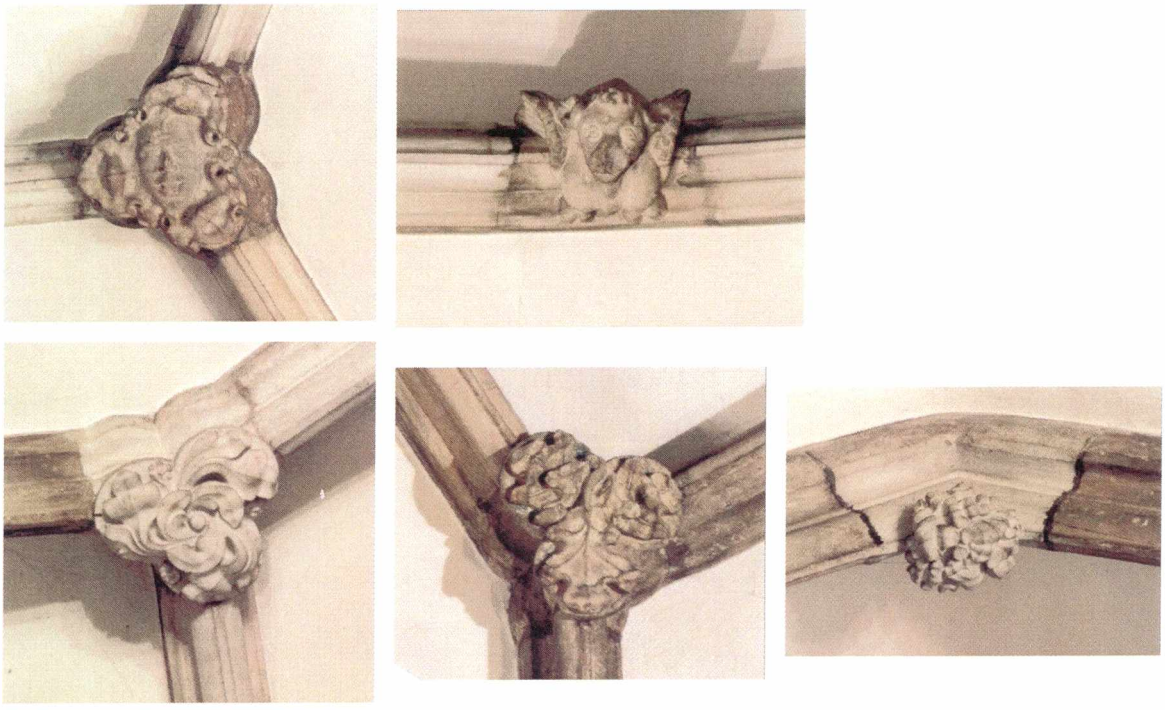

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - zworniki sklepienia trójpodporowego nawy południowej.

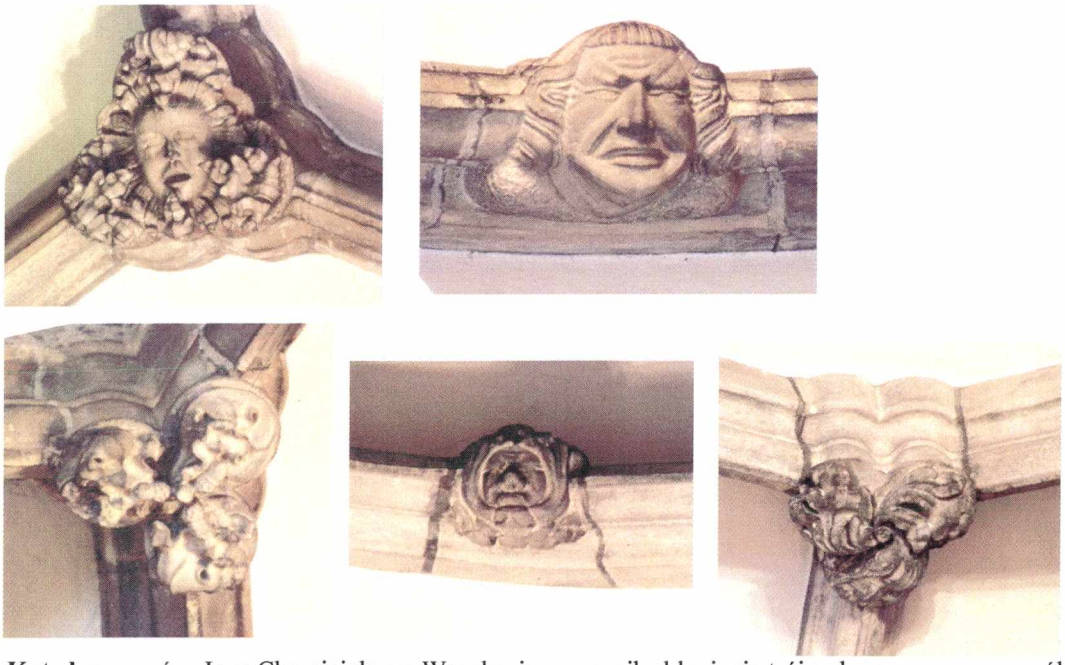

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - zwornik sklepienia trójpodporowego nawy północnej.

7.7.2 Dwa sposoby oparcia żeber

Żebra zostały oparte w części wieżowej na głowicach służek filarów pod emporą i bez głowic w aneksach wieżowych oraz na wiązkach cylindrycznych służek, bez pośrednictwa głowic, w nawach bocznych. Nie zachował się trzeci sposób - oparcia na wspornikach w nawie głównej, z powodu zawalenia się sklepienia w XVI w.

W przęśle wieżowym: na głowicach służek filarów wieżowych w dzisiejszym przedsionku, dwie głowice kielichowe z drobno profilowaną płyta abakusa i drobnymi listkami oraz dwie o masywnej płycie "nałożonej" na służkę.

Miejsca połączenia żeber ze służkami w nawach bocznych i aneksach reprezentują całkiem odmienny sposób kształtowania podziałów ściany.

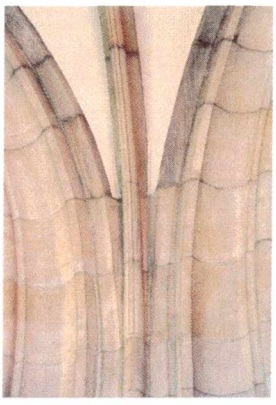

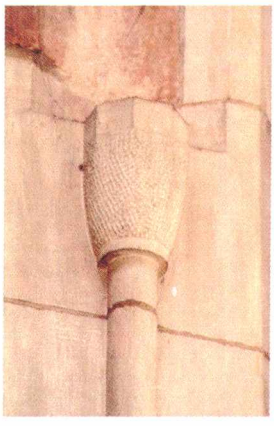

W pierwszym zachodnim przęśle korpusu nawowego: głowice filarów krzyżowych to kamienne bloki, a przy filarach zachodnich - drobno zdobione kielichy bez płyty wieńczącej.

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - od góry: dwie głowice służek pod emporą, niżej: osadzenie żeber bez głowic na wiązkach służek w nawach bocznych i pojedynczych służkach w aneksach podwieżowych u dołu: głowice służek filara wieżowego i filara pośredniego, planowanego pierwotnie sklepienia w przęśle zachodnim nawy głównej.

7.7.3 Filary i wiązki służek - przekroje i bazy

Profil przekroju trzonu **filara wieżowego** oparty jest na planie regularnego ośmioboku ze skośnymi ścianami profilowanymi na przemian wklęskami i wałkami.

Bazy filarów wieżowych mają dość niskie cokoły, ze względu na podnoszący się obecnie - ku zachodowi - poziom posadzki. Profil bazy złożony jest z dwóch wałków połączonych wklęską.

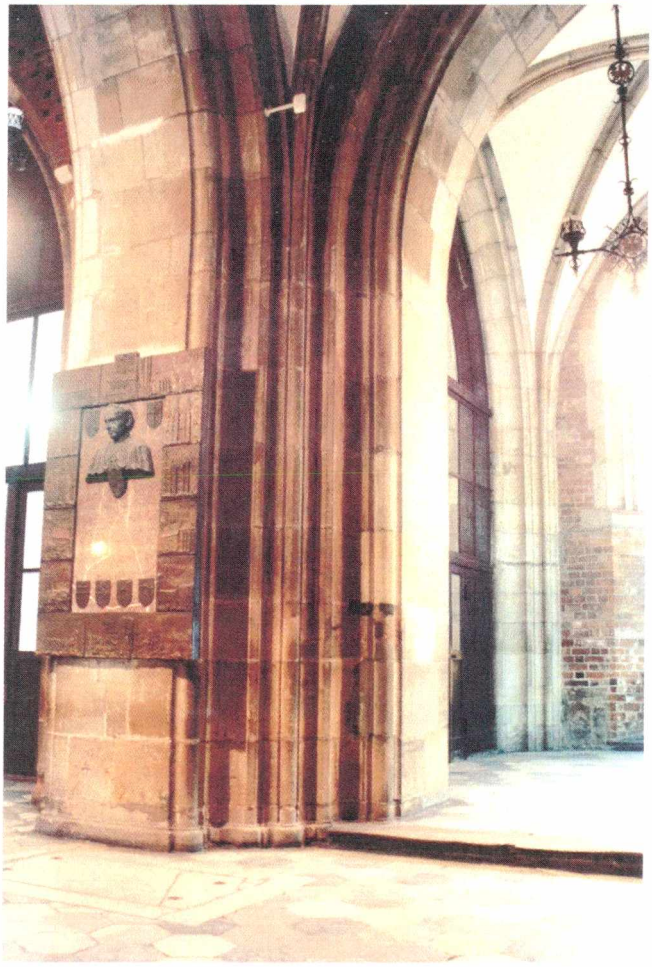

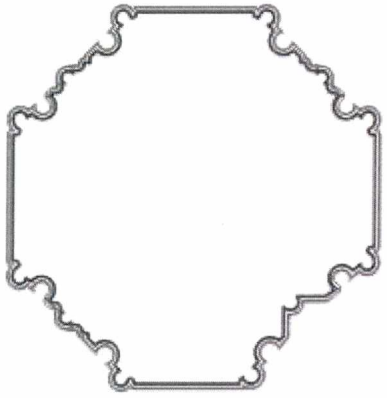

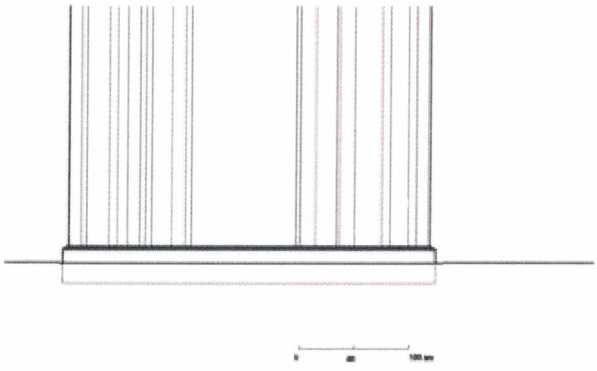

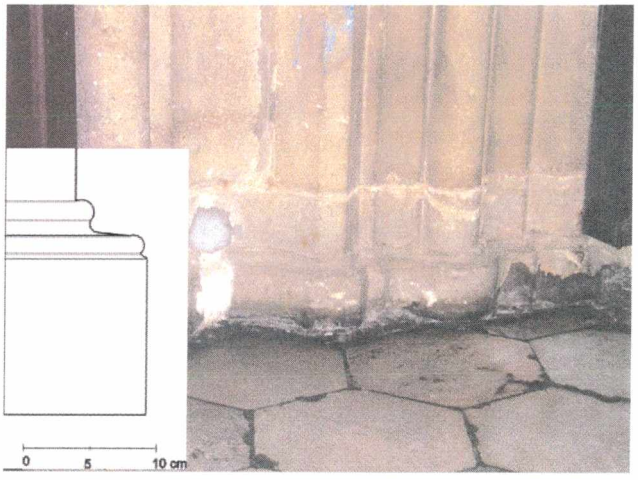

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - widok na filar wieżowy północny, niżej na fragment bazy z rysunkiem profilu, oraz rysunek przekroju przez trzon filara i jego widok.

Filar międzynawowy - pierwszy od zachodu został ukształtowany w sposób, który korygował różnicę szerokości i profilu filara wieżowego do filarów międzynawowych po zmianie koncepcji oparcia sklepień nawy głównej. Węższa część filara od strony wschodniej nie posiada już służek, tylko same wklęski w narożach.

Zmianie ulega także profil bazy i w części węższej filara ma formy złożone wyłącznie ze skosów połączonych wklęską, elementy wałkowe tu nie występują.

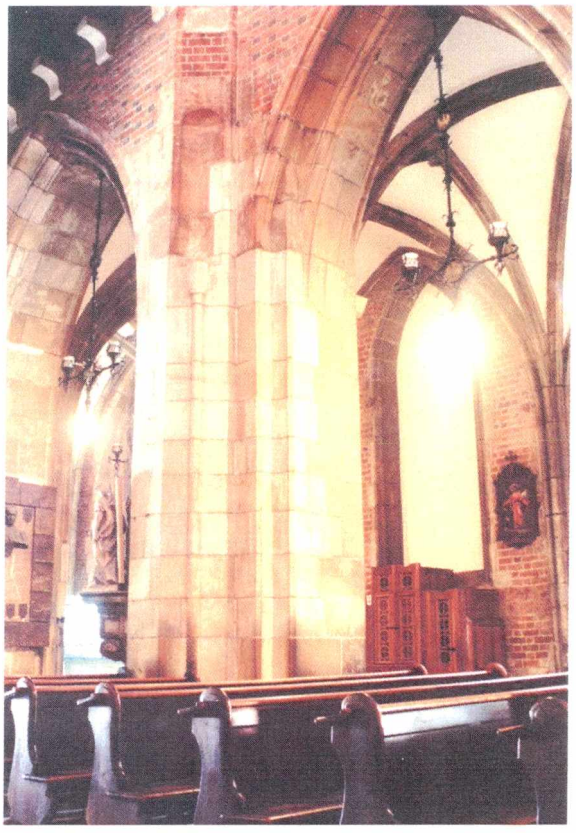

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - widok na filar międzynawowy północno-zachodni, jego bazę i zbliżenie w miejscu połączenia się dwóch różnych profili bazowych oraz rysunki tych profili i przekrój przez trzon filara z widokiem.

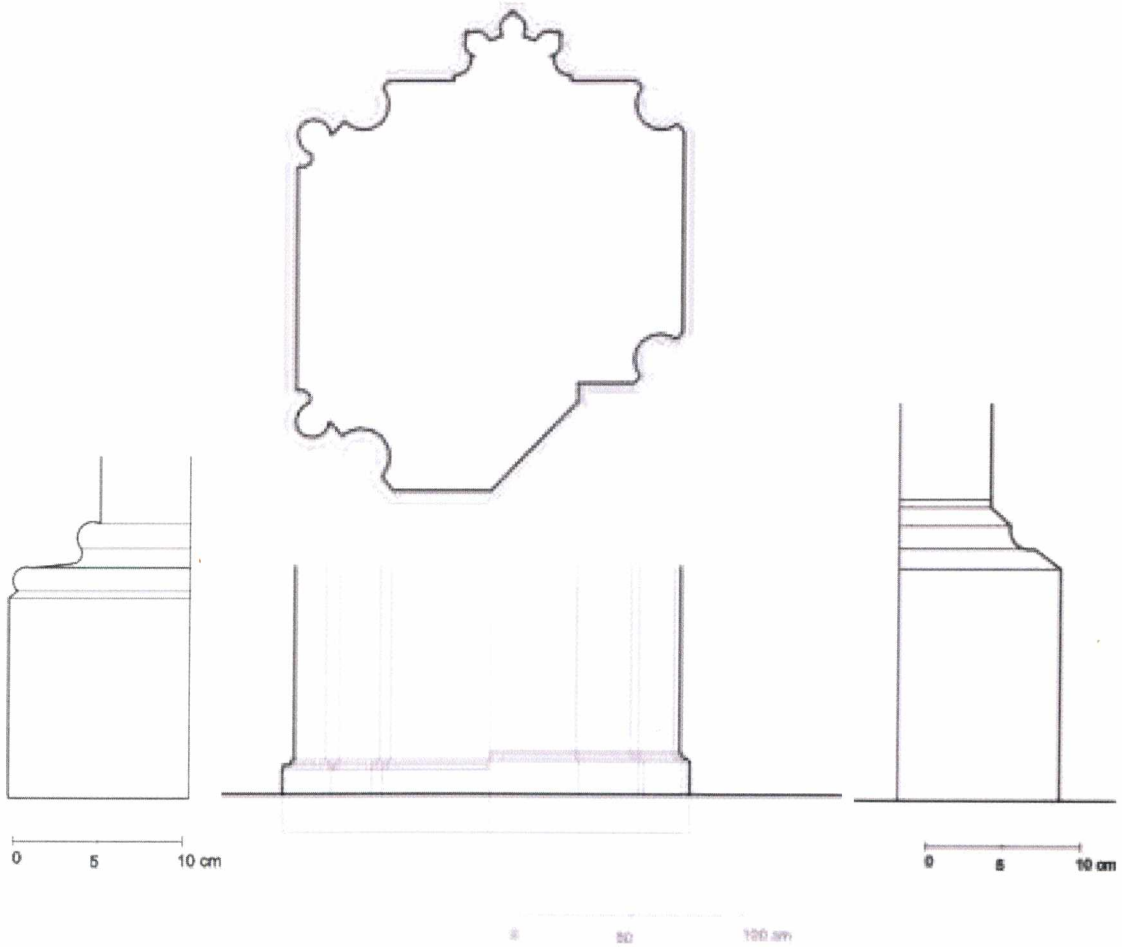

Filary międzynawowe od strony nawy bocznej posiadają wiązki służek schodzących na wspólną bazę. Służki filarów posiadają inny profil niż w ścianach naw bocznych - są cylindryczne z dodatkowym noskiem. Jest to profil zastosowany również w żebrach sklepiennych. Od strony nawy głównej filary są gładkie - nie ma tu służek ze względu na zmianę koncepcji w trakcie budowy i zastosowanie wsporników w górnej części ściany.

Bazy filarów międzynawowych mają profil złożony ze skosów połączonych wklęską, zastosowany już w filarze zachodnim. Cokoły zwiększają swoją wysokość w poszczególnych filarach - najwyższy jest wschodni - prawdopodobnie ze względu na obecny poziom posadzki - wznoszący się ku zachodowi.

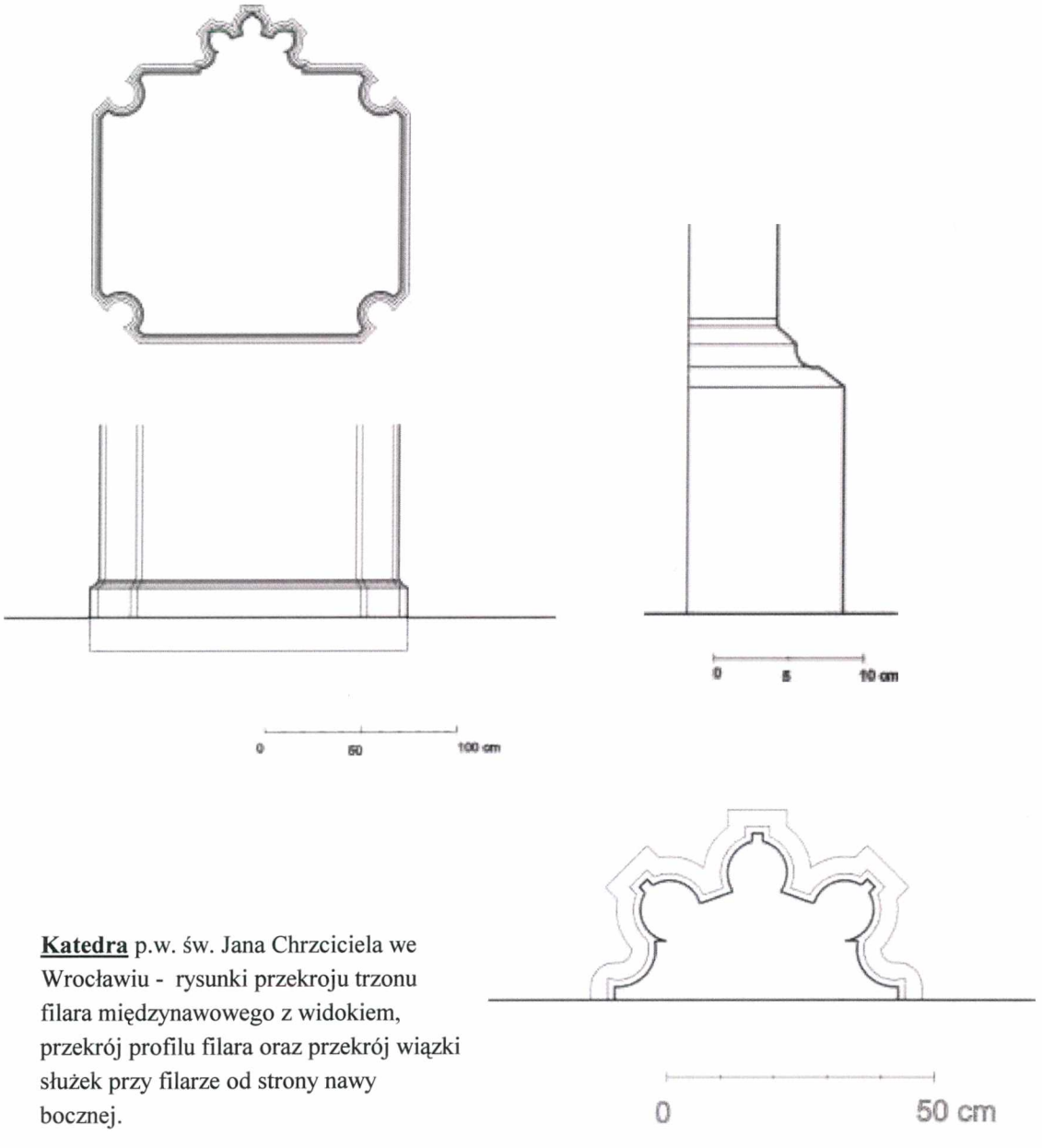

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - rysunki przekroju trzonu filara międzynawowego z widokiem, przekrój profilu filara oraz przekrój wiązki służek przy filarze od strony nawy bocznej.

Wszystkie trzony wiązek służek nawy południowej mają podobny przekrój poziomy, złożony z promieniście ułożonych form kolistych i form wklęsłych po bokach od strony ściany.

Wiązki służek posiadały część bazową z dwupoziomowym cokołem o profilowanej podstawie. Bazy mają trzy różne profile w zależności od występowania w określonej nawie oraz wysokie wieloboczne cokoły.

W przęśle wschodnim służka nawy północnej i południowej posiada część dolną złożoną z bazy i niewielkiego w tej chwili cokołu. Jego pierwotna wysokość ukryta została pod obecnym poziomem posadzki. Ze względu na wznoszenie się posadzki ku zachodowi służki zachodnie obydwu naw nie posiadają części dolnej i wyglądają na dużo niższe - różnica dochodzi do ok. 20 cm.

W nawie południowej pierwsza wschodnia wiązka służek posiada nieco odmienne profile. Szczególnie w części górnej widać różnicę w przekroju bazy i rodzaju kamienia, która się zbliża do profilu nawy północnej. W bazie zastosowano formy wałkowe, w profilu podstawy cokołu wklęskę i skos.

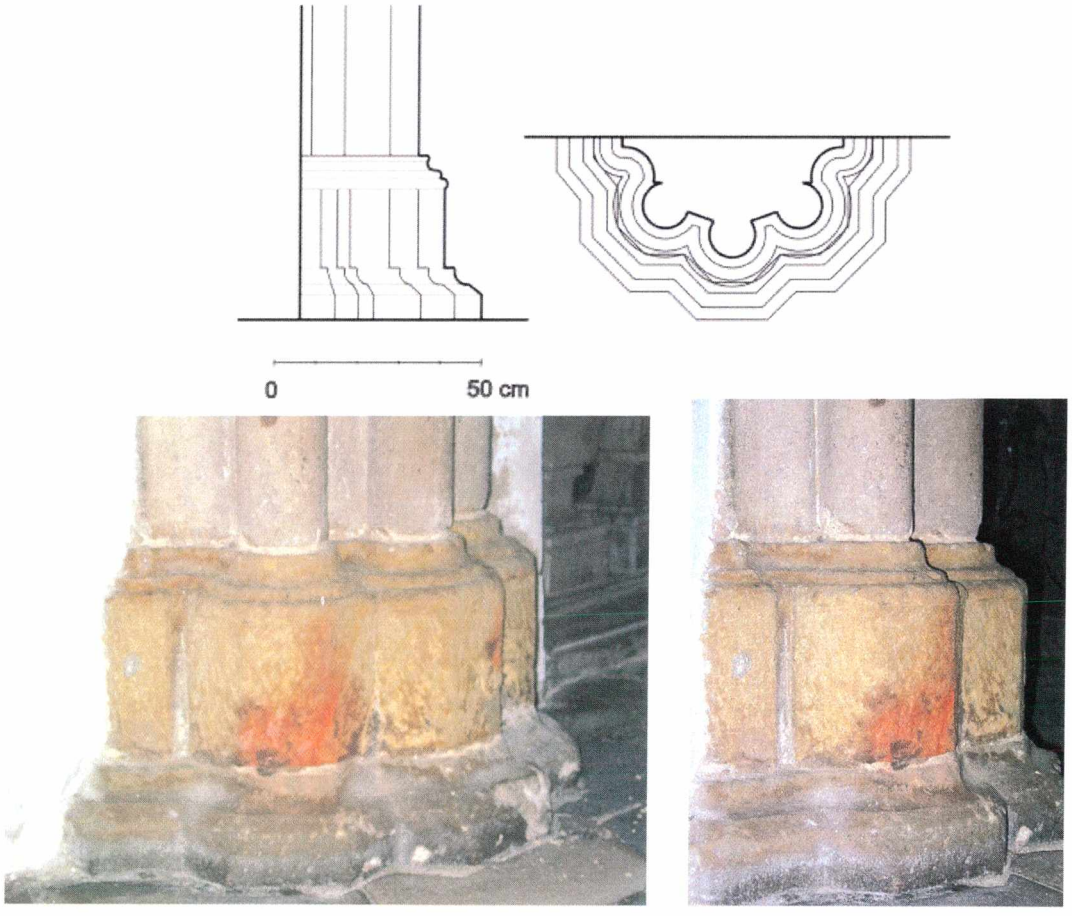

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - baza wschodnia nawy południowej, widoki i przekroje

Pięć pozostałych służek nawy południowej posiada podobne w formie bazy, różnią się one między sobą tylko stopniem zniszczenia (czasem znacznie zacierającym kształt profilu) i wysokością części dolnej, której "ubywa" w miarę umiejscowienia bardziej na zachód. Służka zachodnia posiada już tylko niepełną wysokość górnej części cokołu.

W profilu bazy wyraźnie widać zarys płaskiego talerza lekko wystającego poza obrys wielobocznego cokołu (ze względu na znaczne zniszczenia kamienia nie w każdej wiązce służek jest widoczny kształt profilu), profil podstawy tworzy wklęska i skos.

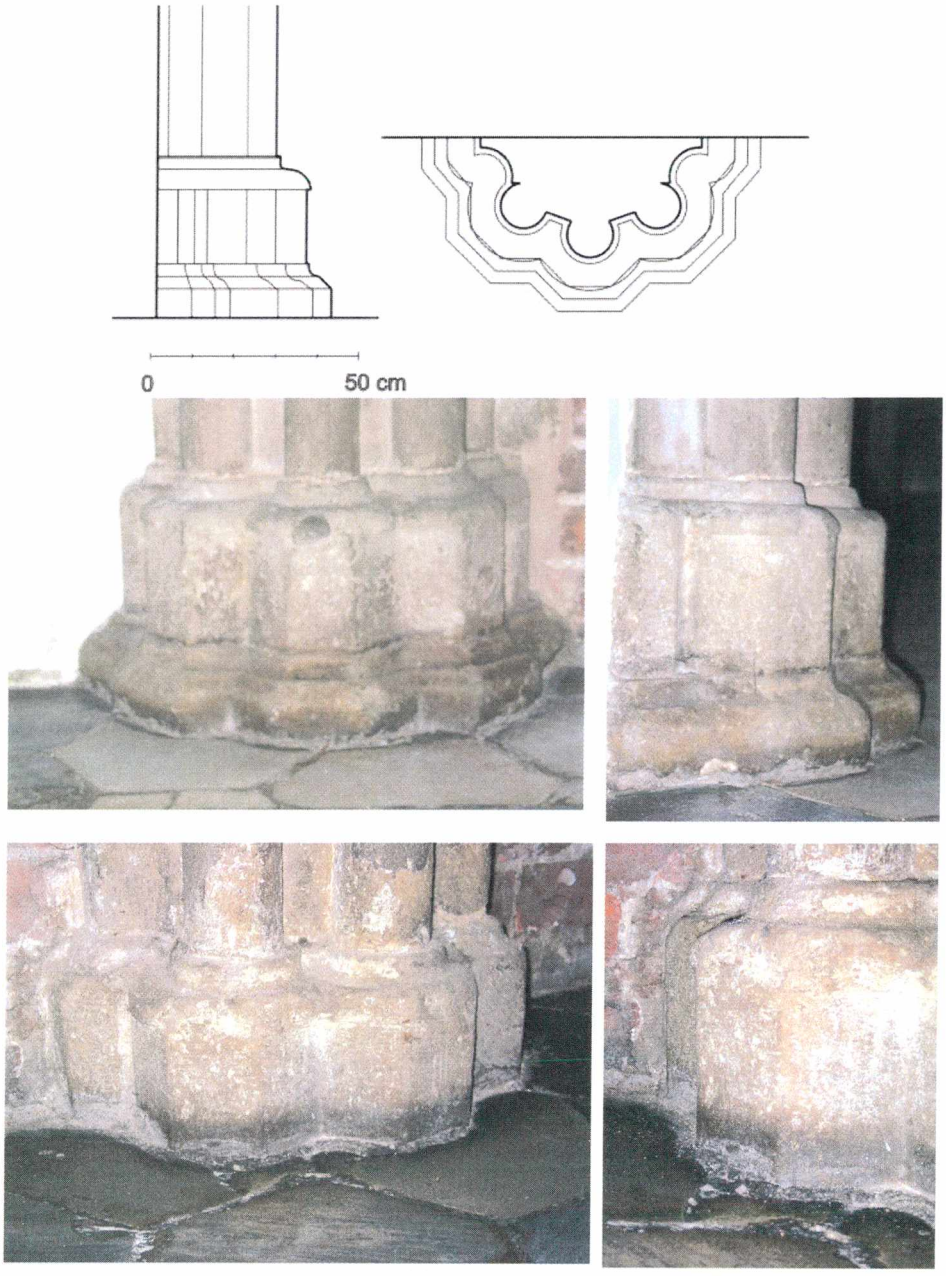

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - rysunki przekrojów służki drugiej od zachodu w nawie południowej oraz widoki na tę służkę i niżej na znacznie niższą służka zachodnią

Służki nawy północnej posiadają jednakowe formy baz, różnią się tylko wysokością cokołów - wschodni jest najwyższa, zachodni najniższa.

Zarówno profile bazy jak i podstawy mają podobne kształty - wałek i skos połączone wklęską. Tak jak we wszystkich wiązkach służek cokoły są wieloboczne.

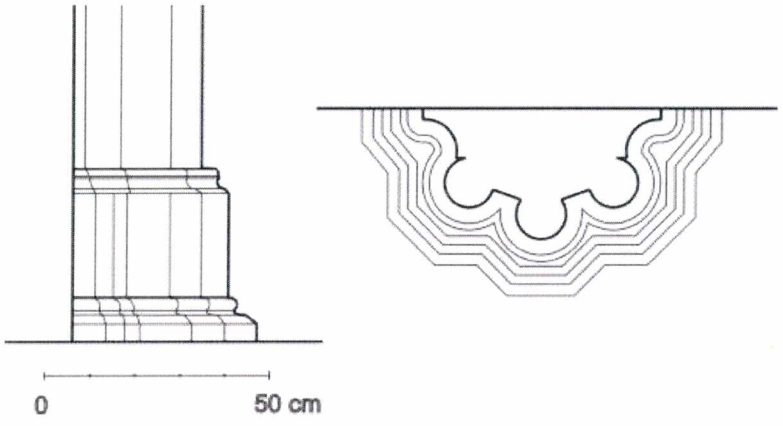

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - rysunki widoku i przekroju poziomego wschodniej wiązki służek nawy północnej i widoki na służkę wschodnią i zachodnią nawy północnej, różniące się wysokościami.

7.7.4 Okna

Elewacje południowa i północna korpusu posiadały (przed dostawieniem późniejszych kaplic i przedsionków) po siedem okien trójdzielnych w nawach bocznych i sześć większych, również trójdzielnych w nawie głównej - z czego wschodnie podwójnej szerokości, oświetlające podwójne przęsło pseudotranseptu.

Rozglifione kamienne ościeża okien były profilowane formami wałków i wklęsek, obecnie profile są dość różnorodne co może być wynikiem licznych renowacji neogotyckich.

Zachowały się dwa pierwotne, wewnętrzne ościeża nawy północnej w przęśle pierwszym i trzecim od zachodu. Posiadają formę wałka i dużej, głębokiej wklęski.

Pierwotnie okna posiadały kamienne maswerki z których pozostały tylko dwa - w piątym od zachodu oknie ściany północnej nawy głównej i trzecim od zachodu oknie w południowej nawie bocznej (Małachowicz, 2000, s. 60). W obydwu dominują proste formy trójliści i czteroliści.

W elewacji zachodniej okna były bardziej zróżnicowane: nad portalem największe pięciodzielne, a w jeszcze nieukończonych wieżach w dwóch kondygnacjach dolnych - trójdzielne, a wyżej dwudzielne.

Katedra p.w. św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu - u góry: jedno z dwóch zachowanych ościezy wewnętrznych pierwotnych okienz profilem wałkowym i wklęską oraz u dołu:z lewej widoczna dziś górna część okna piątego od zachodu nawy głównej oraz trzecie od zachodu w nawie południowej, jedyne pozostałe z zachowanym pierwotnym maswerkiem.

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA Biblioteka Główna (2)

INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI
WYDZIAŁU ARCHITEKTURY
POLITECHNIKI WROCŁAWSKIEJ

Architektura sakralna Śląska

z lat 1268 – 1320

KATALOG KOŚCIOŁÓW

Tom II część 2

Kościoły zakonu cystersów, dominikanów i franciszkanów

mgr inż. architekt Katarzyna Barczyńska

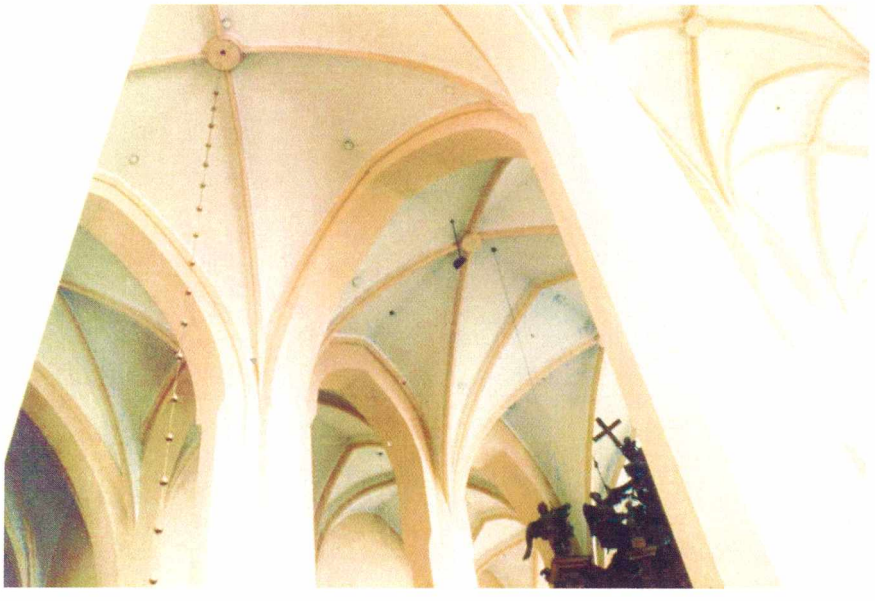

Praca doktorska

napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. architekta
Hanny Kozaczewskiej-Golasz

Wrocław, 2006 r.

Spis treści:

Kościoły Cysterskie 2

1 Henryków - kościół p.w. NMP i św. Jana Chrzciciela, dawny kościół klasztoru cystersów 3

2 Jemielnica – kościół p.w. Panny Marii i św. Jakuba, dawny kościół klasztoru cystersów 17

3 Kamieniec Ząbkowicki – kościół p.w. NM Panny, dawny kościół klasztoru cystersów 31

4 Lubiąż – kościół N.M. Panny, dawny kościół klasztoru cystersów 49

5 Trzebnica - kaplica św. Jadwigi przy dawnym kościele cysterek p.w. NM Panny i św. Bartłomieja 67

Kościoły Dominkańskie 86

6 Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej obecnie p.w. św. Marii Magdaleny 87

7 Wrocław – kościół dominikański p.w. św. Wojciecha 97

Kościoły Franciszkańskie 113

8 Brzeg - kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła 114

9 Lwówek Śląski - kościół franciszkanów 124

10 Żagań – kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła 138

Kościoły zostały przygotowane według schematu:

1. Wzmianki historyczne i dokumenty
2. Stan badań
3. Badania własne autorki
4. Rekonstrukcja budowli z trzeciej tercji XIII w. i początku XIV w.
5. Dalsze przebudowy w XIV w. i późniejsze do czasów obecnych.
6. Materiał i wymiary z czasu rekonstrukcji
7. Detal architektoniczny
8. Elementy sklepień
   - Żebra i zworniki
   - Sposób oparcia żeber na ścianach i filarach
     - służki schodzące do posadzki
     - służki podwieszone
     - wsporniki
     - żebra podcięte lub wtopione w filary
   - Okna
   - Portale

Kościoły Cysterskie

1 Henryków - kościół p.w. NMP i św. Jana Chrzciciela, dawny kościół klasztoru cystersów

Zabudowania klasztoru cysterskiego znajdują się w miasteczku Henryków, który leży przy drodze prowadzącej z Wrocławia przez Strzelin do Ziębic. Kiedyś klaustrum położone było nad starym korytem rzeki Oławy i oddzielone od osady. Dziś rzeka płynie bardziej na wschód poza klasztorem. Na teren dziedzińca kościelnego wjeżdża się przez bramę i długi podjazd, będący przedłużeniem osi głównej kościoła, czyli na wprost portalu wejściowego w elewacji zachodniej. Budynki klasztoru wzniesiono od strony południowej kościoła, przy korpusie i transepcie. Gotycka bryła kościoła uległa niedużym zmianom – do fasady zachodniej dostawiono wieżę, podwyższono dachy i przekształcono część okien.

Fot. 1, 2. Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – widok od zachodu z późniejszą wieżą z przyporami (pocz. XVI w.) i renesansowym hełmem oraz widok na północną elewacje korpusu – nawę główną i boczną
9.

1.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1222 r. uzyskanie przez Mikołaja - notariusza Henryka Brodatego - zgody na fundację klasztoru cystersów i uzyskanie oficjalnego patronatu przez linię dynastii piastowskiej panującej na Śląsku, poczynając od Henryka I (KH, s. 16,17, przyp. 18, s. 75)

1225 r. wydanie uchwały przez cysterską kapitułę generalną w sprawie założenia klasztoru (CDS, t. 3, s. 305)

1227 r. sprowadzenie do Henrykowa konwentu z opactwa lubiąskiego, składającego się z dziewięciu mnichów i opata Piotra (KH, s. 154, 309)

1228 r. zatwierdzenie przez księcia Henryka Brodatego wszystkich posiadłości na rzecz klasztoru (KH, s. 71-81, 248-249) i poświęcenie dwóch ołtarzy – N.M.Panny i św. Jana Chrzciciela (KH, s. 80, 249)

1239 r. przekazanie uposażenia przez fundatora na prace budowlane (KH s. 288-290, RS, nr 530)

1241 r. najazd Tatarów na ziemie śląskie, zniszczenie klasztoru i śmierć Henryka II – opiekuna opactwa (KH, s. 131, 290)

1277 i 1282 r. pierwsze wzmianki o pochówkach w kościele osób świeckich (KH, s. 311)

2 poł. XIII w. wymieniono budowniczego konwersa Gerharda „lapicida" (Łużyniecka, 1995, s. 85)

1.2 Stan badań

H. Lutsch (1903, s. 21-25 i 1889, Bd. 2, s. 80-90) jest autorem opisu historii klasztoru i jego architektury, głównie części wschodniej.

Prace autorów XIX i XX wiecznych opisują głównie wschodnią część świątyni: B. Patzaka (T. LII, 1918, s. 165-170), D. Freya (1938, s. 47-448), H. Tintelnota (1943, s. 281-284 i 1951, s. 51-54), M. Gębarowicza (1934, s. 51), Z. Świechowskiego (1955, s. 11, 17, 20, 25, 42-44 i , 1957, t. II, z. 2, s. 147-149). H. Dziurla (1967) - zajął się opracowaniem klasztoru i parku klasztornego.

M. Kutzner (1969, s. 36) budowę kościoła dzieli na kilka faz: 1. ściany chóru z obejściem i kaplicami wybudowane ok. 1 m ponad poziom ziemi i całość kaplic południowych - lata 1228-1241, 2. w latach 1241-1270 kontynuowano wznoszenie chóru z transeptem i pierwszym przęsłem korpusu, 3. **część zachodnią ze sklepieniami** na przełomie XIII i XIV w. Rozbudowę korpusu datuje na koniec XIII i 1 poł. XIV w., bez zmian w formie w porównaniu do chóru (kwadratowe przęsła, formy służek, układ skarp z łukami ukrytymi pod dachami naw bocznych – model cysterski z końca XIII w.). Jako nowości podkreślił 8-boczną formę filarów (wpływy austro-czeskie) i duże wielodzielne okno w fasadzie zachodniej. Kutzner podkreśla w całym kościele różne formy: kapiteli – 4 grupy chronologiczne, baz i cokołów – 3 grupy, konsol – 5 grup, żeber – 4 grupy. W zachodniej części nie zauważa zmian formalnych w stosunku do wschodniej: archaiczny plan przęsła zbliżony jest do kwadratu (np. II poł. XIII w. w Riddagshausen) oraz powtórzenie form służek chóru i transeptu (zachowane w zachodnich narożnikach nawy głównej). W trzech zachodnich przęsłach korpusu podkreśla zachowane cechy typowe dla świątyń cysterskich, tj. układ szkarpowania nawy głównej i łuki oporowe ukryte pod dachami naw bocznych - Burgundia koniec XII w. – Pontigny, po 1300 r. Niemcy – Chorin i Karlsheim (brak szkarp w części wschodniej i pierwszym przęśle korpusu – najstarszy schemat cysterski od poł. XII

w., w Niemczech nawet w końcu XIII w. w Riddagshausen i Loccum). Zauważył też obniżenie wysokości naw bocznych do tradycyjnego przekroju cysterskiego z końca XII w. (po 1300 r. typowe jedynie dla budowli czeskich i austriackich). Rozbudowę określa jako budowlę **mało samodzielną o przebrzmiałych wzorach.**

T. Kozaczewski (1989, Nr 22, Nr 11, s. 145) podaje fazy budowy kościoła –1. do najazdu Tatarów (1241 r.) wzniesiono całe kaplice i ściany prezbiterium halowego z obejściem, transeptu w pełnej wysokości (ten sam – późnoromański stopień rozwoju detalu dolnych i górnych elementów) i tylko część dolną filarów (głowice są już późniejsze, wczesnogotyckie), 2. do ok. poł. XIII w. odbudowa i przekrycie części wschodniej w zmienionej już koncepcji bazylikowej (nadbudowanie murów prezbiterium i transeptu) oraz pierwszego przęsła korpusu z filarem (widoczny styk różnych murów na poddaszu 1. przęsła nawy głównej), 3. stopniowe kończenie korpusu do końca XIII w. w podobnych formach detalu i ukł. bazylikowym podobnie jak prezbiterium, ale już konstrukcji gotyckiej z przyporami.

E. Łużyniecka (1995, s. 108-110 i 2002, s. 127-141) wskazuje dwie fazy wznoszenia wschodniej części świątyni, oddzielone od siebie kilkunastoletnią przerwą w budowie. W pierwszej – 1222-1241 - wzniesione miały być kaplice południowe o detalu masywnym i dekoracją ściśle z nim zespoloną. Następna faza, po najeździe Tatarów obejmuje wzniesienie dalszej części prezbiterium, ambitu, transeptu i części nawowej (nieco ponad jedno przęsło). Wszystkie one powstały z identycznego budulca w wiązaniu wendyjskim, lecz detal tu spotykany charakteryzuje się większą smukłością i dekoracją mocniej wyodrębnioną, jakby „przyklejoną" do podłoża. Od połowy XIII w. do początku XIV w. zmieniono projekt kościoła - prostokątne przęsła, wydłużenie prezbiterium i przekształcenie ambitu – po czym ukończono korpus, a po podniesieniu szczytów i ścian prezbiterium i nawy głównej wzniesiono sklepienia.

1.3 Badania własne autorki

Prace badawcze autorki objęły zestawienie dostępnego detalu, badania odsłoniętych na strychach pierwotnych murów i konstrukcji w obrębie korpusu nawowego.

Jak wykazują dotychczasowe badania (Kozaczewski, 1989, Nr 22, Nr 11, s. 148) w pierwszym etapie do roku 1241 powstała część wschodnia w niepełnej wysokości murów, z zarysem transeptu i pierwszego przęsła korpusu[1]. Po zarzuceniu koncepcji budowy

[1] W roku 1227 po przybyciu konwentu z Lubiąża do Henrykowa rozpoczęto budowę murowanego kościoła. Pierwotnie (już na początku 2 ćw. XIII w.) układ przestrzenny kościoła planowany był jako pseudohalowy. Tak zaprojektowana została i prawdopodobnie rozpoczęta wschodnia część kościoła. Bardzo wysokie obejście (w stosunku do pierwotnej wysokości prezbiterium) i zachowane, niewykorzystane wsporniki

prezbiterium z obejściem w układzie halowym (do 1241 r. – najazdu Tatarów) i podwyższeniu chóru, kontynuowano od początku 2 poł. XIII w. wznoszenie korpusu kościoła w układzie bazylikowym, o nawie głównej około dwukrotnie wyższej od naw bocznych.

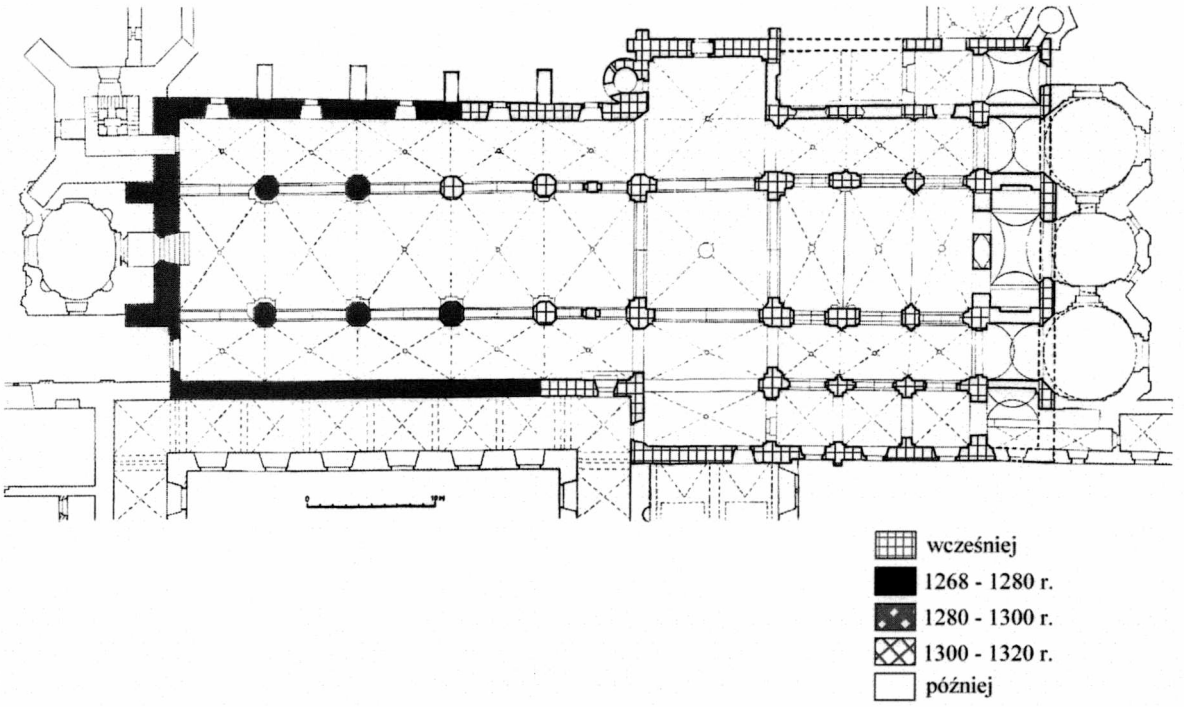

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – rzut przyziemia na wysokości okien z uwzględnieniem rozwarstwienia chronologicznego (rys. autorki wg. Kozaczewski, 1989).

Rozplanowanie i system konstrukcyjny całej świątyni pocysterskej w Henrykowie nie uległy większym zmianom w czasie późniejszych przekształceń. W drugiej połowie XIII w. do wcześniejszej części wschodniej dobudowana została dalsza część korpusu kościoła w układzie bazylikowym o proporcjach wysokości nawy głównej do bocznej 1 : 2.

Stan zachowania wnętrza z utrzymanym barokowym wnętrzem uniemożliwia zbadanie całości charakteru wnętrza i części detali z okresu gotyku. Pierwotne wnętrze można odczytać z takich elementów jak: zachowane widoczne żebra i częściowo zworniki oraz filary od strony naw bocznych z częścią bazową i głowicą. Pod dekoracją barokową nawy głównej być może zachowały się wiązki służek i wsporniki, w nawach bocznych same wsporniki. Wskazują na to dwie odkryte spod tynku zachodnie służki narożne nawy głównej, południowa z zachowanym wspornikiem.

umieszczone niżej niż obecne, wskazują na pierwotny zamiar wzniesienia wnętrz o zbliżonej wysokości. Jeszcze w trakcie budowy prezbiterium zmieniono koncepcję podwyższając mury nawy głównej i osadzając nowe wsporniki pod żebra (do dzisiaj istniejące). Tak pod koniec 1 poł. XIII w. powstała postać bazyliki części wschodniej kościoła klasztornego o dość nietypowych proporcjach (1 : 1,4) – z wysokimi, bardzo smukłymi nawami bocznymi przy prezbiterium (zamiast typowego obejścia) i wieńcem kaplic dookoła, obecnie wschodnie kaplice są przekształcone w kaplice barokowe, dwie północne nie istnieją i dwie są dostawione w późnym gotyku

Badania strychu nawy północnej pozwoliły na określenie stanu zachowania sklepień naw bocznych, które okazały się kamienne, i ścian nawy głównej. W drugim przęśle nawy północnej ściana północna nawy głównej posiada wyraźną granicę zmiany materiału: z cegły w wątku jednowozówkowym, z której wzniesiono całą część wschodnią, na kamień. W trakcie wykonywania tego przęsła korpusu prawdopodobnie zabrakło materiału, a prace kontynuowano używając do murowania łupków granitowych (prawdopodobnie z kamieniołomów strzelińskich). Widoczne na strychu, niewymiarowe i odpadowe cegły, którymi rozpoczęto wznoszenie tego przęsła, doprowadziły do zaburzenia wątku ściany oraz prawdopodobnie późniejszego jej popękania i zawalenia. Mimo to zdecydowano na zmianę materiału i z kamienia wzniesiono połowę ściany i okna drugiego przęsła od wschodu i całej reszty korpusu nawowego.

Nawy boczne przekryto sklepieniami kamiennymi, dla usztywnienia konstrukcji, stosując od północy przypory i łęki ukryte pod dachem nawy północnej, a od południa wzniesiono budynek klasztorny, który wzmocnił ściany północne.

Na strychu nawy bocznej, na zewnętrznej powierzchni północnej ściany nawy głównej widać częściowo zamurowane wnęki dolnych części okien oświetlających nawę główną. Pełna wysokość okien zrekonstruowana jest na przekroju poprzecznym. Tuż pod ościeżami okien widnieją wmurowane w ścianę wsporniki kamienne, podtrzymujące zapewne belki pierwotnego dachu pulpitowego nawy bocznej. Ściana północna nawy głównej posiada również w dwóch przęsłach wschodnich strzępia pomiędzy oknami. Są one prawdopodobnie śladami zamysłu pierwotnej konstrukcji naw ze skarpami i łukami oporowymi ponad dachami. Następne trzy przęsła posiadają już zmienioną wersję skarp z łukami poniżej dachów naw bocznych.

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – na zdjęciach kolejno: jeden ze wsporników na strychu nawy północnej, podtrzymujący pierwotna konstrukcję dachu oraz widok skarpy i łęku oporowego nawy głównej w 3,4 i 5 przęśle korpusu nawowego, od strony północnej.

W trakcie badań korony murów na strychu nawy głównej kościoła daje się zauważyć, nadbudowane w cegle, ściany nawy głównej kościoła w gotyckim wątku muru.

Prawdopodobnie w ostatniej fazie budowy – na przełomie XIII i XIV w. podniesiono szczyty, korony murów transeptu, prezbiterium i nawy głównej, a sklepienia nawy głównej korpusu nałożono wyżej niż początkowo zaplanowano.

Elewacja południowa kościoła została całkowicie wchłonięta i zasłonięta przez klasztor. Od strony wnętrza kościoła ściana nawy bocznej posiada przeróbki barokowe, zasłaniające charakter jej średniowiecznych elementów. Elewacja północna jest widoczna po licznych przeróbkach, z oknami krótszymi, bez maswerków okiennych, różnej konstrukcji przęseł wschodnich i zachodnich i podwyższonymi dachami nawy bocznej, której okna mają późniejszy półokrągły łuk. Strona zachodnia została zasłonięta w większości przez wieżę barokową z kruchtą wejściową, a wschodnia po podwyższeniu murów obejścia jeszcze w 1 poł. XIII w. posiada wyższe dachy. Całość w późniejszym okresie gotyku została przekryta wyższym, bardziej spadzistym dachem.

1.4 Rekonstrukcja kościoła w okresie 1270-1300

W trzeciej tercji XIII w. mury korpusu nawowego kościoła zostały ukończone i przekryto sklepieniami nawy boczne. Nawę główną zamknięto początkowo dachem, a po podwyższeniu murów zasklepiono, być może dopiero na przełomie XIII i XIV w.

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – widok na nawę główna i boczną północną - od zachodu na wschód.

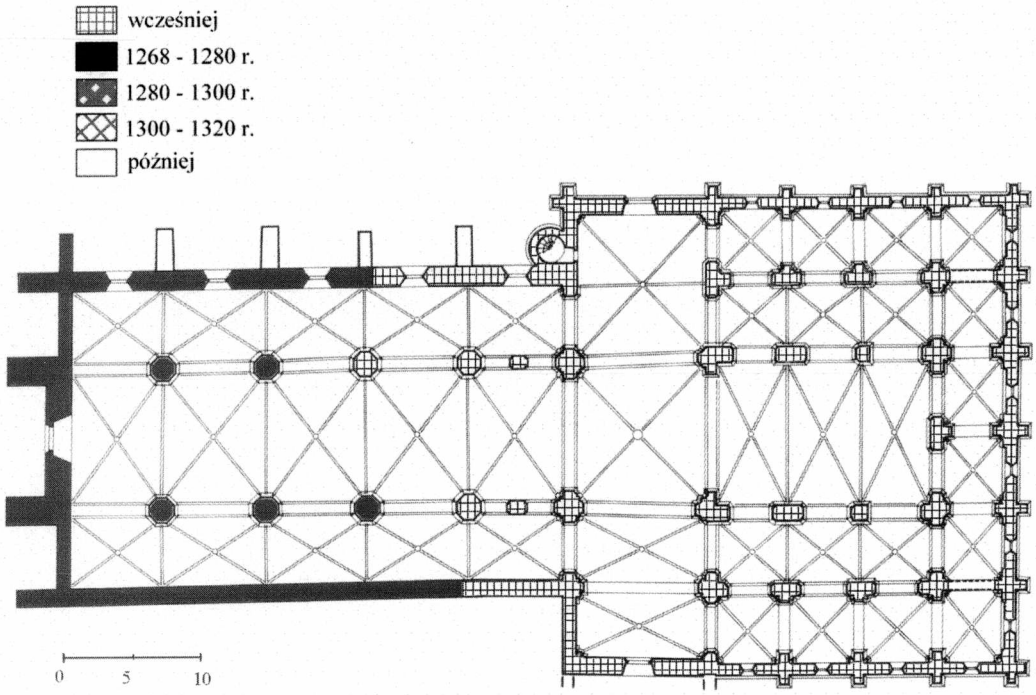

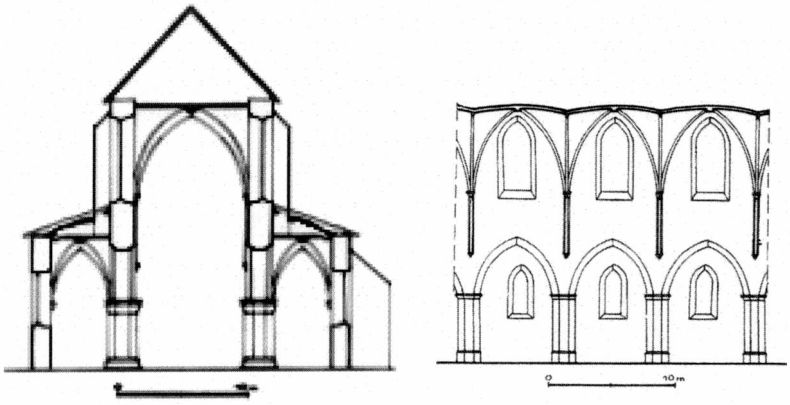

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – rekonstrukcja rzutu przyziemia i przekrojów poprzecznego i podłużnego przez nawę główną, zaczernione mury z w 4 ćw. i na przełomie XIII i XIV w (rys. autorki wg. Kozaczewski, 1989).

Przęsła naw bocznych i nawy głównej rozplanowane były na bazie prostokątów, których pola sklepienne przekryto sklepieniami krzyżowo-żebrowymi, z żebrami wspartymi prawdopodobnie na ceglanych służkach nadwieszonych i wspornikach.

Sklepienia nawy głównej opierały się na ośmiobocznych filarach i ścianach naw bocznych z przyporami na zewnątrz. Obecnie zachowały swój pierwotny kształt tylko części filarów od strony naw bocznych. Od strony nawy głównej zostały rozbudowane poprzez obudowanie formami barokowymi, łącznie ze służkami nadwieszonymi przykrytymi pilastrami. Żebra sklepienne naw bocznych oparte były z jednej strony o regularną część filara, z drugiej wsparte na ścianie na wspornikach zakrytych dziś wspornikami barokowymi. Arkady międzynawowe zachowały profilowanie widoczne od strony naw bocznych.

Jeszcze w 2 połowie XIII w. wszystkie odcinki murów kościoła zostały podwyższone przez nadmurowanie cegłą w układzie gotyckim: w prezbiterium i transepcie o ok. 1,0 m (tu

również podniesiono szczyty – zmieniono kąt nachylenia na ostrzejszy), w głównej nawie korpusu o ok. 1,3 m , w nawach bocznych o ok. 1,0 m.

Pierwotnie planowany był układ konstrukcyjny ze skarpami i łękami oporowymi nad dachami naw bocznych Ślady tych zamiarów są widoczne na strychu północnej nawy bocznej w postaci pozostawionych strzępi ceglanych w 2 pierwszych, wschodnich przęsłach ceglanego muru z wcześniejszej fazy budowy. Występują one pomiędzy zamurowanymi później dolnymi częściami okien nawy głównej.

Łęki nad nawami nie zostały założone w związku ze zmianą koncepcji konstrukcji i począwszy od trzeciego przęsła wzniesiono przypory w nawie głównej połączone pod dachem z przyporą naw bocznych, widoczne na zdjęciu obok.

Zrezygnowano z łęków i postawiono jedynie masywne ukośne skarpy, obecnie występujące tylko od strony północnej korpusu, strona południowa przyłączona jest ścianą nawy do klasztoru. Pomiędzy 3, 4 i 5 przęsłem naw północnej strony korpusu występują skarpy zarówno w części nawy głównej jak i w nawie bocznej (fot. 1 i 4.)

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – widok na dwa przęsła wschodnie korpusu od zewnątrz, po których następuje zmiana systemu na skarpowy bez łęków.

1.5 Przebudowy kościoła od XIV w. do czasów obecnych.

Bryła kościoła nie uległa większym zmianom od XIII w. Jeszcze w gotyku podniesiono szczyty i dachy całej świątyni, a do nawy południowej i południowego ramienia transeptu dobudowano budynki klasztorne. Od strony północno wschodniej dobudowano dwie gotyckie kaplice – Grobu Świętego z początku XVI w. (pierwotna, nie zachowana z początku XIV w.) i Świętego Krzyża, z datą na zworniku 1506. Budowy średniowieczne zostały zakończone wzniesieniem wieży przy zachodniej elewacji świątyni (Łużyniecka 2002, s. 133).

Do końca XVII w. kościół uległ przebudowie barokowej równolegle z powiększaniem obiektów cenobium. Dostawiono kaplice barokowe na wschodzie prezbiterium - Św. Trójcy, Św. Józefa i Św. Marii Magdaleny i przedsionek przy elewacji zachodniej. Wnętrze otrzymało nową postać barokową – część detalu ścian usunięto i pokryto formami barokowymi. Zachowały się oryginalne sklepienia z żebrami i zwornikami oraz dwie kaplice późnogotyckie (Łużyniecka, 2002, s. 135,136).

Kasacja klasztoru w 1810 r. zapoczątkowała rezydowanie w cenobium osób świeckich, a po drugiej wojnie światowej utworzono w jej murach szkołę rolniczą. Obecnie znajduje się tu Seminarium Duchowne.

1.6 Materiał i wymiary pierwotnej budowli

Ściany prezbiterium z ambitem i kaplicami, transept i pierwsze przęsło korpusu wzniesione zostały z cegły w **wątku wendyjskim**. Pozostała część korpusu ma **mury kamienne**, z łupków granitowych. Korony murów są nadbudowane cegłami w wątku gotyckim.

Sklepienia podobnie jak mury nie są z jednolitego materiału. W części wschodniej wymurowano je z cegły, w korpusie z kamienia granitowego (podobnego ściany tej części budowli). Na sklepieniu występują dekoracyjne pasy stiuku (późniejsze?) z formami liści na żebrach i guzków w polach sklepiennych.

Obecne wnętrze i elewacje pokryte są tynkami.

Przebudowa barokowa uniemożliwia określenie materiału detali architektonicznych, które znajdują się pod XVII w. otynkowanymi detalami i pilastrami. Odkryte częściowo z tynku zachodnie służki narożne korpusu i służki części wschodniej są z materiału ceramicznego, co może sugerować, iż pod barokowymi tynkami kryją się ceglane elementy konstrukcyjne sklepienia.

Główne wymiary budowli:

- wysokość / szerokość nawy głównej 18 / 7,85 m
- wysokość / szerokość nawy bocznej 8,9 / 4,15 m
- szerokość / wysokość wnętrza 19,65 / 18m
- długość korpusu nawowego 35,00 m
- grubość murów nawy głównej / bocznej 1,75 / 1,35 m

1.7 Detal architektoniczny

Obecnie prawie cały detal średniowieczny zasłonięty jest przez późniejsze nawarstwienia barokowe i trudny do odtworzenia jest dokładny, pierwotny gotycki obraz wnętrza. Najwięcej elementów trzynastowiecznych zachowało się w nawach bocznych zarówno wcześniejszego prezbiterium jak i korpusu nawowego z 2 poł. XIII w. Nawy główne zostały bardziej wyeksponowane w baroku, którego detal przykrył poprzednie formy.

1.7.1 Elementy sklepień

Żebro kamienne korpusu nawowego ma rozbudowany przekrój gruszkowy, analogiczny w formie do żeber transeptu i prezbiterium z obejściem. Obecnie pokryty jest w górnej części dekoracją stiukową na polach sklepiennych i żebrach.

Żebra, obecnie wsparte o pilastry barokowe, posiadały ceglane służki podwieszone oparte na wspornikach, podobnych jak wspornik zachowanej służki w południowo-zachodnim narożniku, nad obecną emporą.

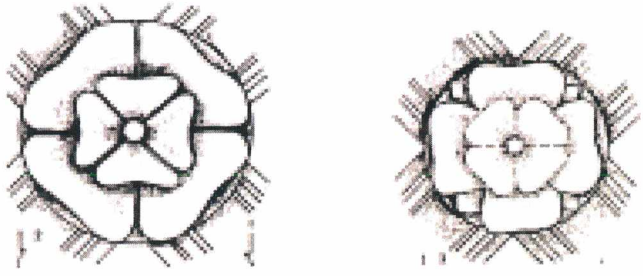

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – zworniki sklepienne w korpusie nawowym (Łużyniecka, 2002, s. 481).

Zworniki kamienne posiadają formę talerzową o gładkiej powierzchni lub z dekoracją roślinną, w postaci dwóch kwiatów o czterech płatkach - jeden nałożony na drugi, lub trzech czteropłatkowych kwiatach. Częściowo są zasłonięte przez nałożone, rozetowe ozdoby obecnie złocone.

Przekrój żebra w transepcie i nawach jest niemal identyczny, o formie 3 wałków połączonych wklęskami, o częściach wałkowych przy nasadzie ozdobionych dekoracja liściastą.

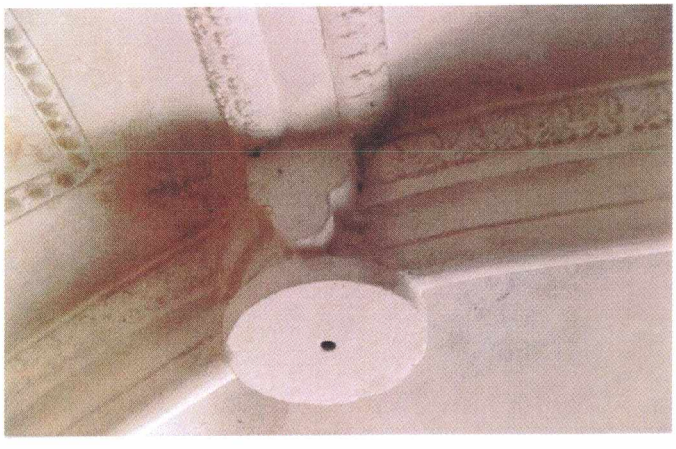

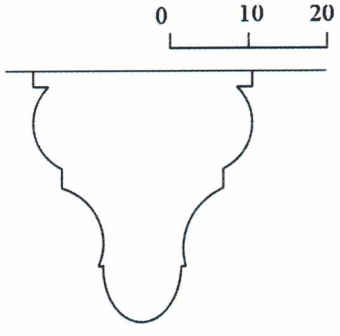

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – przekrój i widok żebra w korpusie nawowym, w nawie południowej na obecnej emp

1.7.2 Sposób oparcia żeber na filarach

Filar wzniesiono na planie 8 – boku (o boku ok. 0,9 m) z kamienną bazą i cokołem oraz częścią kapitelową obecnie otynkowaną, w większości filarów obudowaną w baroku od strony nawy głównej. Dwa wschodnie filary są wzniesione w cegle, pozostałe - otynkowane później są trudne w ocenie materiału.

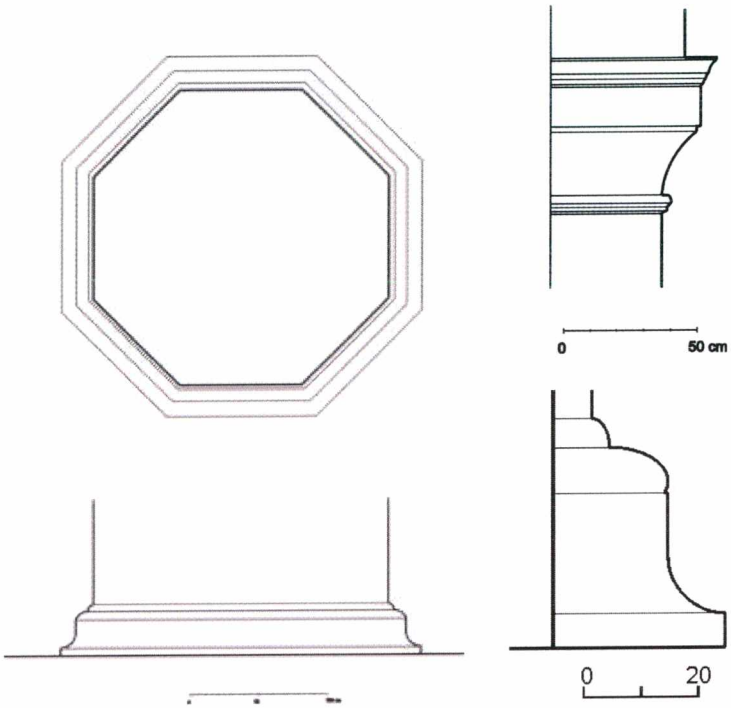

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny –filar wschodni z zachowanym profilem kapitelu oraz profil bazy.

Głowica filara zachowana jest w postaci gotyckiej tylko od strony naw bocznych - posiada formę kielichową z wysoką profilowaną płytą, na której opierają się arkady z żebrami.

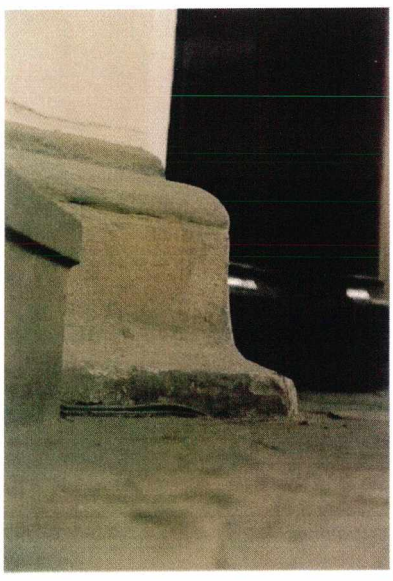

Kamienna baza filara nawowego posiada dwa spłaszczone wałki, nałożone na cokół o odwróconej formie kielichowej, opartej na dolnej płycie.

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – filar północno-wschodni od strony nawy bocznej z formą pierwotną w części kapitelowej.

Poł. Wrocł.

1.7.3 Sposób oparcia żeber na służkach podwieszonych ścian nawy głównej

Ceglane służki cylindryczne, podwieszone, oparte na pilastrach, występowały prawdopodobnie jako element wspierający żebro w całym systemie konstrukcyjnym nawy głównej, oparte na wspornikach o formie kielichowej. Dolne elementy tych służek są odsłonięte częściowo tylko w narożach zachodnich nawy głównej, w różnym stopniu zachowania. Można się spodziewać, że pod obecnymi pilastrami barokowymi istnieją analogiczne elementy, tworząc pionową artykulację ściany w postaci podwieszonych służek wspartych na wspornikach analogicznych do odkrytego narożnego południowo-zachodniego. Odkryto takie ceglane wsporniki służek (jeden zachowany w dobrym stanie) w narożach zachodnich korpusu.

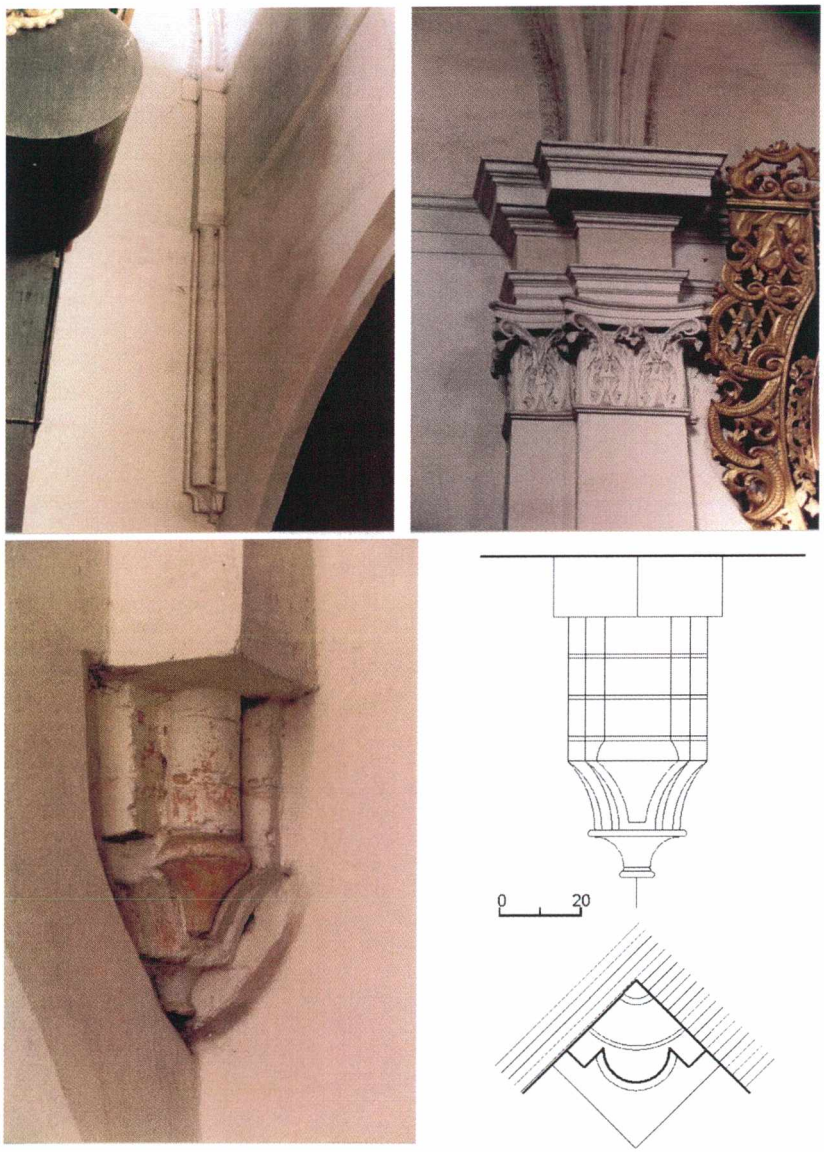

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – , od lewej - narożnik północno-zachodni korpusu z odsłoniętą delikatną ceglaną służką, obok: miejsce styku żeber sklepiennych z ceglaną służką, obecnie obudowane barokowym pilastrem,
niżej: widok wspornika służki zachowanego w południowo-zachodnim narożu oraz rysunek widoku i przekroju służki.

W nawach bocznych żebra opierały się na wspornikach, obecnie zniekształconych w okresie baroku.

1.7.4 Okna

Okna nawy głównej są ostrołukowe, ale nie posiadają smukłych gotyckich proporcji, ponieważ ich części dolne są częściowo zamurowane i schowane pod obecnymi daszkami naw bocznych. Maswerki nie zachowały się. Ościeża, pierwotnie rozglifione, po barokowej rozbudowie otrzymały dodatkowy uskok z dekoracją stiukową. Pierwotnie okna nawy głównej były wyższe i posiadały rozszerzające się ościeża (rys. przekrój). Obecnie są zamurowane w dolnej części w okresie baroku, kiedy podniesiono płaszczyznę dachu bocznego – zamurowania widoczne dziś na poddaszu. Okna bocznej południowej nawy są również przeróbkami barokowymi - obecnie zakończone są łukiem pełnym i nie posiadają maswerków.

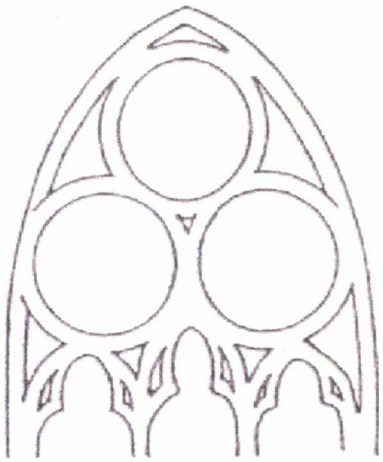

2

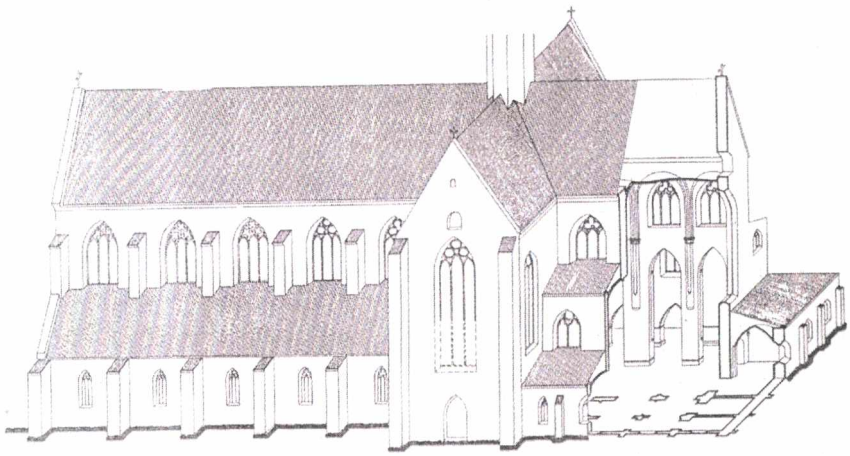

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – widok na okno nawy głównej od wnętrza oraz pierwotny maswerk okna - próba rekonstrukcji (szkic wg Łużyniecka 1995, s. 99), poniżej rekonstrukcja bryły kościoła (wg Kozaczewski, 1989)

1.7.5 Portal

Portal zachodni kamienny z ok. 1300 r. Ostrołukowy, zamknięty pierwotnie ażurową, profilowaną formą rzeźbiarską o kształcie trójliścia (dziś nie zachowana) opartą na dwóch niewielkich wsporniczkach na około 2/3 wysokości.

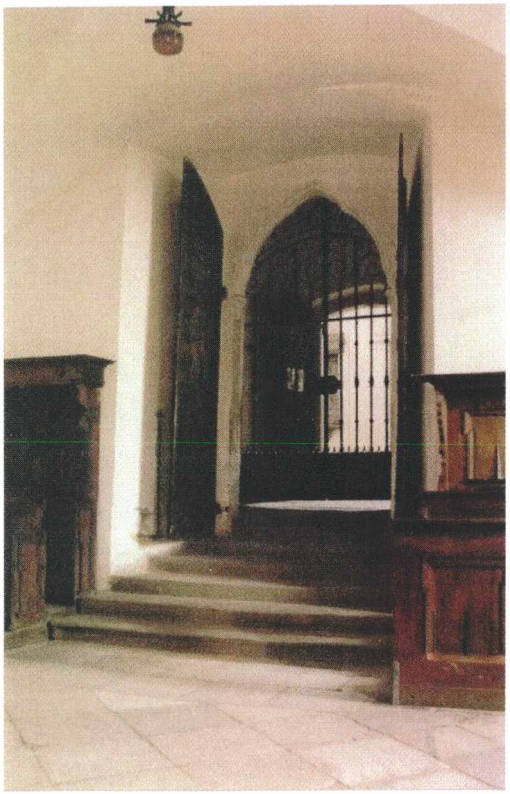

Ościeża rozglifione, drobno profilowane oparte na cokole kamiennym. Pomiędzy posadzką kościoła a poziomem portalu – kilka stopni kamiennych, które wyrównują obecną różnicę ok. 1,5 m pomiędzy wnętrzem kościoła a poziomem wejściowym, dziś trudnym do określenia.

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – portal zachodni kościoła obecnie w kruchcie wieży barokowej oraz niżej - widok na portal zachodni z wnętrza kruchty bez elementu trójliścia pokazanego obok na rekonstrukcji.

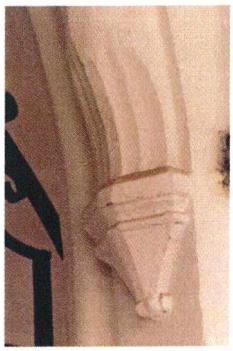

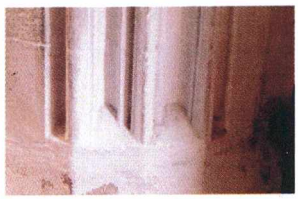

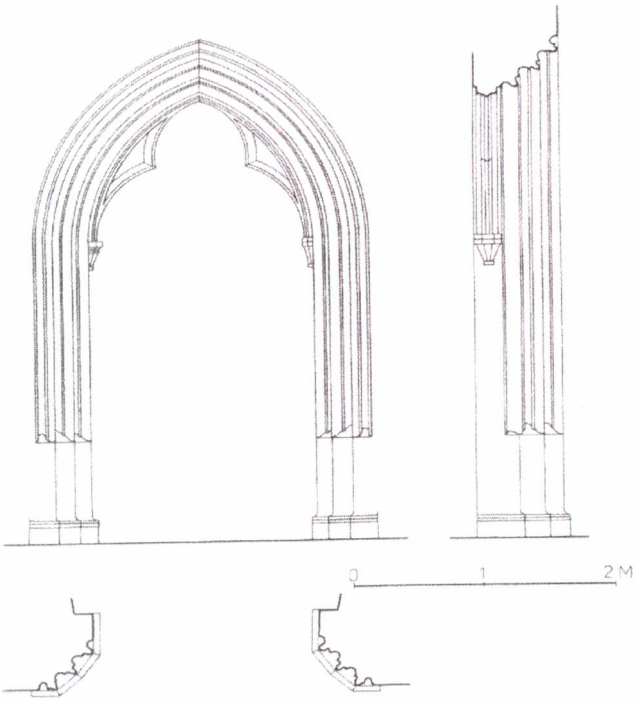

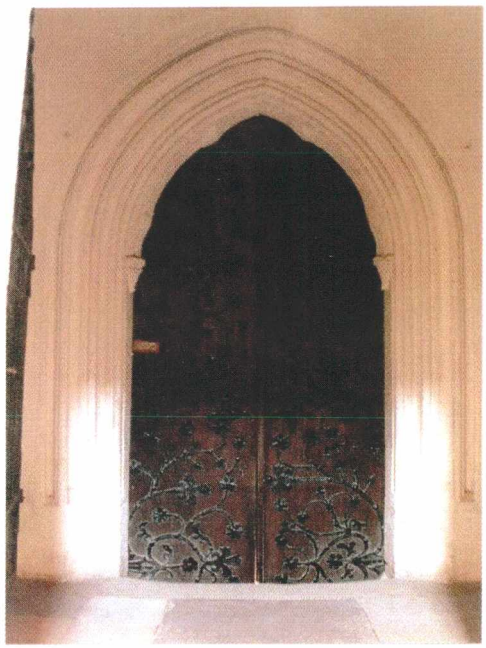

Henryków, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – rekonstrukcja portalu zachodniego (Kozaczewska-Golasz, 2002, ryc. 49)

2 Jemielnica – kościół p.w. Panny Marii i św. Jakuba, dawny kościół klasztoru cystersów

Obiekty klasztorne wraz z kościołem usytuowane są w centrum osady Jemielnica na północnym brzegu stawu powstałego ze spiętrzenia potoku Jemielnica. Osada położona jest w pobliżu drogi z Wrocławia do Opola, niedaleko miejscowości Strzelce Opolskie.

Bryła kościoła cysterskiego widoczna jest najlepiej od strony wschodniej – wielobocznie zamkniętego prezbiterium. Z zewnątrz nie jest widoczny podział świątyni na część gotycką i barokową, który wyraźnie zaznaczony jest w środku. Zabudowania klasztorne zostały wzniesione od strony południowej kościoła. Całe claustrum położone zostało niedaleko koryta rzeki, podobnie jak w innych śląskich klasztorach.

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – widok na kościół od południowego wschodu

2.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1280 r. podano wiadomość o fundacji i sprowadzeniu konwentu przez ks. Bolka Opolskiego, (Jongelini, 1640, s. 56, Sartorius, MDCC, s. 1123, Zimmermann, 1783-96, T II, s. 270)

1285 r. wymieniony proboszcz z Jemielnicy (SR 1906)

1286 r. wzmiankowano opactwo, (Weltzel, 1895, s. 9,10)

1289 r. wymieniono opata konwentu, (CDS VII/3, nr 2115, s. 130) a obecność zakonników i opata jemielnickiego Mikołaja potwierdza dokument opata lubiążskiego (Kutzner, 1969, s. 141, przyp. 144)

1292 r. zanotowano w klasztornych księgach śmierć pierwszego opata Germanusa (j.w.)

1297 r. wydano zarządzenie kapituły generalnej o wizytacji terenu pod nowy klasztor (Canivez, 1933-41, T III, s. 291, par. 20)

1298 r. wydano bullę protekcyjną i nadanie odpustu przez Bonifacego VIII, (CDS VII/3, nry II, V, s. 80; CDS VII/3, nr 2500, s. 259; CDS VII/3, nr 2491, s. 255)

1298, 1302 r. zatwierdzenie przez Bonifacego VIII przywilejów i 40 dni odpustu dla wspomożycieli budowy oraz wzmianka o klasztorze Panny Marii i św. Jakuba (patrona kościoła klasztornego, widocznie już istniejącego) (CDS II, nr III, s. 80CDS II, nr 6, , nr VI, s. 81-84, nr XV; CDS VII/3, nr 2501, s. 259; CDS XVI, nr 2697, s. 24).

2.2 Stan badań

Kościół wzmiankowali w swoich dziełach F.B. Wernher (Bd. 1-5, 1755-1766), C.F.E. Fischer, C.F. Stuckart (Bd. 1-3, 1819-1821).

Historię obiektu omówił **A. Weltzel** (15:1894, s. 135,144,151-153,160,168,184,191-194), korzystając z archiwaliów i dwu rękopisów kronikarskich.

H. Lutsch (Bd 4,1894), Weltzel (1895) i G. Dehio (Bd 2, 1906) opisali kościół, prezbiterium określili jako późnogotyckie.

E. Königer (1938) i H. Tintelnot (1951) datowali budowlę na XIV w., **G. Chmarzyński** (1959,T. 1-2, s. 367-406) na poł. XIV w., **KZSwP** (1968, z. 11) na przełom XIII i XIV w.

H. Grüger (22:1981, s. 50-61) początek budowy przypisał księciu opolskiemu Wojciechowi w 1361 r.

M. Kutzner (1969, s. 43-44, 88-90) opisał historię budowy obiektu, a na podstawie analizy detalu datował na lata 1297-1307. Wpływy morawskie zauważył w rzucie i proporcjach, a w formie osadzenia żeber - austriackie i czeskie. Zauważył brak cech typowych dla budownictwa cysterskiego, a analogie dostrzegł w Pisku, Kourimiu i kościele franciszkanów w Jihlawie.

M. Kutzner detale architektoniczne określa na 4 ćw. i 1 poł. XIV w.: smukłe szkarpy chóru sięgające okapu, z drobnymi uskokami – typu gzymsów kapnikowych (4 ćw. XIII w. –

1 poł. XIV w.), wydłużony kształt żeber gruszkowych z wyraźnym noskiem i wydatnej wklęsce (Śląsk i Czechy k. XIII w. – 1350r.), zworniki w formie klińców o profilu żeber, zakończone talerzami, słabo rozwinięte glify okien (Śląsk, przełom XIII i XIV w.),

Cechą mało charakterystyczną dla tradycji cysterskiej jest bogata rzeźba figuralna kościoła (geneza morawsko-austiacka), m.in. sposób podcięcia żeber i konsol, proste wycięcia arkad i filarów oraz krępe proporcje i prawie kwadratowe przęsło w nawie głównej.

J. Rajman (1995, s. 25) utrzymuje, że opactwo istniało już przed 1289 r. w 2. połowie XIII w., podczas gdy wieś istniała już od ok. wieku i posiadała strukturę parafialną (1285 r. – wymieniony proboszcz Jan Zdzisław – SR 1906), a teren był dobrze zasiedlony i zagospodarowany, z przewagą własności rycerskiej. W 1289 r. odnotowano obecność opata Jana Mikołaja (zwanego Germanusem) na zjeździe opatów w Lubiążu (SR 2115), a w 1292 r. zapisano zgon Germanusa, identyfikowanego przez historyków z opatem Mikołajem. Jest to praca typowo historyczna, nie porusza tematu architektury budowli.

Dzieje kościoła i klasztoru opisuje **E. Łużyniecka** (1998, s. 157-175) określając powstanie opactwa (filia opactwa w Rudach z 1255 r.) przed 1289 r., a początek budowy kościoła na przełom wieków XIII i XIV. Podkreśla wyraźnie szczególne rozplanowanie prezbiterium, nie nawiązujące do planów grupy kościołów filiacji lubiąskiej.

Badania **A. Andrzejewskiego, L. Kajzera i J. Pietrzaka** z lat 1992-1995 (2000, s 162-167 i 1998, s. 167-178) o charakterze archeologiczno-architektonicznym, ograniczyły się do zewnętrznej części kościoła. W wykopach partii fundamentowej potwierdzono obecność dwóch różnych murów na styku prezbiterium i korpusu nawy północnej oraz pozostałości przypory krzyżowej pierwotnego narożnika kościoła. Od wschodu, w narożniku nawy głównej prezbiterium i nawy południowej odkryto następny styk murów, wskazujący na późniejsze dostawienie nawy południowej do pierwotnego muru prezbiterium.

Odnaleziono także pierwotne względem murów kościoła (pod fundamentami) szczątki pochówków, wskazujące na istnienie w tym miejscu cmentarzyska, prawdopodobnie przy wcześniejszej świątyni.

Autorzy wskazują na dwufazową budowę części gotyckiej świątyni: 1. wielobocznie zamknięte prezbiterium i 2. nawy boczne zamknięte również wielobocznie, co wg autorów wskazuje na odejście od schematów architektury cysterskiej i późnośredniowieczną realizację warsztatu miejskiego, prawdopodobnie z fundacji księcia strzeleckiego Alberta-Wojciecha w 3 ćwierci XIV w. (akt z 1361 r. – Grüger, 22:1981, s. 56).

2.3 Badania własne autorki

W dotychczasowych badaniach kościoła nie zwrócono do tej pory uwagi na sposób uformowania filarów. Nie posiadają one części głowicowej ani bazy i pozbawione są jakichkolwiek profilowań arkady, jedynie sfazowane krawędzie. Sposób „wycięcia" arkad w masywnej ścianie, jak też nieregularność szerokości trzech zachodnich przęseł w stosunku do przęseł chóru, daje możliwość przyjęcia pierwotnej postaci kościoła jako jednonawowego. Być może - pierwotnego kościoła parafialnego, o trudnej do ustalenia dacie powstania - wzmianka o proboszczu z Jemielnicy zachowała się dopiero z 1280 r. Niestety brak badań fundamentów wewnątrz kościoła nie pozwala na dogłębna analizę chronologii wznoszenia murów świątyni[2].

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – rzut stanu obecnego na wysokości okien z zaznaczeniem ciemniejszą szafurą stanu istniejącego na początku XIV w.

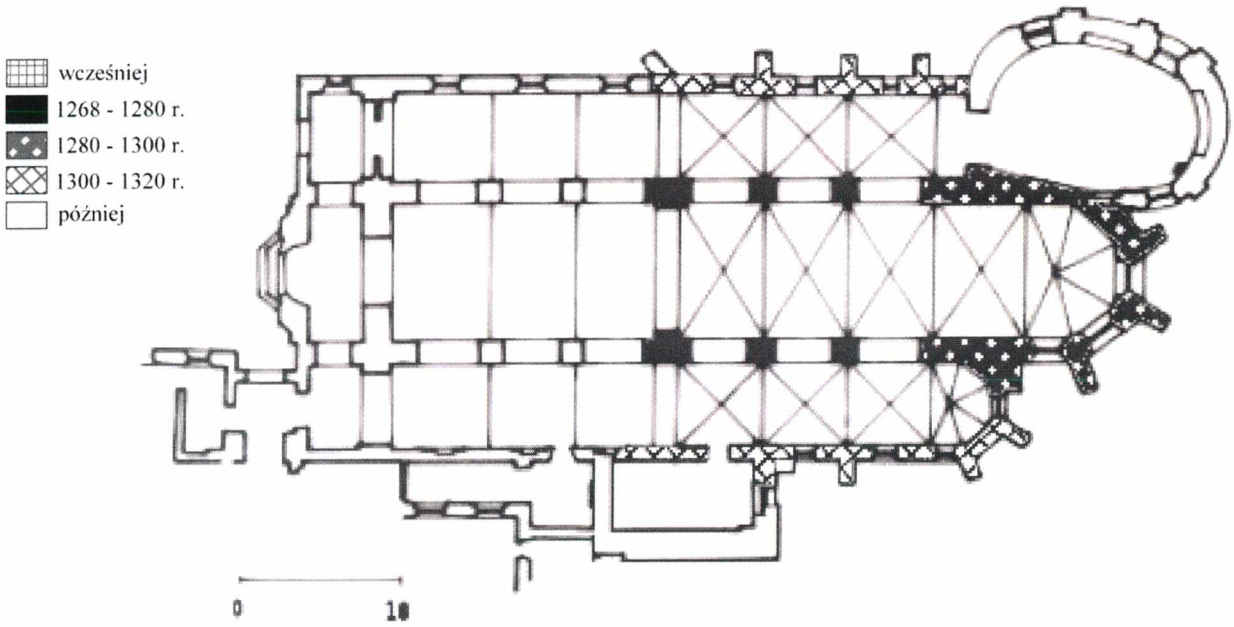

[2] Podczas ostatniego remontu ok. 2004 r. Posadzka prezbiterium została zalana warstwa betonu, co nie daje nam okazji na przyszłe określenie pierwotnego rozplanowania prezbiterium przy pierwotnym założeniu jednonawowym kościoła.

Wniosek o niejednorodnym chronologicznie planie części gotyckiej najszerzej ukazują badania archeologiczne z lat 1992-1995 (A. Andrzejewski, L. Kajzer i J. Pietrzak, 2000, s 162-167 i 1998, s. 167-178). Przede wszystkim podważyły dotychczasową tezę o równoczesnej budowie całego trójnawowego chóru oraz udowodniły wtórne wzniesienie wielobocznego zakończenia w stosunku do pochówków cmentarza i, wg autorki, pierwotnego kościoła jednonawowego. Wyniki tych badań dały całkiem nowy obraz kształtowania się świątyni w XIII i początku XIV w.

Na podstawie powyższych faktów można wysnuć hipotezę o etapach wznoszenia świątyni w Jemielnicy: 1. trzy przęsła lub wnętrze salowe (obecne przekrycie nie posiada żeber, tylko sklepienie krzyżowe wzniesione w baroku po pożarze, być może istniało wcześniejsze, lecz nie ma po nim śladów); 2. dłuższe przęsło wschodnie i wieloboczne zamknięcie, mające zachowane do dziś sklepienie krzyżowo-żebrowe z detalami architektonicznymi. Bardzo prawdopodobne jest podwyższenie murów pierwotnej budowli i osadzenie w nich okien wyższych dla powiększonego kościoła. Po wzniesieniu naw bocznych dolne części okien mogły zostać zamurowane (rys. przekr. podł.).

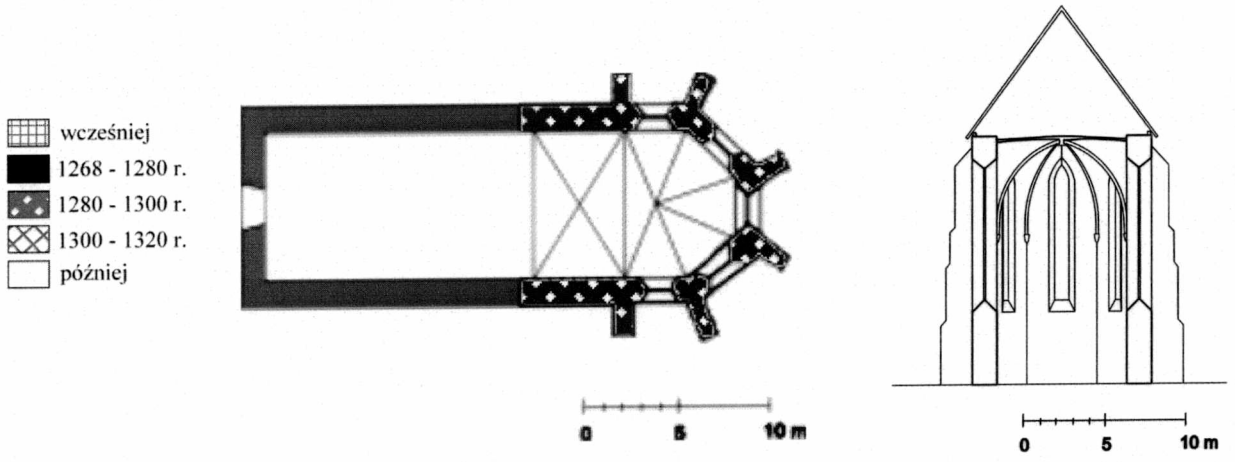

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – rekonstrukcja z 4 ćw. XIII w. , z wcześniejszym jednonawowym korpusem kościoła i dobudowanym nowym prezbiterium z wielobocznym zamknięciem oraz przekrój poprzeczny przez nawę główną prezbiterium przed dostawieniem naw bocznych.

Badania autorki i zachowane dokumenty z tego okresu wskazują na to, iż cystersi zostali sprowadzeni w 1280 r. przez księcia Bolka Opolskiego do zastanego kościoła parafialnego w Jemielnicy. Pierwsze środki fundacyjne mogły zostać przeznaczone na powiększenie prezbiterium świątyni, co zapewne było niezbędne dla odprawiania obrzędów liturgicznych małego nawet zgromadzenia. Przy niewielkiej liczbie braci możliwe było korzystanie wspólne z kościoła – zakonników i parafian. Powiększająca się liczba zakonników, a być może głównie parafian, mogła wpłynąć na decyzję powiększenia części nawowej kościoła i dostawienie naw bocznych na przełomie wieków XIII i XIV.

Trzecim etapem budowy było wzniesienie, prawdopodobnie na przełomie XIII i XIV w., naw bocznych do stojącej świątyni jednonawowej z rozbudowanym już od wschodu prezbiterium (podobnie datuje detal – na przełom wieków M. Kutzner, 1968) i w efekcie utworzenie kościoła w układzie bazylikowym – o istniejącej już, wyższej nawie głównej i niższych bocznych zakończonych wielobocznie. Zachodnią ścianę tego etapu kościoła wyznacza fundament przypory krzyżowej odsłoniętej w trakcie ostatnich badań w latach 1992-95 (A. Andrzejewski, L. Kajzer i J. Pietrzak, 2000, s 162-167 i 1998, s. 167-178) w północno-wschodnim narożniku naw oraz szeroka arkada w połowie długości dzisiejszego kościoła.

Detal sklepień naw bocznych i chóru (żebra i wsporniki) wskazuje na niezbyt długi okres przerwy w budowie i bliższy jest wzorom z końca XIII w. Słabe warunki ekonomiczne klasztoru wskazywałyby również na możliwość właśnie takiej cząstkowej rozbudowy świątyni, małymi kroczkami w miarę potrzeb i rozrastania niedużego początkowo zgromadzenia mnichów.

W związku z ostatnimi pracami archeologicznymi (A. Andrzejewski, L. Kajzer i J. Pietrzak, 2000, s 162-167 i 1998, s. 167-178) i badaniami autorki możemy być pewni, że kościół nie był planowany jako trójnawowe założenie bazylikowe i dotychczasowe porównania badaczy i wysunięte analogie z podobnymi założeniami architektury cysterskiej jak też świeckiej sąsiednich ziem nie zostały wzięte pod uwagę przy analizie.

2.4 Rekonstrukcja kościoła z 4. ćwierci XIII i początku XIV w.

Część gotycka obecnej postaci kościoła klasztornego cystersów w Jemielnicy, wznoszona od ostatniej ćwierci XIII w. (po objęciu przez mnichówzastanego kościoła parafialnego), została zakończona na początku XIV w. jako budowla trójnawowa o układzie bazylikowym, zamknięta ścianą od zachodu i wsparta przyporami krzyżowymi. Jak badania wykazały nawy boczne zostały dostawione do jednonawowego kościoła z dobudowanym większym prezbiterium (jako kolejną rozbudową).

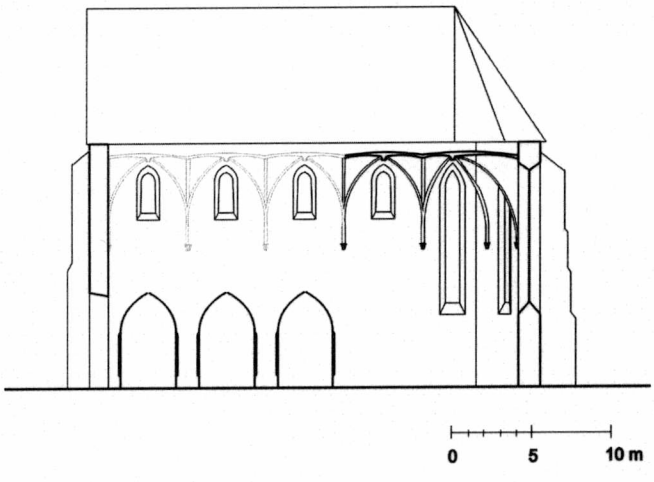

Rys. 1. Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – rekonstrukcja przekroju podłużnego przez pierwotny korpus z „wyciętymi" arkadami i dobudowanym nowym prezbiterium – złożonym z jednego przęsła i zakończenia wielobocznego

Nawa główna podzielona była na cztery prostokątne niejednorodne szerokością przęsła, nawy boczne na trzy zbliżone planem do kwadratu i wszystkie zakończone były

wielobokiem. Do naszych czasów przetrwało tylko jedno przęsło sklepienia wschodniego i w wielobocznego zamknięcia prezbiterium. Trzy pozostałe przęsła nawy głównej prawdopodobnie zostały odbudowane w okresie nowożytnym, po kolejnym pożarze, jako krzyżowe bez żeber. Pierwotne są również po trzy sklepienia krzyżowo-żebrowe naw bocznych i jedno zachowane zakończenie wieloboczne nawy południowej. Zakończenie nawy północnej zostało usunięte wraz z dwoma żebrami i dostawiono do niego w baroku owalną kaplicę wysuniętą mocno na wschód.

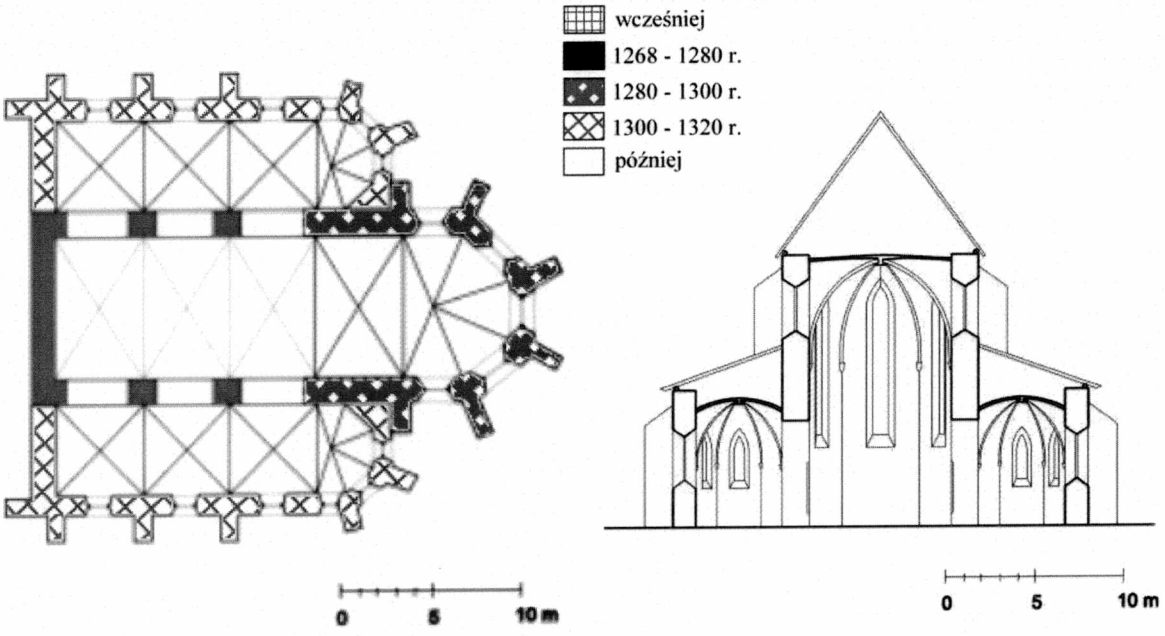

Rys. 2. Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – rekonstrukcja rzutu części prezbiterialnej z końca XIII w. i początku XIV w. oraz rekonstrukcja przekroju poprzecznego przez pierwotny kościół jednonawowy i dobudowane nawy boczne.

Ściany nawy środkowej posiadają podział poziomy trójstrefowy: w dolnej części muru występują niskie, ostrołukowe arkady prowadzące do naw bocznych (wycięte wtórnie w tkance muru), powyżej pas gładkiej ściany, a w części górnej - okna - ponad dachami naw bocznych. W zachowanych sklepieniach wschodnich nawy głównej żebra opierają się na wspornikach.

Elewacje opięte były przyporami od północy, wschodu i częściowo od południa do miejsca połączenia z klasztorem. Obecnie w związku z budową kaplicy północnej, nawa północna nie posiada przypór.

2.5 Materiał i wymiary

Kościół gotycki wzniesiony został w przeważającej części z kamieni łamanych różnej wielkości, wznoszonych w nierównych warstwach, ze ścianą zachodnią zamykającą prezbiterium, ułożoną z cegieł palcówek w wątku gotyckim. Fundamenty wymurowane z kamienia łamanego na zaprawie wapiennej. Obecnie otynkowany.

Detal architektoniczny - żebra zworniki, wsporniki, maswerki okien wyciosano z ciosów piaskowcowych. Obecnie malowane.

Główne wymiary budowli:

- wysokość nawy głównej - 15,07 m (do sklepienia),
- szerokość nawy głównej - 7,94 m,
- wysokość nawy bocznej - 6, 96 m (do sklepienia),
- szerokość nawy bocznej - 4,85 m,
- szerokość wnętrza - 20, 77 m ,
- grubość murów nawy głównej - ok. 1,60 m ,
- grubość murów nawy bocznej - ok. 1,20 m ,

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba - widok na nawę północną i południowa prezbiterium.

2.6 Przebudowy kościoła od początków XIV w, do czasów obecnych

Na początku XIV w. stała już postać bazylikowa gotyckiej części kościoła, do której w drugiej połowie XIV w., przy południowej części wzniesiono wschodnie skrzydło klasztorne. W wewnętrznym licu ściany zachował się dwuramienny portal prowadzący do zakrystii i okienko pierwotnie oświetlające ją z zewnątrz (zamurowane w pasze sklepiennej w okresie baroku).

Prace budowlane przy klasztorze trwały od około połowy XIV w. (Rajman, 1995, s. 31), a liczne zniszczenia zarówno kościoła jak i klasztoru wiązały się z podejmowanymi kolejno remontami i odbudowami: w 1428 r. – najazd Husytów i kolejna konsekracja w 1447 r. p.w. Wszystkich Świętych, pożar w 1617 i 1628 r. kościoła i biblioteki klasztornej- remont. (Łużyniecka, 2002, s. 185).

Rozbudowa barokowa kościoła i również klasztoru rozpoczęta została od wzniesienia w 1714 r. kaplicy św. Józefa na planie elipsy i zakończona ok. 1740 r. Zburzono wówczas zachodnia ścianę gotyckiego prezbiterium i dostawiono od zachodniej strony korpus trójnawowy w układzie bazylikowym powtarzający główne proporcje części wschodniej. Wtedy też zasklepiono trzy zachodnie przęsła prezbiterium sklepieniem krzyżowym bez żeber wsparte na dekoracji wolutowej. Od strony zachodniej korpusu nawowego wzniesiono równocześnie jednoprzęsłową część wieżową.

Kościół posiada bogate wyposażenie barokowe w ołtarze, przedstawienia sakralne na płótnach oraz stalle i organy na emporze zachodniej wzniesionej w 2. ćw. XVIII w.

W okresie baroku, równolegle z rozbudową kościoła wznoszono nowe budynki klasztorne przylegające do części zachodniej kościoła. (Łużyniecka, 2002, s. 185-191)

Po sekularyzacji klasztoru kościół stał się kościołem parafialnym, a zabudowania klasztorne przekształcono na urząd sądowy i depozytowy oraz plebanię.

2.7 Detal architektoniczny

2.7.1 Nawa główna

Na zachowane elementy detalu architektonicznego kościoła w części gotyckiej składają się detale kamienne sklepień (żebra, zworniki, wsporniki) i obramienia maswerków okien. Zworniki mają formę talerzową i w nawie głównej są zupełnie gładkie, bez dekoracji. Odchodzące od nich żebra mają profil gruszkowy z noskiem i opierają się na wspornikach.

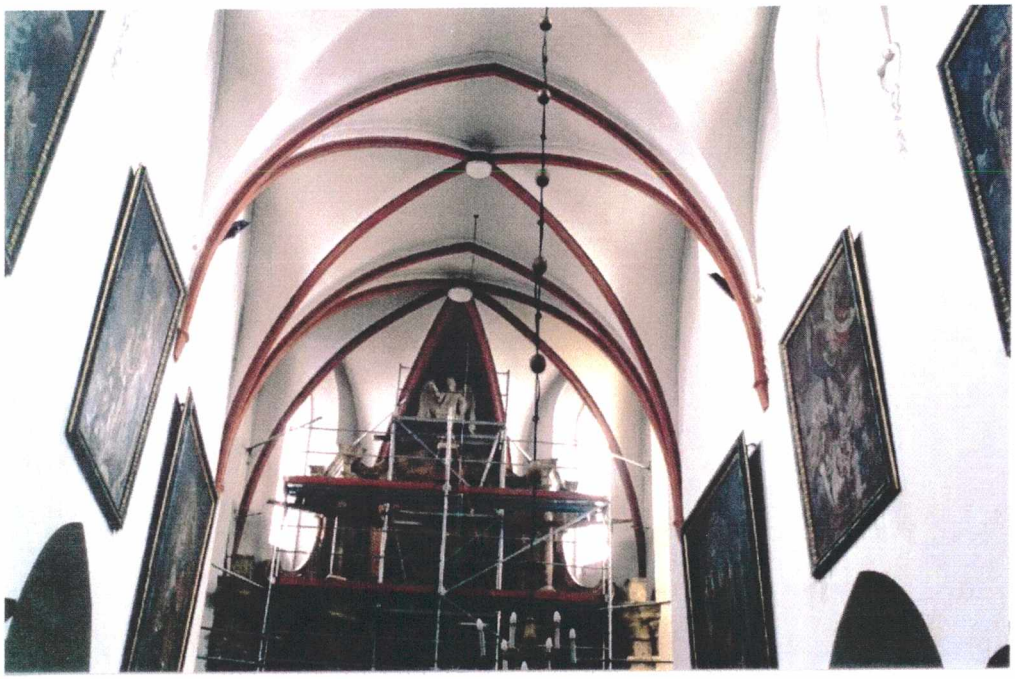

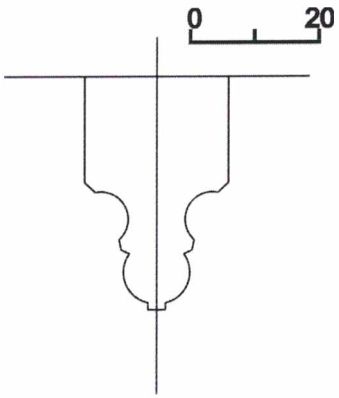

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – widok sklepienia z pierwotnymi żebrami wschodniego przęsła i zakończenia wielobocznego nawy głównej prezbiterium i zwornik nawy głównej, na rys. przekrój żebra nawy głównej.

Wsporniki żeber nawy głównej mają w przekroju kształt części wieloboku, są lekko spłaszczone w porównaniu ze wspornikami naw bocznych, nie posiadają identycznych form – niektóre są lekko zaokrąglone w części dolnej, inne prawie płaskie.

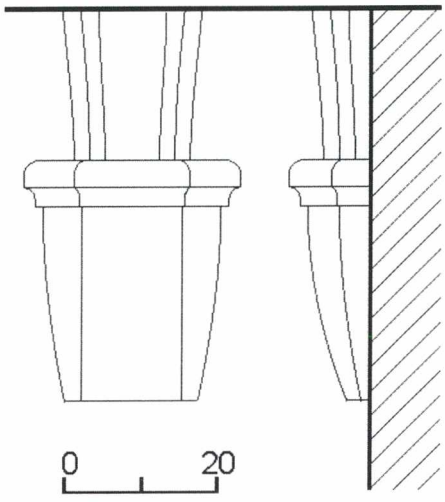

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba - wspornik prezbiterium – nawy głównej i rysunki wsporników.

2.7.2 Nawy boczne

Zworniki w obydwu nawach bocznych są gładkie, talerzowe, bez dekoracji, poza jednym o formie rozety, umieszczonym w zachodnim przęśle nawy północnej.

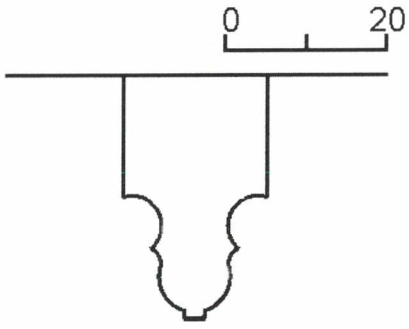

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba - zworniki nawy północnej i rysunek przekroju żebra nawy północnej.

Wsporniki nawy północnej mają formy wieloboczne kielichowe oraz maswerkowe. Wsporniki nawy południowej są bardziej zróżnicowane – oprócz dekoracji maswerkowej, posiadają również roślinną i zoomorficzną oraz w formie podcięcia.

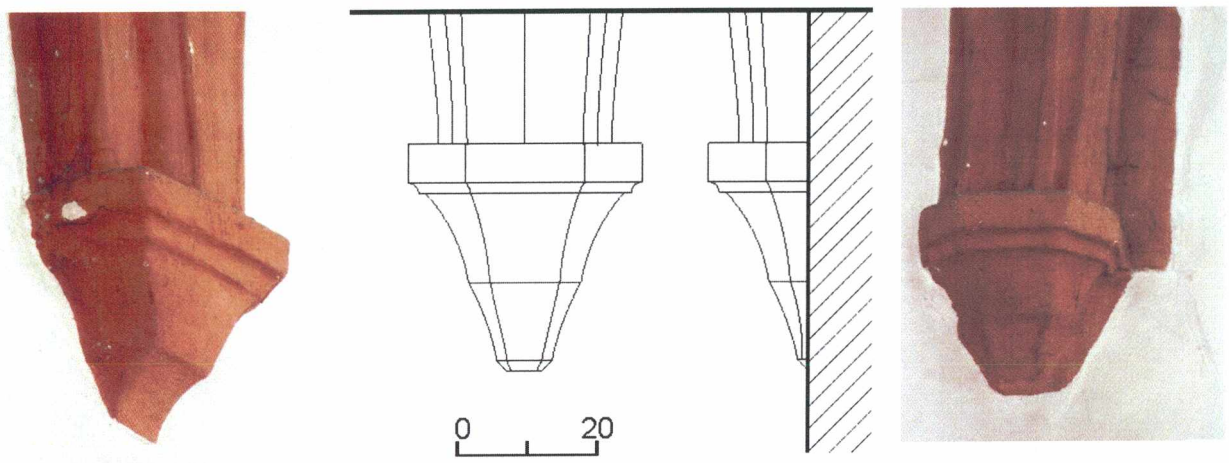

Rys. 3. Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – widoki wspornika nawy północnej (rys. Jarosław Kowalski).

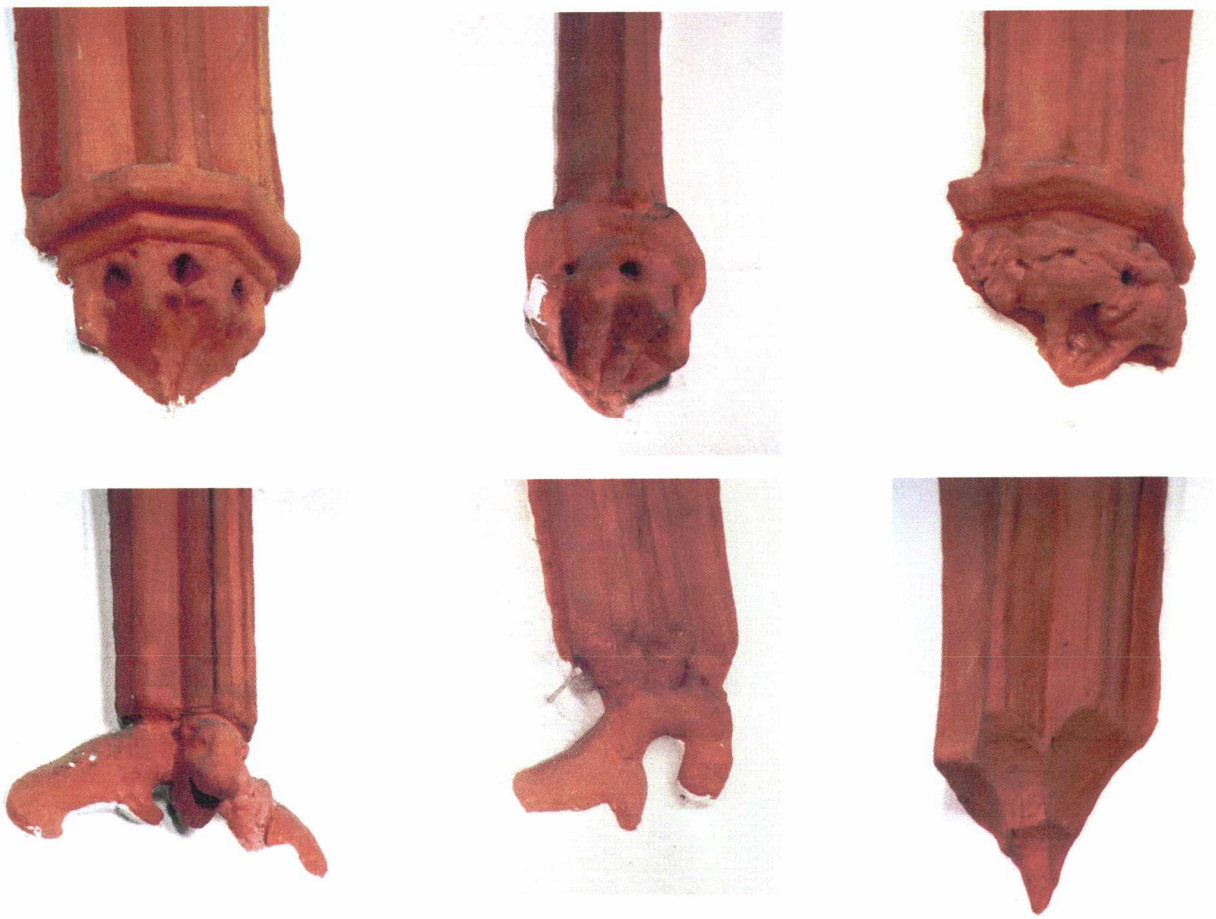

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba – dwa u góry i dwa środkowe - wsporniki nawy północnej, środkowy z prawej i wszystkie u dołu - wsporniki zakończenia nawy bocznej południowej.

2.7.3 Okna

Okna nawy głównej chóru wzniesiono jako obustronnie rozglifione, ostrołukowe, na zakończeniu wielobocznym prezbiterium wysokie i smukłe. (fot.) W czterech pozostałych przęsłach, dochodzą do dachów naw bocznych – są dziś prawdopodobnie krótsze niż pierwotnie (dachy zwykle ulegają podwyższeniu w przebudowach i remontach) i mają zmieniony łuk na pełny w okresie barokowym, zapewne w celu ujednolicenia wyglądu elewacji, a może też w wyniku dużych zniszczeń przy pożarach poprzednie zostały mocno zniszczone i odbudowane już w nowej formie.

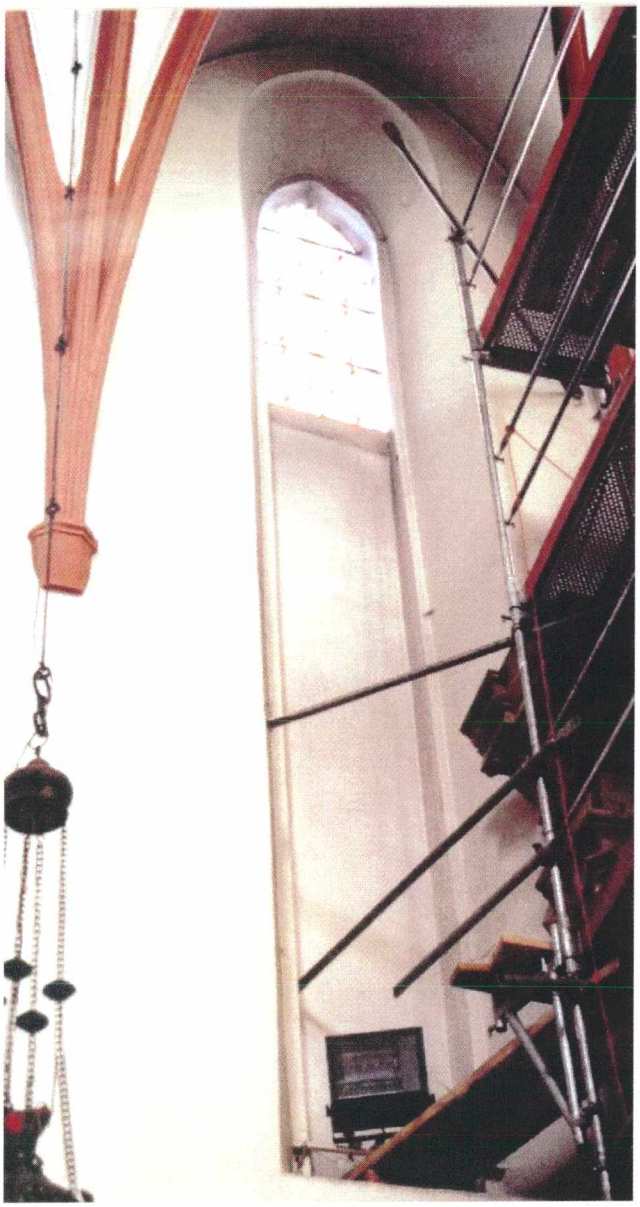

Jedynie w oknie narożnika północnego w wieloboku zakończenia nawy głównej możemy zauważyć resztki po laskowaniu okiem w postaci dwóch kamiennych wałków po bokach otworu - dziś w większej części zamurowanego.

W nawach bocznych kształt okien zachował się, brak śladów maswerków.

Nie posiadamy danych ze stanu muru nawy głównej przed otynkowaniem – istnieje możliwość zmiany kształtu, czy wielkości okien tej nawy po wykrojeniu w grubości murów dzisiejszych arkad i dobudowaniu naw bocznych.

Jemielnica, kościół pocysterski p.w. Panny Marii i św. Jakuba - pełna pierwotna wysokość okna zakończenia nawy głównej prezbiterium, zamurowane w dolnej części w okresie baroku.

3 Kamieniec Ząbkowicki – kościół p.w. NM Panny, dawny kościół klasztoru cystersów

Kamieniec Ząbkowicki jest miejscowością położoną na Przedgórzu Sudeckim, u podnóża Gór Bardzkich, w średnim biegu Nysy Kłodzkiej. Kościół pocysterski i zabudowania klasztorne otoczone są dwoma dopływami Nysy – Budzówką i starym korytem Młynówki. Zespół klasztorny posiada dwa dziedzińce – główny z budynkiem kościoła i klasztorem oraz gospodarczy z zabudowaniami folwarcznymi. Na dziedziniec kościelny wchodzi się przez bramę w dawnym budynku klasztornym. Zabudowania klasztorne leżą po stronie północnej kościoła, całkowicie zacienionej przez jego bryłę. Korpus od tej strony nie posiadał skarp, konstrukcja naw wzmocniona była przylegającym skrzydłem budynku klasztornego i krużgankami, otaczającymi dawniej wirydarz klasztorny.

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. NM Panny - elewacja zachodnia z dobudowanymi w okresie baroku kruchtą i szczytem.

3.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1210 r. uposażenie klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna (CDS, Bd. X, nr I, s. 1)

1216 r., 1230 wymieniano kościół augustiański p. w. N.M.P. w Kamieńcu, nadanie przez Henryka Brodatego 150 łanów lasu (CDS Bd. X, nr II,III,IV; SR nr 352)

1247 r. bp Tomasz przekazuje klasztor cystersom (CDS Bd. X, nr IX, s. 8-10)

1248 r., 1249 r. wydanie dokumentów fundacyjnych cystersom z Kamieńca (CDS Bd. X, nr VII – X)

1251 r. papież Innocenty IV zatwierdza objęcie klasztoru przez cystersów (CDS Bd. X, nr XIV,s. 13)

1262 r. wzmiankowany jest kościół i klasztor, papież Urban IV zatwierdził wszystkie przywileje i posiadłości klasztoru (SR, nr 1112, s. 109)

1272 r. przekazanie darowizny książęcej na budowę dla zakonu (CDS Bd. X, nr XXX, s. 25)

1292 r. nadanie fundacji ołtarza przez rycerza Jana z Osiny (CDS Bd. X, nr L, s. 40-41)

1307 r. wymieniony zostaje zakonnik Johanes „magister operis" (CDS Bd. X, nr LXXXVI, s. 64)

3.2 Stań badań

H. Lutsch (1889, Bd 2) opisał budowlę i datował na pierwszą poł. XIV w., podkreślił związek z kościołem parafialnym w Nysie z poł. XV wieku (forma prezbiterium, maswerk okna zachodniego nawy głównej, cokoły filarów).

Wpływy austriackie wskazali **H.Tintelnot (1951)**, **Świechowski (**1953, s. 72-77), **G.Chmarzyński (**1959, s. 367-406).

F. Lenczowski (9: 1963, nr 2, s. 25-37 i 19: 1964, s. 61-103) opisał historię, problem fundacji i działalność gospodarczą konwentu, a początek budowy określił na około 1270 r.

M. Kutzner (1969, s.40-43, 86-88) wymienił etapy budowy i datował na lata ok. 1300-1350, podkreślił podobieństwa rzutów z kościołem cystersów w Lubiążu, a warsztatowe z kościołem cysterek w Marienstern (koło Kamenz w Górnych Łużycach), wskazał wpływy austiacko-czeskie.

Jako fazy budowy kościoła wskazał kolejno: 1. chór, 2. transept, przęsło wschodnie korpusu i sklepienia, 3. reszta korpusu. Fazy te według tego autora mogą wyznaczyć zróżnicowane detale (nie uległy zniekształceniu przy pracach konserwatorskich 1902-1904): kształt filarów i arkad, bazy filarów, profil żeber (w chórze – formy „miękkie i spłaszczone", w korpusie o formach „graficznych"), maswerki okienne w prezbiterium (bazy i maswerki) - analogie na Śląsku ok. 1300 r., oraz maswerki wschodnie - styl perpendicularny, a boczne – styl klasyczny; korpus – maswerki **geometryzujące** (na Śląsku 1340-50 r.)

Kościół określił jako odosobniony przykład budowli halowej dla budownictwa cysterskiego na Śląsku i w Europie (tylko 1 przykład z XII w. z Bawarii i 1 z poł. XIII w. z Hesii) i pionierski przykład chóru halowego z obejściem. Analogie widział przed 1295 r. w kościele cysterskim w Heiligenkreuz , ok. 1300 i 1 poł. XIV w. Vyšsi Brod, Zbraslav (?), Marienstern, Neuberg, Zwettl (1340-50 r. – pierwszy z obejściem (?)). Kutzner wywodzi

rodowód świątyni od kościołów franciszkanów i dominikanów Austrii i Czech (z Marburga (?)): 8-boczne filary bez strefy kapitelowej, sklepienie wysoko zawieszone wnikające w filary i ściany, ostre podcięcie żeber (dominikańskie). Przykłady czeskie mają inne proporcje wnętrza - wnętrze z Kamieńca jest wąskie i smukłe, oparte na schemacie architektury klasycznej, najwcześniejszy przykład w Marburgu. Jako analogię podaje też romańsko-gotycki kościół kanoników regularnych w Tepla (identyczny schemat proporcji, 8-boczne filary, rytm przęseł kwadrat – prostokąt – kwadrat - podobne też w Marburgu).

Badacz zauważył również duże podobieństwo w kościele cysterek w Marienstern (koło Kamenz) w Górnych Łużycach[3] - trójnawowa hala zamknięta prosto (ale o ciężkich proporcjach), smukłe ośmioboczne filary przechodzące bezpośrednio w gurt, podobne maswerki okien, profil węgara portalu bez cokołów, sposób wnikania żeber w filary. Kościół określa jako dzieła różnych twórców o tym samym rodowodzie artystycznym, być może z Górnych Łużyc. W Kamieńcu dopracowanie szczegółów bliższe jest raczej Magdeburgowi, w Marienstern spotykamy bardziej prymitywny detal i cięższe proporcje; typ przęseł hali kamienieckiej jest bliższy kościoła w Heiligenkreuz. Ogólnie kościół w Kamieńcu przypisuje modelowi budowli cysterskiej znad Dunaju (oraz formy z zakonów żebraczych), przetworzony w budowlę halową o chórze z ambitem (50 lat przed innymi), a mistrza realizacji szuka w kręgu bliskiemu zespołowi z Marienstern.

S. Stulin (1982) zauważył podobieństwa detalu z prezbiterium kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu, np. w formie osadzenia żeber i niektórych maswerków, oraz kościoła cystersów w Lubiążu (wiązki żeber); wskazał na wpływy warsztatu południowo-zachodnich Niemiec.

J. Romanow (1985, 1986, 1987) omówił wyniki w trakcie trwających jeszcze badań reliktów klasztoru oraz odkrycia wielobocznych kaplic prezbiterium, wysunął hipotezę o przynależności części reliktów do byłego klasztoru augustianów oraz pierwotnym założeniu obronnym.

Badania struktury murów wykonane przez **H. Kozaczewską-Golasz i T. Kozaczewskiego** (1988, Nr 19, Nr 9) wykazały brak śladów na długotrwałe przerwy w budowie. Autorzy dokonali rekonstrukcji kaplic gotyckich od południa, północy i wschodu prezbiterium. Zauważają podobieństwa w rozplanowaniu pomiędzy kościołami cysterskimi w Kamieńcu i Henrykowie.

[3] jeden z fundatorów Marienstern, Bernard von Kamenz w okresie budowy Kamieńca był notariuszem księcia Henryka IV, a ok. 1290 r. posiadał majątki ziemskie w pobliży klasztoru i jego największych protektorów Pogorzelskich, (Kutzner, 1969, s. 43).

Na podstawie porównania maswerków kamienieckich (szczególnie południowe okno w transepcie) z maswerkami wiejskich kościołów parafialnych[4] autorzy dochodzą do wniosku, że powinny być one datowane nie dużo później jak na lata 70-te XIII wieku. Czas potrzebny na przesklepienie części wschodniej i ukończenie I etapu budowli – do pierwszego przęsła korpusu - określają na około 1290 r. (wzmianka o kościele z 1292 r. może dotyczyć tego faktu).

T. Kozaczewski (1989, Nr 22, Nr 11, s. 154) podkreśla podobny plan i powierzchnie opartą na modułach kościołów cysterskich z Henrykowa i Kamieńca Ząbkowickiego. Kościół kamieniecki jest kontynuacją rozwojową formy i konstrukcji już w pełni gotyckiej i również planowany jako budowla halowa został zrealizowany w niezwykle smukłych proporcjach.

S. Stulin i A. Włodarek (1995, T. 2, s. 101-102) budowę kościoła gotyckiego podzielili na trzy etapy. W pierwszym - przed 1315 r. do ok. 1330 r. wzniesiono prezbiterium, w drugim ok. 1330 – nawę poprzeczną i jedno przęsło korpusu oraz sklepienia. Trzeci etap zamknął budowę korpusu w drugiej ćwierci XIV wieku.

Według **E. Łużynieckiej** (1995, s. 119-142 i 1998, s. 84-107) w drugiej połowie XIII wieku położono fundamenty prezbiterium z obejściem i kaplicami bocznymi oraz transeptu wraz z dwoma pierwszymi przęsłami korpusu. Do tej fazy zalicza autorka też wzniesienie kaplicy południowej (przekrytej krzyżowymi sklepieniami opartymi na dwóch kolumnach) i murów południowego ramienia transeptu do wysokości 4 metrów. Z rokiem 1300 wiąże zmianę układu przestrzennego na obecnie istniejący – halowy. Do 1315 roku miało stanąć prezbiterium przesklepione krzyżowo-żebrowym sklepieniem. Do pierwszej połowy XIV wieku dobudowano do niego kaplice - południową przerobioną na trójprzęsłową, północną na planie krzyża i wschodnie - oraz transept z pierwszym przęsłem korpusu. Ukończenie korpusu datuje autorka aż do końca XIV wieku.

3.3 Badania własne autorki

Na podstawie analizy tkanki murów i form detalu występujących w kościele można wydzielić kilka faz budowy kościoła. Najwyraźniejszy podział występuje pomiędzy częścią wschodnią z transeptem a zachodnią, czyli korpusem nawowym (od drugiego przęsła). Wskazują na to zmienione formy zarówno filarów jak i żeber, jak też maswerków okiennych. Szczególnie ważny podział wprowadzają w budowli trzy rodzaje filarów, różniących się w profilach baz i przekrojach poziomych oraz sposobie osadzenia żeber w części górnej. Wydzielają one wyraźnie trzy części - prezbiterium - o przekroju ośmioboku regularnego, skrzyżowanie z pierwszym przęsłem korpusu - formy krzyżowe - oraz dalszą część naw - filary

[4] Są to kościół paraf. w Piotrowicach Świdnickich (1266 r.), w Pożarzysku (III ćw. XIII wieku), w Małujowicach

o przekroju wydłużonego ośmioboku. Podobny podział kształtują spływy żeber na filary i ściany.

Żebra występują w dwóch formach - skosy z wklęskami - w chórze i transepcie, a bardziej rozrzeźbione wklęskami i z fazowaną nasada w nawach korpusu od drugiego przęsła.

Ważne dla datowania kościoła są formy kamieniarki maswerków okiennych. Większość kamiennych lasek części wschodniej i transeptu (poza dwoma oknami chóru - być może uzupełnionymi) posiada formę wałkową, a w oknie centralnym wschodniej ściany laski zaopatrzone zostały w głowiczki kielichowe.

Ponieważ formy wałkowe lasek okiennych występują głównie w XIII w., a pod koniec ustępują formom wielobocznym, można całą część wschodnią z transeptem - do pełnej wysokości razem z oknami - zaliczyć do fazy trzynastowiecznej z konsekracją w 1292 r. Kształt żeber prezbiterium i transeptu zbliżony formą do żeber chóru kolegiaty św. Krzyża pozwala zakwalifikować sklepienie tej części również na koniec XIII w.

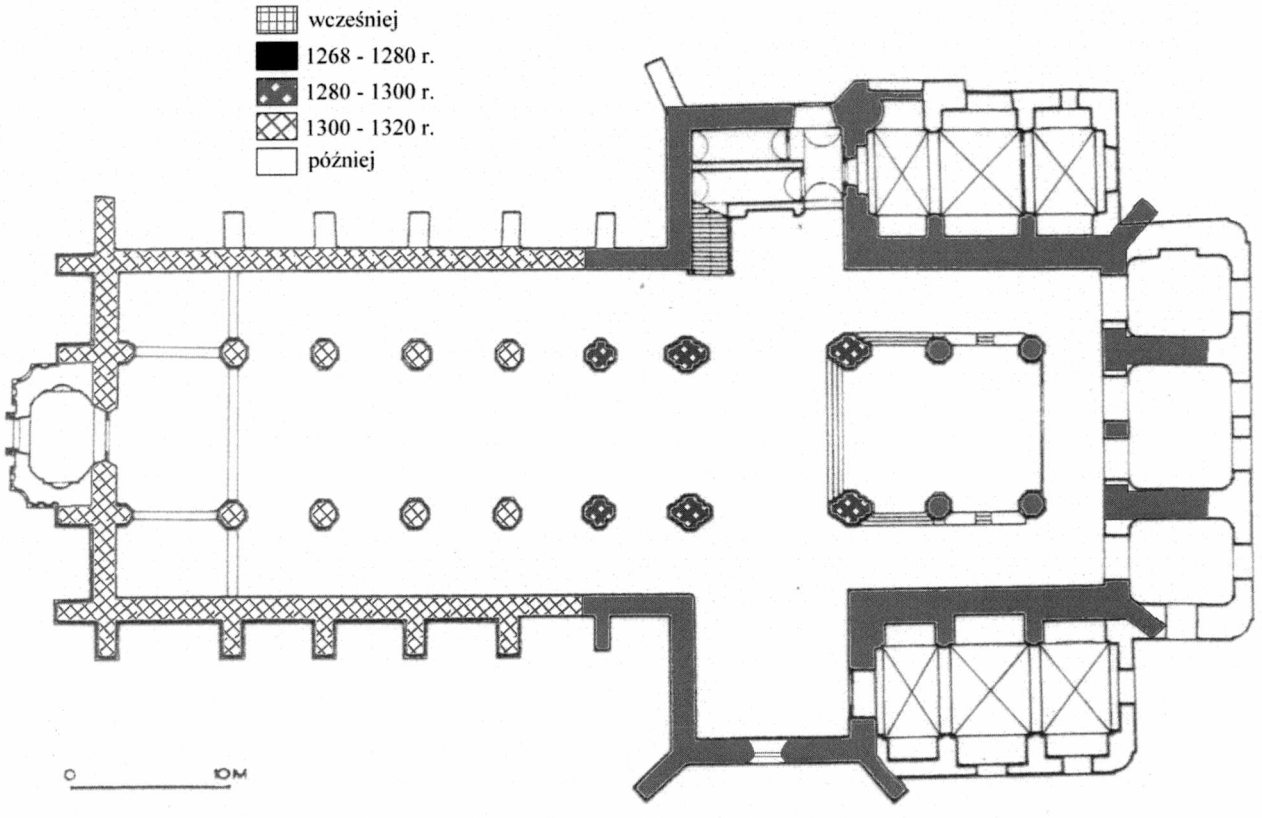

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – rzut przyziemia - z uwzględnieniem rozwarstwienia chronologicznego - z wtórnie dodanymi skarpami północnymi, kruchtą zachodnią, emporą organową i przebudowanymi kaplicami przy prezbiterium (rys. autorki wg Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1988, r 19, Nr 9, s. 238).

(prezbiterium z lat 1250-1260), w Stolcu (1251 r.).

Formy wałkowe w profilach cokołów filarów korpusu nawowego oraz dość proste formy maswerków dają podstawę do datowania zachodniej części kościoła na 1ćwierć XIV w.

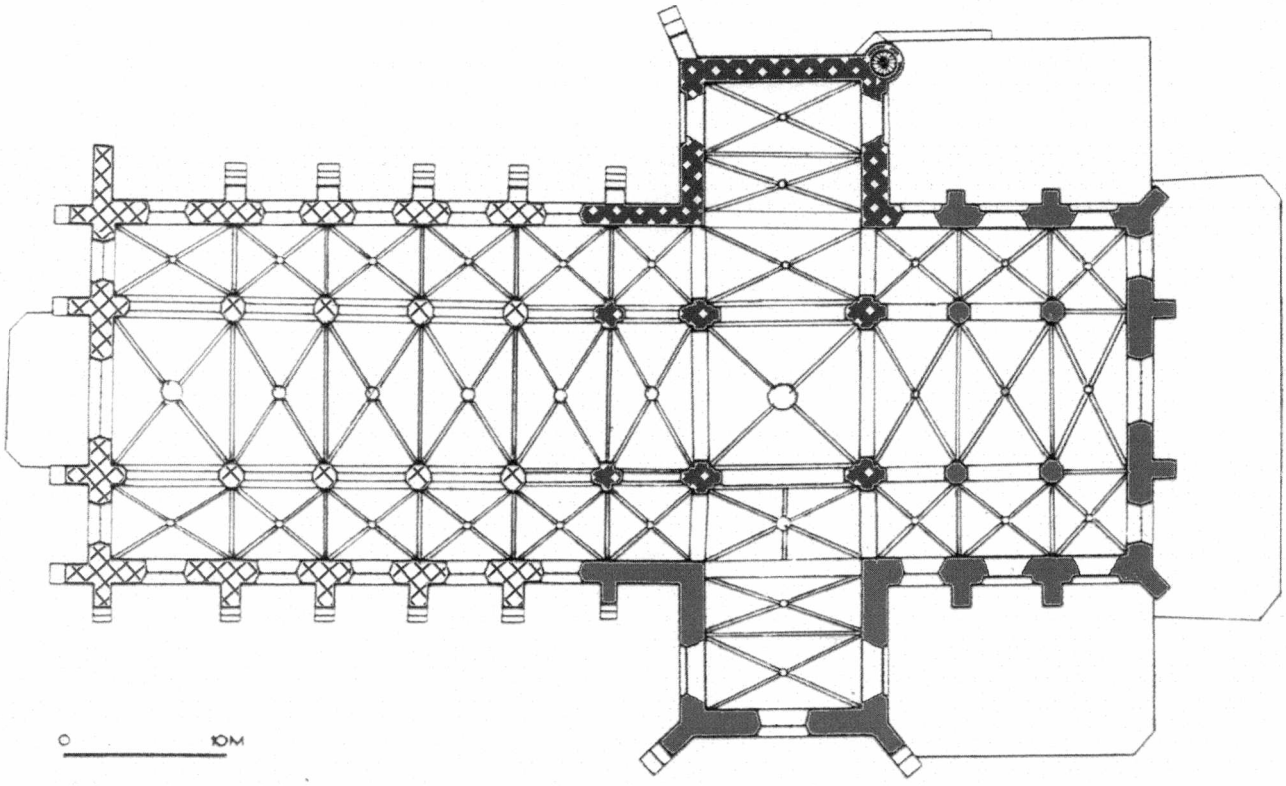

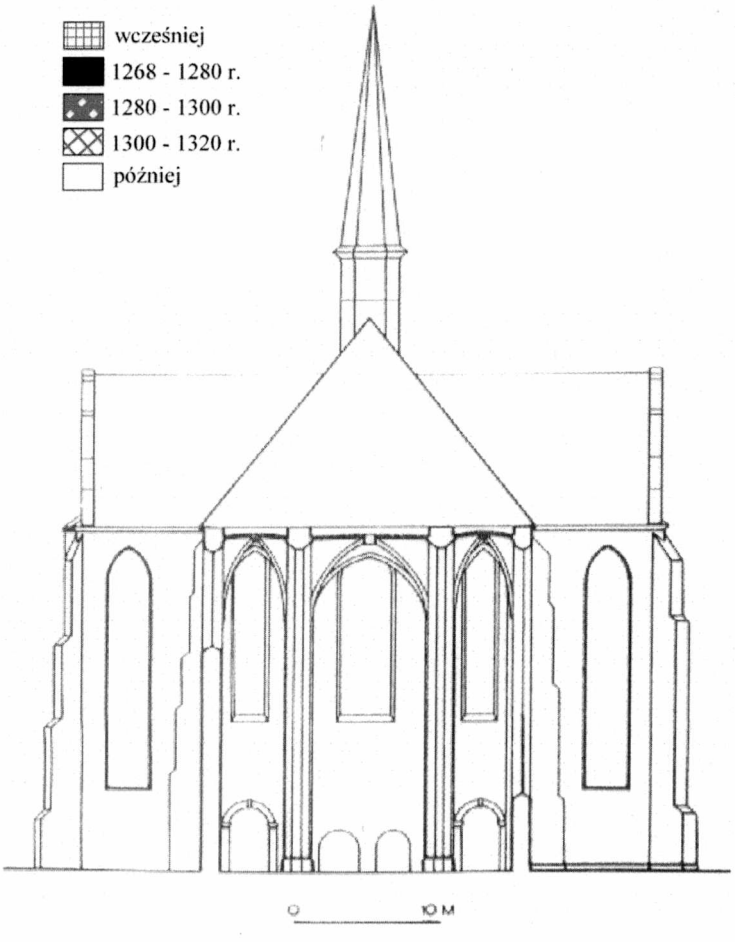

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – rzut kościoła na wysokości okien z rozwarstwieniem na fazy budowy (rys. autorki wg Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1988, r 19, Nr 9, s. 239), stan aktualny z widokiem na dachy wschodnich kaplic barokowych, oraz przekrój poprzeczny przez korpus nawowy z obecnym widokiem na prezbiterium i wejścia do kaplic barokowych, układ konstrukcyjny i bryła kościoła nie uległy większym zmianom (rys. autorki wg Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1988,Nr 19, Nr 9, s. 240)

3.4 Rekonstrukcja kościoła w okresie około 1270 - 1300

Pierwotna budowla, ukończona w 1 tercji XIV wieku, posiadała zachowany do dziś układ przestrzenny – oparta została na planie krzyża łacińskiego. Złożona była z dwuprzęsłowego prezbiterium z siedmioprzęsłowym obejściem, nawy poprzecznej i sześcioprzęsłowego korpusu nawowego o trzech nawach różnej szerokości w układzie halowym. Nawa poprzeczna -jednonawowa, siedmioprzęsłowa - posiadała dwuprzęsłowe ramiona silnie wysunięte poza mury obwodowe kościoła.

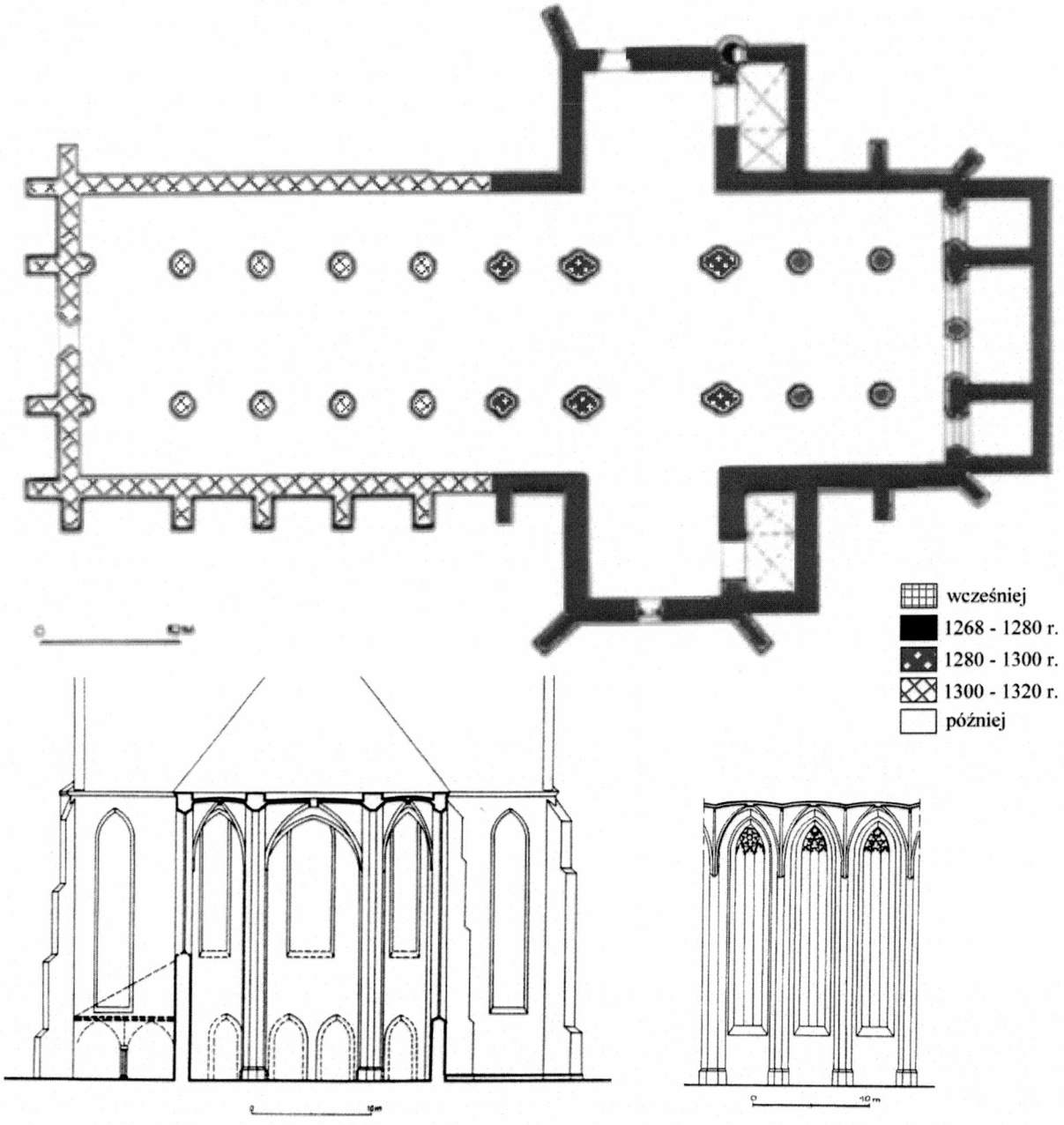

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – u góry: rekonstrukcja rzutu na wysokości przyziemia z zarysami rekonstruowanych kaplic; u dołu: rekonstrukcja przekroju poprzecznego - widok na chór z zarysem odkrytych i rekonstruowanych arkad gotyckich kaplic wschodnich (rys. autorki wg Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1988, r 19, Nr 9, s. 262) oraz przekrój podłużny z podziałem pionowym ścian.

Od północy do prezbiterium przylegała zakrystia z magazynem na piętrze, od południa i wschodu – kaplice. Kaplice były jedyną przebudową w okresie baroku i dotychczas nie jest znany ich pierwotny plan. Wystrój wnętrza, szczyty, kruchtę i skarpy północne dodano wtórnie, głównie w okresie baroku.

Prezbiterium kościoła było zaplanowane jako dwuprzęsłowe z siedmioprzęsłowym obejściem dookoła, zamknięte od wschodu ścianą prostą. Sześć filarów, podtrzymujących wzdłuż naw ostrołukowe arkady, wyznaczało dwuprzęsłową część ołtarzową. Dookoła strefy ołtarzowej poprzez przęsła boczne i wschodnią część nawy środkowej utworzone zostało obejście, oddzielone są od siebie łękami powtarzającymi profil żebra krzyżowego. Wnętrze przekryte jest sklepieniem krzyżowo-żebrowym, o żebrach wnikających w górne strefy podpór i ścian obwodowych. Brak służek powoduje, że ściany nie mają wyraźnego podziału wertykalnego. Niezwykła wysokość filarów i ścian oraz proporcje nadają wnętrzu niespotykanie dotychczas smukły wyraz.

Rzut poziomy od stanu obecnego różni się tylko brakiem przypór północnych (północna część korpusu wzmocniona była zabudowaniami klasztornymi) i kruchty zachodniej oraz zmienionym kształtem kaplic.

Kościół posiada dość czytelny układ konstrukcyjny oparty na założeniu szkieletowym, halowym o 3 nawach jednakowej wysokości z nawą poprzeczną. Sklepienia opierają się na dwóch szeregach filarów w nawie głównej oraz ścianach zewnętrznych z wysokimi oknami, zajmującymi większość powierzchni ściany.

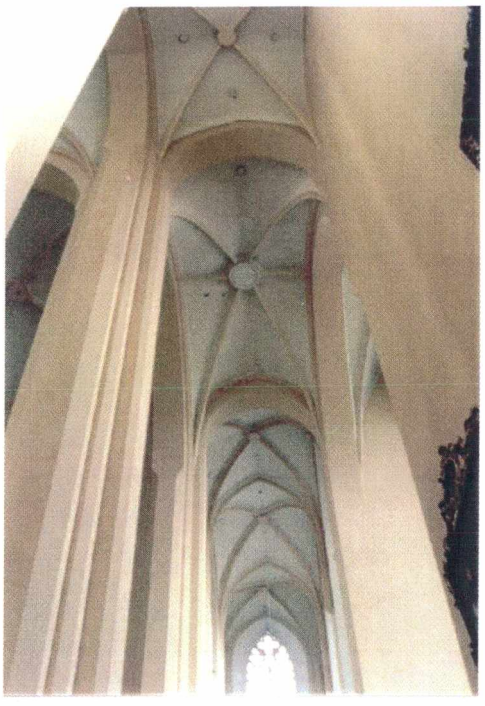

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny - sklepienia krzyżowo-żebrowe nawy głównej i nawy południowej w miejscu połączenia z transeptem,

Cztery filary wschodnie mają przekrój ośmioboczny, a dwa pozostałe należące do skrzyżowania - krzyżowy. Poza dwoma polami w ramionach transeptu (sklepienie sześciodzielne), wszystkie pola sklepienne przekryte są sklepieniem krzyżowo-żebrowym, z żebrami zakończonymi bardzo wysoko na ścianach i filarach. Substancja sklepień nie uległa większym zmianom od czasu wzniesienia budowli.

Halowy korpus kościoła podzielony jest na trzy nawy i sześć przęseł o zróżnicowanej długości. Pierwsze przęsło od wschodu, stykające się ze skrzyżowaniem jest najkrótsze (podobne jak prezbiterialne). Cztery środkowe są nieco dłuższe, a ostatnie, zachodnie najdłuższe, w nawie środkowej zbliżone do kwadratu. We wszystkich przęsłach (oprócz zachodniego) szerokości naw bocznych zbliżone są do kwadratu, a przęsła nawy głównej do prostokąta.

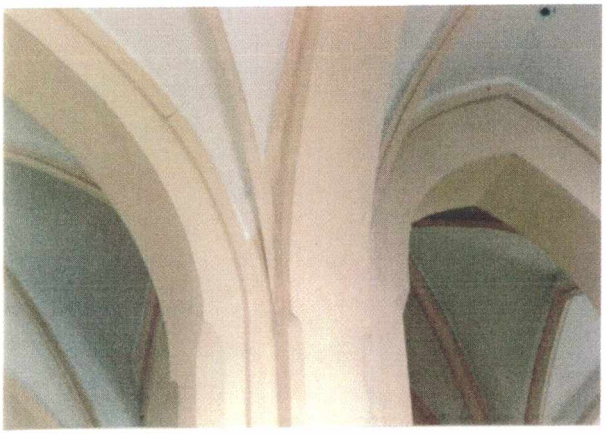

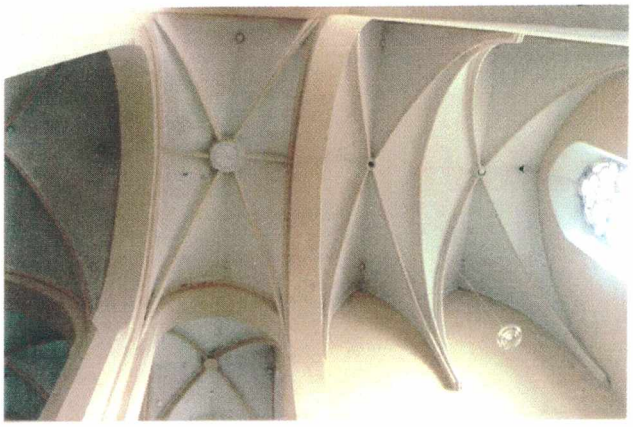

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – sposób wnikania żeber w filar krzyżowy na skrzyżowaniu naw oraz przęsło na skrzyżowaniu nawy południowej z transeptem - wydzielone gurtami.

Transept poza silnie wysuniętymi ramionami wyróżnia się we wnętrzu czterema filarami o przekroju krzyżowym, wyznaczającymi skrzyżowanie z nawą główną. Przęsła oddzielone są od siebie gurtami na skrzyżowaniu naw oraz żebrami jarzmowymi w nawach i ramionach transeptu. Nawy przedzielają wysokie ostrołukowe arkady. Żebra nie wspierają się na żadnych elementach konstrukcyjnych, są tylko charakterystycznie podcięte lub wnikają w filary

Część transeptu wystająca poza obręb murów podzielona jest na dwa przęsła i sklepiona krzyżowo. Dwa przęsła leżące na przedłużeniach naw bocznych wydzielone są łukami jarzmowymi. Różnią się one rodzajem przekrycia – północne jest krzyżowe, południowe – sześciopolowe.

W północnym ramieniu transeptu znajduje się wejście. Prowadziło ono z klasztoru do wnętrza kościoła, w tej części, przy gotyckiej kaplicy, zachowała się też dawna wieżyczka schodowa prowadząca zapewne na wyższą kondygnacje nad kaplicą i w transepcie?

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – ramiona transeptu z zewnątrz - północne (z zakrystią) i południowe z zachowanym się gotyckim portalem – zamurowanym, niedawno odsłoniętym.

Dawniej południowe ramię również posiadało portal wejściowy. Istnieje on do dziś od strony zewnętrznej, obecnie (po konserwacji) został zamurowany od środka kościoła.

Elementy konstrukcji widoczne na zewnątrz to wyłącznie **uskokowe przypory kamienne** występujące pomiędzy oknami i w narożach (tu ukośnie)- obecnie dookoła całego obiektu - wraz z wysokimi oknami i wnękami okiennymi tworzą na zewnątrz wertykalny podział ścian. Ramiona transeptu podpierają również po dwie przypory kątowe.

Pierwotne są wszystkie przypory za wyjątkiem ściany północnej korpusu. Tu wspieranie skarpami nie było konieczne, budynek klasztorny wystarczająco wzmacniał konstrukcję. Po wyburzeniu tego skrzydła klasztoru w XIX w. dobudowano północne skarpy dla uzyskania równowagi konstrukcyjnej. Pozostałości dwunawowego skrzydła krużganka w

postaci zarysów arkad na murze i fundamentów możemy obserwować od strony dziedzińca dawnego cenobium.

Fasada również rozczłonkowana jest przyporami i trzema wysokimi oknami maswerkowymi, w dolnej części zamurowanymi.

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny - przypory korpusu – późniejsze od strony północnej i pierwotne południowe.

3.5 Materiał i wymiary budowli

Mury i części konstrukcyjne kościoła wzniesione zostały z cegieł i kamieni granitowych, detale konstrukcyjne z ciosów piaskowcowych. Kamienne są ściany obwodowe i ściany międzynawowe we wschodniej części prezbiterium oraz większości zachodniej części korpusu nawowego (wraz z przyporami).

Gotycka cegła została zastosowana w zachodniej ścianie międzynawowej prezbiterium, transeptu i wschodnich przęseł korpusu. Większość sklepień wzniesiona została z cegły, jedynie kilka przęseł przekryto kamieniem. Ceglane są również zachodnie półfilary i filary, reszta wymaga odkrywek.

Powiązania różnych materiałowo części murów są tak dokładne, że nie można tu mówić o długich przerwach w budowie, raczej o przejściu na inny materiał może w związku z wyczerpaniem się poprzedniego? Wyznacza jednak granice zmiany przekrojów filarów i baz, co może się wiązać ze zmianami warsztatów w ciągu długiego czasu trwania budowy – ok. kilkudziesięciu lat.

Podstawowe wymiary budowli:

(na podstawie: Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1988, r 19, Nr 9, s. 237).

- szerokość nawy głównej 8,65 m
- szerokość nawy bocznej 4,50 m
- szerokość wnętrza 19,70 m
- wysokość wnętrza 23,30 m
- długość części prezbiterialnej 16,30 m
- długość korpusu nawowego 36,30 m
- wymiary transeptu 9,10 m / 37,70 m
- grubość murów obwodowych 1,60 m

Główne proporcje:

- stosunek wysokości do szerokości nawy głównej 1 : 2,7
- stosunek wysokości do szerokości nawy bocznej 1 : 5,2

3.6 Przebudowy kościoła od połowy XIV w.

Od początku XV wieku klasztor borykał się z licznymi pożarami i najazdami (w pierwszej połowie XV wieku – wojny Husyckie, najazd Jerzego z Podiebradu - Łużyniecka, 1989, s. 89).

Około 1660 r. przebudowano dach na obecny. W latach 1683-85 r. odbudowano klasztor po zniszczeniach wojny trzydziestoletniej i rozpoczęto rozbudowę dalszych części.

Na przełomie XVII i XVIII wieku zakon przeżywa znaczny rozkwit: wykonano barokowy wystrój kościoła[5], nowe szczyty, przebudowano kaplice i zakrystię, wzniesiono nowy budynek klauzury i pałac opacki, tworząc obecną bryłę barokowego trzypiętrowego założenia. (Łużyniecka, 1995, s. 121).

W dniu 30. X. 1810 r. odbyła się sekularyzacja zakonu cystersów i powolna degradacja architektury cenobium kamienieckiego, a 9.II. 1817 r. po pożarze klasztoru rozebrano krużganki i skrzydło klasztoru (Łużyniecka, 1998, s. 90).

W 1938 r. zamierzano przeprowadzić regotyzację klasztoru na podstawie projektu z 1840 r., ale ówcześni właściciele posiadłości – Albert Hohenzollern z żoną księżną

[5] Przez następne kilkanaście lat wnętrze wzbogaciło się o liczne dzieła sztuki rzeźbiarskiej i malarskiej. Były to m.in. posągi na szczycie kościoła, ołtarz główny i boczne , liczne obrazy Michała Wilmana w tym Wniebowzięcia NMP, obrazy Jana Krzysztofa Liszki, J. Eibelwiesera, Mauronera, Tomasza Weissfelda, Leopolda Strausa, ambony i figur świętych przez warsztat Koenigera.

Niderlandów Marią Orańską – zdecydowali się na ujednolicenie wystroju barokowego (Łużyniecka, 1998, s. 90).

W emporę chórową z 1922 r. wstawiono rokokowe elementy z rozebranego na terenie cenobium kościoła Marii Magdaleny. Na emporze umieszczono unikalny zabytek muzyczny, jakim jest mechanizm organów z lat 1826 –27 (Łużyniecka, 1998, s. 106-107).

Podczas prac konserwatorskich w latach 1902-1914 do północnej ściany korpusu kościoła dobudowano przypory na wzór południowych oraz odsłonięto zamurowane maswerki i portal południowy (S. Stulin, A. Włodarek, 1995, T. 2, s. 102).

Od roku 1985 prowadzone były prace archeologiczne od strony północnej świątyni przez zespół pod kierunkiem J. Romanowa (S. Stulin, A. Włodarek, 1995, T. 2, s. 102).

Analiza wewnętrznych ścian kaplic wschodnich (z: Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, 1988, r 19, Nr 9, s. 259-162). ujawniła ponad obecnymi arkadami zarysy łęków ostrych oraz gotycki filar ośmioboczny oddzielający arkady środkowej kaplicy. Na podstawie badań dokonano rekonstrukcji kaplic wschodnich i południowej oraz zakrystii[6].

3.7 Detal architektoniczny

Detal kościoła występuje na sklepieniach, podporach sklepiennych (filary, redukcja elementów służek i wsporników) oraz maswerkach okien. Żebra opierają się na filarach lub bezpośrednio wnikają w ściany albo są podcięte.

3.7.1 Sklepienia

Sklepienie krzyżowo-żebrowe przekrywają w nawie głównej prostokątne przęsła poza przęsłem skrzyżowania naw. W nawach bocznych są to pola zbliżone do kwadratu, co zwiększa jeszcze jej smukłość w proporcjach.

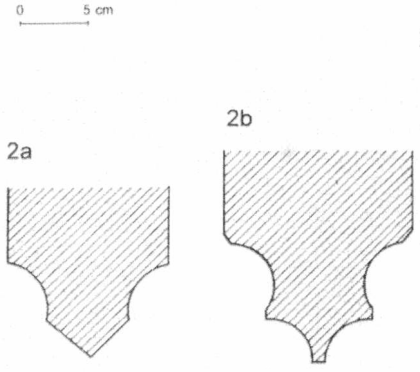

W części wschodniej **przekrój żebra** otrzymał formę jednowklęskową z trójkątnym noskiem, w nawie poprzecznej i korpusie przekrój dwuwklęskowy.

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny - przekrój żebra kolejno – prezbiterium oraz transeptu i korpusu nawowego (Łużyniecka, 2002, s. 518)

[6] Podobnej rekonstrukcji dokonał też w swojej pracy niemiecki uczony H. Grüger (1967, Bd XXV, s. 52-96 i s. 97-127). Zestawił też schematy partii wschodnich sześciu założeń cysterskich: Henryków, Kamieniec, Lubiąż, Fontenay, Ridagshausen, oraz plan Villarda de Honnecourta. Trzy z nich - Henryków, Kamieniec i plan Villarda de Honnecourta są najbardziej do siebie zbliżone.

Żebra sklepienne w dwojaki sposób łączą się z murem. Stopniowo zespalają się z nim w ścianach prezbiterium, narożach transeptu i pierwszych dwóch filarach korpusu lub też załamują się pod kątem i wchodzą w ściany obwodowe transeptu i w filary korpusu.

Zworniki posiadają talerze o formie kolistej bez dekoracji. Najmniejsze występują w nawach bocznych i prezbiterium. Największe występują na skrzyżowaniu i w przęśle zachodnim nawy głównej. Elementy te powiększono również w pozostałych przęsłach nawy głównej poprzez wysunięcie talerza poza jego obrys.

3.7.2 Filary

Filary nie posiadają części kapitelowej, a osadzenie żeber i przejścia łęków jarzmowych na filary mają zróżnicowaną postać.

W czterech filarach prezbiterialnych, zwężających się ku górze, **łęki jarzmowe** o przekroju prostokątnym schodzą na ośmioboczne filary łagodnymi spływami, dopasowując się do ich przekroju. Podobnie (lecz każde żebro z osobna) spływają na filary krzyżowe na skrzyżowaniu i w pierwszym przęśle korpusu. Podpory ośmioboczne płynnie łączą się z wielobocznymi w przekroju łękami. W drugiej od wschodu parze filarów następuje zawężenie przekroju filara, a także łęków jarzmowych.

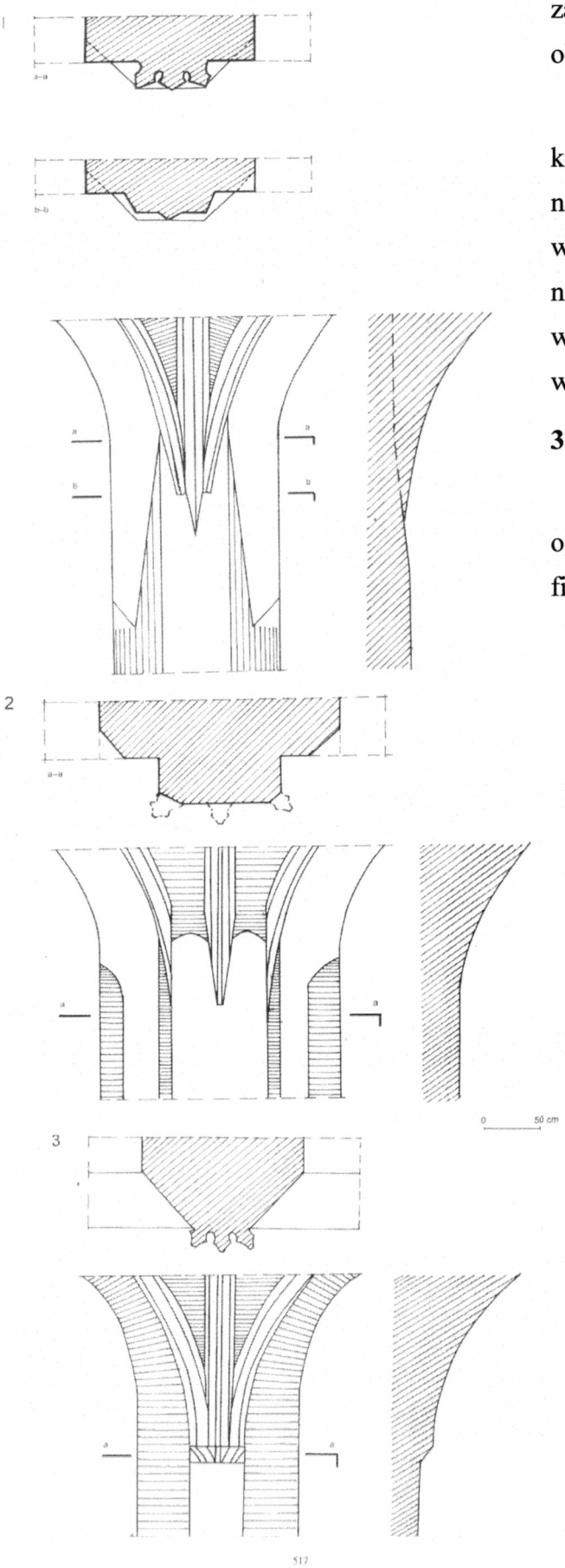

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny - wprowadzenie żeber w filary, kolejno - transeptu, prezbiterium (z profilem żebra i zwornika) i korpusu nawowego. (Łużyniecka, 2002, s. 518)

Filary posiadają zróżnicowane formy. W prezbiterium występują regularne ośmiokątne w przekroju, na skrzyżowaniu naw i pierwsze w korpusie – krzyżowe, profilowane dodatkowo we wnękach, a w dalszej części korpusu – ośmiokątne wydłużone wzdłuż osi głównej kościoła.

Filary, w zależności od przekroju, posiadają trzy typy baz. Najwyższą mają ośmioboczne filary korpusu halowego. Właściwa baza, bardzo płytka, opiera się na wysokim ośmiobocznym cokole. Bazy filarów krzyżowych skrzyżowania i pierwszego przęsła korpusu są nieco niższe, podobne do baz nawowych, na cokole o planie krzyżowym, z licznymi spływami. Bazy prezbiterium są najniższe, ale mają zdecydowanie najbogatszy profil. Nie posiadają właściwej części cokołowej, składają się z dość płaskich form wałka i wklęsek.

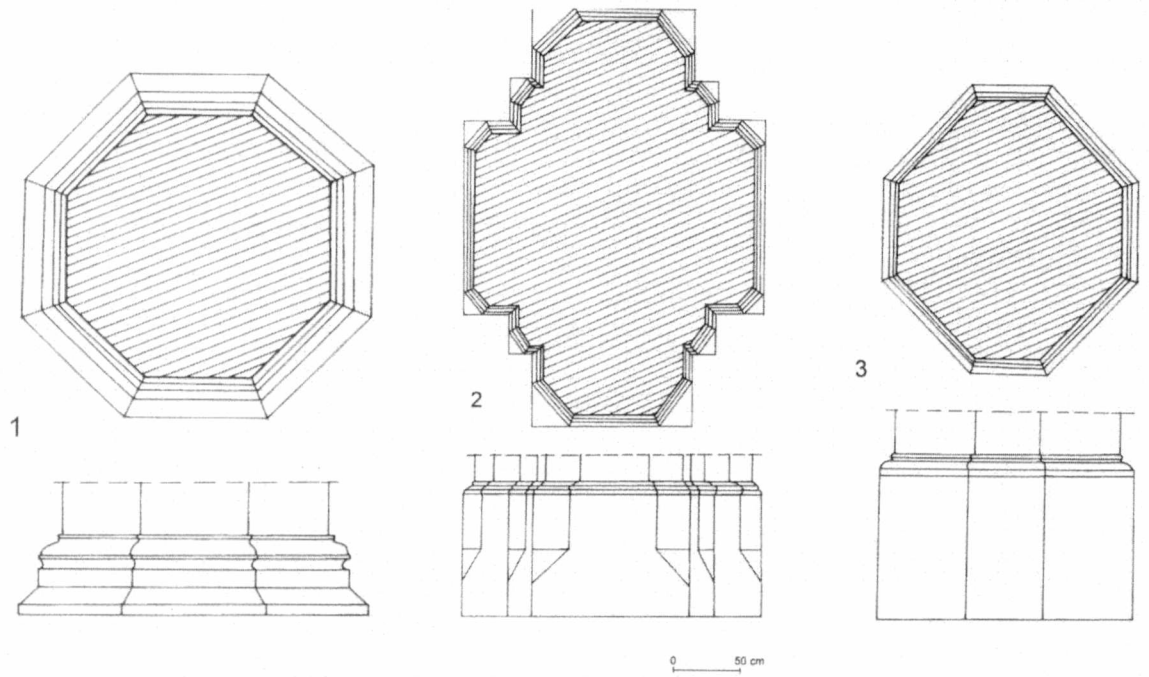

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – kolejno od lewej: rzut i widok bazy filara prezbiterium, rzut i widok bazy filara skrzyżowania (transeptu), rzut i widok bazy filara korpusu (Łuzyniecka, 2002, s. 515)

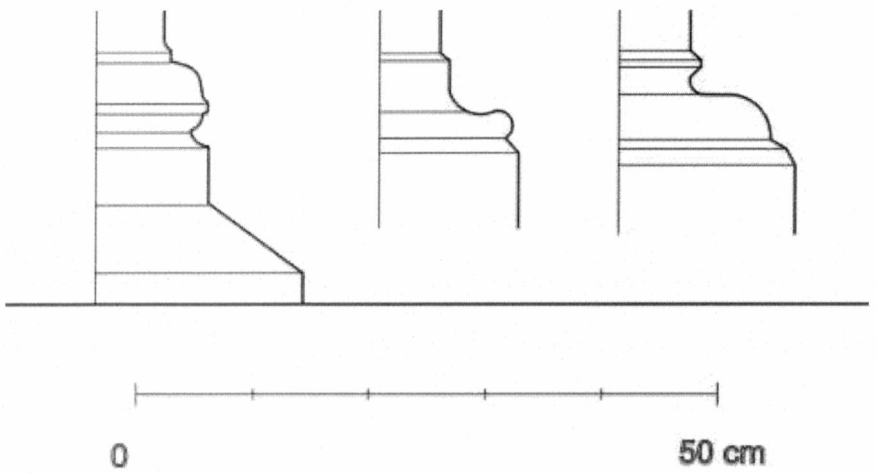

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny – profile baz filarów – kolejno z prezbiterium, transeptu i korpusu nawowego (wg Łuzyniecka, 2002, s. 519, rysunek autorki).

3.7.3 Okna

Wewnątrz świątyni gładkie ściany podzielone są wertykalnie tylko wysokimi, ostrołukowymi oknami.[7] Okna północne korpusu nie schodziły tak nisko jak południowe, są wyżej zakończone, ze względu na znajdujące się po drugiej stronie ówczesne pomieszczenia klasztorne.

Okna są zróżnicowanej wysokości (niektóre są częściowo zamurowane w części dolnej) i szerokości, najszersze występują w części prezbiterialnej i zachodniej – środkowe mają podział sześciodzielny. Wszystkie posiadają maswerki. Część okien uległa całkowitemu zamurowaniu (np. w transepcie).

Maswerki okienne reprezentują dwie grupy.

W pierwszej występują formy charakterystyczne dla detalu z XIII wieku, takie jak: ostrołuk, koło, trójliść i czteroliść. Są to maswerki okien części wschodniej i transeptu (nie wszystkie). Ich profile tworzą mięsiste wałki, a w środkowym oknie wschodnim zachowały się nawet kolumienki z głowiczkami kielichowymi.

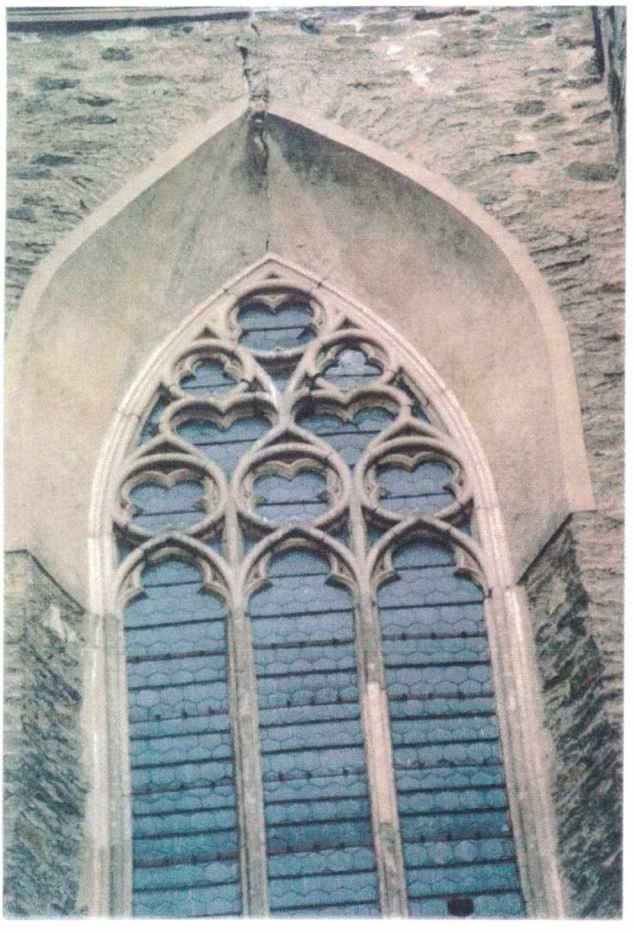

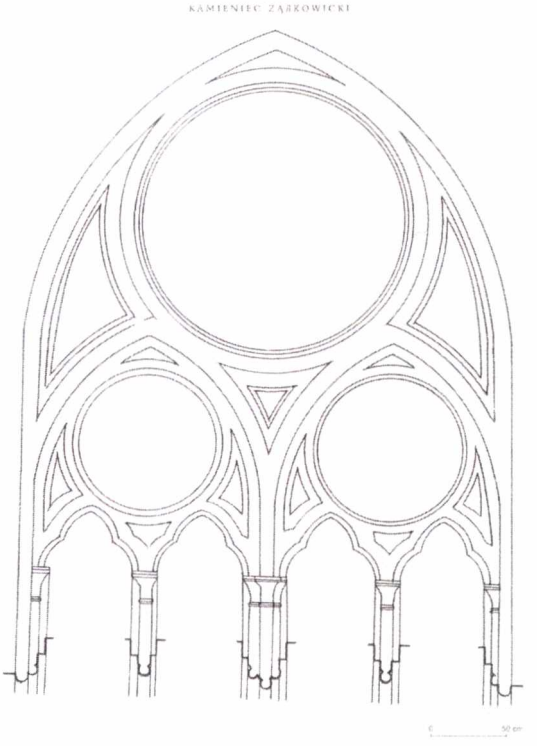

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny - maswerk okna w południowej ścianie prezbiterium oraz rys. okna wschodniego (Łużyniecka, 2002, s. 509).

[7] Obecnie jedynym urozmaiceniem gładkich powierzchni są barokowe rzeźby i obrazy umieszczone wzdłuż całej ściany od obecnej empory organowej aż po kaplice wschodnie.

Drugi typ tworzą maswerki o płaskim profilowaniu lasek, które tworzą poza ostrołukiem, rozety, „rybie pęcherze" i formy tarcz herbowych. Są to okna korpusu i okna boczne w elewacji zachodniej. Jedynym nawiązaniem do kompozycji wschodnich jest środkowe okno zachodnie o formach zbliżonych do okna na zakończeniu nawy głównej prezbiterium, ale o formach lasek wyciętych w formach ostrych.

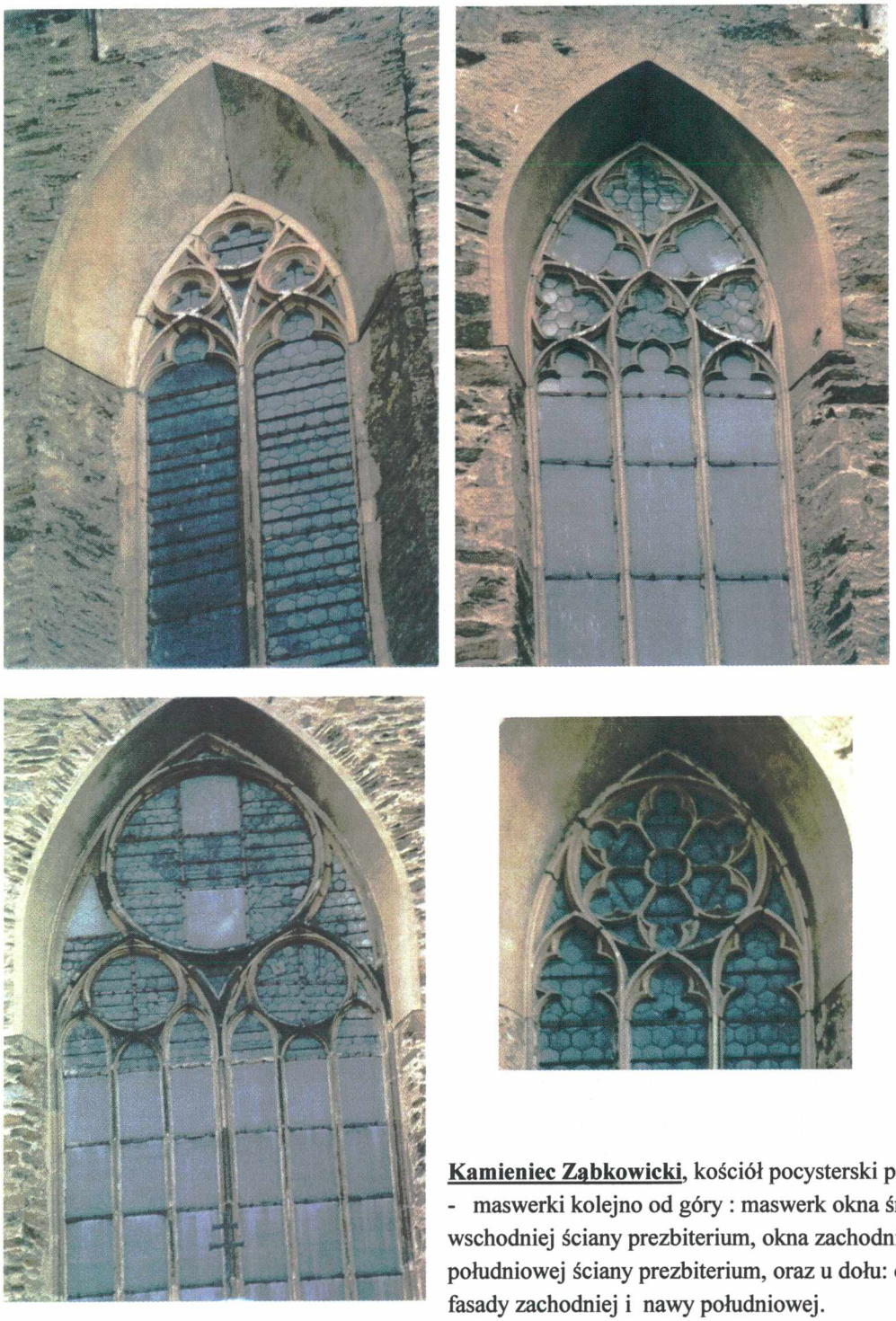

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny - maswerki kolejno od góry : maswerk okna środkowego wschodniej ściany prezbiterium, okna zachodniego południowej ściany prezbiterium, oraz u dołu: okno środkowe fasady zachodniej i nawy południowej.

3.7.4 Portale

W południowej ścianie południowego ramienia transeptu, odsłonięto niedawno portal ostrołukowy, profilowany, z rozchylonymi ościeżami, z formami migdałowymi i wklęsłymi. Część jego profili została usunięta w dolnej części, ale pierwotnie - około końca XIII w. - przechodziły one płynnie z ościeży na archiwoltę.

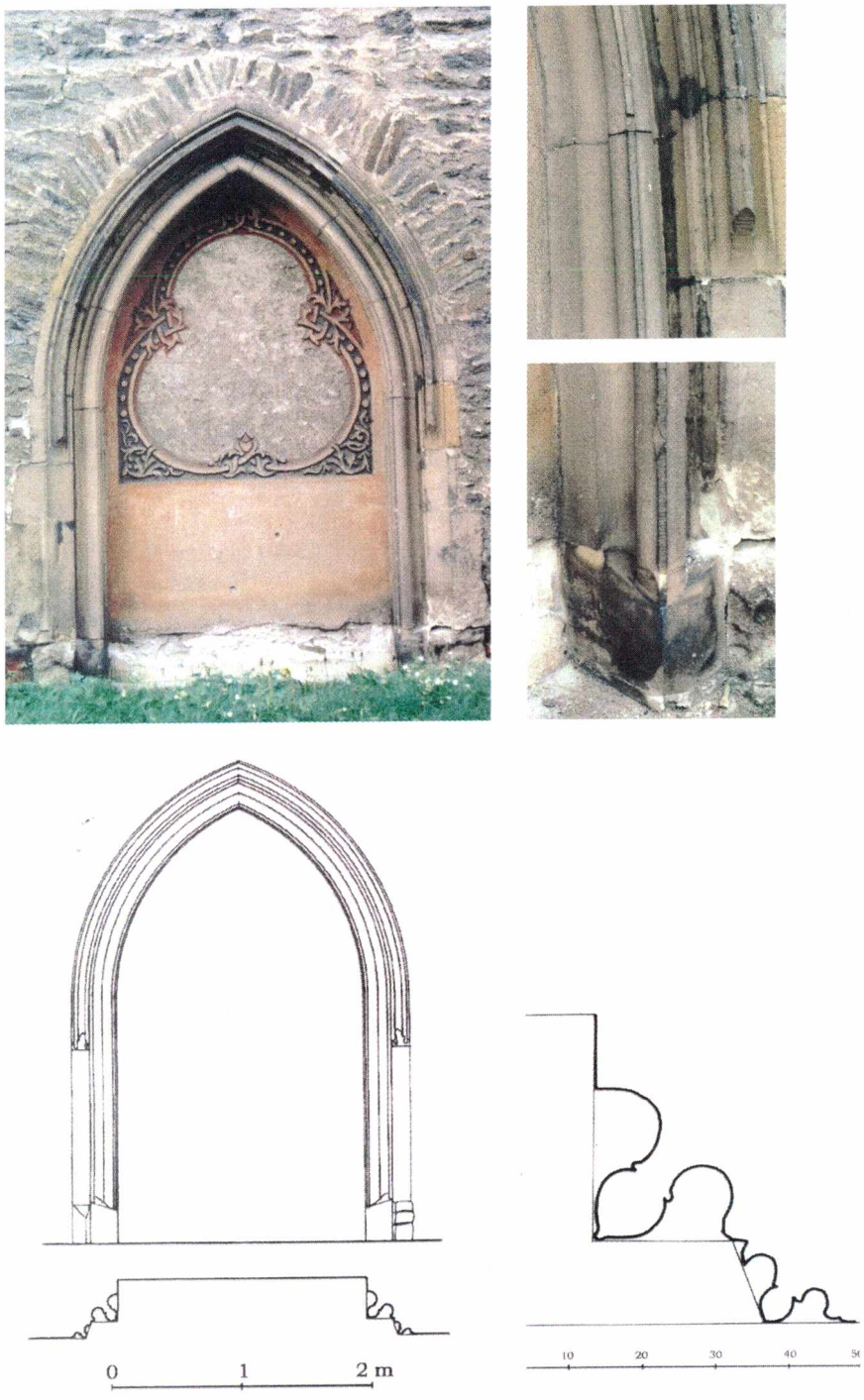

Kamieniec Ząbkowicki, kościół pocysterski p.w. N.M. Panny - widok na portal w południowym ramieniu transeptu i detale profili ościeży oraz rysunek portalu z przekrojami profili (wg Kozaczewska-Golasz)

4 Lubiąż – kościół N.M. Panny, dawny kościół klasztoru cystersów

Opactwo to było zaczątkiem i filią szeregu klasztorów cysterskich na Śląsku: w Henrykowie (1228 r.), Kamieńcu Ząbkowickim (1247 r.), Krzeszowie (1292 r.) oraz w małopolskiej Mogile (1225 r.). Lokalizację klasztoru cystersów w Lubiążu wytyczono w miejscu już zasiedlonym, przy targu i osadzie, na drodze łączącej Śląsk z Wielkopolską. Położony został bardzo malowniczo na wale, w południowej części starego grodu, na szlaku z Głogowa do Wrocławia. Od strony południowej otoczony jest korytem rzeki Odry.

Cały teren opactwa zajmują dziedzińce z kościołem i budynkami klasztornymi, z których najbardziej okazałe, dziś przyległe do świątyni, klaustrum i pałac opatów pochodzą z okresu baroku. Bryła kościoła została zasłonięta przez późniejsze przebudowy, ale główny zarys gotyckiego założenia można wciąż odczytać od strony wschodniej cenobium.

Do części zachodniej w baroku dostawiono masyw dwuwieżowy, który jest częścią środkową potężnych budynków klaustrum i pałacu opatów, zrezygnowano z kaplic, które wchłonięte zostały przez obecną nawę obejścia jako kontynuacja naw bocznych korpusu nawowego.

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – widok kościoła od strony prezbiterium - północno-wschodniej; gotycka część na planie krzyża otoczona jest zabudową barokowego klasztoru,

4.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1163 r. wyznaczenie Lubiąża na siedzibę nowej fundacji przez wracającego z wygnania Bolesława Wysokiego (Grüger, 1981, Bd. 22, s. 2)

1175 r. wydanie dokumentu fundacyjnego ze spisem uposażenia nowego klasztoru cystersów w Lubiążu (CDS, t. 1, nr 55, s. 130-131)

1200 r. wymieniono kościół po raz pierwszy (CDS, t. 1, nr 81, s. 15-17)

1201 r. pochowano w świątyni fundatora opactwa – Bolesława Wysokiego (Jasiński, 1973, seria A, nr 154, s. 46-48, przyp. 17)

1301 r. zakupiono las na potrzeby budowy (CDS XVI, nr 2630, s. 5)

1307 r. wymieniono brata Fridericusa magistra operis monasterii (Luchs, 1872, XIV, s. 3, przyp 13)

1311 r. wzmianka o fundacji kaplicy grobowej przez księcia legn.-brzeskiego Bolesława III (CDS XVI, nr 3228, s. 206-207)

1330 r. konsekrowano kościół klasztorny (RS, nr 4814)

4.2 Stan badań

Kościół był wzmiankowany przez niemieckich uczonych, tj.: F. Lucae (1689), F.B. Wernher (Bd. 1-5, 1755-1766) , F. A. Zimmermann (Bd. 1-13, Brieg 1783-1796), J. G. Büsching (3: 1817, s.198-200), M.S. Dittmans (1: 1855, s. 271-297), J. Heyne (Bd. 1-3, 1860-1868), W. Wattenbach (1861), W. Arndt (1866,T. 19), F. Winter (Bd. 1-3, 1868-1871), A. Schultz (1870, s. 75-85).

H. Lutsch (1889, Bd. 2) opisał budowlę i datował ją na okres końca XIII w. do ok. 1340 r. i wskazał na podobieństwa do katedry wrocławskiej - podobnie jak H. Grüger (19: 1979, H. 2, s. 245-268).

H. Tintelnot (1951) podkreśla podobieństwo okna wschodniego do okna wschodniego w katedrze wrocławskiej, wspólny warsztat kamieniarski, sugeruje powstanie chóru ok. 1300 r.

G. Chmarzyński (T 1-2, Poznań 1959, s. 286) datuje przebudowę gotyckiego kościoła na początek XIV w. w części chórowej, a kaplicę grobową na lata 1311-1312.

K. Kalinowski (1970, s. 44) datuje rozbudowę gotycką kościoła na pocz. XIV w. , od ok. 1307-1340 r. W 1307 r. wymieniono w aktach klasztoru duchownego, brata Fryderyka, kierownika budowy klasztoru, a w 1340 r. nastąpiła konsekracja kościoła przez bpa Nankera (z notatek klasztornych pochodzących z XVII w.).

M. Kutzner (1969, s. 37-40, 84-85) wskazał podobieństwa do czeskiej i niemieckiej architektury cysterskiej. Podkreślał podobieństwo planu do katedry wrocławskiej, tak jak wcześniejsi naukowcy przed odkryciem fundamentów kaplic. Kościół przypisał do „gotyku redukcyjnego" z negacją wzorców klasycznych (form detalu, systemu przęseł, konstrukcji), analogie – najbliższe w Czechach (kościół św. Bernarda w Tišnov, w Zlatna, Zlata Koruna służki i w Sedlec), analogie z Niemiec z ok. 1300 i 1 poł. XIV w. (Marienstaat, Salem, Karsheim, Amelunxborn). W prezbiterium maswerki i bazy datował na ok. 1300 r. , a maswerki nawy 1300-1340 r. Kościół datował na lata 1300-1330 i wydzielił cztery fazy budowy: 1- prezbiterium i nawa poprzeczna, 2- mury obwodowe nawy korpusu, 3- „południowa ściana międzynawowa, wschodnia część północnej ściany międzynawowej", 4- „ zachodnia część północnej ściany międzynawowej". Rzut prezbiterium porównywał z rzutem w kościołach Morimond II i Citeaux III. Sklepienia nawy poprzecznej datował na 1. połowę XIV w.

Z. Świechowski (10: 1976, s. 197-199) polemizował z tezami o wpływach architektury czeskiej.

J. Pilch (34: 1972, nr 1, s. 3-6 i 34: 1972, nr 1, s. 3-6) datował początek budowy na lata 1270[8], a koniec na ok. 1350 r. i wyróżnił trzy etapy wznoszenia kościoła: 1- prezbiterium 1270 – (1289)1295, 2- nawa poprzeczna i trzy wschodnie przęsła korpusu (tuż po wzniesieniu kaplicy grobowej w 1316 r), 3- trzy zachodnie przęsła korpusu do połowy XIV w. Dokonał rekonstrukcji obiektu pomijając jednak artykulację ścian nawy głównej lizenami.

S. Stulin (1980) podkreślał wpływy południowo-zachodnich Niemiec, widział podobieństwa w korpusach kościołów św. Elżbiety we Wrocławiu i śś. Piotra i Pawła w Legnicy. Sklepienia nawy poprzecznej datował na 3. ćw. XIV w.

E. Cnotliwy (1987, s. 283-190) omówił na podstawie badań archeologicznych relikty późnoromańskiej bazyliki przekształcanej od 1270 r. Początkowo zaplanowano prezbiterium z obejściem i kaplicami na rzucie półkola (widoczne w partii fundamentów) – zrealizowane później na planie prostokąta, a do lat 1330-1350 ukończono korpus i nieco później zasklepiono.

E. Łużyniecka (1992, s. 371-385; 33: 1989, z. 2, s. 83-112; 1995, s. 18-50; 1998, s. 25-55, 2002, s. 70-87) wskazała dwa etapy budowy gotyckiego kościoła: 1. część wczesnogotycka z końca XIII w. obejmowała prezbiterium z obejściem i wieńcem kaplic (pierwotnie przekryte stropem), 2. drugi etap ciągnął się przez cały XIV w. i być może

[8] J. Pilch, (18: 1973, z. 1,s. 47) przyjmuje początek budowy po zakończeniu prac w części wschodniej kościoła w Henrykowie około 1260 r. (wg Świechowskiego, 1955, s. 42n.) oraz po konsekracji kościoła w Mogile w

początek XV w., można wydzielić w nim okresy: 1310-1330 wzniesienie kaplicy grobowej Bolesława III i transeptu świątyni (1330 r. – prawdopodobna konsekracja), do 1350 r. budowa korpusu nawowego, do początku XV w. – dostawienie kaplic północnych przy korpusie. Wskazała wpływy czeskich i niemieckich kościołów cysterskich.

4.2.1 Badania autorki

Wnętrze kościoła zostało przekształcone w okresie barokowym i pod warstwą tynków i dekoracji zniknęło większość detali gotyckich. Do tej pory odsłonięto podczas prac remontowych dolne części ściany wschodniej prezbiterium z bazami służek i fragmenty filarów, w których usunięto niektóre cylindryczne służki. Zachowały się częściowo kamienne maswerki okienne i elementy sklepień.

Po zbadaniu i analizie detalu architektonicznego w obrębie prezbiterium i transeptu kościoła można wyróżnić fazę należącą do 3 tercji XIII w. Obejmuje ona całą część wschodnią kościoła - prezbiterium i być może filary i mury skrzyżowania (brak badań), wraz ze zrekonstruowanymi w badaniach archeologicznych kaplicami i obejściem.

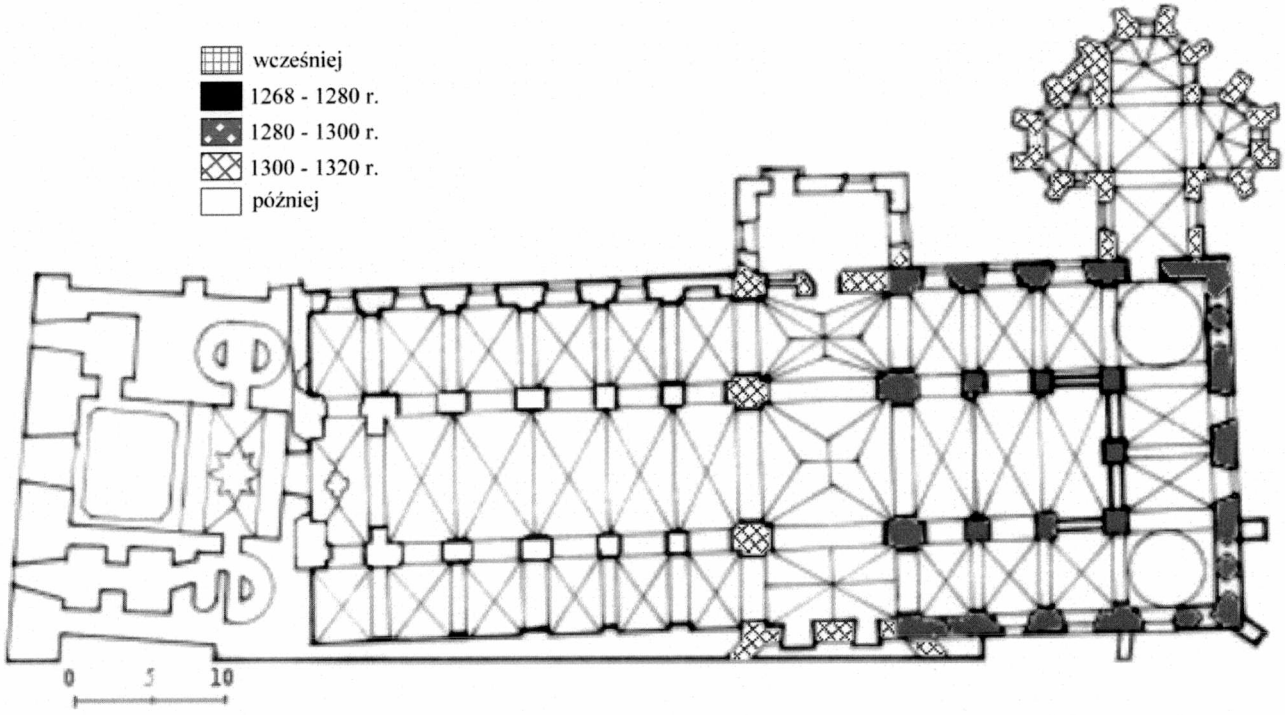

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – rzut obecny kościoła z uwzględnieniem faz budowy (wg Łuzyniecka, 2002) .

1266r. Końcowa data ukończenia chóru to rok 1289 – rok pochowania w Lubiążu księcia ścinawskiego, lub 1295 r. darowizna Henryka na świece przed ołtarzem.

Odsłonięte w tej części bazy służek narożnych schodzących do posadzki mają w profilu formę spłaszczonej bazy talerzowej i szereg form wklęsłych i wałkowych. Nie występują tu profile ze skosami rozwijające się pod koniec XIII w. i dominujące przez wiek XIV.

W związku z występowaniem formy służek schodzących do posadzki z głowicami i bazami, profilami z formą talerzową, żebrem charakterystycznym dla 3 tercji XIII w. oraz form wałkowych w kamiennych laskach maswerku wschodniego - datuję prezbiterium kościoła ze sklepieniem i zapewne częścią transeptu (potrzeba dalszych badań z odkrywkami murów) na 3 tercję XIII w.

Ukończenie transeptu z trzema wschodnimi przęsłami korpusu (różnice w kształcie filarów) i kaplicą grobową określam jako koniec 1 ćwierci XIII w, dalsze trzy przęsła niedługo potem wraz z zasklepieniem.

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – widok kościoła od strony północnej - gotycka część na planie krzyża wraz z kaplicą ks. Bolesława z północnej strony

4.3 Rekonstrukcja kościoła w 3 tercji XIII i na początku XIV w.

Najwcześniej wzniesioną częścią gotyckiej świątyni – ok. lat 60. do 90. XIII w. - było trójprzęsłowe **prezbiterium** na rzucie prostokąta, które z jednonawowym obejściem i wieńcem kaplic tworzyło plan zbliżony do kwadratu, w układzie bazylikowym. Do końca wieku rozpoczęto zapewne część transeptu (część ta nie została jeszcze odkryta spod tynków).

Prezbiterium zostało przekryte trzema sklepieniami na planie silnie wydłużonego prostokąta, krzyżowo-żebrowymi o silnie zaostrzonym łuku z żebrami i profilu gruszkowym. Oparte były na ścianach obwodowych i filarach o formie krzyżowej, bez łęków oporowych i skarp czy lizen na zewnątrz Żebra wspierały się w narożnikach na służkach pojedynczych schodzących do posadzki, a w pozostałych punktach na wiązkach służek.

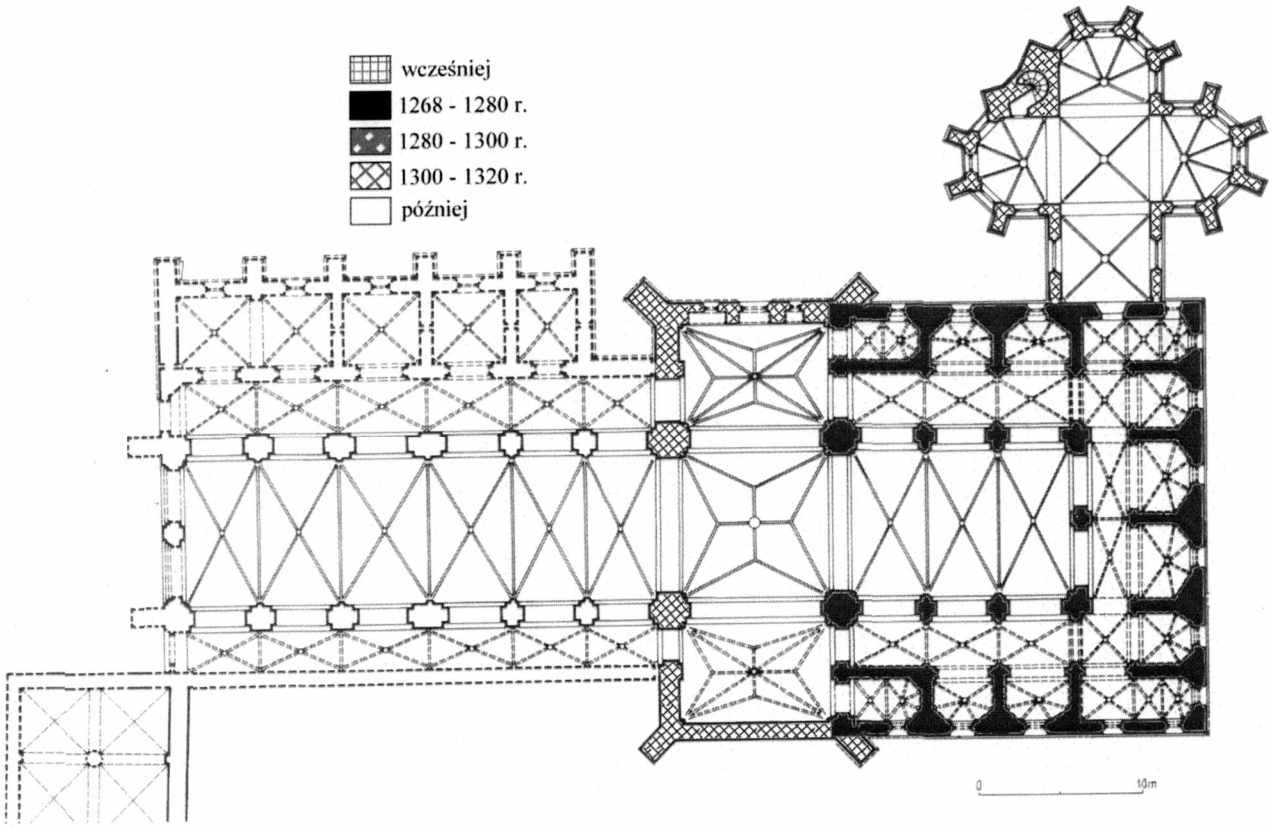

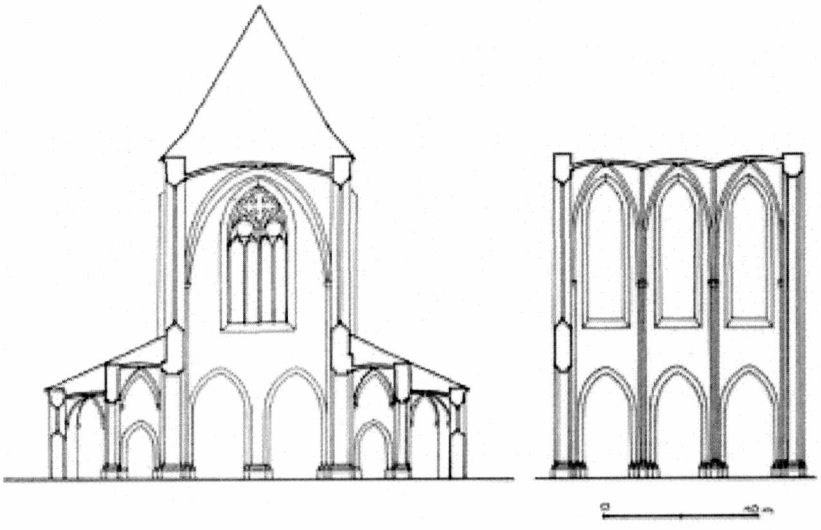

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny - rzut prezbiterium gotyckiego dobudowanego do romańskiego korpusu w 2 poł. XIII w. (wg Łużyniecka, 2002, s. 303) - u dołu: rekonstrukcja przekroju poprzecznego przez prezbiterium, widok na ścianę prezbiterium z zarysem odkrytych i rekonstruowanych arkad prowadzących do gotyckich kaplic oraz przekrój podłużny z podziałem pionowym ścian z 2 poł. XIII w.

Płaszczyzny ścian prezbiterium podzielone zostały artykulacją pionową poprzez wiązki dziś zniszczonych służek oraz regularny rytm ostrołukowych okien i arkad, również obecnie nieco zniekształconych.

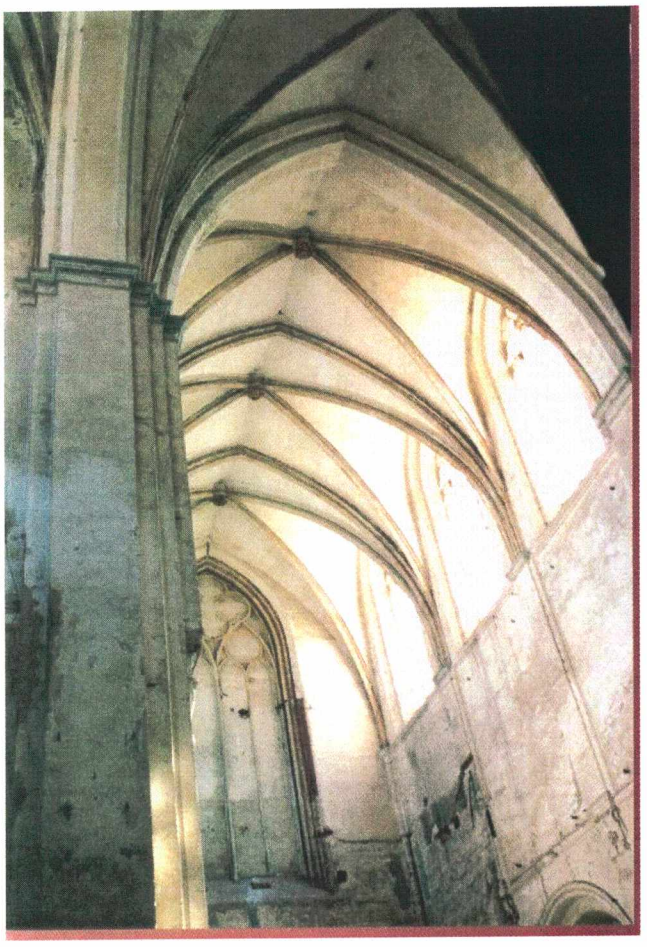

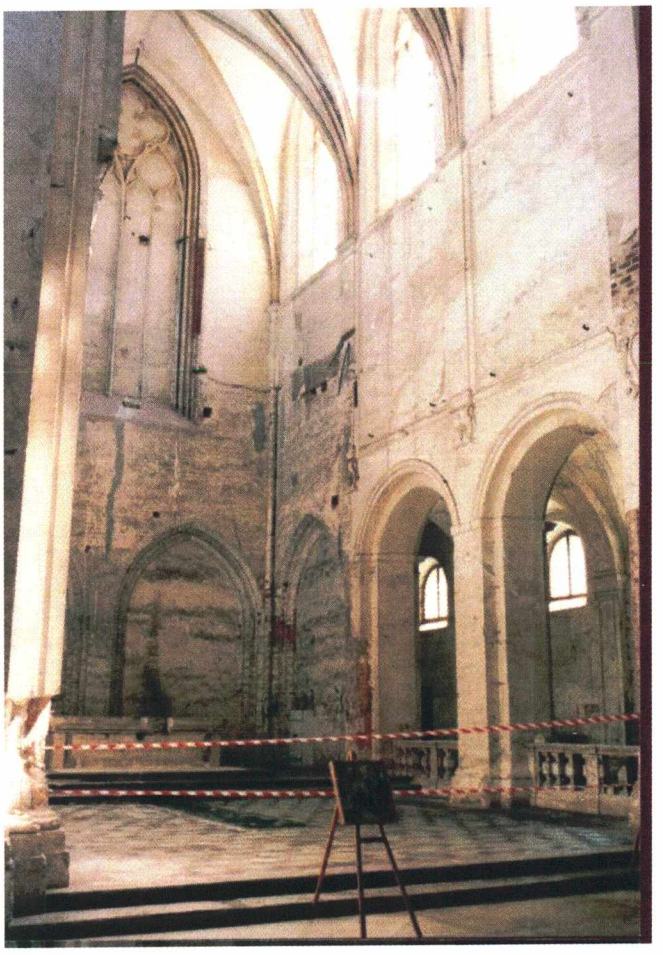

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny - sklepienie krzyżowo-żebrowe prezbiterium i widok na dzisiejszą formę ściany południowej i okno w ścianie wschodniej.

Obecnie dają się wyróżnić trzy strefy poziome ścian bocznych. W dolnej części chór otwarty jest półkolistymi arkadami do obejścia, poza wschodnimi – ostrołukowymi, dziś zamurowanymi - w górnej części posiada wysoki pas gładkiej ściany i strefę okienną.

W okresie gotyku wszystkie arkady posiadały wykrój ostrego łuku i były otwarte do obejścia. Środkową część ścian bocznych została powiększona poprzez zamurowanie dolnych partii okien, kiedyś równie wysokich jak okno wschodnie. Jak można sobie wyobrazić, gotyckie prezbiterium - z dużymi oknami i arkadami otwartymi do ambitu, było bardziej rozświetlone. Całość rozczłonkowana była służkami pojedynczymi lub w wiązkach i tworzyła we wnętrzu silne podziały wertykalne.

Ściana wschodnia uległa najmniejszym zmianom. Jak dawniej w dolnej części posiada dwie arkady ostrołukowe rozdzielone filarem, kiedyś otwarte do obejścia, dziś zamurowane, a nad nimi wielkie czterodzielne okno.

Największe zmiany przestrzenne zaszły w obejściu prezbiterium, w czasie okresu baroku. Dla ujednolicenia wnętrza i przystosowania do nowego stylu, wyburzono mury pomiędzy kaplicami i obejściem i utworzono jednolitą przestrzeń nawy okrężnej, która odpowiadała też szerokości naw bocznych korpusu i była ich kontynuacją.

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – widok wnętrza kościoła – ściana południowa i wschodnia.

Kaplice były dość zróżnicowane. Dwie narożne, wschodnie miały po dwa przęsła kwadratowe z zamknięciem pięciobokiem, zachodnie przy transepcie po jednym przęśle z zamknięciem, a pozostałe były w planie pięciobokami. Wszystkie poza zachodnimi otwierały się arkadą do obejścia. Przęsła kwadratowe kaplic przekryte były krzyżowo z żebrami opartymi na konsolkach, pięcioboki przykryto sklepieniem sześciodzielnym z podobnie zakończonymi żebrami.

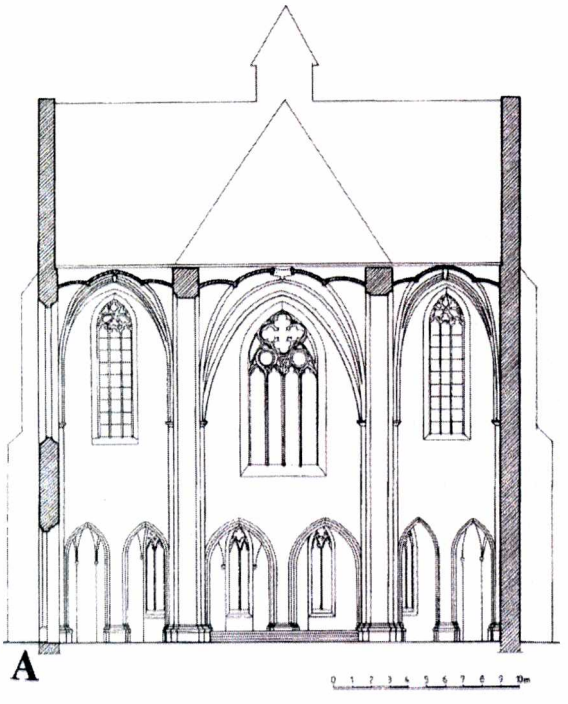

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny - rekonstrukcja przekroju poprzecznego przez transept z widokiem na prezbiterium i nieistniejące już gotyckie kaplice (Łużyniecka, 2002, s. 304)

Wszystkie kaplice w części fundamentowej posiadały zakończenie półkoliste, a w części nadziemnej mury zakończone były trójbocznie. W ścianie zewnętrznej wielobocznego zakończenia umieszczano na całej szerokości okno z maswerkiem. Obecne pozostałości po kamiennych podziałach maswerków są tak nikłe, że trudno pokusić się o rekonstrukcję.

Prezbiterium otwierało się ostrym łukiem tęczowym do transeptu i nawy głównej.

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – widok z korpusu na prezbiterium w głębi i część południową nawy okrężnej powstałej z połączenia obejścia i kaplic oraz elewacje wschodnią z częściowo odsłoniętymi reliktami pierwotnej budowli gotyckiej.

Na poddaszach obejścia znaleziono piaskowcowe wsporniki pierwotnych dachów pulpitowych (poziom obecnych został podwyższony o ok. 90 cm) i fragmenty kamiennego gzymsu. Bryła prezbiterium wyglądała więc inaczej niż obecnie – pulpitowe dachy ambitu były umieszczone niżej o ok. 1 m, więc całe obejście z kaplicami było niższe i mniej masywne.

4.4 Materiał i wymiary pierwotnej budowli

Pierwotne mury kościoła wzniesiono z cegieł, detale architektoniczne wykonano z kamienia.

Prezbiterium z obejściem i kaplicami wymurowano z cegieł o wymiarach 27 * 13 * 9 cm (J. Pilch, 1973, z. 1, s. 40) w układzie wendyjskim[9], z piaskowca wykonano detale tj.: kolumienki, wsporniki, cokoły, wsporniki, obramienia okien i portali oraz maswerki.

Pierwotne elewacje wewnętrzne były pozostawione w fakturze ceglanej.

Wnętrza blend okiennych nie były tynkowane, lecz o licu ceglanym. Zarówno elewacja jak i wnętrza zostały całkowicie otynkowane i zbarokizowane do połowy XVIII w.

Główne wymiary budowli:

wg K. Kalinowskiego (1970): dł. kościoła 61, 5 m, wys. n gł. 19,1 m, szer. 8,6 m

wg pomiarów autorki:

- wysokość prezbiterium (do zwornika)- 19,60 m,
- szerokość prezbiterium - 8, 60 m,
- wysokość transeptu (do zwornika) - 19, 65 m,
- długość prezbiterium - ok. 14,50 m,
- szerokość nawy obejścia - 2,00- 3,00 m

4.5 Przebudowy w okresie od połowy XIV w. do czasów obecnych

Opactwo cysterskie w Lubiążu było pierwszą siedzibą tego konwentu na ziemiach śląskich. Powstawało w dwóch etapach. Pierwszym była budowla romańska wzniesiona pod koniec XII i na początku XIII w., drugim nowa, gotycka świątynia (wzniesiona w tym samym miejscu) budowana od II poł. XIII w. do początków XV w.

Pod koniec XIII w. rozpoczęto budowę gotyckiej świątyni na miejscu poprzedniej romańskiej. Do końca XIII w. gotowe było prezbiterium z obejściem i wieńcem kaplic. W latach 1310 – 1330 Bolesław III ufundował przy części wschodniej kaplicę grobową oraz wzniesiono transept kościoła. W 1330 r. prawdopodobnie odbyła się konsekracja świątyni.

---

[9] Mury transeptu i trzy pierwsze przęsła korpusu wymurowano z cegły w układzie polskim z kamiennym cokołem zewnętrznym przy transepcie (zniszczonym przy budowie kaplicy Loretańskiej). Do elementów konstrukcyjnych i dekoracyjnych wykorzystano piaskowiec. Trzy ostatnie przęsła korpusu zostały wzniesione z cegły w mieszanym układzie (w części polskim).

Do połowy XIV w. wzniesiono korpus nawowy, przedłużając na zachód romańskie ściany naw bocznych. Do końca XIV w. dobudowano przy nawie północnej szereg kaplic. (Łużyniecka, 1995, s. 47).

Od roku 1672 do połowy XVIII w., przez około osiemdziesiąt lat średniowieczny klasztor przebudowywano na piękny barokowy kompleks wielokrotnie większy od poprzedniego, obecnie jeden z największych w środkowo-wschodniej Europie. W czasie prac wyburzono ściany działowe kaplic i ambitu świątyni gotyckiej, tworząc jednoprzestrzenne obejście z nowymi sklepieniami i latarniami w narożach.

Przekrycie i mury nawy głównej pozostało nienaruszone. Skuto służki w nawie głównej i w ich miejsce wstawiono pilastry z rozetami, zachowały się tylko wschodnie narożne służki – dziś odsłonięte. (Kalinowski, 1970)

Około 1710 r. wzniesiono przy północnym ramieniu transeptu Kaplicę Loretańską, a kilka lat później od zachodniej strony przedsionek wraz z masywnymi wieżami, które wtopiły się w później w zachodnią elewację kompleksu klasztornego (Łużyniecka,1998, s. 45).

Po sekularyzacji klasztoru w 1810 r. kompleks podupadał, pełnił funkcje świeckie.

Gruntowną konserwację przeprowadzono w latach 1934-1937, „przekuto" wówczas większość maswerków (Kalinowski, 1970).

W czasie drugiej wojny światowej kościół nie uległ zniszczeniu, a po niej został wykorzystany jako szpital i magazyn książek.

Od roku 1967 Muzeum Narodowe rozpoczęło prace nad pałacem opatów, a od 1989 r. wzmożone prace renowacyjne prowadzi Fundacja Lubiąż.

Obecna świątynia jest bazyliką trójnawową z transeptem i prostokątnym prezbiterium z obejściem. Od zachodu dobudowano w baroku potężną fasadę dwuwieżową z przedsionkiem, a na wschodzie od strony północnej przylega do prezbiterium gotycka kaplica grobowa Bolesława III.

4.6 Detal architektoniczny

Na sklepieniach i ścianach prezbiterium zachowały się pierwotne żebra i zworniki oraz wschodnie narożne służki pojedyncze z 2 połowy XIII w.

Wiązki służek pomiędzy przęsłami i ich głowice nie zachowały się, zostały skute w okresie baroku i na gładkie ściany nałożono pilastry.

Podczas prac badawczych archeologiczno-architektonicznych ostatniego dziesięciolecia przeprowadzono szereg odkrywek w całym kościele, podczas których odsłonięto zachowane dolne części filarów z bazami, zasłonięte do tej pory tynkiem barokowym.

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – widok na elementy sklepienne nawy głównej prezbiterium,

Nieliczne niestety są pozostałości po sklepieniach obejścia i kaplic. Po odsłonięciu pierwszego zachodniego przęsła południowej nawy ambitu znaleziono, oprócz wykroju okna, płytką wnękę poniżej niego, a obok drugą o przekryciu trójkątnym (kropielnica?), na środkowej osi na wys. 460 cm zachował się piaskowcowy cios po wsporniku żeber sklepiennych. W przęśle północnej nawy – analogicznie zachowały się identyczne ślady po wspornikach we wschodniej nawie ambitu i północnej ścianie przęsła wschodniego.

Poza elementami sklepienia i wertykalnego podziału ścian, zachowały się maswerki okien – wschodniego i zachodniego oraz fragmenty maswerków okien kaplic odsłoniętych podczas badań w przekształconej na nawę okrężną przestrzeni gotyckiego obejścia z kaplicami.

4.7 Elementy sklepień

Sklepienia prezbiterium wraz z detalem konstrukcyjnym to jedne z najlepiej zachowanych części XIII w. kościoła. Zworniki kamienne (wys. ok. 0,45 m) posiadają na talerzach bogatą dekorację rzeźbiarską, o formach liści, rozety oraz maski otoczonej liśćmi.

Żebra mają formę gruszkową i w gotyku opierały się na głowicach służek (obecnie tylko w narożnych częściach prezbiterium), teraz na pilastrach barokowych.

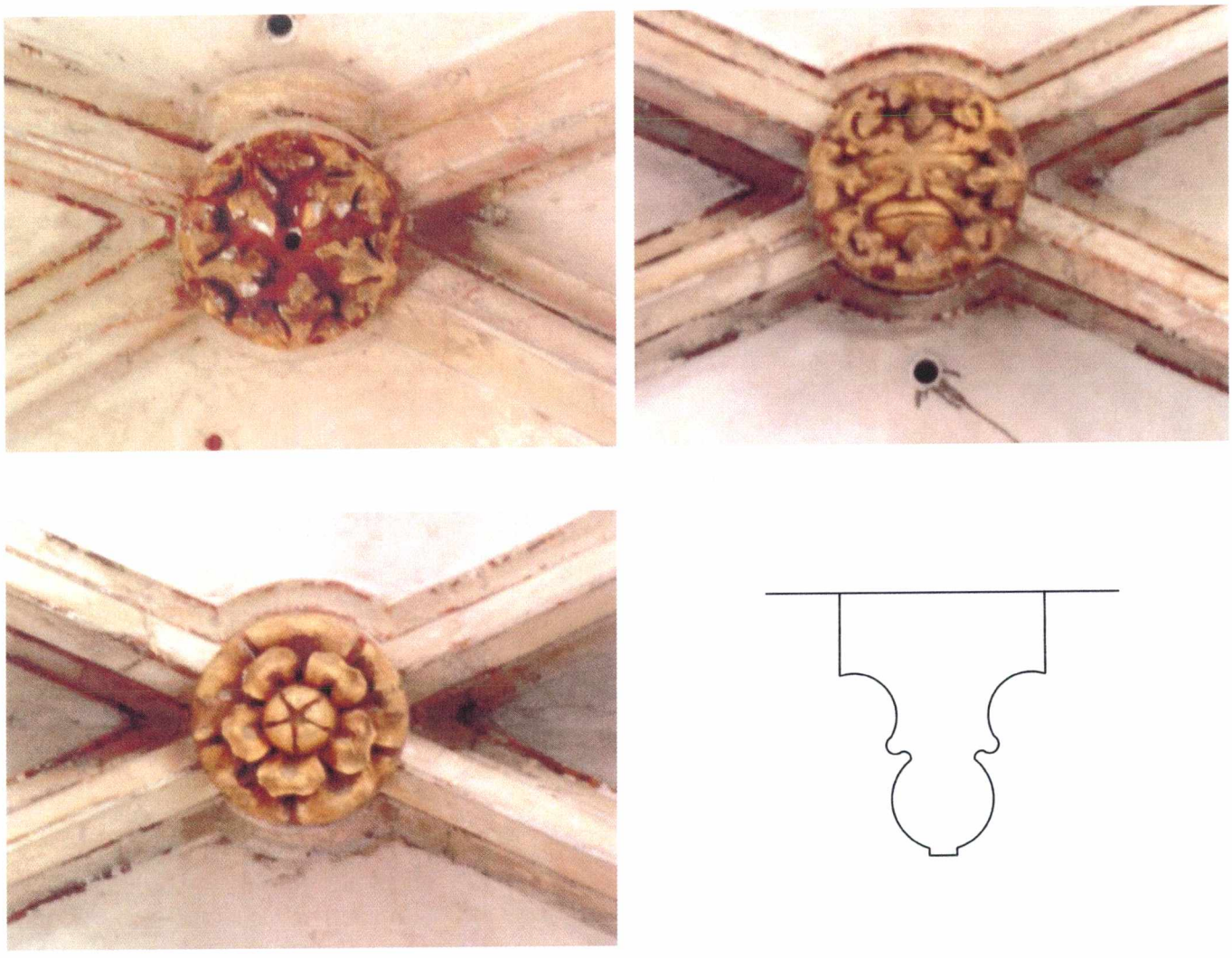

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny - zworniki sklepienia prezbiterium w nawie głównej, kolejno od lewej w ustawieniu od wschodu. oraz oraz szkic żebra prezbiterium (szkic autorki)

4.7.1 Detal filarów i służek

W wewnętrznych narożnikach prezbiterium zachowały się (dziś otynkowane) koliste, kamienne służki pojedyncze, o kielichowych kapitelach i płaskich talerzowych bazach, opartych na wysokich dwunastobocznych postumentach, przechodzących w profilowany cokół.

Podobne służki znajdują się w narożniku przy filarze południowo–zachodnim i północno.-zachodnim między prezbiterium i transeptem. Obecnie zasłonięte są barokową dekoracją, grubo otynkowane.

Pomimo otynkowania głowic służek można wyróżnić w ich kształcie część kielichową z wałeczkiem u dołu i profilowaną, wysoką płytę gzymsową.

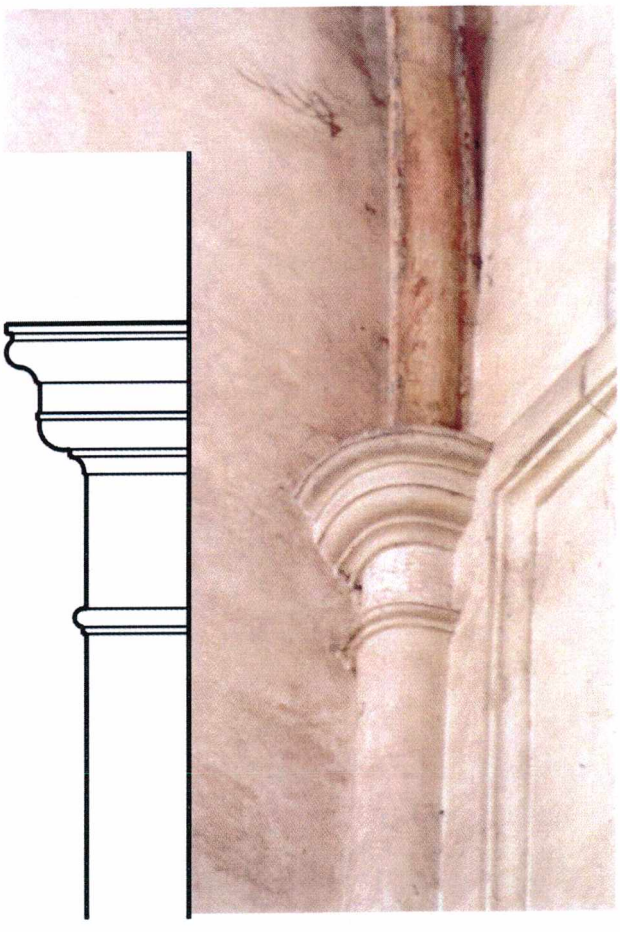

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – kolejno od lewej u góry: dolna część pojedynczej służki narożnej północno-wschodniego narożnika prezbiterium oraz niżej: otynkowana głowica służki oraz obok: szkic głowicy służki narożnej prezbiterium, stan z okresu baroku po otynkowaniu wnętrza i elementów jego detalu.

Baza narożnej pojedynczej służki filarów wschodnich posadowiona jest na profilowanym cokole tego filara. W gotyku był to narożny filar pomiędzy ostrołukowymi arkadami dzielącymi prezbiterium od obejścia, a obecnie widać tylko jego część wewnątrz prezbiterium pomiędzy zamurowanymi ścianami arkad.

Baza posiada w profilu postać spłaszczonego talerza i powyżej szereg mniejszych profili wklęsłych i wałkowych. Cokół ma bardzo bogate profilowanie, zawierające wałki i wklęski na zmianę.

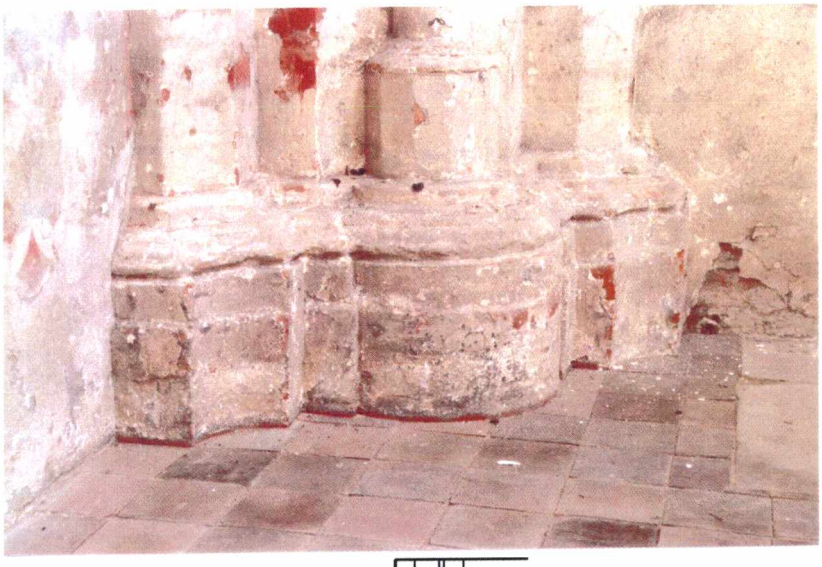

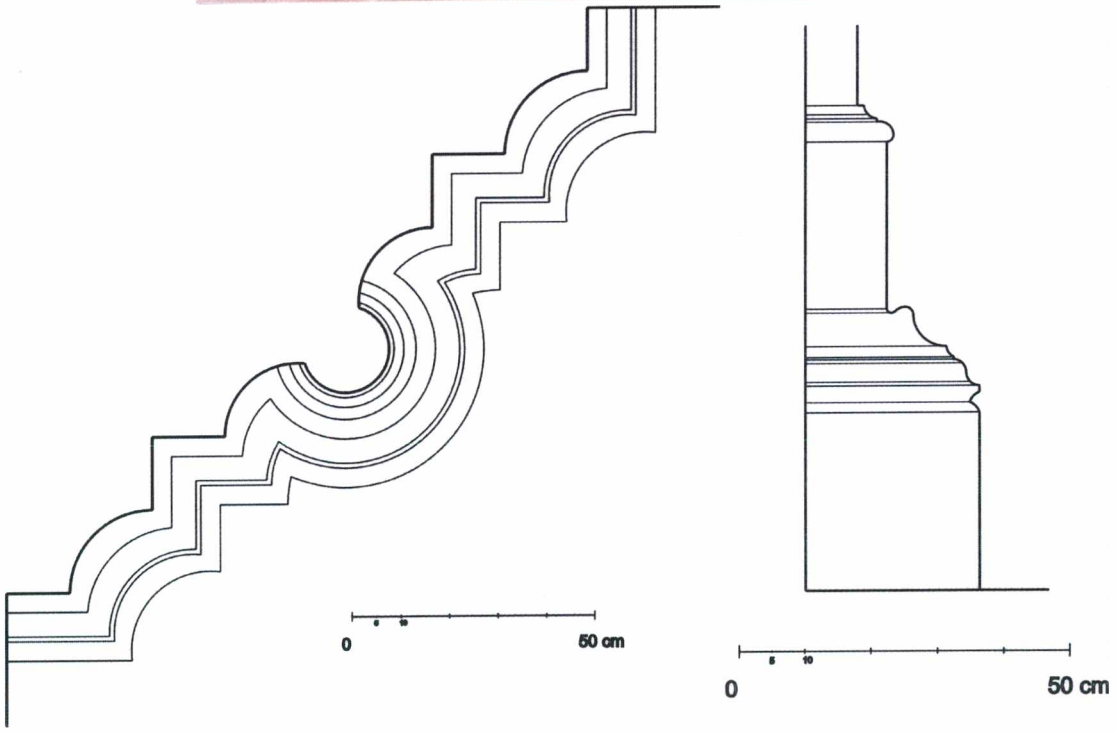

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – widok bazy służki z cokołem filara narożnego oraz rysunek profilu bazy służki narożnej wschodniej części prezbiterium wraz z cokołem filara i przekroju części narożnej filara południowo-wschodniego

Przy filarach skrzyżowania również zachowały się służki narożne od strony prezbiterium, w części głowicowej otynkowane w formy barokowe, odkute z tynku jedynie w części bazowej. Od strony transeptu (od lewej) oraz w całym korpusie służki zostały skute po wypełnieniu pustego miejsca cegłą, utworzyła się forma filara barokowego.

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – kolejno od lewej u góry: filar południowy skrzyżowania w widoku od wnętrza prezbiterium (po prawej otynkowana służka, po lewej forma barokowa, usunięta służka), od lewej na dole widok na odsłoniętą bazę służki (po prawej), u góry po prawej: żebra sklepienne oparte na pilastrze w miejscu gotyckiej nadwieszonej wiązki służek z głowicą, u dołu część bazowa arkady pod nadwieszoną wiązką opartą na nieistniejących wspornikach.

4.7.2 Okna

Okna nawy głównej prezbiterium zachowały pierwotne podziały tylko w dużym ostrołukowym oknie wschodnim, pozostałe pochodzą z lat 1933-1934 (J. Pilch, s. 41) i zostały zamurowane w części dolnej.

Pierwotnie elewacja wschodnia ambitu wypełniona była sześcioma ostrołukowymi oknami, natomiast północna i południowa pięcioma, wysokości około 460 cm i różnej szerokości (węższe akcentowały naroża). Po wybudowaniu kaplicy grobowej ks. Bolesława od strony północnej, jedno z okien tej elewacji zostało w części zamurowane i wykorzystane na otwór wejściowy do kaplicy

Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny – widok kościoła od strony wschodniej – nawa prezbiterium z przekształconymi w baroku kaplicami i obejściem z kaplicą ks. Bolesława z prawej strony, u dołu widok na odsłoniętą część północna wschodniej i południowej elewacji.

Przekształcenie ambitu i kaplic w jedną nawę okrężną w formach barokowych oraz zamurowanie części okien, doprowadziło do zatarcia pierwotnego wyglądu elewacji prezbiterium. W wyniku prowadzenia prac remontowych i renowacyjnych odsłonięto wszystkie pierwotne okna gotyckie: cztery w elewacji północnej (jedno w całości, trzy z ubytkami górnej części), sześć na wschodniej (dwa środkowe o zmienionych górnych łękach), pięć na południowej (dwa w całości, dwa o zmienionych górnych łękach i jedno we fragmentach).

Rys. 4. Lubiąż, kościół pocysterski p.w. NM Panny - maswerki okienne części wczesnogotyckiej: okna wschodniego w nawie prezbiterium , oraz pozostałości z okien kaplic elewacji południowej i południowych okien na elewacji wschodniej

5 Trzebnica - kaplica św. Jadwigi przy dawnym kościele cysterek p.w. NM Panny i św. Bartłomieja

Kaplica p.w. św. Jadwigi należy do kompleksu klasztornego dawnego zakonu cysterek w mieście Trzebnica, na północ od Wrocławia na drodze do Poznania i Gniezna. Klasztor znajduje się we wschodniej części miasta. Poza budynkiem kościoła cały teren obwiedziony jest murem i mieści się tam obecnie dom dla sióstr boromeuszek i dom opieki społecznej oraz budynki gospodarcze.

Kaplica położona jest od południowej strony prezbiterium obecnego kościoła NP. Marii i św. Bartłomieja wybudowanego w stylu późnoromańskim. Została wybudowana na miejscu rozebranej romańskiej kaplicy św. Piotra i miała być początkiem przebudowy kościoła na obiekt o gotyckich cechach stylistycznych.

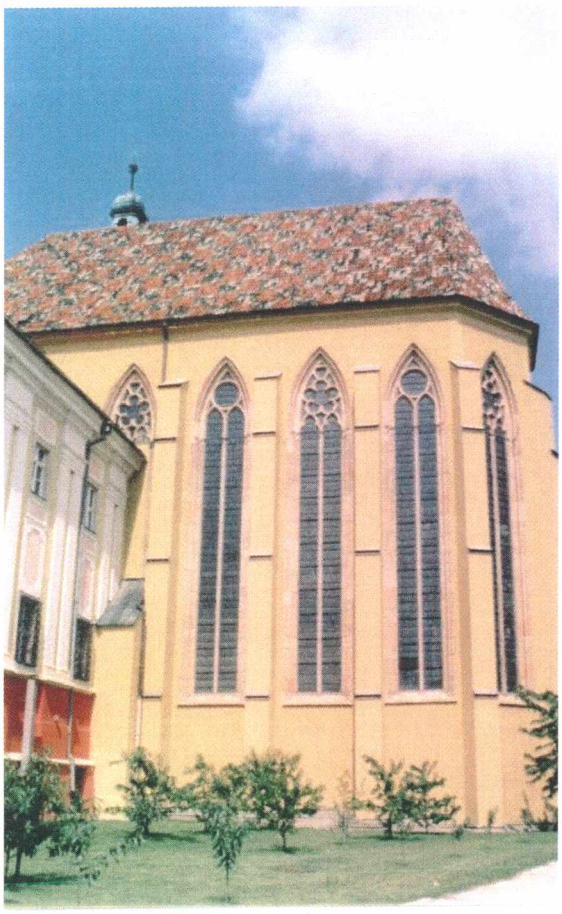

Fot. 3. Trzebnica, kaplica św. Jadwigi dawnego kościoła cysterek – widok od strony południowo-wschodniej oraz alabastrowa rzeźba św. Jadwigi we wnętrzu przed sarkofagiem.

5.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1268 / 1269 r. fundacja kaplicy przez księcia wrocławskiego Władysława, arcybiskupa Salzburga, wnuka kanonizowanej w 1267 r. św. Jadwigi Śląskiej (CDS VII / 2, s. 166; Bach, 1859, Bd. 2, s. 93,98)

5.2 Stan badań

Wzmiankowali kaplicę następujący uczeni: **A. Bach** (1859,Bd. 2, s. 93,98), **H. Lutsch** (1859) **i J. Heyne** (Bd. 1-3, 1860-1869).

Dokładnie opisał obiekt **H. Lutsch**. (1898, Bd. 2)

Wyniki badań z 1938 r. opublikowali **A. Zinkler, D. Frey, G. Grundman (1940)** między innymi odkrycie portali w części romańskiej i opis historyczny.

D. Frey (1938,Bd. 1,s. 438-479) **i H. Tintelnot** (1951, s. 48-49, 90-91) wskazali na wpływy zachodnioniemieckie, według tych autorów - kolońskie.

Tintelnot podaje w swojej pracy liczne analogie i powiązania. Dekorację detalu architektonicznego plasuje czasowo pomiędzy kościołem w Naumburgu (szczególnie portal) a kościołem w Meisener (Miśnia). Kapitele i zworniki widzi raczej bliżej Naumburga niż schematycznej i sztywnej szkoły z Miśni. Liczne podobieństwa zauważa z kościołem św. Elżbiety w Marburgu (pierwsze niemieckie przefiltrowanie francuskiej klasycznej architektury gotyckiej; jeszcze w czasie budowy stał się wzorem dla Hesji i Westfalii – szkoła marburska). Analogie do detalu kaplicy odnalazł w kościołach tej szkoły w Wetzlar (część wschodnia, południowa część nawy poprzecznej, proporcje i podział okna, pięcioliść w maswerku), klasztornym w Heina (część wschodnia, nawa poprzeczna, smukłość profili, triforium), w Ninburgu nad Saale – najbardziej wysuniętym na wschód (okna), w korpusach kościołów w Volkmarsen i w Obermarsberg. Autor podaje datowanie K.Wilhelma-Kästnera dla wszystkich podanych kościołów ok. 1260-1280 i dostrzega podobieństwa w detalach okien – podwójny podział, okrągłe profile lasek, maswerk z motywem koła trój-, pięcio-, sześcioliścia – z pierwszego okresu wpływów heskich. Te czyste formy dwuczęściowego okna nie istniałyby w szkole Hesji gdyby nie kościoły w Altenbergu (1255-1276) i Amiens. Ten sam stopień zaawansowania widzi w dekoracji zworników (większe podobieństwo niż w Naumburgu i Miśni) i kapiteli kościoła w Heina, które tu osiągnęły połączenie soczystości form naumburskich i sposobu dodawania małych form jak w Miśni. Dostrzega też przejrzystość formy maswerków i kamieniarki charakterystyczną dla zakonów cysterskich powiązanych ze Śląskiem.

G. Chmarzyński (1951, s. 48-49, 90-91) utrzymuje, że naturalistyczne formy dekoracji i przejrzysta przestrzeń musiały mieć kontakt z klasycznym stylem gotyku francuskiego, a koncepcję kaplicy kontynuują później budowle we Wrocławiu, Bolkowie, Lwówku, Złotoryi i polskich kościołach franciszkanów z ok. 1300 r.

M. Kutzner (19:1964, s. 115-122; 1969; 1974) wskazał na związki z architekturą Hesji i Turyngii. Nieukończone prezbiterium halowe porównuje z kościołem Mariackim w

Arnstadt i cysterskim w Haina. Projekt łączy z księciem Władysławem, a genezę warsztatu wywodzi z Miśni.

E. Walter (32:1974, s. 21-43) na podstawie analizy źródeł wskazał na datowanie początku budowy na krótko przed fundacją.

O polichromii wczesnogotyckiej rzeźby kaplicy pisze **M. Poksińska (1993).**

Nawiązania do sztuki francuskiej wskazuje **A. Karłowska-Kamzowa (1991).** Widzi ona bezpośrednie związki kaplicy z wzniesionym kościołem św. Elżbiety w Marburgu, a kamieniarza wywodzi ze środowiska turyńsko-saskiego. Nie wyklucza związków z kaplicą św. Ludmiły przy kościele klasztornym na Hradczanach w Pradze.

Dojrzałość architektury kaplicy św. Jadwigi podkreśla **M. Gębarowicz** (T 3, 1936, s. 60), porównując ją z paryską Sainte Chapelle, a pierwowzorów szuka w Verne w Westfalii.

5.3 Badania autorki

Niedługo po kanonizacji księżnej Jadwigi w 1267 r., w miejscu jej pochówku zaczęto wznosić kaplicę poświęconą jej pamięci. Miała ona być początkiem przebudowy całego kościoła i to przebudowy w układzie halowym (Kozaczewska-Golasz, Kozaczewski, Nr 19, Nr 9, str. 271-272). Można to wywnioskować z rozpoczętej ściany w północno-wschodnim narożniku kaplicy, mającej od wschodu, prawdopodobnie prosto, zamknąć nowe gotyckie prezbiterium.

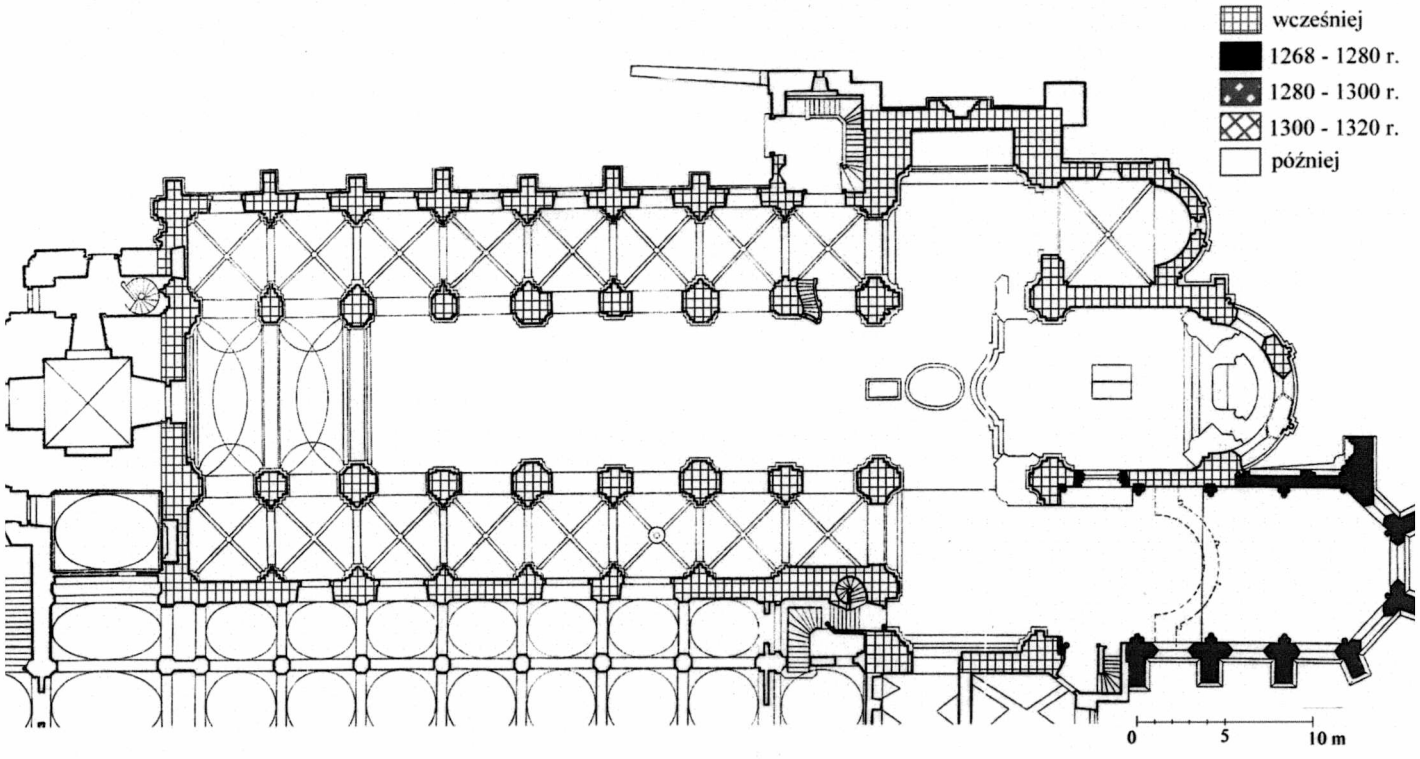

Trzebnica, dawny kościół cysterek – rzut przyziemia kościoła z gotycką kaplicą wzniesioną od południowego-wschodu – rys. wg Zinklera.

Wskazują też na to niemal identyczne proporcje wysokości i szerokości wzniesionej kaplicy i starego, romańskiego prezbiterium, a także zrealizowana przy nowej części prezbiterium duża ilość kamiennego detalu na wysokości obecnej posadzki podwyższonej części ołtarzowej.

Układ dwóch poligonalnie zamkniętych kaplic po bokach prosto zamkniętego prezbiterium miał zastąpić romański chór (jednoprzęsłowy z kaplicami) zamknięty absydami (Tintelnot,1951, s. 47). Z niewiadomych powodów przebudowa obiektu nie doszła do skutku, być może były to kwestie finansowe lub polityczne.

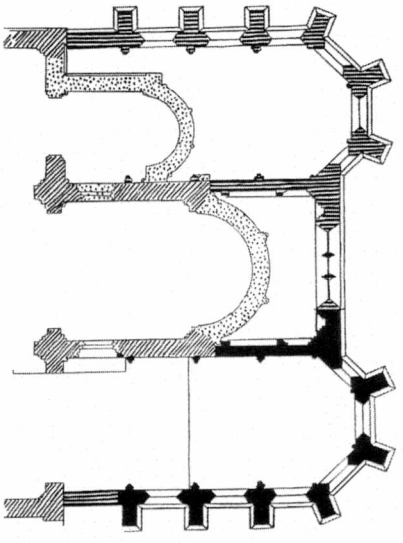

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi przy dawnym kościele cysterek – rzut części wschodniej kościoła z rekonstrukcją planowanego halowego prezbiterium (szfura z ciemnymi kreskami pionowymi) z kaplicą św. Jadwigi od południowej strony, jako pierwsza część rozbudowy (rys. wg Tintelnota).

Badania terenowe kaplicy bjęły inwentaryzację detali architektonicznych z dokładną dokumentacją zdjęciową i rysunkową, zarówno wnętrza obiektu, jak i reliktów zachowanych na zewnątrz północnej ściany.

Na podstawie analizy detalu architektonicznego i wzmianki źródłowej o fundacji kaplicy w 1268 lub 1269 r. można przyjąć wzniesienie obiektu w początkach 3 tercji XIII w. Według autorki formy detalu - zastosowanie układu podziału wnętrza wiązkami służek schodzącymi do posadzki z głowicami i bazami na cokołach, spłaszczone talerze w profilu baz oraz forma żeber diagonalnych z wałeczkami u nasady - pozwalają umieścić kaplicę w okresie około 1270 r.

5.4 Rekonstrukcja kaplicy pod koniec XIII w.

Kaplica św. Jadwigi jest jednonawowa, trójprzęsłowa, na planie prostokąta, z pięciobocznym zamknięciem od wschodu. Od czasu wzniesienia ok. 1268 r. jej bryła nie uległa poważniejszym przemianom. Zmieniono tylko nieco wystrój wnętrza, umieszczając w nim grobowiec, ołtarz na całej ścianie wschodniej i ambonę. Wysokość i szerokość tej nowej części kościoła jest prawie równa z wysokością prezbiterium romańskiego kościoła, ale nieco dłuższa i zamknięta nie półkolistą absydą, lecz wielobokiem.

Kaplica otwarta jest do nawy poprzecznej kościoła ostrołukową arkadą, obecnie dosyć grubo otynkowaną z gzymsem impostowym z okresu baroku.

Wnętrze przekryte zostało sklepieniem krzyżowo-żebrowym o trzech prostokątnych, wąskich przęsłach i wielobocznym zamknięciu od wschodu. Żebra opierają się na wiązkach służek schodzących do samej posadzki, a w narożach od wschodu i zachodu na pojedynczych służkach. Służki posiadają kielichowe kapitele kamienne pokryte detalem roślinnym oraz profilowane bazy talerzowe posadowione na ośmiobocznych cokołach.

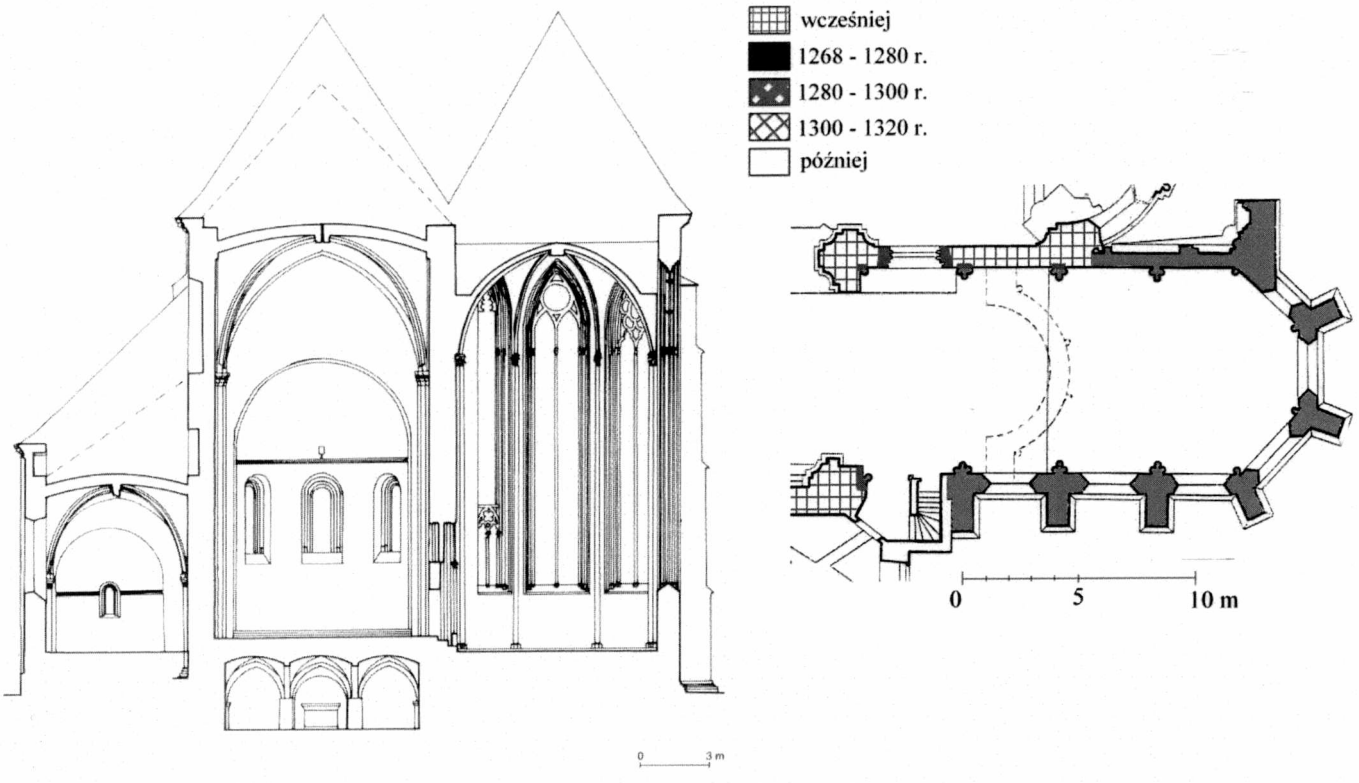

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – przekrój poprzeczny przez prezbiterium romańskie i kaplicę oraz rzut kaplicy na wysokości okien (wg Zinklera oraz AGwP, s. 545)

Elewacja południowa i wschodnia posiada regularny, gęsty podział przyporami na zmianę z wysokimi, smukłymi oknami zamkniętymi łukiem ostrym. Otwory okienne wypełniają prawie całą powierzchnię ściany pomiędzy elementami konstrukcyjnymi i kończą się około 3 m nad ziemią. W dolnej części ściany południowej i wschodniej ciągnie się kamienny profilowany cokół, który urywa się wraz ze ścianą wschodnią nieukończonej przebudowy prezbiterium. Bryła zwieńczona jest gzymsem i nakryta dwuspadowym dachem.

Na zewnątrz ściany północnej kaplicy, od strony prezbiterium, wykonano szereg kamiennych elementów – kolumnę w narożu nieukończonej ściany wschodniej i południowej, dwu- i trójarkadowe wnęki, niszę sakramentarium, oraz dwie kolumny przyścienne planowanego przedłużenia chóru.

5.5 Materiał i wymiary pierwotnej budowli

Budowla wzniesiona została z cegły w wątku wendyjskim (dwuwozówkowym), detale architektoniczne i konstrukcyjne wykonano z piaskowca.

Obecnie wnętrze i elewacje są otynkowane.

Podstawowe wymiary:

• długość wnętrza kaplicy	18,40 m
• szerokość wnętrza	8,60 m
• głębokość przęsła	4,10 m
• wysokość do zwornika	17,05 m

Proporcje:

• szerokość do długości	1 : 2,2
• szerokość do wysokości	1 : 2

5.6 Czas powstania i przebudowy

Według wzmianki z 1434 r. dokonano fundacji na "ulepszenie" (AGwP, 1995, s. 245) co może oznaczać wykonanie remontu lub poprawienia wyglądu wnętrza, bez podania dokładnych szczegółów prac.

Dalsze przeobrażenia dotyczą głównie wyposażenia wnętrza w okresie baroku. W latach 1697-1680 wzniesiono ku czci św. Jadwigi grobowiec z baldachimem na czternastu kolumnach oraz ok. 1750 r. alabastrową figurę księżnej, a około 1685 r. – ambonę.

5.7 Detal architektoniczny

Detale architektoniczne kaplicy stanowią bardzo bogaty i dobrze zachowany zbiór elementów konstrukcyjnych i dekoracji rzeźbiarskiej z około 1270 r. Zachowała się większość detali sklepienia i maswerków okiennych oraz portal prowadzący do prezbiterium i detale na zewnątrz północnej ściany kaplicy, będące początkiem nieukończonej przebudowy.

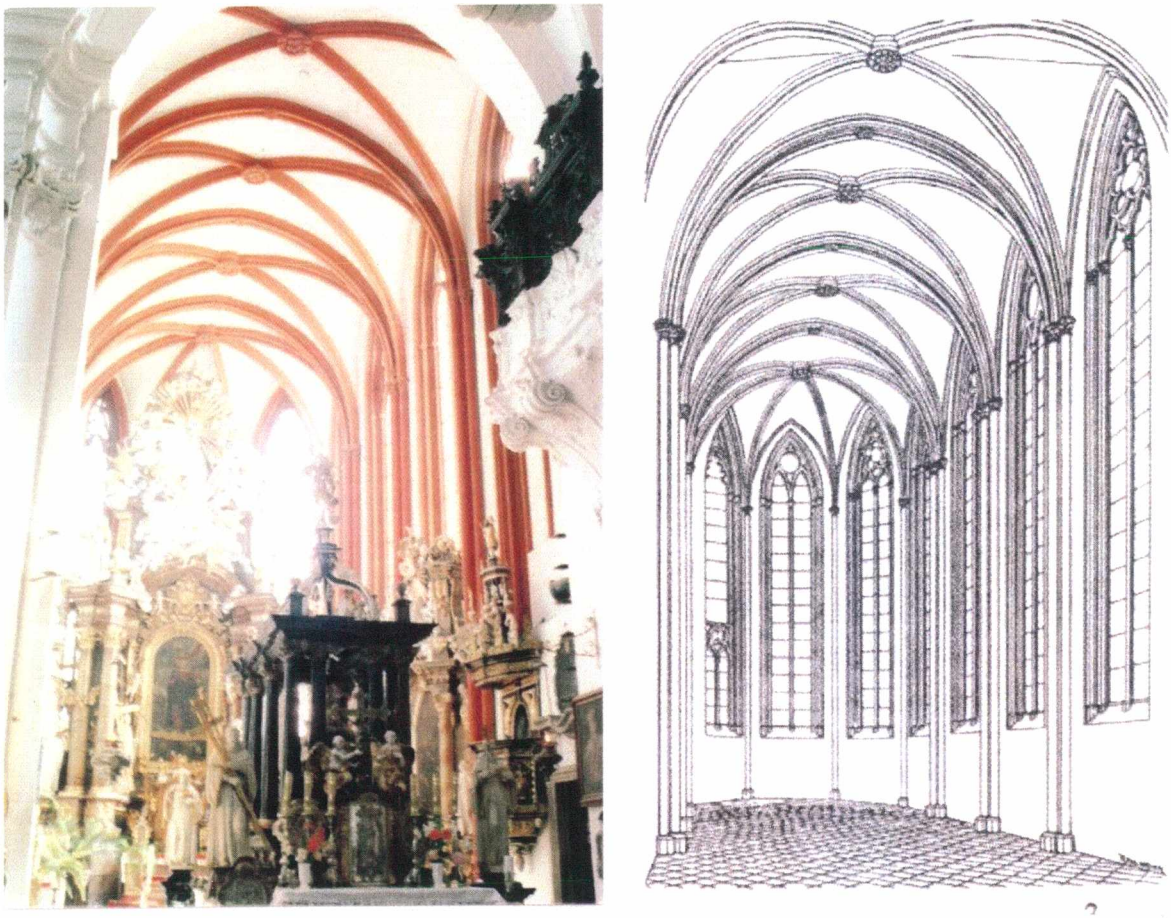

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi widok wnętrza kaplicy w stronę wschodnią oraz rysunek wnętrza –widoczny system konstrukcyjny żeber i służek (rys. Lutsch)

5.7.1 Elementy sklepień

5.7.1.1 Żebra i zworniki

Przekątniowe żebra sklepienne posiadają profil gruszkowy i delikatne noski, żebra jarzmowe mają podwójny profil gruszkowy bez nosków. Duże talerzowe zworniki akcentuje różnorodna dekoracja roślinna. Podobne talerzowe zworniki, dużo mniejsze występują w kluczu żeber jarzmowych.

Dwa zworniki wschodnie mają postaci walców o profilu żebra i zakończone są dużymi, kamiennymi talerzami. Dwa zachodnie są utworzone poprzez połączenie żeber z nałożonymi talerzami.

Kolejno od zachodu ozdobione są liśćmi winnej latorośli, klonu, dębu wraz z żołędziami oraz mniej znana formą ostrych trójpalczastych listków. Zworniki żeber jarzmowych, o wiele mniejszych rozmiarów, posiadają nasadzone na żebra talerze i dekorowane są kwiatem margerytki z listkami i dwoma innymi rodzajami liści.

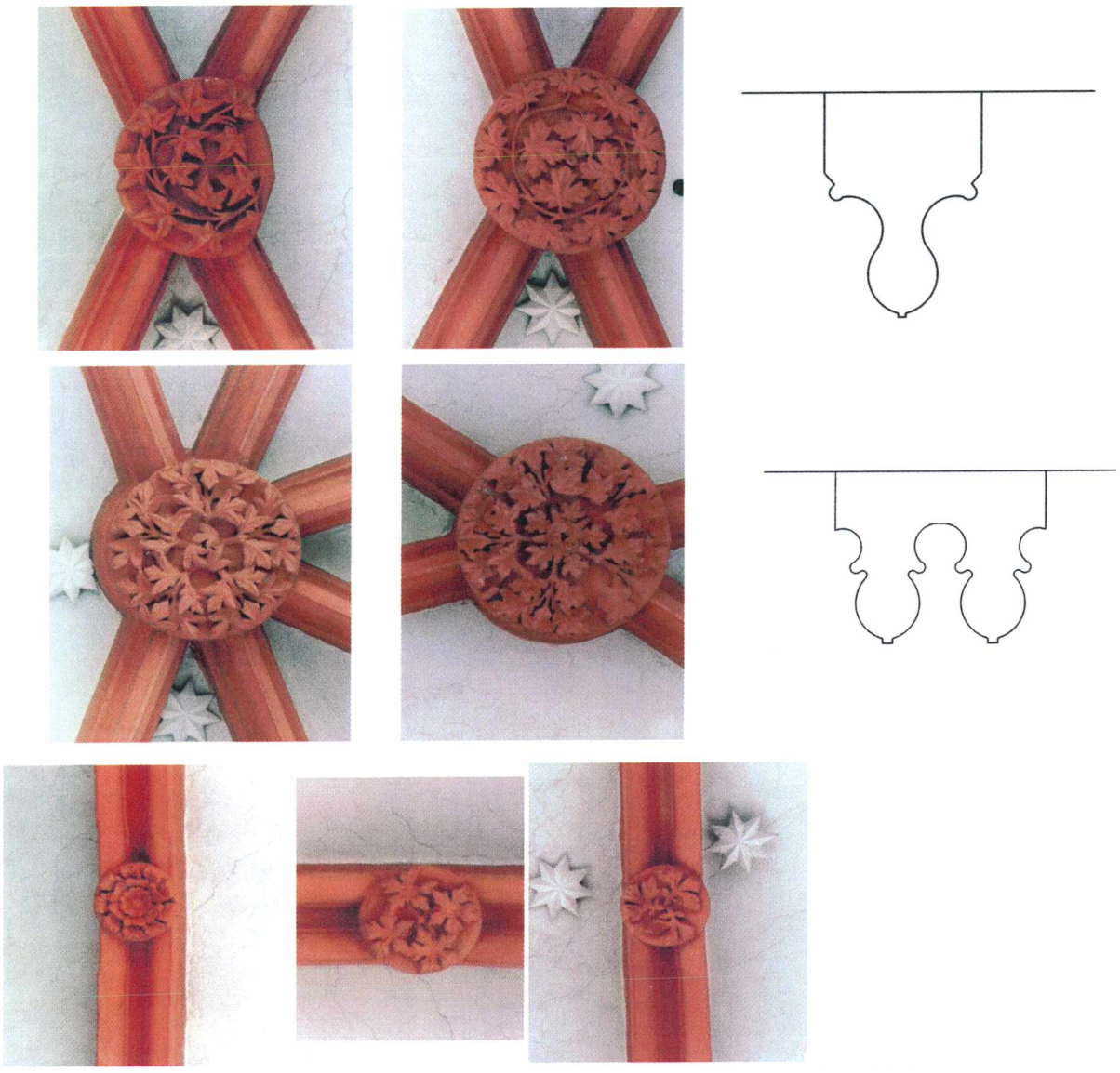

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – zworniki z dekoracją liściastą, kolejno – dwa pierwsze od zachodu, kolejno – trzeci od zachodu i wschodni na pięciobocznym zamknięciu, ostatni rząd: dekoracja zworników żeber jarzmowych.

5.7.2 Detal służek

Bazy talerzowe służek we wnętrzu kaplicy są profilowane i posadowione na graniastych cokołach o formie ośmioboku, różnej wysokości ze względu na zmieniający się poziom posadzki (fot.). Podobna baza znajduje się obecnie na zewnątrz budowli, w narożniku nie ukończonej ściany wschodniej i południowej ściany kaplicy. Była ona planowana jako baza pod służką podtrzymująca pojedyncze, narożne żebro. Pomimo zniszczenia daje się rozpoznać graniasty kształt i podobny kształt profilu.

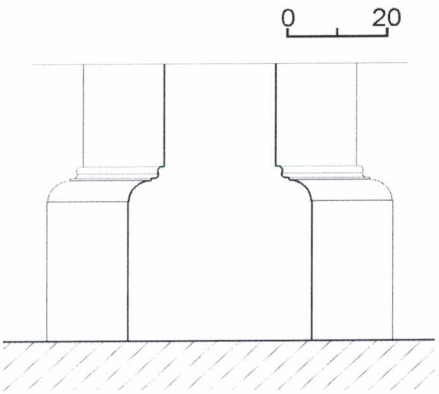

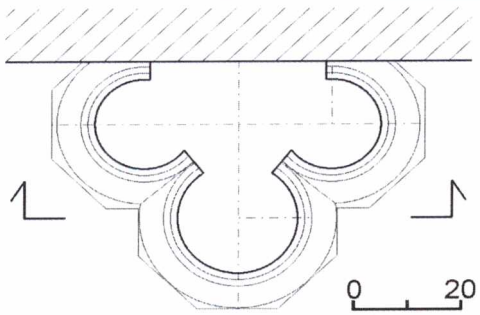

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – u góry: rys. profilu z widokami baz wiązki północnej służek.

Kapitele służek o kielichowym wykroju pokryte są dekoracją roślinną, głównie liśćmi klonu, dębu, nieco zwiniętymi liśćmi winnej latorośli wyrastającymi pojedynczo z kielicha lub osadzonymi na gałązkach. Pod głowicą występuje jeden lub dwa cienkie wałki, a nad nią podwójna, ośmioboczna płyta abakusa, z delikatnym profilowaniem, na której opierają się żebra.

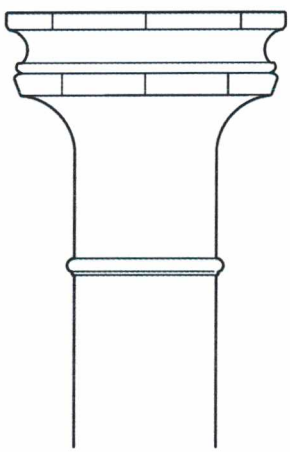

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – dekoracja z liści na kapitelach służek, rysunek - widok głowicy służki.

Służka zewnętrzna posiada głowicę o analogicznym kształcie. Zniszczenia górnej części dekoracji nie pozwalają na zobaczenie całości formy, natomiast części liści są wyraźnie widoczne. Wyciosano również początkowe części żeber, formą podobne do wewnętrznych i umieszczono nad kapitelem.

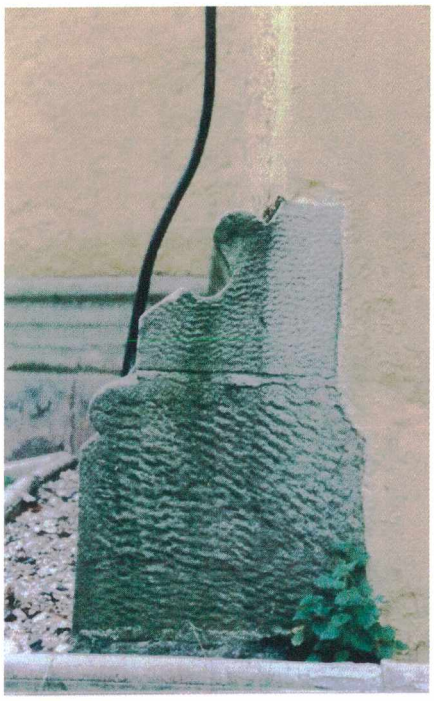

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi - widok od wschodu na północna ścianę kaplicy i romańskie prezbiterium, na ścianie kaplicy widoczna kamieniarka przeznaczona jako wystrój wnętrza niewybudowanego prezbiterium gotyckiego; widok na urwany cokół kaplicy razem ze wschodnią ścianą, profil cokołu,

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – baza i kapitel służki nieukończonego gotyckiego prezbiterium, obecnie w narożniku północnej ściany kaplicy.

5.7.3 Sedilia i lawabo, sakramentarium

Na zewnątrz północnej ściany kaplicy, nieco powyżej planowanej posadzki nieukończonego prezbiterium gotyckiego, umieszczono szereg elementów wyposażenia typowego dla części prezbiterialnej, tj. sedilia, sakramentarium czy lawabo. Są one bogato dekorowane motywami roślinnymi, z kolumienkami i trójlistnymi łukami, w sediliach zakończonymi wimpergami.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – widok na zewnętrzną północna ścianę kaplicy z kamiennymi sediliami i sakramentarium, u dołu kolumienki sedilii dekorowane liśćmi, posadowione na spłaszczonych bazach i ośmiobocznych cokołach, analogicznych do baz służek wewnątrz kaplicy.

Lawabo ujęto w dwuuskokową wnękę, przedzieloną kolumienką o gładkiej kielichowej głowicy, przekrytą łukami trójlistnymi. Całość wieńczy ostrołukowa arkada wypełniona maswerkiem. Głowiczki są zdobione ornamentem liściastym, podobnie jak w sedilii i wnętrzu kaplicy. Bazy mają formę jednolitą i stoją na wielobocznych cokołach. Kamieniarka wykonana jest z dwóch rodzajów piaskowca – różowego i szarego, ułożonego w ozdobne pasy.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – detale sakramentarium na zewnętrznej, północnej ścianie kaplicy: górna część sakramentarium z laskowaniem zaopatrzonym w kolumienki dekorowane liśćmi i bazy na cokołach, maswerkiem z motywem trójlistnym i pięciodzielną rozetką u zbiegu łuków oraz kolumienka środkowa i głowice dekorowane motywami liści.

5.7.4 Okna

Wysokie, smukłe okna zamknięte wysmukłym ostrołukiem posiadają podział dwudzielny i maswerk w górnej części, z profilami od strony wewnętrznej i na zewnątrz. Laski kamienne o profilu wałkowym, dzielące okno na dwie części, posadowione są na bazach i dość wysokich graniastych cokołach. Tuż pod maswerkiem zakończone są kielichowymi głowiczkami, niektóre z nich dekorowane są liśćmi.

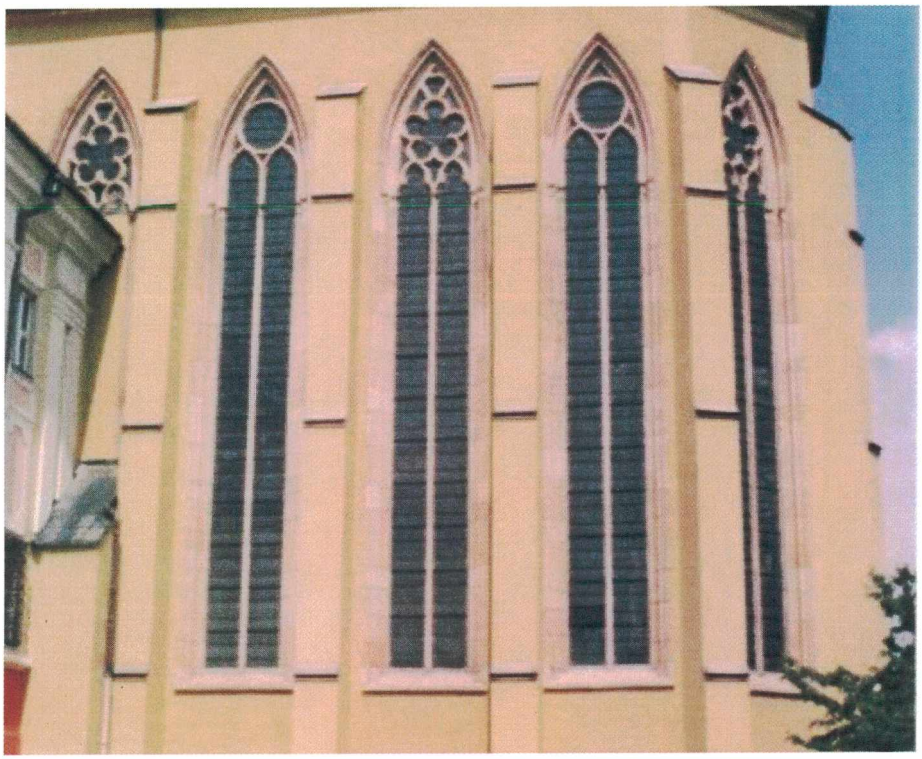

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – widok na okna elewacji południowej kaplicy, charakterystyczne są lancetowate łuki i naprzemienny wzór maswerku.

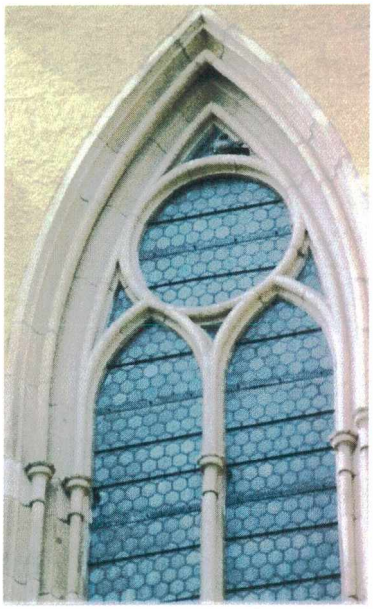

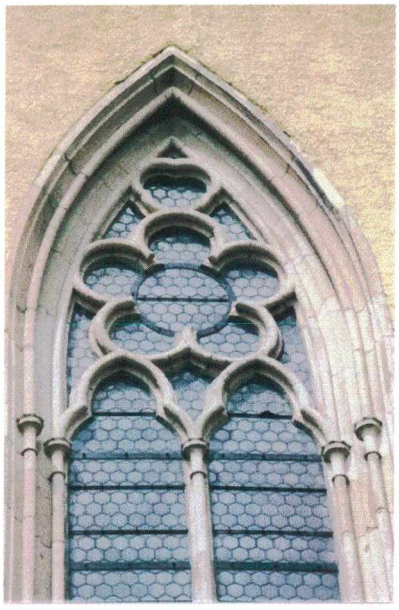

Dwie formy maswerków powtarzają się na zmianę: jedna z dwudziałem o łukach dość łagodnych z kołem nad nimi, druga z trójlistnymi łukami, pięcioliściem i małym trójliściem w ostrzu łuku.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – dwa rodzaje maswerków ułożone naprzemiennie w elewacji południowej i wschodniej kaplicy.

Jedno z okien – północno-wschodnie przedzielone jest dodatkowym maswerkiem w dolnej części, złożonym z form trój- i czteroliści oraz dekoracją liściastą na głowiczkach. Te głowiczki jako jedyne na zewnątrz są pokryte dekoracją.

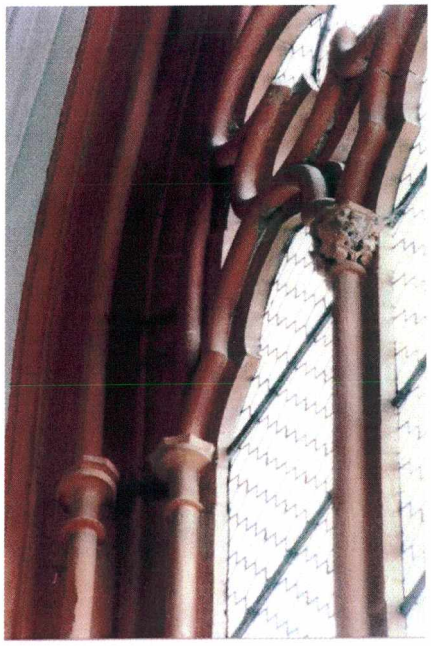

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – widok na kaplice od północnego –wschodu oraz widok na część maswerku od wnętrza kaplicy i dekorację niektórych kielichowych głowiczek motywami liści

Wewnętrzne głowice lasek okiennych pokryte są w większości dekoracją liściastą i również, tak jak zewnętrzne, posadowione na płaskich bazach i ośmiobocznych cokolikach.

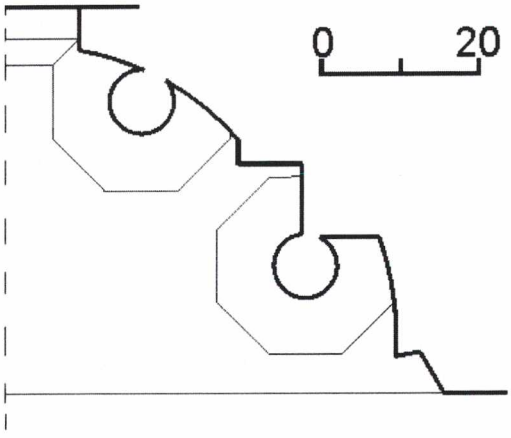

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – przekrój przez fragment ościeża okiennego z laskami i widokiem na cokoły oraz widok na dolny fragment ościeża okiennego, z laskami posadowionymi na bazach i cokołach

5.7.5 Portal

W północnej ścianie kaplicy umieszczony został dwustronny, kamienny, profilowany portal z dwoma kolumnami i rzeźbioną dekoracją w ościeżach. Posiada on również dwustronny tympanon przedstawiający od strony kaplicy *Koronację Marii*, a w prezbiterium scenę *Ukrzyżowania.*

Portal wczesnogotycki łączący kaplicę św. Jadwigi z prezbiterium został odsłonięty podczas konserwacji wnętrza kaplicy w 1938 r. Zamurowanie musiało nastąpić w okresie późnego baroku, z tego okresu pochodzą najstarsze ślady przemalowań i uzupełnień kamienia (w postaciach tympanonu – głowach ukrzyżowanego i dwóch aniołów oraz ich rękach). Zidentyfikowano kilka nawarstwień powłok malarskich w tym również warstwę pierwotną, złożoną prawdopodobnie z trzech odcieni czerwieni na warstwie białego gruntu

Portal umiejscowiony jest w zachodnim przęśle północnej ściany kaplicy i umożliwiał bezpośrednim przejściem do prezbiterium.

Południowa strona portalu, odkryta w całości w ścianie północnej kaplicy, składa się wizualnie z dwóch części: wewnętrznej – z bogato dekorowanymi węgarami ościeży przechodzącymi w ostrołukową rzeźbioną archiwoltę otaczającą tympanon i okalających z zewnątrz kolumienek stojących w uskoku ściany, zakończonych głowiczkami, przechodzących w wałek archiwolty ostrołukowej.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – widok portalu od strony kaplicy – w północnej ścianie

Kolumienki stoją w oprawie dwóch mniejszych wałków po bokach, które podobnie łączą się w archiwolcie. Poza tympanonem wszystkie dekoracje to formy roślinne: węgary pokrywaja liście bluszczu, archiwoltę płyty tympanonu – liście dębu z żołędziami, a belkę nadproża – motyw liści i kwiatów różanych. Kapitele kolumienek o formie kielichowej ozdobiono bardzo plastycznymi liśćmi bluszczu. Bazy z mocno spłaszczonymi talerzami, na wysokich cokołach, nie posiadają dekoracji rzeźbiarskiej. Przekrój kolumienki nie jest typowo okrągły – posiada występ w postaci noska i przechodzi tym samym profilem w wałek archiwolty.

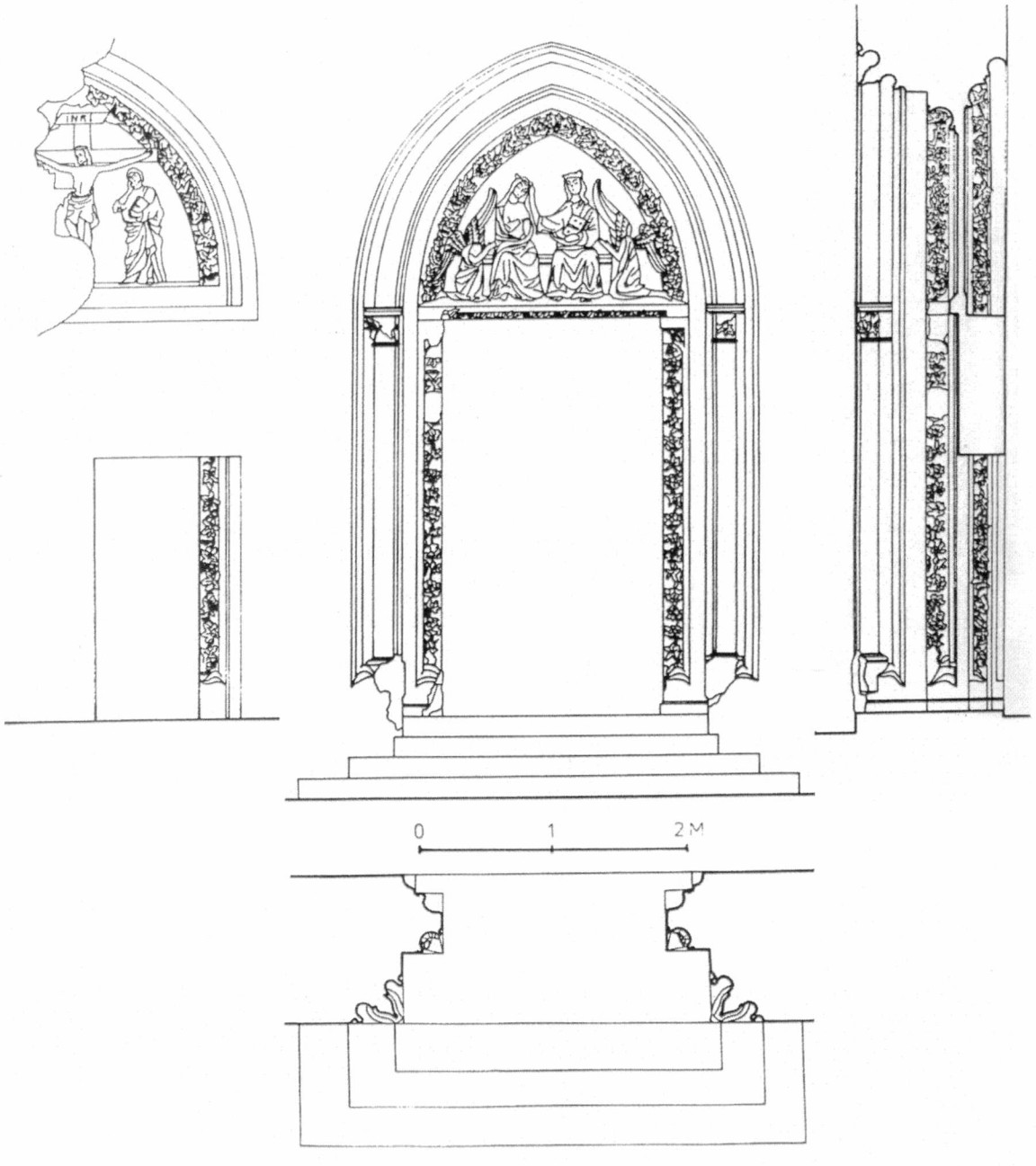

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – widoki i przekroje portalu, (Kozaczewska-Golasz, 2002, ryc. 77)

Tympanon od strony kaplicy ukazuje scenę koronacji Marii. Scena przedstawia cztery figury – Marię i Chrystusa siedzących w centralnym miejscu oraz dwóch aniołów po bokach klęczących w pozie modlitewnej. Rozpostarte skrzydła aniołów wypełniają przestrzeń w narożnikach płyty, za centralnymi postaciami. Chrystus siedzący na prawo od Marii w lewej ręce trzyma księgę, prawą nakłada koronę na głowę pochylonej, modlącej się Marii.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – u góry: widok tympanonu od południa, ze sceną Ukrzyżowania i głowica wschodnia oraz u dołu: baza kolumny i dekoracja wschodniego ościeża.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – dekoracja kwiatami i liśćmi różanymi, jedyny taki motyw w kaplicy w tympanonie południowym.

Północna strona portalu nie została w całości odsłonięta ze względu na wystrój barokowy umieszczony na jego większej części. Odkryto spod tynków tylko jedno ościeże i tympanon nadal zasłonięty jest częściowo przez późniejszą dekorację i widoczny w dużym skrócie, od strony zachodniej. Węgar ościeża dekorowany jest motywem liści i gron winorośli podobnie jak archiwolta otaczająca płytę tympanonu. Widać na nich wielobarwne ślady późniejszych przemalowań.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – widok tympanonu od północy, ze sceną Koronacji Marii.

Rzeźby na płycie tympanonu przedstawiają scenę Ukrzyżowania z postacią Chrystusa rozpiętą na krzyżu w części centralnej i postaciami Marii do lewej i św. Jana Ewangelisty po prawej stronie. Rzeźba Chrystusa jest uszkodzona – w trakcie przedwojennej konserwacji podjęto się uzupełnienia brakującej głowy. Ponad postacią na krzyżu widnieje tabliczka z napisem INRI, trzymana przez anioła. Płytę otacza winorośl z gronami.

Formy liści bluszczu, dębu i winorośli występują także na głowicach służek i zwornikach kaplicy, a jedynym odosobnionym motywem jest latorośl różana z liśćmi i kwiatami. Są to bardzo naturalistycznie potraktowane kształty o wyrazistym unerwieniu i wygięciach liści, odstające od kamiennego bloku i osadzone na łodyżkach.

Trzebnica, kaplica św. Jadwigi – widok na różne motywy dekoracji roślinnej portalu od strony kaplicy i od prezbiterium.

Kościoły Dominkańskie

6 Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej, obecnie p.w. św. Marii Magdaleny

Miasto Cieszyn leży przy granicy polsko-czeskiej, położonym na ważnym szlaku wiodącym z Górnego Śląska w kierunku Bratysławy. Usytuowane zostało na wysokiej górze otoczonej rzekami Olzą i jej dopływem Bobrówką, zasiedlonej już od czasów starożytności – nie później niż IV w. przed Chrystusem. Znajduje się tu jedna z najstarszych polskich kaplic romańskich – kaplica św. Mikołaja.

Dawny kościół dominikański – obecnie parafialny, składa się z długiego pięciobocznie zamkniętego prezbiterium, pięciobocznie zamkniętych ramion transeptu i czteroprzęsłowego korpusu z emporą i wieżą oraz licznych dobudowanych niskich przyległości.

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej - widok na prezbiterium i ramię transeptu od południa.

6.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1289 r. - wspomniany konwent w Cieszynie (CDS, VII / 2, s. 192)

1313 r. - wzmiankowany klasztor dominikanów

6.2 Stan badań

Moritz Landwehr von Pragenau, Walter Kuhn (1976) określają kościół św. Marii Magdaleny powstały jako parafialny po lokacji miasta, na lata przed 1264 r. Powołują się na dokument ks. Bolesława z Wrocławia z 2. 04. 1263 r. zawarty w *Preusisches Urkundebuch,* wyd. A. Serafin, Königsberg 1909, wznow. Alen 1961, I/2 Nr 197 i 219 (1264*).*

E. Małachowicz (1978, s. 127-129) podaje jako datę wzniesienia ok. 1300 r. i wskazuje na podobieństwa w układzie przestrzennym do kościoła dominikańskiego św. Wojciecha we Wrocławiu, a koncepcję architektoniczną wnętrza uważa za bardziej zaawansowaną.

J. Drabina (2002, s. 186-199) doszukuje się lokacji miasta w trzech datach – 1223 r., przed 1263 r. – sprowadzeniem dominikanów, oraz 1284 r., opowiada się za datą środkową przed 1263 r., zanim sprowadzono konwent (i przekazano im prawdopodobnie, zgodnie ze zwyczajem istniejący już kościół parafialny). Podkreśla szczodrą opiekę Piastów cieszyńskich nad klasztorem i obranie właśnie tego kościoła jako miejsc pochówków rodziny.

6.3 Badania własne autorki

Badania tkanki murów oraz analiza planu inwentaryzacji wykazują liczne nieregularności w rozplanowaniu i sposobie konstrukcji kościoła z końca XIII w.

Istnieje możliwość, że wg badań (Moritz Landwehr von Pragenau, Walter Kuhn, 1976) kościół św. Marii Magdaleny mógł być kościołem parafialnym powstałym tradycyjnie po lokacji miasta – przed 1264 r. i przekazany dominikanom po przybyciu do miasta (wg Drabiny przed 1263 r.). Ostatnio cytowany autor wskazuje na jeszcze jedną datę przybliżającą powstanie pierwszej świątyni w Cieszynie – 1223 r. – kiedy to mogła rozpocząć się budowa pierwszej świątyni parafialnej i po przybyciu konwentu ok. 1263 r. została im oddana pod patronat.

Bez dokładnych badań tkanki murów i odkrywek archeologicznych nie można wysnuć żadnych wniosków na temat wcześniejszej fazy budowy niż obecnie widoczna postać z końca XIII w.

Występowanie w prezbiterium nieregularnych przypór – wyższych i niższych - i podział na pierwotnie kwadratowe przęsła, sugerujące występowanie sklepienia sześciodzielnego, może wskazywać na wcześniejsze założenie, przebudowane na obecnie istniejącą postać, nie włączając dobudowy późniejszych niskich pomieszczeń.

Potwierdzać to może jednocześnie tak odmienny regularny rytm wysokich przypór występujący we wschodniej części zamknięcia i ramionach transeptu oraz sposób zamknięcia wielobokiem, rozpowszechniany w czwartej ćwierci XIII w. W korpusie zachowały się zachodnie przypory krzyżowe - możliwe że również pochodzą z poprzedniej fazy budowli.

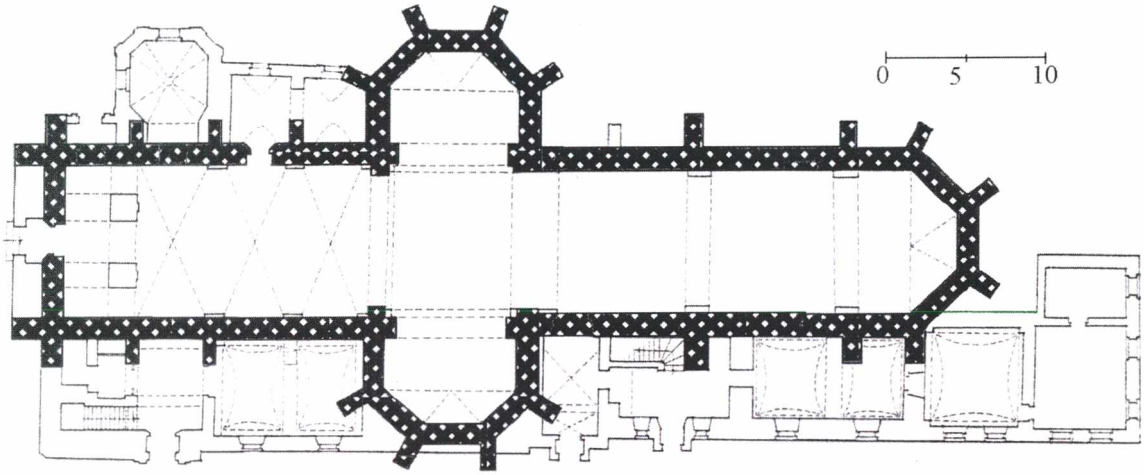

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej - plan obecny z zaznaczeniem układu z końca XIII w.; (rys. autorki wg Małachowicz,1978, s. 127-129)

Z części XIII-wiecznej zachowały się wszystkie zarysy i część maswerków ostrołukowych okien, z których tylko trzy - zachowane w zamknięciu chóru – posiadają profil wałkowy i głowiczki kamiennych lasek. Może to sugerować wcześniejszy czas powstania tej części budowli w stosunku do ramion transeptu i korpusu.

Głowice służek w transepcie i kolumienek portali zachowanych w nawie od północy i zachodu mają zbliżone formy, ale tylko w portalu północnej ściany posiadają czysty kształt kielicha. Zarówno w służkach, jak i portalu zachodnim, głowice mają przewiązki u nasady kielicha, a rozbudowana część górna złożona jest z wielobocznych płyt.

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej - widok na południowa ścianę prezbiterium z oknami ostrołukowymi z XIII w.

6.4 Rekonstrukcja kościoła z końca XIII w.

Kościół zakonu dominikanów w Cieszynie pod koniec XIII w. miał postać założenia jednonawowego z długim prezbiterium zakończonym pięciobocznie, oraz transeptem stanowiącym dwa ramiona w postaci pięcioboków. Jak wynika z badań tkanki murów autorki i analizie planu inwentaryzacji (z: Małachowicz, 1978, s. 128) mógł powstać z wykorzystaniem pierwotnej tkanki murów.

W końcu XIII w. kościół posiadał założenie oparte na rzucie krzyża łacińskiego z długim prezbiterium. Na zamknięciach transeptu zachowały się służki do wysokości głowic kielichowych, co daje obraz budowli zasklepionej, zapewne sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Ponieważ mury posiadają jednakową wysokość, z wstawianymi jednocześnie służkami, a okna zachowały swoje zarysy od zewnątrz (prezbiterium, transept) i wewnątrz (korpus) identycznej wielkości, nasuwa się wniosek, że planowano pod koniec XIII w. przebudowanie istniejącej budowli i doprowadzenie do jednorodnej w wyrazie postaci kościoła, zapewne całego zasklepionego.

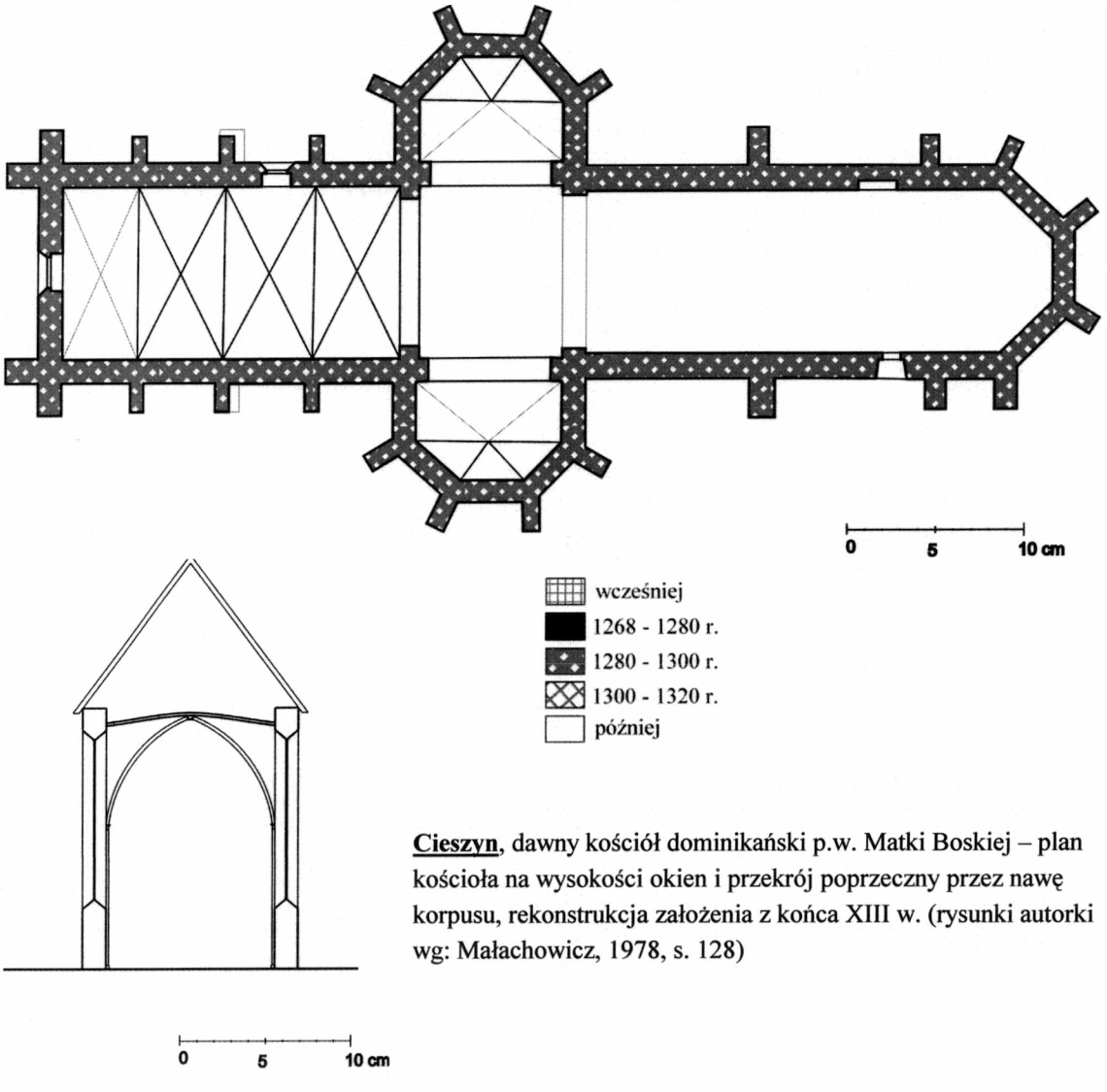

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – plan kościoła na wysokości okien i przekrój poprzeczny przez nawę korpusu, rekonstrukcja założenia z końca XIII w. (rysunki autorki wg: Małachowicz, 1978, s. 128)

Prezbiterium wraz z zamknięciem tworzą przestrzeń nieco dłuższą od korpusu, co daje nam wnętrze długie, tunelowe, lecz prawdopodobnie o różnym rytmie sklepienia. Przęsła prezbiterium były o planie kwadratu podobnie jak skrzyżowania, korpus najprawdopodobniej posiadał dzisiejszy podział na wąskie prostokątne przęsła.

Masywniejsze były również przypory w części wschodniej, o dość dużym rozstawie – co dwa okna, wskazywałyby na układ sześciodzielny w dwóch kwadratowych przęsłach z zamknięciem wielobocznym od wschodu. Do dziś zachowały się w pełnej wysokości tylko cztery wschodnie przypory zamknięcia. Pozostałe cztery przy murach prezbiterium nie wychodzą ponad dachy przybudówek.

Okna posiadają kamienne maswerki zachowane w niewielkiej części. Profile lasek okiennych w chórze są inne niż w transepcie i korpusie co może być efektem etapowania budowy.

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej - widok z korpusu na skrzyżowanie i długie prezbiterium,
od XVIII w. w oprawie barokowej

Skrzyżowanie ma formę zbliżoną do kwadratu. Ramiona transeptu utworzone są z dwóch zamknięć pięciobocznych. Tylko tu zachowały się XIII-wieczne służki z głowicami i bazami – ślady planowanego sklepienia kościoła z tamtego okresu.

Korpus był zbliżonej szerokości do prezbiterium (tylko 0,6 m szerszy), o przęsłach prostokątnych, sklepionych, opięty przyporami uskokowymi, od zachodu dwoma pod kątem prostym. Obecnie jest nieco skrócony poprzez wprowadzenie dodatkowego podziału zachodniej części późniejszą wieżą, we wnętrzu na arkadach z emporą organową.

6.5 Materiał i wymiary

Kościół wzniesiono z cegły, trudno stwierdzić w jakim wątku wymurowane są ściany, ponieważ obecnie jest otynkowany w całości za wyjątkiem ościeży okien.

Detal architektoniczny, z którego zachowały się służki i części maswerków okiennych, wykonano z kamiennych ciosów. Służki odkuto z granitu, materiału okien nie zbadano ze względu na trudną dostępność.

Podstawowe wymiary w świetle (wnętrze otynkowane):

- Dł. / szer. / wys. prezbiterium 25,26 / 8,90 / ok. 15 m
- Dł. / szer. / wys. korpusu 18,90 / 9,50 / ok. 15 m
- wysokość obecnego sklepienia korpusu do klucza 14,53 m
- szerokość/ długość transeptu 7,50 / 23,70 m
- długość jednego ramienia transeptu 7,40 m
- długość wnętrza 53,86 m

6.6 Przebudowy kościoła od XIV w. do czasów obecnych

W XVIII w. wnętrze kościoła uległo barokizacji, a po pożarze w 1789 r. dodano od strony zachodniej wieżę, częściowo wykorzystując zachodnie przęsło korpusu i skracając wnętrze do trzech przęseł. Po obu stronach korpusu dobudowano kaplice, a północną ścianę prezbiterium zasłonięto w dolnej części na całej długości pomieszczeniami przykościelnymi, m.in. zakrystią (Małachowicz, 1978, s. 127).

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej - południowe ramie transeptu i północna ściana korpusu z wieżą.

6.7 Detal architektoniczny

Z końca XIII w. zachowało się niewiele elementów detalu architektonicznego. Są to służki, resztki kamieniarki maswerków okiennych oraz dwa portale kamienne w nawie. Reszta detalu została usunięta bądź zasłonięta w czasie barokizacji świątyni w XVIII w.

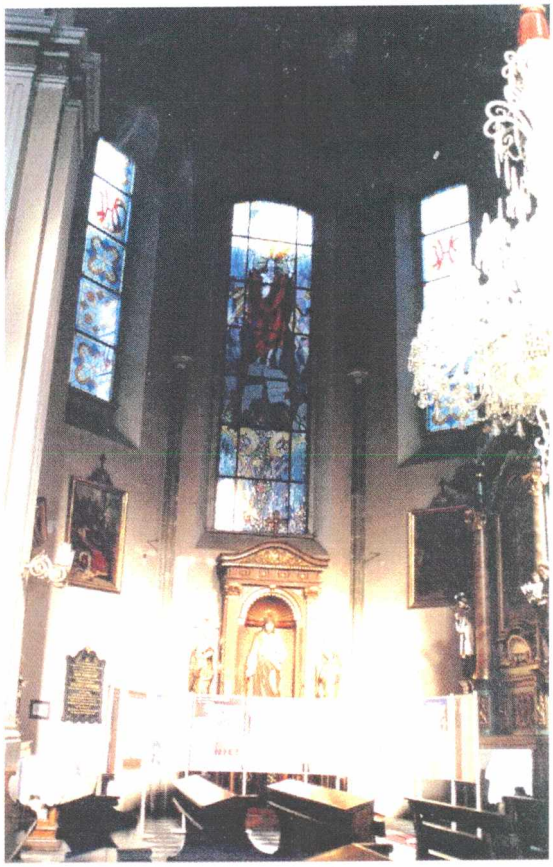

6.7.1 Osadzenie żeber. Detal służek

Pozostałe z XIII w. po trzy służki z głowicami i bazami w wielobocznych zamknięciach ramion transeptu, wykorzystane zostały w baroku jako kolumienki pod postumenty rzeźb, co ocaliło je przed zniszczeniem. Na całej wysokości przylegają do płaskich, kamiennych pilastrów. Głowiczki posiadają formy kielichowe z wałeczkiem u nasady kielicha i zakończone są wieloboczną, profilowaną płyta u podstawy. Bazy talerzowe posadowione są na wysokich wielobocznych postumentach.

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – wnętrze zamknięcia północnego ramienia transeptu ze służkami na pilastrach w narożach.

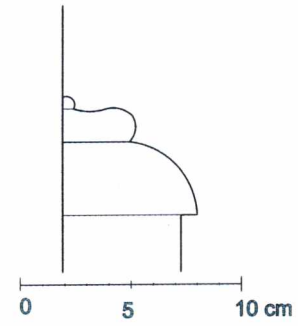

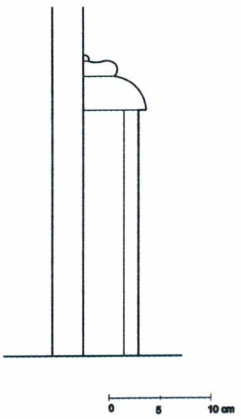

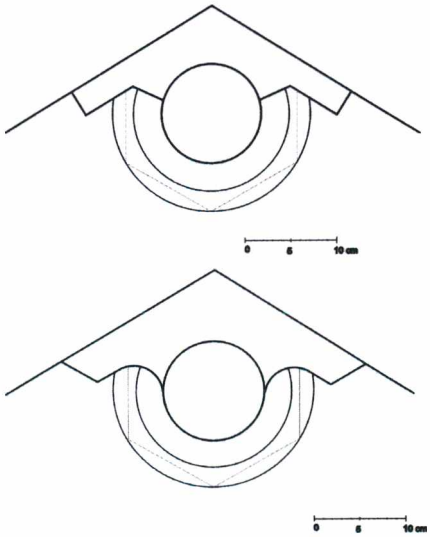

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – u góry: dwa przekroje służek z różnym rodzajem połączeń z pilastrem, z boku: profil bazy i cała baza na wielobocznym cokole oraz zdjęcia głowicy i bazy z cokołem zachowanych służek.

6.7.2 Okna

Większość okien zachowała w całości lub większej części ostrołukowe, ceglane ościaża. Prawie każde okno ma zamurowane światło w części górnej lub całości, w związku z założeniem nowych sklepień w baroku, co prawdopodobnie uszkodziło większość maswerków prezbiterium. W chórze zachowały się tylko trzy maswerki zamknięcia wielobocznego o formach kolistych, trójlistnych i trójkątnej (być może pierwotnie podzielonej), z których wschodni ma podział trójdzielny, w dalszej części kościoła występują okna o podwójnym podziale. Tylko maswerki zamknięcia wschodniego posiadają głowiczki i wałkowy profil lasek kamiennych.

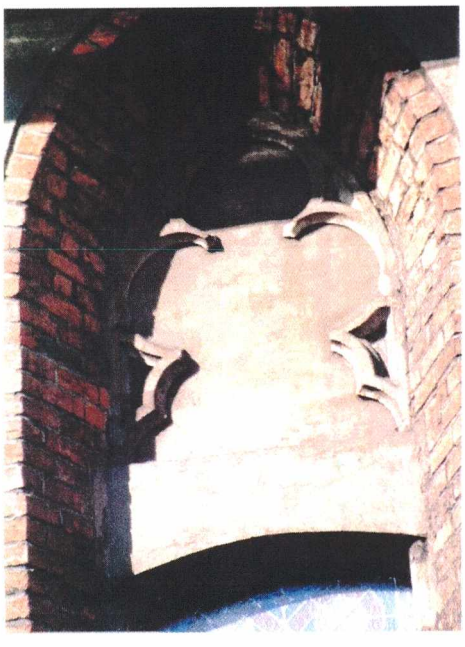

Profil maswerków transeptu i korpusu jest zupełnie inny, wieloboczny, a rysunek form taki sam we wszystkich kilkunastu pozostałych oknach z zachowaną kamieniarką – trójliść w górnej części z – prawdopodobnie – podwójnym podziałem zakończonym trójliściem. Ten profil jest późniejszy od wałkowego we wschodniej części kościoła.

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – u góry: dwa rodzaje maswerków okien zakończenia chóru, obok: zachowana część maswerku południowego skrzydła transeptu.

6.7.3 Portale

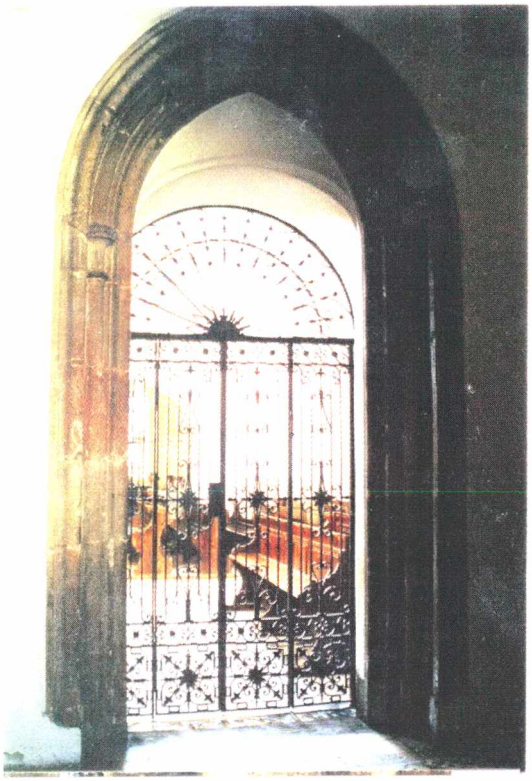

W nawie świątyni zachowały się dwa kamienne, ostrołukowe portale o podobnych formach detali i profilowaniu ościeży.

Portal w północnej ścianie nawy, skierowany obecnie do kaplicy północnej, jest uskokowy z jedną parą kolumienek posadowionych na niewielkich bazach i wielobocznych cokołach. Głowice tych kolumienek, osadzone na pierścieniu, mają formę kielicha z wieloboczną płytą. Uskokowe ościeża tworzą profile migdała i wklęsek, przechodzące na archiwoltę.

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – portal w ścianie północnej nawy, od strony kaplicy (pierwotnie od zewnątrz).

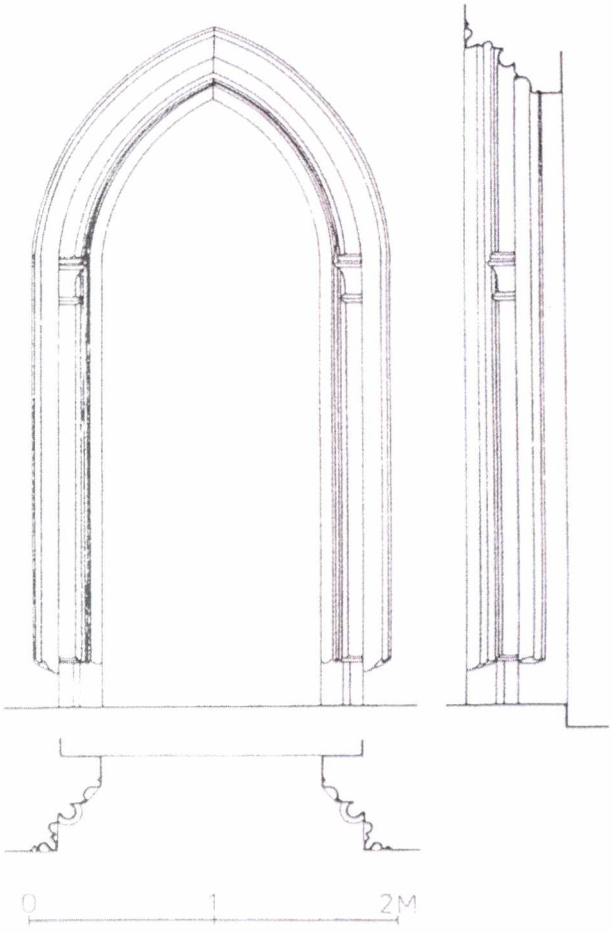

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – widok i przekroje portalu w północnej ścianie nawy oraz głowica i baza kolumienki portalu. (wg: Kozaczewska, 2002, s. 21)

Portal zachodni, wyglądający na restaurowany, ma obecnie podobne formy profilu ościeży do północnego, jednak wewnętrzne części jego ościeży zostały częściowo usunięte dla uzyskania większego prześwitu, w wejściu do kościoła. Pierwotna postać portalu prawdopodobnie o dwóch parach kolumienek stojących pomiędzy trzema formami o profilu migdałowym, została zubożona o zewnętrzny profil migdałowy i kolumienkę (Kozaczewska, ...). Portale różnią się trochę kształtem głowicy i bazy kolumienki. Głowica portalu zachodniego nie ma formy kielicha, tylko, podobnie jak w transepcie, wałkową z pierścieniami w dolnej i górnej części, zwieńczona trzema profilowanymi płytami.

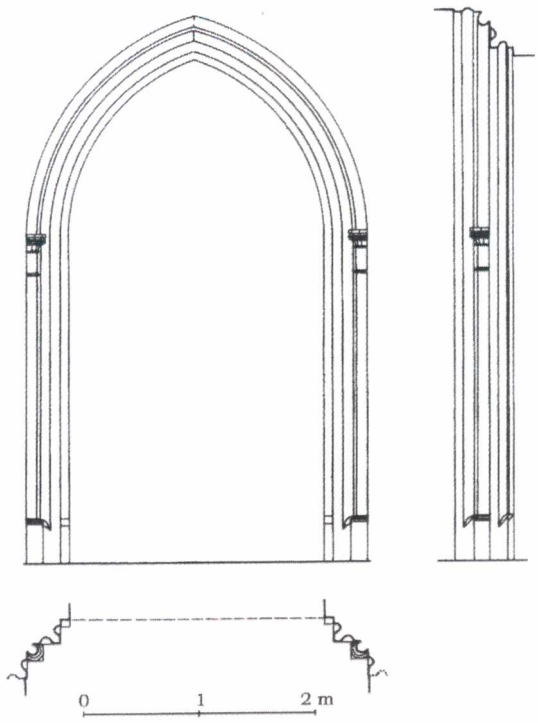

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – inwentaryzacja portalu w zachodniej ścianie nawy oraz głowica i baza kolumienki portalu. (wg: Kozaczewaka, 2002, s. 21).

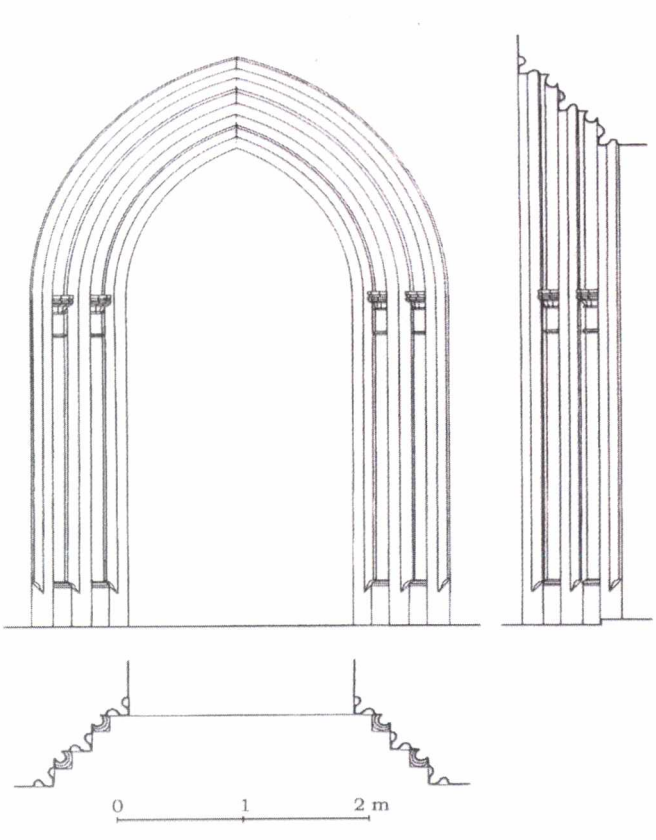

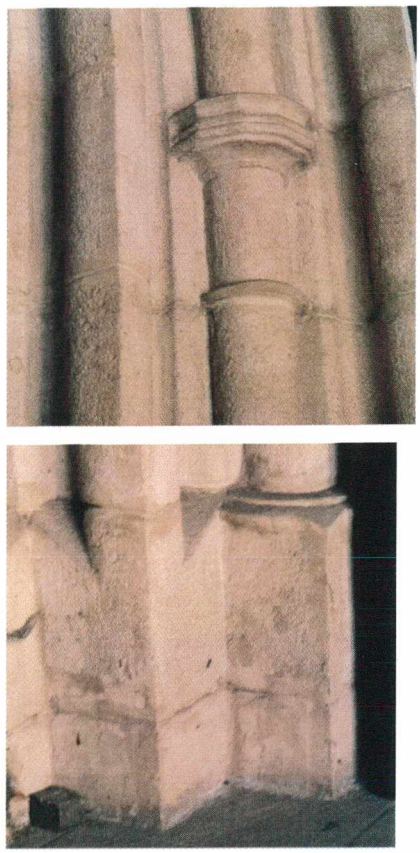

Cieszyn, dawny kościół dominikański p.w. Matki Boskiej – rekonstrukcja portalu w zachodniej ścianie nawy oraz głowica i baza kolumienki portalu. (wg: Kozaczewaka, 2002).

7 Wrocław – kościół dominikański p.w. św. Wojciecha

Kościół dominikański św. Wojciecha znajduje się przy placu Dominikańskim we Wrocławiu. Wzniesiony na wschód od rynku średniowiecznego i na południe od Wyspy Tumskiej jako kościół parafialny i oddano pod opiekę przybyłym do miasta dominikanom w pierwszej połowie XIII w. Obecna bryła kościoła zachowała gotycki wyraz w całości, poza kaplicą barokową w narożu transeptu z południowa nawą.

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – widok na kościół od strony południowej.

7.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1295 r. – nadanie odpustu przez biskupów i arcybpa Piotra (CDS VII/3, nr 2346, s. 210)

1295 r. – nadanie odpustu dla odwiedzających kaplice św. Anny i św. Jadwigi przez bpa krakowskiego Jana (CDS VII/3, nr 2366, s. 219)

1300 r. – legat testamentowy mieszczanina Mikołaja Słupa na budowę (CDS XXII, s. 104)

1330 r. – poświęcenie nowego prezbiterium kościoła przez bpa Nankera (CDS XXII, s. 104).

7.2 Stan badań

Kościół wzmiankowali F.B. Wernher (1755-1766), F.A. Zimmermann (1783-1796), K.A. Menzel (1808), A. Weiss (1888).

H. Luchs (1872), H. Lutsch (1886), oraz Burgemeister , G. Grundmann (1933) opublikowali badania z lat 1915-1916, kiedy odbyła się restauracja obiektu.

M. Kutzner (1965, s. 44) genezy upatrywał na Morawach i Górnym Śląsku, wskazał na związki z kościołami dominikańskimi w Raciborzu, Oświęcimiu i Żorach oraz cechy wspólne z kościołem Św. Krzyża we Wrocławiu.

E. Małachowicz (1978, s. 101-119) omawia dwie fazy budowy nowego prezbiterium: 1. 1295- 1300 r. – niskie, trójprzęsłowe ze sklepieniem sześciodzielnym, zamknięte prosto, z krużgankiem klasztornym pod częścią wschodniego przęsła i prawdopodobnie aneksami bocznymi wzniesionymi ponad poziom terenu, 2. 1300 – 1330 r. – po uchyleniu ograniczeń wysokościowych w świątyniach dominikańskich[10] - podwyższenie murów i zmiana koncepcji podziału na przęsła, powstało pięć przęseł z zamknięciem pięciobocznym, aneksami bocznymi i wieżą w południowo-zachodnim narożu; genezy takiego rozwiązania dopatruje się w kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy i chórze kościoła św. Krzyża we Wrocławiu.

S. Stulin (1982) opowiedział się za jedną tylko fazą budowy prezbiterium, a pod wschodnią częścią chóru upatruje wejścia do krypty w dolnej części prezbiterium.

7.3 Badania własne autorki

Badania opierają się na analizie obecnego stanu zachowania świątyni, porównania dotychczasowego stanu badań – głównie praca E.Małachowicza (1978) z rozwarstwieniem wszystkich faz budowli od początku powstania do czasów obecnych i analizie detalu architektonicznego, dostępnego bezpośrednio tylko w aneksach prezbiterium. Formę żeber, służek i zworników chóru można określić tylko na podstawie zdjęć o dużym powiększeniu, dostęp do tych elementów w celu pomiaru był niemożliwy ze względu na dużą wysokość obiektu.

W obecnym stanie zachowania wnętrza daje się zauważyć szereg szczegółów, które wymagają wyjaśnienia. Między innymi dotyczy to układu okien. Nie ma żadnych wzmianek w pracach badawczych o umiejscowieniu pierwotnych okien w ścianach bocznych planowanego wcześniej niższego chóru i ewentualnym późniejszym ich zamurowaniu. Jeżeli nie ma po nich śladu, mogłoby to oznaczać, że planowana wysokość pierwszego prezbiterium

[10] 1300 r. – legat testamentowy mieszczanina Mikołaja Słupa na budowę (CDS XXII, s. 104)

(w tym układzie murów fundamentowych) nie odbiegała tak wyraźnie od obecnej, ponieważ okna miały się zaczynać dopiero w miejscu obecnego parapetu obiegającego chór. Również aneksy oraz dzisiejsze przypory i łęki nad dachami aneksów należały według autorki prawdopodobnie do pierwotnej koncepcji z końca XIII w. Wzniesiono je być może po wymurowaniu ścian chóru do wysokości okien gzymsu - bez wzmocnienia (były usztywnione przez ściany starego chóru znajdujące się w środku), ale trudno sobie wyobrazić usuwanie masywnych przypór tych ścian w trakcie budowy.

Elementy służek wiązkowych wg autorki wydają się niespójne stylistycznie i istnieje możliwość, że dolna, pojedyncza część służki została dodana w związku z podwyższeniem ścian chóru wraz ze wspornikiem z wyraźnie późniejszą dekoracją – o liściach lekko zwiniętych.

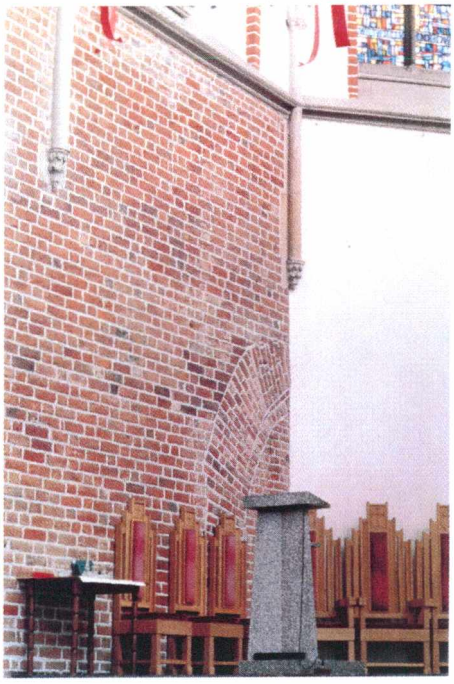

We wschodnich przęsłach chóru, tuż przed zamknięciem wielobocznym, zachowały się części łęków z wcześniejszej fazy - kiedy ściany podłużne były dłuższe i zamykały przęsło prostą ścianą, prawdopodobnie nad krużgankiem klasztornym (Małachowicz, 1975, s. 35-37).

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha - u góry: widok na część zachowanej arkady z poprzedniego etapu – zamknięcia ścianą prostą oraz dwie pojedyncze części służek wiązkowych przecinających gzyms podokienny, u dołu: rzut obecny kościoła z rozwarstwieniem chronologicznym faz budowy.

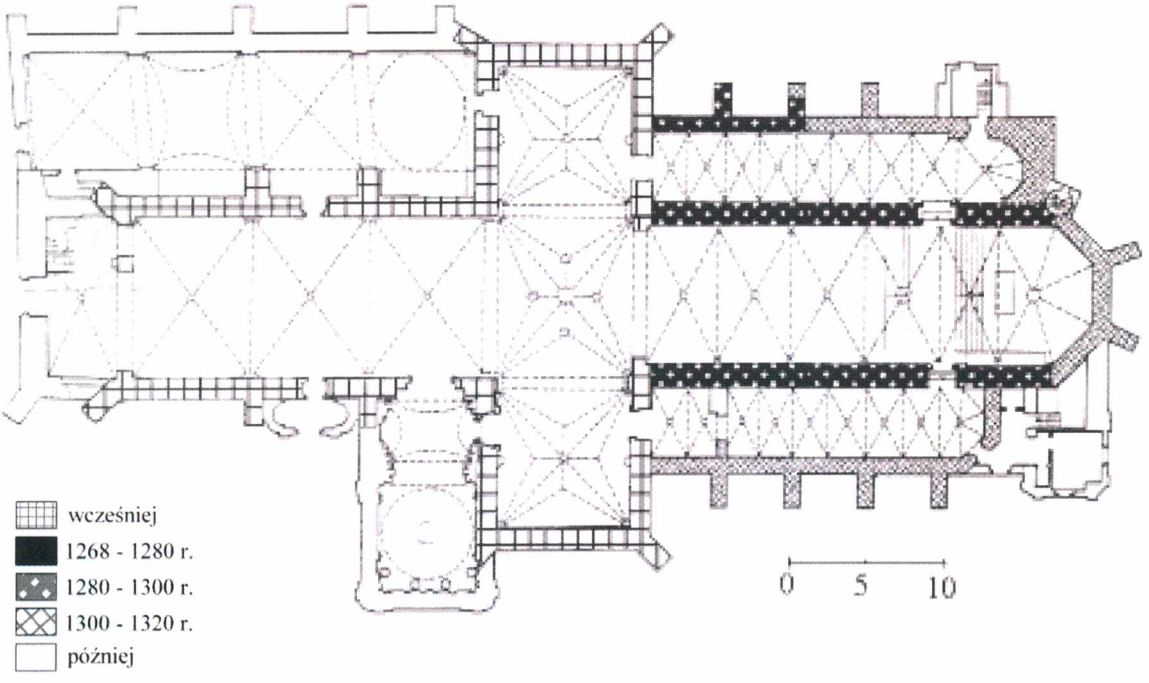

7.4 Rekonstrukcja kościoła z końca XIII w.

W końcu XIII w. powstała koncepcja budowy nowego, nieco szerszego i dłuższego o pół przęsła prezbiterium. Poprzednie z ok. połowy XIII w. nie spełniało już zapewne oczekiwań powiększającego się konwentu i rozwijających trędów architektury. Prawdopodobnie planowano nowe sklepienie i zgodnie z rytmem przypór ściany południowej, mogło to być już sklepienie krzyżowo-żebrowe o przęsłach opartych na prostokącie, węższych niż w nawie z lat 60-tych XIII w.

Według badań (Małachowicz, 1978, s. 114-118) początkowo mury prezbiterium nie miały przewyższać (lub przewyższać niewiele, jako stan tymczasowy) starszej części kościoła i rozpoczęto ich wznoszenie w wątku wendyjskim, który sięga do wysokości dzisiejszego gzymsu podokiennego. Być może do tej koncepcji odkuto detal architektoniczny – żebra i służki i wykorzystano je w następnej fazie. Zaplanowano również wieżę południową i zakrystię od północy.

Zmiana koncepcji objęła: podwyższenie ścian chóru i umieszczenie okien dopiero nad gzymsem i aneksy boczne z dachami pulpitowymi sięgającymi do parapetów okien chóru, zamknięcie pięcioboczne w miejsce ostatnich dwóch przęseł, zawężenie przęseł w stosunku do pierwotnego planu, wykorzystanie górnych części wiązek z pięcioma służkami i dodanie dolnej części pojedynczej z dodatkową dekoracją wspornika.

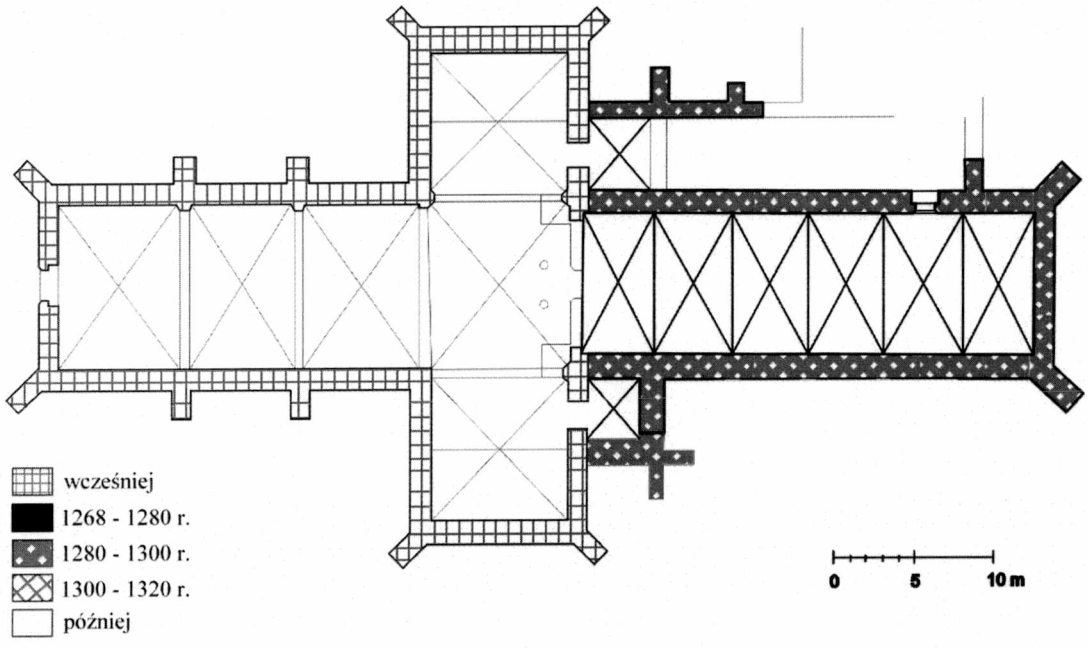

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha - rzut rekonstrukcji przyziemia kościoła z uwzględnieniem faz budowy (rys. autorki wg Małachowicz, 1975, s. 28,47)

Gzyms dolnych części okien, posadowiony na starszej części muru, utworzył wewnątrz podział poziomy obiegający dookoła całe prezbiterium. Przecięty jest on pojedynczą służką części dolnej wiązki służek. Daje to wrażenie dwóch części ściany o różnym podziale: górna rozczłonkowana wertykalnie służkami i oknami, dolna o gładkiej powierzchni ściany tylko w górnej części z zaznaczeniem podziału na przęsła pojedynczymi służkami na wspornikach.

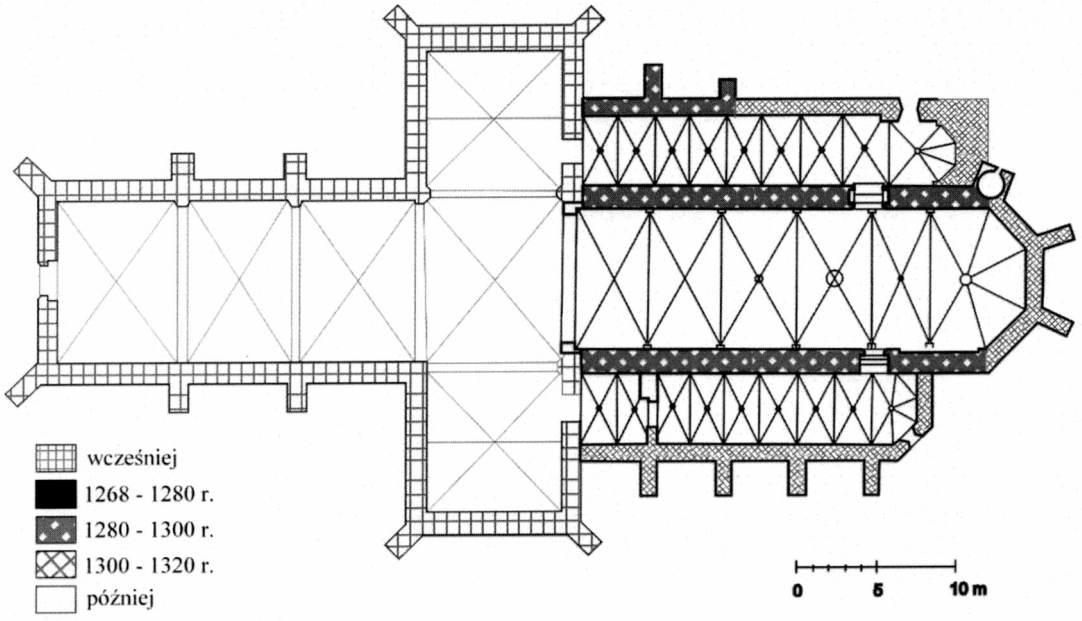

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – rekonstrukcja rzutu drugiej fazy rozplanowania prezbiterium przy starym korpusie nawowym (rys. autorki wg. Małachowicz, 1975, s. 28,47)

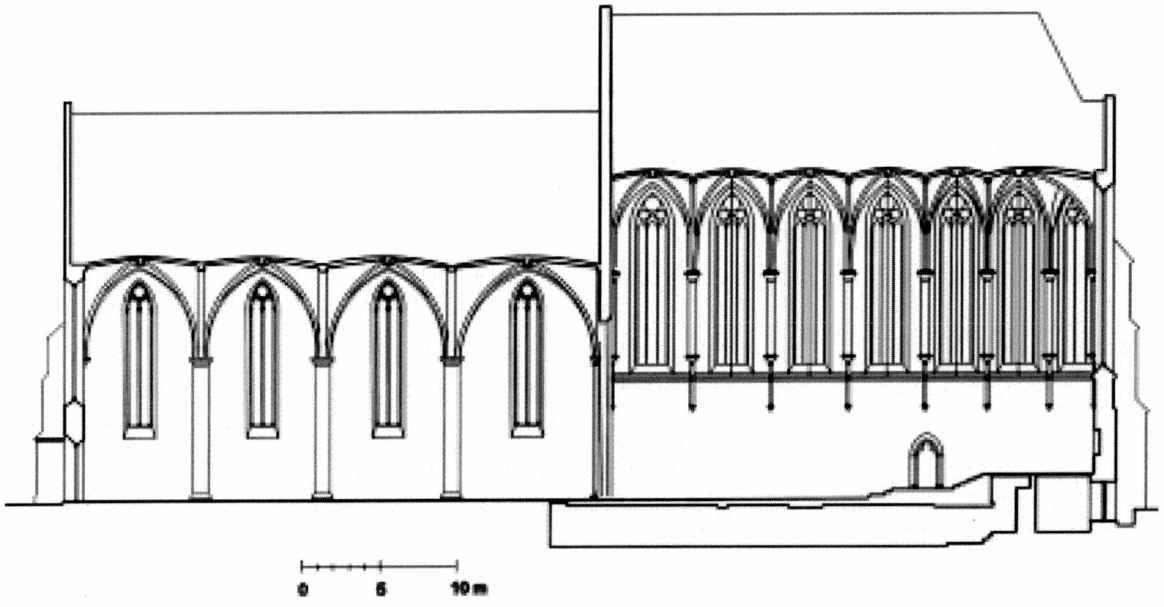

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – przekrój podłużny ostatecznej koncepcji prezbiterium rozpoczętego pod koniec XIII w. z nawa korpusu z lat 60-tych XIII w. (rys. autorki wg. Małachowicz, 1975, s. 28,47)

Zaplanowana konstrukcja łącząca przypory w górnej części ścian południowej i północnej chóru z łękami oporowymi ponad dachami aneksu, ukazuje system konstrukcyjny na zewnątrz świątyni, nie wchodzący przyporami do środka budowli (podobnie w kościele parafialnym w Głogowie).

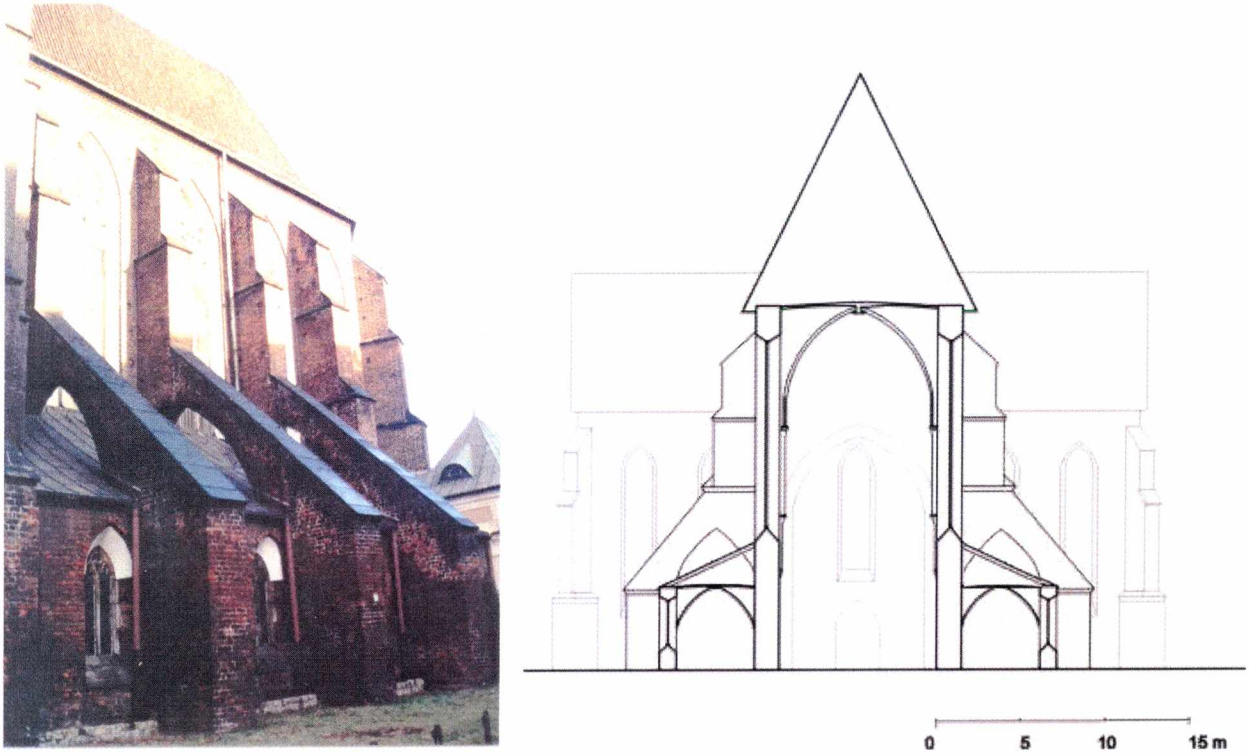

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha –widok na konstrukcję ściany południowej chóru oraz rysunek: przekrój poprzeczny przez prezbiterium i aneksy boczne z widokiem na starszą część zachodnią, przed przebudową.

7.5 Materiał i wymiary

Przebudowę prezbiterium rozpoczęto w wątku wendyjskim i wykonano mur do wysokości parapetów dzisiejszych okien. Wysokość ścian aneksów nie jest zbadana, na pewno były już uwzględnione w planie wraz z fundamentem wieży. Od wysokości parapetów do korony murów wątek zamieniony został na gotycki – jednowozówkowy.

Detal architektoniczny – żebra, zworniki, służki, głowice, wsporniki, portale do aneksów - zostały odkuty z ciosów kamiennych.

Główne wymiary:

- wysokość prezbiterium w zachodnim przęśle - ok. 21,00 m
- wysokość prezbiterium we wschodnim przęśle - ok. 18,80 m
- długość prezbiterium - ok. 29,00 m
- szerokość prezbiterium – ok. 9,60 m
- szerokość, wysokość, długość aneksów – ok. 4,50 / 4,80 / 21,50 m

7.6 Przebudowy świątyni po 1330 r.

Około 1359 r. ukończono wieżę w narożu południowym chóru z transeptem.

Po 1492 r. przebudowano korpus nawowy i transept – podwyższono mury nawy i transeptu do wysokości nowego prezbiterium i nałożono nowe sklepienia, powiększono okna naw bocznych oraz północne i południowe transeptu, dodano wąskie przęsło z emporą na zachodzie nawy z przeniesionym starym portalem, owym oknem i bogato zdobionym ceramicznym szczytem (Małachowicz, 1978, s. 119-121).

W końcu XV w. wzniesiono kaplicę św. Wita (św. Józefa) od północnej strony korpusu, zbarokizowany 1717-1730, a w 1681 r. Kaplicę Loretańską, rozebraną w 1850 r. W latach 1711-1718 powstaje przy południowej ścianie nawy kaplica Błogosławionego Czesława Odrowąża o bogatym wystroju rzeźbiarskim (A. Włodarek, 1995, s. 269 i J. Pilch, 1978, s. 324-325).

Fasadę odnowiono w 1885 r. a w latach 1915-1916 przeprowadzono prace konserwatorskie nad sklepieniami, maswerkami zakrystii, przeniesieniem portalu zachodniego przęsła korpusu.

Zniszczenia wojenne w 1945 r. objęły dachy, sklepienia, hełm wieży i szczyt zachodni (A. Włodarek, 1995, s. 269).

7.7 Detal architektoniczny

W prezbiterium i obydwu aneksach kościoła św. Wojciecha zachował się prawie w całości detal architektoniczny. Nie dotrwały do naszych czasów jedynie maswerki całej północnej ściany chóru i dolne części kamieniarki okien ściany południowej, zawierającej bazy kamiennych lasek, zasłonięte przez dach pulpitowy aneksu południowego. Mamy jednak obraz ich wyglądu w analogii do okien południowych.

Na detal chóru składa się detal sklepień – żebra, zworniki, ścian – służki, ich głowice i wsporniki, dwa wewnętrzne portale oraz maswerki okienne i fryz arkadkowy pod gzymsem dachu. W aneksach zachowały się żebra ze zwornikami i wspornikami, a także maswerki okienne.

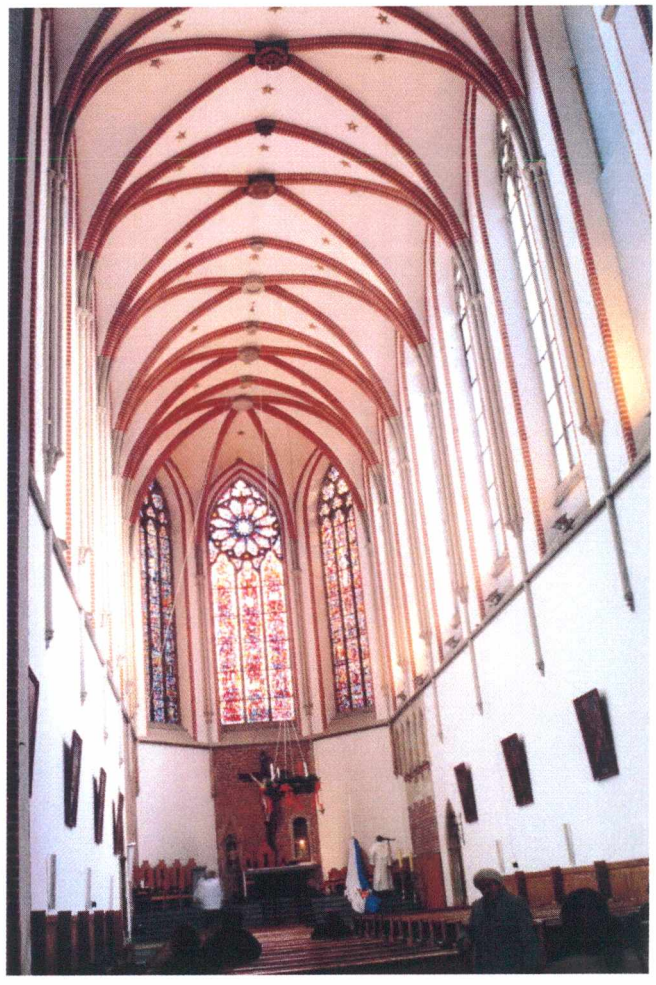

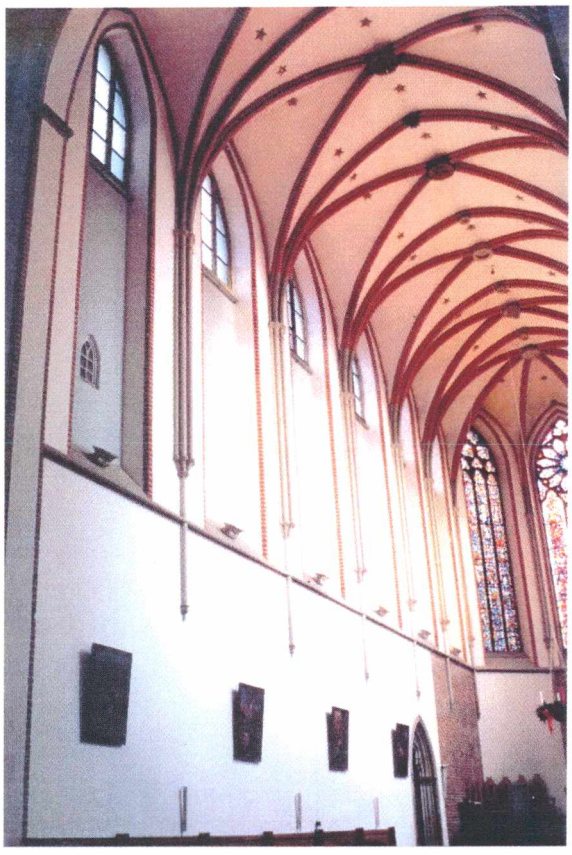

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – u góry: widok na prezbiterium od zachodu, z lewej: detal ściany północnej prezbiterium.

7.7.1 Elementy sklepień

Na elementy detalu sklepień kościoła składają się żebra ze zwornikami i elementami oparcia na ścianach – służkami i wspornikami.

7.7.2 Żebra

Formę żeber chóru można określić tylko na podstawie zdjęć, dostęp do tych elementów w celu pomiaru jest niemożliwy ze względu na dużą wysokość obiektu. Szkic żebra chóru różni się nieco od żeber aneksów: ma szeroki płaski nosek na formie wałkowej, podczas gdy w aneksach żebra są węższe i forma wałka w nich nie występuje, raczej dwie wklęski wyciosane z obu stron w formie prostopadłościennej.

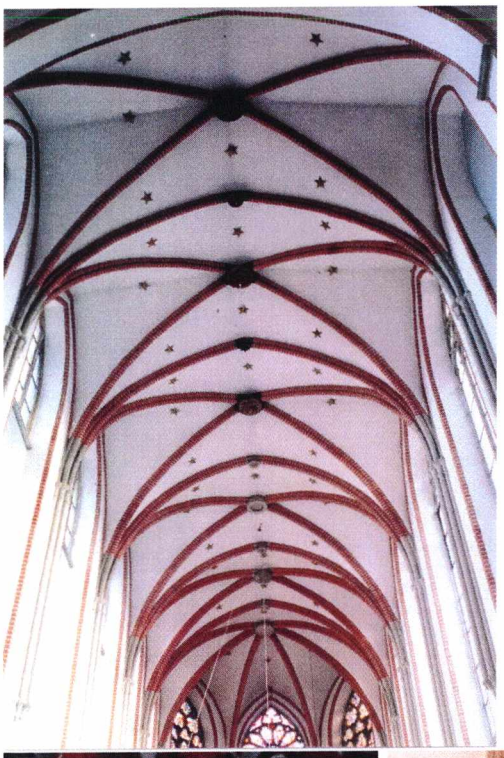

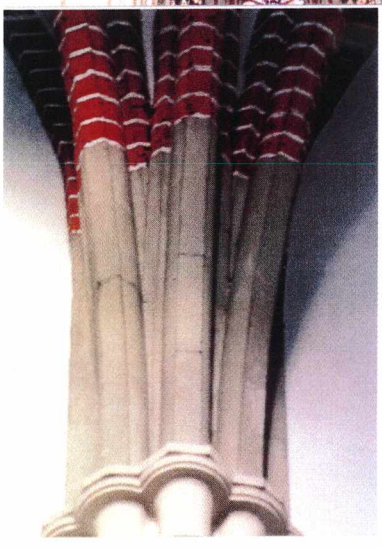

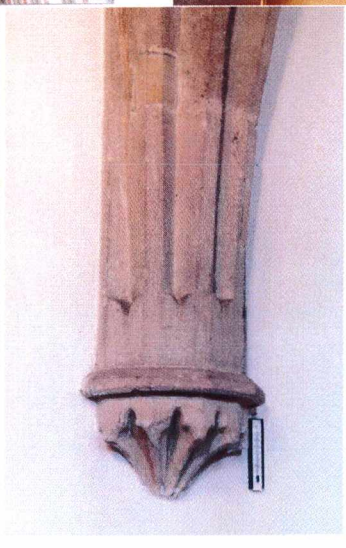

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – szkice żeber chóru i aneksów.

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – u góry: sklepienie chóru ku wschodowi i wnętrze sklepionego północnego aneksu, u dołu: osadzenie żeber na głowicach w chórze i na wsporniku aneksu północnego

7.7.3 Zworniki

Zworniki chóru posiadają różne formy, większość występuje w postaci talerza z dekoracją reliefową (dwa wschodnie) lub malowidła (trzecie od wschodu: z wizerunkiem baranka), w czwartym przęśle od wschodu jako rozeta, w zachodnim w postaci głowy z podobizną prawdopodobnie biskupa w nakryciu głowy, otoczona pierścieniem.

Żebra jarzmowe posiadają zworniki dużo mniejsze i mają formy: we wschodnim żebrze jarzmowym w postaci tarczy herbowej z reliefem krzyża łacińskiego, dwa następne – talerze z dekoracja reliefową, w czwartym od wschodu jarzmie: w formie gwiazdy, a w zachodnim: maski otoczonej płatkami lub liśćmi.

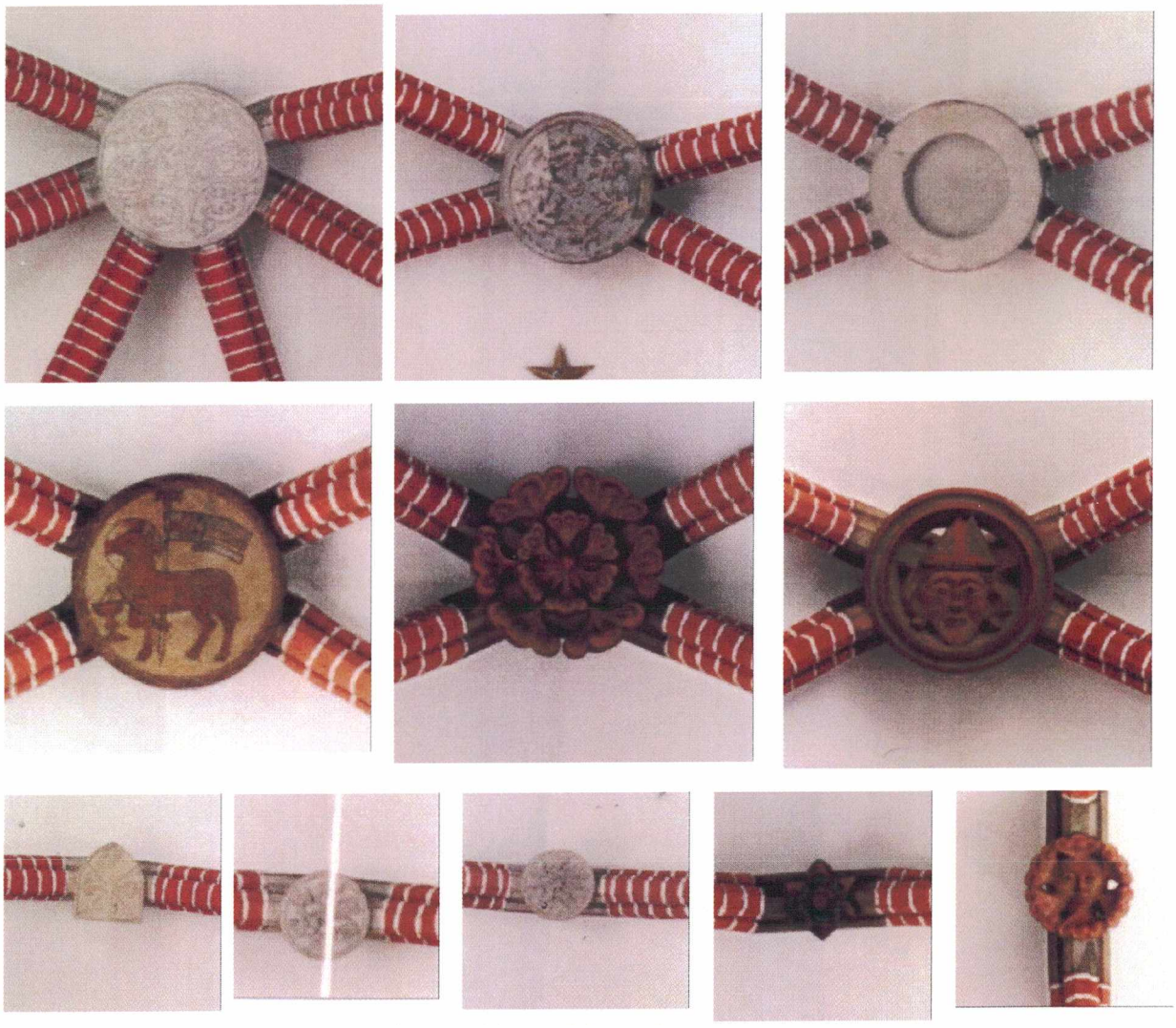

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – kolejno od wschodu zworniki prezbiterium: pięciobocznego zamknięcia i pięciu przęseł oraz pięciu żeber jarzmowych.

7.7.4 Sposób oparcia żeber na ścianach

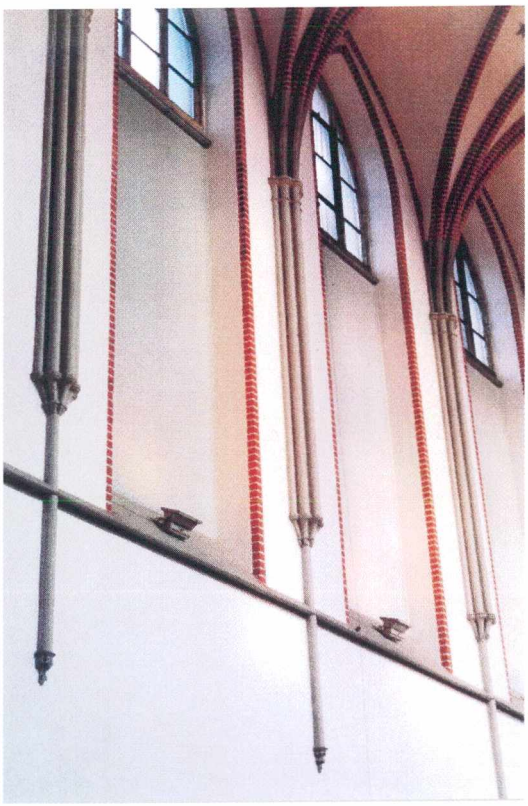

W całym prezbiterium żebra opierają się na podwieszonych, dwuczęściowych wiązkach służek. W części górnej na wiązkę składa się pięć służek z częścią głowicową i wspornikiem, z którego tylko jedna służka schodzi do części dolnej, również zakończonej wspornikiem. W narożach wielobocznego zakończenia wiązki mają postać potrójną w części górnej.

Na wiązkach opierają się po trzy żebra sklepienne i dwa boczne żebra tarczowe, biegnące na łękami okien, o prostym profilu.

Głowice wiązki tworzy pięć głowiczek kielichowych opartych na podwójnych pierścieniach i zakończonych u góry profilowaną płytą połączoną z kielichem i drugą wyraźnie oddzieloną płytą wieloboczną nad każdą z głowiczek.

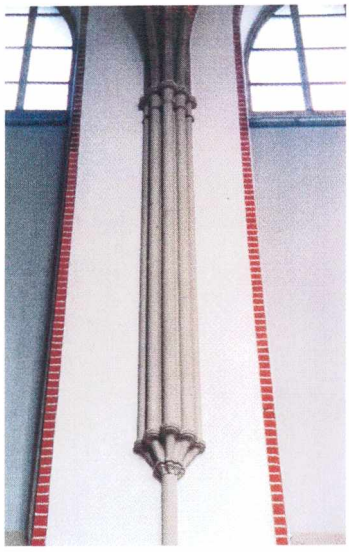

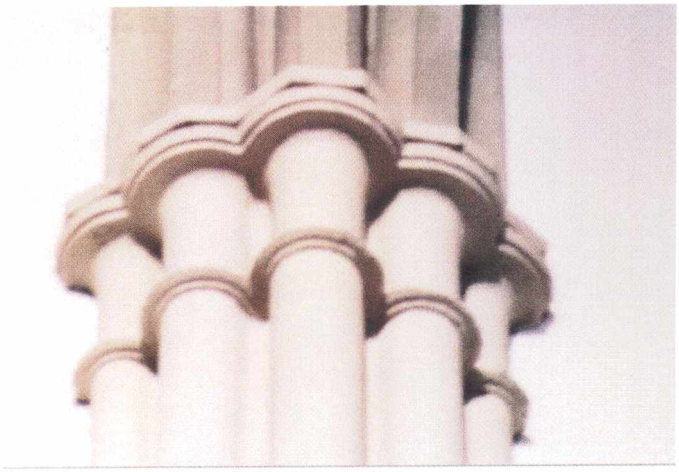

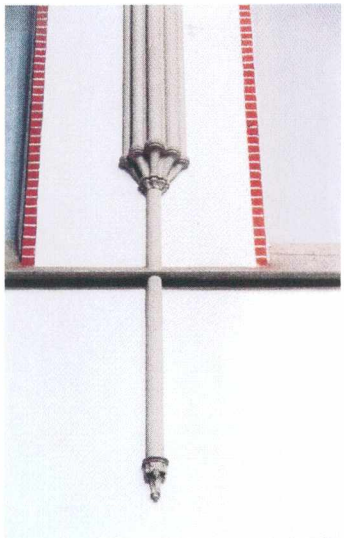

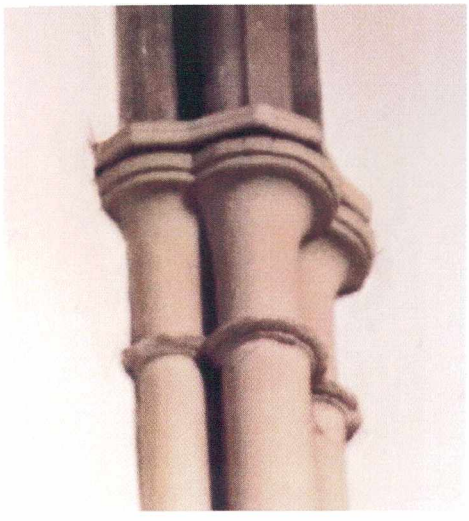

Wrocław, kościół dominikański
p.w. św. Wojciecha – u góry: widok ściany północnej z wiązkami służek, niżej: część górna i dolna wiązki, obok: głowice służki międzyprzęsłowej i potrójnej wiązki służek zakończenia.

7.7.5 Wsporniki służek

Środkowe wsporniki wiązek służek w prezbiterium posiadają pięć bardzo smukłych kielichów opartych na maleńkich profilowanych wsporniczkach i zakończonych u góry dwiema płytami: okrągłą i wieloboczną na każdym z kielichów. Wspomiczki dolne w jednej ze służek północnych mają postać podobną do węzłów (splecione palce?). We wspornikach zamknięcia pięciobocznego chóru formy są podobne, różnią się tylko ilością kielichów.

Dolne pojedyncze wsporniki są znacznie bardziej dekoracyjne ze względu na zdobienie formami liściastymi. Są rozchylone kielichowo z profilowaną płytą wieńczącą. Dekoracja występuje w dwóch rodzajach. W jednym rozpoczyna się w dolnej części owocami i gałązkami przechodzącymi w górnej części w duży liść winnego grona. Drugi rodzaj to trzy piętra lekko pozwijanych drobniejszych liści również połączonych gałązkami.

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – u góry: trzy rodzaje wsporników środkowych, w dolnej części: po dwa wsporniki pojedyncze dwóch rodzajów zdobienia liśćmi.

7.7.6 Detal aneksów chóru

Sklepione krzyżowo-żebrowo przęsła północnego i południowego aneksu prezbiterium posiadają podobne formy żeber i zworników, ale żebra opierają się bezpośrednio na wspornikach.

7.7.7 Zworniki i wsporniki

Zworniki aneksów mają formy talerzowe, gładkie bez dekoracji, obecnie malowane, poza jednym - aneksu północnego, który ma talerz ozdobiony rozetą.

Wsporniki aneksów mają różne formy, ogólnie rozszerzające się ku górze: w aneksie północnym ozdobione formami maswerkowymi (trójliście), w południowym: rozczłonkowane na pięć części rozchylonych kielichowo i zwieńczonych profilowana płytą.

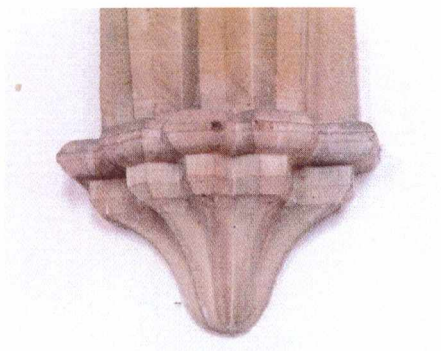

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – u góry: dwa zworniki: typowy dla aneksów talerzowy i jedyny ozdobiony rozetą, niżej dwa wsporniki aneksu północnego i jeden południowego, powyżej: widok na wnętrze aneksu południowego.

7.7.8 Okna

Okna prezbiterium posiadają maswerki kamienne o profilu wałkowym z laskami zaopatrzonymi w głowice, o potrójnym podziale pionowym. Ślady baz można zobaczyć od wewnętrznej części jednego z okien południowych, dziś dolne części są zamurowane i od zewnątrz zasłonięte przez podwyższone (zapewne w późniejszym okresie) dachy pulpitowe aneksu południowego. Dziś można dopatrzyć się trzech rodzajów maswerków: pierwszy w południowej ścianie i dwa w wielobocznym zamknięciu, wszystkie złożone z form trójliści i czteroliści, ostrołuków i okręgów. W oknie wschodnim widnieje najokazalszy maswerk z dużą dwunastopłatkową rozetą w części górnej.

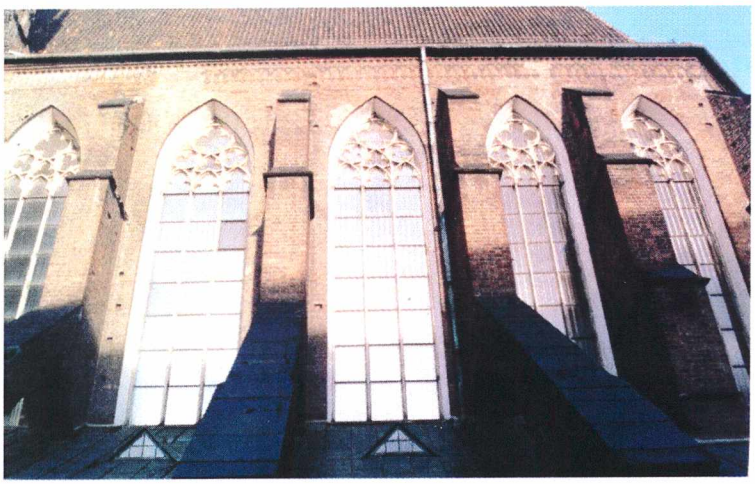

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha - okna ściany południowej i zamknięcia wschodniego.

Okna aneksów chóru mają wieloboczny przekrój lasek kamiennych bez baz i głowiczek, o podwójnym podziale pionowym. Rysunek maswerku składa się z dwóch na przemian występujących motywów: trójliścia i pięcioliścia czy też pięciopłatkowego kwiatu ponad dwoma trójliściami zamykającymi podział laskami okna.

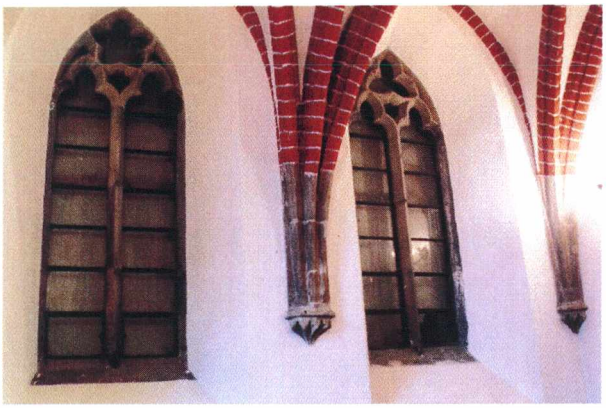

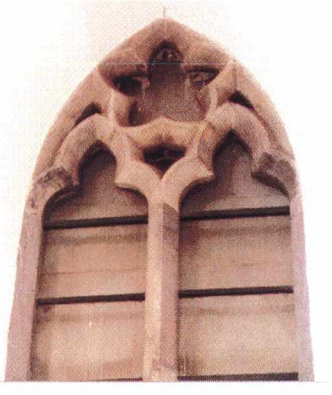

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – wnętrze zachodniego przęsła północnego aneksu i maswerki jego dwóch okien.

7.7.10 Portale

We wnętrzu prezbiterium po przeciwnych stronach ołtarza umieszczono dwa portale.

Portal północny jest ostrołukowy, uskokowy z kolumienkami w uskokach ościeży. Kolumienki mają profil wałkowy i migdałowy na zmianę i przechodzą na archiwoltę. Posiadają głowice kielichowe z dwoma rodzajami dekoracji liściastej zwieńczone wielobocznymi profilowanymi płytami. Posadowione są na wielobocznych bazach i wysokich również wielobocznych cokołach oraz w całości na postumencie.

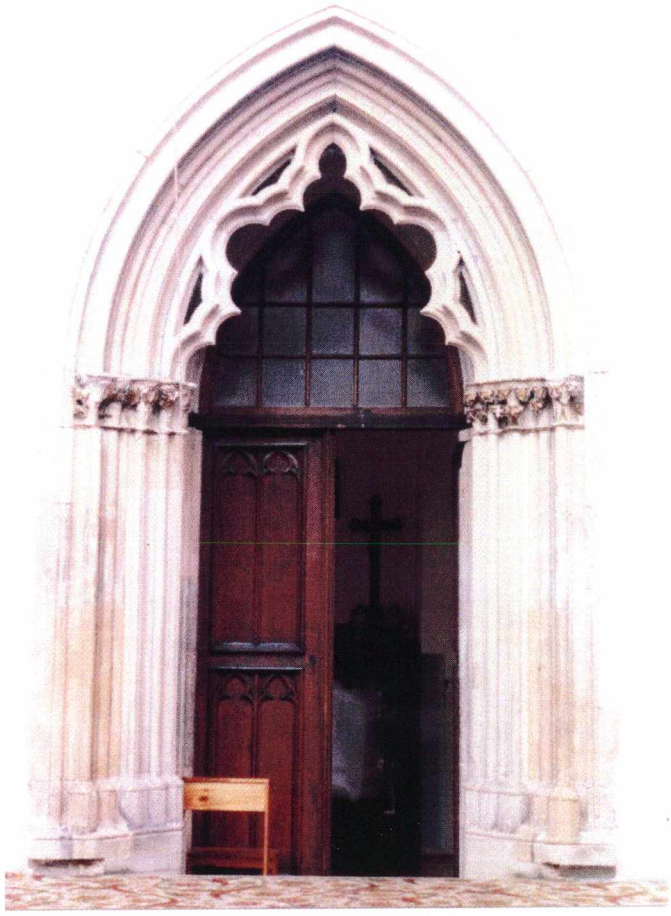

Wewnątrz łuku archiwolty znajduje się ażurowa forma pięciolistna.

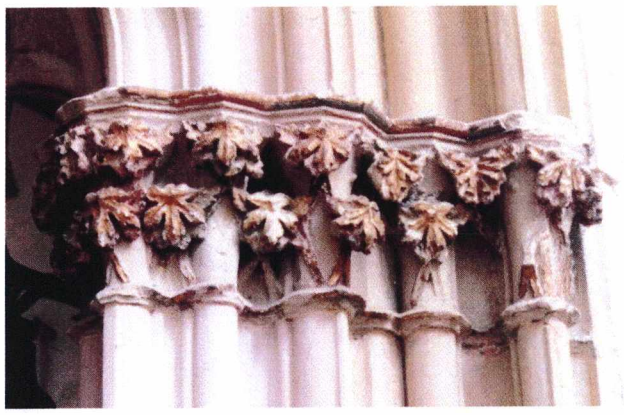

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – u góry: portal w ścianie północnej chóru, poniżej: głowice ościeży wschodnich i zachodnich i bazy na wielobocznych cokołach.

Portal w ścianie południowej prezbiterium jest ostrołukowy, uskokowy z trzema kolumienkami w uskokach ościeży. Zewnętrzne kolumienki mają większy przekrój o profilu migdałowym, dwie mniejsze – wałkowym. Wszystkie profile łączą się w archiwolcie.

Kolumienki stoją na płaskich talerzowych bazach i wielobocznych cokołach, a całość ościeża na postumencie. Głowice mają smukły kielichowy kształt i zwieńczone są dwoma płytami o kolistym kształcie.

Wewnątrz archiwolty umieszczony jest ażurowa kamienna forma trójliścia oparta na dwóch wewnętrznych głowicach kolumienek.

Wrocław, kościół dominikański p.w. św. Wojciecha – U góry: portal w ścianie południowej prezbiterium, poniżej: głowice i bazy na wielobocznych cokołach.

Kościoły Franciszkańskie

8 Brzeg - kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła

Miasto Brzeg usytuowane było na skrzyżowaniu dwóch ważnych szlaków handlowych: ze wschodu kraju przez Kraków, Opole,Wrocław na ziemie niemieckie oraz z Czech na wybrzeże bałtyckie. Kościół franciszkanów znajdował się na wschód od wyspy Młyńskiej, na placu przylegającym jedna stroną do Odry.

Obecnie jest to budowla w ruinie, w trakcie remontu, o długim prosto zamkniętym prezbiterium i długim jednonawowym korpusie; wieża od południa uległa zawaleniu. Od północnej strony wznosi się kompleks klasztorny dookoła czworobocznego wirydarza.

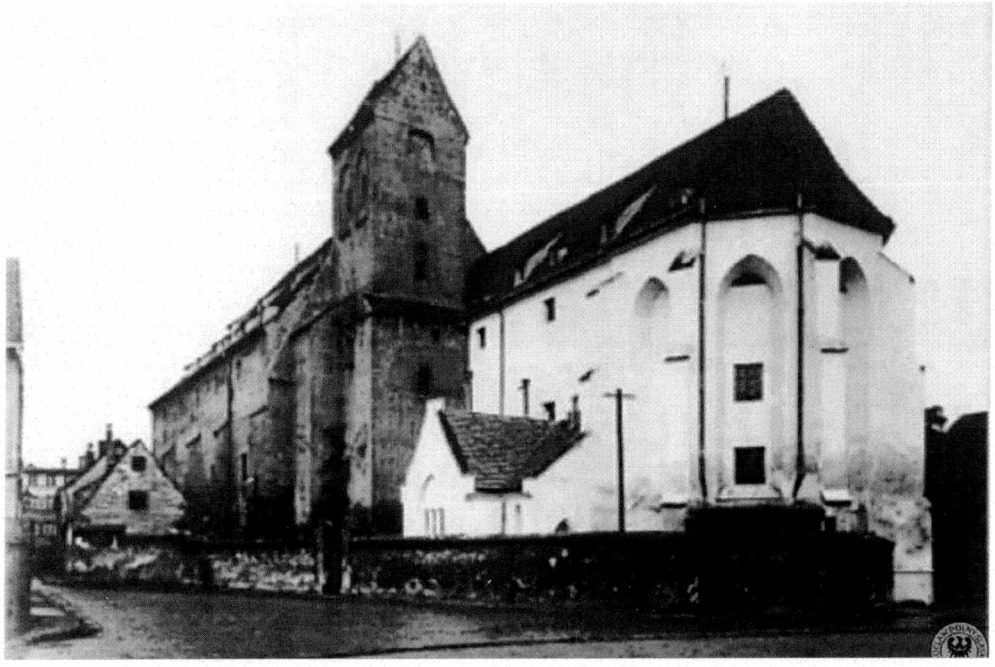

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła - widok od strony chóru (fot. pocztówka z początku XX w.).

8.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

Przed 1250 r. lokacja miasta (Drabina, 2000, s. 142)

przed 1270 r. osiem konwentów franciszkańskich istniejących w miastach: Wrocław, Brzeg, Świdnica, Nysa, Złotoryja, Lwówek Śląski, Żagań i Namysłów odłącza się od polskiej prowincji zakonnej i przyłącza do saskiej (Stenzel, Urkundenbuch des Bisthum Breslau, LXV oraz CDS IX Urkunden der Stadt Brieg, Breslau 1870, s.3)

1285 r. nadanie odpustu przez bpa Hermana z Kamienia za odwiedzenie w większe święta kościelne świątyni franciszkanów w Brzegu, Wrocławiu, Nysie, Świdnicy i Namysłowie (CDS VII/3, SR nr 1861, s. 57; CDS IX, nr 20, s. 4)

1315 r. wzmianka „in ambitum fratrum minorum" (CDS IX, nr 46, s. 8)

1338 r. konsekracja (CDS IX, nr 105, s. 15) (przebudowanego prezbiterium? - przypis autorki)

1494 r. pożar miasta i kościoła (CDS IX, nr 1119, s. 1120, nr 1120, s. 160).

8.2 Stan badań

Kościół został wymieniony przez uczonych niemieckich t.j.: J. Schickfuss (1625), F. Lucae (1689), K.F. Schönwälder (1848), F.B. Wernher (Bd. 1-5, 1755-1766), F.A. Zimmermann (Bd. 1-13, Brieg 1783-1796).

Dokładniejszy opis zawarł w swoim dziele **H. Lutsch** (1889, Bd. 2), w którym powiązał sklepienia obecnego korpusu ze sklepieniami kościoła parafialnego w Świdnicy.

Omówiony przez **M. Zlata** (1960, wyd. 2 : 1979, s. 187-188), który podał dzieje kościoła i klasztoru oraz określił pierwotne ukształtowanie budowli jako jednonawowej z wydłużonym prezbiterium i wieżą od południa; ukończenie nawy południowej określa na rok poświęcenia świątyni w 1338 r., po rozbudowie.

Szczegółowego opracowania dokonała **J. Eysymontt** (1963), która powiązała budowlę pierwotną z 4. ćw. XIII w. z wpływami czesko-morawskimi, zbliżone formy wskazała w kościele parafialnym i dominikańskim w Raciborzu. Zamknięcie prezbiterium połączyła z kościołem franciszkanów w Namysłowie i przykładami z Austrii (Enns, Wells, Krems).

W. Marschall (1966) opowiada się za powstaniem kościoła minorytów w Brzegu przed panowaniem Henryka IV (**przed 1270 r.**) powołując się na dokument z 1285 r. i wypowiedź **Schaubego** (Urkundliche Geschichte, s. 103) wg którego z kościołów brzeskich kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła jest wcześniejszy od **kościoła św. Mikołaja.**

W. Irrgang (1988, s. 104, 141) podobnie jak Marschall i Schaube podkreśla powstanie kościoła franciszkanów (i parafialnego) w Brzegu wcześniej niż kościoła św. Mikołaja, którego kamień węgielny położono w 1275 r. i konsekrowano w 1292 r. - czyli datowanie kościoła minorytów określa na 3 ćw. XIII w.

R. Czerner i C. Lasota (1997, s. 2-3 i 1998, s. 3-6) proponują datowanie budowy kościoła i kolejnych przekształceń w kilku fazach – 1. w czwartej ćw. XIII w. 3 przęsłowy chór i jedną nawę korpusu, 2. pod koniec XIII w. podwyższenie chóru, 3. na początku XIV w. dobudowa wielobocznego zamknięcia prezbiterium; zamieszczają dokładny opis zastanego stanu obiektu.

8.3 Badania własne autorki

Badania autorki w dawnym kościele franciszkanów w Brzegu były znacznie utrudnione przez bardzo zły stan zachowania obiektu, grożący zawaleniem dalszych części oraz przez późniejsze prace budowlane i remontowe prowadzone na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Opolu. Badania utrudniały również resztki tynków pozostałe na murach, zacierające poszczególne fazy przekształceń, rumowisko

utworzone przez zawaloną wieżę i część ściany południowej prezbiterium oraz brak dostępu do wnętrza korpusu.

Prace badawcze autorki prowadzone w dostępnych ścianach prezbiterium i na zewnątrz korpusu potwierdziły znacząco badania R. Czernera i C. Lasoty. Dolne części ścian wymurowane zostały w wątku dwuwozówkowym, górne w wątku gotyckim, i to zarówno w chórze jak i nawie głównej korpusu – poza wielobokiem na zamknięciu prezbiterium i nawą południową korpusu. Wraz z różnorodnością okien obecnych i zamurowanych - daje to ogólny obraz budowy obiektu w kilku etapach.

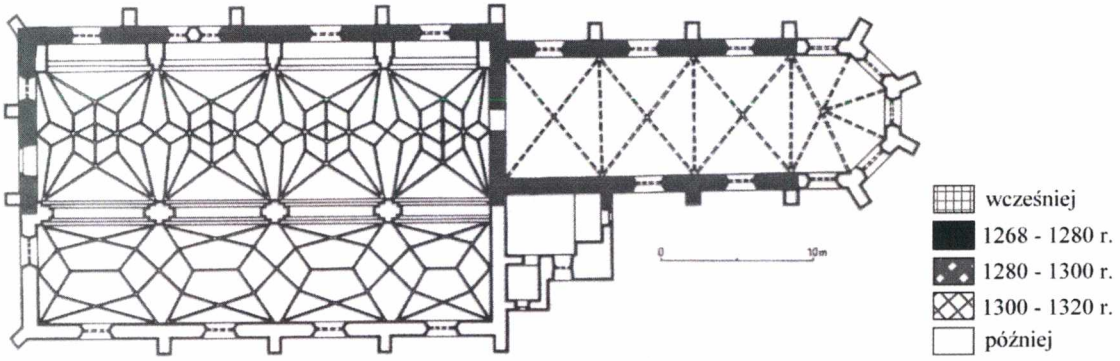

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – rzut obecny (wg. AGwP, s. 36-37) z zaczernieniem pierwotnych zarysów ścian korpusu i prezbiterium przed przebudową.

Ściana północna prezbiterium posiada dwa niższe okna w kolejnych dwóch przęsłach przy korpusie. Okna te znajdują się w części muru o wątku wendyjskim, który zmienia się w gotycki mniej więcej w ¾ wysokości ściany, co podkreśla odsadzka w murze (Czerner, 1998 s. 5) Okna nie są umieszczone na osi przęseł, a ściana ta posiada obecnie przypory z późniejszego okresu w wątku gotyckim – powiązane z murem tylko w części górnej, nadbudowanej również w wątku gotyckim. Może to sugerować wtórny podział na przęsła i późniejsze zasklepienie chóru lub inny podział na przęsła w pierwotnym prezbiterium.

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – widok na północna ścianę prezbiterium.

Ściana południowa uległa częściowemu zniszczeniu w związku z zawaleniem się wieży z XV w. dostawionej w narożu prezbiterium i obecnie stojącej nawy południowej korpusu. Pozostałe częściowo środkowe przęsło i przęsło wschodnie chóru posiada w dolnej partii muru wątek wendyjski i ślady po wysokich zamurowanych oknach z okresu po podwyższeniu ścian obwodowych.

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – widok na południowa ścianę prezbiterium, bez przęsła zachodniego i części środkowego, zawalonych razem z wieżą.

Dostawione wieloboczne zakończenie chóru, wymurowane w wątku gotyckim, datowane na początek XIV w., posiada wyraźny uskok ściany na zewnątrz (widoczny w górnej części ściany) przy połączeniu z przyporą zachodnią, prawdopodobnie również dostawioną. Okna tej części są podobnej wysokości jak zachowane zamurowane okno we wschodnim przęśle południowej ściany. Istnieje możliwość jednocześnie podwyższenia murów i dobudowy zakończenia wielobocznego oraz przesklepienia całości w ciągu jednej fazy, ale teza taka wymagałaby dalszych badań.

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła - widok od wschodu na zakończenie wieloboczne chóru.

Ślady dwóch poziomów sklepień prezbiterium są widoczne spod tynku na ścianach wewnątrz. Niższe sklepienie można odtworzyć na podstawie jedynego widocznego wspornika i służki zachowanych śladowo około 3 m ponad obecna posadzką.

Pierwotne ściany korpusu z XIII w. wyznacza większa część muru północnego i zachodniego nawy głównej oraz wewnętrzny narys muru południowego odległego o około 2 m od południowej krawędzi łuku tęczowego (Czerner, 1998, s. 4). Takie rozplanowanie ściany północnej i południowej nie daje nam wspólnej osi chóru i korpusu. Może to nasuwać sugestię planowania lub istnienia od początku nawy południowej w innym układzie niż obecna. Niestety w tym stanie zachowania obiektu nie były możliwe do przeprowadzenia prace badawcze ścian fundamentowych w korpusie, które mogły by dać pełny obraz pierwotnej budowli.

Pierwotną wysokość korpusu można próbować odtworzyć na podstawie wysokości pierwotnych wąskich, zamurowanych obecnie okien ściany północnej oraz wysokości resztek wielokrotnie przemurowywanych ścian w wątku jednowozówkowym. W elewacji zachodniej widoczne są dwa zamurowane wąskie okna częściowo zakryte późniejszymi przyporami.

Przypory dziś widoczne w obrębie pierwotnych ścian korpusu, wymurowane w wątku gotyckim, są wtórnie dostawione, co sugeruje zastosowanie w nawie kościoła stropu.

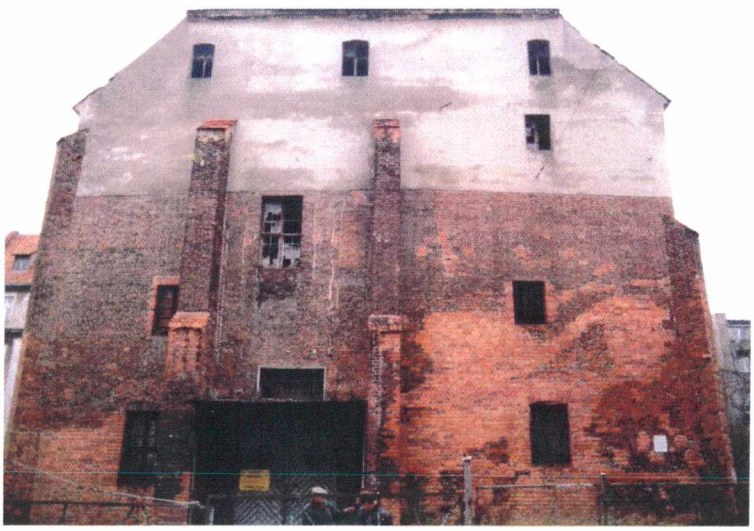

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – widok na północną i zachodnią ścianę korpusu.

Wysokość pierwotna łuku tęczowego i ewentualne występowanie lektorium wymaga dalszych badań na terenie obiektu.

8.4 Rekonstrukcja kościoła w II połowie XIII w.

Z badań murów, pozostałości okien i zarysów sklepień w prezbiterium można wstępnie określić czas rozplanowania bryły kościoła, być może kolejno na budowę w trzeciej ćwierci XIII w. i pierwszą rozbudowę w końcu XIII w. Był to prawdopodobnie kościół jednonawowy[11] ze stropem w nawie i z trójprzęsłowym, sklepionym krzyżowo-żebrowo prezbiterium, zamkniętym prostą ścianą.

Prezbiterium pierwszej fazy posiadało przypory od południa i być może na zakończeniu pierwotnym ściana prostą. Ściana północna nie posiadała pierwotnie przypór - była wzmocniona murami klasztoru. Brak śladu okna w przęśle wschodnim tej ściany jest trudne do wyjaśnienia. Dwa pozostałe pierwotne okna północnej ściany nie są umieszczone obecnie dokładnie w osiach przęseł. Zamknięcie od wschodu ścianą prostą również zwykle posiadało okno, ale nie pozostało po nim żadnych śladów.

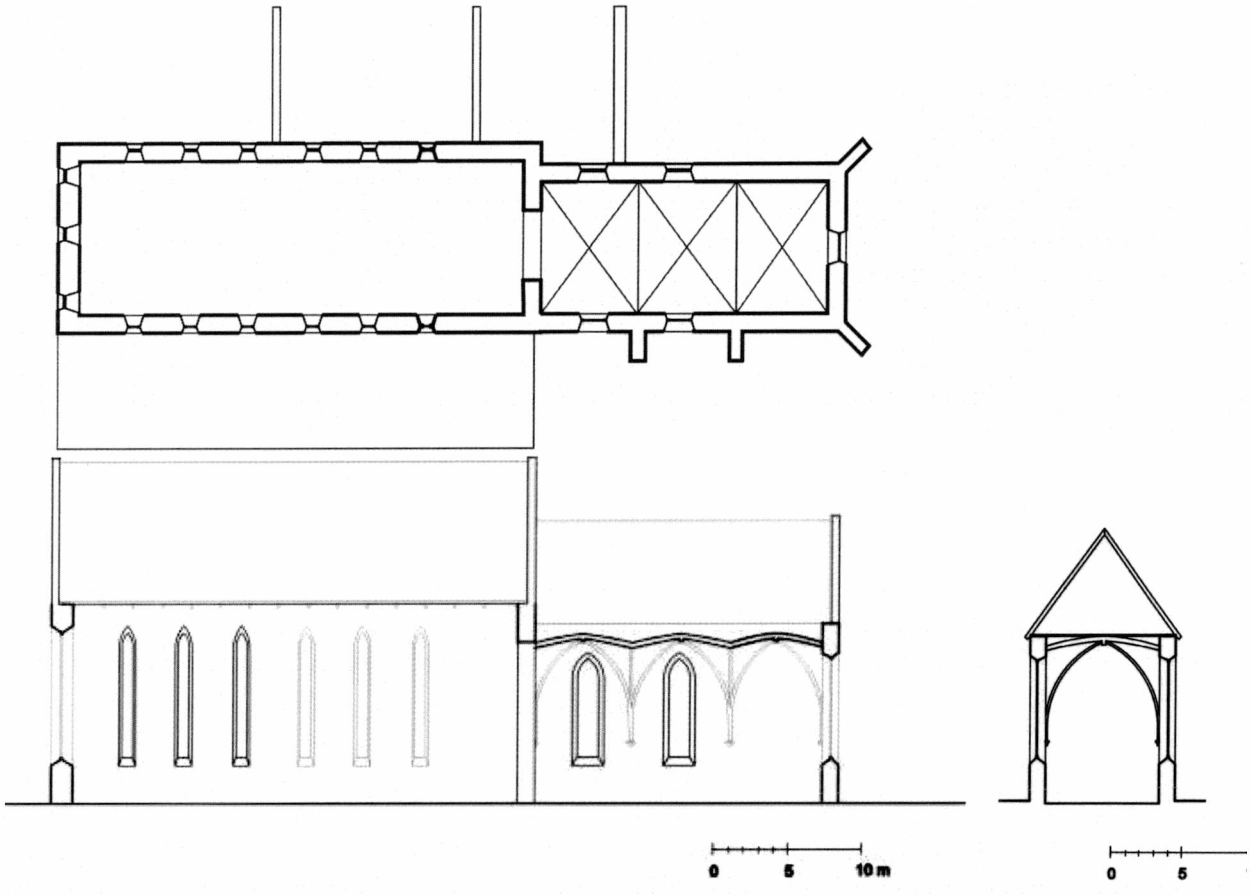

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – szkic rekonstrukcji pierwotnego rozplanowania i przekrojów kościoła pierwszego etapu budowy z końca 3 ćwierci XIII w.(na podstawie cząstkowych pomiarów murów, zdjęć i rysunków inwentaryzacyjnych z 1963 r. dla Wojewódzkigo Konserwatora Zabytków w Opolu): od góry rzut na wysokości okien, u dołu: przekrój podłużny przez świątynię i poprzeczny przez prezbiterium

[11] możliwość istnienia drugiej nawy, może już w XIV w. sugerują badania R. Czernera i Cz. Lasoty, 1997

Jeszcze pod koniec XIII w. dokonano zmiany wysokości prezbiterium (i prawdopodobnie nieznacznie korpusu) podwyższając jego ściany, co widać po zmianie wątku z wendyjskiego na gotycki i zmianie wysokości okien w ścianie południowej. Założono nowe sklepienia krzyżowo-żebrowe i być może powiększono otwór tęczowy.

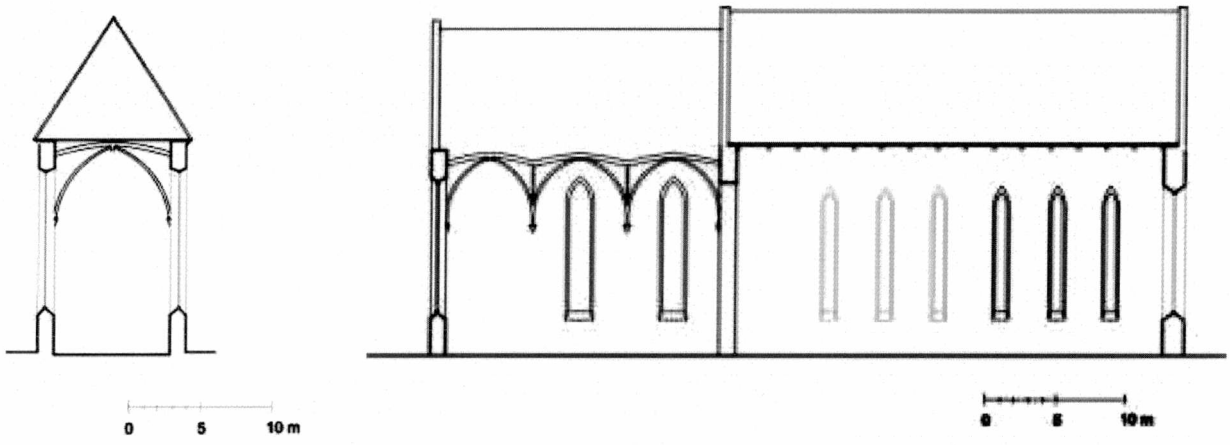

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – szkic rekonstrukcji przekroju podłużnego przez cały kościół i poprzecznego przez prezbiterium, po podwyższeniu murów w końcu XIII w.

Jeżeli dalsze badania i prace remontowe-konserwatorskie potwierdzą istnienie wcześniejszej nawy południowej korpusu, być może dotyczyłaby ona właśnie procesu powiększania kościoła pod koniec XIII w. – a więc być może podwyższenie murów prezbiterium równolegle z dobudową nawy południowej korpusu.

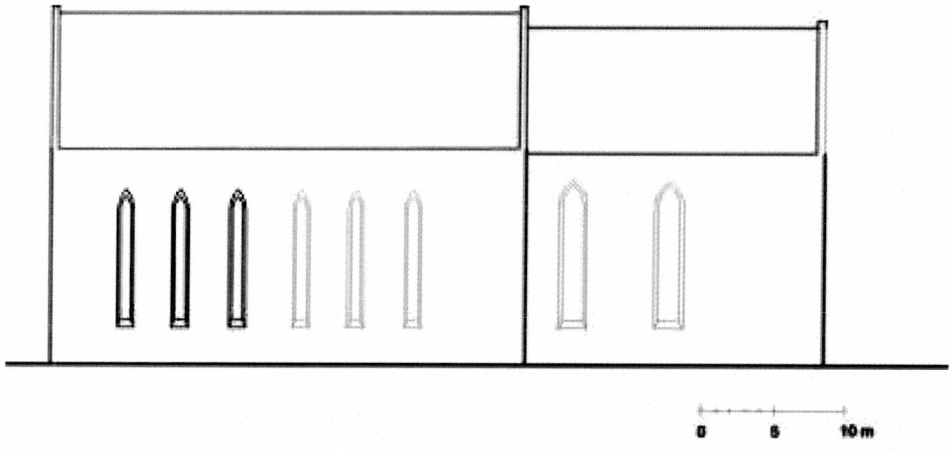

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – szkic rekonstrukcji elewacji południowej kościoła, grubszymi liniami zaznaczono zamurowane okna widoczne w murze zarysy ścian, cieńszymi okna zrekonstruowane.

8.5 Materiał i wymiary

Dwie fazy budowy, które zostały przeprowadzone w II połowie XIII w. doprowadziły do powstania budowli o wyraźnie dwóch oddzielnych wątkach muru ceglanego. W ¾ wysokości murów prezbiterium i prawie całej wysokości korpusu występuje wątek dwuwozówkowy, powyżej i w przemurowaniach – wątek jednowozówkowy.

Resztki odnalezionego detalu to kształtki zarówno ceramiczne jak i kamienne – piaskowcowe.

Główne wymiary (w przybliżeniu, w świetle ścian)

pierwotnego prezbiterium: wysokość / szerokość / długość – ok. 10,00 / 9,00 / 19,50 m

podwyższonego prezbiterium: wysokość – ok. 14,00 m

nawa główna korpusu: wysokość / szerokość / długość - ok. 13,50 /10,50 /30,50m

podwyższonego korpusu: wysokość 2. – ok. m 15,00

8.6 Przebudowy kościoła od XIV w. do czasów obecnych

Prawdopodobnie na początku XIV w. powstało wieloboczne zakończenie prezbiterium, a datowanie południowej nawy korpusu jest niejasne z powodu braku badań – wg AGwP powstała w 2. ćw. XIV w.

W końcu XV w. zasklepiono korpus dwunawowy i dobudowano wieżę, w XVI w. przystosowano kościół na arsenał – dach nad całym korpusem, zamurowanie łuku tęczowego i wprowadzenie kondygnacji w prezbiterium, założenie empor w nawie bocznej (R. Czerner i Cz. Lasota, 1997).

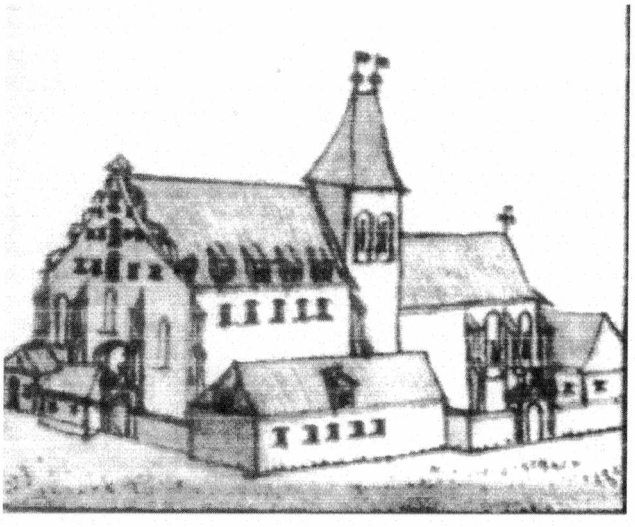

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – kościół franciszkański w Brzegu wg rysunku F. Wernera z połowy XVIII w.

8.7 Detal architektoniczny

Detal architektoniczny z II połowy XIII w. prawie się nie zachował. Zamurowane okna kryją prawdopodobnie resztki maswerków, a pod warstwami tynku mogą ukrywać się ślady detalu prezbiterium. Zbadanie tego wymaga zakończenia wykonywanych obecnie prac remontowych. W rumowisku odnalazłam kształtki ceglane i kamienne – m.in. okienne, co wskazuje na użycie zarówno ceramiki jak i kamienia do detalu konstrukcyjnego.

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – kilka z odnalezionych w rumowisku prezbiterium kształtek ceglanych i kamiennych.

8.7.1 Elementy sklepień

Jeden ze wsporników kamiennych pierwotnego sklepienia prezbiterium (przed 1285 r.) został zinwentaryzowany przez autorkę. Pozostałe wsporniki nie zachowały się poza płytami kamiennych z drobnymi wypukłościami - pozostałościami po kamieniarce.

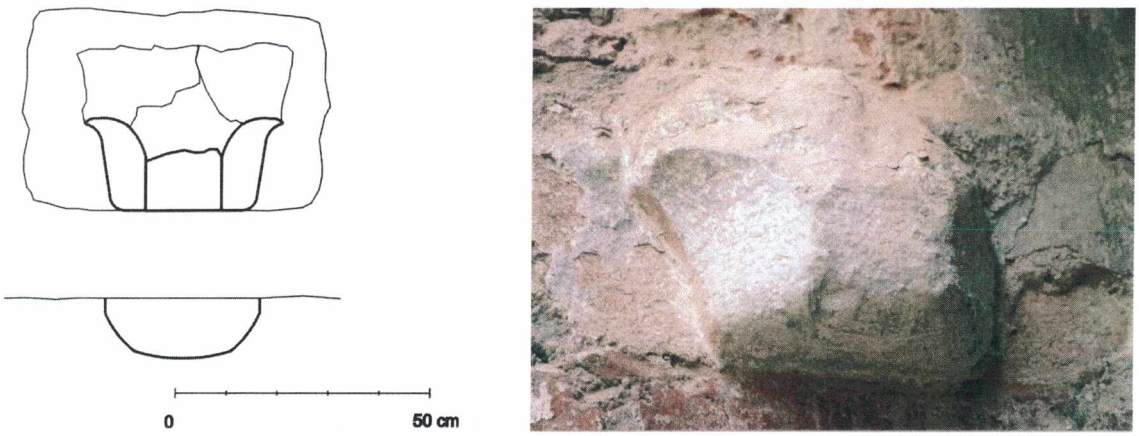

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – widok i przekrój pozostałości wspornika sklepiennego pierwotnego sklepienia prezbiterium oraz widok stanu zachowania tego wspornika.

8.7.2 Okna

Żadne z okien trzynastowiecznych nie zachowało się do naszych czasów w całości. Z pierwotnej części kościoła okna północnych ścian o wątku wendyjskim - dwa prezbiterium i trzy korpusu - oraz ściany zachodniej korpusu w części o wątku wendyjskim - widoczne są w postaci zamurowanych, częściowo zniszczonych obrysów ostrołukowych. Podobnie zachowało się okno z drugiej fazy rozbudowy, po podwyższeniu korony murów – w południowej ścianie chóru. Oczyszczenie otworów okiennych w trakcie obecnie trwającej konserwacji może odsłonić resztki maswerków i profile kamieniarki.

Brzeg, kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła – zamurowane otwory okienne z XIII w. – u góry: w północnej ścianie chóru i korpusu, u dołu: w zachodniej ścianie korpusu między późniejszymi przyporami i w południowej ścianie chóru – po podwyższeniu korony murów.

9 Lwówek Śląski - kościół franciszkanów

Lwówek wraz ze Złotoryją, Środą Śląską i Wrocławiem są jednymi z pierwszych miast wcześnie lokowanych na Śląsku, już na początku XIII w., na tzw. Wysokiej Drodze – szlaku wiodącym ze wschodu, z Rusi do ziem niemieckich, na zachód Europy. Leży na szlaku rzek złotonośnych – Kaczawy i Bobru, które dostarczały mieszkańcom pracy przy wydobyciu złota i dały przyczynek do rozwoju przemysłu górniczego w okresie wczesnego średniowiecza.

Kościół franciszkanów leży na południowym skraju miasta średniowiecznego, przy jednej z ulic prowadzących na rynek, tuż przy obwarowaniach miejskich. Obecnie jego bryła jest nieco zmieniona, jest to trójnawowa pseudobazylika z dwuprzęsłowym prezbiterium prosto zamkniętym od wschodu, do którego przylega kaplica Talkenbergów od północy i dwukondygnacyjna wieża od południa. Elewacja południowa jest zasłonięta przylegającymi budynkami klasztornymi (dziś siedzibą szkoły średniej), w układzie trójskrzydłowym z arkadowym krużgankiem i wirydarzem.

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – widok od strony północno-wschodniej, na pierwszym planie późnogotycka kaplica Talkenbergów dobudowana do prezbiterium i północna, późniejsza nawa świątyni.

9.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

1248 r. we wzmiankach znajdujemy wiadomość o fundacji księcia Henryka II Pobożnego, zmarłego w 1241 r. i nadanie przez ród zwany Długim trenu „in suburbio castris" (C. Grünhagen, 11: 1871, s. 209 oraz Zeitschrift des Vereins. Bd. XI, nr 20 – Neuling) - ofiarowanie przyszłemu klasztorowi dużego placu pod budowę

1260 r. klasztor wzmiankowano jako przynależny do prowincji saksońskiej (Waddingus, T IV, s. 127, oraz CDS VII/2, s. 85)

1264 r. nadanie odpustu na budowę „kosztownego, kamiennego kościoła" (Sutorius, Bd. 2, s.306)

przed 1270 r. osiem konwentów franciszkańskich istniejących w miastach: Wrocław, Brzeg, Świdnica, Nysa, Złotoryja, Lwówek Śląski, Żagań i Namysłów odłącza się od polskiej prowincji zakonnej i przyłącza do saskiej (Stenzel, Urkundenbuch des Bisthum Breslau, LXV oraz CDS IX Urkunden der Stadt Brieg, Breslau 1870, s.3)

1282 r. wzmiankowano kaplicę (Grünhagen, 11:1871, s. 209)

1285 r. wzmianka o klasztorze w zażaleniu Wrocławskiej Kapituły Generalnej (CDS VII/3, SR nr 1877, s. 62)

9.2 Stan badań

Kościół wzmiankowali uczeni niemieccy tj.: E.I. Naso, (1667, s. 153-155), F. Lucae, 1689, F.B. Wernher, 1755-66, F.A. Zimmermann,1783- 96, B.G. Sutorius, (1878, s. 306-307)

H. Lutsch, (1881, Bd 3, s. 513) opisał budowlę i najwcześniej datował **prezbiterium**, na **ok. 1300 r.** (wskazał na ubogie formy detalu, proste sklepienie krzyżowe z wyżłobionymi żebrami, wiązki służek nadwieszonych bez dekoracji, już wtedy częściowo obitych i uszkodzonych, 3 częściowe wschodnie okno ze słupkami o profilach wałkowych – 2 północne - późniejsze), a korpus określił na XV w.

M. Zlat (1961, s. 146-147) opisał etapy wznoszenia świątyni (przez różne strzechy), a części pierwotne - **prezbiterium z jednonawowym korpusem** (pozostała część fasady zachodniej i fragment ściany południowej w rzędzie filarów południowych, powstałych przez wycięcie arkad podczas przebudowy w XV w.) przypisał na lata **ok. 1270-1280**.

J. Eysymontt (XI, 1977, s.11-15; 1978, s. 63-68) przedstawiła rozwój chronologii etapów budowy obiektu, budowę prezbiterium umieszcza na **początku lat 60-tych XIII w**., a cały kościół z jednonawowym korpusem i dwuprzęsłowym nieco węższym prezbiterium, opisuje jako wznoszony **do 4 ćwierci XIII w**. Wskazuje na obecność jednakowego trójdzielnego okna na wschodniej i zachodniej ścianie kościoła; omawia architekturę kościoła na tle budowli franciszkańskich na Śląsku (kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy, kaplicy zamkowej w Raciborzu, far w Grodkowie i Głubczycach, podobnym pochodzeniem form architektonicznych far w Złotoryi i Lwówku). Układ przestrzenny wg autorki posiada analogie do naddunajskich zakonów żebrzących z 3 i 4 ćw. XIII w. w Enns, Bruck an der Mur, Graz, Linz – często już z zamknięciem wielobocznym.

S. J. Stulin (1978, s. 197) datował kościół **na koniec XIII w**. według swoich badań, nie przytaczając bliższych informacji; gładkie głowiczki kielichowe zachowane we wschodnich służkach narożnych prezbiterium porównuje do podobnych w farach w Jaworze, św. Elżbiety we Wrocławiu, Raciborzu i św. Wojciecha, dominikanów we Wrocławiu.

Stulin S., Włodarek A.,(1995, s.149) podkreślają zbyt wczesne datowanie kościoła przez badaczy spowodowane łączeniem prezbiterium ze wzmianką z 1264 r. Obok cech z XIII w. – kwadratowych przęseł – delikatny detal służek przypisują zbieżności z prezbiterium kościoła św. Wojciecha we Wrocławiu; datują **prezbiterium i jednonawowy korpus ze stropem na lata ok. 1270-1280**, nawę południową na 3. ćwierć XV w., nawę północna na koniec XV w., kaplice Talkenbergów i kruchtę na początek XVI w.

R. Czerner i C. Lasota, (1988, s. 75-97) określili fazy budowy kościoła i klasztoru, wskazując jako pierwotne sklepione prezbiterium zamknięte prosto i nieco późniejszy jednonawowy korpus ze stropem, datowane ogólnie - **na 2 poł. XIII w.** Przedstawili dokładne badania z rozwarstwieniem późniejszych murów i fundamentów, analizą późniejszego detalu oraz rekonstrukcją pierwotnego założenia.

J. Drabina (2000, s.229) określa lokację Lwówka na prawie niemieckim w 1217 r., podaje, iż nie posiadamy dokumentów lokacyjnych Lwówka, jak też wielu innych miast śląskich, przytacza natomiast wypis z *Rotes Buch* spisanej ok. 1320 r. *„W roku 1217 od Narodzenia Boga, szlachetny książę Henryk Brodaty ze swoją radą [...] zlecił swym sołtysom, panom Thomasowi i Hartlibowi, lokować Lwówek na prawie niemieckim".*

9.3 Badania własne autorki

Badania opierają się na konfrontacji dotychczasowego stanu badań z własnymi badaniami na terenie kościoła, inwentaryzacji i włączeniu do katalogu oraz późniejszej analizy XIII-wiecznego detalu architektonicznego zachowanego w prezbiterium.

Stan zachowania kościoła franciszkanów pozwala nam zaobserwować ważne etapy w historii jego budowy. Najpewniej najwcześniej wzniesione zostało prezbiterium z częścią detalu służek, portali i żebrami oraz fragmentami maswerku dwóch okien. Równocześnie stawiano mury klasztoru, na co wskazuje inaczej wymurowana ściana południowa chóru – cieńsza, bez przypory środkowej (w tym miejscu stanęła ściana budynku klasztornego), bez okna południowo-wschodniego, z dwoma portalami łączącymi wnętrze sakralne z mieszkalnymi (dziś w ścianie południowej przęsła wschodniego widnieją dwa okienka barokowe wiodące na piętro klasztorne).

Zachodnia elewacja, już na pierwszy rzut oka, nasuwa możliwość istnienia początkowo tylko jednej nawy korpusu. Wskazują na to, widoczne w środku fasady, przypory ukośne, które wzniesiono wraz ze ścianą zachodnią nawy, a dostawienie naw bocznych po obydwu stronach sprawiło, że wystają one z lica muru wyraźnie znacząc granicę części starszej i nowszej.

Z pierwotnego korpusu jednonawowego[12] - po przebudowach korpusu na trójnawowy, pseudobazylikowy - zachowały się tylko - część ścian bocznych, w fundamentach i górnej strefie ściany południowej (na poddaszu kościoła), ściana wschodnia przy prezbiterium i zachodnia ze skarpami, z dolną częścią szczytu i resztkami ościeża wejścia na osi kościoła.

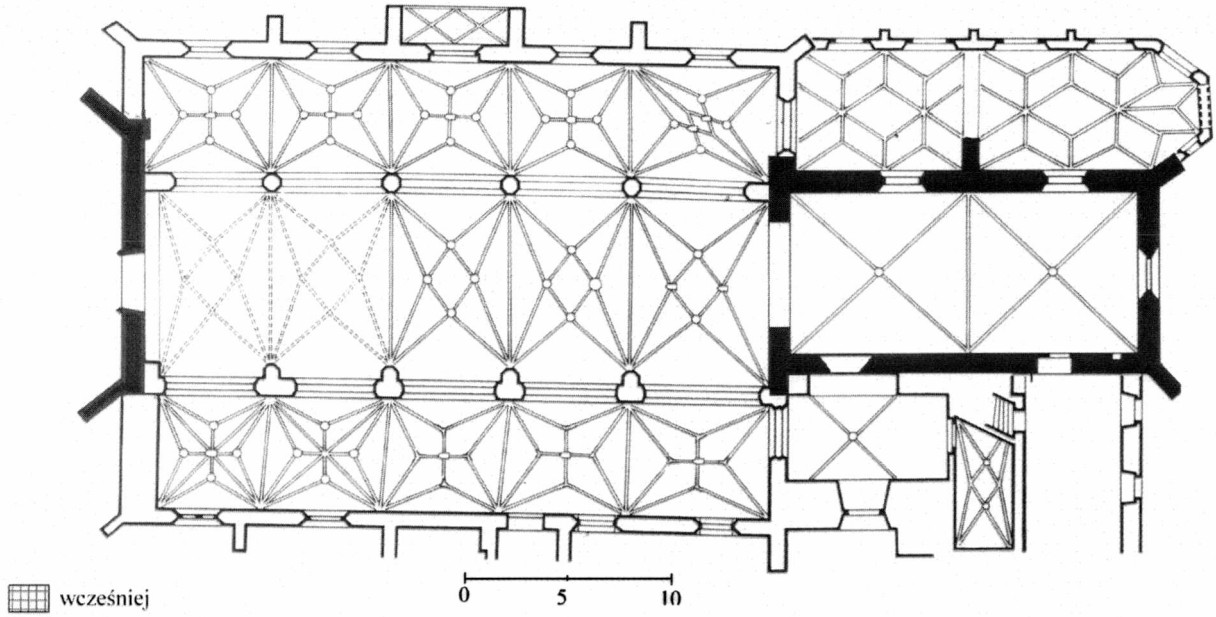

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów - rzut z rozwarstwieniem chronologicznym, zaczernione mury pierwotnego kościoła (wg AGwP s. 457) oraz przekrój poprzeczny obecnego korpusu z widokiem na ścianę zachodnią wraz z istniejącymi gniazdami po belkach stropu pierwotnego korpusu, (wg Czerner, Lasota, 1988, s. 80)

Ściana północna została rozebrana do fundamentów, a rząd filarów nowej nawy północnej postawiono nieco bliżej środka nawy środkowej, zaburzając symetrię układu wszystkich trzech naw w stosunku do pierwotnej osi. W części górnej ściany południowej (pod tynkiem) zachowały się fragmenty górnych części ostrołuków okien pierwotnej ściany jednonawowego korpusu z wyraźnie większym oknem wschodniego przęsła.

[12] Wg badań archeologiczno-architektonicznych R. Czernera i C. Lasoty, (1988, s. 75-97)

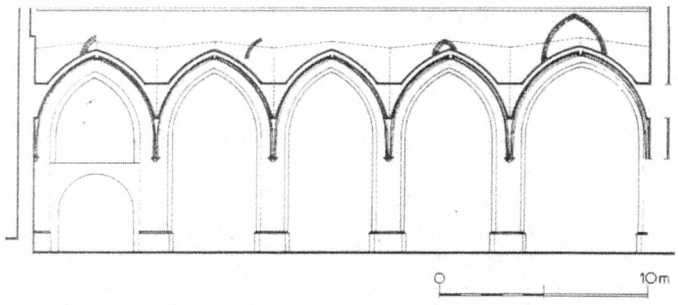

Lwówek Śl.,, dawny kościół franciszkanów – u góry widok na pozostałą górną część obecnej ściany północnej korpusu nawowego wraz z resztkami górnych części łuków okien z XIII w. (z: R. Czerner i C. Lasota 1988, s. 82) ; u dołu próba rekonstrukcji elewacji południowej z pierwotnym układem okien (rys. autorki wg R. Czerner i C. Lasota 1988, s. 82).

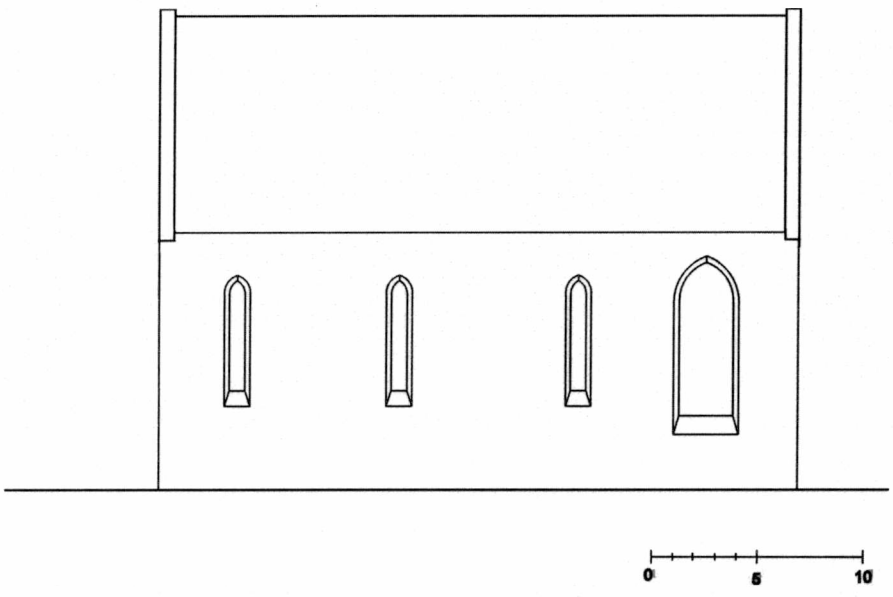

Detale prezbiterium wykazują dużą niejednorodność w formie, a jest to spowodowane prawdopodobnie wymianą niektórych części w okresie późniejszej przebudowy kościoła. Duże profilowane, wielopierścieniowe wsporniki wiązek służek, gabarytami o wiele większe w proporcji od głowic są z pewnością późniejsze. Różnią się bardzo od kielichowego wspornika narożnej służki przy wschodniej ścianie chóru, zarówno formą jak i proporcjami.

9.4 Rekonstrukcja kościoła z II połowy XIII w.

Czas rozpoczęcia budowy jest trudny do ustalenia. Kościół był już w budowie w latach 60-tych XIII w. (wzmianka źródłowa), a na pewno wówczas rozpoczęto prosto zamknięte, dwuprzęsłowe, sklepione prezbiterium i jeszcze przed końcem XIII w. wzniesiono prosty, jednonawowy korpus przekryty stropem.

Pierwszą fazą budowy kościoła franciszkanów było prezbiterium dwuprzęsłowe, o przęsłach kwadratowych, zamknięte prosto, sklepione krzyżowo-żebrowo, wsparte przyporami przekątnymi na wschodniej ścianie i jedną od północy, a od południa ścianami skrzydła wschodniego klasztoru. Do tego okresu należą także (jak wynika z badań fundamentów) dwie części wschodniej ściany korpusu jednonawowego ze ścianą lektorium oraz rozpoczęte ściany boczne.

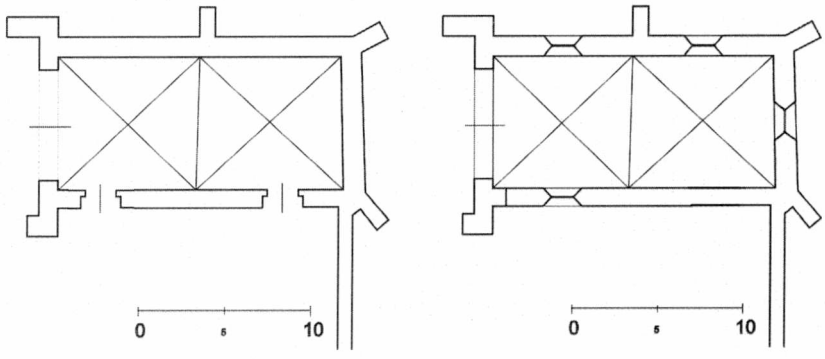

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – rzut przyziemia i rzut na wysokości okien: chóru kościoła z końca XIII w. (rys. autorki na podstawie: R. Czerner i C. Lasota 1988, s. 78)

Równocześnie wznoszono również wschodnie skrzydło klasztoru przy południowej ścianie chóru, co pociągnęło za sobą szereg różnic w budowie ścian, tj. niesymetryczne umiejscowienie otworów okiennych, portali i przypór oraz różne grubości murów (R. Czerner i C. Lasota 1988). W ścianie południowej nie było okna w przęśle wschodnim, co wskazuje na obecność w tym miejscu budynku klasztornego, występował tam natomiast portal o prostej formie z łukiem ostrym, z kamiennych ciosów (pod koniec XV w. wstawiono w niego bogato profilowane obramienie kamienne z łękiem oślim). Ze względu na zaplanowanie wzniesienia wschodniego skrzydła klasztoru w połączeniu z chórem, ścianę południową wymurowano także nieco cieńszą i nie posiada ona przypory między przęsłami. W tym miejscu występowała prawdopodobnie druga ściana budynku klasztornego. W ścianie południowej osadzony był również drugi portal, w przęśle zachodnim, prowadzący na krużganek i wirydarz – w tym miejscu do chóru została dostawiona wieża dwukondygnacyjna ok. końca XV w., więc zarówno okno jak i portal zostały zamurowane.

Pierwotny korpus był założeniem jednonawowym, oddzielonym od chóru ścianą lektorium, ze skarpami narożnymi przekątniowymi przy zachodniej ścianie i przekryty stropem. (badania R. Czerner i C. Lasota 1988, s. 75-79). Był nieco szerszy od chóru i pierwotnie – jako jednonawowy - symetryczny wzdłuż osi podłużnej kościoła. Pierwotnie planowano nawę o większej wysokości. Na zmianę koncepcji wysokości nawy w stosunku do obecnej wskazuje zmniejszenie pierwotnego łuku tęczowego - obniżenie i zwężenie - poprzez zamurowanie jego części górnej i bocznych. Zmiany tej dokonano już po wzniesieniu chóru, w drugim etapie budowy. Mur zmniejszający światło w łuku tęczowym wzniesiono razem z murami bocznymi i zachodnim nawy oraz z przegrodą oddzielającą nawę od chóru.

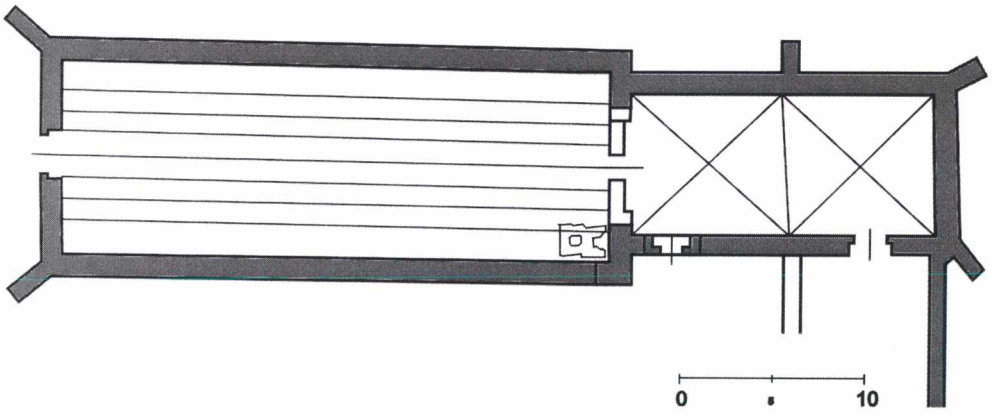

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów - rzut kościoła z końca XIII w. na wysokości przyziemia (rys. autorki na podstawie: R. Czerner i C. Lasota 1988, s. 78), na fot. Fasada korpusu z dwoma pierwotnymi skarpami narożnymi.

Ze względu na brak śladów przypór w pozostałościach ścian bocznych pierwotnej nawy - dziś środkowej, a szczególnie odnalezione gniazda belek na poddaszu kościoła (badania R. Czerner i C. Lasota 1988, s. 81) stwierdzono że nawa przekryta była stropem drewnianym z belkami wzdłuż osi podłużnej. Wysokość osadzenia belek, na podstawie znalezionych gniazd w ścianie wschodniej i zachodniej, wskazuje na trapezową formę przekrycia z belkami rozpiętymi wzdłuż wiązarów więźby dachowej.

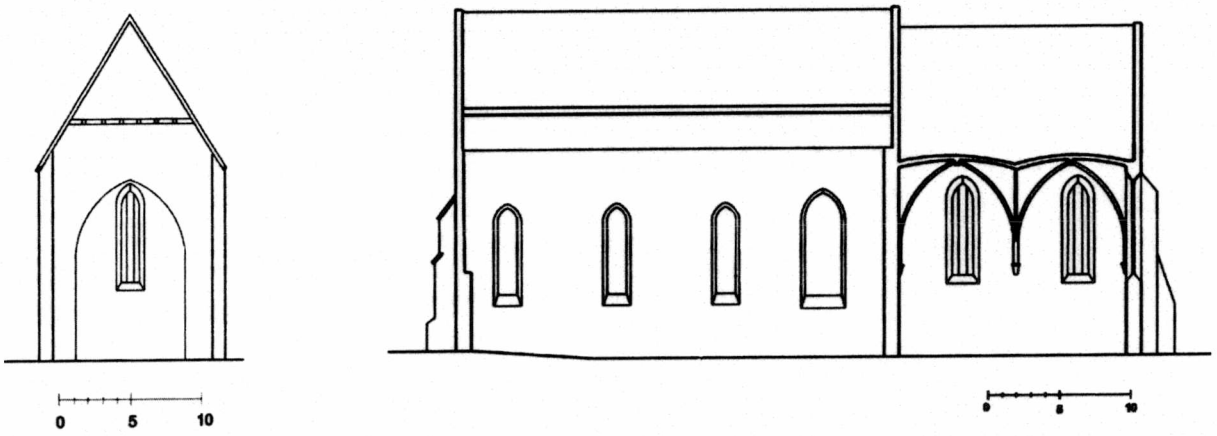

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – rekonstrukcja przekroju poprzecznego przez korpus oraz przekroju podłużnego przez korpus i prezbiterium (rys. autorki na podstawie: R. Czerner i C. Lasota 1988, s. 80 i J. Eysymontt , 1978, s. 65)

Według badań - R. Czerner i C. Lasota 1988 - przed dobudowaniem naw bocznych w XV w., elewacje nawy posiadały po cztery okna, z których wschodnie było większe od pozostałych. Pozostałości drugiego okna od wschodu wskazują na możliwość istnienia mniejszego okna od dwóch zachodnich, jednak wygląd elewacji byłby dość niejednorodny. Chór od strony południowej otrzymał dwa okna – po jednym w przęśle, od północy tylko zachodnie. Do wschodniego przęsła przylegało skrzydło klasztoru, połączone z kościołem prostym portalem ostrołukowym z kamiennych ciosów.

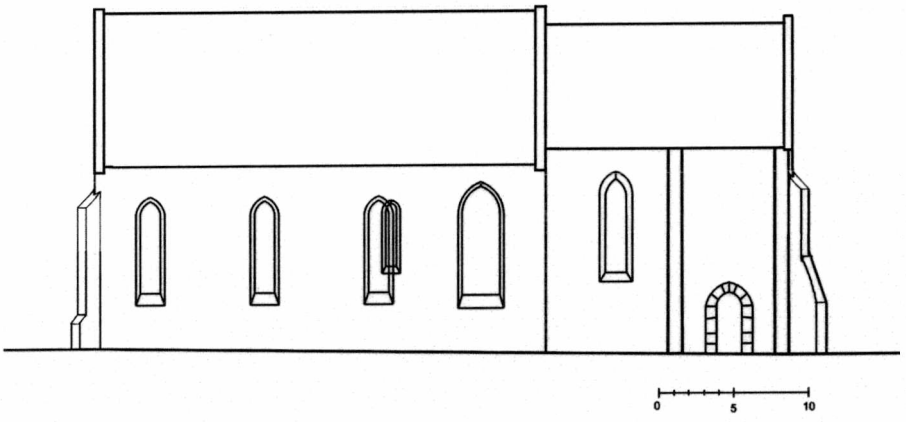

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów - rekonstrukcja elewacji pierwotnej ścian południowych chóru i korpusu z odtworzeniem zarysu okien odnalezionych we górnych fragmentach pozostałej ściany (rys. autorki)

9.5 Materiał i wymiary

Mury prezbiterium wzniesione zostały z kamiennych ciosów na zaprawie wapiennej, podobnie zapewne wymurowano nawę korpusu. Fundamenty jednonawowego korpusu i prezbiterium zawierają z grubsza obrobione ciosy piaskowcowe również na zaprawie wapiennej. Wnętrze kościoła i wszystkie elewacje w okresie baroku zostały pokryte tynkiem, obecnie zewnętrzne tynki zostały usunięte i lico ścian ukazuje wątek kamienny, ułożonych warstwowo ciosów.

Główne wymiary budowli:

- wysokość nawy głównej do korony murów 12 m
- wysokość nawy głównej do stropu 15 m
- szerokość nawy głównej 11 m
- długość korpusu nawowego 29,5 m
- wysokość prezbiterium 13 m
- szerokość prezbiterium 7,8 m
- długość prezbiterium 16,5 m

9.6 Przebudowy kościoła od XIV w. do czasów obecnych

Około połowy XV w., być może po uszkodzeniu kościoła w 1430 r., (Grünhagen C., 1878, Bd 2, s. 210) przystąpiono do przebudowy korpusu na układ dwunawowy bazylikowy z przebudowanym pierwotnym korpusem i niższą nawa południową z filarami na fundamencie pierwotnej ściany południowej (Czerner, Lasota, 1988, s. 87,88) Nawę boczna zasklepiono sklepieniami gwiaździstymi z bogatą dekoracja detalu (rzeźba figuralna, roślinna, tarcze herbowe) Nie zasklepiono równocześnie nawy głównej.

Następnie postanowiono rozszerzyć program rozbudowy i dostawiono ścianę północną, a z pozostałej ściany korpusu pozostawiono fragmenty na filary ośmioboczne, nieco inne niż w nawie południowej. W dalszej kolejności zasklepiono obie nawy (północna i główną) różnorodnymi sklepieniami gwiaździstymi. Ta faza została wykonana po przerwie w budowie ok. kilkudziesięciu lat przez inny już warsztat kamieniarski, co wykazały odnalezione znaki. Według badaczy (Zlat, Hanulanka, Eysymontt, Czerner, Lasota) trójnawowy kościół stanął do końca XV w., a na pewno do 1505 r. , kiedy powstała zamknięta wielobocznie kaplica Talkenbergów, od strony wschodniej nawy północnej.

W tym samym czasie co sklepienia nawy głównej (koniec XV w.?) powstała wieża dwukondygnacyjna (podobny w charakterze wspornik baldachimowy występujący w nawie głównej i wieży) przy południowej ścianie chóru (Czerner, Lasota, 1988, s. 92).

Na początku XVI w., jednocześnie z kaplicą Talkenbergów wzniesiono kruchtę sklepioną sieciowo, pomiędzy przyporami nawy północnej, połączoną z korpusem przez portal dwuramienny (Kleber, 1930, s. 82). Kruchta jest otwarta arkadą z wimpergą i żabkami, kwiatonem i pinaklami.

Przebudowy późnogotyckie zmieniły oświetlenie i komunikacje z prezbiterium. Zamurowano jedyne okno w ścianie południowej przy budowie wieży, oraz południowe wejście w przęśle zachodnim prowadzące na wirydarz. W portal w przęśle wschodnim o prostym kamiennym łuku wbudowano nowy przekryty oślim łękiem. Dodatkowy portal o dekoracyjnych krzyżujących się profilowaniach wykonano po drugiej stronie do kaplicy Talkenbergów.

Kościół został opuszczony przez braci zakonników w okresie reformacji na okres 1543 – 1652 r. (Sutorius, 1878, Bd 2, s. 311) po czym nastąpiło odnowienie kościoła – założenie nowych bezżebrowych sklepień dwóch zachodnich przęseł nawy głównej, chór zachodni, przebudowanie portalu zachodniego nawy głównej i okien w kaplicy Talkenbergów.

W okresie baroku elewacje i wnętrze kościoła pokryto tynkami.

Sekularyzacja klasztoru w 1810 r. rozpoczęła serię funkcji świeckich wnętrza – arsenału, muzeum, magazynu. Dopiero późne lata powojenne przyniosły przywrócenie świątyni do życia jako kościoła katolickiego i liczne remonty naprawy, a także możliwość przeprowadzenia badań architektoniczno-archeologicznych.

9.7 Detal architektoniczny

Detal architektoniczny z XIII-wiecznej części kościoła zachował się tylko w prezbiterium w postaci żeber, zworników i niektórych wsporników służek nadwieszonych sklepienia oraz resztek maswerków okiennych i portalu południowego.

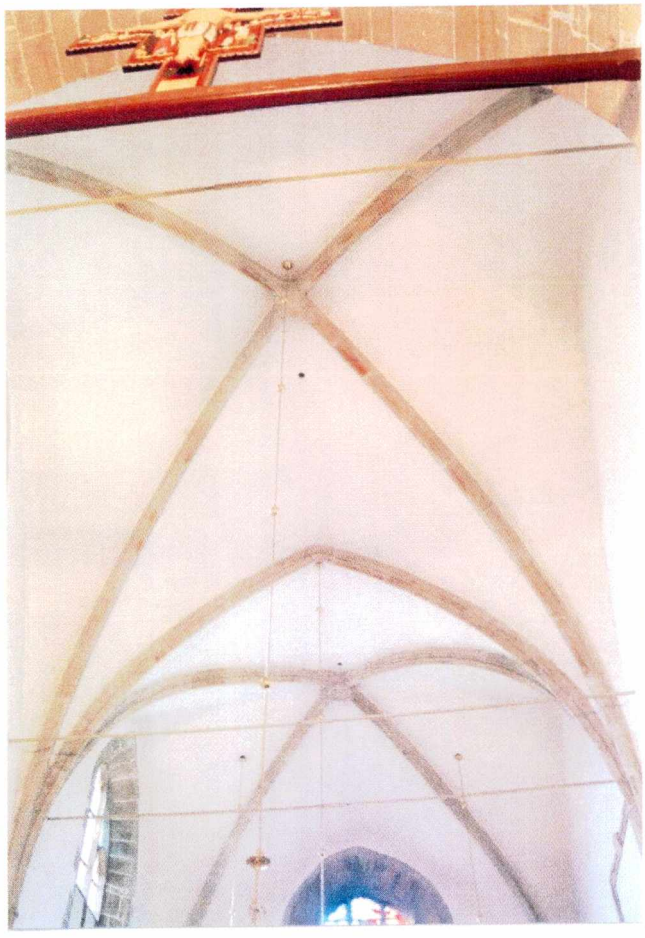

9.7.1 Elementy sklepień

Żebra posiadają profil gruszkowy i opierają się na okrągłych w przekroju służkach nadwieszonych.

W narożach występują służki pojedyncze, a dwie potrójne wiązki pomiędzy przęsłami. Wszystkie służki oparte są na wspornikach.

Zworniki żeber ozdobione są formą rozetową, w zachodnim przęśle dekoracja jest mocno zniszczona i trudna do odtworzenia.

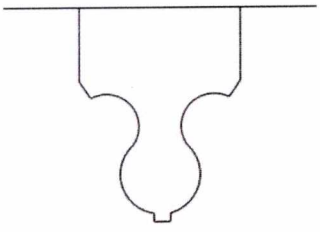

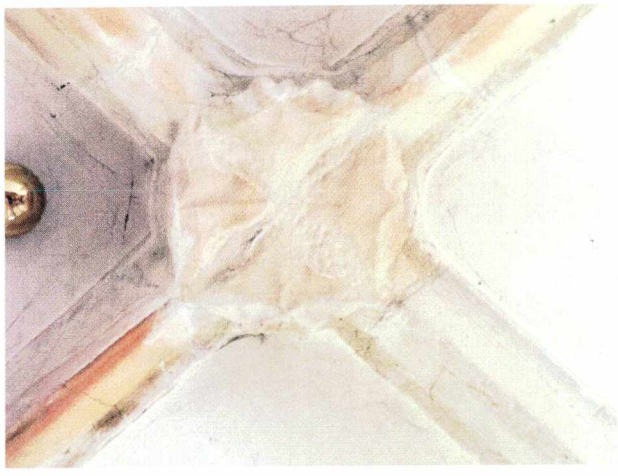

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – widok na sklepienie prezbiterium z pierwotnymi żebrami z XIII w. - szkic żebra - oraz zworniki – wschodni i zachodni prezbiterium z dekoracją w postaci rozety.

9.7.2 Detal służek

Służki nadwieszone posiadały głowice i wsporniki kielichowe. Do dziś zachowały się tylko nieco zniszczone trzony służek i głowice oraz dwa wsporniki narożne wschodnie z delikatnymi kielichowymi głowicami, bez dekoracji z nałożoną w górnej części płytą wieloboczną. Dwa środkowe wsporniki zostały wymienione podczas przebudowy korpusu, mają formy wieloboczne nieproporcjonalnie większe od pierwotnych, gabarytami wyglądają na nieco "za duże" do pozostałych proporcji służek.

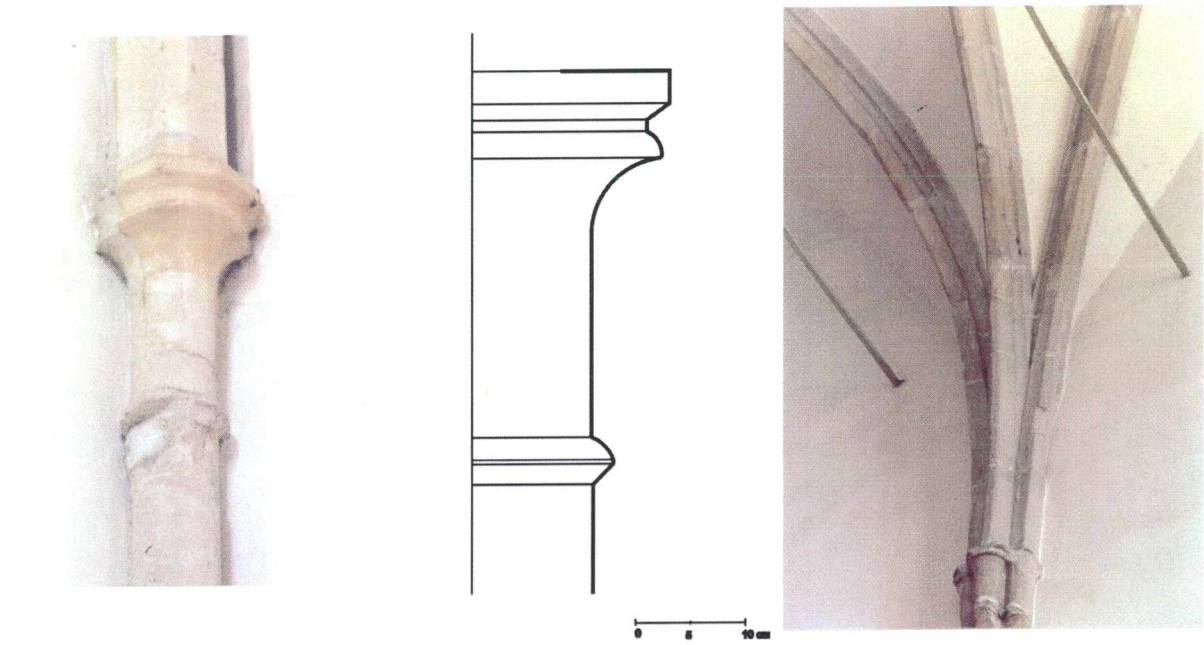

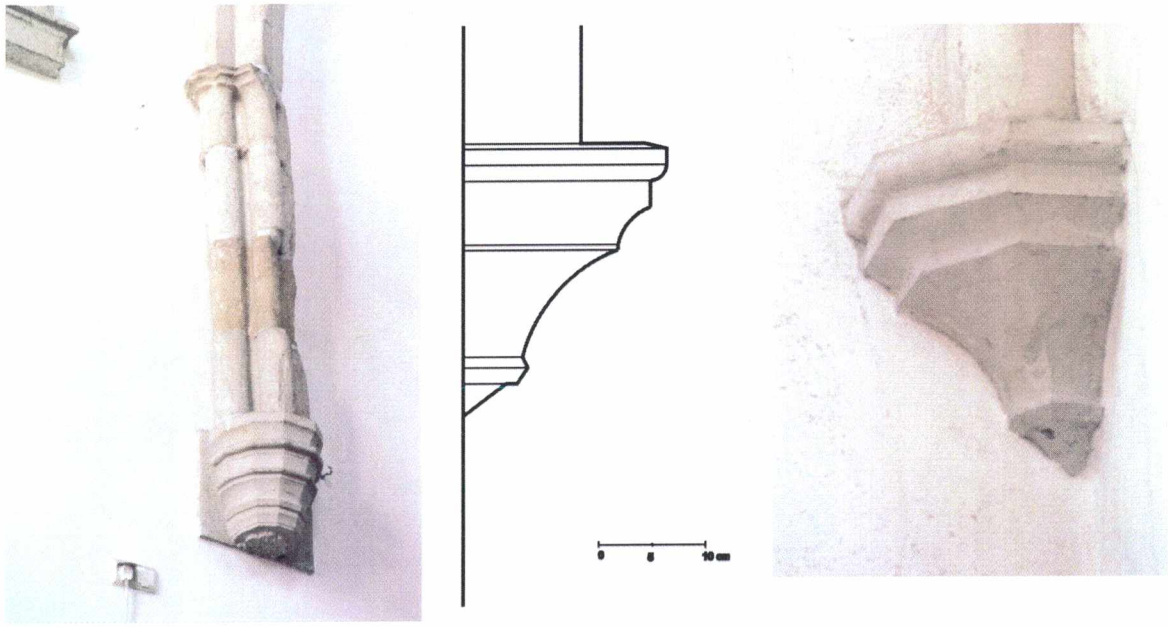

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – u góry dwie służki nadwieszone ze słabo zachowanymi wiązkami trzonów i wymienionymi wspornikami, u dołu głowica i wspornik służki pojedynczej narożnej o formach kielichowych.

9.7.3 Okna

Prezbiterium oświetlone było przez cztery duże trójdzielne okna. Jedno w ścianie wschodniej, jedno w zachodnim przęśle ściany południowej (dziś zamurowane) i dwa w przęsłach ściany północnej o zachowanych częściowo maswerkach. W oknie wschodnim zachowały się w ościeżach wałkowe profile zewnętrznych kamiennych lasek, bez baz, zakończonych głowicami kielichowymi. Kamieniarka lasek dzielących okno na trzy części i maswerku posiada inny profil i zapewne jest wtórna

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – od lewej: wnętrze chóru z oknem wschodnim i widok głowiczki oraz ściana wschodnia, u dołu: okno północne z częściowo zachowanym maswerkiem.

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – przekrój okna wschodniego z zachowaną w ościeżach kamieniarką, laski wewnętrzne są późniejsze.

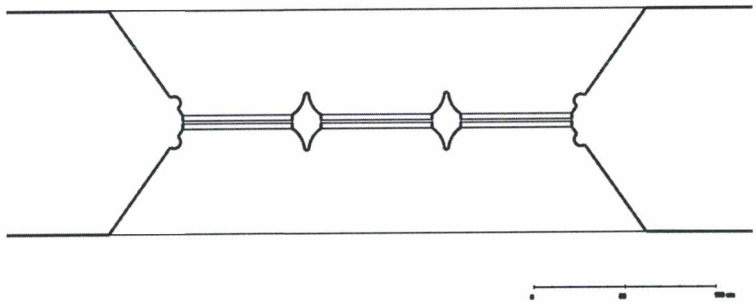

Okna ścian bocznych są zamurowane w ¾ wysokości i prawdopodobnie tylko laski przy ościeżach zachowały fragmenty pierwotnej kamieniarki o profilu wałka, podobnie jak w oknie wschodnim, ale bez kolumienek.

9.7.4 Portale

W ścianie południowej przęsła wschodniego zachował się pierwotny portal łączący wschodnie skrzydło klasztoru z chórem. Uformowany został w postaci kamiennego łuku ostrego z ociosanych bloków kamiennych, bez fazowania i jakiejkolwiek dekoracji. Podczas przebudowy korpusu nawowego wstawiono w niego bardziej dekoracyjny portal z łękiem oślim, którego profilowanie przechodzi na ościeże.

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – portal południowy ostrołukowy kamienny łączący prezbiterium ze skrzydłem klasztoru, wewnątrz wstawione w późnym gotyku obramienie z oślim łękiem.

Lwówek Śl., dawny kościół franciszkanów – wnęki o obramieniach kamiennych – w ścianie wschodniej i południowej.

W ścianie wschodniej, w dolnym południowym narożu umieszczono wnękę o mało czytelnym kamiennym łuku trójlistnym, a w ścianie południowej na lewo od portalu kamienną wnękę o łuku ostrym. Mogły one pełnić funkcje sakramentarium czy lawabo w pierwotnym kościele bez zakrystii.

10 Żagań – kościół franciszkanów p.w. śś. Piotra i Pawła

Żagań położony jest w pobliżu tzw. „niskiego traktu" łączącego handlowo Polskę z południowymi Niemcami, a jego umiejscowienie zaliczało go jako strażnicę do strefy umocnień Polski zwanej Wałami Chrobrego.

Kościół wzniesiony został we wschodniej części miasta, w pobliżu muru obronnego. Obecnie jego bryłę stanowi jednonawowy, siedmioprzęsłowy korpus oraz wydzielone, jednonawowe prezbiterium o czterech przęsłach. Do korpusu od zachodu dostawiona jest późniejsza wieża oraz kaplica, a od północy prostokątna dobudówka. Od strony północno-zachodniej do korpusu przylega jedno ze skrzydeł obecnego klasztoru wysokością elewacji i dachu zbliżone do bryły kościoła.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – widok od południowego wschodu na świątynię, na pierwszym planie prezbiterium, w głębi szerokie przypory nawy i wieża (fot. autora).

10.1 Wzmianki historyczne i dokumenty

przed 1270 r. osiem konwentów franciszkańskich istniejących w miastach: Wrocław, Brzeg, Świdnica, Nysa, Złotoryja, Lwówek Śląski, Żagań i Namysłów odłącza się od polskiej prowincji zakonnej i przyłącza do saskiej (Stenzel, LXV i CDS IX, 1870, s.3)

1272 r. poświadczenie istnienia konwentu franciszkanów w Żaganiu (Lutsch, 1891, Bd 3, s. 157 i Stenzel 1, s. 64)

1284 r. franciszkanie żagańscy przechodzą z polskiej do saskiej prowincji kościelnej (Lutsch, 1891, s.157)

1284 r. skarga bpa Tomasza u arcybiskupa Gniezna na bezprawne wejście franciszkanów do diecezji biskupiej w Żaganiu (CDS, VII/3, SR nr 1852 i MGF 1917, I, 68)

1285 r. wzmiankowany kościół (CDS VII/3, nr 1877, s. 62; nr 1929 s. 73)

1294 r. ks. Konrad żagański daje franciszkanom miejsce przy zamku żagańskim na budowę klasztoru (*Programm...*, 1887, *i Neuling*, s.272)

10.2 Stan badań

Kościół wzmiankowany jest przez F.B. Wernhera (Bd. 1-5, 1755-1766) i F.A. Zimmermanna (Bd. 1-13, Brieg 1783-1796).

Historię i przekazy źródłowe omówili: J.G. Worbs, A. Leipelt, O. Wolf, A.Heinrich, K. Kantak (1937), T. Silnicki (1939, T. 2, z. 1), T. Szafrański (7:1958,z. 2, s. 151-185).

F. Lucae (1689) wzmiankuje budowlę jako fundację księcia Waldemara Brandenburskiego z 1294 r.

H. Lutsch (1891, Bd 3, s. 157 – 159) opisał budowlę i datował zachowany do dziś obiekt na ok. 1500 r., prawdopodobnie odbudowany po pożarze miasta w 1486 r.

G. Chmarzyński (1959,T 1-2, s. 343, 363) wiąże lokację miasta przed 1281 r. z osadzeniem franciszkanów w Żaganiu – książę Konrad II żagański daje franciszkanom plac pod klasztor niedaleko zamku od 1284 r., a w 1294 r. ks. Konrad (proboszcz katedry wrocławskiej i późniejszy patriarcha akwilejski), wznosi przy swoim zamku kościół, w części wschodniej zamknięty prosto, analogiczny do kościoła franciszkanów w Głogowie.

Stanisław Kowalski (1976, s. 279-280) wskazuje na fundację w 1292 r. przez księcia Konrada Garbatego i na ten okres datuje obecne mury korpusu i prezbiterium. Za gotyckie uważa obecnie zachowane okna i zamurowany ceramiczny portal w południowej ścianie.

J. Eysymontt (1978, s. 41-92, i 1983) wskazuje koniec XIII stulecia jako okres wzniesienia kościoła. Podała rekonstrukcję sklepień krzyżowo-żebrowych w prezbiterium i korpusie (pierwotnie możliwy strop) i zauważyła analogie w przyporach wewnętrznych do przypór kościoła franciszkanów w Brzegu. Warsztat pracujący przy budowie określiła jako miejscowy o rodowodzie marchijskim.

M. Machowski (1995, s.276-277) określa dwa etapy budowy kościoła: 1. na przełomie XIII i XIV w. prezbiterium, korpus i klasztor, 2. w czwartej ćwierci XV w. przebudowę korpusu, zmianę układu okiem i nowe sklepienie.

Pozostali badacze zajmowali się przede wszystkim zagadnieniem architektury i genezy późniejszych sklepień.

10.3 Badania własne autora

Z trzynastowiecznej bryły kościoła oo. Franciszkanów w Żaganiu przetrwał do naszych czasów jednonawowy, siedmioprzęsłowy korpus oraz wydzielone, jednonawowe prezbiterium o czterech przęsłach. Główne zmiany jakie wprowadzono od XIII w. dotyczą nadbudowy, zmiany rytmu okien i przęseł korpusu, wprowadzenie do niego nowego detalu i sklepień lub ich wymiany, a także nieznaczne podwyższenie korony murów drugiego, podwyższonego prezbiterium. Rozplanowanie kościoła nie uległo znaczącej przemianie.

Kościół wzniesiony został z kamieni narzutowych o nieregularnych kształtach, murowanych niezbyt precyzyjnie, często nie zachowując układu warstwowego, co utrudnia ocenę kolejności powstawania poszczególnych części budowli i przebudowy. Pewnym ułatwieniem może być jedynie użycie cegły do podwyższenia ściany i zamurowania pierwotnych otworów okiennych w nawie, nadmurowania przypór, czy ościeży okien prezbiterium. Dzięki takiemu zastosowaniu różnych materiałów można obserwować zmiany w koncepcji w trakcie budowy lub kolejne przebudowy.

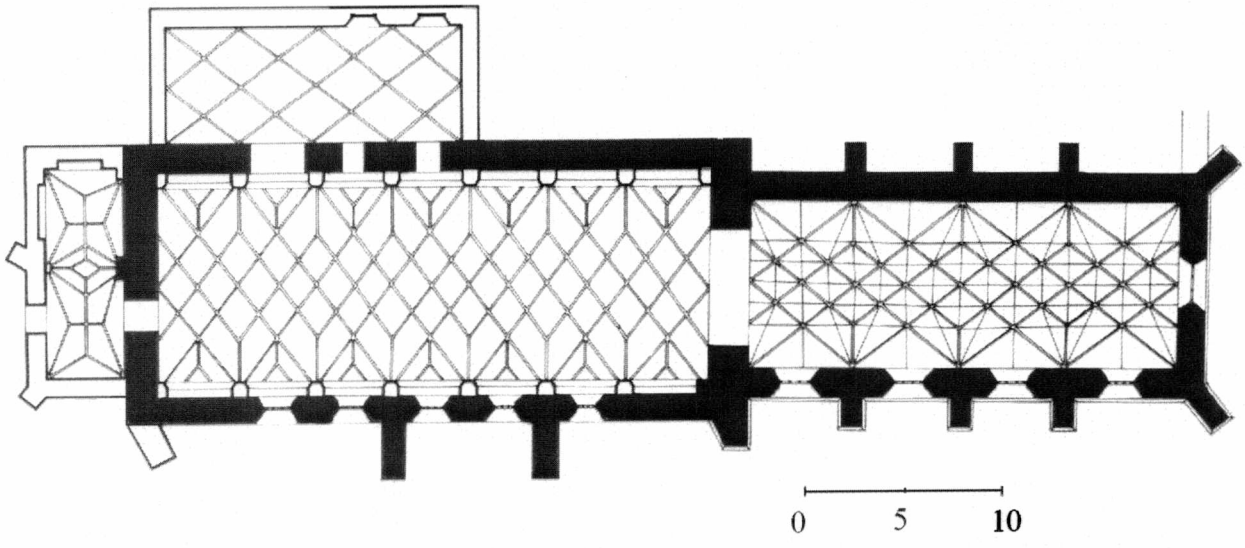

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – rzut przyziemia kościoła na wysokości okien w czasach obecnych (wg J. Eysymontt 1978, s. 77), na czarno zaznaczono dwie pierwsze fazy budowy - pierwotny niższy chór i ściany korpusu.

Prowadząc badania stanu murów zewnętrznych prezbiterium napotkałam szereg wyraźnych śladów przemurowań i zmiany materiału, które wskazywałyby na możliwość istnienia nieco innej wysokości pierwotnej chóru. Obecne prezbiterium ma ściany kamienne o wysokości ok.15 m, a nawa ok. 11 m, co wskazuje na podwyższenie murów prezbiterium w stosunku do swojej pierwotnej wysokości. Byłoby to również zgodne z przyjętymi proporcjami kościołów, tzn. korpusem nieco wyższym od prezbiterium (o wysokości pierwotnej). Same wymiary wskazują na dużą dysproporcję pomiędzy tymi częściami kościoła, która nie może być tłumaczona niedokładnością pomiaru, ani zniszczeniami muru po pożarach, ani zmianami w trakcie przebudowy. Dysproporcje są zbyt duże, nawet jeśli założymy równe wysokości chóru i korpusu nawowego, co raczej nie jest możliwe, bo różnica wynosi ok. 4 m.

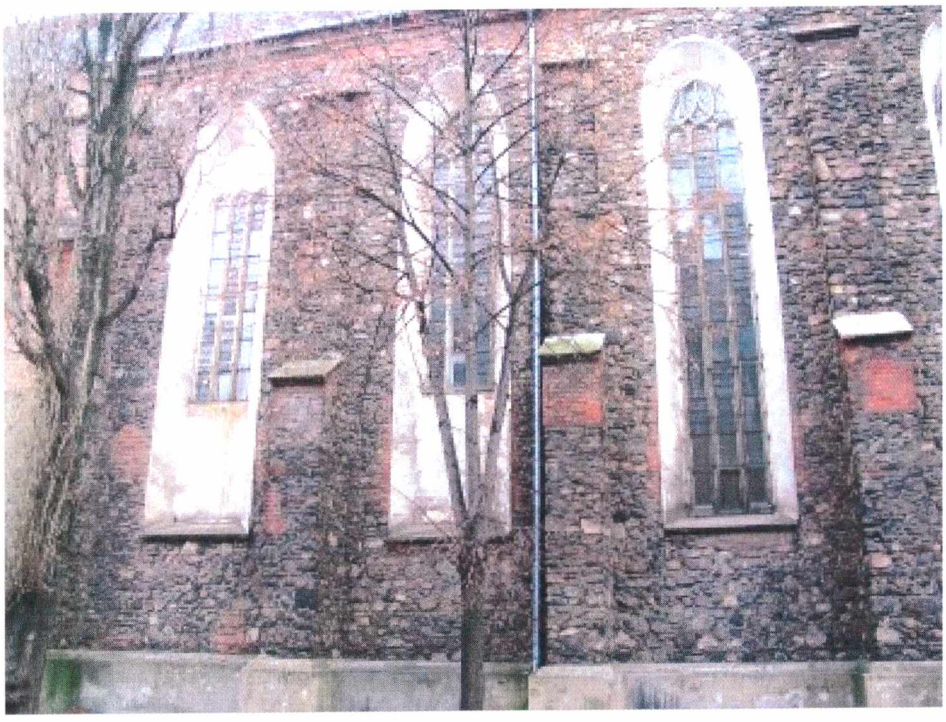

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – widok na południową ścianę prezbiterium z bardzo wyraźnymi przemurowaniami cegłą z różnych okresów budowy – w górnych częściach, poniżej pierwszego uskoku przypór, w dolnych częściach okien, pod gzymsem - będącymi śladami pierwszych okien, o nieco mniejszym prześwicie.

Analiza struktury murów i okien oraz sposób obmurowania cegłą dolnych części okien sugeruje, iż mogła nastąpić zmiana wielkości i wysokości okna. Pierwotnie okna mogły być niższe, o węższym prześwicie i szerszych glifach, o ościeżach wykończonych cegłą. Przy materiale budowlanym murów ścian, takim jak drobny kamień narzutowy, wykończenia otworów okiennych i portali cegłą (już ogólnie dostępną w II poł. XIII w.) było prostsze i dawało większe możliwości operowania rozrzeźbieniem profili.

Pierwotnie ościeża okna wschodniego podobne, jak okien południowych, wykonano z cegieł, czego ślady są widoczne w dolnych częściach obecnych okien.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – u góry: okno ściany południowej chóru i ściana wschodnia z pomurowanym oknem, u dołu: widok na ściane północna chóru ze skarpami kamiennymi nadbudowanymi cegłą, na pierwszym planie ruiny wschodniego skrzydła klasztoru.

Nadmurowanie cegłą całych górnych części przypór od strony północnej, gdzie wzniesiono wschodnie skrzydło klauzury, nastąpiło w XX w. Północna ściana pierwotna umocniona była przyporami o pierwotnej wysokości - do pierwszego uskoku i ścianami klasztoru. I wyznaczała wysokość pierwotnego prezbiterium.

W ścianie północnej chóru przypory są nieregularnie rozmieszczone w rzucie i nie umieszczono w niej dwóch okien od wschodniej strony, prawdopodobnie ze względu na dobudowanie do niej w tym miejscu skrzydła klasztornego. Budynek klasztoru był wznoszony jako parterowy, równocześnie z pierwszym założeniem prezbiterium. Wątek kamienny ściany chóru w tym miejscu nie jest naruszony więc prawdopodobnie nigdy tu okien nie było i od początku planowana była budowa budynku klauzury z przejściem bezpośrednio łączącym budowle. Obydwie skarpy północne są wymurowane do połowy wysokości w kamieniu – wyżej nadbudowano je cegłą. Sugerowałoby to pierwotną wysokość dobudowanej części klasztoru jako parterową, ze skarpami chóru (narożną i środkową) włączonymi w lica ścian.

Wnętrze zarówno pierwotnego prezbiterium, jak i podwyższonego, mogło być sklepione. Wskazują na to pierwotne części przypór i ich przebudowy oraz ranga miejsca, gdzie dla zakonu toczyły się ważne obrzędy religijne dnia codziennego mnichów.

O sklepieniu niższego chóru nie mamy żadnych danych, a sklepienie późniejszego nie zachowało się. Można by jedynie poddać w wątpliwość czy obecnie istniejące sklepienie kryształowe, potężne i ciężkie w wyrazie, mogło być zaprojektowane razem z drobnymi profilowanymi, formalnie różnymi służkami. Przypominają one raczej XIII-wieczne detale o podziale trzyczęściowym na głowicę, trzon i wspornik (czy też bazę).

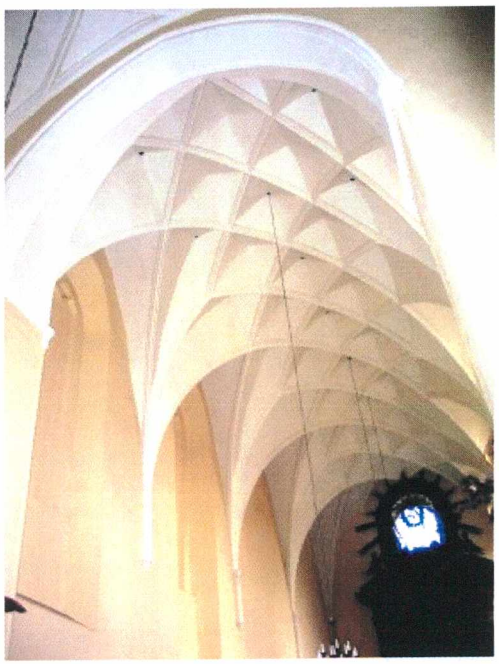

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - widok na obecne sklepienie kryształowe prezbiterium z drobnymi służkami bliższymi w formie do XIII-wiecznych detali, niż do ciężkiego sklepienia XV-wiecznego, u dołu pierwsza wschodnia przypora korpusu nawowego przy ścianie południowej i jedyna wzniesiona w pierwotnej budowli

Podsumowując, można by stwierdzić, że prezbiterium wymurowane w kamieniu posiada pierwotne: mur kamienny wysokości około 7 m, przypory kamienne do wysokości jednego uskoku, dolne części ościeży wymurowane z cegły oraz cokół kamienny obiegający prezbiterium od ścian klasztoru do pierwszej (jedynej w XIII w.) przypory korpusu. Po podwyższeniu murów i przypór, wstawieniu wyższych okien oraz prawdopodobnym zasklepieniu wnętrza bryła chóru nie zmieniła się w dużym stopniu do dziś.

Wyraźny ślad zmiany koncepcji w budowie kościoła można zaobserwować w miejscu połączenia prezbiterium z korpusem. Wzniesiona tu przypora sugerowałaby planowany korpus z oskarpowaniem (i być może sklepieniem), czego nie zrealizowano w trakcie budowy. Widać na niej ślady etapów budowy prezbiterium – część niższa, masywna, kamienna mogła pochodzić z czasu pierwotnej wysokości prezbiterium, dwa ceglane uskoki wyżej wspierałyby podwyższony chór, a najwyższa część ceglaną z dwuspadowym daszkiem – to element dodany przy podwyższaniu korony murów korpusu w XV w. W tym miejscu można zaobserwować, jak komponuje się kamienny mur prezbiterium nieco wyższego niż kamienna część przypory i mur kamiennej części ściany korpusu.

Zmianę koncepcji budowli po wzniesieniu prezbiterium i być może przerwę czasową, ukazuje również cokół obiegający mury prezbiterium, zaczyna się od północnej ściany chóru, przy styku ze wschodnim skrzydłem klasztoru i biegnie przez ścianę wschodnią i południową. Zakończony został na skarpie łączącej część wschodnią z przyszłym korpusem i nie został przedłużony w późniejszych etapach budowy (fot.).

Pierwotny korpus nawowy nieco różnił się w charakterze od zachowanego obecnie. Jego ściany wymurowano z nieregularnych ciosów kamiennych i ich wysokość była prawdopodobnie bliska widocznej na elewacji części ściany zakończonej skośnym daszkiem. Wyżej ściana jest cofnięta i wzniesiona dalej z cegły, zapewne po pożarze w XV w.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - widok na elewację południową korpusu nawowego.

Biorąc pod uwagę brak przypór kamiennych w ścianach korpusu, poza częścią pierwszej - wschodniej, wymurowanej razem z prezbiterium, można by wywnioskować iż zrezygnowano z nieznanych powodów z ich budowy i zasklepiania korpusu. Wzniesiono tylko mury kamienne i wewnątrz prawdopodobnie założono pułap drewniany lub otwartą więźbę dachową. Obecne przypory ceglane są późniejsze. Na elewacji widać również ślady po pierwszych oknach kamiennej świątyni, zamurowane cegłami przy przebudowie naw. Kilka elementów korpusu wskazuje na możliwość pierwotnego przedzielenia jego wnętrza i stworzenia przestrzeni dwunawowej. Jednym z nich – najbardziej zastanawiającym, jest duża szerokość nawy – ok. 12 m w świetle murów. Ta duża rozpiętość sprawiała kłopot nie tylko budowniczym trzynastowiecznym, ale też dwa wieki później. Sklepiono wówczas nawę

jednym sklepieniem, ale dla zmniejszenia szerokości wprowadzono przypory wewnętrzne przy obydwu ścianach.

Prawdopodobnie kluczowa dla hipotezy korpusu dwunawowego jest niewielka przypora znajdująca się we wnętrzu dzisiejszego przedsionka wieży zachodniej z początku XVII w. Mogła ona zbierać obciążenia w tym miejscu ściany, w którym działały od wewnątrz siły jednostkowe, np. ze środkowej belki stropowej. Przypora nie jest umieszczona symetrycznie na ścianie zachodniej, wobec tego wyznaczała dwie nawy różnej szerokości, co nie jest rzadkością w budowlach zakonów żebraczych. Przesunięcie osi na północ zakładało nawę północną węższą i prawdopodobnie oddzieloną od południowej rzędem słupów drewnianych, podtrzymujących strop lub więźbę dachową.

Strona północna kościoła przedstawia wyraźne fazy przebudowy z różnych okresów, zaznaczone głównie zmianą materiału budulcowego z kamiennego na ceglany – późniejszy. Kamienna ściana korpusu, znacznie niższa i szersza od później nadbudowanej części ceglanej, podobnie jak prezbiterialna nosi ślady licznych przemurowań, głównie w obrębie okien i nadbudowy skarp. Skarpy chóru w tej ścianie są wyraźnie niesymetryczne w stosunku do okien, a związane jest to z rozwiązaniem układu murów wschodniego skrzydła klasztornego, którego były prawdopodobnie częścią.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - widok na elewację północną kościoła z wyraźnym podziałem na ścianę kamienną i ceglaną korpusu nawowego oraz nieregularne rozmieszczenie skarp chóru, będących w dolnej, kamiennej części, zaczątkami murów klasztoru.

10.4 Rekonstrukcja kościoła z 2 połowy XIII w.

Kościół franciszkanów w Żaganiu został wzniesiony w kilku etapach, w których widoczna jest zmiana koncepcji pierwotnego założenia. Trzy z tych etapów zostały zaplanowane jeszcze w XIII w.

Jako pierwsze wzniesiono czteroprzęsłowe, kamienne prezbiterium z równocześnie zaplanowanym, a być może wymurowanym, wschodnim skrzydłem klasztoru, przylegającym bezpośrednio do północnej ściany. Odmienny rytm przypór północnych można właśnie tłumaczyć istniejącym po tej stronie klasztorem. Na podstawie badań wynika, że początkowo chór był niższy niż obecny, jego ściany wzmocniono kamiennymi przyporami (na wysokość dzisiejszego pierwszego uskoku), a pierwotne okna również były niższe. Taka wysokość prezbiterium pasuje również proporcjami do wysokości kamiennej części korpusu nawowego.

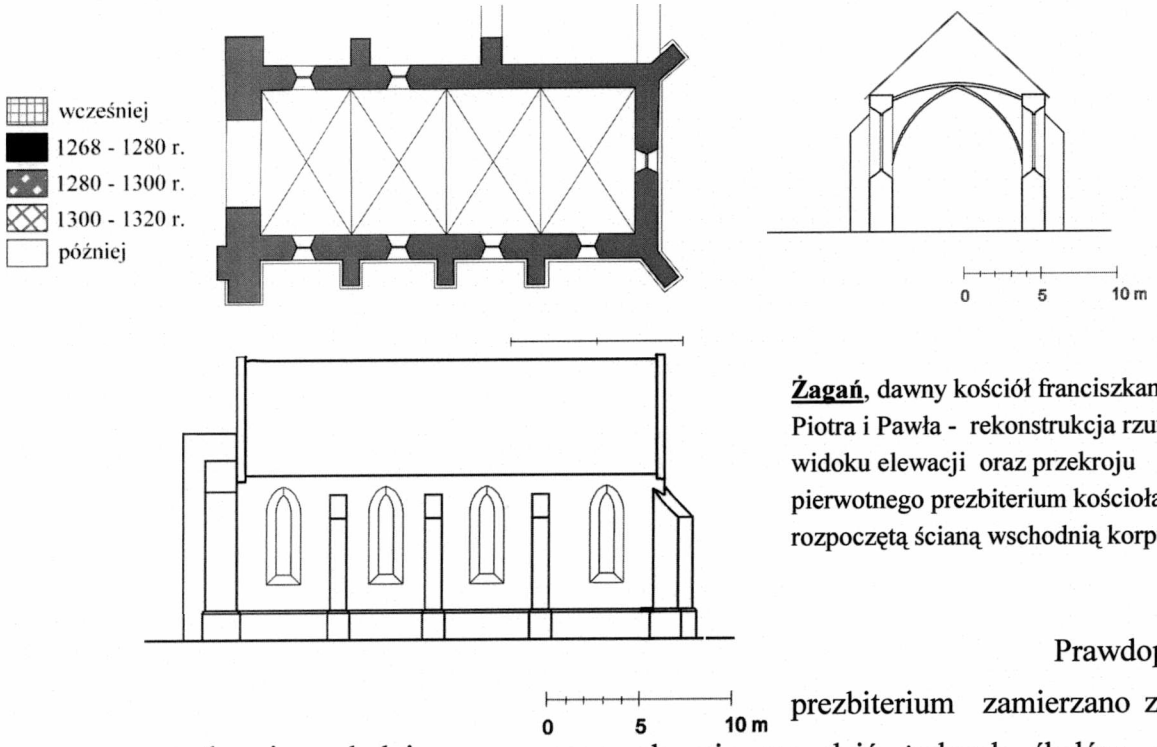

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - rekonstrukcja rzutu i widoku elewacji oraz przekroju pierwotnego prezbiterium kościoła z rozpoczętą ścianą wschodnią korpusu.

Prawdopodobnie prezbiterium zamierzano zasklepić, no co wskazują południowe przypory, ale nie ma dziś żadnych śladów wewnątrz otynkowanego wnętrza. Pierwotnie mogło być sklepione krzyżowo-żebrowo, zgodnie z podziałem na cztery jednakowe przęsła, układem skarp – razem ze skarpami ukośnymi narożników - i okien. Na zewnątrz na wschodniej i północnej ścianie obiega prezbiterium kamienny cokół, który kończy się na pierwszej przyporze korpusu nawowego. Na tej przyporze i wschodniej ścianie korpusu kończy się pierwsza faza budowy kościoła.

Prosty w formie, kamienny korpus nawowy powstał w następnej kolejności. Nie wiadomo czy po przerwie czasowej w budowie czy tylko po zmianie koncepcji w trakcie realizacji chóru. Na pewno planowany był korpus ze skarpami (jedna z nich powstała od południa) i być może sklepiony (planowano grube mury, które mogły przenieść parcie

sklepień – zaczątek muru wraz ze skarpą południowo-wschodnią), ale brak przypór we wzniesionych murach świadczy o porzuceniu tej koncepcji. Powstała tylko jedna jeszcze (o wiele mniejsza) przypora na ścianie zachodniej, która wskazuje na możliwość wprowadzenia podziału nawy na dwie części, z których północna byłaby węższa (rys.). Ze względów konstrukcyjnych taki podział szerokiej na 12 m nawy był jak najbardziej wskazany i dawał możliwość zastosowania prostszej więźby dachowej oraz swobodnego przekrycia naw stropem, opartym na słupach drewnianych.

Charakter korpusu był bardzo prosty, wręcz skromny w porównaniu do prezbiterium, szczególnie dlatego, że nie posiadał sklepienia i detalu (żadne ślady detalu nie zostały znalezione). Pierwotne okna, zostały zamurowane, bądź przerobione na nowe w XV w. Możemy odtworzyć ich rytm na podstawie pozostałych zamurowanych cegłą otworów okiennych, o ceglanych ościeżach, widocznych dzięki zmianie materiału w późniejszych przebudowach (rys.).

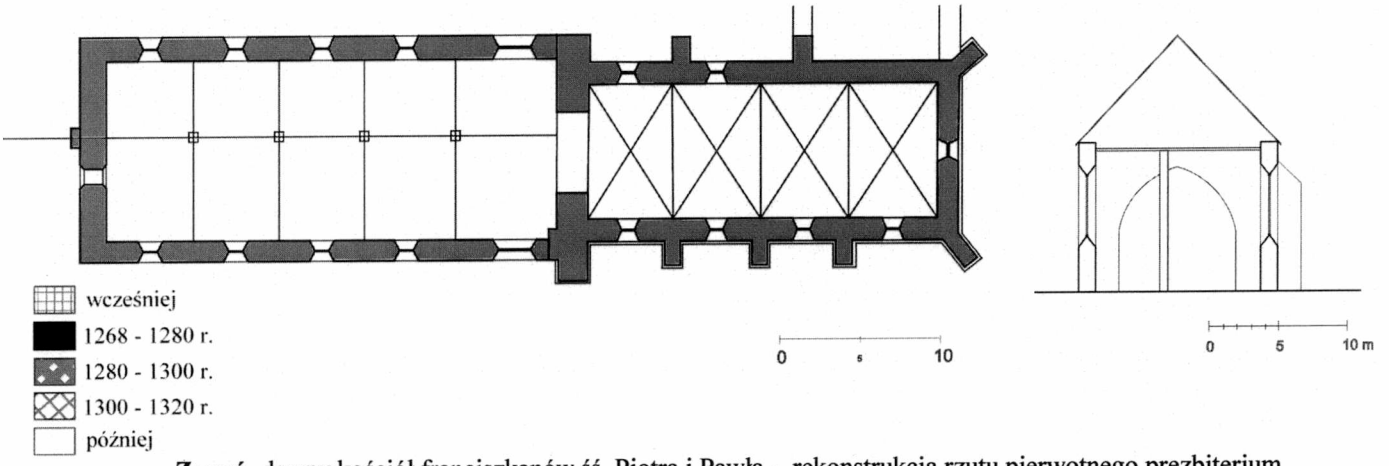

Zagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - rekonstrukcja rzutu pierwotnego prezbiterium kościoła z dwunawowym korpusem nawowym i przekroju naw

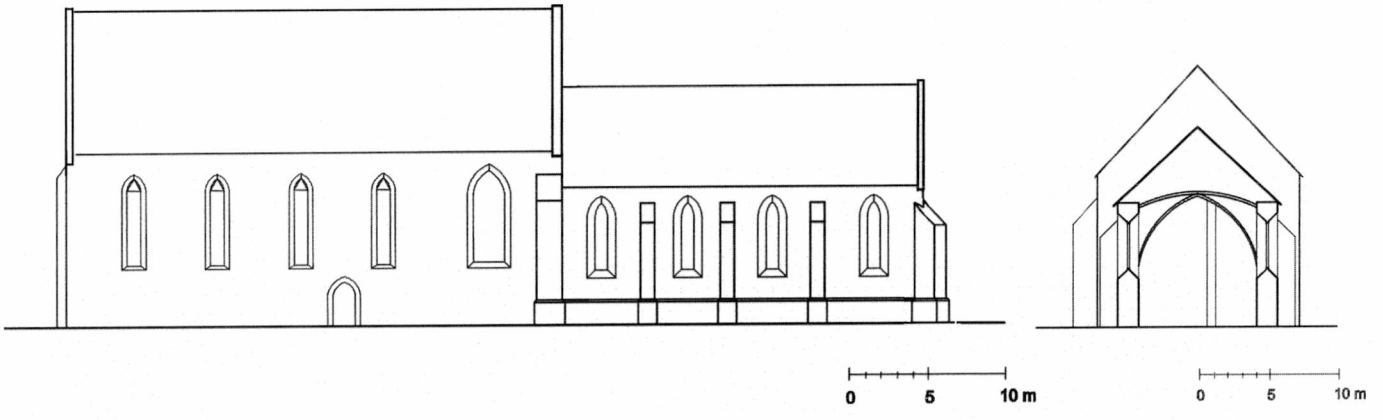

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - rekonstrukcja widoku elewacji pierwotnego prezbiterium kościoła z dwunawowym korpusem nawowym oraz przekrój prezbiterium z widokiem na korpus.

Pod koniec XIII w. (wraz z darowizną księcia na budowę klasztoru) zaczęto rozbudowę całego kościoła wg planów, które do końca nie zostały zrealizowane. Podwyższono tylko wówczas prezbiterium, tak że pozostało wyższe od korpusu o ok. 4 m i z nieznanych powodów budowę przerwano. Prezbiterium zyskało nowe, wyższe okna i podwyższone przypory oraz najprawdopodobniej sklepienie krzyżowo-żebrowe oparte, być może na do dziś zachowanych podwieszonych służkach cylindrycznych.

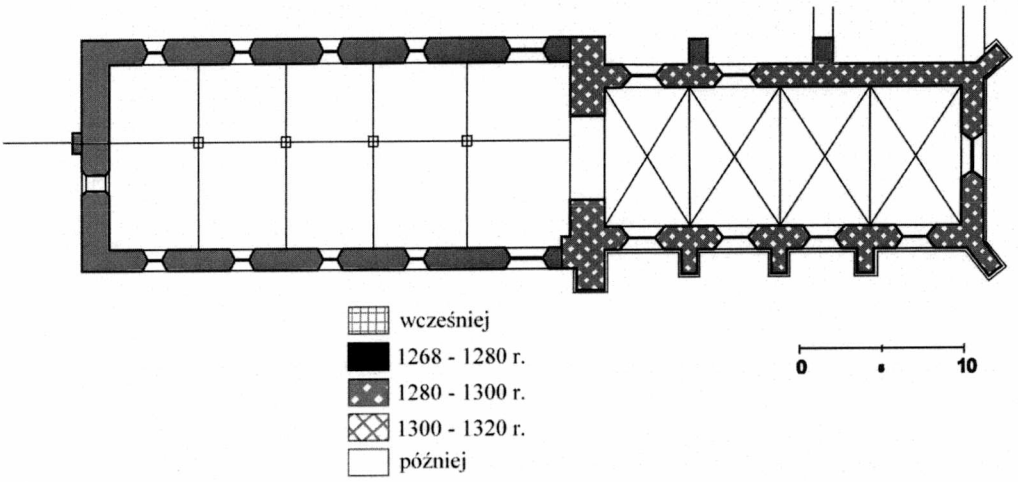

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – rekonstrukcja rzutu podwyższonego prezbiterium kościoła wraz z pierwotnym korpusem dwunawowym.

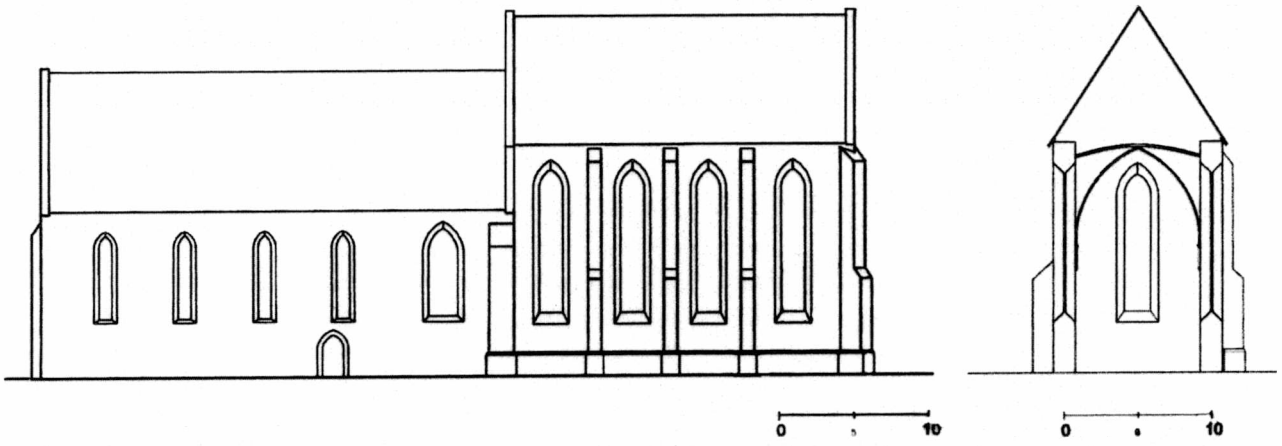

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - rekonstrukcja widoku elewacji podwyższonego prezbiterium kościoła wraz z pierwotnym korpusem oraz przekrój części prezbiterialnej

Dalsza przebudowa kościoła dotyczy końca XV w. i raczej była sposobem wyrównania proporcji między chórem i korpusem oraz odbudową po pożarze, który strawił wówczas całe miasto. Lepsze proporcje uzyskano poprzez podwyższenie i nadbudowanie ścian kamiennych ścianą ceglaną, wyraźnie odciętą od pierwotnej ukośnym daszkiem i cofniętym licem. Wprowadzono też przypory zewnętrzne i wewnętrzne w nawie i zasklepiono cały kościół późnogotyckimi sklepieniami, może zostawiając w chórze stare zachowane służki.

10.5 Przebudowy kościoła od XIV w. do czasów obecnych

Kościół został wzniesiony najprawdopodobniej w trzeciej tercji XIII w. I na początku XIV w.jako budowla dwunawowa z długim zamkniętym prosto prezbiterium.

W 1486 r. pożar miasta zniszczył wszystkie kościoły w mieście, (Stenzel, 1835-1902, X,49), a w 1495 r. nastąpiła odbudowa kościoła franciszkanów (Heinrich,1911, 576) ze znacznymi zmianami - przebudową korpusu ze zmianą rytmu okien, przyporami wewnętrznymi, założeniem sklepień w nawie i chórze. W 1514 r. dobudowano kaplicę Matki Boskiej Bolesnej z ołtarzem (Heinrich,1911, 576).

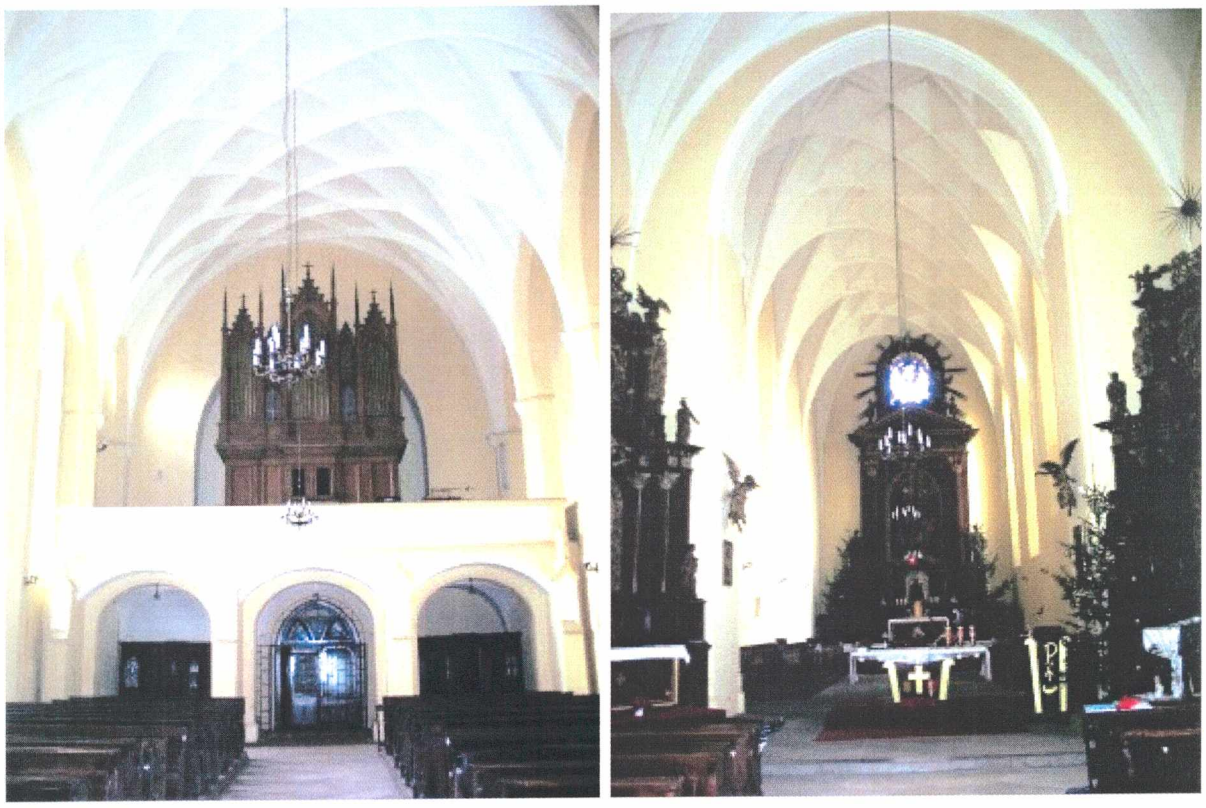

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – widoki wnętrz: nawy ku zachodowi i prezbiterium.

Franciszkanie opuszczają klasztor w 1539 r. (Lutsch, 1891, III, 158), a w 1541 r. do klasztoru przybywają ewangelicy (Lutsch, 1891, III, 157) i rozpoczynają remont kościoła. W 1564 r. piorun uszkadza część ściany szczytowej pokrytej dekoracją, a w 1604 r. ewangelicy wznoszą wieżę wysoką na 64 łokcie i emporę w zachodniej części kościoła. (Lutsch, 1891, III, 158).

Od ok. 1658 r. klasztor należy do jezuitów, zostaje zniszczony przez pożar w 1688 r. i następnie odbudowany do końca wieku. Prace objęły podwyższenie murów, poszerzenie części okien, budowę kolegium na miejsce starego klasztoru (zachowała się ściana wschodnia i część krużganku). Świątyni została objęta sekularyzacją w 1810 r.

Kościół odrestaurowano w drugiej połowie XIX w. , m.in. wstawiono nowe maswerki i górne części przypór ściany północnej prezbiterium. (M. Machowski, 1995, s. 276-277)

Obecnie cały kościół jest nakryty jednym dwuspadowym dachem, równej wysokości nad prezbiterium i nawą.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – widok na ścianę północną chóru.

10.6 Materiał i wymiary

Część prezbiterialna kościoła prawie w całości wzniesiona jest z kamienia polnego poza ceglanymi ościeżami pierwotnych okien, późniejszymi fragmentami przypór wymurowanych z cegły i pasa muru tuż pod dachem. Korpus w dolnej części – pod i częściowo między oknami posiada ścianę kamienną i liczne przemurowania z cegły oraz nadbudowany cały pas ściany ceglanej ponad oknami i przyporami. Południowa część ściany szczytowej wykonana jest z kamienia dalsza część wraz z wieżą i kaplicą są otynkowane.

Główne wymiary budowli pierwotnej w świetle murów:

• wysokość korpusu	ok.11,00 m
• szerokość korpusu	11,80 m
• długość korpusu	28,40 m
• wysokość prezbiterium pierwotnego do sklepienia	od 9,50 m
• wysokość prezbiterium podwyższonego do sklepienia	ok. 15,50 m
• szerokość prezbiterium	8,80 m
• długość prezbiterium	22, 00 m
• grubość muru północnego korpusu	1,50 m
• grubość muru południowego korpusu	1,30 m
• grubość muru zachodniego korpusu	1,65 m
• grubość muru północnego i południowego prezbiterium	1,45 m
• grubość muru wschodniego prezbiterium	1,40 m
• grubość muru łuku tęczy	1,90 m

10.7 Detal architektoniczny

10.7.1 Sklepienie i służki

Z detalu architektonicznego pierwotnego kościoła z XIII w. zachowały się prawdopodobnie tylko cylindryczne służki podwieszone w prezbiterium (wykorzystane prawdopodobnie wtórnie do obecnego sklepienia), z podziałem na trzy części – wspornik, trzon i głowicę z resztkami dekoracji roślinnej. Posiadają one żłobkowane spiralnie, walcowate trzony i kielichowe, proste w formie wsporniki oraz głowice zaopatrzone w nieczytelne tabliczki z napisami lub maszkarony.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – widok na południową ścianę wnętrza prezbiterium oraz służki sklepienia.

10.7.2 Okna i maswerki

Ślady ceglanych ościeży pierwotnych okien zachowały się poniżej okna wschodniego oraz południowych i prawdopodobnie północnych prezbiterium. Były one niższe i węższe od obecnych, umieszczone na wysokości dziś zamurowanych materiałem ceglanym dolnych części pod oknami. Okna północne noszą ślady kilkakrotnej przebudowy. Ubogie w formie maswerki okienne w obecnych otworach okiennych chóru powstały podczas rozbudowy w XVI w. Ich ościeża są otynkowane, prawdopodobnie kamienne.

Pierwotne otwory okienne korpusu nawowego, o ceglanych ościeżach, zamurowane cegłą, są wyraźnie widoczne w pełnej wysokości w dzisiejszej elewacji, na tle kamiennej ściany. Wschodnie okno ściany południowej było szerokie i prawie w pełni się zachowało (zamurowane), pozostałe okna były węższe, na co wskazują ich górne części ostrołukowe i zachowane w większej części okno zachodnie.. Okna nawy zostały w większości zamurowane i przebite nowe w innych miejscach, zgodnie z koncepcją nowego podziału wnętrza na przęsła. Nowemu rytmowi okien odpowiadają przypory wewnętrzne - wspierające dziś sklepienie - wstawione wtórnie w XV w. i przypory zewnętrzne.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – widok na południową elewację ściany prezbiterium i korpusu nawowego kościoła.

10.7.3 Portale

W południowej ścianie korpusu zachował się ceglany portal średniowieczny prawdopodobnie z okresu budowy korpusu i /lub rozbudowy prezbiterium. jest to portal licowy, ostrołukowy, o rozchylonych, profilowanych ościeżach - z formami wałków i wklęsłej. Profile ościeży przechodzą bezpośrednio na archiwoltę.

Portal zachodni znajdował się w miejscu obecnego – jako wejście do południowej, szerszej nawy – z prawej strony ściany, a portal w ścianie północnej jest zamurowany.

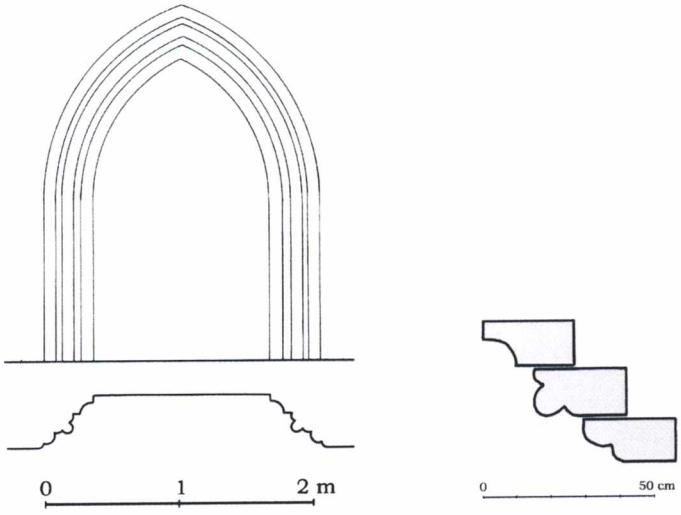

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła - portal w ścianie południowej korpusu.

10.7.4 Cokół zewnętrzny

Kościół rozpoczęty został od strefy prezbiterium z zamysłem opasania budowli kamiennym cokołem. Po ukończeniu chóru nastąpiły zmiany w koncepcji budowy korpusu i cokół nie znalazł kontynuacji w dalszej rozbudowie.

Żagań, dawny kościół franciszkanów śś. Piotra i Pawła – widok na południowa ścinae chóru z cokołem kamiennym.

POLITECHNIKA WROCŁAWSKA Biblioteka Główna (2)